Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla

TRABZON

3

Bu eser, genç yaşta aramızdan ayrılan
Türk Tarihinin gayretli kalemlerinden
Doç. Dr. Muhammet Şen'in
aziz hatırasına ithaf olunur.

Trabzon Kitaplığı: 16
Geleneksel Kültür - 2

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İSKENDEROĞLU

Yayın Danışmanı
Hasan SELİM

Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla
Trabzon 3

Editörler
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Şefik MEMİŞ
Doç. Dr. Muhammet ŞEN

Yazarlar

Prof. Dr. Hatice Feriha AKPINARLI
Prof. Dr. Hacer Nurgül BEGİÇ
Prof. Dr. Ülkü ELİUZ
Prof. Dr. Hatice GÜNEŞ
Prof. Dr. Mustafa GÜNEŞ
Prof. Dr. Muhammet Muhsin KALKIŞIM
Prof. Dr. Hasan KARA
Doç. Dr. Fevziye ALSAÇ
Doç. Dr. Mehdi CENGİZ
Doç. Dr. Emine ÇAKIR
Doç. Dr. Hakan DEĞİRMENCİ
Doç. Dr. Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA
Doç. Dr. Elif ÖKSÜZ GÜNEŞ
Doç. Dr. Muzaffer UZUN
Doç. Dr. Özlem ÜNALAN
Doç. Dr. Semih YEŞİLBAĞ
Dr. Öğr. Üyesi Gül Yılmaz ÇAL
Dr. Öğr. Üyesi Belkıs DOĞAN
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNAY
Dr. Öğr. Üyesi Oğuz KISA
Dr. Öğr. Üyesi Nuri NALBANTOĞLU
Dr. Sedanur DİNÇER ARSLAN
Dr. Mustafa ZENGİN
Arş. Gör. Esra BABUL KOÇ
Ayşe AKMAN
Gönül ALSAÇ
Arzu KÜÇÜKOSMAN
Mustafa ÖZASLAN
Nilüfer Zeynep ÖZÇÖREKÇİ GÖL
Yaşar Bedri ÖZDEMİR
Ecem ÖZDENİZCİ NUHOĞLU
Alparslan SANTUR

Bu eserde yer alan çalışmaların bilim, dil, etik ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Kitapta ileri sürülen görüşlerden Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin ve editörlerin bir sorumluluğu bulunmamaktadır.
Bu eserin herhangi bir kısmının izinsiz ve kaynak gösterilmeden alıntılanması, internet sitelerinde yayınlanması, pdf ya da kitap şeklinde parayla satılması yasaktır. Aksi eylemde bulunanlar telif hakları yazısından doğan tüm yükümlülükleri peşinen kabullenmiş sayılırlar.

ISBN: 978-975-7770-76-3 (Takım)
ISBN: 978-975-7770-79-4 (3. cilt)
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 48884

Kitap Tasarım
Salih PULCU

1. Baskı, Haziran 2026
Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 127

Baskı-Cilt
Seçil Ofset 100. Yıl Mahallesi
Massit Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No: 77 Bağcılar İSTANBUL
Sertifika No: 44903

Trabzon Kent Spor Turizm ve Bilişim Organizasyon Hizmetleri A.Ş.
İskenderpaşa Mah. Atatürk Meydanı No. 7/41
Ortahisar TRABZON
Yayınevi Sertifika No: 48884

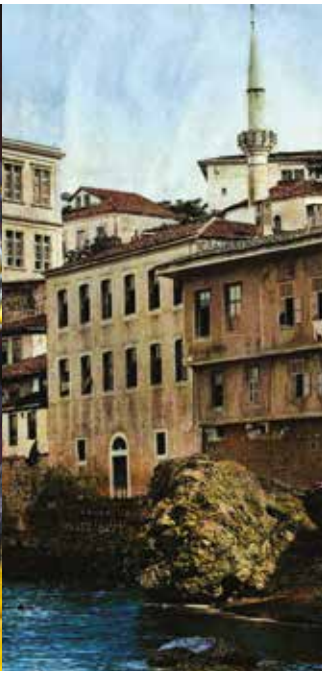

Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla

TRABZON

3

EDEBİYAT, KÜLTÜR VE SANAT

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK

Prof. Dr. Arif KOLAY

Doç. Dr. Şefik MEMİŞ

Doç. Dr. Muhammet ŞEN

TRABZON KİTAPLIĞI

İÇİNDEKİLER

VIII. BÖLÜM

TRABZON'DA EDEBİYAT, ŞİİR ve ROMANA DAİR

Trabzon Ağızlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar 1355
Dr. Öğr. Üyesi Gül Yılmaz ÇAL

Trabzon Ağzında "Haçan" Belirtecinin Söz Dizimsel ve Semantik Kullanımı Hakkında 1379
Dr. Öğr. Üyesi Oğuz Kısa

Yavuz Sultan Selîm Döneminde Trabzon'un Edebî Muhiti 1391
Prof. Dr. Mustafa GÜNEŞ
Prof. Dr. Hatice GÜNEŞ

Türk Romanında Bir Mekân Unsuru Olarak Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'u 1407
Doç. Dr. Hakan DEĞİRMENCİ

Trabzonlu Mehmed Emin Hilmî Efendi Divanı'nda Nasihat 1427
Dr. Öğr. Üyesi Semih YEŞİLBAĞ

Karadeniz'in Simgesi Hamsinin Macerası: Trabzonlu Hamâmîzâde Mehmed İhsân Efendî'nin "Hamsi-nâme"si 1461
Dr. Sedanur DİNÇER ARSLAN

Bir Trabzonlu Yazar Nazan Bekiroğlu'nun Metinlerinde Trabzon 1487
Doç. Dr. Muzaffer UZUN

Trabzon Halk Şiirinde Mizah ve İroni 1509
Doç. Dr. Özlem ÜNALAN

Mısralaşan Şehir: Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Trabzon Deyince" Şiiri 1541
Prof. Dr. Ülkü ELİUZ
Arzu KÜÇÜKOSMAN

Sabahattin Eyüboğlu'nun Halk Kavramı Üzerine Düşünceleri 1559
Doç. Dr. Elif ÖKSÜZ GÜNEŞ

IX. BÖLÜM

HALK KÜLTÜRÜNDEN YANSIYANLAR

Akçaabat Mezar Taşlari Üzerine Bazı Tespitler 1575
Prof. Dr. Muhammet Muhsin KALKIŞIM

Trabzonî Mehmed'in Zooloji Sözlüğü 1585
Doç. Dr. Mehdi CENGİZ

Sözlü Tarih ve Ağıtlar: Trabzon'un Köprübaşi İlçesi Beşköy Beldesinde 1998 Yılı Sel Felaketi 1597
Doç. Dr. Emine ÇAKIR

Trabzon Türkülerinin Coğrafi Özellikleri 1633
Prof. Dr. Hasan KARA

Karadeniz Bölgesinde Mayıs Yedisi Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme "Trabzon Örneği" 1665
Ayşe AKMAN
Alparslan SANTUR

Geleneksel Yeni Yıl Kutlaması "Kalandar"ın Ritüel Niteliğiyle Köy Seyirlik Oyunları Bağlamında Değerlendirilmesi 1683
Nilüfer Zeynep ÖZÇÖREKÇİ GÖL

Trabzon ve Çevresinde Kolan ve Çarpana Dokumalarının Giyimde Kullanılabilirliği 1699
Prof. Dr. Hacer Nurgül BEGİÇ
Prof. Dr. Hatice Feriha AKPINARLI

Trabzon İli Geleneksel Çorap Örücülüğünün Teknik ve Motif Açısından İncelenmesi 1717
Prof. Dr. Hatice Feriha AKPINARLI
Prof. Dr. Hacer Nurgül BEGİÇ

Hamsi: Karadeniz'in Ticari, Sosyal ve Kültürel Hayatında Bir Balıktan Daha Fazlası 1731
Dr. Mustafa ZENGİN

Ekmekten Çorbaya, Turşudan Pilava Bir Baharat: Zagoda 1761
Mustafa ÖZASLAN

Zamanı Öğüten Taşlar: Trabzon'da Son Su Değirmenleri 1771
Yaşar Bedri ÖZDEMİR

X. BÖLÜM

SANAT ve MİMARİNİN ŞEHRE DOKUNUŞLARI

Değerler Eğitimi ve Kesişme: İyi ki Varsın Eren Sinema Filmi 1799
Doç. Dr. Fevziye ALSAÇ
Gönül ALSAÇ

Trabzon'da Tiyatro Sanatı Üzerine Güncel Bir Değerlendirme 1821
Dr. Öğr. Üyesi Nuri NALBANTOĞLU

**Geç Osmanlı Dönemi Kamusal Yapı İnşaatları;
Trabzon Kenti Örneği** 1831
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNAY

**Üçüncü Umumi Müfettişliğinin Trabzon'daki İmar Faaliyetleri:
Doğu Gazetesi Haberleri Üzerinden Bir Değerlendirme** 1849
Arş. Gör. Esra BABUL KOÇ

**Trabzon-Hamsiköy Vadisi'nde Devralınan Miras:
Gayrimüslim İbadet Yapıları** 1881
Yüksek Mimar Ecem ÖZDENİZCİ NUHOĞLU
Doç. Dr. Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA

Trabzon Camilerinde Tasavvufî Semboller 1915
Dr. Öğr. Üyesi Belkıs DOĞAN

VIII. BÖLÜM

TRABZON'DA EDEBİYAT, ŞİİR ve ROMANA DAİR

Trabzon Ağızlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar*

Gül YILMAZ ÇAL
Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Giriş

Ağız (local language, regional dialect, local dialect, subdialect); *Türkçe Sözlük*'te dil bilgisi terimi olarak *"Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili."* şeklinde tanımlanmaktadır (TS, 2011: 44). Dil bilgisi ve dil bilim terimleri sözlüklerinde ise *"Bir dilin veya bir lehçenin daha küçük yerleşim bölgelerinde yazı diline oranla birbirinden azçok ayrılan konuşma biçimleri."* (Korkmaz, 1992: 4); *"Bir dil alanı içinde görülen konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların her biri."* (Vardar, 2002: 14); *"Ana dilin alanı içinde ses ve söyleyiş yönünden görülen küçük ayrılık."* (Hengirmen, 2009: 18); *"Ölçünlü dil ya da aynı ölçünlü dilin birleştiği lehçe içinde birbirine benzeyen konuşma biçimlerinin / birey dillerinin toplamı."* (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 19) ve *"Bir ölçünlü dil içinde bulunan, coğrafyaya dayalı sesletim farklılıklarıdır."* (Karaağaç, 2013: 75) şeklinde tanımlanan ağız, bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapan Nurettin Demir tarafından ise "*Ağız aynı kökenden geldiği üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde; okuryazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen*

* Bu çalışma, 20-22 Mayıs 2022 tarihleri arasında Trabzon'da düzenlenen ***Trabzon Sempozyumu***'nda "Trabzon Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar" başlığıyla sunulan sözlü bildirinin geliştirilmesiyle hazırlanmıştır.

biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmasından kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az yerel konuşma biçimleridir." (2002: 114) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlar ağzın ölçünlü / standart dilden ses, şekil, anlam ve söz varlığı açısından farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Ağız teriminin daha iyi anlaşılabilmesi için *birey diyalekti, şive, lehçe* ve *dil* terimlerinin de bilinmesi gerekir. Talat Tekin, dilbilimin şu konuşma türlerini tanıdığını dile getirir: Tek bir kişinin konuşma alışkanlıklarının tümü *idyolekt* yani *birey diyalekti*; birbirine benzeyen bireysel diyalektler toplamı *ağız*; birbirine benzer ağızlar toplamı *lehçe* ve birbirine benzer lehçeler toplamı *dil*. Tekin konuşma türleri sınıflandırmasında şivenin yeri olmadığını ifade eder. Şive, bir dilin bir bölge halkına, yabancı bir ulusa ya da etnik bir gruba göre söyleniş biçimidir (1997: 240).

Bu durumda yöre ağızları üzerine yapılan çalışmaların söyleyiş, ses, şekil, söz dizimi ve anlam farklılıklarına dayandığı söylenilebilir. Anadolu ağızları, ölçünlü Türkçeden bu alanlarda taşıdıkları farklılıklar sayesinde varlıklarını koruyabilmektedirler. Teknolojinin hızla gelişmesi, eğitim seviyesinin yükselmesi, şehirleşme gibi sebepler mesafeleri daraltırken ağızların hem birbirlerine hem de ölçünlü dile yaklaşmasına neden olmaktadır. Ağızlar üzerine yapılacak çalışmalar, ağızların ölçünlü dile karşı taşıdıkları farklılıkların tespitini sağlamakta hem de bahsi geçen sebepler nedeniyle ölçünlü dile yaklaşan ağızların ses, şekil, sözdizimi ve anlam özelliklerinin kayıt altına alınmasını sağlamaktadır.

Zeynep Korkmaz, Anadolu Ağızları üzerine yapılan çalışmaların başlangıcının 1897 yılına kadar uzandığını ifade eder. A. Maksimov'un Hüdavendigar ve Karamanlı ağızları üzerine yazdığı *Opıt ızslĕdovanija tjurskich dialektov v Chudavengdarĕ i Karamanii* adlı eseri ile başlayan incelemeler; J. Thury, I. Kúnos, M. Hartmann, K. Foy, V. Pisarev, Balkanoğlu, Balhasanoğlu, L. Bonelli, F. Giesse, F. Vineze, T. Kowalski, J. Deny ve M. Räsänen gibi doğu bilimcilerinin yaptığı metin yayını ve ağızların gramerleri üzerine hazırlanan küçük hacimli eserlerle devam etmiştir (1976: 143, 144).

Ağız çalışmalarının temelini derleme çalışmaları oluşturur. Türkçe üzerine yapılan ilk derleme çalışması ise Kâşgarlı Mahmud tarafından yapılmıştır. Kâşgarlı, Türk illerini karış karış gezmiş ve Türk lehçelerinin o günkü kullanımlarını kayıt altına alarak *Dîvânu Lügâti't-Türk*'ü hazırlamıştır. Eserini hazırlarken günümüzdeki derleme çalışmalarına kaynaklık edecek yöntemler kullanmıştır. O en fasih yani doğru dilin bir dilden başka dil bilmeyen, Farslara karışmamış olan ve başka ülkelere gitmeyi âdet hâline getirmemiş bulunanların dili olduğunu söyler. Birisi iki dil biliyorsa ve şehir halkı ile karışmışsa onun dili zayıflar, der (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 10).

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili çalışmalar ise 12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyetinin (Türk Dil Kurumu) kurulmasıyla başlamıştır. Bu kapsamda yapılan ilk çalışma, 1933 - 1935 yılları arasında yapılan derleme faaliyetleri sonucunda elde edilen verilerin bir sözlük hâline getirilmesidir. Bu sözlük, 1939-1957 yılları arasında *"Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi"* adıyla dizini de kapsayacak şekilde 6 cilt hâlinde Kurum tarafından yayımlanmıştır (Korkmaz, 1976: 145). Diğer çalışma, *"Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü"*dür. Bu çalışma, 1932-1934 yılları ile 1952-1959 yılları arasında yapılmış iki derleme sonucunda toplanan malzemenin bir araya getirilmiş hâlidir (DS, 2009: V). Ayrıca, bu alanla ilgili olarak Ahmet Caferoğlu'nun 1940-1951 yılları arasında hazırladığı *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* (1995), *Anadolu Ağzından Toplamalar* (1994), *Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* (1995), *Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* (1994), *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler* (1995), *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler* (1995) gibi çalışmaları, Kemal Edip Ünsel'in *Urfa Ağzı* (1995), Ömer Asım Aksoy'un üç cilt hâlinde yayımlanan *Gaziantep Ağzı* (1991), Turgut Günay'ın *Rize İli Ağızları* (2003), Tuncer Gülensoy ve Ahmet Buran'ın birlikte hazırladıkları *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler I* (1994), Efrasiyap Gemalmaz'ın *Erzurum İli Ağızları* (1995), Ahmet B. Ercilasun'un *Kars İli Ağızları* (1992), Necati Demir'in *Ordu İli ve Yöresi Ağızları* (2001) ve *Tokat İli ve Yöresi Ağızları* (2006) ile Ali Akar tarafından hazırlanan *Muğla ve Yöresi Ağızları* (2013) gibi pek çok çalışma vardır.

Bir dilin hem kendi kelimeleri hem de başka dillerden aldıkları kelimeler tarihsel süreçte ses, biçim, söz dizimi ve anlam açısından değişikliklere uğrarlar (Aksan, 2004: 12). Bu değişikliklerin tespiti noktasında ölçünlü dil üzerine yapılan çalışmalar kadar, ağızlar üzerine

yapılan çalışmalar da önemlidir. Bu nedenle ağızlarla ilgili olarak sözlük ve kitap çalışmalarının yanı sıra birçok bildiri, makale çalışması da yapılmıştır ve yapılmaya da devam etmektedir.

Önemli bir çalışmanın eseri olan *Derleme Sözlüğü* (DS), çalışmanın yapıldığı dönemin teknolojik şartları, Türkiye'nin idari yapısının günümüzden farklı olması, çalışmayı yapan araştırmacıların ve gönüllülerin konuya hâkimiyeti gibi etkenler göz önünde bulundurulduğunda güncellenmeye muhtaçtır.

Bu çalışmada soruşturma yöntemiyle yapılan derlemeler sonucunda ve ağzın bir konuşuru olarak tespit edilen söz varlığı unsurları *Derleme Sözlüğü*'nde olup olmamaları konusunda incelenmiş; hem *Sözlük*'te hiç yer verilmeyen kelimelere ulaşılmaya çalışılmış hem de *Sözlük*'te olup da Trabzon ağzında kullanıldığı belirtilmeyen ya da farklı anlamlarda kullanılan kelimelere dikkat çekilmek istenmiştir. Bu amaçla önce *Sözlük*'te Trabzon ağzıyla ilgili kelimeler taranmış, bu tarama esnasında eserde yer alan diğer kelimeler de Trabzon'da kullanılıp kullanılmadıkları açısından değerlendirilmiştir.

1. Trabzon Ağızlarının Anadolu Ağızları Arasındaki Yeri

Anadolu ağızları üzerine ilk çalışma İ. Kúnos tarafından yapılmıştır. Anadolu ağızlarının yedi bölüme ayrıldığı bu sınıflandırmada Karadeniz'in doğu kıyılarına doğru Lazca konuşulduğu bilgisi verilmiştir. Karahan, Kúnos'un bu tasnifini ilmî temellere dayanmayan muhayyel bir araştırma olarak değerlendirmiştir (1996: IX, X).

Ahmet Caferoğlu, *Kuzey - Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* adlı çalışmasında Trabzon ağzının sınırlarını, bazı ses farklılıkları olmakla birlikte, Vakfıkebir'den Rize'ye kadar olan hat olarak kabul etmiştir (1946: XX). "Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme" adlı çalışmasında ise Anadolu ağızlarını dokuz ayrı bölüme ayırmış ve Trabzon ağzını Erzurum ve bir kısım Rize ağızlarıyla aynı bölüme dâhil etmiştir. Bu sınıflandırmaya göre Trabzon merkez ağzı Erzurum ağzına benzerken Akçaabat ve Vakfıkebir kendine has ağız özellikleri göstermektedir (Karahan, 1996: X).[1]

Trabzon ağızlarıyla ilgili çalışmalar yapan Bertn Brendemoen, şimdiki zaman bağlantı ünlüsüne göre Trabzon ağzını; *Vakfıkebir, Akçaabat, Trabzon merkez ve Maçka; Yomra, Arsin, Araklı, Sürmene; Of, Çaykara,*

Tonya olmak üzere üç bölüme ayırmıştır (1992: 19-34; Karahan, 1996: XVI, XVII).

Karahan ise belirleyici olarak tespit ettiği bazı ses, şekil ve söz dizimi özellikleri ışığında Anadolu ağızlarını *Doğu Grubu Ağızları, Kuzeydoğu Grubu Ağızları, Batı Grubu Ağızları* olarak üç gruba ayırmıştır ve Trabzon ağzını Kuzeydoğu Grubu Ağızları içerisinde ele almıştır (1996: 1).

2.Trabzon Ağızları Üzerine Yapılan Çalışmalar

Ahmet Caferoğlu'nun verdiği bilgiye göre Trabzon ağzı üzerine ilk çalışma V. Pisarev tarafından yapılmıştır. Pisarev, 1900'de yayımladığı *Neskolko Slov o Trabizondskom Dialekte / Trabzon Şivesine Dair Birkaç Söz* adlı çalışmasında Trabzon ağzını diğer Anadolu ağızlarından ayıran özellikler üzerinde durmuştur; ancak Caferoğlu, Pisarev'in verdiği ses bilgisi ve dil bilgisi kurallarıyla alakalı bilgilerin doğru olmadığını ifade etmiştir. Luigi Bonelli'nin *Vocı de Dialetto Turko di Trepozinda*'sı, M. Räsänen'in *Eine Sammlung Von Mani Lieder aus Anatolien*'i ile Hamamizade'nin *Baba Salim*'i Trabzon ağzı ile ilgili bilgi veren diğer eserlerdir (1946: XXIII, XXIV).

Hayashi Toru tarafından Karadeniz ağızları üzerine yapılan sınıflandırma da önemlidir. O*n the Eastren Turkish Coast of Black Sea* (1984) adlı makalede **"patates, yengeç, tepsi, şeftali, köprü"** kelimelerinin bölgedeki ses bilgisel değişimleri incelenmiş ve Karadeniz ağızları; 1. *Samsun, Ordu, Giresun'un bir kısmı; 2. Giresun, Erzurum, Gümüşhane; 3. Trabzon, Rize* olmak üzere üç gruba ayrılmıştır (Toru, 1984'ten akt. Genç, 2021: 20). Bu çalışma kullandığı ölçütler açısından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Trabzon Ağzı ile ilgili diğer bir çalışma da Bernt Brendemeon'a aittir. *The Turkish Dialects of Trabzon* başlığını taşıyan eser, inceleme ve metinleri içeren iki ciltten oluşmaktadır. Eserin incelemeyi içeren kısmında Trabzon ağzının ses özellikleri üzerinde durulmuştur (Erdem, 2002: 263). Yine Brendemeon tarafından yazılan "Trabzon Ağızlarındaki Zaman Kipleri Üzerine Bir Not", "Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varyantı", "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözvarlığı ve Sözlükleri", "Trabzon Ağızlarındaki Soluksuz Ötümsüz Patlayıcı Ünsüzler" gibi çalışmalarda da Trabzon ağzının ses, şekil ve sözcük bilgisi üzerinde durulmuştur.[2]

Trabzon ağzı üzerine yapılan önemli bir çalışma, Necati Demir tarafından hazırlanan *Trabzon ve Yöresi Ağızları* adlı eserdir. Üç cilt hâlinde

hazırlanan bu eserde yöre ağzının ses ve şekil bilgisi özellikleri anlatılmış; ayrıca sözlük ve derlenen metinlere de yer verilmiştir (2006).

Can Özgür tarafından *"Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tesbitler"* adlı çalışmada Doğu Karadeniz ağızlarıyla Kıpçakça gramer ve söz varlığı açısından karşılaştırılmıştır. Trabzon ağzına ait *Derleme Sözlüğü*'nden seçilen 21 kelimenin Kıpçakçada da olduğu ortaya koyulmuştur (2002).[3]

A. Mevhibe Coşar, Trabzon ağzı ile ilgili olarak yaptığı ses, şekil bilgisi ve söz varlığı alanındaki çalışmaları ise "Trabzon Ağızlarında Ek Fiilin Kullanılışı", "Trabzon Ağızlarında Bir Fiil Kullanımı", "Bir Kimlik İşaretleyicisi Olarak Dil ve Trabzon Ağızlarında Arkaik Hususiyetler" ve "Tonya Ağzı Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme" adlı çalışmalardır.[4]

Trabzon ağzı ile ilgili bu çalışmaların yanı sıra makale, bildiri gibi çalışmalar ile mezuniyet tezi, lisansüstü tezler, sözlük gibi çalışmalar da yapılmıştır ve yapılmaktadır. Ayrıca yörenin halk bilimi üzerine yapılan çalışmalarında da ağız özellikleri, söz varlığı ile ilgili bilgi bulmak mümkündür.[5]

3.Trabzon Ağızlarını Oluşturan Etnik Yapı

Türk milletinin yayıldığı geniş coğrafya ve ilişkide bulunduğu kültürlerin çokluğu göz önünde bulundurulduğunda Türk dilinin de pek çok dilden ve kültürden etkilenmiş olması doğaldır. Bu etkilenme tarihsel süreç içerisinde dinî, askerî, siyasi, ekonomik pek çok sebep nedeniyle gerçekleşmiştir. Karadeniz Bölgesi'nin tarih boyunca farklı millete ev sahipliği yapmış olması, bölge ağzının oluşmasında etkili olmuştur. Eski çağlardan itibaren Asya'dan gelen muhtelif kavimlerin yerleşim yeri olan bölgede Kimmer ve İskitler gibi Türk ya da Türk olduğu öngörülen topluluklar yerleşmişlerdir. Bölge bu toplulukların yerleşmesinden bir süre sonra Çoruh havzası vasıtasıyla birçok farklı Türk gruplarının yerleşim yeri hâline gelmiştir. Bu gruplar bölgede daha sonra ortaya çıkan Yunan kolonilerine zemin oluşturmuştur. Ancak bölgeye Türk göçü hiç aralık vermeden devam etmiş ve Osmanlıların bölgede hâkimiyet kurmasıyla bu göç ve iskân hareketleri sistemli bir hâle gelmiştir (Tellioğlu, 2007: XIII). Bölgeye tarih öncesi devirlerden sonra Türklerle akrabalığı olan Kimmerler ve İskitler (Sakalar) ile Türk toplulukları olan Bunturki ve Kıpçaklar, Halaçlar (Kalaçlar),

Afşarlar ve Yazgurlar'ın yerleştiğinin kabul edildiği görülmektedir (Tellioğlu, 2007: 16-44). Mehmet Bilgin, bölge tarihi ile ilgili en önemli çarpıtmanın bölgenin tarihinin Yunan kolonicilerle başlatılması olduğunu söyler ve MÖ. VIII. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde Kimmerler'in hâkim olduğunu dile getirir. Türk veya Türklerle akrabalığı olan bu kavim, Karadeniz Ereğlisi'nden Trabzon'a kadar olan sahayı yaklaşık bir asır boyunca hâkimiyetlerine almış ve bu bölgede yayılmaya başlayan Yunan kolonizasyonunu durdurmuştur (2010: 19-21).

Yunan koloni şehirlerinin Karadeniz Bölgesi'nde kültürel olarak etkili olduklarını söylemek mümkündür. Bölge bu koloni şehirlerinden önce de bir ticaret merkezi olarak Hitit, Fenike ve Urartular tarafından kullanılmıştır ancak, Yunan kolonileriyle birlikte bölgede ticaretin artması bölge halkının dilinde Antik Yunan dilinin (Grekçenin) etkili olmasına neden olmuştur. Çünkü kaynaklar bize Trabzon'daki tüccar tabakasının çoğunun Grek kökenli olduğu ve Grekçe konuştuklarını göstermektedir. Grekçe o dönemde ticarette hâkim bir dil olarak kullanılmıştır. Bir liman şehri olan ve ticaret yolları üzerinde bulunan Trabzon'a ticaret amacıyla gelen Rum, Yahudi, Ermeni, Gürcü, Megrel, Çerkes ve Tatarlar da bu ticaret dilini kullanmışlardır (Tellioğlu, 2007: 52-56).

Bölge tarihsel süreç içerisinde bulunduğu önemli konum nedeniyle farklı milletlere ev sahipliği yapmış olsa da coğrafik özellikleri nedeniyle de aynı zamanda da çevreye kapalı bir alan olmuştur. Bölgenin uzun yıllar boyunca dışarıdan özellikle diğer bölgeden göç almaması gibi sebeplerle değişim ve etkileşimlere kapalı, ancak eğitim imkânları ve merkezle yakın ilişkileri nedeniyle de ölçünlü dille sıkı ilişki içindedir. Bu sebeple Trabzon ağzı ağız araştırmaları noktasında önemli bir alandır (Coşar, 2015: 244). Tarihsel süreç içerisinde etkilendiği diller ve üzerine yapılan incelemeler dikkate alındığında Trabzon ağızları; Rumca[6], Arapça ve Farsça gibi farklı dillerin izlerini taşısa da Kuzeydoğu grubu ağızları içerisine girmekte ve bünyesinde taşıdığı Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi özellikleriyle temelinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Caferoğlu, Trabzon ağızlarında, özellikle Akçaabat ve Vakfıkebir ağızlarında, görülen ġ<k, d<t ses değişimlerinin düzenli bir şekilde olmasının bu ağzı doğrudan doğruya Göktürk ve Uygur Türkçesine bağladığını ifade etmiştir (1946: XXIII). Ali Akar, bölgede kurulan Trabzon Rum imparatorluğunun Türkmen grupları tarafından etraflıca kuşatıldığını, bu siyasi ve kültürel kuşatmanın

Trabzon'un fethine kadar devam ettiğini ifade eder. Bu süreçte yaşanılan sosyal ve ekonomik ilişkilerin yörenin Türklerin lehine bir hâl almasını sağladığını ve bunun da dilin yerleşmesi için uygun bir zemin hazırladığını dile getirmektedir (2002: 175). Anadolu'nun ve dolayısıyla Trabzon ve yöresinin Türkleşmesi 1071 Malazgirt Savaşı'ndan çok öncelere dayanmaktadır. Bölge ağzında görülen Kıpçakça özellikler de bunu kesinleştirmektedir (Tekin, 2002: 197).

4.İnceleme

Bu çalışmanın ana malzemesini oluşturan söz varlığı unsurları, Trabzon'un başta Ortahisar ilçesi olmak üzere Maçka, Akçaabat, Vakfıkebir, Yomra, Çaykara, Of ve Hayrat ilçelerinden soruşturma yöntemi ile derlenmiştir.[7] Yapılan derlemeler sonucunda 194 tane söz varlığı unsuru tespit edilmiştir. Kelimeler madde başı olarak yazılırken ses değişikliği olanlar da yazılmış ancak sayıya dâhil edilmemiştir. Aynı anlama gelen farklı kelimeler ise yan yana yazılsa da sayıya dâhil edilmiştir. Kelimeler sözcük türü açısından değerlendirildiğinde şöyle bir tablo ile karşılaşılır: 143 tane isim, 7 tane fiil, 41 tane sıfat, 2 tane ünlem ve 1'er tane de zarf, edat ve zamir. Ayrıca kelime grubu yapısında da 28 yapı vardır. Bunlar; 12 isim tamlaması, 6 sıfat tamlaması, 5 sıfat fiil grubu ve 4 birleşik fiil grubu ve 1 tane birleşik isimdir. Tespit edilen söz varlığı unsurları kavram alanları açısından değerlendirildiğinde akrabalık, giyim kuşam, yiyecek içecek, insanların karakter ve fiziksel özellikleri, çocuk oyunu, araç gereç gibi birçok alanla ilgili kelimelerin ağızlarda kullanımda olduğu görülmektedir.

Tespit edilen malzeme, DS'de olup olmamaları, DS'de olanların yörede farklı anlamda da kullanılıp kullanılmamaları ve DS'de olduğu hâlde Trabzon'da kullanıldığı belirtilmeyenler gibi özellikler açısından değerlendirilmiş ve *Trabzon Ağzında Derleme Sözlüğü'nden Farklı Anlamda Kullanılanlar, Trabzon Ağzında Olup Derleme Sözlüğü'nde Olmayanlar*, *Trabzon Ağzında Kullanıldığı Hâlde Derleme Sözlüğü'nde Trabzon Ağzında Kullanıldığına Dair Açıklama Yapılmayanlar* şeklinde sınıflandırılmışlardır. Bu sınıflandırma çalışma sonunda verilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde ayrı başlıklar altında ele alınan kelimelerin birkaçı, yöre ağzı söz varlığını oluşturan farklı dillerin ve bu ağızda Eski Türkçenin izlerinin olduğunu göstermesi açısından ayrıca açıklanmıştır.

Trabzon Ağzında Derleme Sözlüğü'nden Farklı Anlamda Kullanılanlar başlığı altında 36 kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerden *gaga, gıran, kık,*

malez, pustuk isimleri ile *isi gitmek* birleşik fiil yapısı DS'de Trabzon'da kullanılıyor diye gösterilmiştir; ancak yapılan derlemeler bu kelimelerin Trabzon'da faklı anlamlarda da kullanıldığını ortaya koymuştur. DS'de Maçka ilçesinde *"Çocuk dilinde meyve ve kuru yemiş."* (2009: 1892) olarak tanımlanan *gaga,* Ortahisar ilçesinde çikolata, şeker gibi abur cubur olarak nitelenen ürünleri de karşılamaktadır. Bu, değişen yeme içme kültürünün ağız söz varlığındaki yer alan bir kelimenin anlamını değiştirmesine örnek olarak kabul edilebilir. Daha dar bir anlamla kullanımda olan kelime anlam genişlemesine uğramıştır. Hamza Zülfikar Anadolu ağızlarında "Yumurta." anlamıyla kullanılan *gagga* kelimesini yansıma bir kelime olarak göstermektedir (1995: 464). Derleme Sözlüğü'nde "yumurta" anlamında *gaga, gagga, gakka, gaka, gakka, gakkı* gibi kelimeler mevcuttur. Trabzon ağızlarında kullanılan *gaga* kelimesi çocuk dilinde kullanılan bir kelimedir. Çocukların açık heceyi kapalı hâle getirerek daha kolay söyleyebilmelerinden dolayı kelime muhtemelen "gaga"dan ses türemesiyle "gagga"ya evrilmiş ve ağızların ses özelliklerine göre farklı şekillerde seslendirilerek kullanılmıştır. Ayrıca DLT'de "Kurutulmuş herhangi bir şey." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 677) anlamıyla *kak* kelimesi geçmektedir. Ölçünlü dilde ise *"Elma, armut vb. şeylerin kurutulmuşu."* (TS, 2005: 1270) anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda *"kak"* isim köküne +a isimden isim yapım ekinin getirilmesiyle türeyen *kaka* kelimesi, ses değişimi yaşayarak yöre ağzında kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarında "Yumurta, yemiş." (DS, 2009: 2600) anlamlarında kullanılan *kaka* kelimesi de mevcuttur.

DS'de *"Tepelerin üzerindeki düzlük."* (2009: 2052) olarak Beşikdüzü ilçesinde kullanıldığı belirtilen *gıran* kelimesi Ortahisar'a bağlı köylerde, tepe anlamıyla da kullanılmaktadır. DS'de başka illerde yer verilen bu anlam, Trabzon için verilmemiştir. Ancak Sözlük'te *kıran* kelimesi de geçmektedir ve "Dağ sırtı, tepe, yamaç, bayır." (2009: 2816) anlamıyla Trabzon ağızlarında kullanılmaktadır. Andreas Tietze, Anadolu ağızlarında kullanıldığını belirttiği kelimeyi *kıraŋ, kırağ, kırak, girag* gibi farklı telaffuzlarıyla madde başı olarak vermiş ve "Kenar, uç, çevre." anlamlarıyla kullanıldığını ifade etmiştir (2021: 250). Türkçe olan kelime "kır" isim köküne isimden sıfat yapan +(a)ŋ ekinin (Gabain, 2007: 47) getirilmesiyle türetilmiş olmalıdır. *"Kırlık, kırı olan yer"* anlamında olan kelime zaman içerisinde anlam genişlemesine uğrayarak *"tepe, kenar, uç, dağ sırtı"* gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Trabzon ağızlarında *kık* ve *kıh* şekillerinde kullanılan kelime, Sözlük'te *"Eski; kırk"* (2009: 2792) anlamlarıyla farklı ağızlarda *"İnsan dışkısı, pislik."* (2009: 2792) anlamında ise Trabzon ağızlarında işaretlenmiştir. Ancak yöre ağzında *kık kelimesi "insan dışkısı ve pis"* anlamlarında da kullanılmaktadır. Ayrıca bu anlamların yanı sıra kelime yöre ağzında ünlem olarak da kullanılmaktadır. Küçük çocukların ellenmesini istenmeyen bir eşyayı, yeri ellemesini engellemek için "Kık kık!" ya da "Kıh kıh!" şeklinde uyarılması yörede sıkça başvurulan bir yöntemdir. Bu kullanımdaki amaç, çocuğa elenecek olan nesnenin pis olduğunu düşündürerek dokunma isteğini engellemektir. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *ḳıġ* ve *ḳıḳ* kelimelerine yer vermiş ve *ḳıġ* kelimesini *"Pislik; koyun pisliği; tezek, gübre"* (2011: 174) olarak açıklamıştır. *Ḳıḳ* ise *"Gübre, çerçöp, pislik."* (2011: 174) anlamlarındadır. DLT'de ise *"Toprağı gübrelendirmede kullanılan gübre."* (Ercilasun ve Akkoyulu, 2014: 710) anlamıyla *kıg* kelimesi mevcuttur. Eski Türkçeden itibaren kullanımda olan bu kelime, bugün ölçünlü dilde kendine yer bulamazken ağızlarda aynı anlamda ve farklı ses özellikleri göstererek varlığını devam ettirmektedir.

"Hayvanlara verilmek için undan yapılan sulu çorba." anlamıyla Maçka'da; *"Kabakla sütten yapılan bir çeşit yiyecek."* (DS, 2009: 3113) anlamıyla Trabzon Ortahisar ilçesinde kullanılan *malez* kelimesi Hayrat'ta *"Un, süt ve şekerle hazırlanan muhallebiye benzer bebek maması."* anlamıyla kullanılmaktadır. Ayrıca bu kelimeyle oluşturulan *"Malez gibi."* ifadesi de çok pişmekten ezilen yemek için de yörede kullanılmaktadır. Rumcada *malézi* olan kelime *"Sulu mısır lapası, yal."* (Tursun, 2021: 351) anlamındadır.

DS'de Vakfıkebir ilçesinde *"Mısır koçanı."* (2009: 3493) için kullanıldığı ifade edilen *pustuk* kelimesi ise Trabzon ağızlarında sadece mısır koçanı için değil, tüm meyvelerin çekirdekli kısmını anlatmak için kullanılan bir kelimedir. Kelime ne Türkçenin tarihi dönemlerinde ne de Rumcada tespit edilebilmiştir.

İsi gitmek birleşik fiil yapısı / deyimi ise DS'de *"Uçurum gibi yüksek yerlerde başı dönmek."* (2009: 2556) anlamıyla sadece Trabzon'da kullanılmaktadır. Ancak Trabzon'da bu kelime aynı zamanda *"Uzun süre aç kalma durumunda ya da aniden ayağa kalma hâlinde yaşanan baş dönmesi."* için de kullanılmaktadır. Birleşik yapıdaki "isi" ifadesi Eski Türkçede sahip anlamına gelen *"ïs"* isim köküne **/+ı/** 3. teklik şahıs iyelik eki getirilmesiyle meydana gelmiştir. Kelime kökündeki ünlü önce kı-

salmış, daha sonra da incelmeye uğramıştır. Kelimenin yöre ağzında en yaygın kullanımı *"İsim gitti."*dir. Bu ifadede tam olarak *aklım gitti, kendimi kaybettim* gibi ifadelerin anlamı yatmaktadır.

Trabzon Ağzında Olup Derleme Sözlüğü'nde Olmayanlar başlığı altında ele alınan 133 söz varlığı unsurunun 93 tanesi isim, 35 tanesi sıfat, 3 tanesi fiil, 1'er tanesi ise zarf ve edattır. Bu kelimelerin büyük bir çoğunluğu derlendikleri Çaykara, Of ve Hayrat ilçeleri de göz önünde bulundurulduğunda Rumca ya da Rumca+Türkçedir. Bu kelimelerden bir kısmı da ölçünlü dilde kullanılan kelimelerin birtakım ses değişiklikleriyle ya da anlam değişmeleriyle ağızlarda yer bulmuş hâlidir. Ses ve anlam değişimleriyle oluşan kelimeler; *benye, bilyalı, bondul, çistavit, emcuk, eyekkabi, foder, fodul, fuşki, gocah, goloşka, hapsi, hırga, iç doni, kebre yiyen, kıl çorabi, kondak, maksız, sebet kafali, terluk, tıze, tiyze, uruba, yüz bezi*dir.

Bu kelimelerden *abulaga, anaga, dayiga* ve *halaga* kelimelerinde geçen +Ga eki için Bredemoen, bu ekin dişil kelimelere geldiğini ve Yunanca +ikos ile ilgili olabileceğini ifade eder. Kendi derlemelerinden verdiği nenega "tatlı nene, nenecik", anega "annecik", dedega "dedecik" kelimelerinden dedega kelimesinin ekin mahiyetine uymadığını, yanlış olduğunu belirtir (2002: 45'den akt. Genç, 2021: 46). Bu çalışma için derlenen yukarıda bahsi geçen kelimelerde ek, sevgi ya da şefkat ifadesinden ziyade *en büyük, en yaşlı* anlamı katmaktadır. Kelimeler sırasıyla *en büyük abla, nine, en büyük dede, en büyük hala* anlamlarına gelmektedir. Brendemoen'in verdiği örneklerle bu çalışma esnasında derlenen örnekler karşılaştırıldığına dişil kelimelere gelen bir ekin, eril kelimelere geldiği görülür. Bu, cinsiyet kavramı olmayan Türkçe için ekin tüm kelime köklerine getirilerek kullanıldığını gösterir. Ancak, kelime anlamları arasındaki farklılıklar ekin görev anlamında da değişiklik olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum Türkçenin yabancı dillerden aldığı kelime ve yapıları kendi özelliklerine göre değiştirdiğini ortaya koyması açısından da önemlidir.

Ortahisar ilçesinde kullanılan *kuguvak / guguvak oturmak* birleşik fiil yapısında geçen *guguvak* kelimesi, DS'de *"Yenilebilir mantar."* (2009: 2190) anlamıyla Trabzon Maçka'da kullanılmaktadır. *"Çömelmek."* anlamında kullanılan yapı kurulurken benzetmeden faydalanıldığı ortadadır. Hem mantarın şekli hem de mantarın kuytu köşelerde yetişmesi, çömelmek eylemiyle benzerlik göstermektedir. Bu kullanım,

Rumcada *"Eğilmek."* anlamıyla kullanılan *kukuvázo ile "Yenilebilir mantar türlerine verilen isimdir."* (Tursun, 2021: 319) şeklinde açılanan *kukuváka* kelimelerinin yöre ağızındaki yansımasıdır.

Trabzon ağzında kullanılan *şafliz* ve *şaflizli* kelimeleri de Rumcadır. Brendemoen, *şahlis etmek* yapısının "salya akıtmak" anlamında kullanıldığını ifade eder (2002: 4 / 16'dan akt. Genç, 2021: 45). Trabzon Rumcasında *şáfla* "salya", *şafléas* "salyalı, salyası akan", *şafléra* " salyaları akan", *şaflizo* ise "salya akıtmak" anlamındadır (Tursun, 2021: 439). Şafliz kelimesi Türkçe +lI isimden isim yapım ekiyle şaflizli olarak türetilmiş ve Türkçenin alıntı kelimeleri Türkçeleştirme eğiliminin bir örneği olarak yöre ağızında yerini almıştır.

Trabzon Ortahisar'da *"Salyongoz."* anlamıyla kullanılan *goglis* kelimesi Brendemoen tarafından *ko:lis* olarak tespit edilmiştir (2002b: 77 / 2'den akt. Genç, 2021: 40). Kelime Trabzon Rumcasında da aynı anlamda *koxliós* olarak mevcuttur (Tursun 2019: 326).

Trabzon Ağzında Kullanıldığı Hâlde Derleme Sözlüğü'nde Trabzon Ağzında Kullanıldığına Dair Açıklama Yapılmayanlar başlığı altında ele alınan 25 kelimenin ise 20 tanesi isim, 3 tanesi sıfat, 1'er tanesi de fiil, zamir ve ünlemdir.

Bu başlık altında ele alınan ve *"Gölgelik, güneş almayan yer."* (DS, 2009: 2204) anlamına gelen *guz* kelimesi DLT'te *kuz* şeklide "Dağ vb.nin gölgeli tarafı anlamında geçmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 753).

Yine bu başlık altında ele alınan ve *"Çöp, süprüntü, pislik, gübre.."* (URL 1, ET: 02.05.2022) anlamıyla Trabzon ağızlarında kullanıldığı belirtilen *zibil* kelimesi Arapça *"zibl"* kelimesinden gelmektedir. *Kelimenin "Bol bulunduğu için değersiz"*. anlamı ise Trabzon'da tespit edilmemiştir; ancak Ortahisar ilçesinde özellikle bir sebze ya da meyve küçük ama çok verdiği zaman *"Zibil gibi."* ifadesi kullanılmaktadır. Yani ürün çok vermiştir ancak küçük olduğu için bu çokluğun bir kıymeti yoktur. Ayrıca bir işin doğru düzgün yapılamadığını, beceriksizce yapıldığını, yapılan iş sonucunda ortaya çıkanın bir kıymetinin olmadığını ifade etmek için de Trabzon ağızlarında *"Zebil ettin."* ifadesi kullanılmaktadır. Burada da yine kelimenin hem çöp hem de değersiz anlamına gönderme vardır.

4.1. Trabzon Ağzında Derleme Sözlüğü'nden Farklı Anlamda Kullanılanlar

babo: Dede.

bal: Şerbet.

çağıldak: Çirkin gezen kimse.

çapalamak: Hareket etmek.

gaga: 1. Çikolata, şekerleme gibi abur cuburlar. 2. Fındık tanesi.

ganzi: 1. Fındığın kırılmış hâli, içi. 2. Kabuklu taze fındık.

gıran: Köy yerine göre daha yüksekte bulunan yer, tepe.

gordela: Toka.

guggu, kukku: Saklambaç.

ğodoş, godoş / godoş kafali, kodoş kafali: Düzensiz insan; laf anlamayan.

ekiz, ikiz: Yapışık fındık.

halaka: Fındığı taneleme işi.

haraba: Süs eşyası.

ırgama: Fındığın yerden toplanması.

içli: Baklava hamuru içerisine haşlanmış pirinç koyularak hazırlanan şerbetli tatlı. Bazen pirinç içerisine kavrulmuş fındık kırığı da katılır.

isi gitmek: Açlıktan ya da aniden ayağa kalkma sonucunda başı dönmek.

istar: Fındık ağaçlarının hizalı bir şekilde birbirini takip etmesi, fındık sırası.

kafkal: Fındık tanelerini yeşil kabuğundan ayırmak.

kanca: Çengelli iğne.

kapot: Sert kumaş.

karanfil: Fındığın dişi çiçeği.

kaynamak: Sandalye, kanepe gibi aslında uyunmaması gereken bir yerde uyuya kalmak.

kık: İnsan dışkısı.

lastik: Ayakkabı.

malez: Süt, un ve şeker karışımından muhallebi gibi hazırlanan çocuk maması.

mes: Çizme.

papara: Bayat ekmekler üzerine et ya da tavuk suyu dökülmek suretiyle hazırlanan yemek.

porsuk: Kısa ve şişman insan.

pustuk: Meyvelerin çekirdekli kısmı.

sima: Fındık ağacında kırılmaması gereken taze dallar.

sinmek: 1. Yaramazlık yapan çocukların yaramazlığı bırakıp sakince durması, oturması. 2. Yenilen yemeğin hazmedilmesi.

şima: Fındık dalının gelişmesi.

tahar, dağar: Çocuğun tuvaletini yaptığı yer.

tastar: Tarlaya giderken bele bağlanan torbalı kuşak.

zaar: Boş boş gezen adam.

zifir: Fındık toplanırken ellerin yapışkan hâle gelerek kararması.

4.2. Trabzon Ağzında Olup Derleme Sözlüğü'nde Olmayanlar

abulaga: En yaşlı olan, en büyük abla.

abusgal: Fındığın toplanma ya da elle yeşil kabuğundan ayrılması sırasında işi yapan kişilere ayrılan kısmın kalanına yani henüz yapılmamış bölümüne denir. Yapılacak işin sınırının belirlenmesi.

alelfi: Kız kardeş.

alelfo: Erkek kardeş.

anaga: Evin en büyük ninesi.

andıra: Koca.

androlelfi: Görümce.

arahtero: Huysuz ve çirkin olan insan.

arguri: Fındık toplama sırasında yatay gitme.

aşkomo: Çirkin insan.

azdeha / azdera: Yaramaz çocuk.

baluze: Süt, un ve şeker karışımından hazırlanan muhallebi üzerine eritilmiş tereyağı dökülerek hazırlanan yiyecek.

benye: Penye.

besera: Kaynana.

besero: Kayınpeder.

bilyalı, bilyali: Ahşaptan hazırlanan el yapımı çocuk arabası.

bondul, pontul: Pantolon.

çilki: Çorap.

çiri: Baba.

çistavit: Kara lastik.

çitara: Uzun ve komik duran insan için kullanılır.

dağar bezi: Lazımlığın üzerine serilen örtü.

dayiga: Yaşlı dayı.

ekiz, ikiz: Yapışık fındık.

ekreba: Akraba.

emcuk: Emzik.

emi: Amca.

eyekkabi: Ayakkabı.

fanela: Kazak.

fındık çargalı: Fındık dalı.

fındık günlüğü, günlük: Bir günlük fındık toplama sonucunda işçiye ödenecek ücret.

foder: Şapka.

fodul: İsrafçı.

foresiya: Elbise.

forsli: Gösterişli kişi.

fufuza: Çıt kırıldım; çabuk hastalanan; çok stres yapan.

funduk kofori: Fındık ağacının dibi.

fuşki yiyen / fuşki cığnayan: Kötü işlerle uğraşan kişi.

fuşki, fışki: At pisliği.

gabanlık: Yokuş, bayır yer.

gabsuk: Fındığın patosa vurulduktan sonraki boş fındıktan ayrılmış hâli.

gara lastik: Kara lastik.

garzevel: Uzun ve zayıf olan kimse.

gaşiğu: Çocukların kayması.

gocoh, gocik, kocuk: Gocuk, kaban.

gohliz: Salyangoz.

golokşa: Civciv çıkarmak için yumurtaya yatmış tavuk, kuluçka.

guruşandos: Akraba.

halaga: Yaşlı hala.

haloğli: Halaoğlu.

hapsi yiyen: Arkadan iş çeviren kişi.

harhaliga: 1. Yere düşen fındıkları toplamak. 2. Fındığın kabuklu hâli.

haşafila: Fındık toplandıktan sonra yere dökülüp kalan kurumuş fındık yaprakları.

hırga: Yelek.

hoboros kafali: Karışık saçlı kişi.

horosanli: Çok sinirli kişi.

hottoro: Düşecekmiş gibi yürüyen kimse.

huluman kafali: Saçı çok olan kişi.

iç doni: Külot.

iskadiya: Altına yapan.

katures: Çocuk için kullanılan sevgi sözü.

kazkaldıran: Tereyağında eritilen peynir üzerine mısır unu eklenip yumurta da kırılarak hazırlanan yemek.

kebre yiyen: Kötü işlerle uğraşan kişi.

kık: İnsan dışkısı.

kıl çorabi: Yün çorap.

kodoş: Çok para harcayan insan.

kohrega: Zayıf insan.

kol bezi: Çocuğun kollarını sarmaya yarayan bez.

kondak / kondak bezi: Çocuğu sarmaya yarayan bez.

kot / got kafali: Boş kafalı, laf anlamayan.[8]

krepile: Fındık bahçelerinin otlarını temizlemek için kullanılan araç.

kuguvak / guguvak oturmak: Çömelmek.

kulak takımı: Küpe.

kuluhtera: Ortalığı karıştıran kişi.

lafro: Aklı çalışmayan insan.

lasır: Bezelye.

lauli kuşak: Yün kuşak.

layıga, layinga: Salıncak.

lodoş: Kilolu insan.

maksız: Mahsus, isteyerek.

malez gibi: Çok ezilmiş, bulamaç gibi yiyecekler için kullanılır.

maliya ordare: Yün çorap.

manzilik: Aşağı alınan fındık dallarının rahatlıkla yerine verilebilmesi için fındık dalından veya demirden yapılan alet.

mamiga: Nine.

mana: Anne.

matika: Çocuk oyunu.

mekap: Ayakkabı.

mihla: Çirkin insan.

mondofon: Uyuşuk insan.

motgomer: Mont.

mudo: Kafasını dikip gezen insan.

munzurli: Alıngan, asık suratlı kişi.

nahnaga, nuhnuga: Üşengeç insan, yavaş iş yapan kişi.

nane yiyen: İş çeviren insan için kullanılır.

nenega: Evin en büyük ninesi.

omokilos: Çok konuşan insan.

ordar: Çorap.

otospiyos: Kendi bildiğini yapan kişi.

paçarazlık etmek: Engel olmak.

padiga: Bebek.

panefort: Sepet taşırken sırtı ezmesin diye arkaya konulan kalın bez.

pent: Çocuğun beşikten düşmemesi için kullanılan bez.

püskül: Fındığın salkım şeklindeki erkek çiçeği.

rafan: Harmana serili fındığı karıştırmak için kullanılan alet.

savah / savahi: Aptal, aklı olmayan insan.

savrali / savreya: Kirli, pis gezen insan.

sebet kafali: Kolay anlamayan insan.

sehluk: Saf insan.

sinifisa: Elti.

sübek: Taharın içine koyulan torba.

şafliz: Salya, ağız akıntısı. Özellikle bebekler için kullanılır.

şaflizli: Balgamın yapış yapış, salyalı olması.

tahraga: Burnu uzun insan.

taraksı etmek: Harmandaki fındığın kuruması için alt üst edilmesi.

temli: Fındık ağacı.

terluk: Terlik.

fıze, tiyze: Teyze.

tivitin: Don çeşidi.

tumruk: Fındık kurutulurken kullanılan tahta karıştırıcı.

uruba: Elbise.

vakvaga: El yapımı oyuncak araba.

vuyvut: Cimri.

yüz bezi: Çocuğun yüzüne ötülen bez.

zaguni manihtra: Tahteravalli.

zebil etmek: Bir işin doğru düzgün yapılamadığını, beceriksizce yapıldığını, yapılan iş sonucunda ortaya çıkanın bir kıymetinin olmadığını ifade etmek içi kullanılır.

ziniş: Boncuk, takı.

ziniya: Fındığın daha iyi vermesi için fındık ağaçlarının dibine koyulan hayvansal gübre, tavuk pisliği.

zirikta, cirikta: Un, süt ve yumurta ile hazırlanan parça parça dökülmüş kaygana.

4.3. Trabzon Ağzında Kullanıldığı Hâlde Derleme Sözlüğü'nde Trabzon Ağzında Kullanıldığına Dair Açıklama Yapılmayanlar

boba: Baba.

bolaşmak: Bulaşmak.

dane, den: Tane, yeşil kabuklu içindeki kabuklu fındıkların her biri.

dolaylık: Çizgili kuşak, peştamal.

gendime: Buğday kırması, yarma.

fıs: İçi boş fındık.

foruk: Kurtlanmış fındık tanesi.

gı: Be... Hey... gibi çağırma, seslenme ünlemi. Kadınlar için kullanılır.

gopça: Düğme.

guz: Gölgelik, güneş almayan yer.

habura: Bura, burası.

kıh, kık: Çocuk dilinde pis olmak, kirlenmek. Ayrıca çocukların bir eşyayı ellemesi istenmediğinde de o pis anlamında kıh, kık denir.

kosot: Kütük, fındık dalını kestikten sonra ağacın dibinde kalan kısım.

lalak, lavlak: Aptal, laf anlamayan.

lapaza, labaza: Yaprakları uzun ve enli bir bitki. Kuzukulağı.

lastik: Çocukların kuş vurmak için kullandıkları sapan.

mile: Bilye.

peşuk: Beşik.

salahana / salahana köpeği: Tembel insan.

teccal: Haylaz, yaramaz.

tiyeze: Teyze.

yedi: Düğünden yedi gün sonra gelinle damadın, gelinin baba evine gitmesi.

zibil: 1. Bol bulunduğu için değersiz. *Bu sene fındık zibil gibi* yani çok ama küçük, değersiz. 2. Fındık için kullanılan gübre. 3. Fındığı makinaya, patosa vurduktan sonra çıkan, arta kalan pislik.

Sonuç

Derleme Sözlüğü Trabzon ağızları söz varlığı açısından incelendiğinde bitki, araç gereç, insanların karakter ve fiziksel özellikleri, hayvan ve bitki isimleri, akrabalık isimleri, çocuk diline ait kelimeler, kadın ve erkekle alakalı kelimeler olmak üzere pek çok sözcüğün olduğu görülmektedir. Ancak derlemelerin yapıldığı şartlar, dönem Türkiye'sinin idari yapısı göz önünde tutulduğunda ağızda var olan ancak derlemeye dâhil edilemeyen pek çok söz varlığı unsuru olduğu da anlaşılmaktadır. Anadolu ağızlarıyla ilgili olarak yapılan ilk derleme çalışmalarından sonra yine bu konuda çalışmalar yapılmıştır ve yapılmaya da devam edilmektedir. Bu çalışmalar pek çok söz varlığı unsurunun tespitini sağlasa da bu çalışmalar ışığında Derleme Sözlüğü'nün güncellenmemesi nedeniyle elde edilen malzemeler gün yüzüne çıkarılmamaktadır.

Ağızlar hem Türkçenin tarihsel sürecine ışık tutmaları açısından hem de bölgede hâkim olan diğer milletlerin izlerini taşımaları açısından önemli kaynaklardır. Sınırlı bir malzeme üzerinden yapılan bu çalışmada, Trabzon ağızlarında Rumcanın etkin bir şekilde etkisinin olduğu, Rumcadan alınan kelimelerin ses değişiklikleriyle ağızda kullanılmaya devam ettiğini ortaya koymuştur.

Trabzon yerleşim yeri olarak kullanılmaya başladığından itibaren ev sahipliği yaptığı etnik kökenlerin kültürlerinden etkilenmiş ve bu etkilenmeler bölge ağzının oluşmasını da sağlamıştır. Türkçe üzerine temellenen bölge ağzı; Rumca, Arapça, Farsça gibi dillerin etkisinde kalmış, bu dillere ait malzemeleri bünyesinde taşımaya devam etmiştir. Derlenen malzeme değerlendirildiğinde yöre ağzında kelimelerin yanı sıra Batı ve Doğu dillerinden alınan kelimelerin de olduğu görülmüştür. Ayrıca ölçünlü dilde kullanılan alıntı kelimeler ses değişikliğiyle ya da farklı anlamlarda ağızlarda kullanılmaktadır. Yörede özellikle Of, Çaykara, Tonya gibi ilçelerde hâlâ Rumcanın kullanılması, bu ağızlarda bu dile ait unsurların yoğun bir şekilde bulunmasına neden olmaktadır. Rumca konuşulmayan yerleşim yerlerinde de Rumcaya ait kelimeler yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.

Çalışmada tespit edilen malzeme Derleme Sözlüğü'nde olup olmamaları, verilen anlamları dışında farklı anlamlarda yörede kullanılıp sözcüğün ve Trabzon ağızlarında kullanıldığına dair bir açıklama yapılıp yapılmaması açısından değerlendirilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda 194 söz varlığı unsuru çalışmanın esasını oluşturmuştur. Bu unsurların 36 tanesi Trabzon ağızlarında Derleme Sözlüğü'nde verilen anlamlarından farklı anlamlarda kullanılmaktadırlar. 133 tanesi Trabzon ağızlarında tespit edildiği hâlde Derleme Sözlüğü'nde hiç yer almamaktadır. 23 tanesi ise Trabzon ağızlarında kullanılmaktadırlar ancak Derleme Sözlüğü'nde Trabzon ağzında kullanıldığına dair bir açıklama yoktur.

Sınırlı malzemeyle yapılan bu çalışma ile Derleme Sözlüğü'nün gerek söz varlığı unsuru, gerek anlam, gerekse söz varlığı unsurlarının kullanım yerleri açısından güncellenmeye muhtaç olduğu görülmüştür. Eğitim seviyenin yükselmesi, iletişimin kolaylaşması, her türlü medya ortamının yaygın kullanımı, ulaşımın kolaylaşması gibi nedenlerle ağızların ölçünlü dile yaklaştığı günümüzde ağız çalışmalarının gerekliliği gözden kaçırılmaması gereken bir gerçektir.

Dipnotlar

1 Anadolu Ağızları ve bu ağızlar içerisinde Trabzon ağızlarının yeri ile ağızların tespitinde kullanılabilecek ses, şekil ve sözcük bilgisi özellikleri ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırması*, TDK Yay., Ankara, 1996, s. IX-XVII.

2 Bernt Brendemeon, "Trabzon Ağızlarındaki Zaman Kipleri Üzerine Bir Not", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi-İstanbul 23-27 Eylül 1987-Tebliğler, C. I*, İstanbul, 1987, s. 33-40; "Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varyantı", *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 88-89*, 1989, s. 13-22; "Trabzon Ağızlarından Şimdiki Zaman Bağlantı Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1992, s. 19-34; "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözvarlığı ve Sözlükleri", *Kebikeç* 7-8, 1999, s. 77-83; "Trabzon Ağızlarındaki Soluksuz Ötümsüz Patlayıcı Ünsüzler", *Dilbilim Araştırmaları*, 2013, I, s. 195-205.

3 Can Özgür, "Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tesbitler", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih - Dil - Edebiyat Sempozyum Bildirileri (3-5 Mayıs 2001) II. Cilt: Dil – Edebiyat*, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2002, s. 189-193.

4 A. Mevhibe Coşar, "Trabzon Ağızlarında Ek Fiilin Kullanılışı", *Turkish Studies*, 3(3), 2008, 176-188; "Trabzon Ağızlarında Bir Fiil Kullanımı", *Dil Araştırmaları*, 7, 2010, 75-85; Bir Kimlik İşaretleyicisi Olarak Dil ve Trabzon Ağızlarında Arkaik Hususiyetler"; *KAREN - Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 2015, s. 241-253; "Tonya Ağzı Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24, 2018, s. 85-96.

5 Nurşah Turhan,"Trabzon Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 2018, s. 53-58; Vahit Tursun, *Romeika-Türkçe Sözlük, Trabzon Rumcası*, Heyamola Yayınları, 2019; Gül Yılmaz Çal, "Trabzon İli ve Yöresi Ağızlarında Fındık İle İlgili Kelimeler", *Doğu Karadeniz'de Kültür ve Toplum I*, Ed. Musa Yavuz Alptekin, Serander Yayınları, Trabzon, 2020, s. 173-198. Daha fazla çalışma için bk. Tuncer Gülensoy, *Trabzon Yöresi Türküler, Türküler ve Atma Türküler*, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul, 1985; Tuncer Gülensoy ve Ercan Alkaya, *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

6 Yörede kullanılan Rumca ilçelere göre farklılık göstermektedir. Of ve Çaykara'da konuşulan Rumca ile Tonya'da konuşulan Rumca arasında farklılıklar çoktur. Trabzon yöresinde kullanılan Rumcada sayılar beşe kadar Rumcayken beşten sonrası Türkçedir. Gün isimleri de Türkçedir. B. Atsız Gökdağ, "Doğu Karadeniz'de Konuşulan Diller ve Türkçe ile Etkileşimleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 31, 2011, s. 111-134.

7 Bu çalışmada ayrıca daha önceden tarafımızca hazırlanan *Trabzon İli ve Yöresi Ağızlarında Fındık ile İlgili Kelimeler* adlı çalışmadan da faydalanılmıştır. Kasot, krepile, sima, zibil (2. ve 3. anlamları), ziniya, abusgal, arguri, fındık günlüğü, harhaliga, haşafila, ırgama, istar, manzilik, zifir,

halaka, rafan, taraksı etmek, tumruk, fıs, foruk, funduk kofori, gabsuk, gaga (2. anlam), ganzi, karanfil, püskül, şima, temli kelimeleri söz konusu çalışmadan alınmıştır. Yılmaz Çal, *age*, s. 173-198.

8 Kot: Mısır ve fasulye tartmak için kullanılan beş kiloluk ölçü birimi.

Kaynakça

AKAR, Ali, "Trabzon Ağızlarında Eski Türkçe Leksik Unsurlar", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil - Edebiyat Sempozyum Bildirileri (3-5 Mayıs 2001) II. Cilt Dil – Edebiyat içinde*, s. 173 – 188, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Trabzon, 2002.

AKAR, Ali, *Muğla ve Yöresi Ağızları*, TDK, Ankara, 2013.

AKSAN, Doğan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin,, Ankara, 1996.

AKSOY, Ömer A., *Gaziantep Ağzı*, TDK, Ankara, 1991.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz – Tarih, Kültür, İnsan-* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

BRENDEMEON, Bernt, "Trabzon Ağızlarındaki Zaman Kipleri Üzerine Bir Not", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi-İstanbul 23-27 Eylül 1987-Tebliğler, C. I*, İstanbul, 1987, s. 33-40.

BRENDEMEON, Bernt, "Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varyantı", *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 88-89*, 1989, s. 13-22.

BRENDEMEON, Bernt, "Trabzon Ağızlarından Şimdiki Zaman Bağlantı Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1992, s. 19-34.

BRENDEMEON, Bern, "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözvarlığı ve Sözlükleri", *Kebikeç* 7-8, 1999, s. 77-83;

BRENDEMEON, Bern, "Trabzon Ağızlarındaki Soluksuz Ötümsüz Patlayıcı Ünsüzler", *Dilbilim Araştırmaları*, 2013, I, s. 195-205.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Kuzey – Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar -Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları-*, Bürhaneddin Erenler, İstanbul, 1946.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Anadolu Ağzından Toplamalar*, TDK, Ankara, 1994.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK, Ankara, 1994.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, TDK, Ankara, 1995.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK, Ankara, 1995.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK, Ankara, 1995.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara, 2011.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, TDK, Ankara, 1995.

COŞAR, A. Mevhibe, "Trabzon Ağızlarında Ek Fiilin Kullanılışı", *Turkish Studies*, 3(3), 2008, s. 176-188.

COŞAR, A. Mevhibe, "Trabzon Ağızlarında Bir Fiil Kullanımı", *Dil Araştırmaları*, 7, 2010, s. 75-85.

COŞAR, A. Mevhibe, "Bir Kimlik İşaretleyicisi Olarak Dil ve Trabzon Ağızlarında Arkaik Hususiyetler, *KAREN – Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1, 2015, s. 241-253.

COŞAR, A. Mevhibe, "Tonya Ağzı Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24, 2018, s. 85-96.

COŞAR, A. Mevhibe, Bir Kimlik İşaretleyicisi Olarak Dil ve Trabzon Ağızlarında Arkaik Hususiyetler"; *KAREN - Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 2015, s. 241-253.

ÇAL, Gül Yılmaz, "Trabzon İli ve Yöresi Ağızlarında Fındık İle İlgili Kelimeler", *Doğu Karadeniz'de Kültür ve Toplum I*, Ed. Musa Yavuz Alptekin, Serander, Trabzon, 2020, s. 173-198.

DEMİR, Necati, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, TDK, Ankara, 2001.

DEMİR, Necati, *Tokat İli ve Yöresi Ağızları*, Gazi, Ankara, 2006.

DEMİR, Nurettin, "Ağız Terimi Üzerine", *Türkbilig*, 4, 2002, s. 105-116.

Derleme Sözlüğü I-VI, TDK, Ankara, 2009.

ERCİLASUN, Ahmet B., *Kars İli Ağızları –Ses Bilgisi*, TDK, Ankara, 1992.

ERCİLASUN, Ahmet B., Akkaoyunlu Ziyad, *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't –Türk, Giriş - Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, TDK, Ankara, 2014.

ERDEM, M. Dursun, "Bernt Brendemoen – Dialect of Trabzon I, II", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 14, 2002, s. 263-266.

GABAİN, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara, 2007.

GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları I-III*, TDK, Ankara, 1995.

GENÇ, Tuğçe, *Trabzon Örneğinde Rumca – Türkçe Dil İlişkisi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2021.

GÖKDAĞ, B. Atsız, "Doğu Karadeniz'de Konuşulan Diller ve Türkçe ile Etkileşimleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 31, 2011, s. 111-134.

GÜLENSOY, Tuncer, *Trabzon Yöresi Türküleri, Türküler ve Atma Türküler*, Anadolu Sanat, İstanbul, 1985.

GÜLENSOY, Tuncer; Buran, Ahmet, *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler I*, TDK, Ankara, 1994.

GÜLENSOY, Tucer; Alkaya, Ercan, *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, Akçağ, Ankara, 2003.

GÜNAY, Turgut, *Rize İli Ağızları - İnceleme*, *Metinler, Sözlük-,* TDK, Ankara, 2003

HENGİRMEN, Mehmet, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin, Ankara, 2009.

İMER, Kâmile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY, A. Sumru, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2011.

KARAAĞAÇ, Günay, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara, 2013.

KARAHAN, Leyla, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK, 1996.

KORKMAZ, Zeynep, "Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 23-24 (1975-1976), 1976, s. 143-172.

KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1992.

ÖZGÜR, Can, "Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tesbitler", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil - Edebiyat Sempozyum Bildirileri (3-5 Mayıs 2001) II. Cilt Dil – Edebiyat* içinde, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, 2002, s. 189-193.

TEKİN, Feridun, "Trabzon ve Yöresi Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil - Edebiyat Sempozyum Bildirileri (3-5 Mayıs 2001) II. Cilt Dil – Edebiyat *içinde*, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Trabzon, 2002, s. 195-201.

TEKİN, Talat, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg, Ankara. 1997.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander, Trabzon, 2007.

TİETZE, Andreas Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati, Ed. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, TÜBA, Ankara, 2021.

TURHAN, Nurşah, "Trabzon Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 2018, s. 53-58.

TURSUN, Vahit, *Romeika-Türkçe Sözlük – Trabzon Rumcası*, Heyamola, İstanbul, 2019.

Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 2011.

ÜNSEL, Kemal E., *Urfa Ağzı*, TDK, Ankara, 1995.

Vardar, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul, 2002.

ZÜLFİKAR, Hamza, *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler*, TDK, Ankara, 1995.

İnternet Kaynakları

URL 1: https://sozluk.gov.tr/. (02.05.2022).

Trabzon Ağzında "Haçan" Belirtecinin Söz Dizimsel ve Semantik Kullanımı Hakkında

Oğuz KISA
Dr. Öğr. Üyesi Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Giriş

Trabzon Ağzı, bölgenin bulunduğu coğrafi yapı itibariyle genel olarak kapalı bir yapıya sahiptir. Trabzon Ağzının konuşulduğu Doğu Karadeniz Bölgesi'nin yüksek dağlarla çevrili, sık ormanların bulunduğu bir bölge olması nedeniyle coğrafi bakımdan Anadolu'nun diğer bölgelerine oranla daha izole bir görüntü sergilemektedir. Bölge ağzının oluşumunda coğrafyanın uzun yıllar dışarıdan göç almamasını da dikkate almak gerekir. Tarihsel süreç içerisinde Rumca, Lazca, Gürcüce gibi dillerin konuşulduğu bölgenin ağız yapısını çeşitli bakımlardan etkileyen bu sebepler neticesinde genelde Karadeniz Bölgesi, özelde Trabzon ve çevresi sosyo-kültürel açıdan olduğu kadar ağız araştırmaları açısından da önemli bir alan konumundadır. Ağız araştırmalarında önemli bir yere sahip olan bu bölge, birçok araştırmacı tarafından sınıflandırma çalışmalarına da konu edilmiştir[1]. Buna göre, Karadeniz Bölgesini içine alan sınıflandırma çalışmalarından ilki Tooru Hayashi tarafından yapılmıştır. Bu çalışmayı ön plana çıkaran nokta, fonetik ölçütler yanından leksik ölçütlerin de kullanılmış olmasıdır. Hayashi, Trabzon, Samsun, Ordu, Giresun, Rize ağızlarını içine aldığı bu çalışmasında çeşitli kelimeler üzerinden tasnif ve haritalandırma yoluyla üç farklı ağız bölgesi tespit etmiştir (Hayashi 1984; Karahan 1996: 10).

Ağız araştırmalarında sıklıkla kullanılan ölçütlerden biri şimdiki zaman ekleridir. Trabzon Ağzı üzerine pek çok araştırma yapan Bernt

Brendemoen şimdiki zaman bağlantı ünlüsündeki değişmelerin bu coğrafyada üç farklı ağız grubu oluşturduğunu tespit etmiştir. Bu ağız grupları şunlardır: 1. Vakfıkebir, Akçaabat, Trabzon merkez ve Maçka 2. Yomra, Arsin, Araklı, Sürmene 3. Of, Çaykara, Tonya ağızlarıdır (Brendemoen 1992). Karahan da Anadolu Ağızlarını fonetik ve morfolojik ölçütlere göre üç ana grup içerisinde toplamıştır. Bu gruplar; 1. Doğu Grubu Ağızları 2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları 3. Batı Grubu Ağızları (1996: 1-2). Bu ana gruplar da kendi içerisinde alt ağız gruplarına ayrılmıştır.

19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarına kadar dayanan Trabzon Ağzına ilişkin çalışmalar tabi ki bunlarla sınırlı değildir. Geçen süreç içerisinde yukarıda bahsi geçen çalışmaların yanı sıra Trabzon Ağzını konu alan makaleler, yüksek lisans ve doktora düzeylerinde derleme faaliyetlerinin de yer aldığı alanla ilgili bir takım akademik çalışmalar da yapılmıştır.

Çalışmamızın sınırlandırılması bakımından bu bölümdeki bilgiler yeterli görülmüştür. Bu bölümden sonra kaçan/haçan sözcüğünün arkaik incelemesi yapılacaktır. Devamında Derleme Sözlüğünden hareketle sözcüğün Anadolu ağızlarındaki kullanımları ele alınacaktır. Yine bu bölümde, sözcüğün Türk Lehçelerindeki kullanımlarına da yer verilecektir. Son olarak Trabzon Ağzında *haçan* zaman belirteci işlevi göz önünde bulundurularak sözcüğün kullanımları açıklanmaya çalışılacaktır. Araştırmamızın verileri Derleme Sözlüğünden, Trabzon Ağzı ile ilgili yapılmış müstakil veya yüksek lisans, doktora düzeylerinde hazırlanmış tezlerin derleme metinlerinden elde edilmiştir.

"*haçan*" Sözcüğünün Art Zamanlı İncelenmesi

Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*'nde arkaik soru zamiri **ka(n)*'ın çekimli biçimleri ya da türevleri içinde sayılan sözcüğün "*ne zaman*" anlamını taşıdığını belirtir. Ayrıca, belirsizlik zamirleri içinde de bahsi geçen bu sözcüğün sonrasındaki şart ifadesiyle birlikte "*ne zaman olsa, er ya da geç*" anlamını kazandığından da bahseder (2000: 28, 129).

M. Erdal, *A Grammar of Old Turkic* adlı eserinde "*ne zaman*" anlamında kullanılan sözcüğün **ka* soru zamirine getirilen eşitlik eki ve araç durumu ekinden oluştuğunu belirtmektedir (*ka+ça+n*). Ayrıca, soru

şeklinde nadiren kullanılması sebebiyle daha çok "*zamanda bir noktada, ...-dığında*" anlamında belirsizlik ifade eden bu sözcük, "*-sAr* ve *-dOkdA*" yapılarıyla birlikte kullanılarak geçici cümleler oluşturur (2004: 215).

Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenty Century Turkish* adlı etimoloji sözlüğünde **ka* zamirinden türemiş olduğu kabul edilen çeşitli kelimeleri sıralarken kaçan (s.592a) sözcüğünü de eski bir kök olan Türkçe "*kañu*" kelimesine bağlamakta ve bu sözcüğün soru zarfı olduğunu belirtmektedir[2].

J. Deny, *Türk Dili Grameri* adlı eserinde ilgili sözcüğü şu şekilde açıklar: قاچان kaçan veya هاچان haçan kelimesi zarf olarak ne zaman "*quand?*" mânâsını verir ki, bu "*kay* çağ-ın" yani hangi çağda, hangi zamanda "*qual temps?*" anlamındadır (*kay* bir soru zamiridir, çağ da "*zaman*" demektir *-in* âletlik sondalığıdır) (1941: 672; 1993: 313). J. Deny, ayrıca "*kaçan*" sözcüğünün eski Osmanlıcadaki şekillerini inceleyerek kelimenin halk ağzındaki kullanımına da değinmiştir: Buna göre *kaçan* Eski Osmanlıcada "*ne zaman, vakta ki*" "*quand larquese*" mânâsında bağlaç olarak kullanılırdı ve "*kaçan-ki* veya *kaçan-kim*" anlamlarına gelirdi (1941: 672-673; 1993: 314).

W. Bang da J. Deny ile aynı görüşü benimser ve kelimeyi *qai + caq* kelimelerinin birleşimi olarak açıklar. Bu düşünceye göre; Azerbaycan Türkçesinde görülen *haçağ* "ne zaman" anlamındaki kelimenin *haçan* kelimesinin de "*kay*" soru zamiri ve "çağ" "*zaman*" anlamında olan kelimelerin birleşmesinden ortaya çıkmış olması mümkündür. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde *haçan*, şu şekillerde kullanılmıştır: ḳaçan, ḫaçan "*ne zaman, ne vakit, vaktaki*" (U. II. 29, 12 / TT. III. 8, 34; USt. 200, 90; TM. IV. 254,73) (Caferoğlu 2011: 81, 160).

Divanü Lûgat-it Türk'de yer alan *haçan* sözcüğü, Ercilasun ve Akkoyunlu'nun Dizin'de verdikleri anlama göre şu şekildedir: kaçan "*ne zaman; eğer, ne zaman ki*" (177/151, 203/173, 235/204, 303/251, 536/438) (2015: 673).

*Dede Korkut Kitab*ının sözlük bölümünde *ḳaçan* "*ne zaman, nasıl*" anlamlarıyla verilmiştir (Özsoy 2006: 381).

Kutadgu Bilig'de *ḳaçan* sözcüğü "*ne zaman, ne vakit, nasıl*" şeklindedir (Arat 1979: 212).

Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ) kitabının dizininde *kaçan* sözcüğü "*ne zaman, ne zaman ki, nasıl*" anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır (Karahan 1994: 374).

Ḳışaṣü'l-Enbiyā kitabının dizininde de yine "*ne zaman, ne zaman ki, -dığı zaman*" anlamlarını görmekteyiz (Ata 2019: 659).

Codex Cumanicus'ta *kaçan* sözcüğü "*ne zaman*" anlamında kullanılmaktadır (Lat. *quando,* Far. *kay*) (krş. CCII *kaçan*) k.32a/20 [=1] (Argunşah; Güner 2015: 488).

Budist Uygur metinlerinde, Maniheist Uygur Metinlerinde, Hristiyan Uygur Metinlerinde de sözcük farklı anlamlarda sıklıkla kullanılmıştır[3]. Bu dönemlere ait eserlerdeki metinlerde geçen örnek kullanımlardan bazıları şu şekildedir:

ötrü tegin ol beş yüz ḳol-tġuçı-laraġ aşın suvın tonı 'etüki ḳopı tüketi ḳıl-tı barça-ḳan ¬umaru sav ḳodtı ekkileyü siler-ni körüş-megey men ***kaçan*** bur¬an ḳutı-n bul***sa*** men siler-ni barça anta ḳutarġa men tep tedi... KP LXXVI-4.

> "*Sonra prens beş yüz dilenciye (gereksinim duydukları) gıda, su, giyecek ve ayakkabıları, eksiksiz sağladı. Hepsine veda (teselli veya son dilek) sözleri söyledi: 'Bir daha sizinle karşılaşmayacağım. Buddha'nın sonsuz mutluluğuna eriştiğim zaman (erişirsem?), o zaman hepinizi kurtaracağım' dedi.*"

ḳaçan yirke teg***dükde*** bodıs(a)t(a)v yene ince tip sakıntı .. inçip bo bars torukı küçsüzi

ugrınta anın mini yigeli umaz tip ötrü bodıs(a)t(a)v örü turup ınaru berü körüp bı bıçgu tilep bulmadı... AY 616/15.

> "*Yere indiğinde, Bodisatav şöyle bu pars çok zayıf ve güçsüz olduğu için beni yiyemez, diye düşündü. Sonra ayağa kalkarak önüne arkasına bakındı, kesici alet, bıçak aradı (ama), bulamadı.*"

Diğer Örnekler:

Yukarıdaki tespitlerimiz ve aşağıdaki örnek metinler çeşitli dönemlere ait tarihi eserlerden alınmıştır. Bu da bize gösteriyor ki Eski Türkçeden günümüze kadar kaçan sözcüğü çeşitli anlam özellikleriyle

kullanılagelmiştir. Standart Türkçe'de bu kullanım ortadan kalksa da Anadolu ağızlarında *kaçan/haçan* şeklinde mevcudiyetini devam ettirmektedir.

> *seniñg barasıñg* ***kaçan*** DLT [BA] II, 69-9.
>
> "*Senin gitmen ne zaman?*"
>
> "***qačan*** *ol kiši ašty, ol frište ekinče keldi ol kiši qatynda*" (Codex Cumanicus 32a/20)
>
> *Pes kolayından bir 'âşık* ***kaçan*** *hâsıla gelür*
>
> *Kimse menzile irmedi er etegin tutmayınca* (Yunus Emre Divanı (325/2).
>
> ***Kaçan*** *olsa oda yanmakdur işi / Gör ki şuña beñzemegil iy kişi*
>
> *Yohsa sen dahı düşesin tamuya / Uşbu sözler hôş ögütdür kamuya* (Garipname 126 / 2168).
>
> "***Ḳaçan*** *bir kişi ṭavar ṣatun alsa yā ḳul halāyıḳ alsa anun alnı saçına yapışsun eyitsün*" (Yavuzarslan 1993: 316).

Yukarıdaki örnekler ve tespit ettiğimiz diğer örneklerin dikkat çekici yanı standart yazı dilinde bugün kullanılmayan bu sözcüğün Eski Türkçe ve özellikle Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserlerde genellikle cümle başı edatı işlevinde kullanılmasıdır.

"*haçan*" Sözcüğünün Anadolu Ağızlarında Kullanımı

Eldeki verilere göre Anadolu ağızlarının genelini incelediğimizde sözcüğün özellikle zaman belirteci görevinde kullanıldığı ve farklı anlamlarda işlevlerinin olduğu görülmektedir. Özellikle Kuzey-doğu Karadeniz bölgesi ağızlarında sıkça rastlanan *haçan* sözcüğü, cümleye "*ne zaman, ne vakit, mademki, ne çabuk*" anlamları yanı sıra "*ne zaman ki, -dığı zaman, nasıl*" gibi anlamlar katar. Derleme Sözlüğünde *kaçan* biçimi yanında, "*haçan, haçağ, haçanda, haçen, açan*" biçimleri de yer almıştır[4]. Derleme Sözlüğü'ne göre, *haçan* sözcüğünün taşıdığı anlamlar ve Anadolu ağızlarındaki kullanım alanları şu şekildedir:

1. Ne vakit, ne zaman: "***Haçan*** *sizin eve geldimse boş bulamadım.*"

Tespit edilen ağız bölgeleri şu şekildedir: Gelendost, Şarkikaraağaç -*Isparta,* Çandarlı, Bergama -İzmir, Yeniköy, Marmara, Erdek -*Balıkesir*, Akyazı -*Kocaeli*, Karaağaç -*Bolu*, Oklalı, Çatalca -İstanbul, -*Kasta-*

monu, Çarşamba -*Samsun*, Saray -Çankırı, İskilip -Çorum, Zile, -*Tokat*, Kuzköy, Ünye, Danışman, Fatsa -*Ordu,* Süme, Bulancak -*Giresun*, *Trabzon ve köyleri*, Uluşiran, Şiran -*Gümüşhane*, -*Rize*, Çayağzı, Yavuz, Şavşat, İncilli, Ardanuç, Uşhum, Yusufeli -*Artvin*, Koyundere, Ahıska, Posof ve köyleri -*Kars-Ardahan*, -*Erzurum*, Bot -*Niğde,* Ermenek -*Konya*, -*Adana*, Aslanköy -*Mersin -İçel*, Genek, Yatağan -*Muğla*, İbriktepe -*Edirne*, -*Kıbrıs*.

2. Mademki: "***Haçan*** *öküzleri bulamadın eve niçin gelmedin.*"

"***Haçan*** *doktor deyidin, niye aşdın yarani.*"

Sözcüğün tespit edildiği ağız bölgeleri şu şekildedir: *Trabzon ilçe ve köyleri*, Uluşiran, Şiran - *Gümüşhane,* Yavuz, Şavşat - *Artvin,* -Erzurum.

3. Ne çabuk: "***Ḥaçan*** *gidip geldin.*"

Tespit edilen ağız bölgeleri şu şekildedir: Bozçalı, Reşadiye - *Tokat*, Fatsa - *Ordu ve köyleri*, Yanpar, *Mersin - İçel*, Genek, Yatağan - *Muğla*

Yavuzarslan, sözcüğün bu kullanımı yanında Anadolu ağızlarında "*-a kadar*" edatı ve "*bir*" kelimesiyle genişlemiş biçimlerinin de olduğundan bahseder ve şu örnekleri verir:

> *"Hola Yarabi ben* ***haçana*** *geder bunun derdini çekeceğim"* (Gemalmaz 1978: 142)
>
> *"Ben senin kapunun önünde* ***haçana*** *bir bekliyeyim"* (Kıbrıs Ağzı)

"*haçan*" Sözcüğünün Türk Lehçelerinde Kullanımı

kaçan sözcüğünün Türk Lehçelerinin bazılarındaki kullanım ve anlamları şu şekildedir:

Çuvaşça: *hĭşan* "ne zaman". Bu sözcüğün Çuvaşçada hĭşan biçiminin kullanılması çok eski bir sözcük olduğuna kanıt teşkil etmektedir. Sözcük, Standart Türkiye Türkçesinde kullanımdan kalksa da Türk Lehçelerinin genelinde işlek olarak kullanılmaktadır: Azerbaycan Türkçesi: *haçan* "ne zaman", Kaşgay Türkçesi: *haçan* "ne zaman", Gagauz Türkçesi: *haçan / açan* "ne zaman", Türkmen Türkçesi: *haçan* "ne zaman", Özbek Türkçesi: *qachon* "ne zaman", Yeni Uygur Türkçesi: *ḳaçan* "ne zaman", Tatar Türkçesi: *ḳayçan* "ne zaman, ara sıra, ne zaman ki", Kazak Türkçesi: *qaşan* "ne zaman", Kırgız Türkçesi: *kayçan* "ne zaman", *kaçan* "ne zaman" , Başkurt Türkçesi: *qasan* "ne zaman",

Nogay Türkçesi: *kaşan* "ne zaman", Altay Türkçesi: *kaçan* "ne zaman", Karaçay-Malkar Türkçesi: *kaçan* "ne zaman", Tuva Türkçesi: *kajan* "ne zaman", Hakas Türkçesi: *hacan* "ne zaman"

Trabzon Ağzında Belirteç Görevli "*haçan*" Kullanımı

Belirteçler, bir eylemin ya da tümcenin göndergesini açıklama noktasında yardımcı ayrı bir sözcük türü ve sözlüksel ulam olarak kabul edilir. Üzüm, geniş açıyla tümcenin tamamını kapsamına alan belirteçlerin, tümcesel belirteç olarak adlandırıldığını ve tümceye kanıtsal, tutumsal, söz-eylem, bilgisel vb. anlamlar kattığını belirtir (2021: 149).

> *İşlevsel yaklaşımla belirteçler, başka bir belirteci, sıfatı, eylemi ya da tümcenin tamamını niteleyen sözcükler ya da sözcük grupları olarak tanımlanır (Atabay vd., 1983, s. 99-114; Korkmaz, 2009, s. 499-517; Ergin, 2009, s. 258-262; Maienborn ve Schafer, 2011, s. 1391-1392; İmer vd., 2011, s. 48; Karpuz, 2013, s. 15).*

Belirteçlerin alan yazınında farklı sınıflandırmalara tabi tutulduğu ve genellikle semantik ya da yapısal özellikleri açısından değerlendirildiği görülür (Üzüm 2021: 151). Trabzon Ağzında *haçan* belirtecinin işlevine baktığımızda sözcüğün belirteç yan cümleler kurduğundan bahsedebiliriz. Belirteç yan cümleleri zarf-fiil eki almış bir fiil ve ona bağlı yardımcı ögelerden meydana gelmektedir. Yani zarf-fiiller cümlede belirteç işleviyle yan cümleler oluşturmaktadır (Demir ve Yılmaz 2014: 235). Açıklamadan da anlaşılacağı üzere belirteç işlevli yan cümleler genellikle belirli eklerle oluşturulmaktadır. Ancak Trabzon Ağzında belirli eklerle kurulan belirteç işlevli yan cümlelerin yanında *hacan* ile kurulan belirteç yan cümlelerine de rastlanmaktadır.

Brendemoen, Trabzon Ağzında rastlanan *hacan* ile ilgili, sözcüğün Eski Anadolu Türkçesinde de sıklıkla kullanıldığını fakat Trabzon Ağzında dolaylı soru cümlelerinde değil doğrudan doğruya zaman belirten yan cümlelerde kullanıldığını belirtmektedir (2008: 171).

> *beyukler sabah nemazına* ***hacan*** *kalkacak o zaman gidersun eve yatarsun aşaya*
>
> "*büyükler sabah namazına kalkacağı zaman/ kalktığında eve gidersin, yatarsın*."

Yukarıdaki örnekte *haçan* sözcüğünün İngilizce belirteç yan cümlesi kurmaya yarayan "*when*" bağlacı gibi işlev gördüğünü söyleyebiliriz.

Ayrıca *haçan* sözcüğü burada bir bitimli fiili başka bir bitimli fiile alta sıralı olarak bağlamıştır.

Anadolu Ağızlarının çeşitli bölgelerinde *haçan* sözcüğünün mevcudiyetinden yukarıda bahsetmiştik. Ancak Trabzon Ağzında Anadolu ağızlarından farklı olarak sözcüğün söz dizimsel bir görev üstlendiğini söyleyebiliriz:

> ***hacan*** *geldiler kildiler sofra kurduk yeduk*
>
> "*gelip namaz kıldıklarında sofra kurduk, yemek yedik.*"
>
> *kiderduk kelmeyenlerun darlasina* ***hacan*** *bakarduk keluyi ordan kaçarduk keçerduk obur bahçeye*
>
> "*(yaylaya) gelmeyenlerin tarlasına giderdik geldiklerini gördüğümüzde kaçardık, diğer bahçeye geçerdik."*

Bu örneklere baktığımızda da sözcüğün bir bitimli fiili başka bir bitimli fiile bağlayarak zaman ilişkisi kurduğu ve semantik olarak "*ne zaman, ne zaman ki, ...dığı zam*an" gibi işlevlere sahip olduğu görülmektedir.

Sonuç

Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılan soru sözcüklerinden biri olan *kaçan* sözcüğü, Trabzon Ağzında "*haçan*" şeklinde kullanılmaktadır. Türkçe tipi belirteç yan cümle kurma stratejisinden farklı olarak ise bu sözcük Trabzon Ağzında iki bitimli fiili birbirine altasıralı olarak bağlamaktadır.

Sözcüğün Anadolu ağzı bölgelerinin neredeyse tamamında özerk bir yapıda da olsa karşımıza çıktığı görülür. Bunun en temel sebebi geçmişte bu bölgelere yapılan göçler gösterilebilir. Eski Anadolu Türkçesinde de yaygın olarak kullanılan bu sözcüğün ağızlardaki kullanımı Eski Anadolu Türkçesi ile Anadolu ağızları arasında söz varlığı ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca incelenen derleme metinlerinde "*kaçan*" ve fonetik olarak farklılaşmış biçimlerinin tıpkı Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi cümle başı edatı olarak kullanımları da mevcuttur.

Sözcüğün Türk Lehçelerindeki kullanımı da Anadolu ağızları ile Türk Lehçeleri arasındaki paralellikleri ortaya koyması ve Türkiye

Türkçesi ile Türk Lehçelerinin söz varlığı açısından karşılaştırılması çalışmalarında ağızların önemli bir malzeme barındırdığı dikkate değer bir durumdur.

Dipnotlar

1 Sınıflandırma çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. L. Karahan "*Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*" s. 4-12.

2 "*kañu*" sözcüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. P. Yavuzarslan, "*Anadolu Ağızlarında *ha (ka) Zamirinin Türevleri*" s. 311.

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Engin Çetin, "*On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*", s. 62-87.

4 Derleme Sözlüğünden elde edilen verilere göre sözcüğün ikinci hecedeki ünlüsünün incelmiş şekli *haçen* biçimi yalnızca Eskişehir'de tespit edilmiştir. Sözcüğün başta *h-* düşmesiyle oluşan *açan* biçiminin derlendiği yerler ise; Bursa, Eskişehir, Kırklareli, Rize, Trabzon ve Tokat'tır. Anadolu ağızlarında sıkça rastlanılan sözcük başı *k- > ġ-* değişikliği açısından bakıldığında Derleme Sözlüğünde *kaçan*'ın ġaçan biçimiyle yer almadığı görülmektedir, ancak Mersin Ağzı Sözlüğünde sözcüğün *haçan* yanında, ġaçan biçiminde de yer aldığı görülmektedir. Bunun dışında Derleme Sözlüğünde daha çok *haçan* biçimiyle kullanımları yaygındır (Tor 2004: 154).

Kaynakça

ARGUNŞAH, M., Güner, G., *Codex Cumanicus*, Kesit, İstanbul, 2015.

ATA, Aysu, *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā* (Peygamber Kıssaları / Giriş-Metin-Dizin) / Rabguzi; haz. Aysu Ata, TDK, Ankara, 2019.

ATABAY, N., KUTLUK, İ., ÖZEL, S., *Sözcük Türleri*. ed. Doğan Aksan, TDK, Ankara, 1983.

ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk*. çev. Alâeddin Kıral, c:I-II-III-IV, Ankara, 2006.

ARAT, R. R., *Kutadgu Bilig III - İndeks*. haz. Eraslan, K., Sertkaya, O. F., Yüce, N, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1979.

BRENDEMOEN, Bernt, "Trabzon Ağızlarında Şimdiki Zaman Bağlantı Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara, 1992.

....,*The Turkish Dialects of Trabzon,* c: I-II. Oslo, 2001.

....,Anadolu Ağızlarındaki Sözdizimi Üzerine Bir Not. *Turkish Studies*, *3* (3), 166-175, 2008.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK, Ankara, 1994.

……., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, İstanbul, 1968.

CLAUSON, S. Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University, 1972.

COŞAR, A. Mevhibe, "Bir Kimlik İşaretleyicisi Olarak Dil ve Trabzon Ağızlarında Arkaik Hususiyetler". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c:1, s:1, s.241-453, Trabzon, 2015.

ÇETİN, Engin, On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru, *Basılmamış Doktora Tezi*, Adana, 2008.

DEMİR, Necati, *Trabzon ve Yöresi Ağızları,* c: I-II-III, Gazi, Ankara, 2006.

DEMİR, N., YILMAZ, E., *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker, Ankara, 2014.

DENY, Jean, *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Lehçesi). çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941.

DS: *Derleme Sözlüğü I, VII, VIII*, TDK, Ankara, 1983.

ERGİN, M., *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak, İstanbul, 2009.

ERDAL, Marcel, *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston, 2004.

GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları* (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler), Erzurum, 1978.

GENÇ, Tuğçe, "Trabzon Örneğinde Rumca-Türkçe Dil İlişkisi", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2021.

GÜLENSOY, Tuncer, "Türkçede *ka Sözcüğü Üzerine", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*. s.705-725, 2000.

HAMİLTON, J. Russell, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, çev. Vedat Köken, TDK, Ankara, 1998.

İMER, K., KOCAMAN, A., ÖZSOY, A. S., *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi. İstanbul, 2011.

HAYASHİ, Tooru, "Dialects on the Eastern Turkish Coast of the Black Sea: A Preliminary Report", Gengo Kenkyu 85, 2000, s. 91-107.

KARAHAN, Leyla, *Kıssa-i Yûsuf* (Yûsuf u Züleyhâ / İnceleme-Metin-Dizin), Türk Dil Kurumu: 564, Ankara, 1994.

……., *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK, Ankara, 1996.

KARPUZ, H. Ömer, *Türkçede Zarflar, Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelenmesi,* Ege-Doğuş, Denizli, 2013.

KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, TDK, Ankara, 2009.

MAİENBORN, C., SCHAFER, M., Adverbials and adverbs. In Semantics. *An International Handbook of Natural Language Meaning* [HSK 33. 2] (ed. C. Maienborn, K. von Heusinger ve P. Portner). Mouton de Gruyter, s.1390–1420, Berlin, 2011.

ÖZSOY, B. S., *Dede Korkut Kitabı* (Transkripsiyon-İnceleme-Sözlük), Akçağ, Ankara, 2006.

REZAEİ, Mehdi, "ḳa Zamiri ve Onun Türevleri Hakkında Bazı Tespitler", *Söylem Filoloji,* 3(2): 272-283, 2018.

TEKİN, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara, 2000.

TEMİR, Ahmet, "Uygurca kaltı ve Altay dillerindeki ka- zamiri hakkında". *Beşinci Türk Dili Kurultayı*. s. 280-291, 1945.

TORUN, Yeter, "Türkiye Türkçesi ve Balkan Ağızlarında 'kaçan' Soru Sözcüğü". *Ağız Araştırmaları*, 5. s. 47-53, 2012.

ÜZÜM, Melike, "Türkçede Tümcesel Belirteçlerin Söz Dizimsel ve Semantik Özellikleri: Konuşucuya Yönelik Belirteçler", *Türkbilig*, 2021/42: 149-167, 2021.

YAVUZ, Kemal, Garib-nâme-Aşık Paşa, 1/1, 1/2. İstanbul, 2000.

YAVUZARSLAN, Paşa, "Anadolu Ağızlarında *ha (ka) Zamirinin Türevleri", *Türkoloji Dergisi*, XI (1), 309-320, 1993.

YTS: *Yeni Tarama Sözlüğü*, Düz., Cem Dilçin, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2009.

Yavuz Sultan Selîm Döneminde Trabzon Edebî Muhiti

Mustafa GÜNEŞ

Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Hatice GÜNEŞ

Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı

Giriş

Osmanlı dönemi edebî hamilik geleneğinde, devlet merkezi olan İstanbul'un yanı sıra İstanbul dışındaki şehzâde saraylarında da bu geleneğin yoğun bir şekilde sürdürüldüğü görülür. Söz konusu şehzade sarayları arasında Anadolu'da öne çıkan önemli şehirlerden birisi de şüphesiz Trabzon'dur.

Osmanlı edebî hamilik geleneği (II. Selîm dönemi sonuna kadar) hakkında araştırma yapan İsen Durmuş (2006), Osmanlı'daki hamilik geleneğinin İslami kültürdeki caizenin bir devamı niteliğinde olmakla birlikte zamanla değişen bazı sosyal şartlar çerçevesinde bir kısım farklılıklar gösterdiğinden söz eder.

İsen Durmuş (2006), aynı zamanda şair olan sultan ve şehzâdeler başta olmak üzere üst düzey bir kısım Osmanlı yöneticilerinin edebiyatın desteklenmesine özel bir önem verdiklerini belirtir.

İsen Durmuş (2006), başta saray olmak üzere sadrazam, şeyhülislam, kazasker, vezir, nişancı ve defterdar gibi devlet büyüklerinin konaklarının yanında İstanbul dışındaki bazı şehzâde saraylarının da hem birer sanat mekânı hem de korunma alanları olarak öne çıktıklarını dile getirir.

I. Selîm'in şehzâde beyi olarak atanmasından sonra bir şiir muhiti hâline gelen şehzâde şehri Trabzon, bu dönemde Halîmî, Hayâlî Abdülvehhâb Çelebi, Revânî, Şehîdî Acem Kâsım ve Bursalı Şevkî gibi şairlere ev sahipliği yapmış olması bakımından önemli bir şehirdir.

Mutasavvıf, şair, yazar ve bilim insanlarına çok değer veren bir devlet adamı olarak bilinen Şehzâde Selîm; sert, cengâver ve atılgan mizacına rağmen Trabzon'daki şehzâdelik yıllarında söz konusu şairlere kucak açarak onları desteklemiştir.

Belirtilen dönemde Trabzon'da sosyo-kültürel ve edebî hayat gelişerek Kanûnî Sultan Süleyman döneminin edebî temelleri bu önemli şehirde atılmıştır denilebilir. Çağatay Türkçesini, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen ve Osmanlı tarihinin en büyük devlet adamlarından birisi olan Şehzâde Selîm (Yavuz), Trabzon'daki şehzâdeliği sırasında kendisine sohbet arkadaşlığı yapan bir kısım şairleri, tahta çıktıktan sonra da koruması altına almıştır.

Bu çalışmada, Amasya doğumlu Yavuz Sultan Selîm'in şehzâde sancağında bulunan bazı şairler ve bir şiir muhiti olarak Trabzon hakkında daha çok tezkireler, bilim insanları ve araştırmacıların yaptıkları çalışmalar ışığında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Emecan (2020), I. Selîm (d. 875 (1470)/ö. 926 (1520)'in adının Osmanlı belgelerinde Selîm Şâh şeklinde geçtiğini, sert mizacı, cesurluğu ve ataklığı sebebiyle Yavuz lakabıyla tanındığını, küçük yaşlarda iyi bir eğitim aldığını, babasının kendisine özel hoca tuttuğunu ve muhtemelen on yaşlarında iken kardeşleri ile birlikte dedesi Fâtih Sultan Mehmet tarafından doğum yeri Amasya'dan İstanbul'a çağrıldığını, ilk görev yerinin Trabzon sancağı olduğunu, bazı arşiv belgelerine göre 892 (1487) yılında buraya annesi ile geldiği ve Trabzon'da 916 (1510) yılına kadar yaklaşık yirmi dört yıl gibi uzun bir süre sancak beyi olarak görev yaptığını belirtir.

Emecan (2020), I. Selîm'in adının farklı menkıbe ve hikâyelere konu olduğunu, hakkındaki menkıbelerin bazıları bir kısım yazarlarca tarihî bir gerçek olarak algılanıp nakledildiğini, bunların çoğunun, onun diğer padişahlarla karşılaştırılamayacak ölçüde farklı tavırlarından kaynaklanabileceğini ve yakınında bulunan Hasan Can'ın naklettiği rivayet ve menkıbelerin Hoca Sâdeddin'nin *Tâcü't-tevârîh*'inin son kısmını oluşturduğunu da dile getirir.

Sancak beyliği ve sultanlık yıllarında bilginleri ve şairleri koruyarak onlara her bakımdan destek veren, disiplinli devlet adamlığının yanında aynı zamanda şair ruhlu ve müşfik bir şahsiyettir. Cihan sultanı Şehzâde Selîm'in Trabzon'daki şehzâdelik yıllarında, kendisi ile sohbet arkadaşlığı yapan bazı şairler vardır. Şehzâde Selîm, tahta çıktıktan sonra da Trabzon'daki şair dostlarından önemli bir kısmını da koruması altına almıştır.

Osmanlı dönemi Türk edebiyatının, daha kuruluş döneminden itibaren şair, yazar ve âlimlere hamilik yapan şehzâde ve sultanların da desteği ile devletin gelişim ve ilerlemesine uygun bir seyir takip ettiğini görülür.

İpekten (1996), tarih içinde siyasi ve sosyal olayların etkisinde gittikçe gelişerek kırk altı yıl gibi en uzun bir saltanat dönemine imza atan ve devletin en geniş sınırlara ulaştığı Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Türk edebiyatının zirve noktaya yükseldiğini belirtir.

İpekten (1996), Osmanlı döneminde bir kısım şair ve sanatkâr topluluklarının bazı önemli merkezlerde toplandıklarını ve söz konusu toplulukların, daima şiir ve edebiyata önem veren şair ve sanatkârları koruyup kollayan ve kıymetli eserlerin yazılmasını destekleyen devlet adamlarının desteği ile farklı dönem ve şehirlerde gelişip devam ettiğini dile getirir.

İpekten'in de ifade ettiği gibi şairlerin, *marifet iltifata tabidir* düstur ve anlayışı çerçevesinde saygı gördükleri ve barınabildikleri yerlerde kümelendikleri söylenebilir.

Evliya Çelebi Seyatname'si ışığında Temelkuran ve ark. (2006), Trabzon şehrinin fethi ve bu güzel şehrin daha sonraki dönemlerindeki bazı önemli özellikleri çerçevesinde, Fâtih Sultan Mehmet Han'ın, denizler gibi askerle karadan ve denizden askerle Trabzon'u kuşatarak 865 tarihinde ve yetmiş gün kuşatmadan sonra Rumların elinden aldığını, fetihten sonra burayı taht edinip içinde para bastırdığını, adına hutbe okuttuğunu ve üç sene boyunca bu şehirde oturduğunu belirmişlerdir. Temelkuran ve ark. (2006), Şehzâde Bâyezid-i Velî sultan olunca oğlu Selîm'i, Trabzon'a yerine yönetici tayin ettiğini, Şehzâde Süleyman'ın da burada yöneticilik yaptığını ve Trabzon şehrinin, Osmanoğulları'ndan dört sultana taht şehri olma bahtiyarlığına eriştiğini de belirtirler.

İpekten (1996, s. 11), Trabzon ve diğer edebî muhitlerin oluşması ile ilgili görüş ve düşüncelerini şöyle dile getirir:

Söz konusu edebî çevrelerin, devlet merkezinde sultan sarayı, devlet büyüklerinin konakları; taşrada da sancak merkezlerinde şehzâde sarayları veya beylerin konaklarıdır. Şairlerin çoğu, ya bir resmi vazife ile veya geçimlerini bu mekânlara bağlayarak belirtilen saray ve konaklara gitmişler, buralarda himaye edilmişler ve gördükleri iltifata karşılık yazdıkları eserleri hamilerine sunmuşlardır. İstanbul dışındaki edebî muhitlerin teşekkülü, daha çok şehzâde sarayları etrafında olmuştur. Ekseriyetle edebiyat yanında musiki ile de meşgul olan veya hiç olmazsa musikiden anlayan şehzâdeler, etraflarında şair ve yazarları toplamışlar ve onları koruyarak edebiyatın gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Böylece devir devir, Anadolu'da başta Manisa ve Kütahya olmak üzere, Konya, Amasya, Trabzon gibi şehirler şairlerin akın ettikleri, izzet ve ikram gördükleri önemli birer kültür merkezi hâline gelmişlerdir. Adı geçen edebî muhitlerin teşekkül etmesinde; hamilerin şiir ve edebiyata olan yakın ilgi ve meraklarının yanında, onların nüfuzları, zenginlikleri ve şairlerin çektikleri geçim sıkıntısının önemli ölçüde rol oynadığı söylenebilir.

İpekten (1996), Osmanlı döneminde, Kütahya, Manisa, Konya ve Amasya gibi şehirlerin yanında, bazı şairlere ev sahipliği yaparak edebî muhit hâline gelen Trabzon'un Fâtih Sultan Mehmet tarafından fethedildikten sonra, I. Selîm'in şehzâdeliği dışında herhangi bir şehzâde sancağı olarak kullanılmadığını; Şehzâde Selîm'in, babasının vali bulunduğu Amasya'da doğduğunu ve sancak beyliğine çıkacak yaşa gelince Trabzon'a gönderildiği bilgilerini verir.

İpekten (1996), I. Selîm'in Trabzon'daki sancak beyliği döneminde etrafına topladığı sanatkârlarla edebî bir muhit meydana getirdiğini; divan meydana getirecek kadar Farsça şiirleri bulunan Şehzâde Selîm'in, şehzâdeliği ve sultanlığı döneminde himaye ettiği âlimler ve şairlerle oğlu Kanûnî Sultan Süleyman dönemi klasik Türk edebiyatının parlak dönemini hazırladığını, Trabzon'da bulunduğu yıllarda sohbetlerine kabul ettiği şairlere sultanlığı devrinde de vefasını göstererek onları himaye ettiğini ve özellikle hocası Halîmî Çelebi'yi hayatının sonuna kadar yanından ayırmadığını belirtir.

İpekten (1996), Hayâlî'nin, Trabzon'da şehzâdeden itibar gören diğer bir şair olduğunu, sultanlığı döneminde de Hayâlî'yi İstanbul'a getirip

defterdar tayin ederek yine çevresinde bulundurduğunu, Revânî'nin de Trabzon'da itibar gören diğer bir şair olduğunu, saltanat yıllarında İstanbul'da bulunup sultanın seferlerine katıldığını belirttikten sonra Şehîdî (Acem Kâsım) ve Bursalı Şevkî'nin de şehzâdenin Trabzon'daki edebî muhitine dahil olan şairler arasında yer aldığını ve ancak Bursalı Şevkî'nin saltanat yıllarında sultanın himayesi altına giremediğini ifade eder.

Emecan da (2020), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye büyük saygı gösteren I. Selîm'in sohbet meclislerinde takdir ettiği âlimler arasında hocası Halîmî Çelebi'nin en başta geldiğini ve ayrıca Revânî gibi şairlere de değer verdiğini belirtir.

Osmanlı kültür ve edebiyatında önemli bir yere sahip olan şuara tezkireleri ile ilgili olarak İsen (1998), Osmanlı dönemi Türk edebiyatının en güzel düz yazı örnekleri arasında yer alan söz konusu eserlerin Arap ve Fars edebiyatlarının rehberliğinde geliştiğini, Anadolu'daki ilk örneğinin 1538 tarihinde *Heşt Behişt* adıyla Sehî Bey tarafından verildiğini ve tezkire türünün 1950'li yıllara kadar devam ettiğini belirtir.

Bu bakımdan bu çalışma, daha çok *tezkirelere* dayalı veya onlarla doğrudan ilgili kaynaklar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

İpekten (1996), sözü edilen tezkireler (*Meşâirü'ş-Şuarâ*, *Hasan Çelebi Tezkiresi*, *Künhü'l-Abbâr, Latîfî Tezkiresi*) ışığında, Halîmî'nin hayatı ve edebî kişiliği ile ilgili olarak Halîmî Çelebi (ö. 922/1516)'nin, Sahn'da muid iken ilim yolunu terk edip Bursa'da Kayserili şeyh Hacı Halife'nin hizmetine girdikten sonra onun emri ile İran'a gittiğini, Anadolu'ya dönünce memleketi Kastamonu'ya yerleştiğini, Kastamonu'dan Trabzon'a çağrılarak şehzâdeye hoca tayin edildiğini, şehzâdenin saltanatı devrinde de ondan aynı itibarı gördüğünü, sultanın Halîmî Çelebi'nin cenazesinde bizzat bulunduğunu, yumuşak tabiatlı, cömert, fakir dostu ve iyi huylu olduğunu, devlet işlerine karışmak istemediğini, Sultan'ın itimadını sarsacak her türlü hareketten sakındığını ve şiirle meşgul olasına rağmen şiirlerini herkesten sakladığını belirtmiştir.

Abdulkerim Abdukadiroğlu (1997), TDVİA'da Halîmî Çelebi (ö. 922/1516) başlığı altında şairin Kastamonu'da doğduğunu, asıl adının Abdülhalîm olduğunu, bir süre Arap ülkelerinde dolaştıktan sonra İran'a geçtiğini, Kastamonu'ya dönünce Trabzon valisi olan Şehzâde Selîm'in daveti üzerine Trabzon'a gittiğini, Yavuz Selîm'in onu kendi-

sine imam tayin ettiğini ve ayrıca onu, şehzâdesi Süleyman'ın eğitimiyle görevlendirdiğini dile getirir.

Meşâirü'ş-Şuarâ , *Hasan Çelebi Tezkiresi* ve *Riyâzî Tezkiresi*'nde verilen bilgilerden hareketle İpekten (1996), I. Selîm dönemi şairlerinden Hayâlî'nin, Fâtih devri müftülerinden Abdülkerim Efendi'nin oğlu olduğunu, Mevlânâ Kestelli'nin mülazımı olarak kırk akçe ile Edirne'de müderrislik, Balıkesir ve Manisa'da da kadılık yaptığını, şehzâdeliği sırasında Trabzon'da Şehzâde Selîm'e musahiplik ve nedimlik yaptığını, I. Selîm'in iltifatını kazanarak onun özel meclislerinde bulunduğunu, I. Selîm saltanatı eline geçirmek için Trabzon'dan ayrılınca Selanik kadılığına gittiğini, Şehzâde, sultan olduktan sonra onu kadılıktan getirtip kendisine defterdar yaptığını, sultanın meclislerine girerek itibar gördüğünü, Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazdığını, hoş sohbet, âlim bir şahıs olduğunu ve hayli beğenilen şiirlerinin Hayâlî Bey'in şiirleri ile karıştırıldığını belirtir.

Küçük (1998), hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Hayâlî Abdülvehhâb Çelebi'nin XV. yüzyılın sonlarında Fâtih devri müftülerinden ve II. Bayezid devri şeyhülislâmlarından Dimetokalı Molla Abdülkerim Efendi'nin oğlu olarak Edirne'de dünyaya gelmiş olabileceğini, tezkire sahibi Beyânî'nin kendisinden Hayâlî-i Evvel diye söz ettiğini, adının kaynaklarda Hayâlî Çelebi olarak da geçtiğini ve Hayâlî Bey'den ayrılabilmesi için geleneğe uyularak Hayâlî-i Kadîm şeklinde adlandırılmasının da mümkün olabileceğini, görevine bağlı, hakkı ve adaleti yerine getirmede cesur bir kimse olduğunu kaydeder.

Küçük (1998), kaynaklara göre güzel konuşan, temiz bir dile ve geniş hayal gücüne sahip bir şair olan Hayâlî'nin divan şiirinin inceliklerini iyi bilen zeki, kabiliyetli ve şakacı bir şair olduğunu, güzel hayallerle süslediği beyitlerinde çeşitli mazmunları ve edebî sanatları kullanmada başarılı olduğunu, gazellerinden onun duyguya ağırlık veren, samimi ve içli bir şair olduğunun anlaşıldığını, aruz veznini kullanmadaki başarısıyla da dikkat çektiğini ve gazellerine birçok şair tarafından nazire söylendiğini ve özellikle:

> Hayret alır aklımı baksam gözüne kaşına
> Sad hezârân âferin ol sûretin nakkâşına

(Ey sevgili! Senin gözüne göz ve kaşına baksam hayret ve şaşkınlıktan dolayı aklım başımdan gider. Seni bu kadar güzel yaratan yüce sanatkâra yüzbinler defa takdir ve teşekkürle karşılık versek yine de az gelir) matlalı

gazeline başta Hayâlî Bey ve Muhibbî (Kanûnî Sultan Süleyman) olmak üzere pek çok şair tarafından nazire söylendiğinin *Pervâne Bey Mecmuası*'nda kayıtlı bulunduğunu dile getirir.

Küçük (1998), mürettep bir divanı bulunmayan Hayâlî-i Evvel'in çeşitli mecmualarda dağınık durumda şiirlerinin bulunduğunu ve kaynakların, onun Türkçe bir *Leylâ vü Mecnûn*'u olduğunu belirtirlerse de böyle bir esere henüz rastlanmadığını da dile getirir.

Meşâirü'ş-Şuarâ, *Hasan Çelebi Tezkiresi*, *Latîfî Tezkiresi*, *Künhü'l-Abbâr* adlı eserlerin yanında Ali Nihat Tarlan'ın *Divan Şiiri* adlı çalışmasındaki kayıtlardan hareketle İpekten (1996), I. Selîm dönemi şairlerinden Revânî (ö. 930/1524)'nin Edirne'de doğduğunu, Tunca nehri kenarında oturduğu için akan suya telmih bağlamında Revânî mahlasını aldığını, Trabzon'da şehzâde sarayına iltica ederek iltifatlara mazhar olduğunu, Selîm'in kendisini meclislerinden eksik etmediğini, bir ara şehzâdeyi gücendirdiği için saraydan uzaklaştırıldığını, aşağıda matla beyti verilen bir gazeli şehzâdeye gönderdikten sonra Mısır'a gitmek üzere Trabzon'dan ayrıldığını belirtir.

> Ne aceb gerdiş-i âlem ne aceb devr-i felek
> Bir iki demde yele vardı otuz yıllık emek

Daima aralıksız olarak dönüp duran şu âlem ve feleğin şaşırtıcı işlerine bak! Otuz yıllık emek, bir iki dakikada sanki bir rüzgâr gibi savrularak uçup gitti.

İpekten (1996), Sultan Selîm'in, yazdığı söz konusu gazel üzerine arkasından adam göndererek Revânî'yi geri çağırıp kendisine iltifat ettiğini, hocası Halîmî gibi Revânî'yi de daima meclislerinde bulundurduğunu belirttikten sonra saltanat mücadelesinde Sultan Selîm'e destek veren Revânî'nin, cülus günü sultanla beraber İstanbul'a geldiğini, sarayda mutfak kâtibi, mutfak emini ve surre kâtibi gibi görevlere getirildiğini, sultan adına çok kaside yazdığını ve hakkında çıkarılan dedikodulara rağmen Sultan Selîm'in itimadına mazhar olduğunu nakleder.

Erünsal (2008), ilgili çalışmasında verdiği kaynaklar ışığında, Revânî'nin surre emini olarak Hicaz'a gittiğini, ardından Trabzon'da valilik yapan Şehzâde Selîm'in yanına giderek ona intisap ettiğini, önceleri Şehzâde Selîm'in ikram ve ihsanlarına mazhar olmuşsa da bir süre sonra saraydan uzaklaştırıldığını, Arabistan'a gitmek için şehirden ayrıldığını, şehzâdenin pişman olup arkasından adam gön-

dermesi üzerine Trabzon'a geri döndüğünü ve eski itibarına tekrar kavuştuğunu ve Şehzâde Selîm tahta çıkmak üzere 1512 yılında İstanbul'a geldiğinde Revânî'nin onunla birlikte olup cülus törenlerini coşkuyla izlediğini belirtir.

İpekten (1996), *Meşâirü'ş-Şuarâ* ve *Hasan Çelebi Tezkiresi*'ndeki kayıtlar çerçevesinde, Seyyid Kasım veya Acem Kasım diye anılan Şehîdî'nin, Şehzâde Selîm'in etrafında toplanan şairlerden olduğunu, aslen Arap ve Hz. Hüseyin neslinden olduğu için Şehîdî mahlasını aldığını, devrin âlim ve fazıllarından bir şahıs olarak Trabzon'da Şehzâde Selîm sarayına intisap ederek uzun bir süre şehzâdeye musahiplik yapmak şerefini kazandığını, Sultan Selîm'le beraber İstanbul'a geldikten sonra burada bazı önemli vazifelere tayin edildiğini ve sultanın kendisine sevgi ve teveccühünün yanında ilmini takdir edip şiirlerini beğendiğini de ifade eder.

İpekten (1996) *Meşâirü'ş-Şuarâ* ve *Hasan Çelebi Tezkiresi*'ndeki kayıtlarda yer alan bilgilerden hareketle Bursalı Şevkî'nin, Şehzâde Selîm'in Trabzon'da etrafında bulunan şairlerden birisi olduğunu, şehzâdenin defterdarı bulunan Fenârî Şems Bey'in hizmetinde yetiştiğini ve bu münasebetle de Sultan Selîm'in dikkatini çekerek himayesini kazandığını dile getirir.

İpekten (1996), şehzâdenin yakınındaki edebî harekete iştirak eden şairlerle beraber olan Şevkî'nin, daha sonra Bursa'da Sultan Osman ve Orhan türbelerine türbedar tayin edildiğini ve Şehzâde Selîm sultan olduktan birkaç ay sonra 918/1512'de Bursa'ya geldiğinde bir kalabalık arasında Şevkî'yi gördüğünü ve yanındaki Zeynel Paşa'ya:

> -Bu bizim Şevkî değil mi? diye sorduğunu;
>
> Sultan Selîm, Zeynel Paşa'dan:
>
> -Hayır değildir, o ölmüştür, cevabını alınca atını mahmuzlayıp yürüdüğünü nakleder.

İpekten (1996), Şevkî'nin bu hadiseyi daima anlattığını, onun Bursa'da bir sahaf dükkânına sahip olduğunu, Firdevsî'nin *Süleyman-nâme*'sini kısaltma yolunda ömrünü geçirdiğini ve bu eseri tamamlayamadan öldüğünü de söyler.

İpekten (1998)'in de ifade ettiği gibi şehzâdelik döneminde Trabzon'da Selîm'in hamilik yaptığı şairlerin Bursalı Şevkî dışında kalan

kısmı, saltanat yıllarında da İstanbul'da bazı önemli görevlere getirilmek suretiyle sultanın himayesine girmişlerdir.

Hayâlî, Revânî, Halîmî, Bursalı Şevkî ve Şehîdî hakkında benzer başka bir kaynakta (İpekten ve ark. 1998) şu bilgiler yer alır:

İpekten ve ark. (1998), Sehî Bey'in *Heşt Behişt*, *Latîfî Tezkiresi*, Âşık Çelebi'nin *Meşâirü'ş-Şuarâ*, *Beyânî Tezkiresi*, *Hasan Çelebi Tezkiresi*, *Riyâzî Tezkires*i ve Fâizî'nin *Zübdetü'l-Eş'ar*'ında yer alan bilgiler doğrultusunda adı geçen şairlerle ilgili şu bilgileri verirler:

Hayâlî:

Fâtih dönemi müftülerinden Abdulkerim Efendi'nin oğludur. Asıl adı Abdulvehhâb'tır. Tezkire yazarı Riyâzî'nin dedesidir. Öğrenim görüp Kestelli'den mülâzım oldu. Kalenderhane müderrisliği, Manisa, Tire ve Selânik kadılıklarında bulundu, Trabzon'da, Yavuz Sultan Selîm'e nedimlik, padişahlığı sırasında da baş defterdarlık yaptı. Kanûnî devri başlarında öldü. Muhayyel şiirleri ile Leyla ve Mecnun mesnevisi vardır.

Revânî:

İpekten ve ark. (1998), Sehî Bey'in *Heşt Behişt*, *Latîfî Tezkiresi*, Âşık Çelebi'nin *Meşâirü'ş-Şuarâ*, *Beyânî Tezkiresi*, *Hasan Çelebi Tezkiresi*, *Riyâzî Tezkiresi,* Fâizî'nin *Zübdetü'l-Eş'ar*'ı, Gelibolulu Âlî'nin *Künhü'l-Ahbar*'ı ve Enîs'in *Enîsü'l-müsâmirîn* adlı eserlerinde verilen bilgilerden hareketle Revânî ile ilgili olarak şu bilgileri vermişlerdir:

Edirne'de doğdu. Asıl adı, Hasan Çelebi'de Şüca; Âşık Çelebi, Riyâzî ve Enis'te İlyas'tır. Evi, Tunca kenarında olduğu için akan suya telmihen bu mahlası kullandı. Yavuz Sultan Selîm'in yanına Trabzon'a gitti. Bir ara gözden düştüyse de tekrar itibarı arttı. Matbah emini oldu. Ayasofya ve Kaplıca tevliyetleri kendisine verildi. İçki düşkünlüğünü ömrünün sonunda bıraktı. İnşa ettirdiği mescidin bahçesine gömüldü. (ö. 930/1524). *Şiiri genelde içkiye dairdir. Dîvânı* ve *İşret-nâme* adlı mesnevisinin yanında Sehî'ye göre *Hamse (beş mesnevi)*'si vardır.

Halîmî:

İpekten ve ark. (1998), *Latîfî Tezkiresi*'nde, Âşık Çelebi'nin *Meşâirü'ş-Şuarâ*'sında, *Beyânî Tezkiresi*'nde, *Hasan Çelebi Tezkiresi*'nde, *Riyâzî Tezkiresi*'nde ve Gelibolulu Âlî'nin *Künhü'l-Ahbar*'ında adlı eserlerinde verdikleri özet bilgilerden hareketle Halîmî ile ilgili olarak şu bilgileri vermişlerdir:

Kastamonu'da doğdu. Bir rivayete göre, öğreniminin bitirdikten sonra, bir başkasına göre yarıda bırakarak Acem ülkesine gitti. Döndüğünde Trabzon valisi bulunan Yavuz Sultan Selîm'in musahibi ve hocası oldu. Padişahla birlikte Mısır seferine katıldı. Şam'da öldü ve cenazesinde bizzat Yavuz Sultan Selîm hazır bulundu. Hoşsohbet, Arap ve Fars edebiyatlarını iyi bilen, muamma çözmede usta biriydi. Kaynaklar, şiirlerini pek makbul saymazlar.

İpekten ve ark. (1998)'nın, Bursalı Beliğ'in *Güldestesi*'nde, Âşık Çelebi'nin *Meşâirü'ş-Şuarâ*'sında ve *Hasan Çelebi Tezkiresi*'nde verilen bilgilerden hareketle Bursalı Şevkî ile ilgili olarak şu bilgileri verdikleri görülür:

Bursalı Şevkî:

İpekten ve ark. (1998)'nın, Bursalı Beliğ'in *Güldestesi*'nde, Âşık Çelebi'nin *Meşâirü'ş-Şuarâ*'sında ve *Hasan Çelebi Tezkiresi*'nde verilen bilgilerden hareketle Bursalı Şevkî ile ilgili olarak şu bilgileri verdikleri görülür:

Bursa'da doğdu. Asıl adı Mehmet olup Ahmet adlı birinin oğludur. Yavuz Sultan Selîm Trabzon'da iken lalası Fenârî Şems Bey'in hizmetinde yetişti. Şehzâdeyle tanıştı. Bursa'ya türbedar atandı. 950/1543-1544'te Emir Sultan'ın menkıbelerini derledi.

Şehîdî:

İpekten ve ark. (1998), Sehî Bey'in *Heşt Behişt'*inde, Âşık Çelebi'nin *Meşâirü'ş-Şuarâ'* sında ve *Hasan Çelebi Tezkiresi*'nde verilenlerden hareketle Şehîdî ile ilgili olarak şu bilgileri verirler:

Niksar'da doğdu. Asıl adı Kasım'dır. Peygamber soyundan olduğu için Seyyit Kasım diye anılır. Sultan Selîm Trabzon'da iken yanında bulundu. Sonrasında da onunla beraber İstanbul'a geldi. Farsça ve Türkçe gazelleri vardır.

Sultan Selîm'in önce Trabzon'da ve daha sonra da devletin merkezi olan İstanbul'daki ebebî çevresinde yer alan yukarıda adı geçen üç şair (Hayâlî, Revânî ve Şehîdî) hakkında Mustafa İsen tarafından günümüz Türkçesine aktarımı yapılan ve Anadolu sahasında yazılan ilk tezkire olma özelliği taşıyan *Sehî Bey Tezkiresi* (Ankara: 1998. Akçağ Yayınları)'nde de bu şairlerin hayat, eser ve edebî şahsiyetleri hakkında aşağıda sunulan bazı bilgilerin yer aldığı görülür:

Hayâlî

İsen (1998), Hayâlî (Mevlânâ Abdülvehhâb Çelebi)'nin Molla Abdülkerim'in oğlu olduğunu, Hayâlî mahlasını kullandığını, ilim ehli bir kimse olduğunu ve çok muteber yerlerde kadılık yaptığını belirtmesinin ardından Hayâlî ile ilgili olarak şu bilgileri de verir:

Kendisini Sultan Selîm beğenerek defterdar yaptı. Yeniçerilerin Amasya'da çıkardığı isyandan sonra defterdarlıktan uzaklaştırıldı. Daha sonra İzmir'e kadı oldu ve o görevde iken vefat etti. Mezarı Edirne'de, babasının mekteb-hânesindedir. Kadıların içinde onun kadar doğru kimse yoktur. Hak yönüne mâyil, fen sahibi, faziletli kişiydi. *Leylâ ve Mecnûn* hikâyesini gayet hoş bir şekilde nazma çekmiştir. Tabiatının letafeti ziyade, zihninin doğruluğu nihayette, şen, ileri gelen, güzel gazelleri ve eşsiz çok beyitleri bulunan bir kimsedir. Şu beyitler, onun şiirlerindendir:

> Merkadi taşını Mecnûnun alâmet sanmanız
> Seng-i mihnetdir ki yağdırdı zamâne başına
>
> *Mecnun'un mezar taşını bir işaret sanmayınız; o, zamanenin başına yağdırdığı mihnet taşıdır.*
>
> Sûrete girer perîsin sihr edersin ellere
> Bu cihân mecmuasında bir güzel tasvirsin
>
> *(Ey sevgili! Sen), çeşitli suretlere girebilen bir perisin, başkalarına da sihir yaparsın. Bu cihan mecmuasında güzel bir resimsin.*

Revânî:

İsen (1998), XV. yüzyılın son dönemleri ile XVI. yüzyıl şairleri arasında yer alan Revânî'nin Edirne'de doğduğunu, sultana hizmet ettiğini, şöhretli ve güzel gazelleri bulunduğunu, süslü makbul matlalarının olduğunu, şiir ve kasidelerinin çokluğuyla tanındığını, divan sahibi olduğunu, beş mesnevisinin bulunduğunu, akranlarının kendisi ile övündüğünü, nazmının güzel ve gazellerinin eşsiz olduğunu ifade etmiştir. İsen, Revânî'nin Sultan Bayezit ile arası açıldıktan sonra İstanbul'dan kaçarak Sultan Selîm'e sığındığını da belirtmiştir.

Özdemir (2019) ise Revânî'nin 1509 veya 1510 yıllarında Trabzon'a vali olarak görevlendirilen Şehzâde Selîm'in yanına gittiğini ve onun ilgisini kazandığını, Sultan Selîm'in 1512'de tahta çıktığı zamanlarda onun yakın adamlarından biri olduğunu, Yavuz Sultan Selîm'in çık-

tığı seferlerde yanında bulunduğuna dair kaynaklarda bilgilerin bulunduğunu ifade etmiştir.

İsen (2019), Sultan Selîm'in tahta oturduktan sonra Revânî'ye Ayasofya tevliyetini verdiğini, Bursa'da kaplıca mütevellisi iken vefat ettiğini ve mezarının İstanbul'da kendisi tarafından yaptırılan Kırık Çeşme Mahallesi'ndeki mescitte olduğunu belirtmiş ve şairle ilgili olarak şu bilgileri de vermiştir:

Tabiatı kusursuz, şiiri gönle ferahlık verir. *Hamse-i Rûmî* adı adlı beş mesnevisi olup bunları en meşhuru İşret-nâme'dir. Şairin aşağıda verilen şu rübaisi, söz konusu mesnevide yer almaktadır:

> Aceb mi ehl-i irfânın yeri olursa meyhâne
> Ezelden mey ta'alluk bağlamışdır gâlibâ câne
> Şarâba rûh-i sânîdir diyenler hikmet ehlidir
> Marîz-i aşk olan sûfî dirilmekdir tabîbâne
>
> *Ârîflerin yeri meyhane olursa bu duruma şaşırmamak lazımdır, çünkü ezelden beridir canla mey, daima ilişki hâlindedir. Şaraba ikinci ruh diyenler, hikmet sahibi insanlardır. Ey Sûfî! Şarap aşk hastasını sanki bir hekim gibi diriltir.*

Bu matla da onun şiirlerindendir:

> Şâh-ı aşkım bir kadeh meydir benim başımda taç
> Gördü mestim dedi sâkî beyliğin var gözün aç
>
> *Aşk şâhıyım, başımın tacı bir kadeh şaraptır. İçki sunan güzel benim mest olduğumu görünce sen beysin gözünü aç, kendi kıymetini bil dedi.*

Şehîdî

İsen (1998), Niksarlı Seyyid Kâsım adıyla da anılan Şehîdî'nin ilimleri sırasıyla gördüğünü, âlim, fâzıl, gönül ehli ve kâmil bir kimse olduğunu ifade ederek Trabzon'dan Sultan Selîm Hazretleri ile İstanbul'a geldiğini ve yüce bir dergâh olan saraya hizmet eden kimselerden olduğunu belirtmiştir. Şehîdî'nin, Türkçe ve Farsça şiirler söyleyebilen sözleri sağlam bir şair, iyi tabiatlı kimse ve Trabzon'da iken merhum Sultan Selîm'le çok sohbetler eden bir şahsiyet olduğunu da dile getiren İsen, şaire ait şu beyti nakleder:

> Sûfîye söylen hasedden sinesin sâf eylesin
> Nice bir ta'n eylemek uşşâka insâf eylesin

Sûfîye söyleyin, kalbini kötülüklerden arındırsın. Bu, aşıklarını nasıl ayıplamaktır, ona biraz insaflı olması hususunda bir söz söyleyin.

Köksal ise (2020), bazı önemli kaynaklar ışığında, şairin asıl adının Kâsım olup Niksar'da doğduğunu, Seyyid Kâsım-ı Niksarî olarak tanındığını, Hâşimî, yani Hz. Muhammed neslinden gelen seyyitlerden olduğunu ve medrese tahsilini tamamladıktan sonra Şehzâde Selîm ve oğlu Kanûnî ile Trabzon'da iken yakınlık kurduğunu, Sultân Selîm padişah olunca onunla İstanbul'a geldiğini, saltanatı döneminde padişahtan çok ihsan ve iltifat gördüğünü, Sultan Selîm'in ilk saltanat yıllarında (1512'den sonra) vefat ettiğini belirtir. Ayrıca Köksal, Şehîdî'nin sanat kabiliyetinin yüksek ve şiirlerinin güzel olduğunu söyleyen tezkireci Sehî'nin, onun Farsça şiir söylemede yetkin bir şair olduğunu bildirdiğini Edirneli Nazmî'nin *Mecma'u'n-Nezâ'ir*'inde on; *Pervâne Bey Mecmûası*'nda dokuz gazelinin yer aldığını da ifade eder (http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sehidi-kasim-seyyid-kasimi-niksari).

Sonuç

Bu çalışmada, öncelikle Yavuz Selîm'in şehzâdelik döneminde Trabzon'daki edebî muhitinde yer alan beş şair ve bir şiir muhiti olarak Trabzon hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

I. Selîm, çocukluk döneminde ilk terbiyesini aynı zamanda Dîvân sahibi bir şair olan dedesi Fâtih (Avnî)'ten almıştır. Şiir ve şair geleneğine yakın çevresinde çocukluğundan itibaren şahit olan I. Selîm (Selîmî)'in, Trabzon şehrindeki şehzâdelik yıllarında, *Hayâlî, Revânî, Bursalı Şevkî , Şehîdî* ve Hâlîmî gibi şairleri etrafında toplayarak onlara iltifat ve ihsanlarda bulunduğu bilinir.

I. Selîm, Türkçenin yanında Arapça ve Farsçayı da çok iyi öğrenmiş ve bu bilgisini sanat harikası olarak kabul edilen *Farsça Dîvân* tertip ederek göstermiştir.

I. Selîm, oldukça kısa süren saltanatına (sekiz yıl) rağmen çok önemli fetih ve devlet işlerinin yanında bilim, sanat ve edebiyata da destek vererek kendisine kaside ve eser sunan çok sayıda şair ve yazarı ödüllendirmiştir.

Trabzon'daki sancak beyliği döneminde etrafına topladığı değerli şairlerle, bu şehri bir edebiyat muhiti hâline getiren I. Selîm, sultanlık

döneminde koruması altına aldığı bilgin ve şairlerle her bakımdan parlak bir süreç olarak kabul edilen oğlu Kanûnî Sultan Süleyman (Muhibbî) dönemini hazırlamıştır.

Çağatay Türkçesini, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen Şehzâde Selîm (Yavuz), Trabzon'daki şehzâdeliği sırasında kendisine sohbet arkadaşlığı yapan bir kısım şairleri, tahta çıktıktan sonra da koruması altına almıştır.

Yavuz Selîm Han'ın en çok üzerinde durduğu husus, yeryüzündeki bütün Müslümanların birlik ve beraberliği konusudur. Belki de onun çok yönlü başarısının temelindeki amillerden birisi de budur.

Sultan Selîm Han'ın, Osmanlı ülkesi ve İslam dünyasındaki tefrika tehlikesine ve birlik ve beraberliğin önemine kendisine nispet edilen şu mısralarla vurguda bulunduğu bilinir:

> Milletimde ihtilâf u tefrika endişesi
> Kûşe-i kabrimde hatta bî-karâr eyler beni
>
> İttihad oldu hücûm-ı hasmı def'a çâremiz
> İttihad olmazsa dâim dağdâr eyler beni

(http://ahmetsimsirgil.com/yavuz-sultan-Selîm-hanin-sahsiyeti/)

Akgündüz ve Öztürk (1999) tarafından da Selîm Şâh'a atfedilen söz konusu iki beyit, ilgili kaynakta şöyle kayıtlıdır:

> İhtilaf u tefrika endişesi
> Kûşe-i kabrimde dahi bî-karâr eyler beni
>
> İttihadken savlet-i a'da-yı def'a çâremiz
> İttihad etmezse millet, dağdâr eyler beni

Batılılar tarafından Muhteşem Süleyman lakabıyla bilinen ve muktedir sultanlığının yanında Muhibbî mahlası ile de şiirler yazarak klasik Türk edebiyatının en hacimli divanlarından biri olan *Muhibbî Dîvânı*'nı tertip eden oğlu Kanûnî Sultan Süleyman, ilk önemli eğitimini Trabzon şehrinde, babasının da hocası olan şair Halîmî'den almıştır. Dolayısıyla şair Halîmî, Muhteşem Süleyman'a hocalık yapmış olması bakımından da önem arz eden bir şahsiyettir.

Selîmî mahlası ile şiirler kaleme alan I. Selîm, yine kendisine ait olarak gösterilen:

Pâdişâh-ı âlem olmak bir kuru kavga imiş
Bir velîye bende olmak cümleden a'lâ imiş

şeklindeki beyti ile gönül dünyasının aynı zamanda tasavvufa ve manevî âleme olan yatkınlık ve yakınlığını da göstermiş olmaktadır.

Selîm Şâh'a nispet edilen aşağıda verdiğimiz unutulmaz mısralar da Türk edebiyatının meşhur manzum metinleri arasında yer alır:

Sanma şâhım/herkesi sen/sâdıkâne/yâr olur
Herkesi sen/dost mu sandın/belki ol/ağyâr olur
Sâdıkâne/belki ol/bu âlemde/dildâr olur
Yâr olur/ağyâr olur/dildâr olur/serdâr olur

Merdüm-i dîdeme bilmem ne fusûn etti felek
Eşkimi kıldı füzûn giryemi hûn etti felek

Şîrler pençe-i kahrımda olurken lerzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn etti felek

Hâkimülharemeyn yerine Hâdimülharemeyn unvanını kendine layık gören büyük sultanın yukarıda zikredilen söz konusu önemli meziyetlerine, Yahya Kemal, annesinin Üsküp'teki kabrine güzel bir hediye olarak gönderdiği *Ezân-ı Muhammedî* adlı gazelinin ikinci beytinde:

Sultan Selîm-i evveli râm etmeyip ecel
Fethetmeli idi âlemi şân-ı Muhammedî

diyerek atıfta bulunmuştur (http://tarihiturkiyeturkcesi.blogspot.com/2009/11/yahya-kemal-beyatl.html).

Kaynaklar

AKGÜNDÜZ A., & Öztürk S., *Bilinmeyen Osmanlı,* OSAV Yayınları, İstanbul, 1999.

İPEKTEN, H., *Divan edebiyatında edebî muhitler.,* MEB Yayınları, Ankara, 1996.

İSEN, M., *Sehî Bey tezkiresi*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1998.

İSEN, Durmuş, T., II. Selîm dönemi sonuna kadar Osmanlı edebî hâmîlik geleneği, Yayımlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2006.

İPEKTEN, H., İSEN, M., TOPARLI, R., & KARABEY, T., *Tezkirelere göre divan edebiyatı isimler sözlüğü, K*ültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 1998.

TEMELKURAN, T., AKTAŞ, N., & ÇEVİK, M., *Evliya Çelebi Seyatname (kısaltılmış versiyon),* Yeni Şafak Yayınları, İstanbul, 2006.

ÖZDEMİR, M., *Revânî dîvânı (inceleme-metin bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük),* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde, 2019.

İnternet Kaynakları

ABDULKADİROĞLU, A. (1997). https://islamansiklopedisi.org.tr/halimi-celebi

EMECAN, F. (2020). https://islamansiklopedisi.org.tr/Selîm-i

ERÜNSAL, İ. E. (2008). https://islamansiklopedisi.org.tr/revani

KÖKSAL, M. F. (2020). http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sehidi-kasim-seyyid-kasimi-niksari

KÜÇÜK, S. (1998). https://islamansiklopedisi.org.tr/hayali-i-evvel

ŞİMŞİRGİL, A. : http://ahmetsimsirgil.com/yavuz-sultan-Selîm-hanin-sahsiyeti/

http://tarihiturkiyeturkcesi.blogspot.com/2009/11/yahya-kemal-beyatl.html)

Türk Romanında Bir Mekân Unsuru Olarak Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'u

Hakan DEĞİRMENCİ
Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Gediz Meslek Yüksekokulu

"Ne Sultân Ahmed idi tahta lâyık
Ne Sultan Korkud idi bahta lâyık
Bularun her biri îş ü safâda
Velî Sultan Selîm idi gazâda"[1]

Hadîdî, Tevârîh-i Âl-i Osmân'dan

Türk Romanında Yavuz Sultan Selim

Roman, Türk edebiyatında oldukça yeni bir türdür. Tanzimat'ın üzerinden otuz küsur sene sonra görmeye başladığımız roman türünün Türk edebiyatındaki ilk telif örneği Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-ı Talat ve Fıtnat'ıdır.* Aynı yıl Ahmet Midhat Efendi'nin kaleme aldığı *Yeniçeriler* (1872) ile Namık Kemal'in *Cezmi* (1880) romanları, tarihî romanın ilk örnekleridir. Denilebilir ki, tarihî romanın Türk edebiyatındaki mazisi Türk romanının mazisi kadar eskidir.[2] Bu yıllardan Cumhuriyete kadar olan süreçte, tarihî romanlarda ve manzum hikayelerde Tanzimat döneminin genel karakteri olarak romantizmin, Meşrutiyet döneminde ise çağın ruhuna uygun olarak Türkçülük akımının tesiri altında Osmanlı tarihi yüceltilmiştir.[3]

Bu noktada tabii olarak Osmanlı tarihinin zaferlerle dolu çağları romanlara daha çok konu olmuştur. İstanbul'un fethi ve Fatih, Osmanlı leventlerinin denizlerdeki başarıları, Bizans prensleriyle yaşanan aşklar, bu romanlarda milli gururu okşamanın ve tarih bilinci oluşturma düşüncesinin bir neticesi olarak görülmelidir.

Yavuz Sultan Selim'den bahseden ilk roman *Cezmi* (1880)' dir. "Konusunu 16. yüzyılda II. Selim devrinde başlayıp aralıklarla yarım yüzyıl

kadar devam eden Osmanlı-İran savaşlarından alan"[4] Cezmi'nin ilk faslında yazar Yavuz Sultan Selim'e kısaca değinir:

"Onuncu asırda idi, ki Sultan Selim evvel kürre-i zemini bir padişah için az görerek, sekiz seneden ibaret olan devr-i saltanatında Mısır ile umum-ı Arabistanı'ı ve yarı Kürdistan'ı bir merkeze rabt eyledikten başka Hilafet-i İslâmiyeyi vezaifini bihak icraya muktedir bir hanedana naklederek, İskender'e, Cengiz'e ve hatta Timur'a dağ-ı derûn olan cihangirlik fikrinin İslamiyet kuvvetiyle husulüne lazım olan esbabı istihzar eyledi." (s. 2)

Yazara göre Selim Han sekiz senelik saltanat hayatında Mısır'ı, Arap topraklarını ve Kürt bölgesini fethetmiş; böylelikle İskender'de, Timur'da ve Cengiz'de derin bir yara olan cihangirlik düşüncesinin İslam kuvvetiyle gerçekleşmesi için lazım olan sebepleri hazırlamıştır.

Romanın farklı yerlerinde Selim Han "cihangirliğe bir büyük istimdat ibraz eylemiş" (s. 3) bir hükümdar; Don ve Volga nehirlerini birleştirerek Hazar üzerinden Asya içlerini hükmetmek şeklinde bir "ahsa-yı maksadı" (s. 7) olan bir büyük komutan olarak tanıtılmıştır.

Filibeli Ahmet Hilmi, Turgut ismindeki bir Osmanlı akıncısının kahramanlıklarla dolu hayatını anlattığı *Öksüz Turgut* (1910) romanının 'Büyük Türkler' başlıklı müstakil kısımda Yavuz'un cihangirlik fikrine dikkat çekmiştir:

"Hele Yavuz'umuz! Bütün zamanının en büyük yüreklisi, tarihte görülen büyük padişahların en büyüklerinden biri, kolu bükülmez, aklının derecesi üstüne çıkılmaz olan Yavuz Sultan Selim, bu koca dünyayı atının gezinmesine dar görür bir ulu Türk'tü." (s. 4)

Cumhuriyet'in ilanından 1950'ye kadar geçen süreçte tarihi romanların sayısında hatırı sayılır bir artış görülse de Yavuz Sultan Selim ve devrini işleyen roman sayısı oldukça sınırlıdır. Zeki Taştan, Cumhuriyet devrinde ilk olarak Kemalettin Şükrü tarafından yazılan *Venedikli Köle* (1931) ve Aptullah Ziya Kozanoğlu'nun *Türk Korsanları*'nda (1931) romanlarında Yavuz Sultan Selim'in "temas suretiyle" işlendiğini belirtir. 1923-1950 döneminde Sultan Selim'i müstakil olarak işleyen yalnızca iki roman bulunmaktadır: Niyazi Ahmet Banoğlu tarafından yayımlanan *Yavuz Sultan Selim Esir Kızlar Arasında* (1945) ve Feridun Fazıl Tülbentçi'nin *Yavuz Sultan Selim Ağlıyor* (1947).

Taştan, *Yavuz Sultan Selim Esir Kızlar Arasında* (1945) romanında Yavuz'un esere adını vermesine rağmen hayli geri plânda bırakıldığını;

61 sayfadan ve tek bölümden ibaret olan romanda Yavuz'un başkumandanlığı, halka iyi muamelesi, merhameti ve devlet işlerinde müsamaha tanımayan hiddeti öne çıkarıldığını belirtir.[5]

Yavuz Sultan Selim Ağlıyor (1947) romanı ise Yavuz'un özel hayatı, karakteri, siyasi mücadeleleriyle bir bütün olarak anlatıldığı ilk romandır. Selim, Trabzon'da valilik yaptığı esnada bir Rum kızı olan Aspasya'ya âşık olmuş ve bu ilişkiyi İstanbul'da, yani padişah olduktan sonra da devam ettirmiştir.[6] Fakat onun Aspasya'ya olan ilgisi devlet meselelerine olan ilgi ve ciddiyetinin önüne geçmesine izin vermemiştir. Haremağası Cafer'e "Biz kadın meclislerini değil, savaş meydanlarını düşünürüz. Haremde geçirilecek zamanımız yok. Koynumuza zorla sokulmuş bir kızı da sevmeye yaratılışımız müsait değil." (s. 283) diyerek bu konudaki tavrını net bir biçimde ortaya koymuştur.

"Uzun boylu, kalın kemikli, çatık kaşlı, yuvarlak yüzlü, sakalsız, ağzı ve çenesi geniş" (s. 283), "iri ve muntazam vücutlu, geniş omuzlu" (s.31) bir adam olan Yavuz, şehzadelik döneminden itibaren mağrur bir devlet adamıdır. "Hocası ve devrin tanınmış ilim ve sanat adamları müstesna huzurunda kimsenin oturmasına müsaade etmemiş ve kabul ettiklerini saatlerce ayakta tutmuş mağrur bir şehzade" (s. 17) olarak tanıtılan Yavuz hem iyi bir savaşçı hem de sert bir devlet adamı olarak yetişmektedir: "Haftanın muayyen günlerinde şehrin meydanında tertip edilen cirit oyunlarına kendisi de iştirak ederdi. Ok atmada mahareti müthişti. Yavuz'un tek kabahati, fazla asabî olması ve bu yüzden en ufak suçlara bile en ağır cezaları vermesi idi." (s. 50) Bir keresinde komşusunun meyce ağacını kestiği için bir adamı idam ettirince Hocası Muhyiddin Efendi kendisini ihtar eder. Şehzade, hocasını kırmak istemese de ona "Sen ne demek istersin lala. Beni medrese talebesi mi zannedersin? Yoksa koskoca bir Hânedân-ı Âli Osman'ın şehzadesi olduğumu mu unutursun?" (s. 51) diye haykırır. Kemalpaşazâde ile aralarında geçen bir diyalogda "küre-i zemini baziçe gibi yed-i galebemizde tedvir etmeye nefsimizde iktidar görüyoruz." (s. 429) diyen Selim, kendini bütün dünyayı fethetmeye muktedir olarak görmektedir. Onun hedefleri kendi ağzından şu cümlelerle verilmiştir:

> "Bizi zaferler bekliyor, ben muzaffer ordularımın başında Budin'e girmek isterim. Çaldıran'da, Mercidabık'ta ve Ridaniye'de şerefle dolaştırdığımız kılıcımızı, Roma'da ve Cermanya'da da gezdirmek

> isterim. Bütün İran, memaliğimiz içine dâhil olmalıdır. Doğuda, bizden başka hâkim devlet kalmadıktan sonra batıya dönmek isterim. Rumeli'de yedi kralın taç giymesi ve sikke bastırması çok gelir. Şimdi daha iyi anlıyorum ki dünya benim gibi bir padişaha yetecek kadar büyük değilmiş." (s. 460, 461)

1950-1960 arasında Yavuz Sultan Selim'i işleyen tek roman Sevda Sezer kaleme aldığı *Rukiye Hatun* (1957)'dur. Karaca, romanın Sultan Selim'in Trabzon'daki şehzadelik yıllarından başlayıp tahta çıktığı yıllara kadar uzandığını; Yavuz Sultan Selim ve Şehzade Süleyman'ın hayatları çevresinde aşk ve birçok entrikanın hâkim olduğu romanda, yazarın vermek istediği herhangi bir mesaj olmadığını belirtir. [7]

1966-2000 yılları arasında yayımlanan romanlar arasında Sultan Selim'i konu alan onlarca romana rastlanır. Cevat Şakir Kabaağaç'ın *Uluç Reis* (1962), Feridun Fazıl Tülbentçi'nin *Şanlı Kadırgalar* (1964), Musa Cevat Şakir'in *Turgut Reis* (1966), Bekir Büyükarkın'ın, *Suların Gölgesinde* (1966), Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun *Kızıl Kadırga* (1974) ve Oğuz Özdeş'in *Kartal Başlı Kadırga* (1974) adlı romanlarda Yavuz Sultan Selim işlenir. Tatar Kırılmış'ın bildirdiğine göre Sultan Selim bu romanlarda Osmanlının padişahı olarak zikredilir; fakat aktif şekilde yer almaz.[8]

Oğuz Özdeş'in *Yavuz'un Pençesi* (1964) romanı, Sultan Selim'in hayatını anlatan, hususiyetle Doğu seferi sırasında başından geçen maceraları işleyen bir eserdir. Romanın ismindeki "Pençe sözcüğü ile Yavuz'un tutuğunu koparan, ideallerine kavuşmak için çaba sarf eden kudretli bir padişah olduğu vurgulandığı gibi, diğer yandan onu ölüme götüren hastalığa vurgu yapılmıştır."[9] Romanda babasının gözünden şehzadenin uzun uzun siması tasvir edilmiştir:

> "İkinci Bayezid, çeyrek asırdır görmediği oğluna uzun uzun baktı. Gergin ve dolgun yüzünün sıhhat fışkıran bir rengi vardı. İri gözlerinin uçları hafif aşağı doğru kayıyordu. Çok gür olmayan sade ve muntazam kaşları, canlı ve güzel gözlerini kapatmaktan çekinir gibi hafif yukarı doğru kalkıktı. Burnu muntazam ve etli, dudakları kalın ve canlıydı. Pembe ve kırmızı arasında bir rengi olan ve hayat fışkıran dudakları, sustuğu anda bile konuşacakmış hissini veriyordu. Çenesine doğru kayan bıyıkları bir yatağanı andırıyordu. Keskin, dokunanı kesecek gibi." (s. 34)

Anlatı, şehzadenin Şah İsmail'le görüşmek üzere Tebriz'e yola çıkmasıyla başlar ve padişahın vefatından sonra şehzade Süleyman'ın tahta

çıkmasıyla sona erer. Romanda, duygusal bir anlatım tarzı ile genç şehzadenin babasıyla olan ilişkileri ortaya konmuş, ilaveten şehzadenin başından geçen bir aşk hikayesi ile anlatımda gerçeklik hissi sağlanmaya çalışılmıştır. Seferler sırasında yeniçerilerle olan ilişkiler, başlarına gelen çeşitli engeller, türlü saray entrikaları işlenmiştir. Romanda

> "O zamana kadar bir iki kumandana nasip olan fetihler yolunu Sultan Selim Han aşmaz da kim aşardı: Çelikten iradesi, azmi ve ülküsü, önüne çıkan her engeli yenmek için yeterdi ona. Büyük kum çölünü aşanlara Fatih deniliyordu. Bu yol da 'Fetihler Yolu'ydu. Çaldırana giden Yavuz mu aşamayacaktı bu yolu" (s. 145)

sözleriyle Yavuz'un iradesi ve zafere giden yoldaki motivasyonu ortaya konmuştur.

Orhan Deliorman'ın kaleme aldığı *Yavuz Sultan Selim Han* (1969) romanında şehzade Selim "küçük yaşlarından itibaren iyi bir eğitim görmüş, ata, silaha hevesli, içinde cenk tutkusu taşıyan birisidir. Ailesine, hocalarına ve büyüklerine saygılı ama yaşıtlarıyla birlikte oldukça hareketli olan bir kişiliktir. Şehzade olmasıyla birlikte devletin geleceğini etkileyecek önemli mevzularla ilgilenmekten geri kalmayan kararlı ve cesur karaktere"[10] sahiptir. Yaman, romanda Selim'in doğumunda görülen olağanüstülüklerden hareketle onun baştan yüceltildiğini belirtir: "Nitekim bir dervişin saraya gelerek bugün hanedan üyesi olarak dünyaya gelen çocuğun gelecekte büyük bir padişah olacağı muştusunu verir; Fatih Han'ın Selim doğmadan önce bütün Müslümanları bir araya getirecek bir güneşin doğuşunu görür; 'Kâinatın efendisi Hazreti Muhammed'in dünyayı şereflendirmesinden 899 sene geçmişti.' ifadesi ile doğum tarihi kutsanır."[11]

Sultan Selim, 1970'lerden itibaren 2000 yılına kadar yayımlanan tarihi romanda da ilgi görmeye devam etmiştir. İsmail Yılmaz tarafından kaleme alınan ve Mimar Sinan'ın hayatına odaklanan *Çanlar Sustu* (1991) romanında devletin bekası için eline kan bulaştıran bir devlet adamı profiliyle karşılaşırız: "Ölüm döşeğinde iken lalasıyla yaptığı konuşmadan, kardeşlerini ve yeğenlerini öldürttüğü için üzüntü duyduğu anlaşılmaktadır. Yalnız hissettiği şey kesinlikle pişmanlık değildir; çünkü devletin bekâsı için kardeşlerinin ölmesi gerektiğinin bilincindedir."[12]

Alevî kimliği üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Reha Çamuroğlu, *İsmail* (1999) romanında Şah İsmail'in doğumundan itibaren büyük

bir devlet adamı olarak yükselişine kadar süren olayları işlemiştir. Bir tarikatın devletleşme sürecini anlatan yazar, yoğun bir biçimde Alevilik esas ve ritüellerini, şeyhleri ve dervişlerin hallerini gözler önüne serer. Romanda babasını zorla tahttan indiren, kardeşlerini ve yeğenlerini acımasızca katleden zalim bir padişah profili sergilenmiş; Osmanlı Devleti'nin Bektaşilere zulme varan uygulamalar yaptığı fikri işlenmiştir.

Tarihi roman alanının velûd yazarı Yavuz Bahadıroğlu, *Şehzade Selim*, *Mısır'a Doğru*, *Şirpençe* ve *Muhteşem Yavuz Sultan Selim Han* romanlarında Yavuz Sultan Selim'i ele alır. *Şehzade Selim*'de (1997) onun şehzadelik yıllarını; *Mısır'a Doğru*'da (2000) padişahlık dönemi ve *Şirpençe*'de (2006) onun son yıllarını, *Muhteşem Yavuz Sultan Selim Han* (2016)'da şehzadelik yıllarından vefatına kadar geçen süreyi işler.[13] Bu romanlarda ayrıntılı bir şekilde Sultan Selim'in hayatı, yani doğumu, anne ve babası, eğitimi, aşk hayatı ve vefatı; dış görünüşü; insanî yönü, yani adil, hoşgörülü, barışsever, zeki ve bilgili, cesaretli ve gözü kara oluşu; ondaki fetih düşüncesini oluşturan dini, psikolojik ve felsefi amiller üzerinde durulmuştur. *Şehzade Selim* romanında Selim, tahta çıkmadan önce ülküsünü belirlemiştir:

> "İslam'ın şanı yücelsin isteriz. Hilafet küçük ellerde manasını kaybetmeye doğru gider. Güçlü omuzların yüklenmesi lazım. İslam adına bayrak açabilmek için buna muhtaç olacağız. Kısaca, saltanatımız müddetince rahatlık vaat edemeyiz kimseye. Kan, barut ve savaş getireceğiz. Yalnız Allah katında şuna yemin ederiz ki; İslam izzet ve vakarını daima yükseklerde tutacağız." (s. 22)

Onun ideali İslam birliğidir. Şehzade'nin kararlı ve dokunaklı bir ses tonu ile ortaya koyduğu bu ülkü, kendisini dikkatle dinleyen yakın dostu ve fedaisi Malkoçoğlu'nu son derece etkilemiştir: "Dikkatle Şehzade'nin yüzüne baktı. Riyadan eser yoktu bu yüzde. Mertlik ve inanmışlık kazınmış gibiydi." (s. 23)

Mısır'a Doğru romanında ise isminden de anlaşılacağı üzere İslam birliği fikri işlenmiştir. Bu fikir şu sözlerle özetlenmiştir:

> "Rehberimiz Resulallah'tır. Onun rehberliğini kabul edenlerin ilk muzaffer akını Bedir Gazası oldu. Sonra tevhid sancağı Malazgirt'te, Niğbolu'da, Bizans içlerinde dalgalandı. Oradan aldık Allah'ın inayetiyle, ümmetin desteğiyle Çaldıran'a götürdük." (s. 24)

Yavuz Sultan Selim (2011) romanı Selim'in doğumuyla başlar. Bir derviş, doğan çocukla ilgili kehanette bulunur: "Bugün hanedanın bir erkek çocuğu doğacak; vücudunda yedi ben olacak, padişahlığa çıkıp vücudundaki ben sayısı kadar hükümdar yenecek. (s. 13). Nitekim şehzade Selim "maksadına ulaşmak için gecesini gündüzüne katmakta, geceleri okuyarak sabahlamakta, gündüzleri 'iki padişaha az' gördüğü dünyanın her köşesine 'ila-yı kelimetullah' sancağını dikmek için planlar yapmaktadır. (s. 91)

Şirpençe romanında Sultan Selim'in "Biz gözlerimizi ileriye diktik. Bakışlarımız bütün şarkı tarıyor. İdealimiz, hiç düğümlenmeden Hint ellerine kadar uzanıyor." (s. 91, 92) sözüyle tüm dünyaya hükmetmek ülküsünde olduğunu görürüz.

2000 senesinden sonra tarihi romanlarda Sultan Selim'e olan ilginin arttığına şahit olmaktayız. Cahit Ülkü'nün *Pargalı İbrahim Paşa* (2001) ve *Rüstem Paşa* (2002) romanlarında Yavuz'un vefatına temas edilmiştir. Son yıllarda ise Okay Tiryakioğlu, *Yavuz* (2009) *Kurt ve Kuzgun* (2014) ve *Kayıp Sır* (2016); Ayşe Tulun, *İki Hükümdar Bir Kadın* (2009) ile *Tac-ı Sultan Selim* (2010); Ebubekir Subaşı, *Cihan Padişahı Yavuz Sultan Selim* (2009); İskender Pala, *Şah ve Sultan* (2010); Hasan Basri Bilgin, *Efetürk Yavuz Han* (2011); Aydan Gündüz, *Yavuz: Roma Sultanları,* (2011); Şükrü Altın, *Aşkın Adı Yavuz–Cariye* (2016); İbrahim Murat, *Sultanın Öfkesi Yavuzun Sevdası* (2016); Yiğit Recep Efe, *Kumandan Yavuz Sultan Selim* (2017); Reşat Gürel, *Satrançla Örülen Dünya* (2017); Mehmet Işık, *Son Türkmen* (2017) ve Cihan Erdem, *Cellat* (2017) romanlarıyla Sultan Selim'i tahkiye dünyasına taşıyan yazarlar arasındadır.

Yavuz (2009) romanında Şehzade "uçları kıvrık gür bıyıklı, tertemiz traşlı beyaz teni ile ışıldayan" (s. 25) bir genç olarak tasvir edilmiştir. Tek amacı, "Allah'ın rızasını" (s. 240) kazanabilmek olan Selim'in ilim ve ibadetle meşgul olan bir şehzade olduğunu anlıyoruz:

> "En yorgun olduğu gecelerde bile dört saatten fazla uyumuyordu Yavuz. Saray hekiminin tavsiye ettiği kelebek gözlüğünü burnunun üzerine tutturarak saatlerce kitap okuyor, Selimî mahlasıyla şaşırtıcı güzellikte şiirler yazıyordu. Hemen her gece etrafında uyanık bulunan âlimlerle birlikte güncel, tarihî ve ilmî meseleler üzerinde uzun tartışmalarda bulunmayı da âdet edinmişti... Gecesini üçe böldüğü söyleniyordu; bir kısmını okumak, bir kısmını ibadet, küçük bir bölümünü ise uykuda geçiriyordu." (s. 40, 41)

Cihan Padişahı Yavuz Sultan Selim (2009) romanında bazı Arap ve Kürt beyleri Selim'e bir mektup gönderirler: "Bizler, canlarımız, mallarımız, evlatlarımız, ailemiz ve dinimizin emniyeti için size itaati arzuluyoruz. İslam'ı tatbik ve adaleti tesis için sizin hâkimiyetinizi zaruri görüyoruz." (s. 272) diyen beylere göre Selim bütün İslam aleminin kurtarıcısı olmaya namzettir. Romanda Yavuz "uzuna yakın boyu, yuvarlak yüzü, koç burnu, iri pazusu, geniş göğsü, çatık siyah kaşları, sakalsız... pala bıyıklı, aslan pençesine benzeyen eli olan" (s. 9-11) birisi olarak tasvir edilir.

Efetürk Yavuz Han (2011) romanında dedesi Fatih Sultan Mehmet'in baş koruması Kara Manas'ın genç şehzadeye "kılıç sallama, ok atma ve düşmanla boğuşma tekniklerini içeren cengâverlik dersleri verdiğini" (s. 10) öğrenmekteyiz. Selim zaman zaman destansı bir anlatımla verilir: "Ölümü öldürmüş, gözünü budaktan sakınmayan gerçek cengâver. Hak ve hakkaniyete bağlı üstün bir kişilik. Allah'tan başka kimseden korkmayan 'gönlü öbür dünyaya sevdalı' bu dünyayı hiçe sayan, Allah'tan başkasına kul olmayan bir büyük fani dünya umursamazı... Bir Alparslan..." (s. 28) Padişah olduktan sonra ondaki harikulade hususiyetler artarak devam eder:

> "Yavuz Selim, parlak zekasının süslediği naif duruşunun yanında, albenili görünümüyle yaşıtlarından üstün fiziksel güzelliğe sahip, orta yaşına rağmen genç görünümlü mütevazı bir padişah! Ancak bu hasleti, onu her yönüyle tanıyıp, yakın sohbetine katılınca anlaşılıyor. Tanımayanlar için ilk intiba; omzunda taşıdığı 'her an kınından fırlamaya hazır' çifte kılıcı, 'en çok kullandığı eşya olarak' kılıçlarının sedef kakmalı kabzasını tutmaktan nasırlanmış, kaba saba, çelik sertliğinde kocaman elleri, gördüğü yanlışı, ceza eyleminden önce iri ela gözlerinden fışkıran öfke alevinde eritip yok etmeye kararlı duruşuyla mutlaka uzak durulması gereken bir korku abidesi...Kimi sevip sevmeyeceğine ancak o karar verir" (s.248)

Yeni tarihsellikten kuramı çerçevesinde değerlendirebileceğimiz ve postmodern bir kurgusu olan *Şah ve Sultan* (2015) romanında birbirine düşman, intikam hırsıyla yanıp tutuşan Safavî şahı İsmail ile Osmanlı padişahı Sultan Selim arasındaki mücadele ele alınır. Romanda iki mağrur hükümdarın tüm gücü ve zaafları birlikte değerlendirilir. Anlatıcı "Yarın göğüs göğse çarpışacak bu iki asker, hiç şüp-

hesiz dünya Türklüğünün ve Müslümanlığın kaderini çizeceklerdi; ama gelin görün ki ikisi de yine Türk ve yine Müslüman'dı" (s. 194), "Her ikisi de hiç Haçlılarla savaşmamışlardı ve böyle bir hedefleri de yoktu... Allah'ın dinini böyle mi yaymak gerekirdi?" (s. 194), "Şah da Sultan da ömürleri boyunca küffar ile savaşmadılar. Her ikisi de Müslümanlar ile savaştılar ve Müslüman kanı döktüler" (s. 355) cümlelerinden de anlaşılacağı üzere, bir "kardeş kanı döküldüğünden" şikâyet eder. Nitekim Selim'in ordusunda savaşan Can Hüseyin ile şahın saflarında savaşan Hasan birbiriyle ikizdir. Anlatıcı, burada Hüseyin ve Hasan'dan isimlerinden hareketle bir "isim sembolizmi" kurarak Kerbela'yı atıf yapmıştır. İkiz kardeşler, ikisi de Türk ve Müslüman iki devleti, iki orduyu ve iki komutanı temsil etmektedir. "Biz Hüseyin ve Hasan... İki kardeş... Kader defterinde iki düşman... Tıpkı Sultan ile Şah gibi" (s. 133) Dolayısıyla bu romanı *İsmail* (1999) romanıyla birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Türk Romanında Şehzade Selim'in Trabzon'u

Yavuz Sultan Selim Ağlıyor (1977) romanında Yavuz'un Trabzon'da "yirmi yıla yakın bir süre valilik yaptığı" (s. 65) belirtilir. Tasvirlere girilmeden Trabzon kalesi ve Trabzon Sarayı'ndan bahsedilir. (s. 13) Şehzadenin denizi olan bir şehirde yetişmesi sonucunda, dünya fatihi olma yolunda deniz aşırı fetihler yapma düşüncesinin burada şekillenmeye başladığını söylemek mümkündür.[14] Nitekim kurmacanın ilerleyen bölümlerinde şehzade Trabzon limanında büyük bir donanma kurar.

Şehzade, Trabzon'a gelir gelmez devlet idaresini doğrudan eline almış ve "yaşından ümit edilemeyecek bir iktidar göstermeye başlamıştı. Uzun Hasan'la cereyan eden mücadelelerin yanı sıra devam eden Akkoyunluların sınır tecavüzlerine karşı koymuş, hatta Trabzon hudutlarından bile dışarı çıkarak onları takip etmişti." (s. 50)

Trabzon'da sarayında "kılıç kullanmadaki maharetiyle herkesi kendine hayran bırakan." (s. 23) genç şehzade, ilimle meşgul olur: "Cumartesi akşamları sarayın büyük salonuna Trabzon'un tanınmış ilim adamlarıyla sanatkarlarını davet eder, onlarla geç vakitlere kadar türlü konularda konuşur, şiirlerini dinler ve bazen de kendi yazdığı gazelleri okurdu." (s. 51)

Trabzon sarayının yıllık vergi geliri 1 milyon 200 bin akçedir: "Trabzon sarayının bir milyon iki yüz bin akçe tutan tahsisatının dağıtım şeklini tanzim etmek" (s. 29) için yapılan bir toplantıya şehrin tanınmış kişilerinden Rum sarraf Leonidas da davet edilir. Gayrimüslim bir kimseden yararlanma yoluna gitmesi genç şehzadenin liyakat meselesine ne kadar önem verdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Romanda Şehzade Süleyman'ın doğumu ve Selim'in baba olma coşkusu da verilmiştir: "Aradan yıllar geçti... 1494 yılının bir bahar akşamı Trabzon sokaklarında münadiler Trabzon Valisi Şehzade Selim'in bir erkek çocuğu dünyaya geldiğini halka ilan ediyordu. Selim çok memnundu. Şehirde bir hafta bayram yapılmasını emretti. Sarayın mutfakları fakir halka günlerce yemek dağıttılar. Trabzon sancağında bütün tebaanın güven sadakatini kazanmıştı." (s. 52)

Şehzade Süleyman'ın Trabzon sarayındaki doğumu Orhan Deliorman'ın kaleme aldığı *Yavuz Sultan Selim Han* (1969) romanında "Şehzade Selim, Trabzon'a vali olduktan bu yana tam 14 kış geçmiştir. 14 kışın sonunda bir nisan günü müjdeciler Şehzade Selim'e bir oğlu olduğunu müjdelediler." (s.33) cümleleriyle verilir.

Şehzade Selim (1997), romanı Trabzon'un siyasi önemini anlatan bilgilerle başlar:

> "Fatih Sultan Mehmed tarafından 1461 yılı Ağustos'unda fethedilen Pontus Rum Krallığı, şimdi Şehzade Selim'in idaresinde bir Osmanlı sancağı... Son Pontus Kralı David Kommen'in haşmetli sarayı, çoktan beri Şehzade Selim'in ikametgâhı, Trabzon'un idare merkezi ve adaletin sembolü... Gece yarısını çoktan geçmiş, Trabzon, Karadeniz'in kollarında uyumakta; tatlı gece melteminin okşayıcı nefesi ile denizin kayalara çarptıkça çıkardığı ses, bu derin uykunun ninni fısıltıları" (s. 9)

Geriye dönüş tekniğiyle Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethi anımsatılmış, oradan vak'a zamanına geçilerek Selim döneminin Trabzon'una ulaşılmıştır. Anlatıcının buradaki maksadı "İstanbul'un fatihi Sultan Mehmet'in fetih ruhunun torunu Selim'e geçtiğini" vurgulamak olmalıdır. Yine Trabzon şehrinin, Osmanlı hanedanında dede-torun-evlat ilişkisi içinde olan üç büyük hükümdarın, Sultan Mehmet, Sultan Selim ve Sultam Süleyman'ın kaderinin kesiştiği bir yer olmasını vurgulamaktır.

Diğer romanlarda ismi Trabzon sarayı olarak geçiştirilen sarayın, bu romanda kimden kaldığı belirtilir. Sarayın artık "adaletin sembolü" olması, Osmanlı egemenliğinin hangi esas üzerinde yükseldiğini işaret etmektedir. Tatlı ve sükûnetli bir gecede herkes uykuda iken ayakta olan tek kişi genç şehzadedir. O saatte büyük çalışma odasının halılarını hırsından tekmeleyerek dolaşan "Ortadan biraz uzun boylu, geniş omuzlu, kartal burunlu" şehzadenin hırs içindedir: "Yağ kandilinin titrek ışığı Şehzade Selim'in gözlerinden fışkıran alevli oklarla çatışınca soluyor, sanki korkudan titriyordu." (s. 10) Şehzadenin aklında tek düşünce Safavî Sultanı Şah İsmail'le ilgilidir. Romanın ilerleyen sayfalarında Şehzadenin İran üzerine yaptığı bir sefer dönüşü Trabzon halkının yaşadığı coşku anlatılır: "Dışarda zafer şenlikleri yapan Trabzonluların sevinçli naraları işitiliyordu. Sık sık ağız birliği ederek: 'Şehzademiz yok yaşa' diye bağırıyorlardı." (s. 83) Romanda şehzade Selim'in verdiği emir üzerine limanda hummalı bir çalışma başlatıldığı, işçilerin bu hazırlıkları hangi sefere çıkılacağını bilmeden yaptıkları şeklinde bir bilgi de verilir.

Yavuz (2009) romanında, Mart 1509 tarihinde şehre yıldız tozu şeklinde yağan bir kardan bahsedilir. Biriken kar yığınlarının şehrin genel görünümüne az da olsa hüzünlü bir hava kattığı, ancak halkın moralinin yüksek olduğu bildirilir:

> "Valileri Şehzade Selim'in son aylardaki muhteşem başarıları memleketin her köşesinde konuşulur olmuştu. Geniş ve zengin hanlarda ismi varlığını soluk alıp veren şahane bir gölgeye dönüştürmüştü. Yokluğunda bile boşlukta ses veren bir ruhtu artık Selim ismi. Medreselerin yorgun talebeleri, ders aralarında onu anıyor, bu sayede gönüllerinde tükenmez bir güç uluyorlardı. Zikir seslerinin kırgın gönülleri yıkadığı loş tekkelerin çay sohbetlerine, geçit vermez Kafkas Dağları'nı uçarcasına aşan şehzadelerinin efsaneleşmiş öyküleri damgasını vuruyor, yürekleri güvenle dolduruyordu." (s. 39)

"Denizlere hâkim olmayan milletlerin zaferlerinin geçici olduğuna" (s. 43) inanan Selim'in, yakın dostları ve paşalarını sık sık Trabzon limanına davet edip onlara limanda bağlı bulunan donanma gemilerinin görkemini gösterdiğini, yapılan çalışmaları bizzat takip ve teftiş ettiğini öğrenmekteyiz. Zira "denizde yürüyen güçlü on adet gemi, karada yürüyen on bin atlı süvariden iyidir." Selim aynı romanda bir

saat kadar yüzdükten sonra maiyetini bulunduğu eski saraya gider. Burası Komnenos hanedanından kalan, şimdilerde ise Trabzon sancakbeylerinin kullandıkları bir saraydır. (s. 48) Romanda şehzadenin yakın arkadaşı Kenan Paşa Trabzon'dan deniz yoluyla küçük bir çektiri ile İstanbul'a seyahat eder. Seyahatnamesinde tuttuğu notlardan "yol boyunca apansız fırtınalarla mücadele edildiğini, birkaç gün süren fasılalar halinde harikulade koylarda konaklayıp" (s. 52) yola devam ettiklerini ve yolculuğun toplam yirmi üç gün sürdüğünü öğrenmekteyiz.

Efetürk Yavuz Han (2011) romanında Şehzade Selim'in "dedesi Fatih'in yanında, nenesi Gülbahar Hatun'un kucağında" büyüdüğü ve babası Beyazıt Han'la "gözden ırak gönülden de ırak" (s. 62) hesabı bir ilişkilerini olduğu belirtilir. Burada ki ırak hiç kuşkusuz Trabzon'dur. Bu şehirde Selim'in, "Karadeniz kıyısında, dinlenceli, sakin ama cengâver ruhlular için 'tükenmek bilmez' zorluklarla geçen bir zaman geçirdiği" (s. 31) belirtilir. Trabzon'da "vakit bol olduğundan" kendisini okumaya veren şehzade, bunlardan birinde Selçuklu sultanı Melikşah'ın hayatını anlatan bir vesika okumuştur. Artık onun hayali netleşmiştir: "Melikşah'ın Akdeniz ve Karadeniz arasında milletine armağan bıraktığı devletin sınırlarını denizlerin ötesine taşımak" (s. 36)

Romanda şehzade "Trabzon'da saltanattan tecrit edilmiş, Devlet-i Aliyye'nin imkanlarından uzak, yalnızlığa terk edilmişken" (s. 39) hiç beklenmedik güçlü dostlukları olmuştur. Kafkaslardan gelen gönüllü yiğitler, özgürlük düşkünü, her otoriteye eyvallahsız Kıpçak Türkleri, geleceği gören bazı Gürcü aydınlar ve en önemli Kırım Hanı Mengli Giray hazretleri bunlardan bazılarıdır. Kırım hanı, Şehzade Selim'e o denli güvenmektedir ki "Osmanlı tahtının Yavuz Selim'le yücelip hayalindeki 'dünyayı avucunun içine alacak' Büyük Türk İmparatorluğunun, ancak onun önü alınmaz cengâverliği ve de güçlü iradesiyle kurulacağına" (s. 39) inanmaktadır. Bu alâka ve dostluk zamanla onları akraba kılmıştır. Nitekim anlatının ilerleyen sayfalarında Şehzade Selim, askeri ve siyasal alanda antlaşmalar yapmak üzere maiyetiyle birlikte Kırım'a gider. Olumlu geçen görüşmelerin sonunda, Selim fırsatı değerlendirip Ayşe Sultan'ı kendisine eş olarak ister. Böylelikle ta atası Fatih'ten beri güçlü ilişkiler içinde olan Osmanlı ve Kırım, artık bir aile olmuştur. Trabzon, Sultan Beyazıt döneminde kabuğuna çekilen devletin, yeni fetihlerinin nüvesinin atıldığı bir şehir olmuştur.

Bahadıroğlu'nun *Yavuz Sultan Selim* (2011) romanında Selim'in Molla Muhyiddin, Taşköprülü Müslihüddin Mustafa Efendi ve Molla Halimî'den dersler aldığı, bir yandan müspet ilimler öğrenirken, öte yandan siyaset ve askerlik öğrendiğini, "bir dakikasını bile boş geçirmeden derin bir susamışlık içinde kendini derslere verdiğini" (s. 24) anlamaktayız. Griftliklerden hoşlanmayan, daima kestirme yolu tercih eden, söylemek istediği her şeyi doğrudan söyleyen şehzade, eğitimini tamamladıktan sonra Trabzon valiliğine atanır. Burada geçen yıllar içinde babasının özellikle İran konusundaki pasif politikasına kahırlanan Şehzade, babasına mektuplar yazarak bu konularda görüşmek için randevu ister: "Pederimle görüşüp ahval-i devleti şifahen arz etmek mukteza-yı maslahattır" (s. 25). Ancak her defasında bu istekleri geri çevrilir. Zira İstanbul'da başını Hadım Ali Paşa'nın çektiği bir yapı padişahın etrafını çevirmiştir. Onların niyeti şehzade Ahmet'i tahta oturtmaktır. Bu nedenle Selim'in parlamasını istemezler ve bunun için de mümkün mertebe payitahtın uzağında tutmaya çalışırlar.

Muhteşem Yavuz Sultan Selim (2019) romanının "Dünyaya Bir Cihangir Geliyor" başlıklı bölümünde şehzadeyi yetiştiren şartlardan, onun karakterinden ve Trabzon valiliği döneminden kesitler verilmektedir.

Şah ve Sultan (2015) romanı otuz dört babdan oluşmakta ve her birinin başında o babın ismi, orada anlatılacakların hangi mekânda geçtiği bilgisi ve bir epigraf bulunmaktadır. Romanın "Şehzade" başlığını taşıyan dördüncü ve "Selim" başlığını taşıyan yedinci babında mekân Trabzon'dur. Bunlardan ilkinde Şehzade Selim askerlerine sitem etmekte, diğerinde ise divan toplantısında vezirleriyle görüşmektedir. Dördüncü babda Şehzade Selim, Poyraz ismindeki dumanî atının üzerinde, binlerce askere ve komutana "yiğitlerim, gazilerim, şahbazlarım" hitabıyla başlayan dokunaklı bir konuşma yapar:

> "Bir zamanlar ağabeylerim Ahmet ve Korkut ile birlikte dedem cennetmekân Fatih Hazretleri'nin dizlerinde oynardık. Hatırlarım! Daha dün gibi hatırlarım, bir akşam yalnız kaldığımızda kulağıma eğilmiş ve 'Bak a Selim'im! demişti, 'Yarın Trabzon'u almaya giderim. Büyüyünce senin olacak! O vakit geldiğinde Trabzon'dan sonraki yurtları da sen al ve bütün Anadolu'ya oradan hükmünü yürüt. Bunu yapabilirsin çünkü sen kardeşlerine benzemiyorsun. Sen sert ve celallisin. İleride ateş gibi yavuz bir delikanlı olacaksın." (s.30-31)

Pekçok kurgusal metinde olduğu gibi, burada da Trabzon şehri, şehzadenin dedesi Sultan Mehmet gibi büyük bir cihangir olacağına işaret olarak kabul edilmiştir. On dakika kadar süren konuşmanın sonunda, ön safta bulunan acemi bir delikanlı "Yürü Sultan Selim, meydan senindir" diye haykırır, kısa bir sessizlikten sonra Trabzon yamaçlarında yer ile gök arasına dolduran askerler hep birlikte onun ismini yankılamaya başlar. Anlatıcıya göre:

> "İstanbul'da devlet beceriksiz, pinti, alçak ve aşağılık adamlar arasında paylaşılıp nimetler kul taifesine peşkeş çekiledursun, Anadolu'nun yürekli, dirayetli, iş becerir yiğitleri Trabzon'da sancak kaldırmıştı. O gün Selim'in ardından takılıp gidenler başıbozuk maceraperestler değil, belki Anadolu'da kendilerine kimlik arayan halk çocuklarıydı. Afşar'dan, Kaçar'dan, Dersim'den, Erzurum'dan velhasıl yurdun her yanından yiğitler idi." (s. 35)

Sonuç

Türk edebiyatında Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarıyla ilk örneklerini gördüğümüz tarihî roman yazıcılığı, devletin resmî ideolojisi olan Osmanlıcılık akımının da tesiriyle Osmanlı tarihinden örneklerle başlar. Dolayısıyla tarihî romanlarda Yavuz Sultan Selim figürünün kullanılmaya başlanması hemen bu ilk dönemlere denk gelir. Sultan Selim, önce *Cezmi*'de, daha sonra *Öksüz Turgut*'ta bahis konusu olmuş, Cumhuriyet döneminde ise birkaç romanda kendisine temas edilmiştir. Yavuz karakterinin bir romanda başkişisi olarak görülmesi uzun bir süre sonra, ancak 1940'lardan sonra mümkün olmuştur. 1947'de Feridun Fazıl Tülbentçi'nin yayımladığı *Yavuz Sultan Selim Ağlıyor* romanı, Sultan Selim'i, onun siyasî ve askerî hayatını bir bütün olarak ele alan ilk romandır. 1950'den itibaren Türk romanında Yavuz Sultan Selim'i anlatan birçok roman kaleme alınmış, hususen 2000'lerden sonra bunların sayısında gözle görülür bir artış olmuştur.

İlk romanlarda, Sultan Selim ve Osmanlı Devleti, Tanzimat'ın ruhuna uygun biçimde romantik bir bakış açısıyla temsil edilmiştir. Cumhuriyetten sonra, dönemin resmî ideolojisinin tesiriyle şair ve yazarlar Osmanlı tarihine girmeye çekinmişlerdir. Nitekim 1950'ye kadarki süreçte sadece Tülbentçi'nin yazdığı bir roman söz konusudur. Çok par-

tili dönemden itibaren Osmanlı tarihine bakışta olumlu bir atmosfer oluşunca, bu tarz romanların yeniden kaleme alındığını görmekteyiz. Birkaç romanı hariç tutarsak, bu romanlarda yüceltilen bir Osmanlı tarihiyle karşılaşırız. Bu durum, Sultan Selim'e özel bir yaklaşımdan öte, genel olarak Osmanlı tarihine bakışla ilgilidir.

Sözünü ettiğimiz romanların çoğu, "popüler roman" özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla mekân, zaman, anlatıcı gibi unsurlar, çağdaş bir romanda aradığımız estetik ve tekniklerden hayli uzaktır. Örneğin bu romanlarda yazarların oluşturmaya çalıştıkları Osmanlı imajına paralel olarak Selim karakteri tümden olumlu ya da olumsuz bir şekilde verilmiştir. Bu romanlarda olaylar genellikle şehzadenin doğumuyla başlar. Aldığı ilmî ve askerî eğitime temas edilir. Cesaret ve kararlılık gibi karakterinin öne çıkan özellikleri vurgulanır. Ardından sırasıyla tahta çıkış macerasına ve savaşlarına geçilir. Sultan Selim, bu romanlarda yüceltilir; zira o ömrünü Türk-İslam ülküsüne ve İslam birliği idealine adayacak bir kahramandır.

Buradaki iki istisna Çamuroğlu'nun *İsmail* ve Pala'nın *Şah ve Sultan* romanlarıdır. Bu romanlardaki belirleyici unsur, yazarların Alevî meselesine bakışıyla irtibatlıdır. Roman tekniği bakımından Yavuz Sultan Selim romancılığının en nitelikli örneklerinin yine söz konusu iki roman olduğunu da belirtmemiz gerekir. Popüler romanlarda sadece hâkim bakış açısı kullanılmış, zaman kronolojik bir çizgide ele alınmış, kahramanlar tek boyutlu sunulmuş, mekân unsuru ise neredeyse tamamen gözardı edilmiştir. Bu romanlarda ise anlatıcı ve bakış açısı zenginleşmiş, zaman kullanımında geriye dönüş gibi modern tekniklerden yararlanılmıştır. Ancak en büyük değişiklik mekân kullanımında görülmüştür.

Mekânın basit ve yalın bir biçimde kullanıldığı popüler romanlarda olaylar Trabzon ve İstanbul'da geçer. Trabzon ve İstanbul, İran, Amasya ve Manisa'daki saraylardan bahsedilse de detaylara ve tasvire girilmez. Bu romanlarda mekânın simgesel bir anlamı yoktur. Kahraman yaratma, onun iç dünyasına inme, bakış açısı oluşturma gibi bir çağdaş fonksiyonlardan uzaktır; dolayısıyla bu romanlarda mekân, işlevsel olarak kurguda rol oynamazlar.

Trabzon, Sultan Selim'i temsil eden bütün tarihî romanlarda kullanılan bir mekândır. Burada "gözden ırak" ve "saltanattan tecrit" bir hayat yaşamış olan şehzade, yirmi beş yılını bu şehirde geçirmiştir.

Trabzon sarayında gece gündüz demeden devamlı ilim ve ibadetle meşgul olmuş, şiirler yazmış, âlimlerle bir arada bulunup onlardan yararlanmış; bunun yanı sıra askerî yeteneklerini geliştirmiştir.

Payitahta uzak ama İran ve Kırım'a yakın bir yer olan Trabzon, jeopolitik olarak Selim için fırsat olmuştur. Bir taraftan doğudaki ezelî düşman İran'ı takip etme ve tanıma fırsatı bulan şehzade, diğer yandan kuzeydeki Kırım ile siyasî ve askerî ilişkiler kurup onları kendine müttefik yapmıştır. Bu bağlamda Kırım Hanının kızı Ayşe Sultanla da bir izdivaç gerçekleştirmiştir. Yine Kafkaslardaki ve civardaki sair İslam unsurları, merkezî bir yer olan Trabzon'a gelerek Selim'in askeri gücüne katılmışlardır. Trabzon bu bakımlardan "bölgenin başkenti" durumundadır.

Selim'in halefi şehzade Süleyman'ın Trabzon'da dünyaya gelmesi hemen her romanda işlenmiştir. Böylelikle Fatih Sultan Mehmet'ten sonra Sultan Selim'in bu şehirde bir çeyrek asır geçirmesi ve daha sonra Sultan Süleyman'ın burada dünyaya gelmesi, Trabzon'un "kutlu bir şehir" olarak tanıtılmasına vesile olmuştur.

Trabzon sarayının yanı sıra şehrin limanı da pekçok romanda karşımıza çıkmaktadır. Bazı romanlarda Şehzade Selim maiyetiyle sık sık limana gelir ve burada devam eden donanma çalışmalarını ciddiyet ve heyecanla teftiş eder.

Trabzon halkı şehre bolluk ve adalet getiren, fıtratı kendilerine denk olan şehzadeyi bağrına basıp onunla iftihar etmiş ve ona siyasi mücadelelerinde destek vermiştir.

Dipnotlar

1 Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523),* Haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 358.

2 Hakan Değirmenci, *Türk Romanında Fetih ve Fatih*, Akçağ Yayınları, Ankara 2021, s. 1.

3 Bu tespitimizin istisnaları da vardır. Örneğin, 1927'de Vakit gazetesinde tefrika edilmeye başlanan ve üç cilt olarak 1930'a kadar yayımlanan Tepenlizâde Nizamettin Nazif'in *Kara Davud* romanında Osmanlı tarihine, hususen fethin hükümdarı Fatih Sultan Mehmet'e olumsuz bir bakış açısı geliştirilmiştir. Romanda şehzadeliğinden itibaren muhteris, korkak ve zalim bir karakter olarak temsil edilen bir Fatih karakteri söz konusudur. Yazar, Sultan Mehmet karakterine öylesine düşmanca bir tavır içindedir

ki, fetihteki şeref ve marifeti Sultan Mehmet'ten alıp, bir sokak fedaisi olan Kara Davud'a vermiştir. Roman, yayımlandığı dönemde büyük eleştiriler almış, tartışmaya zaman içinde dönemin diğer tanınmış simaları Ahmet Haşim ve Falih Rıfkı Atay da dâhil olmuştur. Türk romanında Osmanlı tarihine bakışın Kara Davut örneğinde görüldüğü gibi keskin bir kırılma yaşamasını, Cumhuriyet dönemindeki tarih algısında oluşan genel bir zihniyet değişikliğine bağlamak gerekmektedir. Bu telakki, yüz sene sonra da etkisini kaybetmemiş, yakın zamanda yayımlanan *Boğazkesen* (1995), *Kara Büyülü Uyku* (1999) ve *Sultan'ı Öldürmek* (2012) gibi romanlarla devam etmiştir.

4 Abdullah Uçman, "Cezmi" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 513.

5 Zeki Taştan, *Türk Romanında Yavuz Sultan Selim*, Sâhib-Kırân-ı Zaman Yavuz Sultan Selîm Han, Kocav Yayınları, İstanbul 2020, s. 534. Tarihsel romanda Yavuz Sultan Selim'in edebî temsili üzerine yapılan ilk ve en kapsamlı çalışma budur.

6 Başkahramanın yanına gayrimüslim bir sevgili koyma temayülü, tarihî romanlarımızda sıkça başvurulan bir yöntemdir. Bu romanda şehzadenin sevgilisi bir Rum kızı olan Aspasya'dır. Yine romanın bir bölümünde şehzade Venedikli bir şövalyenin kızı olan Donna ile de kısa bir gönül ilişkisi içinde olmuştur. Selim'in yakın arkadaşı Yakup'un da Yorgiya isminde gayrimüslim bir sevgilisi bulunmaktadır. *İki Kadın Bir Hükümdar* romanında da Sultan Selim'in Stella isminde bir sevgilisi olduğunu öğrenmekteyiz. Aynı dönemlerde Fatih Sultan Mehmet'i anlatan romanlarda bu temayül daha da kuvvetlidir. O romanlarda İren veya Eleni olarak karşımıza çıkan bir sevgili vardır. Bütün bu romanlardaki gayrimüslim kadınlar son derece güzel, iyi eğitim almış, akıllı, karakter sahibi ve genellikle aşklarında samimi olan kimselerdir. Ahmet Mithat Efendi'nin pekçok romanında gördüğümüz gayrimüslim kadınlarla aşk ve evlilik, takip eden tarihî romanlarda da sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu romanlarda gayrimüslim sevgililer genellikle ihtida eder. Örneğin üzerinde durduğumuz romanda Yorgiya Müslüman olur. Böyle bir tercihteki amaç, millî ve dinî gururu okşanmak suretiyle okuyucunun metinle bağını kuvvetlendirmek olmalıdır.

7 İsmail Karaca, *Türk Edebiyatında Tarihi Romanlar (Türk Tarihi ile İlgili, 1951-1960),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s.1744.

8 İlknur Tatar Kırılmış, *Türk Edebiyatında Tarihî Romanlar (Türk Tarihiyle İlgili 1961-1965)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 757.

9 Eray Kaçen, *Oğuz Özdeş'in Tarihi Romanları*, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2012, s. 118.

10 Sinan Yaman, *Tarihi Roman Bağlamında Yavuz Sultan Selim Üzerine Yazılmış Eserler,* Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2015, s. 227.

11 Yaman*, agtez*, s. 218, 230.

12 Dilek Nalbantlar Erdoğan, *Türk Edebiyatında Konusunu Türk Tarihinden Alan Romanlar (1991-1995)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 578.

13 İrem Temur, *Yavuz Bahadıroğlu'nun Tarihi Romanları ve Romancılığı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2009, s. 544.

14 Yaman, *agtez*, s. 315.

Kaynakça

İncelenen Romanlar

BAHADIROĞLU, Yavuz, *Şehzade Selim*, Nesil, İstanbul 1997.

....., *Mısır'a Doğru*, Nesil, İstanbul 2000.

....., *Şirpençe*, Nesil, İstanbul 2006.

....., *Yavuz Sultan Selim,* Nesil, İstanbul 2011.

....., *Muhteşem Yavuz Sultan Selim*, Ensar, İstanbul 2019.

BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Yavuz Sultan Selim Esir Kızlar Arasında,* İstanbul 1945.

BİLGİN, Hasan Basri, *Efetürk Yavuz Han*, Hayat, İstanbul 2011.

ÇAMUROĞLU, Reha, İsmail, *Om*, İstanbul,1999.

Namık Kemal, Cezmi*, İnkılap*, İstanbul1992.

ÖZDEŞ, Oğuz, *Yavuz'un Pençesi*, İstanbul 1964.

PALA, İskender, *Şah ve Sultan*, Kapı, İstanbul 2015.

SUBAŞI, Ebubekir, *Cihan Padişahı Yavuz Sultan Selim*, Mavi Lale, İstanbul 2009.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Öksüz Turgut*, Kaknüs, İstanbul 2017.

TİRYAKİOĞLU, Okay, *Yavuz*, Timaş, İstanbul 2009.

....., *Kurt ve Kuzgun*, Timaş, İstanbul 2014.

....., *Kayıp Sır,* Timaş, İstanbul 2016.

Tepedenlizâde Nizamettin Nazif, K*ara Davud*, İstanbul 1927-1930.

TULUN, Ayşe, *İki Hükümdar Bir Kadın*, Astrea, İstanbul 2009.

....., *Tac-ı Sultan Selim,* Astrea, İstanbul, 2010.

TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl, *Yavuz Sultan Selim Ağlıyor,* İstanbul 1977.

Yaralanılan Kaynaklar

DEĞİRMENCİ, Hakan, *Türk Romanında Fetih ve Fatih*, Akçağ, Ankara 2021.

Hadidî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523),* Haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991.

KARACA, İsmail, *Türk Edebiyatında Tarihi Romanlar (Türk Tarihi ile İlgili, 1951-1960)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004.

KAÇEN, Eray, *Oğuz Özdeş'in Tarihi Romanları,* Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2012.

TATAR KIRILMIŞ, İlknur, *Türk Edebiyatında Tarihî Romanlar (Türk Tarihiyle İlgili 1961-1965)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007.

NALBANTLAR ERDOĞAN, Dilek, *Türk Edebiyatında Konusunu Türk Tarihinden Alan Romanlar (1991-1995)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015.

TAŞTAN, Zeki, *Türk Romanında Yavuz Sultan Selim, Sâhib-Kırân-ı Zaman Yavuz Sultan Selîm Han*, Kocav Yayınları, İstanbul, 2020, s. 523-554.

TATAR KIRILMIŞ, İlknur, *Türk Edebiyatında Tarihî Romanlar (Türk Tarihiyle İlgili 1961-1965)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2007.

TEMUR, İrem, *Yavuz Bahadıroğlu'nun Tarihi Romanları ve Romancılığı*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2009.

UÇMAN, Abdullah, "Cezmi" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 513-514.

YAMAN, Sinan, *Tarihi Roman Bağlamında Yavuz Sultan Selim Üzerine Yazılmış Eserler,* Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2015.

Trabzonlu Mehmed Emin Hilmî Efendi Divanı'nda Nasihat

Semih YEŞİLBAĞ
Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Giriş

Mehmed Emin Hilmî Efendi'nin Hayatı[1]

Emin Hilmî Efendi, 1831 yılında Trabzon'da doğmuştur. Hüseyin Alemdârzâde Hacı Ârif Ağa'nın oğludur. Ailesi, soy olarak Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethine katılan bir alemdâra dayanmaktadır. Emin Hilmî'nin asıl adı, Mehmed Emin'dir. Şiirlerinde Hilmî mahlasını kullanan şair, daha ziyade Emin Hilmî adıyla bilinir. İlk eğitimini ve hat icazetini Trabzon'da aldıktan sonra eğitimine devam etmek üzere, Trabzon'un yetiştirdiği diğer mümtaz bir şahsiyet olan zamanın ünlü âlimlerinden dayısı Hacı Pîr Efendi'nin yanına İstanbul'a gitmiştir. Burada hocalardan özel dersler ile sarf, nahiv, mantık, aruz, fıkıh ve diğer bazı dersler okur, Arapça ve Farsçasını ilerletir.

Mesleki hayatına Trabzon Valisi Hayreddin Paşa'nın divan kâtibi olarak 1849 yılında başlamıştır. 1856'da Trabzon Meclis-i Kebir üyeliği ve sandık eminliğine getirilir. Bu dönemde Ordu, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarkî'de bazı usulsüzlükleri incelemek ve düzeltmekle görevlendirilir. 1868 yılında Trabzon vilâyeti Mektûbî Mümeyyizliğine atanmıştır. Ayrıca Vilâyet Gazetesi'nde yazılar yayımlamaktadır. Görevlerinde gösterdiği başarıdan dolayı saniye rütbesine yükseltilir. 19 Mart 1877'de açılan ilk Osmanlı Meclis-i Mebûsânı'na Trabzon mebusu olarak girer ve İstanbul'a gider. Bu görevi, meclis 13 Şubat 1878'de kapatılıncaya kadar devam eder. Meclisteki görevi bitince İane-i Muhâcirîn Encümeni azalığı görevine getirilir. Bu görevi sırasın-

da 10 ay kadar maaş almadan çalıştığı için mütemayiz rütbesine yükseltilir. Ayrıca Batum ve civarındaki muhacirlerin iskânına memur edilerek Trabzon'a gönderilir. Dört sene kadar bu görevde kaldıktan sonra 1882 yılında İdare-i Mahsusa muhasebeciliği görevine getirilerek İstanbul'da görevlendirilir. Ardından Bahriye Nezareti Mektûbî Müdürlüğü ile Matbaa-i Bahriye Nezareti'ne tayin edilir ve rütbesi ûlâ sınıf-ı sânîsine yükseltilir. 6 Ekim 1884 Pazar günü İstanbul'da Kadıçeşme yakınında bulunan Sinan Ağa Mahallesi'ndeki evinde kalp rahatsızlığı sebebiyle hayata gözlerini yumar. Ondan bahseden eserlerde mezarının Edirnekapı dışında, İbn-i Kemâl civarında ve hocası Trabzonlu Pîr Efendi'nin mezarı yakınlarında olduğu bilgisine yer verilmesine (Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, 1972: II/156) rağmen divanını inceleyip Latin harfleriyle yayımlayan Ahmet Hilmi İmamoğlu, mezarlıkta bizzat yaptığı incelemede Emin Hilmî Efendi'nin mezarını tespit edememiş ve incelemeleri neticesinde yol yapımı esnasında mezarın başka bir yere nakledilmiş olabileceği kanaatine varmıştır.

Yenişehirli Avni Bey de Emin Hilmî Efendi ile aynı gün vefat ettiği için Üsküdarlı Talat (1858-1926) her iki şairin ölümü için ortak bir tarih düşürmüştür.

> Hayf bir günde iki şâ'ir-i hoş-gû gitdi
> Birisi Hazret-i Hilmî biri Mîr-i Avnî
> Yazılır cümleye târîh gelir bir gün olur
> Kodılar âh iki şâ'ir-i mâhir kevni

Mehmed Emin Efendi, nakşibendiyye tarikatına mensuptur. Osmanlı devri mutasarrıflarından oğlu İlyas Sâmî Bey'den torunu olan edebiyat tarihçisi, eğitimci, yazar Nihad Sami Banarlı'nın (1907-1974) da dedesidir.

Trabzon'daki bazı mezar taşlarında Emin Hilmî tarafından ölüm tarihi düşürülmüş manzumelere rastlanmaktadır. Trabzon'daki askerî hastanenin kitabesindeki metin de ona aittir.

Emin Hilmî, Arapça ve Farsçayı iyi düzeyde bilen ve divan edebiyatına vâkıf, mazmûnları ve edebî sanatları ustaca kullanan bir şairdir. *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Bursalı Mehmed Tahir, Emin Hilmî'nin nesrinin nazmından daha üstün olduğu ve şiirlerinde hikmetli ifadeler bulunduğu yorumuna yer verir. *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Emin Hilmî'nin divanından aldığı bazı beyitlere yer vererek garip sözlerin fazlasıyla göze çarptığını be-

lirtir. Bununla birlikte nazmı ve nesri bakımından marifetten nasibinin olduğunu da ilave eder. Ahmet Hilmi İmamoğlu, şairin şiirlerinde hikemî üslubu benimsediğini, kimi zaman atasözleriyle desteklenen hikmetli sözleri kullanarak sık sık tavsiyelerde bulunduğunu belirtirken şairde aşk acısı ve lirizm hissedilmediğini de ilave eder.

Emin Hilmî Efendi Divanı'nda dikkat çekici şekilde çok olduğu görülen tarih manzumelerinde özellikle Trabzon hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Divanda yer alan 147 tarih manzumesinin 85'i yanında 10 kasidesi de Trabzon'la ilgilidir. (Tarih manzumeleri için bkz. Dinçer Arslan, 2020) Divanda Trabzon'da görev yapan 11 vali ile ilgili kaside ve tarih manzumesi vardır. Bu şiirlerde Trabzon'u, Trabzon'da yapılan çalışmaları, Trabzon kültürünün izlerini bulmak mümkündür.

Mehmed Emin Hilmî Efendi Divanı'nda göze çarpan diğer bir husus, müşterek yazılmış şiirlerin fazlalığıdır. Divanda 10 farklı şairle oluşturulmuş 21 müşterek şiire yer verilmiştir. Hilmî'nin Zabıta Alay Beyi Trabzonlu Osman Âgâh Bey ile müşterek yazdığı manzume, kaside nazım şekli iledir. Mevcut bilgiler çerçevesinde, Türk edebiyatında müşterek olarak kaleme alınan tek kaside örneği de bu şiirdir.

Eserleri

1. Divan: Şairin münşeatıyla birlikte eski harfli olarak 1293/1877 yılında Trabzon'da basılmıştır. 288 sayfalık eserin ilk 160 sayfası şiir, geriye kalan 128 sayfası ise nesirdir. Ahmet Hilmi İmamoğlu tarafından hazırlanan divan, 2009 yılında yayımlanmış (İmamoğlu, 2009); 2010 yılında da Muhammed Duman tarafından eser üzerinde yüksek lisans tezi yapılmıştır. Divanın bağlamlı dizin ve işlevsel sözlüğü de yüksek lisans tezi olarak 2020 yılında Adem Eydemir tarafından hazırlanmıştır. (Bkz. Duman, 2010; Eydemir, 2020) Ayrıca divanıyla birlikte yayımlanan münşeat içinde yer alan; ancak eski ve yeni harfli olarak yayımlanan divanında kasâid bölümünde yer almayan 2 kasidesi Halil İbrahim Haksever tarafından yayımlanmıştır. (Bkz. Haksever, 2021) Divan şu şekilde düzenlenmiştir:

A. Bu bölüm şu alt başlıklardan oluşmaktadır:

a. Allah'a seslenilen bir beyit ve tevhid nazım türünde bir kıt'a

b. Münâcât

c. İki nat‘

d. Müştereken yazılmış bir na‘ta tahmis

B. İbtidâ-i Kasâid (18 kaside ve 125 beyitlik *Islahât-ı Canik* adlı manzume, kasidelere bağlı 6 gazel ve Tarihler başlıklı bölümde de 4 kaside yer almaktadır.)

C. Tahmisât (4 tahmîs) ve Muhammes (1 muhammes)

D. İbtidâ-i Tevârîh (147 tarîh kıt‘ası)

E. İbtidâ-i Gazeliyyât (102 gazel)

F. Rubâiyyât (11 rubaî)

G Müfredât (106 müfred)

H. Mısra‘ât (35 mısra)

I. Şarkılar (3 şarkı)

2. Münşeât: Farklı amaçlarla yazılmış resmi mektup ve özel yazılardan oluşmaktadır. Emin Hilmî Efendi’nin Münşeatı ve Münşeatında yer alan Hz. Peygamber’e yazdığı arzıhâl üzerine Abdülmecit İslamoğlu ve Halil İbrahim Haksever’in makaleleri (Bkz. İslamoğlu, 2016; Haksever, 2020) bulunmaktadır.

3. Muhâkeme-i Ye’s ü Emel: Ye’s ve emelin münazarası olan secili mensur eserde şair, hayat tecrübelerinden hareketle öğütler vermiştir. Tasavvufî nitelikteki eserde bazı ayet ve hadis iktibasları da yer almaktadır. Eser, İstanbul (1284/1867) ve Ruscuk’ta (1285/1868) iki kere basılmıştır. Yine bu eser üzerinde Şifahatun Erkeleş tarafından yüksek lisans tezi yapılmıştır. (Bkz. Erkeleş, 2020)

4. Paresiz Kasidesi Şerhi: Trabzonlu şair Âgâh Osman Paşa’nın (d. 1247/1831-ö.1324/1906) “paresiz” redifli kasidesinin (kaside için bkz. Karslı, 2012) şerhidir. Eser, Emin Hilmî Efendi’nin oğlu İlyas Sâmî Bey tarafından yayımlanmıştır. (1325/1907-1908)

Emin Hilmî’nin basılmayan eserleri de şunlardır:

1. İstiğfârnâme-i Hilmî

2. Muhâkeme-i İdbâr ve İkbâl

3. Mevzûn Durûb-ı Emsâl

4. Kasîde-i Kur’âniyye

Oğlu İlyas Sâmî Bey, babasının divanında yer almayan şiirlerini *Eş’âr-ı Mütebakıyye-i Hilmî* adıyla bir araya getirdiğini ve diğer yayımlanma-

mış eserleri ile birlikte yayımlayacağını bildirmişse de bu eserler basılmamıştır. (İmamoğlu, 2009: 31)

Ana Hatlarıyla Eski Türk Edebiyatında Nasihat

Arapça *nush* kelimesinden türemiş olan nasihat; *saf, halis olmak, kötülük ve bozukluktan uzak bulunmak; iyi niyet sahibi olarak diğer insanların iyiliğini istemek* gibi anlamlara gelir. Kaynaklarda nasihat genel olarak kişinin inanç, ibadet ve her türlü iyilikteki dürüstlük ve samimiyetini ifade edecek şekilde açıklanmaktadır. (Çağrıcı, 2006: 408) Kelime, dilimizde ve edebî literatürde toplumun temel değerlerine göre insanları hayra ve güzele yönlendirecek dolayısıyla kötülüklerden koruyacak hayat tecrübesi ve hikmetle söylenmiş ârifâne sözler şeklinde *öğüt* anlamıyla kullanılmıştır. Bu anlamıyla sözcük, Farsçadaki *pend* kelimesini karşılamaktadır.

Asırlar boyunca yapılmasının yanlış olduğuna inanılan şeylerden insanları alıkoymak, sakındırmak için çeşitli yaptırımlar uygulanmış; ama önce bunların yapılmaması için insanlara bazı telkinlerde bulunulmuş, nasihatler verilmiştir. (Canım, 2012: 180) Nasihatin din ile sıkı bir ilişkisi vardır. Kutsal kitaplarda aslında temelde insanlara yol gösterici, uyarıcı nasihatler vardır. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de 12 ayette isim veya fiil şeklinde nasihat kelimesinden türetilmiş kelimeye yer verildiği görülmektedir. (Çağrıcı, 2006: 408) Bunun dışında *va'z*, *mev'izâ* gibi farklı sözcükler ya da bu sözcüklerden türetilenlerle de nasihat anlamının kastedildiği durumlar mevcuttur. Söz gelimi mev'izâ kelimesinin nasihat, öğüt anlamında Âl-i İmrân suresinde kullanıldığı görülmektedir. İlgili ayette Kur'ân-ı Kerim kastedilerek, *"Bu (Kur'an), insanlar için bir açıklama, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için bir hidayet ve bir öğüttür."* (Âl-i İmrân, 3/138); bir diğer ayette, *"Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir."* (Nisâ, 4/58) buyrulmaktadır.

Peygamberlerin de temel görevlerinin kendilerinin bizzat ideal insan modeli olmak yanında hâl, hareket ve sözleriyle yine insanlara Hakk'a ve hakikate yönelmek noktasında nasihat etmek olduğu söylenebilir. İslam dini, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma üzerine kuruludur. İslâm âlimlerine göre nasihat, farz-ı kifâyedir. Hadislerde de

nasihatın insanın ve toplumun manevi inşası noktasındaki önemi üzerinde ısrarla durulduğu görülmektedir. Söz gelimi bu doğrultuda Resulullah'ın *"Din, nasihattir.",* sözü hemen akla gelmektedir. *Nasihat* kelimesinin bu hadisteki bağlamına göre her ne kadar *samimiyet* anlamı güçlü ise de inanç kültürümüzde "Din, nasihattir.", sözündeki *nasihat* kelimesinin daha çok öğüt anlamıyla ve din ile öğüt arasındaki ilişkiye vurgu yapılırken kullanıldığı görülmektedir. (Nasihat kelimesinin semantik tahlili için bkz. Görmez, 2003) Hz. Peygamber, Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarından birinin de yüzüne karşı nasihatte bulunmak olduğunu belirtmektedir. Bu doğrultuda Efendimiz'in Hz. Ali'ye hitaben söylediği, *"Senin sayende Allah'ın bir kişiye doğru yolu nasip etmesi, üzerine güneşin doğduğu bütün şeylerden daha değerlidir."* (Çağrıcı, 2006: 409) yine *"Hayra vesile olan kişi, onu yapmış gibidir."* (Hadislerle İslâm, 2013: IV/465) ve bu minvalindeki diğer hadislerin ve tabii ki *Vedâ Hutbesi*'nin hayra yönlendirici olarak insanları sevdiklerine nasihat etmeye hatta nasihat içerikli eserler yazmaya teşvik ettiği düşünülebilir.

İnsanları iyiye, güzele ve doğruya yöneltmek, topluma ve devlete yararlı; İslâmiyet'in erdemlerini şahsında yaşayan, iyi ahlaklı bireyler yetiştirmek amacıyla yazılan manzum eserlere genel bir isimlendirmeyle *nasihatnâme* veya *pendnâme* denir. Bu isimlendirme temel itibariyle bir öğüt dini olan İslamiyet'in özüyle doğrudan ilgilidir. (Kaplan, 1990: 1) Nasihatnâme türünün örnekleri, güçlü fikir ve hayat tecrübelerinden kaynaklanan mutluluk bilgisini öğretmeyi, bireyin ruh ve ahlâk eğitimini esas alır. (Akkuş: 2007: 188)

Türklerin nasihat kitapları yazmaları, Müslüman olduktan sonraki dönemlere rastlar. Yazarların kendi gözlemleri, bilimsel çalışmaları ve kültürel birikimlerinin yer aldığı bu eserlerde öğüt verilirken ayet ve hadislerden, atasözleri ve vecizelerden yararlanılır. Ayrıca çeşitli hikâyeler anlatılarak kıssadan hisse alınması hedeflenir. (Pala, 2006: 409)

Müstakilen nasihata hasrolmuş eserler, genellikle mesnevi nazım biçiminde yazılmıştır. Bunların bir kısmı da *nasihatnâme* özel isimli eserler olup kasideden gazele, rubaîden kıt'aya, müfrede kadar hemen her nazım şekli nasihat ve değer bakımından önemli mesajlar taşıyabilir. (Bayram, 2015:16) Divanlarda farklı nazım şekli ile yazılmış şiirler içerisindeki bir ya da birkaç beyitlik bölümlerin de bir değer ya da nasihat içerdiğine sıklıkla rastlanır.

Türk edebiyatında İslamiyet sonrasında yazılan ilk eserler olan Ku-

tadgu Bilig, Atabetü'l-Hakâyık, Divan-ı Hikmet ve Yûnus Emre'nin Risaletü'n-Nushiyye adlı eserinde öğüt niteliği taşıyan ifadelere fazlaca yer verilmiştir.

Anadolu sahasında 13. yüzyıldan itibaren nasihatnâme/pendnâme türündeki eserlere telif, tercüme veya şerh şeklinde çok fazla örnek verilmiştir. Bu tür eserlerin özellikle geçiş dönemlerinde yoğun biçimde yazıldığı dikkati çekmektedir.

Türün bu dönem ve sonrasında öne çıkan diğer bazı örneklerinden bahsetmek gerekirse Ahmet Fakih'in Çarhnâme'si, Güvahî (ö.1526?)'nin Pendnâme'si türün önemli eserleridir. Bunun dışında Zâtî (ö. 1546), Cemâlî (ö. 1510-12), Emîrî (ö. 1725), Edirneli Nazmî (ö. 967/1559), Şem'î (ö. 1011/1602-1603) başta olmak üzere eski edebiyatta pek çok şairin nasihatnâmesi vardır. Bu tür, bazen babadan oğula nasihatler şeklinde de icra edilmiştir. Nâbî (ö. 1124/1712)'nin oğlu Ebu'l-Hayr Mehmed Çelebi için yazdığı *Hayriyye* ve Sünbülzâde Vehbî (ö. 1809)'nin oğlu Lutfullah için yazdığı *Lutfiyye* adlı eseri türün diğer hatırı sayılır örnekleridir.

Nâbî'nin Hayriyye adlı eseri üzerinde Mahmut Kaplan doktora tezi hazırlamıştır. Kaplan'ın *Hayriyye-i Nâbî (Metin-İnceleme)* adlı bu çalışmasında nasihatnameleri *dinî-tasavvufî*, *genel ahlâk*, *sosyal hayat*, *ilim*, *sosyal eleştiri* başlıklarıyla bir tasnife tabi tuttuğu görülmektedir. (Bkz. Kaplan, 1990: 2-4) Bu tasnif, her ne kadar nasihate tahsis edilmiş eserler için yapılmışsa da divanlardan tespit edilen beyitlerin tasnifi için de uygun olduğu görülmektedir. Bu sebeple Emin Hilmî Efendi'nin divanından tarafımızca tespit edilen nasihat içerikli beyitler de bu tasniften mülhem olarak *dinî-tasavvufî nasihatler*, *genel ahlâkla ilgili nasihatler*, *sosyal hayatla ilgili nasihatler*, *ilimle ilgili nasihatler, sosyal hayat eleştirisi içerikli nasihatler* şeklinde 5 üst başlığa ve üst başlıkların kendi içinde alt başlıklara ayrıldığı bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Emîn Hilmî Efendi Divanı'nda Nasihat İçerikli Beyitler

1. Dinî-Tasavvufî Nasihatler[2]

Dünya Sevgisini Terk Etmek

Dünya hayatı sonsuz değildir, yaratılan her canlı ilahî takdirde belirlenmiş dünyadaki ömrünü bir gün tamamlayacaktır. Yûnus'un; *Ten fânîdir cân ölmez çün gitdi geri gelmez / Ölür ise ten ölür cânlar ölesi değil*

dizelerinde olduğu gibi (Yûnus Emre, 1991: 128) ruh dünyadan göçecek, beden ise toprak olacaktır. Nitekim Mehmed Emin Hilmî'nin işaret ettiği üzere topraktan yaratılmış insanoğlu, dünyalık ne kazandıysa geride bırakıp toprağa gark olacaktır. O hâlde dünyalık menfaatler, insanı maddî şeylerin esiri yapmamalı, ahiret yurdu için hazırlık yapmaktan uzaklaştırmamalıdır. Çünkü insan ölüp yok olmayacak, ahiret yurdunda sonsuz bir hayat yaşayacaktır.

Türâb olunca yeri âkıbet her insânın
Ne içün olmalı bilmem esîri dünyânın (Mf. 32)

[Sonunda her insanın yeri toprak olduğuna göre insan dünyalık arzuların esiri ne diye olunsun ki!]

Emin Hilmî'ye göre dünya hayatında ebedî kalmayacağına inanan iman ehli bir kul, inandığı âhiret yurdunda iyiliklere erişebilmek için dünya hayatını oyun ve eğlenceyle geçirmemeli, Allah'ın rızasını kazanacak ibadetleri, hayır ve hasenatı yapmaya gayret etmelidir. Mahkeme kadıya mülk olmadığı gibi dünya hayatı da sonsuz bir şekilde insana kalacak bir yer değildir. Bu sebeple âhiret için hazırlık yapmak gereklidir.

Etme da'vâ-yı bekâ dünyâda kim
Mahkeme kâzıya mülk olmaz imiş (Mf. 12)

[Mahkemenin (bile) kadıya kalmadığı (aklına gelsin de) dünyada ebedî kalma iddiasında olma.]

Hilmî cân tende iken kıl celb-i zâd-ı âhiret
Bir gün olur ki eder kâlıbdan elbet elvedâ' (G. 59/5)

[Hilmî, ruhun bedende iken âhiret için azık biriktir (çünkü) bir gün ruhun bedene mutlaka elveda edecek.]

Dünya hayatının kederine de sevincine de gönlü çok kaptırmamak gereklidir. Zira öyle veya böyle bir şekilde zaman geçecek, şartlar değişecek ve ömür tamamlanacaktır. İtidal sahibi olunan bir hayat yaşanmalıdır. Bu anlamda hikmet nazarıyla bakılabilirse mezarlıklar, sonbaharın sarartıp güzelliğine son verdiği gül bahçeleri; her şeyin geçici, ömrün fani olduğunu anlatan ibret alınacak yerlerdir.

Olma dünyânın gam u şâdiyle mesrûr u melûl
Çeşm-i ibret açarak ahvâl-i kabristâne bak (G. 63/3)
[İbret gözüyle mezarlıklara bak, dünyalık sevinçlerle mutlu, kederlerle de hüzünlü olma.]

Var mı bir gül ki hazân-âlûd olmaz Hilmîyâ
İnkılâb-ı âb u tâb-ı gülşen-i devrâne bak (G. 63/7)

[Ey Hilmî, suyun hâlden hâle geçişine ve dünya gül bahçesinin tazeliğine bak ki sonbaharın soldurmadığı bir gül var mı?]

Aşk

Aşk, edebî geleneğimizde aşk-ı mecazî ve aşk-ı hakîkî olarak ikiye ayrılır. Mecazî aşka, beşerî aşk da denir ki karşı cinse duyulan sevgi esaslıdır. Hakikî aşka ilahî aşk da denir ve kulun Allah'a karşı duyduğu aşktır. Mutasavvıfların şiirlerinde dile getirip yücelttikleri aşk da bu aşktır. İster beşerî olsun isterse hakikî, âşık; aşkı uğrunda birtakım zorluklara katlanmak, bazı engelleri aşmak zorundadır. Bu engellere sabredip yola devam etmek, âşığı sadık âşık konumuna yükseltecektir. Böylelikle hakikat âşığı, artık hayata aşkla bakacak, dünyanın ve hayatın hikmetine erecektir. Hikmetine vakıf olduğu aşk ile gönlü sürur ve neşeyle dolacaktır.

Verir müdâvimine neş'e-i hayât-efzâ
Müdâm 'aşk-ı hakîkîyi kim çağırsa yaşar (G. 42/4)

[Tutkununa canlılık katıp neşe veren ilahî aşkı gönülden kim sürekli isterse (ancak o) yaşar.]

İnsanın gözüne takılan dış dünyaya ait güzellikler, yaratılmış olmak hasebiyle fânîdir, zeval bulur. Yitmeyen, solmayan güzellik arayan; kendi gönlünde Cenab-ı Hakk'a duyduğu sevgiyi güçlendirmelidir. Zira bu sevgi, varlığın özüdür ve bâkîdir.

Bu nükûş-ı fâniye gözden geçer mânend-i ebr
Sen hemân sînende nakş-ı kuvvet-i îmâne bak (G. 63/6)

[Bu yitici güzellikler, bulut gibi bir anda gelip geçer (bu sebeple) sen sadece gönlünde iman kuvvetiyle meydana gelen ilahî tecellilere bak.]

Gönül alan sevgili, âşığına hemen teveccühte bulunmaz. Tegafül gösterir, kızar, tersler, âşığın aşkına *"Olmaz, olmaz."* der. Ancak *"Olmaz, olmaz."* ifadesi, farklı bir bakış açısıyla *Olmayan hiçbir şey, olmaz; yani her şey, olur."* diye de anlaşılabilir. Belki de ümide tutunmak isteyen âşığın tutunduğu tek dal, cümleyi bu şekilde anlamaktır. Beyitteki *şûh* ifadesi, sevgili değil de genel olarak *istenen şey* şeklinde düşünülürse beyitten *"Hayatta her şeyin mümkün olduğunu düşünüp üzüntüye kapılmamalı, mücadeleyi elden bırakmamalı."* şeklinde bir nasihatin de çıkarılması mümkün görünmektedir.

Elem etme o şûhun olmaz olmaz didiğinden kim
Bu söz vasla işâretdir *fe neyhü'n-nefhi isbât* (Mf. 17)

[O işveli güzelin olmaz olmaz dediğine kederlenme (zira) bu söz kavuşma için bir işarettir (çünkü) olumsuzun olumsuzu cümleye olumlu mana verir.]

İnsan, ilk defa yürüdüğü yolda, acemisi olduğu işte çok kolay yanılıp hata yapabilir. Bu sebeple uğraş verilen hangi husus ise o sahanın üstatlarının yaptıklarına bakıp tecrübelerinden istifade etmek, insana büyük fayda sağlar. Bu, aşkta da böyledir.

Edelim mes'ele-i 'aşkda Kays'a taklîd
Mûcib-i feyz olur âsârına gitmek selefin (Mf. 19)

[Aşk hususunda Kays'ı örnek alalım (çünkü) bir hususun öncülerinin deneyimlerinden istifade etmenin çok büyük faydası vardır.]

Rakîp, klasik şiirde ister âşığın sevgilisiyle baş başa olmasına engel olan kişi isterse de sevgili için rekabet edilen diğer âşık anlamında kullanılmış olsun sevimsiz bir tiptir. Rakip *kara, soğuk yüzlü, acı sözlü, taş yürekli, nâdân, karaktersiz, Allah'tan korkusu olmayan imansız* olarak değerlendirilir ve *dev, şeytan, köpek, tilki, eşek, domuz, karga, baykuş, akrep, yılan gibi kötü ve zararlı varlıklara* benzetilir. (Rakip hakkında daha geniş bilgi için bkz. Şentürk, 1995) Nitekim Emin Hilmî'nin aşağıdaki beytinde sevgiliye rakiplerin olduğu meclise gitmemesi tavsiye edilirken aslında zararlı ve kötü kişilerden uzak durma tavsiyesinde bulunulduğu da düşünülebilir.

Basma bezm-i rukabâya kadem ey 'ârızı al
Giydiğin atlasa dil ola fedâ cân fesine (Mf. 26)

[Giydiğin atlas kumaşa gönlün, fesine canın fedâ olduğu al yanaklı sevgili, rakiplerin bulunduğu meclise adımını bile atma.]

Zâik-i câm-ı muhabbet olmak istersen eger
At hemân bezm-i hayât-bahş-i hakîkîye ayağ (Mf. 44)

[Eğer aşk şarabının lezzetine varmak istersen gerçek hayat verici meclise hemen adımını at.]

[Eğer aşk şarabının (ilahî aşk) zevkine varmak istersen gerçek hayat verici meclise (tekke) girmek için hemen elindeki kadehi at (ondan kurtul).]

Klasik şiirde serv, yani servi ağacı; uzun, düzgün yapılı bir ağaç olmasıyla sevgilinin boyu ile ilişkilendirilerek sevgili için kullanılan

sözcüklerdendir. Klasik şiirde sevgili, âşığına karşı kayıtsız ve merhametsizdir. Âşığın gözyaşlarına boğulmuş, içler acısı hâli, sevgilinin dikkatini bile çekmez. Bu tavrıyla sevgili, ne kadar su verilirse verilsin yeşermeyen kurumuş bir ağaç gibidir. *Kurumuş ağaca su verilmesi* mecaz kullanılışı ile beyitten olmayacak işlere gönül bağlanmaması gerektiği anlamının çıkarılması da mümkündür.

> Vefâ ümmîdi ile dökme yaş ol servden ey dil
> Dıraht-ı huşke versen ne kadar su feyz-yâb olmaz (Mf. 98)
>
> *[Ey gönül, o servi boylu sevgiliden sevgi ve sadakat görme ümidiyle (boş yere) gözyaşı dökme (çünkü) kurumuş ağaca ne kadar su versen de canlanıp yeşermez.]*

Nefis

Bir mümin için kurtuluş, Allah'ın emir ve yasaklarıyla sınırlarını belirlediği yolda kalmakla mümkündür. Ne var ki bu, o kadar kolay yürünen bir yol değildir. Bu yolda kulun kötü huyları, çirkin vasıfları, nahoş hislerinin mahalli olan nefsi, kişinin Hakk'ın rızasına vasıl olmasına en büyük engeldir. Nefisten kaynaklanan isteklerle mücadele edilmelidir. Aksi hâlde insan, doğru yoldan sapar ve sonunda da yaşayacağı sadece hüsrandır.

> Tarîk-i ma'rifet-i Hak'dadır husûl-i felâh
> Hevâ-yı nefs-i hatâ-kâre kim taparsa sapar (G. 42/5)
>
> *[Kurtuluş, Allah'ı (yaratan olarak) bilip emirlerine uymaktadır. (Aksi hâlde) İnsana hata yaptırıcı nefsin isteklerine kim uyarsa doğru yoldan sapar.]*

Bazı mutasavvıflar, nefsin tezkiyesi için onun öldürülmesi yani etkisizleştirilmesi gerektiğini iddia etseler de dinin özünde nefsin ilahlaştırılmasına karşı çıkıldığı gibi nefsin öldürülmesine de karşı çıkıldığı görülmektedir. Allah, nefsi öldürülmesi için değil, kontrol edilerek ondan istifade edilebilmesi için bir hikmet üzere yaratmıştır. Nefsinin meşru hakkını vermeyip onu öldüren kişi, aşağıdaki beyitte Hz. Peygamber'den yapılan *"Öldüreni ölümle müjdele! (uyar!)"* anlamındaki *"Beşşiri'l-kâtile bi'l-katli."* (Bkz. Yılmaz, 2013: 64) iktibasıyla uyarılmaktadır.

> Katl-i nefs eyleme 'âlemde sakın ey server
> *Beşşiri'l-kâtile bi'l-katli* dedi peygâmber (Mf. 72)
>
> *[Ey ulu kişi, dünyada iken nefsini öldürmekten sakın (çünkü) Peygamber, öldüreni ölümle müjdele (uyar) dedi!]*

İnanca Zarar Verecek Hususlardan Kaçınmak

Akâid, *düğümlemek* anlamındaki *akd* kökünden türemiş akîde kelimesinin çoğuludur. Akîde, *gönülden bağlanılan şey* demektir. İslami terminolojide ise *İslâm dininin temel kaideleri*, *inanılması zaruri hükümleri* manasına gelir. Bu temel kaidelerden bahseden ilme de akâid ilmi denir. (Kılavuz, 1989: 212) Dolayısıyla akâid; Allah'ın varlığı, birliği, fiilleri, meleklere, kitaplara, peygamberlere, kaza ve kadere iman gibi dinin esasını oluşturan mevzuları ele alır. Bu hususlar, inancın esasını teşkil ettiği için bu mevzular ile ilgili kişinin gönlünde tam bir iman olmalı, kafa karışıklığı bulunmamalıdır. Bunun için de insan, sahih kaynaklardan istifade ederek imanını sağlamlaştırmalı; her duyduğuna araştırmadan inanıp imanını tehlikeye atmamalıdır. Kişi kendisi de akâid mevzuları ile ilgili yorum yaparken ayet, hadis ekseninde kalmalı, İslamî temele dayanmayan vehim, yorum ve çıkarımlardan uzak durmalıdır.

> Sakın mezâlik-i ikdâm olan akâidden
> Kişi uçuruma elbet ayak basarsa kayar (G. 42/7)
>
> *[Ayağın kayabileceği yerler (olan) akâide adım atmaktan sakın (çünkü) insan uçuruma ayak basarsa mutlaka düşer.]*

Allah Yolunda Çalışmak

Samimi olmak, kullar arasındaki iletişimde olduğu gibi kul ile Rabb'i arasındaki iletişimde de önemlidir. Çıkarsız, riyasız, gönülden Cenab-ı Allah'a bağlanıp onu dost edinmek gereklidir. Kişi dostundan kendisine bir zararın gelmeyeceğini bilir. Hele bu dost Allah ise onun kendisi için takdir ettiği her şeyde bir hikmet olduğuna iman etmelidir. Bu durumu Emin Hilmî Efendi, aşağıdaki beyitte Hz. İbrahim'in Nemrut'un ateşine atılırken Allah'a sadık dost olup O'nun takdirine gösterdiği rıza ve teslimiyet ile örneklendirmiştir. Bu teslimiyet, Hz. İbrahim'e Allah'ın dostu anlamında *Halîlullah* unvanı kazandırmıştır. O hâlde kişi, Allah'ın dostluğunu kazanabilmek için gayret etmeli, O'na tam güvenip takdirine rıza göstermelidir.

> Sen eyle sa'y edüp kat'-ı makâm-ı hullet âlemde
> Halîl-i hazret-i Bârî'ye vermez bir zarar âteş G. 52/5)
>
> *[Sen dünyadayken hakikî dostluk makamına (ulaşmaya) azmet (çünkü) ateş, yüce Allah'ın dostuna bir zarar vermez.]*

Mürşide Bağlanmak

İçki müptelası kişiler, dertlerini unutmak için de sevinçlerini artırmak için de içkiye sarılırlar. Aşağıdaki beyitten ilk bakışta bu kişiler için meyhaneden ve buradaki sakiden hiç ayrılmama tavsiyesinde bulunulduğu anlamı çıkarılabilir. Beyte bir de tasavvufî açıdan bakılırsa bu durumda saki, mürşit olur. Bu anlamla ilişkili olarak da beyitte kişiye bir mürşide bağlanılmasının nasihat edildiği düşünülebilir.

> Ey dil varalım elde iken dâmen-i fırsat
> Kul olalım ayağına sâkî-i müdâmın (Mf. 3)
>
> *[Ey gönül, elde fırsat varken gidip şarap sunanın kadehinin kölesi olalım.]*
>
> *[Ey gönül, elde fırsat varken bir mürşidin eteğine yapışalım.]*

İhlâs

Arınmak, saflaşmak, kurtulmak gibi anlamlara gelen ihlâs, İslâmî literatürde şirk ve riyadan, bâtıl inançlardan, çıkar hesaplarından ve genel manada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi, her türlü hayırlı işe iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah'ın rızasını gözetmeyi ifade eder. (Ateş, 2000: 535) Aşağıdaki beyitte kulluğun dış görünüşle ve samimiyetsiz şekilde ağızdan dökülen sözlerle olmadığına vurgu yapılmakta, insanın her işinde ihlaslı olması gibi, Allah'a niyazda bulunurken de ihlaslı olmayı ihmal etmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Beyitte verilmek istenen mesaj, şu hadisi de akla getirmektedir: *"Allah, sizin dış görünüşlerinize ve mallarınıza bakmaz; bilakis kalplerinize ve amellerinize bakar."* (Hadislerle İslâm, 2013: III/23)

> İhlâs gerekdir âdeme bâb-ı niyâzda
> Kulluk kılıkla olmaz efendi ne kîl u kâl (Mf. 9)
>
> *[Kulluk, giyilen elbiseler ya da edilen boş sözlerle olmadığı [için] niyaz kapısında insana samimi olmak gereklidir.]*

Dinin Emirlerine Uymak

Kul, dünyada huzur ve mutluluk istiyorsa doğruluktan, hak ve hakikatten ayrılmamalıdır. Hayat yolunda şaşırmak, hata etmek, ayağın kayması her zaman mümkündür. Bu sebeple daima istikamet üzere kalmaya dikkat etmelidir. Bunun için kul, ibadetlere devam etmeli, hayır ve hasenatta bulunup günahlardan da uzak durmalıdır. Kul, ancak bu şekilde Allah'ın rızasını kazanabilir ki gerçek mutluluk ve kurtuluş, bu rızayı kazanabilmektedir.

Sakın çıkma sırât-ı müstakîmden
Sırât üstünde zîrâ korkuluk var (Mf. 55)

[Yol üstünde korkunç yerler olduğu için doğru yoldan (İslamiyet'ten) sakın uzaklaşma.]

Delâlet eyle hayra ecr-i ihsân almak istersen (Ms. 13)

[İyilik (yaptığın) için sevap kazanmak istersen hayırlı işlerin yapılmasına aracılık et.]

Rızâ-yı Hak'dadır ancak husûl-i fevz ü felâh (Ms. 15)

[Kurtuluş ve mutluluk ancak Hakk'ın rızasını kazanmakla mümkündür.]

Sevâb ister isen ger kaç günehden (Ms. 8)

[Sevap kazanmak istersen günahtan kaç.]

2. Genel Ahlâkla İlgili Nasihatler

A. Kişide Bulunması Gereken Vasıflar

Kanâat

Az da olsa eldekiyle yetinmek anlamına gelen kanaat, kişide olması arzu edilen hasletlerdendir. Aşağıdaki beyitte mizahi, mübalağalı bir üslupla sevgilinin yanağının şevkiyle âşığın ciğerinin kebap olduğu dile getirilirken bir yandan da hazırda bulunan yemeğe kanaat getirmek gerektiği nasihati de kendini hissettirmektir. Beyitte ayrıca; *"En hayırlı yemek, hazırda olandır."* anlamındaki *"Hayrü't-ta'âm-ı mâ-hazar."* hadis iktibasının yapıldığı görülmektedir.

Şevk-i ruhunla şimdi kebâb-ı ciger bağa
Hayrü't-ta'âm-ı mâ-hazar olsa yeter bağa (G. 4/1)

[(Ey sevgili) yanağının şevkiyle kebap olmuş ciğerim, en hayırlı yemek hazırda olandır (mucibince) bana yeter.]

Doğruluk

Mısır ve Filistin arasında yaşayan Amâlika kavminin kralı dev cüsseli Câlut ile Talut komutasındaki İsrailoğullarının savaşı sırasında Hz. Davud, henüz genç yaştadır ve Talut'un ordusunun safları arasındadır. Hz. Davud, çelimsiz yapısına rağmen, oldukça güçlüdür ve

sapanıyla attığı üçüzlü taş ile Câlut'u iki gözünün arasından vurur. Taş, Câlut'un başını delip arkasından çıkar, Câlut, bu şekilde can verir. Talut, bu başarısından sonra Hz. Davud'u kızıyla evlendirmiştir. Hz. Davud, Talut ölünce de onun yerine hükümdar olmuş, kendisine peygamberlik de verilmiştir. (Köksal, 2013: II/184; Şentürk, 2017: II/335; Şentürk, 2019: III/59) Emin Hilmî'ye göre insan doğruluk yolunda kararlı bir şekilde ilerlemelidir. Çünkü batıl er ya da geç bir sapan taşı ile bile olsa yok olmaya mahkumdur.

Sen kat'-ı râh-ı sıdk ile Dâvûd-haslet ol
Câlûtı yohsa bir hacer-i nâ-tüvân bozar (G. 23/4)

[Sen doğruluk yolunda kararlı ilerlemeyle Hz. Dâvûd (gibi kuvvetli) tabiatlı ol, yoksa Câlût'a güçsüz bir taş bile zarar verir.]

Azimle Çalışmak

"İnsan için ancak çalıştığı vardır." (Necm, 53/39) Kur'ân ayetinde düsturun çizildiği gibi, insan bir amacı gerçekleştirmek için imkânlar dahilinde elinden gelen her çabayı göstermeli, emek vermekten kaçınmamalıdır. Aksi hâlde yelkeni yırtılmış bir geminin rüzgârın önünde sürüklenmesi gibi hedeften uzaklaşılır, boşa emek ve zaman tüketilir.

Seyr-i bihâr-ı sa'yi koyup kalma kârdan
Kalur yolundan ol gemi kim bâd-bân bozar (G. 23/7)

[Rüzgârın yelkenine zarar verip yolundan alıkoyduğu bir gemi gibi gayret denizlerine devam etmeyi bırakıp işinden olma.]

İnsan; hedeflediği, meşgul olduğu işte büyük şevk, azami özen ve dikkat ile hareket etmelidir. Zira bir şeyi çok isteyip elden gelen bütün gayreti göstermedikten sonra istenenin gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu fikri desteklemek için aşağıdaki beyitte Emin Hilmî Efendi'nin hedefe adanma, gerekirse canından geçme düşüncesi ekseninde doğu edebiyatlarında yazılmış bir aşk hikâyesi olan Şem ile Pervane mesnevilerinde işlenen şem ü pervane aşkına da telmih yaptığı görülmektedir.

Yanmadıkca şem'a-i maksûda vuslat müstehîl
Kendüsin anın içün sûzân eder pervâne bak (G. 63/5)

[Hedeflenen amacın mumunda yanmadıkça ona kavuşmak mümkün değildir. Mumun etrafında uçan kelebek de bu yüzden kendini yakıyor, bak.]

Planlı Olmak

Her işi planlı bir şekilde, vaktinde yapmak; işlerin kolaylıkla yapılmasına imkân verecektir. Hedeflenen amaçlar doğrultusunda bir yandan da ileriye dönük hazırlıkların yapılması, hayatta bazen yakalanan güzel fırsatların kaçırılmamasını sağlayacaktır. Aksi hâlde yakalanan fırsat, bulutun rüzgârın önünde savrulup gözden kaybolması gibi elden kaçırılacaktır.

> Vaktiyle eyle dâmen-i tedbîri der-meyân
> Mânend-i ebr hâlet-i fırsat gelür geçer (G. 40/2)
>
> *[Vakit varken bir işe canla başla giriş (elinden geleni ortaya koy); çünkü fırsat anları bulut gibi gelip geçer.]*

Cömert Olmak

Hâtim et-Tâî ya da dilimizdeki kullanımıyla Hatem-i Tay (ö. 578?); Arapların Tay kabilesinin reisidir. Cahiliye devrinde yaşayan Hatem'in cömertliği darbımesel hâline gelmiştir. Öyle ki Hâtem'in cömertliğini, aşırı harcamalarını engellemek için kardeşleri onu hapsetmişlerdir. Araplar arasında bugün dahi birinin cömertliği övülürken *"Hâtem'den daha cömert (Ecved min Hâtem)."* denilmektedir. Yalnız Arap edebiyatında değil, İran ve Türk edebiyatlarında da cömertlik timsali olan Hâtem-i Tay'ın hayat hikâyesi ve cömertliği ekseninde oluşmuş menkıbe ve hikâyeler; Türkçe ve Farsçanın dışında İngilizce, Kazan Türkçesi, Felemenkçe, Malayca, Hintçe, Urduca gibi farklı dillere de çevrilmiştir. Hâtem-i Tay'ın Allah'a inancı dile getirdiği, bencillikten kaçınmaya çağırıp ve cömertliği övdüğü şiirlerini ihtiva eden bir divanı da vardır. (Tülüce, 1997: 472-473; Onay, 2009: 225)

Emin Hilmî Efendi, aşağıdaki beytinde Hâtem'i insanlara emsal göstererek cömert olmayı tavsiye etmekte ve cömertlikle insanın makamının yükseleceğini dile getirmektedir.

> Her kim cihân-ı cûdda Hâtem-şibih olur
> Tayy eyleyüp merâtib-i rif'at nezîh olur (G. 41/1)
>
> *[Cömertlik âleminde her kim Hâtem'e benzerse yücelik mertebelerini katedip temiz olur.]*

İtidâl Sahibi Olmak

Vasat, kelime anlamı olarak çok kötü değil; *orta*, *ortalama*, *orta yer* gibi anlamlara gelir. İnsan hâl ve hareketlerinde hakikatten ayrılma-

dığı bir orta yolu tutturmalı, aşırılıklardan uzak durmalıdır. Hazret-i Peygamber'e isnad edilen *"İşlerin en hayırlısı orta olanıdır."* anlamındaki *"Hayrü'l-umûri evsatuhâ."* sözü[3] de bu anlam çerçevesinde akla gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de de Cenab-ı Allah, beğendiği ve diğer insanlara da örnek alınması gereken ümmeti; *"Böylece sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta [vasat] bir ümmet yaptık..."* (Bakara, 2/143) ifadesiyle *vasat ümmet* şeklinde nitelendirmektedir.

Tavr-ı vasatda ey dil-i dânâ zemîn gözet
Ne gözle saff-ı nâ'li ne a'lâ zemîn gözet (G. 8/1)

[Ey ârif kişi, hareketlerinde ölçülü olmayı amaçla. Ne en aşağı yerde otur ne de baş köşede.]

Kıyısından ayrılma yem-i insâfın
Batar engine düşen keştî-i deryâ-yı garaz (G. 55/3)

[Adalet denizinin kıyısından uzaklaşma; niyet denizinin gemisi kıyıdan çok açılırsa batar.]

Tâbiiyyetle zuhûrât-ı şü'ûn-ı 'âleme
Ne zevâl-i kadre ne terfî'-i 'izz ü şâne bak (G. 63/4)

[Âlemde ortaya çıkan hadiselere tabi olarak ne kıymetin düşmesi ne de şan ve şerefin yükselmesine önem ver.]

O şûh-ı telh-gû ifrât eyler cevr ü nâzında
'Aceb bilmez mi ki lezzet olur her şeyin azında (G. 86/1)

[Acı sözler söyleyen o işveli sevgili acaba her şeyin azında lezzet olduğunu bilmiyor mu ki eziyet ve nazında bu kadar aşırıya kaçıyor?]

Yukarıdaki beyitte *az* denirken *makulün, kararında olanın* kastedildiği anlaşılmaktadır. Konuşurken aşırılığa kaçmak, üslubu doğru ayarlayamamak, acı sözlü ve kırıcı olmak da itidalden uzaklaşmaktır.

Ne gurûr etmeli ne kesr-i vakâr eylemeli
Kişi her vaz'da taltîf-i şi'âr eylemeli (G. 100/1)

[Ne kibirli olmalı ne de haysiyetten taviz vermeli; insan, her tavrında gönle güzel gelen bir usul üzere olmalı.]

Sıdk

Maddî ve manevî kurtuluşun anahtarı doğruluktan ayrılmamaktır. Bu sebeple insan dürüst olmaktan dolayı kısa vadede zarar ediyor

görünse de sonunda kazanan, mutlaka doğruluktan ayrılmayanlar olacaktır.

Hilmîyâ pâ-zede-i merkez-i sıdk ol zîrâ
İstikâmet gibi âlemde selâmet bulamam (G. 75/6)

[Ey Hilmî, doğruluk yerinde ol da isterse çiğnenenlerinden ol; çünkü dürüstlük gibi dünyada kurtuluş bulamam.]

Tevekkül

Arapça *vekl* kökünden gelen tevekkül kelimesi; *vekil edinme, güvenme* anlamına gelir. Dinî ıstılahta ise gerekli tüm çabayı sarf ederek, her türlü tedbiri aldıktan sonra, işi tam bir inançla Allah'a havale etmeye denir. (Cebecioğlu, 2020: 494)

Dünyada herhangi bir menfaat için faydası olur düşüncesiyle başkalarına el açıp alçalmaya gerek yoktur. Elden gelen her şeyi yaptıktan sonra işi Allah'a havale etmek, yardımı ondan dilemek gerekir. Beyitte *"Allah'a dayandım."* anlamındaki *"Tevekkeltü 'alellâh."* (Hûd, 11/56) ifadesiyle Kur'an ayetinden iktibas yapıldığı da görülmektedir.

Hilmîyâ eyleme 'âlemde tezellül halka
Tut *tevekkeltü 'ale'llahi te'âlâ* etegin (G. 81/5)

[Ey Hilmî, (menfaatim kesilir) diye insanların kötü tavırlarını sineye çekme; şanı yüce olan Allah'a dayanma (düsturunun) eteğinden tut.]

Tezellül eyleme Hilmî ekâbir-i asra
Kemâl-i lutf-ı Hudâvend'e ilticâ sana bes (G. 49/6)

[Hilmî, devrin yüksek mevkide bulunanları yanında alçalma Allah'ın sonsuz ihsanına sığınman sana yeter.]

Vatan Sevgisi

Emin Hilmî Efendi, vatanda kalıp her türlü sıkıntıya katlanmanın vatandan ayrı düşüp gurbette, sevilenlerden uzakta bir köşede elemler içinde olmaktan daha iyi olduğunu dile getirmektedir.

Çekilür her ne ise renciş-i vâdî-i vatan
Çekilür derd degil kûşe-i hân-ı gurbet (G. 9/2)

[Vatan toprağındayken her derde katlanılır; ancak evinden yurdundan uzak bir han köşesinde olmak çekilir dert değildir.]

Acınur öyle geçen vakt-i melâlet-âsâr
'Ömre mahsûb olunur ise zamân-ı gurbet (G. 9/4)

[Gurbette sıkıntı veren ne kadar çok zaman geçtiği hesap edilirse öyle geçen ömre acınır.]

Arama sâgar-ı gurbetde neş'e-i râhat
Safâ tereşşuh ederse eder sebû-yı vatan (G. 84/3)

[Gurbet kadehinde huzurun neşesini arama; huzur, sızarsa ancak yine vatana ait testiden sızar.]

B. Kişide Bulunmaması Gereken Vasıflar

Ümitsizlik / Gam

Keder, tasa, iç sıkıntısı, kaygı, üzüntü gibi ruh halleriyle de ilişkili olan gam ve ümitsizlik; insanın hayat enerjisini, çalışma şevkini yok eder; hatta bu duygulara esir olan kişi, kendi ayağına kendisi zincir vurmuş olur. İnsan bu ruh hâlinden kurtulmalıdır. Zira insan, bu olumsuz ruh hâllerinden kurtulmadan manevi gücü bulup verimli çalışamayacağı için amaçlarını da gerçekleştiremeyecektir.

Ye's ile tev'em iken boş yere zahmet çekerek
Olma pâ-beste-i zencîr-i temennâ-yı emel (G. 69/9)

[Ümitsizlik ile ikiz gibi iken boş yere zahmetlere girip de gerçekleştirmek istediğin hedeflerin zincirine ayağını bağlama.]

Var ise kâr-geh-i dilde metâ'-ı gam sat
Alan olmazsa varup kûşe-i meyhâneye at (G. 11/1)

[Gönlünün iş yerinde gam malın varsa sat; alan olmazsa meyhanenin/tekkenin bir köşesine gidip at.]

Para / Mala Düşkünlük

Dünyalık her metâ gibi maddî zenginlik de bir anda elden gidebilir. Bu sebeple para, güzel yaşamakta bir araç olarak kullanılmalı, amaç hâline getirilmemelidir.

Ey hâce tapma sîm ü zere hûşyâr isen
El kiri kalur âdeme dirhem gelür gider (G. 21/4)

[Ey tüccar, akıllı isen gümüş ve altına gereğinden fazla kıymet verme; çünkü sadece elde kirini bırakıp para harcanıp gider.]

Gurur

Her şeyin yolunda gittiği zamanlarda sahip olunan zenginliğe, makama, şöhrete, güzelliğe, güce aldanıp ah almamaya, kalp kırmamaya özen göstermek gerekir. Zira zamanla roller değişebilir; önceki yapılanlar, insanın önüne bir mahcubiyet sebebi olarak gelebilir. Ayrıca insan ne kadar büyüklenirse büyüklensin *"Yolların dağ üstünden aşması"* gibi mutlaka kendinden daha üstün bir kişi olacaktır.

Magrûr olup güşâyiş-i ikbâle alma âh
Zîbendegî-i gülşeni bâd-ı hazân bozar (G. 23/5)

[Bahtın (gül gibi) açılması ile kibirlenip de âh alma; sonbahar, gül bahçesinin süsünü bozar.]

Alışma irtifâ'-ı şu'le-i ikbâl ile fahra
Söner çekse ne dürlü 'âlem-i ulvîye ser âteş (G. 52/3)

[Bahtının alevinin yüksekliği ile gurura kapılma; çünkü âteş, alevleri ne kadar yükseğe çıksa da bir gün söner.]

Olma kemâl-i hüsnüne magrûr sevdiğim
Senden bu hüsn ü ân ile şöhret gelür geçer (G. 40/3)

[Sevdiğim, kusursuz güzelliğin sebebiyle gurura kapılma; çünkü senin cazibe, güzellik ve şöhretin bir gün kaybolacaktır.]

Sakın cemâat-i ehl-i dile imâme ile
Takaddüm eyleme câhil imâm efendi gibi (G. 102/2)

[Sakın, kendisi sarıklı olduğu için gönül erlerinden oluşan cemâatin önüne geçen cahil imam efendi gibi olma.]

Bahs-i da'vâ-yı taazzümde ne lâzımdır cedel
Yol geçer üstünden olsa ne kadar yüksek cebel (Mf. 29)

[Büyüklük iddiasında olarak tartışmaya ne gerek vardır; çünkü dağ ne kadar yüce olsa da yol üstünden aşar.]

Tûl-i Emel

Sonu gelmeyen ve gerçekleşmesi uzun zamana bağlı olan ümit ve arzulara *tûl-i emel* denir. Tûl-i emel, gönlü dünyayla ve dünyalık işlerle meşgul edip ahireti unutturduğu için mutasavvıflarca kötülenmiştir. Emin Hilmî Efendi'nin de aşağıdaki beyitlerde tûl-i emel kapsamına girebilecek dünyalık heveslere kapılmamayı nasihat ettiği görülmektedir.

Degme âmâle heveskâr olma ki
Hâmil-i âlâmdır edvâr-ı dehr (G. 25/3)

[Olur olmaz arzular peşinde koşma ki zaman, elemlere gebedir.]

Mahv olur ‘âlem kürûr-ı dehr ile
Hilmî olma mâil-i i‘mâr-ı dehr (G. 25/5)

[Zamanın geçişiyle dünya yıkılır; bu sebeple Hilmî, dünyayı imar etmeye hevesli olma.]

Hatır Yıkıcı Olmak

İnsanların âhını almamaya, davranışlar ve sözlerle kimseyi incitmemeye, gönül kırmamaya özen gösterilmelidir. Zaten inancımızda da *mazlumun âhı, yerde kalmaz* şeklinde ifadesini bulan mazlumun inkisarına Allah'ın razı olmayacağı inancı da bunu ifade etmektedir. Gönül, tasavvufî nazariyeye göre de insanda Allah'ın sevgisinin tecelli ettiği yerdir, kalp kırmamak özellikle mutasavvıflar arasında bu bakımdan da önemli görülmüştür.

Etme bir vech ile tahrîb-i binâ-yı hâtır
Kâ'il olmaz buna bânî-i serây-ı hâtır (G. 31/1)

[Hangi sebeple olursa olsun gönül binasını yıkma;(çünkü) gönül sarayını yapan (Allah) buna razı olmaz.]

Cefâ-Haset Etmek / Kin Gütmek

Kin, öfke, haset, kötü niyet kişiye düşman kazandırdığından başka aslında kişinin kendi ruh ve beden sağlığına da zarar verdiğinden böylesi kötü huylardan uzak durulmalıdır. Nasıl avcı kuş ava çıktığı bir gün kendisi av oluyorsa cefa, haset, kin gibi duygular da kişinin kendisini diğer insanların hedefindeki av durumuna getirir.

Eyle şikest-i hâfir-i dest-i cefâ ‘âlemde kim
Olur imiş meşhûrdur yırtıcı kuşun ömri az (Mf. 2)

[İnsanlara zulmeden eli (kendi elin bile olsa) kır; çünkü meşhur bir sözdür ki yırtıcı kuşun ömrü az olur.]

Tesâdüm-i garaz erbâbını eder berbâd
Sefîne sâhil-i sengîne ger çatarsa batar (G. 42/2)

[Geminin kayalık olan sahile çarpıp parçalanması gibi kin ve düşmanlık da kişinin kendisine zarar verir.]

Gayrın zevâl-i ni'metini eyleme taleb
Çünki hasûd olmadadır mazhar-ı gazab (Mf. 67)

[Diğer insanların sahip oldukları nimetlerin yok olmasını isteme; çünkü kıskanç kişi, öfke oklarının hedefi olur.]

Hücûm-ı mevce-i keyd-i 'adüvden pek sakın zîrâ
Kabudandır gemisin kurtaran darb-ı meseldir bu (Mf. 100)

[Düşmanın hile dalgasının hücumuna çok dikkat et; zira gemisini kurtaran, kaptandır. Bu söz, atasözüdür.]

Emin Hilmî'ye göre bir kişinin kıskananının çok olması, o kişinin ününün yayılmasını kolaylaştırır. Bu açıdan Emin Hilmî, hasetçiye böyle olumlu tarafından bakar ve kişiye kendisini kıskananları olmasına üzülmemeyi tavsiye eder.

Hased-girândan etme keder sakın Hilmî
Çok olsa müşteri kâlâya iştihâr gelür (G. 32/7)

[Hilmî, kıskanç kişilerden dolayı sakın üzülme; bir ürünün taliplisi çok olursa o ürünün ünü yayılır.]

Acelecilik

Acelecilik göstermek, insanı çözemeyeceği zor durumlarla bir anda, hazırlıksız karşı karşıya bırakabilir. Bu sebeple hedeflere ulaşma yolunda adım adım ilerlenmeli, acelecilik gösterilmemeli ve hedeflere planlı bir şekilde ilerlenmelidir.

Reh-i matlabda şitâb üzre bulunma zîrâ
Her yorulduğu mahalde kişinin hân olmaz (G. 43/5)

[Hedeflerinin yolundayken acelecilik gösterme çünkü bu yolda yorulunan her yerde bir konaklama yeri bulunmaz.]

Menfaatçi Olmak

İnsan, ilkeli bir hayat yaşamalı, menfaat beklentisiyle ilkelerinden, değerlerinden taviz vererek kendini küçültmemelidir.

Sakın bir dâne içün hırmen-i 'âlemde mûr-âsâ
Kabanup pâyine nev-devletânın âb-rû dökme (Mf. 58)

[Bu dünya değirmeninde, bir buğday için ayaklarına karınca gibi kapanıp da sakın sonradan görmüşlere minnet etme.]

Zarar ki vermeye nâmûs-ı âdemîye halel
Hacâlet ile gelen kâr u kesbden yegdir (Mf. 61)

[İnsanın haysiyetinde bir eksiklik oluşturmayan zarar, yüz kızartıcı bir yolla sağlanan kâr ve kazançtan daha iyidir.]

Hele nâ-merde temelluk ne belâ 'âlemde
Etmesün bir gözi diğer göze Mevlâ muhtâc (Mf. 101)

[Bu dünyada namerde dalkavukluk etmek insanın başına gelebilecek en kötü şeydir. Cenâb-ı Hak, bir gözü, diğer göze bile muhtaç etmesin.]

Yeter bu gûne tekâpû zamânede Hilmî
Varır makâm-ı hımârîye fart-ı hilmiyyet (Mf. 104)

[Hilmî, bu devirdekilerde her denileni onaylama da haddinden fazla. Yumuşak huyluluk (güzel bile olsa) aşırılığı insanın eşek yerine konmasına varır.]

Zulme Ortak Olmak

Sözlükte *bir şeyi ona ait olmayan yere koymak* anlamındaki zulüm (zulm); din, ahlâk, hukuk gibi alanlarda terim olarak *belirlenmiş sınırları, çiğneme, haktan bâtıla sapma, kendi hak alanının dışına çıkıp başkasını zarara sokma, rızasını almadan birinin mülkü üzerinde tasarrufta bulunma, zorbalık* özellikle *güç ve makam sahiplerinin sergilediği haksız ve adaletsiz uygulama* gibi anlamlarda kullanılır. (Çağrıcı, 2013: 507)

Zalimin zulmü karşısında elden geldiği kadar karşı durulup mazlumun yanında yer alınmalıdır. Zalimi desteklememeli, hatta zalime destek olacak hiçbir çaba ve hareketin içinde de yer alınmamalıdır. Emin Hilmî'nin aşağıdaki beytinde *"Zulmüne sessiz kalınan zalim, gün gelir sessiz kalanlara da musallat olur*." denmekte ve zulme sessiz kalınmaması tavsiye edilmektedir. Aşağıdaki beyitte *"Kim zalime yardım ederse Allah, o zalimi ona musallat eder."* hadisi[4] iktibas edilmiştir. Cümlenin anlamı şu ayeti de akla getirmektedir: *"İşte biz, kazanmakta oldukları günahlar sebebiyle zalimlerin bir kısmını diğer bir kısmına böyle musallat ederiz."* (En'âm, 6/129)

Zâlimi her kim i'ânetle ederse tenşît
Hakk eder anı o şahs üstüne elbet teslît (Mf. 63)

[Her kim zâlimi yardım ederek neşelendirirse Allah da o zâlimi o kişi üstüne mutlaka musallat eder.]

3. Sosyal Hayatla İlgili Nasihatler

Konuşma Âdâbını Bilmek

Sözü anlamın tam olarak anlaşılmasına uygun şekilde söylemek gerekir. Sözü, yazıyı mana anlaşılmayacak şekilde kısa kesmek de gereğinden fazla uzatmak da etkili bir iletişim için uygun değildir. Divanındaki şiirlerde Emin Hilmî Efendi'nin bizzat kendisinin de maksadın hasıl olduğunu düşündüğü, özellikle şiirlerin makta beyitlerinde sözü veya yazıyı uzatmadan ifade etmenin gereğinden bahsederek şiirini bitirdiğine rastlanmaktadır.

> Gazel ise yeter ey Hilmî ne ıtnâb-ı suhen
> Kısa olmak gerek 'âlemde zebân-ı gurbet (G. 9/6)
>
> *[Ey Hilmî, bu kadar söz gazel için yeterlidir, yabancı bir lisanda sözü kısa söylemek daha iyidir.]*

Kötü Kişilerle Arkadaşlık Etmemek

İlişki ve davranışlarında içi başka dışı başka olan, kötü niyetli, samimiyetsiz kişileri iyi tanıyıp ona göre ilişki kurulmalı; bu kişilerden gerçek dostluk beklenmemelidir. Zira şeytanda iman olmadığı gibi böylesi kişilerde de dürüstlük ve samimiyet bulunmaz.

> Taleb-i sıdka sakın düşme nifâk ehlinden
> Kalb-i şeytânda ma'lûmdur îmân olmaz (G. 43/4)
>
> *[İkiyüzlü kişilerden dürüstlük bekleme, çok iyi bilinir ki şeytanın kalbinde iman olmaz.]*

Kötü niyetli insanların ve düşmanların ağızlarından dökülenler; iç dünyalarındaki kötülüğün bir yansıması olarak yalan yanlış, kırıcı, incitici sözlerdir. Testinin içinde ne varsa dışarı onun sızacağını bilip bu insanlara ona göre tavır belirlemelidir.

> Şerer-pâş-ı mekâyid olur elbet her dil-i düşmen
> Zuhûr eyler derûn-ı sengden zîrâ ki her âteş (G. 52/4)
>
> *[Lavların kayaların derinliklerinden çıkması gibi her düşmanın gönlünden de hile kıvılcımları saçılır.]*

Evlilik

Hayatta her şeyde olduğu gibi evlilik hayatının da kendi içinde güzellikleri olduğu kadar zor, zahmetli, özveri isteyen yanları vardır. Bu

sebeple her hususun zorluğunu ve kolaylığını bilerek, göze alarak hareket etmek gereklidir. İnsanın ihtiyaçları bitmeyeceği için insanın kurduğu bir müessese olan ailenin de ihtiyaçları taşımakla, almakla bitmeyecektir. Aşağıdaki beyitte isteklerin daha ziyade kadın tarafından geleceğini ima edecek şekilde *zen bil* kelimesinin cinaslı kullanıldığı da dikkati çekmektedir. Malum olduğu üzere *zen* Farsçada kadın demektir.

Evlenirsen taşı durma zenbil
Böyle zahmetlüdür işte zen bil (Mf. 5)

[Evlendiğinde evden istenenleri sepetlerle sürekli taşıyacaksın, işte kadınların isteklerini yetiştirmek böyle zahmetlidir, bilmiş ol!]

Bir hususta alınacak karara dahil olan merci sayısı artıkça çok başlılık olmakta; bu durum karar almayı geciktirmekte bu da beraberinde huzursuzluğu getirmektedir. Emin Hilmî Efendi'nin çok eşlilik eleştirisi şeklinde duran aşağıdaki beyitte çok eşliliğin evdeki huzuru bozduğunun dile getirildiği, dolayısıyla tek eşliliğin tavsiye edilmekte olduğu söylenebilir. Beyitteki *cem'-i zenân* ifadesi, zayıf da olsa, erkeğin eşi ve annesi şeklinde anlaşılmaya da müsait durduğundan beyitte aynı evde yaşayan gelin ile kaynana arasındaki anlaşmazlığın dile getirildiği de düşünülebilir.

Dü zen olursa gözleme bir hânede düzen
Zîrâ evin nizâmını cem'-i zenân bozar (G. 23/8)

[Bir evde iki kadın varsa evde uyum bekleme; çünkü kadın sayısının fazlalığı evdeki uyumu bozar.]

İtibar Görülen Yerde Kalmak

Hem sosyal ilişkilerde hem iş hayatında eğer imkânlar uygun ise tanınan, sevilen, sözüne değer verilen muhit içerisinde kalmak; insanın daha huzurlu, dolayısıyla başarılı olmasını sağlayacaktır. Sadece değişiklik, farklılık yaşamak için muhit ve muhip terk edilmemelidir. Emin Hilmî Efendi'nin aşağıdaki beytinde geçen *"Her kuş yuvasında öter."* ifadesi, bugün kullandığımız *"Her horoz kendi çöplüğünde öter."* atasözünü akla getirmektedir.

Perende-i sahra-yı sefer olma ki zîrâ
Her kuş yuvasında öter 'âlemde meseldir (Mf. 20)

[Her kuş kendi yuvasında öter, atasözüdür; bu sözden ibret al da yolculuk vadilerine uçucu olma.]

İşi Delillendirmek

Biraz mübalağalı ve mizahî olduğu görülen aşağıdaki beyitte *"Sevgilinin âşığına tatlı bakışının vaadi bile olsa her iş; kayda alınmalı, delillendirilmelidir*." denmek istenmektedir. *"Söz uçar, yazı kalır*." atasözünde olduğu gibi her şeyi senetle sağlam bir zemine dayandırmalıdır. Aşağıdaki beyitte *bir senede* ifadesinin cinaslı kullanıldığı da görülmektedir.

Râzıyım bir nigeh-i lutfına ben bir senede
Zâmin ol da bunı gel rabt edelim bir senede (Mf. 46)

[Ben senin senede bir kez bile olsa hoş bir bakışına da razıyım kefil ol da gel bunu bir senede bağlayalım.]

Yardımlaşma

Bir meselede ortak hareket edilmesi, dayanışma sergilenmesi; işin ilerleyişini hem hızlandıracak hem de kolaylaştıracaktır. Atalarımız, bu sebeple *"Birlikten kuvvet doğar*." demişlerdir. Aşağıdaki mısra, günümüzde de kullandığımız *"Bir elin nesi var iki elin sesi var."* atasözünü akla getirmektedir.

Bir elin çıkmaz sesi al ittifâka herkesi (Ms. 6)

[Bir elin sesi çıkmayacağı için herkesi ortaklığa dâhil et.]

Kötü Kişilerle Arkadaşlık Etmemek

Yüze her güleni, tatlı sözler söyleyip yakın davrananı dost bilmemeli, insanları farklı ortamlarda ve durumlarda nasıl davrandıklarını gözlemleyip tanıdıktan sonra onlarla samimi olup dostluk kurulmalıdır. Aksi durumda kişi, kötü niyetli insanların sözüne kanarsa çok aldanacak, dolayısıyla çok da aldatılacaktır. Hele zamane insanlarına hiç güvenmemek gereklidir.

Her olur olmazı zann eyleme yâr-ı sâdık (Ms. 34)

[Rast gele her insanı sadakatli dost zannetme]

Zamâne halkı refîkin işe yararsa arar
Cerîhe-i bedenin sanma ki yararsa sarar (G. 42/1)

[Bu zamandaki insanlar, arkadaşını işi düşerse arar; (bu sebeple) senin bedenindeki bir yarayı, arkadaşının sana faydası olduğu için sardığını sanma.]

Karşı tarafla konuşarak bir meselenin halledilemeyeceği anlaşıldığında konuyu enine boyuna konuşmanın, tartışmanın bir faydası yoktur. Mesele anlaşılır düşüncesiyle muhataba cevap verilmesi, tartışmanın gereksiz alanlara kayıp anlaşmazlığın daha da büyümesine sebep bile olabilir. Bu sebeple Emin Hilmî Efendi, muhatabın öfkesini körüklemediği, hiddetinin geçmesine vesile olduğu için bazı yerlerde susmayı, muhataba karşılık vermemeyi tavsiye etmektedir.

Tekâbül görmese gayz-ı ʻadüvv Hilmî bulur hiffet
Hevânın olmasa imdâdı elbette söner âteş (G. 52/7)

[Havanın (oksijenin) yardımı olmazsa ateşin söneceği gibi, düşmanın da hiddetine karşılık verilmezse hafifler.]

Leb-i sükût ile et hasm-ı câhile iskât (Ms. 30)

[Cahil bir muhalifi ona cevap vermeyerek sustur.]

İzzet

İnsanı kendi emeğinin sonucu olarak ortaya koyduğu faydalı işler değerli kılar. Aile ve soy ile üstün olunduğunun düşünülmesi, boş ve anlamsız bir tavırdır. Kendi çabası, ilmi, cehdi ile elde etmediği hususlarda insanın iftihar etmesi, yakışıksız ve yersizdir.

İnsâna kendi maʻrifetidir medâr-ı feyz
Fahr-i kemâl u maʻrifet-i eb u cedd ʻabes (G. 12/3)

[İnsanın bir nimete erişmesi kendi hüneri vesilesiyledir; yoksa babası, atasının hüneri sebebiyle övünme yersizdir.]

Dâniş-i zâtıdır insânın medâr-ı rifʻati
Yoksa vermez Hilmî evlâda şeref fazl-ı ebi (G. 97/4)

[Hilmî; insanın yüceliği, kendi irfanı vesilesiyledir; yoksa babanın üstünlüğü, evlada yücelik vermez.]

Misafire Hürmek

Kişi, kendisinden makul bir yardım isteyen bir insana imkânları ölçüsünde yardımcı olmalı, kimseyi kapısından boş çevirmemelidir. Yabancı bir kişiye bile tavır böyle olmalıyken hele hanemize gelen misafir ise daha ayrı bir hassasiyet gösterilmelidir. Misafire elden gelen ikram yapılmalı, gelenin gönlü hoş edilmeli; misafir uzun süre kalacak ise mümkün olduğunca yemek de birlikte yenmelidir. Hanların,

hakanların, padişahların, paşaların ve durumuna göre diğer kişilerin kapılarına müracaat eden kişilerin ihtiyacı neyse ilgilendikleri, halka ziyafetler tertip ettikleri de malumdur. Ayrıca eskiden gelen misafire çekinir; söyleyemez düşüncesiyle aç mı tok mu olduğu sorulmadan yemek ikram edilmesi de şimdilerde unutulmaya yüz tutan güzel âdetlerimizdendir.

Emin Hilmî'nin aşağıdaki beytinde sevdiğinden iltifat bekleyen âşığın hâli dile getirilirken beyitte, bulunana yardım etmek ve misafiri iyi ağırlamak gerektiğinin tavsiye edildiği de düşünülebilir.

Kerem-cûyân-ı hân-ı vuslatın redd etme sultânım
Gelen mihmânı zîrâ yer yemez her mîzbân saklar (G. 28/6)

[Ey sultanım! Kavuşma sofrandan yardım bekleyeni geri döndürme; zira ev sahibi, gelen misafiri aç mı tok mu diye gözetir.]

4. İlimle İlgili Nasihatler

İlim kelimesi, ilimler tarihi boyunca *belli bir alana ait sistemli bilgi birikimini ifade eden disiplin* manasında kullanılmıştır. İslam dini, ilme büyük önem vermiştir. Kur'ân-ı Kerim'de ilim kökünden türeyen kelimelerin yaklaşık 750 yerde geçtiği görülmektedir. Bu sayı, bilginin ve bilme faaliyetinin Kur'ân mesajı bakımından önemini göstermektedir. İslam medeniyeti, ilim üzerine inşa edilmiştir. İlmin anlamı, önemi ve işlevi hadislerde de vurgulanmıştır. Hz. Peygamber, ilmi yüceltmiş ve teşvik etmiş; mesela ilmin nâfile ibadetten daha üstün olduğunu söylemiştir. (Kutluer, 2000: 110) Hz. Peygamber'den ilmin önemi ile ilgili nakledilen hadislerden birisi de *"İlim Çin'de de olsa alınız/ arayınız/ araştırınız/ talep ediniz/ gidiniz."*[5] hadisidir.

Emin Hilmî Efendi'ye göre kişi ârif olup görünenin arkasındaki hikmeti gören göze sahip olmalı, faydalı her bilgiyi öğrenmeye çalışmalı; hatta yukarıda değinilen hadise telmihen Peygamber'in sözüne uyup ilim öğrenmek için Çin'e dahi gitmelidir.

'Ârif ol şekl-i mecâzîde hakîkat-bîn ol
Mezra'-ı sâha-i 'âlemde ma'ârif-çîn ol
Emr-i 'âlîsine peygâmber-i zî-şânın uyup
Hâhiş-i 'ilm ile hatve-res-i râh-ı Sîn ol (Ru. 6)

[Ârif olup dış görünüşten geçip hakikati gören ol
Dünyanın her yerinden faydalı bilgiler toplayan ol

Şanlı Peygamber'in değerli emrine uyup
İlim öğrenme arzusuyla Çin yolunu adımlayan ol.]

5. Sosyal Hayat Eleştirisi İçerikli Nasihatler

Câhillere Değer Verilip Hüner Sahiplerinin Kenarda Bırakılması

İlim ehlinin, hüner sahiplerinin ihmal edilmeleri; onlara gereken ilginin gösterilmeyip kıymetlerinin bilinmemesi; buna mukabil cühelanın itibar görüyor olması, eski şiirde şairlerin herhalde aşktan sonra en çok yakındıkları, talihe sitemler ettikleri mezvudur. Durumdan Emin Hilmî Efendi'nin de yakındığı anlaşılsa da içten içe yine dönüp dolaşıp biz hünerverlere iş kalacak diye sabırlı olduğu ve diğer hüner ehline de kendi üzerinden üzülmemeyi, ümidi tavsiye ettiği düşünülebilir.

Gam yeme aldı yürüdiyse de Hilmî cühelâ
Yine her mesnede ashâb-ı hünerdir erbâb (G. 7/5)

[Hilmî, cahiller iyi konumlara geldilerse de üzülme; çünkü eninde sonunda bir makamın asıl sahibi hüner sahipleridir.]

Akrabalık İlişkileri

Çok kıymetli olup iyi korunması gereken aile, akrabalık gibi insanları bir arada tutan birliktelikler, genellikle dışarıdan gelen darbelerle değil, birlik içinden gelen darbelerle zayıflar ya da yıkılır. Aşağıdaki beytinden hareketle Emin Hilmî Efendi'nin dostluk, akrabalık ilişkilerinde de azamî hassasiyet ve teenni ile davranılması gerektiği nasihatinde bulunduğu düşünülebilir.

Bünyâd-ı kasr-ı ülfeti bozmak ise garaz
Ahbâba eyle anı havâle hemân bozar (G. 23/6)

[Amacın birlik olma köşkünün temeline zarar vermek ise sen o işi dostlara bırak (onlar) hemen halleder.]

Sonuç

Emin Hilmî Efendi'nin divanı incelendiğinde şiirlerinin genel olarak hikemî üslupla yazıldığı söylenebilir. Bu hikemi üslup içinde nasihatlerin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Nasihatlerin din, tasavvuf ve geleneksel kültüre dayandığı, bu nasihatlerde özellikle bireyde dünya ve âhiret dengesinin kurulmasının hedeflendiği söylenebilir.

Bununla birlikte divanda hayat tecrübesi ve şahsi gözlemlere ait nasihatler de yer almaktadır.

Emin Hilmî Efendi'nin nasihatlerinde kimi zaman bireysel, kimi zaman toplumsal hayata kimi zaman da insanlığın temel değerlerini ilgilendiren hususları ihtiva eden evlilikten cömertliğe, sabırlı olmaktan ilme kadar çok farklı konulara değinildiği görülmektedir. Dünyanın geçiciliği, masivadan uzaklaşmak, nefse uymamak gerektiği, imanı korumanın önemi, Allah'a teslimiyet, çalışkan olmak, kanaat sahibi olmak; Emin Hilmî Efendi'nin en çok üzerinde durduğu ve hakkında nasihatte bulunduğu konulardır.

Divandaki şiirlerde ekseriyetle aşk dışındaki mevzular üzerinde durulduğu, şiirlerin estetik kaygı ile değil, mesaj verme niyetiyle oluşturulduğu; bu sebeple de divanda genel olarak yalın üslup ve anlaşılır bir dil kullanıldığı görülmektedir.

Şairin okuyucuda dikkat, şuur, hassasiyet oluşturabilmek için önemli gördüğü mevzularla ilgili farklı şiirlerde benzer nasihatlerde bulunması dikkat çekicidir.

Emin Hilmî Efendi'nin çevresindeki hadiselerle ilgili gördüğü yanlışları düzeltmek isteyen sorumluluk sahibi bir kişi, diğer insanların iyiliği için mücadele eden ancak Hakk'ın rızasını önceleyen samimi mümin tavrı, nasihat içeren beyitlerde güçlü bir şekilde görülmektedir.

Emin Hilmî Efendi'nin divanında hemen her şiirde tasavvufî bir nazariye kendisini hissettirmektedir. Nasihat içerikli beyitlerde de verilen nasihatlerin tutulmasının kişiye özellikle manevî fayda sağlayacağı görülmektedir.

Divanda bazı şiirlerde bütün beyitler nasihat içermekle birlikte (Bkz. G. 63) genellikle nasihat içeren beyitlerin şiirlerin bir ya da birkaç beytinde yer aldığı tespit edilmiştir.

Nasihatlerde anlamı güçlendirmek için ayet ve hadis iktibaslarına sıklıkla yer verildiği, benzer şekilde yeri geldikçe deyim ve atasözlerinin bazı tabii hadiselere dair sözlerin de kullanıldığı tespit edilmiştir.

Okuyucuyu kırmamak, nasihatin tesirli olmasını sağlamak için Emin Hilmî Efendi'nin şiirlerde mütevazı bir tavırla genellikle nasihati bir muhataba değil, kendisine ettiği, böylelikle mesajı kendi üzerinden verme yolunu tercih ettiği görülmektedir.

Divandaki nasihatlerin düşünen bir dimağ, vicdanlı bir gönlün eseri olduğu, arka planında da derin bir tasavvufî tefekkürün yattığı anlaşılmaktadır.

Dipnotlar

1 Şairin hayatı ile ilgili bilgilerde şu kaynaklardan istifade edilmiştir: Aksoyak, 2003: 46; Bayram ve Yeşilbağ, 2020: 328-334.; Bursalı Mehmed Tahir, 1972: II/156; Güngör, 2006: 507; Gür, 2018: 174-175; Işık, 2007: III/1175; İmamoğlu, 2009: 19-34; İnal, 1969: I/666; Uzun, 1995: XI/115; Yüksel, 2004: 45.

2 Divandan alınan örnek şiirlerin künyesi; şekil bilgisini gösteren kısaltma, şiir numarası, arada bir eğik çizgi ardından beyit numarası şeklinde gösterilmiştir. Şiirlerin künyesinde nazım şeklini gösteren kısaltmaların açılımları da şu şekildedir: Gazel: G., Mısra: Ms., Müfred: Mf., Rubai: Ru. (Örn. G. 42/4)

3 Bazı kaynaklarda hadis olarak da yer alan ancak sahih hadis kitaplarında bulunmayan bu söz için bkz. Keleş, 2016: 351.

4 İfadenin hadis olup olmadığı tartışmalıdır. (Bkz. Ünverdi: 2009: 51)

5 Bu sözün hadis olup olmadığı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bakılabilir: Başaran, 1989: 276; Özdemir, 2018: 216; Sağlam, 2017: 439.

Kaynakça

AKKUŞ, Metin, "Nasîhât-nâme/Pend-nâme", *Edebi Türler ve Tarzlar, Fenomen*, Erzurum, 2007, s. 188-198.

AKSOYAK, İsmail Hakkı, "Trabzonlu Emin Hilmî'nin Müşterek Şiirleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, S.14, Güz-2003., s. 43-64.

....., Hilmî, Mehmed Emîn, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü,

http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/Hilmî-mehmed-emin (16.04.2022).

ATEŞ, Süleyman, "İhlâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (bundan sonra DİA)* C. 21, İstanbul, 2000, s. 535-537.

BAŞARAN, Süleyman, "Hadis Konusundaki Araştırmalarda Karşılaşılan Genel Problemler, Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu (27-30 Haziran 1989)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.55, Samsun, 1989., s. 275-285.

BAYRAM, Yavuz, *Divan Şiiriyle Değerler Eğitimi Ebednâme [Dinî ve Ahlâkî Değerler]*, İlkadım Belediyesi, Samsun, 2015.

BAYRAM, Yavuz ve Yeşilbağ Semih, "Şâir-i Mâhir Bir Trabzonlu: Mehmed Emin Hilmî Efendi", *Trabzon'un Kültürel Yüzü*, Buhara, İstanbul, 2020, s. 328-334.

BURSALI MEHMED TÂHİR, *Osmanlı Müellifleri*, (hzl. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen), C.2, Meral, İstanbul, 1972.

CANIM, Rıdvan, "Pendnâme", *Divan Edebiyatında Türler*, Grafiker, Ankara, 2012, s. 180-189.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* Otto, Ankara, 2020.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Zulüm", *DİA*, C. 44, İstanbul, 2013., s. 507-509.

....., "Nasihat", *DİA*, C. 32, İstanbul, 2006., s. 408-409.

DİNÇER ARSLAN, Sedanur, "Trabzonlu Emîn Hilmî Efendi Divanı'ndaki Tarih Manzumeri", *8. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, Trabzon (21-22 Ağustos 2020), s. 1-11.

DUMAN, Muhammed, *Trabzonlu Emin Hilmî Hayatı-Eserleri-Edebi Kişiliği ve Divanının Metni*, Gazi Üniversitesi SBE, Yüksek lisans tezi, Ankara, 2010.

ERKELEŞ, Şifahatun, *Emin Hilmî'nin Muhakeme-i Ye's ü Emel Eseri (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi TAE, Yüksek lisans tezi, Erzurum, 2020.

EYDEMİR, Adem, *Trabzonî Emin Hilmî Efendi Divanı'nın Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü*, Giresun Üniversitesi SBE, Yüksek lisans tezi, Giresun, 2020.

GÖRMEZ, Mehmet, "Hz. Peygamber'in Bir Din Tanımı: Bir Hadisin Semantik Tahlili", *Diyanet İlmi Dergi*-Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayı, Ankara, 2003, s. 331-338.

GÜNGÖR, Şeyma (2006). "Nihad Sâmi Banarlı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 4, S. 8, s. 507-547.

GÜR, Süleyman, Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Bahar/2018., s. 155-239.

HADİSLERLE İSLÂM, (ed. Mehmet Emin Özafşar vd.), DİB, C. 3, 4, Ankara, 2013.

HAKSEVER, Halil İbrahim, "Emin Hilmî Münşeatı ve Hz. Peygamber'e Yazdığı Arzıhâl, *Sosyal Bilimlerde 2020 Gündemi Türkiye ve Doğu Karadeniz*, Trabzon, 2020., s. 92-108.

....., "Trabzonlu Emin Hilmî'nin Dîvânı'nda Bulunmayan Kasideleri", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 5, S. 4, 2021., s. 2158-2171.

IŞIK, İhsan, "Emin Hilmî", *Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, C.3, Elvan, Ankara, 2007, s. 1175.

İMAMOĞLU, Ahmet Hilmî, *Şair-i Mâhir Trabzonî Emin Hilmî Efendi Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanı,* Serander, Trabzon, 2009.

İNAL, İbnü'l-Emin Mahmud Kemâl, *Son Asır Türk Şairleri*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.

İSLAMOĞLU, Abdülmecit, "Trabzonlu Emin Hilmî Efendi'nin Münşeât'ından Trabzon-Samsun Halkının Hz. Peygamber Sevgisine Dair Bir Kesit,"

I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. 2, İstanbul, 2016, s. 833-839.

KAPLAN, Mahmut, *Hayriyye-i Nâbî (İnceleme-Metin)*, Ankara Üniversitesi SBE, Doktora tezi, Ankara, 1990.

KARSLI, İlyas, "Osman Âgâh Paşa'nın 'Pâresiz' Redifli Kasîdesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2012, S. 22, s. 85-109.

KELEŞ, Reyhan, *Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları*, Kitabevi, İstanbul, 2016.

KILAVUZ, Ahmet Saim, "Akaid", *DİA*, C. 2, İstanbul, 1989., s. 212-216.

KÖKSAL, M. Âsım, *Peygamberler Tarihi 1-2,* TDV, Ankara, 2013.

KUR'AN-I KERÎM MEÂLİ, (hzl. Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin), DİB, Ankara, 2012.

KUTLUER, İlhan, "İlim", *DİA*, C. 22, İstanbul, 2000., s. 109-114.

MEHMED EMİN HİLMÎ, *Dîvân ve Münşe'ât*, Trabzon, 1293/1877.

ONAY, Ahmet Talât, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (hzl. Cemâl Kurnaz), H, İstanbul, 2009.

ÖZDEMİR, Ahmet, *İbadiyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî' B. Habîb'in Müsned'i*, Şırnak Üniversitesi, Mardin, 2018.

PALA, İskender, "Nasihatnâme", *DİA,* C. 32, İstanbul, 2006. s. 409-410.

SAĞLAM, İbrahim, *Müştehir Hadisler, Doğuşu, Gelişimi ve Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi SBE, Doktora tezi, Ankara, 2017.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, *Klasik Osmanlı Tiplerinden Rakîb'e Dair,* Enderun, İstanbul, 1995.

....., *Osmanlı Şiiri Kılavuzu-2*, Osmanlı Edebiyatı Araştırma Merkezi, İstanbul, 2017.

....., *Osmanlı Şiiri Kılavuzu-3,* Osmanlı Edebiyatı Araştırma Merkezi, İstanbul, 2019.

TÜLÜCE, Süleyman, "Hâtimet-Tâî", *DİA,* C. 16, İstanbul, 1997., s. 472-473.

UZUN, Mustafa İsmet, "Emin Hilmî Efendi", *DİA*, C. 11, İstanbul, 1995., s. 115-116.

ÜNVERDİ, Şehmus, *Hadis İlmi Açısından Aclûnî'nin Keşfü'l-Hafâ Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*, Çukurova Üniversitesi SBE, Yüksek lisans tezi, Adana, 2009.

YILMAZ, Mehmet, *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)*, Kesit, İstanbul, 2013.

YÛNUS EMRE DİVANI, (hzl. Mustafa Tatcı), Akçağ, Ankara, 1991.

YÜKSEL, Murat, "Hilmî", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C.5, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2004, s. 45, 46.

Karadeniz'in Simgesi Hamsinin Macerası: Trabzonlu Hamâmî-zâde Mehmed İhsân Efendî'nin "Hamsi-Nâme"si

Sedanur DİNÇER ARSLAN
Uzman Dr., Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

Devletle murâd alır Trabzon
Konmuş başa bir hümâ-yı hamsi

Giriş

Mehmed İhsan Efendi 23 Kânûn-ı Sânî 1300/5 Şubat 1885 miladî tarihinde Trabzon'da doğdu. Babası Trabzon'un imtiyazlı kişilerinden ticaret ve emlak sahibi *Hamâmî-zâde Hâfız Ahmed Efendi*, annesi *Nâfiâ Hanım*'dır. İlk dersini Kur'ân üzerine alan sanatkâr, Islahâne Merkez İlkokulunu ve akabinde Trabzon İdâdîsi'nin rüşdiye kısmını birincilik dereceleriyle tamamlayarak 1903 yılında da idâdîden mezun olur.[1] Babasını erken yaşta kaybettiği için yükseköğrenimine devam edemeyerek ailesinin sorumluluğunu üzerine almak mecburiyetinde kalır. Ancak ilgi duyduğu şiir, edebiyat, kitabet, tarih gibi farklı alanlarda kendi kendini yetiştirmeyi ihmal etmez.

Okuma çalışmalarını zaman içerisinde yazıya dönüştürerek ilk şiirlerini Trabzon ve İstanbul'da çıkan gazete ve dergilerde yayımlar.[2] Bu faaliyetlerin oluşturduğu olumlu tesirler sayesinde Trabzon'da çeşitli okullarda edebiyat, tarih, kitabet derslerini okutur, Trabzon gazetesi muharrirliği, bazı cemiyet ve heyetlerde ise reislik ve azalık vazifelerini ifa eder.[3]

1915'te İstanbul'a ailesinin yanına gelir. Fakat Trabzon'un işgalinden dolayı Trabzon'a geri dönemediğinden İstanbul'da geçimini sağlamak için farklı mekteplerde yine edebiyat ve dil dersleri vererek geçimini sağlar. 1924 yılında izinli olarak Trabzon'a dönerek büyük emekler sarf ederek Trabzon Ticaret Mektebi'nin açılmasına öncülük

eder.[4] Yoğun çalışmaları sıhhatini olumsuz etkilemeye başlayınca İstanbul'a dönerek orada da birtakım yorucu faaliyetlerine devam eder. Hayatının son zamanlarına kadar edebiyat müderrisliği yapar. Bunların haricinde resmî, yarı resmî derneklerde fahri görevlerde bulunur.[5] En nihayetinde 1948 yılında vefat ederek Edirne Kapı Şehitliği'ne defnedilir.

Mehmed İhsan Efendi'nin küçük yaşta babasını kaybetmesinin haricinde müşkül ve sıkıntılı bir hayatı olmaz. Maddî bir külfetle karşı karşıya kalmaması onun ilgi duyduğu alanlarda kendisini yetiştirmesini sağlayarak mizacını olumlu yönde etkiler. Bu anlamda *Mehmed İhsan Efendi*'nin mizacını ve edebî kişiliğini belirleyen en önemli özellik, onun nüktedanlığı ve mizahî yönüdür. Hayata her daim olumlu açıdan baktığı, her fırsat ve ortamda nükte yapmayı ihmal etmediği konusunda ondan bahseden kaynaklar hemfikirdir.[6] Gösterişsiz ve iddiasız gibi görünen nükteleri ve mizahî tavrı onun eserlerine de tezahür eder. Öyle ki *Divan*'ında, bu tarz şiirlerini derlediği "Mizahî Manzûmeler" adında hususî bir başlık açar. Bu bölümdeki 128 beyitlik "Hamsi Kasidesi" bizim çalışmamızla ilintili olarak dikkate şayan özellikler taşır. Kasidenin başat ayırt edici özelliklerinden birisi bir hayvan etrafında kaleme alınan en uzun kasidelerden birisi olmasıdır.[7] Kaside şairin "Hamsinâme" adlı eserinde de yer alır. Kasidede genel olarak; hamsinin faydalarından, yeme usullerinden ve hamsiden yapılan yemek çeşitlerinden mizahi bir üslupla bahsedilir. Şairin mizahi yönünün ağır bastığı eserlerden yekdiğeri ise "Hamsi-nâme" adlı eseridir.

Ancak mizah, nükte ve latifenin diğer eserlerine de sirayet ettiğini ayrıca vurgulamak gerekir.

Mehmed İhsan Efendi'nin nükte-şinaslığı haricinde "*güzel sözlere, güzel yüzlere incizâbı*"[8] onun tam manasıyla şair olduğuna delalettir. Zaten *Mehmed İhsan Efendi,* yaşadığı dönemin edebî mahfillerince de sevilen, itibar gören "şâir-i mâderzâd" lakabıyla anılan bir şahsiyettir.[9] Birçok tanınmış düşünür, edip ve sanatkâr; *Mehmed İhsân Efendi*'den gıyabında bahsederken onun edebî kudretini, halis şiirini, nüktedânlığını, ince zekâsını, kültüre olan katkılarını özellikle vurgulayan şiirler, sözler sarf etmişlerdir.

Mehmed İhsan Efendi'nin on üçü basılmış, otuzu bastırılmamış ve tamamlanmamış on dört çalışması da ilave edilecek olursa sayısı elli

yediye varan birçok eseri mevcuttur.[10] Bu kadar çok eserinin mevcudiyeti, onun ne kadar üretken bir sanatkâr olduğunu ispatlar. Eserler içerik olarak ekseriyetle birbirine yakın olmakla beraber tasnif edilecek olursa; dil, şiir, edebiyat, tarih, folklor, edebiyat tarihi, ticaret, seyahat, monografi, bibliyografi gibi konularda çeşitlendirilebilir. Eserler tamamen sanatkârın kendi zevk, arzu ve hevesiyle yazılmış olup hiçbiri ısmarlama değildir.[11]

Eserleri içinde bizim incelemeye değer bulup, tabi tuttuğumuz *Hamsi-nâme* eseri, en meşhurudur. Eserin 158 sayfalık ilk baskısı 1928 yılında, ikinci baskısı *Mehmed İhsân Efendi*'nin oğlu *Dr. Orhan Hamamioğlu* tarafından İstanbul'da 1972 yılında yapılmıştır. Eserin ikinci baskısının önsözünde *Orhan Hammamioğlu*; "*Hamâmî-zâde İhsan,* bu balık hakkındaki teknik ve fennî bilgilerle beraber edebiyat ve mizah alanında da yepyeni ve orijinal bir eser kazandırmıştır."[12] ifadesiyle babasını bu eseriyle metheder ve "Hamsi-nâme"deki istatistiksel verileri o döneme göre günceller. Ancak bu çalışmada incelemek için, ilk kaynaktan olması hasebiyle, eserin 1928 yılı eski harfli, orijinal metin esas alınmıştır.

Sanatkârın "on iki kıt'a, resmi hâvî, manzum, mensur, ciddi ve mizahi" olarak tarif ve tavsif ettiği eser, üç bölümden müteşekkildir. Genel anlamda değerlendirildiğinde; ilk bölümde hamsi ile ilgili genel bilgiler, şiirler, yemek tarifleri, folklorik unsurlar; ikinci bölümde devrin gazete ve dergilerindeki sanatkârın kendisi ve hemşerisi *Halil Nihat Boztepe* ve hamsiyle ilgili çeşitli mizahi yazı ve şiirler; üçüncü bölümde ise bibliyografya ve eserde bahsi geçen on dört kişinin yaşam öyküleri yer alır.

I. Bölüm

Hamsi, "Hamsi-nâme"nin ilk bölümünde, başlıklar halinde tasnif edilerek teferruatlı izah edilir. Bu başlıklar; "Teşrihiyatta ve Hayatiyatta Hamsi, Lisâniyâtta Hamsi, Kitabiyatta Hamsi, Saydiyâtta Hamsi, Bi'atta ve Nakliyâtta Hamsi, Ziraiyâtta Hamsi, İktisadiyât ve İhsadiyâtta Hamsi; Gıdayât, Sıhhıyât, Ekliyât, Devâyâtta Hamsi, Tabhiyât ve Ta'âmiyâtta Hamsi, Tahniyât-ı Hayvaniyâtta Hamsi, Mûsikiyât ve Raksiyâtta Hamsi, Edebiyat ve Mizâhiyâtta Hamsi"dir. Hamsinin türlü yönleriyle işlenip ve irdelendiği bu başlıklardan da anlaşılacağı üzere, bu bölüm, eserin ana yapısını teşkil eder.

I.I. Teşrihiyatta ve Hayatiyatta Hamsi

"Hamsi-nâme"nin mukaddimesinin ardını takip eden bu başlıkta hamsinin fiziksel vasıflarıyla biyolojik serüveninden bahsedilir. Çok sayıda yumurtası olan dişi hamsi, yumurtalarını dolaştığı bölgelerde bırakır. Bu yumurtalar, erkek balık tarafından döllenerek on gün ila bir ay arasında yavrular. Yumurtalama mevsimi yaklaşık mayıs ve haziran aylarına rastlar. Daha ziyade Kırım sahillerinde ve Azak Denizi'nde yumurtlayan hamsi, buralar soğuk olduğundan yemlenmek üzere Karadeniz'e açılır. Karadeniz'in yüzeyinde sürüler halinde yüzen hamsilerin bazen karaya vurduğu da olur. *Mehmed İhsan Efendi,* bu hadisenin Of sakinlerince nasıl karşılandığını şu dizelerle nakleder ve: *Hamsi vurdu karaya/Okkası beş paraya hamsilerin halka zahmet vermemek için karaya vurduğu şeklinde yorumlar.*[13]

Hamsi, "Kanı var hem cânı var mercân gibi çeşmânı var" dizesinde de ima edildiği gibi soğukkanlı, 12-13 cm uzunluğunda bir hayvandır. Rengi ise; "Sîm-reng ve sîm-perdür ol vücûd-ı nazenîn" ifadesine göre gümüş renklidir ve gümüş kanatlı, ince bir bedeni vardır. Her iç azası tam olan hamsinin akciğeri yoktur; solungaçlarıyla teneffüs eder.

"İri, tombul ve ince (çaça)" olmak üzere başlıca üç nev'i vardır. Hangi türünden olursa olsun bazen ilkbaharda ortaya çıkan hamsi Trabzon'da *palatika* diye adlandırılır. Hamsinin eti yağsız ve acı olur. Hamsinin ölümü havasızlıktan değildir. Kan akışının durmasından yahut kulaklarının kurumasından kaynaklıdır.

I.II. Lisâniyâtta Hamsi

Hamsi kelimesinin dilbilimsel kökeninin Arapça, Türkçe ve Farsçadaki ayrıntılı izahı yapılır. Ancak bu açıklamaların ve bilgilerin net, kesin ve müşterek olmadığı özellikle vurgulanır. Kelimeyle ilgili uzlaşılan tek husus, kelimenin birleşik bir kelime olduğu üzerinedir.

Mehmed İhsan Efendi ise, tüm dillerdeki açıklamaların bir anlamda yetersiz kaldığını belirterek, Türkçedeki kökensel izahı savunur. Buna göre; "hamsi" kelimesi, Türk lehçelerinde zaman içinde ve bilhassa harf devriminin de etkisiyle değişime maruz kalmıştır. Trabzon şivesinde "hapsi" olarak telaffuz edilen hamsi, "hap" ve "ıssı" kelimelerinden telahuktur. "Hap" kelimesi Türkçedeki h<k değişimine istinaden "kap-" eyleminden gelir. Buna göre kelimenin aslı "kap ıssı" şeklinde olup "sıcak sıcak kap" manasını karşılar. Yani her türlü sofra adabını unutup soğutmadan kapışırcasına yemeye bak demek olur.[15]

I.III. Kitâbiyâtta Hamsi

> "Hamsi sevâhil halkına bir atâyü'l-hayrdür; halk-ı sevâhil, bu atayü'l- hayyla mübâhîdür; herkes dîdâr-ı nimet-i medârına talip olur, zira o dîdâr-ı ni'met-i medâr refâh-ı nâsı mevcep olur. Tebcîl-i şânı vecîbe-i zımmet 'add olunur; bu tarikle kadîm ve cedîd bazı kayıtta yeri bulunur; mâhasel bu mahlûk mübârek nazîk bir mahlûk kitâbıdır. Halkın lisân-ı şükrânı ana tahdîs-i ni'met hitâbıdır. Bundan ötürü bazen ketb ü resâilde bahse mevzûdur. Kıymet-i ehemmiyeti bir kat dahi merfû'dur."[16]

Bu ifadeye göre; hamsi, sahil halkı için Allah'ın cömert bir ikramı olup halkın refahını sağlayan büyük bir nimet olarak görüldüğünden, halkın dilinde her zaman şükürlerle anılır. Haliyle eski ve yeni kaynaklarda, yazılarda ve risalelerde hamsiden bahsedilir.

Hamsi mevzuunun geçtiği kaynaklar ise *Hamsi-nâme*'de şunlardır: "*Mehmed el-Âşık Ömer bin Bayezid*'in 'Menâzıru'l-Avâlim'i, *Evliyâ Çelebi*'nin 'Seyâhat-nâme'si, *Kâtip Çelebi*'nin 'Cihân-nümâ'sı, *Kurrekeyn Efendi*'nin 'Balık ve Balıkçılık' adlı eserleri, 'Trabzon Sâl-nâmesi', 'Büyük Ansiklopedi' ve 'Larousse"dur.

Bu eserlerde genel hatlarıyla; hamsi kelimesinin kökeninden, hamsinin anatomik ve fizyolojik özelliklerinden, yaşadığı çevresel koşulların hususiyetlerinden, en çok nerede bulunduğundan ve hamsinin avlandığı yöre halkı için ehemmiyetinden, sağlık başta olmak üzere çeşitli bilhassa ekonomik ve diğer faydalarından, hamsiden yapılan yemeklerden, hamsinin avlanma zamanı ve koşullarından, ilgili eserlerden alıntılar yapılarak bahsedilir.

I.IV. Saydiyâtta Hamsi

Tahkiyeli bir anlatımın hâkim olduğu bu başlıkta hamsinin avlanma mevsiminden, koşullarından ve nasıl yapıldığından bahsedilir. Hamsinin avlanma mevsimi, kasım ayında başlayarak bilhassa ocak ve nisan ayları arasına rastlar. Hamsinin avlanma mevsiminde ortaya çıkış belirtileri beyitlerle nakledilir:

> *Aks-i mihr ü mâh ile cemiyyet-i elvânı var*
> *Hamsinin deryâda gayet muhteşem eyvânı var*
>
> *Senin cismindeki envârı deryâyı ider işrâk*
> *Vücûdun nûra müstagrak gözi mercânumsun hamsi*[17]

Ay, güneş, mercan misali ışıltısı ve parlaklığıyla denizi nura gark ederek hamsi denizin yüzeyine çıkar. Denizin üzerinde oluşan sis tabakasından, yakamozlardan ve yunusla palamutların ortaya çıkmasından hamsinin avlanma zamanını anlayan balıkçılar hamsi avına çıkarlar.

Av esnasında balıkçılar, hamsiyi etraflarına toplamak için tenekeden yapılmış, gazla yanan meşale yakarlar. Meşalenin etkisini ve faydasını da *Mehmed İhsan Efendi* beyitler vasıtasıyla açıklar:

Meş'aleyle gice hamsi sayd iden kayıkların
Felek-i eflâke mu'âdil kevkeb-i tâbânı var[18]

Hamsi avı yardımcı kayıkla yapılır. İki kayık arasına gerilen pamuk ipliğinden yapılan ağlara ışığın etkisiyle gelen hamsiler kayıklara çekilir ve bir süre canlı kalan hamsi sürüleri ağdan kurtulmaya çabalasalar da, nafile, ağlar toplanır ve avlarını bitiren balıkçılar sevinçle evlerine dönerler. Hamsiler, "felenk" adı verilen bir ahşap kaydırakla denizden çıkarılır. Bu iş, "Hamsi-nâme"de *şu beyitle özetlenir:*

Halk zevraklarla hamsiyi çekerler sâhile
Elde kova dilde hay ve huy bin der-bânı var[19]

I.V. Bi'ayâtta ve Nakliyâtta Hamsi

Hamsi avından sonra sıra hamsinin satış ve nakliyesine gelir. Hamsinin çıkması halk tarafından müjdeli haber olarak algılanır. Mahşerî kalabalıklar, hamsi almak için kayıkların etrafını sarar. "Menâzıru'l-Avâlim"de bu hadise şöyle nakledilir:

> "Bu harda mâhînün sayyâdları sefn-i sagâr ile bunı sayd itdükde halka i'lâm içün bir nefîr-i nafih iderler ki sadâsı iki üç fersâh mesafeye vâsıl olur bu nefirin sadâsını işitenlerün ölüsü dirisine binüp hapsi balıgı çıkmış diyü ser-ü-pâ bir hinne giderler."[20]

Hamsiyi vakitlice tedarik eden halk çok şanslı telakki edilerek o yılki geçimini sağlamış sayılır. Hamsi müsahiplerinin çok zengin farz edildiği şu beyitle desteklenir:

Bir fakirün iki küp hamsisi medfûn ise
Şüphesüz Kârûndan a'lâ servet ü samanı var[21]

Hamsinin bol olduğu vakitler hemen her şey ucuz olur. Bununla birlikte hamsi, sadece yemek için değil tütün tarlalarında gübre olması için de temin edilir ve bu bakımdan önemsenir.

I.VI. Zira'iyâtta Hamsi

Tarımsal faaliyetlerde de hamsiden yararlanmak bu bahsin ana mevzuunu teşkil eder. Hamsinin dirisi gibi ölüsü de yöre halkı için çok değerlidir. Bilhassa kıyı köylerinde hamsi gübresiyle yapılan özel bir uygulamayla topraktan ciddi oranda nitelikli ürün alındığı eserde özellikle vurgulanır: "...Hamsi ile gübrelenen tarlalarda yetişen tütünlerin açık sarı renkte içimlerinin iyi olduğu tecrübe edilmiştir..."[22] Yalnız ahır gübresi gibi topraktaki tesiri uzun süreli değildir. Bu bakımdan en çok tütün tarlalarından verim sağlamada hamsi gübresinden istifade edilir.

I.VII. İktisadiyât ve İhsadiyâtta Hamsi

Hamsinin ekonomik açıdan dolaştığı kıyılardaki yöre halkına katkısından bahsedildiği bu başlıkta, öncelikle hamsinin anavatanı olarak Norveç kıyıları gösterilir. Hamsinin çok doğurgan bir hayvan olmasının sayesinde dolaştığı kıyılarda yaşayan halk için önemli bir tagaddi kaynağı olduğu vurgulanır.

Trabzon, *Mehmed İhsan Efendi*'ye göre hamsinin ikinci vatanıdır. Ancak Trabzon'da hamsinin yüzde birinin bile avlanmadığına dikkat çeker. Hamsinin avlanması kadar muhafaza edilmesinin de üretime ve hamsiden ekonomik anlamda yararlanmaya katkısının yadsınamaz olduğunu özellikle belirtir:

> "... Bir kere balık ne kadar nefis ihzâr olunursa o derece çok sarf olunur, sonra bu mes'elede ecnebî muhacirlerden ziyade dahilî istihlaki nazar-ı dikkate almalıdır; balık güzel işlenir uzun yolculuklara dayanacak surette muhafaza edilir ve fıçılara konulursa yavaş yavaş Türkiye'nin her tarafına gider..."[23]

Hamsinin ekonomik gelir sağlamasını teşkilat, sermaye ve teşebbüse bağlayarak özü tamamlar.

I.VIII. Gıdayât, Sıhhıyât, Ekliyât, Devâyâtta Hamsi

Hamsinin beslenme ve sağlık açısından değerlendirildiği ve bilgilendirildiği bu başlıkta *Mehmed İhsan Efendi,* edebî üsluptan istifade

eder. Verdiği malumatta ve yaptığı tespitlerde şiirin gücünden yararlanır. Hamsi özellikle zihinsel faaliyetlerin gelişiminde ve hazmı kolay olduğu için hazım problemi çekenlerde oldukça etkili bir gıda türüdür. Diğer gıdalarla tüketildiğinde de besin değerinin ziyadeleştiğini belirtir. Aynı zamanda;

Hastaya ayn-ı şifâ olmuş tavası hamsinün
Çünkü ciddidir mülâyimdür gıdâsı hamsinün[24]

beytini mesnet göstererek, hastalar için bire bir şifa kaynağı olduğunu ve türlü rahatsızlıklara iyi geldiğini söyler. Hangi hastalıkların tedavisinde işe yaradığını ise bentler ve beyitler aracılığıyla anlatır. Hatta *Evliyâ Çelebi*'nin "Seyâhat-nâmesi"nde de hamsinin tedavi edici niteliğinden bahsedildiğine işaret eder: "...agrı hastalıgına mübtelâ olan yise şifâ bulur, bir evde yılan ve çiyân olsa hapsi balığın başını tutsü itseler kaçar."[25] Buradan hareketle hamsiyle ilgili bazı batıl inançlara da değinir. Hamsinin bel kemiğinin kurutulduktan sonra tarak gibi kullanıldığında yeni doğan bebeklerin saçlarının gür çıkmasına vesile olduğu, ilk çıkan hamsinin para kesesine atıldığında bereket sağladığı, hamsi kılçığını üzerinde taşıyanların kötücül güçlere karşı korunduğu örneklerini verir.

Bir bentle hamsinin yeme adabından da bahseder. Buradaki mizahi üslup da dikkate şayandır:

Sofra adabını gözet bu pendimi gŭşında tut
Diz çöküp besmele-keş ol âlâ-ı ukbâyı unut
Bir yudum su al hem al ardınca bir lokma lâzŭt
Bir elünle kuyrugın muhkemce tut da öyle yut
Hamsiyi ekl itmenin de yolı var erkânı var[26]

I.IX. Tabhiyât ve Ta'âmyâtta Hamsi

Hamsiden yapılan aş çeşitlerinin ve hamsinin pişirilme usullerinin anlatıldığı başlıktır.

Bu başlıkta;

On dört dürlü ta'amini yaparlar
On tokuz dürlü ta'amin eylemişlerdir hisâb
Bundan olur çünkü en az kırk tokuz dürlü yimek[27]

dizelerine dayanarak hamsinin türlü yemek nev'inin olduğu vurgulanır. İçli tava, hamsi kayganası, hamsi kızartması, hamsi haşlaması, hamsi ızgarası, hamsi pilavı, hamsi çıtlaması, hamsi piyazı, hamsi kebabı, hamsi kuşu, hamsi salamurası, hamsi pidesi, hamsi suyu gibi birçok yemeğin tarif ve tavsifi yapılır. Her yemek tarifinin sonunda da o yemeği tanıtıcı ve övücü mahiyette dörtlükler ya da beyitler sıralanır. İçli tava için;

Hazır olsa evvelâ içli tava bir sofrada
Baklava güllaç da olsa onları cân istemez

hamsi kaygana için;

Birisi de sebze ile kaygana
Çekişir anunçün gelin kaygana
Kopar evlerde büyük fırtına
Üst gelür ziyâde atan mübârek

hamsi kızartması için;

İkincisi sade yağda kızarmış
Yedikçe adamun dişi kızarmış
Kada'ifün şöhretini bozarmış
Tabakda görünmez kalan mübârek

hamsi haşlaması için;

Onuncusu pilekide kızarma
Baş kuyruk karışık birbirin sarma
Rast gelünce sakın öteye varma
Agırlamak ister mihmân mübârek

hamsi ızgarası için;

Tokuzuncu közde kebâb iderler
Küllü müllü dimezler yirler de yirler
Tatlı tatlı pek çok sular içerler
Çok açlar toyurur sudan mübârek

hamsi pilavı için;

Kim katup da hamsiden ekl itse hoşbu bir pilâv
Sofrasında gayrı bir hoşaf ve ayran istemez

hamsi çıtlaması için;

Çıtır pıtır konuşur yâr şive-kâra bakın
Yedükce neş'elenür çıtlama-yı hamsiden

hamsi piyazı için;

Satmakda edâlarla dönüp cilve ve nâzı
Ekl itmiş efendim yine bir hamsi piyâzı

hamsi kebabı için;

On ikinci kiremitde kebâbı
Yiyenlerün cismi çalar rebâbı
Küpleri doldurur olan hisâbı
Çünkü ekser olur nihân mübârek

hamsi kuşu için;

Yedinci hamsi kuşudur adı
Soğuk su başında çıkarmış tadı
Gerçi kuşdur ammâ yokdur kanadı
Hoş refîkdir o uçmayan mübârek

hamsi pidesi için;

Mısır unuyla çünkü hamsiden olur a'lâ pide
Ekl iden artuk yanında başkaca nân istemez

hamsi suyu için;

Hastalanmaz suyunu nûş idenler mutlaka
Müstakil her derd içün vardur devâsı hamsinün[28]

Yemeklerin tarifindeki bu dizeler, *Hafız Zühtü* adlı zatın "Hamsi Destanı" adlı şiirinden alıntıdır. Aynı şiir tüm dörtlükleriyle, "Hamsi-nâme"nin "Mizah ve Edebiyatta Hamsi" başlıklı bölümde de yer alır.

I.X. Tahniyat-ı Hayvaniyatta Hamsi

Hamsinin mumyalanması işleminin bütün safhalarıyla anlatıldığı bölümdür. Hamsi Öncelikle ispirtoda muhafaza edilir. Hamsi karnı üzerinden iki kanadı arasından uzunluğuna yarılır. İki taraftan açılır. Başının adaleleri iyice temizlenir, içine pamuk konulur ve her tarafı-

na sabun arseniği sürülür. Bundan sonraki aşama tellemedir. Telleme işleminin amacı hamsinin içinde iskelet sistemini oluşturmaktır. Hamsinin üzeri terementin yağı ile birkaç defa yıkanır. İki kanadı ve kuyruğu dikine olarak iki mukavva parçası arasına alınarak iğnelerle tutturulur. Hamsinin ağzının açık kalması için kuruyuncaya kadar ağzına tahta bir çubuk geçirilir. Bu işlemlerin ardından kanatların etrafındaki mukavva, ağzındaki çivi çıkarılır ve yeniden yağ sürülür ve aşamalar tamamlanır.

I.XI. Mûsikiyât ve Raksiyâtta Hamsi

Hamsinin hareketlerinin ve sesinin teşhis sanatıyla yorumlandığı bir başlıktır. *Mehmed İhsan Efendi* hamsinin akciğerleri olmadığından sesinin çıkmadığından ancak avcının kurşununa maruz kaldığında inilti ve tınlamaya bir ses çıkardığından bahseder. Hamsiyi sevgilisinin ruhunu arayan aşıklara, musikişinaslara teşbih ederek hamsinin sahile vurduğunu söyleyerek, hamsinin her hareketinin dans edercesine sanatsal bir nitelik taşıdığını vurgular.

I.XII. Edebiyat ve Mizâhiyâtta Hamsi

Mehmed İhsan Efendi "...hamsinin edebiyat ve mizâhiyattaki mevkîi başka cihetlerdeki kıymeti ziyâdedür..."[29] ifadesiyle başladığı bu başlıkta, esasen hamsinin edebî anlamdaki değerini hülasa eder. Şiir mecmularında, ciddi ve mizahi sohbetlerde, İstanbul şairlerinin eserlerinde hamsiyle ilgili parçalara tesadüf edildiğinden söz eder. Şark edebiyatındaki bazı efsanevî eserlerin ya da menkıbelerin kıymeti ile Trabzon ve çevresi için hamsinin kıymetini mukayese ederek ifade etmeye çalışır.

Hamsiyle ilgili aruz ve hece vezniyle koşmalar, destanlar, tahmisler, muhammes ve müseddesler, kasideler, gazeller yazıldığından hatta doğaçlama türkü şeklinde şiirler düzüldüğünden bahsederek; *Bayburtlu Zihnî, Zîver Efendi, İzzet Paşa, Hoca Hüsnü Efendi, Tıflî Efendi, Ahmet Sarım Bey, Esat Ömer Bey, Süleymân Mâhir Bey, Cansızoğlu Mustafa Sıtkı Bey* ve *Baba Sâlim* adlı kişilerin hamsiyle ilgili şiirlerini, birer numune olarak "Hamsi-nâme"ye alır. Ancak sanatkâr, şiirlerin içerik ve şekil özellikleriyle ilgili herhangi bir değerlendirme ya da tespitte bulunmaz. Ancak hamsi yemekleri bahsinde de şiirinden alıntı yapılan Hâfız Zühtü Efendi hakkında bir parça malumat verir.

II. Bölüm

Lâhika

"Hamsi-nâme"ye ekler kısmını oluşturan bölümdür. "Hamsi Hakkında Hamamî-zâde'nin Beyânâtı, Hamsiler ve Hamamî-zâde, Hamsilerin Minneti, Hamsiye Dâ'ir, Milletlerin Edebiyatından Birer Numune, Halil Nihâd Beg'den Mektup, Trabzon'da İlk Balo, Taze Hamsi Balığı, Hamsi Gübresi" başlıkları bu bölümün konularını teşkil eder.

"Hamsi Hakkında Hamamî-zâde'nin Beyânâtı" hamsinin çıktığı zamanlardaki Trabzon halkının neşesinin, heyecanının anlatılmasıyla başlayan bu başlıkta *Hamamî-zâde İhsan Bey*'in bir söyleşisine yer verilir. Söyleyişi, adeta "Hamsi-nâme"nin özet muhtevası gibidir. Hamsinin avlanma mevsimi, hamsinin faydaları, hamsiden yapılan yemek türleri, hamsinin o yılki üretimi söyleyişideki soruların başlıklarını oluşturur. Bu bahiste hamsinin ataları ile ilgili sorulan soruya verilen yanıt paylaşmaya değerdir;

> "...hamsi bir mahluk-ı asildür; dünyayı boynuzunda tutan öküzün isnâd ettiği balık; hamsinün cidâlü'l- ecdâdıdur. Hamsi, bu balıgın karaciğerinden çıkmış. *Acâ'ibü'l-Mahlûkât böyle yazıyor! Yunûs peygâmberi yutan yutan meşhûr balık, galasemelerinden türedigi hakkındaki sözler de Garâ'ibü'l-Mükûnât*'ın ikvâ-yı rivâyetündendür."[30]

"Hamsiler ve Hamamî-zâde" başlığı, *Mehmed İhsan Efendi*'nin mizahî yönünü teşhir eder. Hamsilerin *Mehmed İhsan Efendi'yle* olan kısacık bir sohbetinden bahsedilir. Hamsilerin kişileştirilerek tahkiyeli bir anlatımın hâkim olduğu bir başlıktır. "Hamsilerin Minneti" başlığı da "Hamsiler ve Hamamî-zâde" başlığıyla aynı niteliktedir. Burada da, tahkiyeli bir üslupla, *müstensih S. Hilmi*'nin, Hopa ve çevresinde avlanma yasağı getiren kaymakama karşı hamsilerin teşekkür-nâmesi vardır.

"Hamsiye Dâ'ir"de *Hamamî-zâde İhsân Efendi*'nin Trabzon'da o dönemde çıkan "Yeni Yol" adlı bir gazetedeki hamsiyle ilgili matbu mülakatı yer alır. Ayrıca *Yusuf Ziya*'nın bir şiiriyle, *Hamamî-zâde* ve *Halil Nihâd'ın* bir atışması mevcuttur.

"Milletlerin Edebiyatından Birer Numune" müstensih Kamber tarafından *Hamamî-zâde* ve *Halil Nihâd'ın* birlikte oldukları bir deniz seyahati esnasındaki balık üzerine sohbetlerini içerir.

"Halil Nihâd Beg'den Mektup" da *Hamamî-zâde İhsan Bey'in* amcazadesi *Halil Nihâd'ın* Paris'teyken yazdığı hamsi mevzulu mektubuyla bir şiirinden ibarettir.

"Trabzon'da İlk Balo" ve "Taze Hamsi Balığı" başlıklarında *Hamamî-zâde İhsan Bey'in* başından geçen iki kısa hadiseden bahsedilir. *"Hamsi Gübresi"* de *Rizeli C. Bey*'in bir bahçıvanla arasındaki hamsi gübresi ile ilgili sohbetini içerir. Bu başlıklarda da mizahi bir üslubun hâkim olduğu dikkate şayandır.

III. Bölüm

Eserin üçüncü bölümünü oluşturan bu kısma "İlâve-ı" başlığı düşülmüştür. Burada; "Hamsi-nâme'ye me'haz olan ba'zen münderecâtından alınan kitaplarla mecmû'alarun hece harfleri sırasıyla bibliyografyaları..."[31] ifadesinden de anlaşıldığı üzere "Hamsi-nâme"ye kaynaklık eden eserler tanıtılır. Bu eserler; "Akbaba, Ayîne, Evliyâ Çelebi Seyâhat-nâmesi, Balık ve Balıkçılık, Büyük Ansiklopedi, Türkiye Nüfûsu, Cihân-nümâ, Rehber-i Umûr-ı Beytiye, Zümrüd-i 'Ankâ, Trabzon Sâl-nâmesi, İlm-i Tahnît ve Teheyyetü'l-Hayvânât, Larousse, Menâzirü'l-'Avâlim"dir.

Mehmed İhsan Efendi'ye göre, **"**Akbaba" dönemin en mütekamil ve sanatsal mizah dergisi olup, sahibi ve müdürü *Orhan Seyfi* ve *Yusuf Ziya Bey*'lerdir. "Ayîne", yetmiş üç sayı yayımlanan müstakil mizah dergisidir. "Evliyâ Çelebi Seyâhat-nâmesi", ilk altı cildi 1898'de, yedinci cildi 1928'de yayımlanan "eski coğrafya ve halkiyât ve harsiyât noktasında mühim eserdir."[32] "Balık ve Balıkçılık" *Deveciyân Karakin Efendi* tarafından yayımlanan 440 sayfadan müteşekkil geniş bir eserdir. "Büyük Ansiklopedi", on üç tanınmış kişi ve bir bilim adamından oluşan bir komisyon tarafından her konuda yazılmış bilimsel bir eserdir. "Türkiye Nüfûsu", *İstatistik Müdüriyet-i Umûmîsinin 1927'de il, ilçe, köy* bazında hazırladığı otuz üç sayfalık bir eserdir. "Cihân-nümâ", 1729'da *İbrahim Müteferrika* tarafından basılan, 1669'da yazılan, coğrafya kitapları içerisinde eski devirlere ait yegâne eserdir. "Rehber-i Umûr-ı Beytiye", müellifi *Mehmet İzzet Bey* olan, eve müteallik işlerin rehberi niteliğinde tamamlanmamış bir eserdir. "Zümrüd-i 'Ankâ", *Hâşim Sâmî Bey* sorumluluğunda nesir, mizah yazılarının ve değişik ressamların eserlerinin basıldığı bir dergidir. "Trabzon Sâl-nâmesi"; 1898-1700 yılları arasında Trabzon'un doğası, medeniyeti, kültürü,

resmi ve özel daireleri hakkında açıklayıcı ve istatiksel bilgiler içeren 17. sâl-nâmedir. "*İlm-i Tahnît ve Teheyyetü'l-Hayvânât*"*;* mabeyn eczacılarından *Artin Ormanyan Efendi* tarafından Fransızcadan tercüme edilen, değişik hayvanlarla ilgili malumat içeren bir kitaptır. "Larousse"*, Kalud Ojen*'in başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanan yedi ciltlik bir eserdir. "Menâzirü'l-'Avâlim", *Trabzonlu Mehmet el-Âşık'ın seyahatleri esnasında edindiği izlenimlere ve gördüklerine dair bir eserdir.*[33]

Eserin üçüncü bölümünün bir diğer kısmı eserde bahsi geçen on beş kişinin kısa biyografilerine ayrılır. Bu başlık da "İlâve-2" olarak eserde adlandırılır. *Hamamî-zâde İhsân, Ahmet Sarım Beg, Es'ad 'Ömer Eyyûbî, Evliyâ Çelebi, Baba Sâlim, Bayburtlu Zihnî (Osmân Efendi), Hâfız Zühdî Efendi, Hoca Hüsnî Efendi (Çizmeci-zâde Hüseyn), Zîver Efendi, Süleymân Mâhir Beg, Tıflî Efendi, 'İzzet Pâşâ, Kâtip Çelebi (Mustafâ bin 'Abdullah-Hâcı Halîfe), Mehmed bin 'Ömer bin Bâyezid el-Âşık, Mustafâ Sıtkı Beg* gibi isimler, bu bölümde tanıtılan şahsiyetlerdir.

IV. Bölüm

Giriş kısmında bahsedilmemekle beraber, "Hamsi-nâme"de "IV. Bölüm" olarak değerlendirilebilecek küçük bir sözlük kısmı vardır ve "Lügâtçe" olarak geçer. Bu bölüm; sanatkârın "Hamsi-nâmede bir sûretle geçüp de pek me'nûs olmayan ba'zı kelimelerin yalnız mevzû' ma'nâlarını gösterir."[35] açıklamasıyla başlar. Eserde geçen yaklaşık 165 kelime ve terkibin anlamlarına yer verilir.

Yine bu bölümde zikredilebilecek "M*ünde*ricât" ve "Kitaphânemizde Mevcût Âsârun Ba'zıları" başlıkları mevcuttur.

Sonuç

"Hamsi-nâme"nin, yazıldığı dönemin koşulları düşünüldüğünde ayrıntılı ve titiz bir sanat mahsulü olduğu aşikardır. Zira eser baz alınarak birçok bahis hakkında malumat edinebilmek mümkündür. Aynı zamanda eser, yazar *Hamamî-zâde Mehmed İhsan Efendi*'nin âlimliği, edebî kişiliği, sanatsal yönü ve zekasıyla da ilgili sağlam veriler sunar.

1928 yılı baskısı baz alınarak tetkik edilen "Hamsi-nâme" dört kısma ayrılmıştır. Esas bölüm ilk bölüm olup, eserde hamsinin konusuna

göre işlendiği başlıklar özetlenerek değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. "Hamsi-nâme"nin ilk bölümü hamsinin biyolojik serüveniyle başlar. Akabinde hamsi kelimesinin gramatikal yapısı ve geçtiği kaynaklardaki işleniş biçiminden bahsedilir. Dolayısıyla ilk üç başlık, hamsiyle ilgili kitabî bilgilerden ibarettir. Hamsinin avlanma usulü ve zamanıyla ilgili başlıktan sonra satış ve nakliye süreçlerine geçilir. Hamsinin bilhassa yöre halkı için ekonomik öneminden bahsedilen başlığı, tarımsal öneminden bahsedilen başlık takip eder. Hamsinin ekonomik ve tarımsal açıdan değeri kadar sağlık ve beslenmedeki değeri de bir o kadar ziyadedir. Hamsinin en uzun anlatıldığı başlıklardan biri de ondan yapılan yemek çeşitleridir. Bu yemeklerde kullanılan malzemeler ve tariflerden sonra hamsinin şifahi açıdan faydalarına geçilir. Hamsinin mumyalanarak saklanması sürecinin ardından son iki başlığı hamsinin sanatsal ve edebi değeri teşkil eder. *Hamamî-zâde Mehmed İhsan Efendi*'nin zekasını, nüktedanlığını, sanatsal yetkinliğini kanıtlayan meşhur *Hamsi* kasidesiyle birlikte klasik Türk edebiyatından ve halk edebiyatından seçme şiirler bu başlıklarda yer alır.

İkinci bölüm de literatürde hamsiyle ilgili farklı dergilerde yayımlanan çeşitli yazılardan müteşekkildir. Bu bölümle üçüncü bölüm ekler bölümleri olarak değerlendirilebilir. Zira üçüncü bölüm de kaynakça niteliğindedir. "Hamsi-nâme"yi vücuda getiren, eserde bahsi geçen eserler ve kişiler ayrıntılı olarak tanıtılır.

Dördüncü bölüm son bölümdür. Bu bölüm de sözlük kısmını teşkil eder. Metinde geçen yöresel ya da terimsel sözcüklerin anlamlarına yer verilir. Böylelikle "Hamsi-nâme" tamamlanır.

Dil ve üslup açısından bakıldığında Arapça, Farsça kelime ve terkiplerin sıkça kullanılması sanatkârın meyilli olduğu klasik Türk edebiyatının özelliklerini yansıtır. Ancak "Kitâbiyâtta Hamsi" başlığı haricinde genel anlamda eserin, didaktik bir özellik taşıdığından, sade bir dille yazıldığı söylenebilir. Bununla birlikte farklı dillerden kelimelerin de eserde kullanıldığı görülür.

Klasik Türk edebiyatının son mümessili olarak farz edilen *Hamamî-zâde Mehmed İhsan Efendi'nin* edebî kişiliğinin aynası niteliğindeki "Hamsi-nâme" birçok mevzuya kaynaklık teşkil etmesi bakımından da önem arz eder. Zaten çalışmamızın değerini artıran da eserin bu özellikleridir.

Ekler

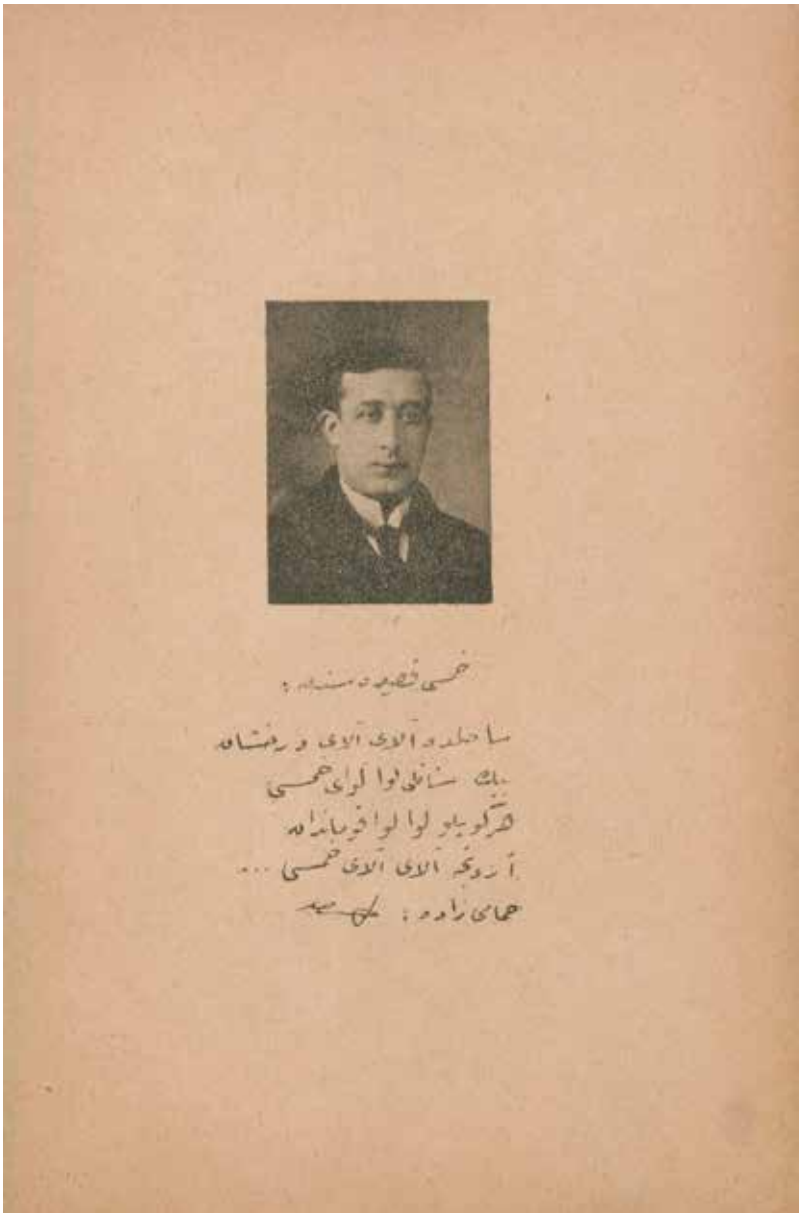

کتابیات‌ده خمسی

خمسی‌دن باحث اثرلر ـ مناظر العوالم : محمد العاشق ـ سیاحتنامه : اولیا چلبی ـ
جهانما : کاتب چلبی ـ طربزون سالنامه‌سی ـ بویوك آنسیقلوپه‌دی ـ
لاروس ـ بالق و بالقچیلق : قره‌کین افندی ـ

خمسی سواحل خلقته بر عطای الهیدر ؛ خلق سواحل ، بو عطای الهیله مباهیدر ؛ هرکس اونك دیدار نعمت مداریته طالب اولور ، زیرا او دیدار نعمت مدار رفاه ناسی موجب اولور . تجیل شانی وجیهٔ ذمت عد اولنور ؛ بو طریقله قدیم و جدید بعض قیودده یری بولنور ؛ ماحصل بو مخلوق مبارك نازك بر مخلوق کتابیدر . خلقك لسان شکرانی آکا تحدیث نعمت خطابیدر . بوندن اونوری بعضاً کتب و رسائلده بحثه موضوعدر . قیمت و اهمیتی بر قات دخی مرفوعدر :

اول باحث قدمای جوغرافیوندن طربزونی محمد العاشق بن عمر بن بایزیددر ؛ « مناظر العوالم » عنوانلی تألیف بهیتی حقا که بر اثر مفیددر ۱۰۰۵ سال هجریده طربزون احوالنده خمسیدن بحث ایتمکده‌در . ۱۰۵۰ سالده طربزونه کلن اولیا چلبی معروف سیاحتنامه‌سنك عین مباحثنده اوانره کیتمکده‌در . مشهور کاتب چلبی « جهانما » سنده فقرات مختصره اوزره خمسی موضوعنی بسط و تسطیر ایدر . ولایت « سالنامه » لری رسائل متعدده ایله عین اوصافی درج و تذییر ایدر ؛ فی الجمله محیطلرله قاموسلرده جرائد « طربزون » ده بالق و بالقچیلق عنوانلو اثرده و دها نیجه کتب حقایق گسترده یری واردر . زیرا که عرض و اعلانه سزا قدر بهتری واردر .

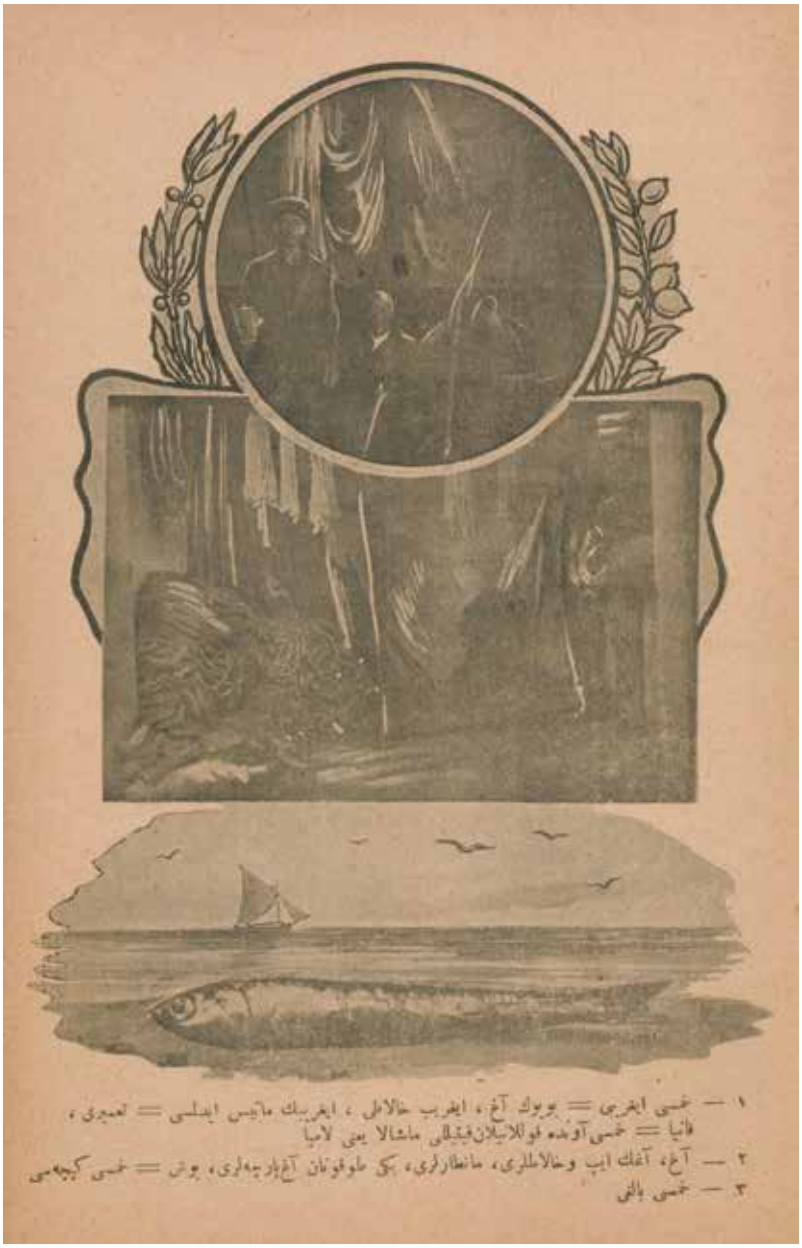

١ — خمسی ایغریبی = بویوك آغ ، ایغریب خالاطی ، ایغریبك ماتیس ایدلسی = تعمیری ،
فانیا = خمسی آونده قوللانیلان قیتیللی ماشالا یعنی لامبا
٢ — آغ ، آغك ایپ وخالاطلری ، مانطارلری ، بکی طوقونان آغ پارچه‌لری ، بوش = خمسی کیچه‌سی
٣ — خمسی بالغی

«طبخیات» و «طعامیات ده خمسی

خمسینك آییقلاتماسی - قیلچیغنك چیقارلماسی - خمسی ییمکلرینك نوعلری - اسملری - موز کبی - بر فقره - خمسینك ایچلی طاواسی - قایغاناسی - قیزارتماسی - خاشلاماسی - ایزقاراسی - پیلاوی - چیتلاماسی - پیازی - کبابی - خمسی قوشی - صالاموراسی - پیده‌سی - پیشیرمه صورتلری - خمسی صویی .

خمسینك یازیلان بحثلری و یاپیلان صحبتلری چوق دفعه اونك طبخیات وطعامیاتنه دائردر . ییمك یاپیلاجق ، طوزلاناجق خمسی آییرتلانوب تمیزله‌نیر ، بوکا طربزونده « آییقلاما » دیرلر ؛ خمسی ؛ صول ألك ایلك اوچ پارماغیله طوتولور ، صاغ ألك ینه‌عینی پارماقلری یاردیمیله باشی قوپاریلیر ، شهادت پارماغیله ایچی آییقلانیر ، بو ؛ هردورلو ییمکی ایچون اساسدر. صوکره خمسی قیلچیغنك چیقارلمسی کلیر . بوده صول ألده طوتولان آییقلاتمش خمسینك باش طرفی یعنی صیرتی ابتداسندن صاغ ألك باش پارماغنی قیلچیغنك آلتنه قویوب ایله‌ری دوغرو سوردکدن صوکره یوقاری‌یه قالقان قیلچیغی بو الك باش و شهادت پارماقلریله طوتارق چیقارمقله اولور ؛ آنجق هر ییمکنده بو عملیه‌یه لزوم کورولمز .

خمسی ییمکلری - صاییلیرکن - نوعلریله اسملرنده وبعضاً پیشیرمه صورتلرنده اختلاف ایدلمشدر :

§ اون دورت دورلو طعامی یاپارلر

§ اون طقوز دورلو طعامن ایلشلردر حساب

§ بوندن اولور چونکه أك آز قرق طقوز دورلو ییمك

مصراعلریله حقیقتده طاواسی ، ایچلی طاواسی ، کیره‌میتده‌سی ، ایزقاراسی ، قایغاناسی وسائره ... نوعلرینی ؛ - انصافلیلر - اون درده ، کیمی اون دوقوزه ، بعضیسی قرقه و بر قسمی قرق دوقوزه قادار چیقاریورلر ؛ صوکره مزاح

کوزه‌جله دیزیلیر و اوسته پیلاو دوکولور ؛ بونك اوستی‌ده ایکنجی بر قات خمی ایله ایسقیف حالنده‌أورتولور .

دیمك که تپسینك آلتی ، اوستی خمی و اورتاسی پیلاودن عبارتدر . هپسنك اوسته‌ده بر آز ترہ یاغی أریدیلوب دوکولور و تپسی سرین بر آتشك اوزرینه قونولور. بویله‌جه پیشه‌رك نار کی قیزاریر ، پیلاوی‌ده اچ پیلاو رنك و لذتی آلیر .

« انجلی طاوا » خمینك اك معروف ، اك نفیس و مقبول یمکی ، خمیدن یاپیلان یمکلر ایچنده اك اول خاطره کلیدر . تپسی ایله باش یمك اولهرق صوفره‌یه قونولور و

« برنجله یاپیلیر انجلی طاوامی
بیاره ، اوزومله چیفار صفامی
یوکا هیچ سوز اوناز جالر هداسی
ایشته بو در هر زمان مبارك »

بندیله :

« حاضر اولسه اولا انجلی طاوا برسفره‌ده
باقلاوه ، کالاچ‌ده اولسه آتلری جان ایسته‌مز »

بینك تعریفی اوزره ذوق و اشتها ایله بیشیله‌جك نفیس بر یمك اولور .

خمی قایغاناسی — (یومورطه‌لی، بازلی)

بر قایغانا قاچ یومورطه‌دیمش
باق اورتمده قایغاناك خمی

بش آلتی ، ـ ایجاینه کوره ـ اون ، اون بش یومورطه‌یی بر قابه قیروب بر قاشیقله چالالی ، ایچنه بر مقدار خمی دیدیکله‌مه‌لی . . بر قاچ طوتام یوغدای اونی قومالی و بر آز مایدانوز دوغرایوب بر قاشیقله قاریشدیرمالی مایدانوز قومامه‌ده اولور ، صوکره بر طاواده یاقیلان قیزغین ترہ یاغنه یو یومورطه‌لی خمی‌یی دوکه‌لی وقاشیقله یاغمالی ـ آلتی پیشنجه ـ طاوانك قاپاغی چویروب اوستی‌ده پیشیرمه‌لی ...

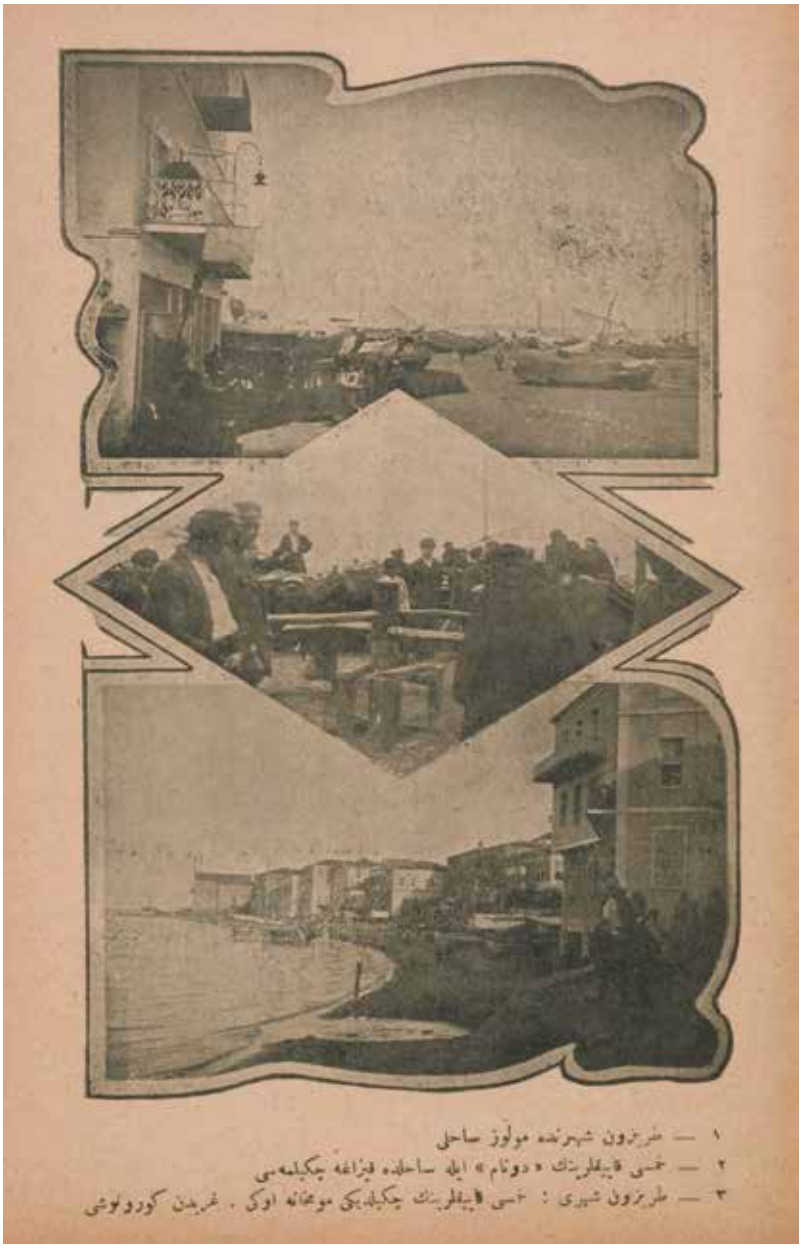

١ — طربزون شهرنده مولوز ساحلی
٢ — خمسی قاپیقلرینك «دونام» ایله ساحلده قیزاغه چکیلمه‌سی
٣ — طربزون شهری : خمسی قاپیقلرینك چکیلدیکی موخانه اوکی . غریدن کورونوشی

ادبیات ومزاحیات ده خمسی

شاعرلرك وخلقك لسانی ـ قلاسیق ادبیاتزده خمسی ـ تزه کتابه‌لر ـ باصدیرما دستانلری ـ جمه و عروض وزنلری ـ ساز شاعرلری ـ قلم شعرامسی ـ برکویلو قادین ـ ارتجالاً خمسی قوشماسی ـ خمسی منظومه‌لری ـ یازان شاعرلر ـ بر تاریخچه ـ بکی شاعرلرك منظومه‌لری ـ خمسی فقره‌سی ـ خمسی دستانی ـ مسدس ـ خمسی غزلی ـ ذیلی ـ تخمیلر ـ ـ بر غزل ـ نظیره‌لر ـ خمسی و حذفده منظومه ـ بر قوشما

خمسینك ادبیات و مزاحیاتده‌کی موقعی باشقه جهتلرده‌کی قیمت و اهمیتدن زیاده‌در ؛ طرزون و حوالیسی شاعرلرینك شعر مجموعه‌لرنده، چوغه‌کلرده ، بعضاً استانبول شاعرلرینك انرلرنده بویله پارچه‌لره تصادف ایدیلیر . خلقمزك جد و مزاح لسانی وعادی محتلری بیله اوکا أهمیتلی برموقع آیرمشدر.

دیمکله بیلیر که شرق ادبیاتنك، قلاسیق ادبیاتمزك ـ مختلف شاعرلر طرفندن ـ ترنم ایدیلن بعض ثابت وأفسانه‌آمیز منقبه‌لری «ایسه طرزون وحوالیسی ایچون خمسی‌ده اونك برینی آلمشدر. مثلاعین ادبیاتك «کل وبلبل»ی،«شمع وپروانه‌سی» هپ بر تمثال اولدیغی کبی طرزونك خمسی منظوماتی‌ده اوکا یاقین برشکل عرض ایدر ؛ اوقادار که شاعر «زیور افندی »نك منظومه‌سندن بعض پارچه‌لر اوقوبوب یازما بیلمه‌ینلرك بیله محفوظیدر .

ذاتاً هربرك مخصوصاتندن آزجوق فرقله بویله برعمومیت کوزه چارپار ؛ مثلا «ارضروم» وجوارى شاعرلرینك « تزه کتابه »لری واردر وبونه «قیصری»

سنه‌سنده « ولایت مطبعه‌سی » نده آیریجه باصیلمشدر؛ نظیره‌لری ذیلی، تخمیسی اولدیغی کبی بویله تنظیم ایدیلن « مربعات » و « مخمسات » ده وادر؛ بنه شاعر لردن « بابیور دلی ذهنی » ، « طرزونلی چیرمه‌جی زاده خواجه حسنی » ، « اردولی طفلی » افندیلرله « قیصریه‌لی عزت‌پاشا » و دهااسملریی اظهار ایتمه‌ینلر : مختلف تاریخلرده ، مختلف شکللراوزره خمسی منظومه‌لری یازمشلردر .

خمسی حقنده بالکز طرزونلی اسکی شاعرلرك دکل ؛ اونلره پی‌درولك بولنده ورأساً یکی‌لرلده یازیلریی کورویورز؛ شو « خمسی نامه » مناسبتیله بر « قصیده » م، معلم « احمدصارم »، ایوبی اسعدعمر، سلیمان ماهر و مصطفی صدقی « بکلرك منظوماتی؛ حتی « باباسالم » افندینك تکلماتی‌ده یوقیلدندر ؛ هپسی محفوظم اولان یونلردن رقمنی ـ آشاغی‌یه ـ نقل ایدیبورم :

خمسی قصیده‌سی

بر صبح صفا نمای خمسی
ایلردی کوکل رجای خمسی
قائلدی جان اوزاقدن اولسون
بر تحفهٔ مرحبای خمسی
کوسترمدی موسمنده زیرا
دیدارینی دلربای خمسی
بر بیلدر اویار جان کورونمز
یوق کوردیکمز وفای خمسی
عاشقلری قالدیلر ترپل هپ
موجودی ایدوب هبای خمسی
زورقچه سوار ذوق ایکن بن
قالدم یو سفر بلای خمسی
افتادهٔ جانفدای اسیك
دلدادهٔ مبتلای خمسی

قوت جاندر معده‌یه، زینت رساندر اللره
جای پاك احترام ایستر قوتولماز کم یره
ارمغان کبی کزر الدن اله هر کشوره
پی‌رو اولدم بن‌ده «عزت» اثر پاك «زیور» ه
اهل ذوق و کیفه واجبدر ثناسی خمسینك

«عزت پاشا»

طربزون شهری : «کوزل حصار» ده «فتار» و «قاندیل قایا»
ساحلی شرقدن کورونوش .

Dipnotlar

1 Mustafa İsen ve Rıdvan Canım, *Hamâmî-zâde İhsan Hayatı Eserleri ve Divanı,* Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, s.1.

2 Mustafa İsen ve Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.1; Hüseyin Albayrak, *Trabzonlu Dîvân Edebiyatı Şairleri,* Trabzon Belediyesi, İstanbul 2010, s. 223.

3 İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ),* M. Kayhan Özgül (hzl.), C. II, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2000, s. 1011.

4 Hüseyin Albayrak, *a.g.e.*, s. 223.

5 Mustafa İsen ve Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s.7; Murat Yüksel, *Geçmişten Günümüze, Trabzon Şairleri-1 Osmanlı Dönemi,* Yunus Dergisi Yayınları, Trabzon 2000, s. 393.

6 Mustafa İsen ve Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s. 9; Hakkı Sühâ Gezgin, "Edebî Portreler", *Yeni Mecmua*, 57, 1940, s. 6.

7 Mehmet Sait Çalka, "Nüktedan Şair Hamâmîzâde İhsan ve Divanındaki Mizahî Manzumeleri", *Karadeniz Araştırmaları*, 53, 2017, s. 196.

8 İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.,* s. 1012.

9 Mustafa İsmet Uzun, "Hamâmîzâde Mehmed İhsân", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XV, Ankara 1997, s. 435.

10 Mustafa İsen ve Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s. 14.

11 Mustafa İsen ve Rıdvan Canım, *a.g.e.*, s. 14.

12 Orhan Hammamioğlu, *Hammamizade İhsan, Hamsi-name,* Yaylacık, İstanbul 1972, s. 3.

13 Hamâmî-zâde İhsân, *Hamsi-nâme,* Sebat Matbaası, İstanbul 1928, s. 6.

14 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.,* s. 7.

15 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.,* s. 11.

16 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 13.

17 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.,* s. 23.

18 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.,* s. 28.

19 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 30.

20 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 32.

21 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 33.

22 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 38.

23 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 43.

24 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 47.

25 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 50.

26 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 47.

27 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 52.

28 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e*, s. 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61.

29 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 67.

30 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 99.

31 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 118.

32 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, s. 118.

33 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, ss. 118-123.

34 Hamâmî-zâde İhsân, *a.g.e.*, ss. 125-150.

Kaynakça

ALBAYRAK, H., *Trabzonlu Dîvân Edebiyatı Şairleri*, Trabzon Belediyesi, İstanbul 2010.

ÇALKA, M. S., "Nüktedan Şair Hamâmîzâde İhsan ve Divanındaki Mizahî Manzumeleri", *Karadeniz Araştırmaları*, 53, 2017, s. 189-204.

DECELLİOĞLU, F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2000.

GEZGİN, S., "Edebî Portreler", *Yeni Mecmua*, 57, 1940, s. 6.

HAMMAMİOĞLU, O., *Hammamizade İhsan, Hamsi-name*, Yaylacık, İstanbul 1972.

Hamâmî-zâde İhsân, *Hamsi-nâme,* Sebat Matbaası, İstanbul 1928.

İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ)*, M. Kayhan Özgül (hzl.), C. II, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2000.

İSEN, M., CANIM R., *Hamâmî-zâde İhsan Hayatı Eserleri ve Divanı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Altınpost Yayıncılık, Balıkesir 2012.

UZUN, M. İ., "Hamâmîzâde Mehmed İhsân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV, Ankara 997, s. 435-436.

YÜKSEL, M., *Geçmişten Günümüze, Trabzon Şairleri-ı Osmanlı Dönemi,* Yunus Dergisi Yayınları, Trabzon 2000.

Bir Trabzonlu Yazar Nazan Bekiroğlu'nun Metinlerinde Trabzon

Muzaffer UZUN
Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Giriş

Eseri inşa eden yazar ile onu anlamlandırma ve yorumlama sorumluluğunu alan okur arasında kurulan bildirişim ilişkisi, metinleşme sürecinde belirleyicidir. Okur, metni sahip olduğu dünya bilgisi ve metnin sunduğu bağlam doğrultusunda değerlendirir. Yazarın inşa ettiği, metinde sunulan kültürel, tarihi, sosyal bağlam; okurun dünya bilgisi, ruhsal özellikleri, yaşı, cinsiyeti, kültür düzeyi, inancı ve iletişim düzeyi ile örtüşmediğinde iletişim de istenen düzeyde gerçekleşmez.

Kelime, toplumun dünya görüşü demek olan bir iç-dış âlem tasavvurunun belirli bir parçasıdır[1] ve kelimeler zihnin kudreti ile hayat bulur böylece boş bir kalıp ya da etiket olmaktan kurtulur.[2] İnsan; kelimeler ile dünyayı anlar, yorumlar, biriktirir, değiştirir ve bir gelecek inşa eder. Bu zihinsel faaliyet neticesinde ortaya çıkan, şekillenen, bir anlam yüküne erişen kelimeler ile o dili konuşanların dünyayı nasıl algıladıkları da tanımlanabilir. Kelimeler, bir anlamda toplumun belleğidir ve kelimeler aracılığıyla toplumun yaşayışı, ideolojisi, gelenekleri, kanaatleri hakkında bilgi sahibi olunur. Kimi kelimeler, atasözleri, deyimler, kalıplaşmış sözler; kavram alanlarına göre gruplandırıldığında ortaya çıkan ögelerdeki yoğunluk; toplumun o konuyla ilgili hassasiyetini, konunun hayatındaki önemini gözler önüne serecek türden olur.[3]

Bireyin sözlüğünün oluşumunda yaşantının belirleyici olduğu ifade edilmelidir. Kelimelerin dil kullanıcısının tecrübeleri, hisleri, kanaatleri ile yeniden şekillenmesi sözlükteki karşılıklarından ya da diğer

dil kullanıcılarının kullanımlarından farklılaşmasına neden olur. Kişisel çağrışımlarla yeni anlam yükleri edinen kelimeler, ancak bağlamın kavranması ile çözümlenebilir olur. Bu aynı zamanda anlatıcı ile dinleyen arasındaki iletişimsel köprünün de kurulduğu anlamına gelir. "Her dönem, her bağımsız yazar, kendi bireyselliğini diline yerleştirmekten sakınmadığından farkında olmadan sözcüğe ayrı bir şey ekler ya da onu değiştirir."[4]

Ancak üyesi oldukları alanlar içinde değerlendirildiklerinde bir anlam kazanıp[5] ulaşılabilir olan kelimeler, bağlamlarından koparıldıklarında bir iletişim değerine ulaşamazlar. Bu sebeple metnin anlaşılması yazarın bağlamının anlaşılması ile de ilişkilidir. Tecrübelerle şekillenen kelimeler, kelimelere hayat ile yüklenen anlamlar ve onu saran çağrışımlar yazarın sözlüğünü verir. Bu sözlük, aynı zamanda yazarın dünyasıdır. Trabzonlu bir yazar olarak Nazan Bekiroğlu'nun sözlüğü de özellikle iki eserinde doğup büyüdüğü ve yaşadığı şehre dair izler taşır.

Trabzon; Nazan Bekiroğlu'nun *Mücellâ* adlı eserinde, hikâyenin geçtiği yer; Nar Ağacı'nda Batum, Tiflis, Bakü hattında halı ticareti yaparken Bolşevik İhtilâli neticesinde Batum'dan kaçıp gelen dedesi *Settarhan* ve anneannesi *Zehra*'nın yollarının birleştiği şehir olmuştur. Roman kahramanlarının tutunduğu, var olduğu şehir, *Trabzon*'dur. Bu eserlerde şehir, sadece hikâyenin geçtiği yer olmaktan öte geçmiş, yazarının da bir *Trabzonlu* oluşu ile metinlerin öne çıkan unsurlarından biri hâline gelmiştir.

Otobiyografik izler taşıyan *Mücellâ*, 1930'lardan 1970'lere dönemin Türkiye'sinin de panoramik olarak sunulduğu bir *Trabzon* hikâyesidir. Kadın yazarların otobiyografik verilere ve hatıralara yönelmelerine bir örnek olan *Nar Ağacı'nda*, Nazan Bekiroğlu'nun bir aile tarihi oluşturma düşüncesi, *Trabzon* merkezli bir *kent tarihine* dönüşür.[6] Romanlarda geçen Trabzon ile ilgili kelime kadrosu aracılığıyla o dönemin Trabzon'u, tarihi; Trabzon'da yaşayanların tercihleri, inançları, sosyal hayatı hakkında okuyucu bilgi sahibi olur.

Metnin inşasında etkili temel kelime kadrosu ve ilişkili olduğu diğer kelimeler, metnin konusunu ve mesajını tayin eder. Bu çalışmada, mesajın ve konunun şekillenmesinde, metnin bir *bağdaşık* yapı olarak tanımlanmasında belirleyici kelime kadrosunun bir üyesi, kahramanların bağlı olduğu, olayların geçtiği *Trabzon* ve onunla ilişkili

diğer kelimeler belirlenmiş, metindeki yerleri ve anlamsal yükleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Nazan Bekiroğlu

3 Mayıs 1957 *Trabzon* doğumlu olan *Nazan Bekiroğlu*, *biyografisinin vazgeçilmez cümlesiyle "dört yıllık üniversite tahsili hariç" hep bu kentte -bulut, deniz, yağmur-* yaşamıştır. Altı yaşına kadar *Pazarkapı*'da deniz gören bir konakta büyür. Oturdukları bu büyük evde yaşadıkları, Nazan Bekiroğlu'nun ilham kaynaklarından biridir. On dört yaşında babasının vefatı, *konak*tan *apartman dairesi*ne geçiş, ruh dünyasının şekillenmesinde etkili olmuştur.[7] Roman denemeleri ve şiirleri olan babası, *Trabzon*'da mahalli bir gazete olan Hedef gazetesini çıkarır. Sanatçı bu anlamda *babasının kızı*dır.[8] Annesi Azeri asıllı eğitimli titiz bir kadındır. Sırasıyla Trabzon İskenderpaşa İlkokulu (1968) ve Trabzon Lisesi'ni bitirir (1974). Daha sonra Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden (1979) mezun olur. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde başladığı master eğitimini *Ömer Seyfettin'in Hikâyelerinde Avrupa Ülkeleri ve Türkler* adlı teziyle tamamlar (1981). Orhan Okay yönetiminde hazırladığı *Halide Edip Adıvar'ın Romanlarının Teknik Açıdan Tahlili* adlı teziyle doktor (1987), *Şair binti Osman* adlı çalışmasıyla doçent (1995) olur.[9] *Nazan Bekiroğlu*, Trabzon Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Hocası Orhan Okay'ın *Bir şehri sevmenin şartı ona hizmet etmektir*, sözüne istinaden sevmenin şartını hizmet olarak görmüş, Trabzon dışında hiçbir yerde yaşamamış, şehrine hizmet etmiş[10], (Bekiroğlu, 2010; 181) eserleri ile Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olmuştur.[11]

Nar Ağacı, Mücellâ ve *Trabzon*

> *"Trabzon eskiydi, İstanbul, Roma kadar eski."*[12]

Anlatıcı, *Nar Ağacı*'nda dedesi öldükten sonra onun evinde bulunan teneke kutunun içinden çıkan beş *eski zaman fotoğrafına* her bakışında maziye bir kapı aralar ve fotoğraflardan her birine bakış bir yolculuğun habercisi olur. Fotoğraflardan dördü *Eski Ev*, *Gülcemal Vapuru*, *Trabzon'daki Taşhan*, *Trabzon'da Meydan'ın çok kalabalık bir günde çekilmiş fotoğrafı, Trabzon* ile ilgilidir. Fotoğraflardan hareketle mazide bir

yolculuğa çıkan anlatıcı, romanda o anın *Trabzon*'una ait manzarayı okuyucularının gözünde canlandırır.[13] Bu şekilde eser, mekânın *Trabzon* olduğu beş bölümden; *I. Kitap Nar Ağacı*, *IV. Kitap Gülcemal*, *VI. Trabzon'dan Çıktım Yola Başım Selâmet*, *X. Kitap Kahve Ocağı*, *XI. Kitap Gölge Sabahı* oluşur.

Nar Ağacı'nda fotoğraflarla maziye yapılan yolculukların ilki, *Trabzon*'da *Meydan*'ın fotoğrafı ile başlar. Fotoğrafın zamanı 1912'de *Trabzon*, kervanların menzili, tacirlerin şehridir. *Trabzon*'un çarşısı *Binbir Gece Masalları'nın çarşıları gibi renkli hareketlidir. Meydan*'da Tebriz'den yola çıkıp Trabzon'a varan kervanlar; *Trabzon*'un sokaklarında denk çözüp mal teslim eden *Acem, Ermeni, Gürcü, Azerbaycanlı tacirlerle* doludur. *Mumhane kapısından başlayarak kademe kademe yükselen, eğimli, merdivenli,* iç içe açılmış dik sokaklarda kurulmuş; *sokağı, mıntıkası belli meslek erbapları*ndan oluşan *Trabzon*'un meşhur çarşısında İran'ın kıymetli halıları, Isfahan'ın nadide kumaşları, Diyarbakır'ın Bursa'nın eşsiz taşları, antika silahlar, değerli paralar, tilkiler, maymunlar, kuşlar satılır. *Türk, İranlı, Azerbaycanlı, Arap, Afgan, Rus, Rum, Ermeni bezirgânlar* dükkânlarının ya da tezgâhlarının önünde müşteri çekmeye çalışır.

Gülbahar Hatun Türbesi, *Yavuz Sultan Selim*'in annesi *Gülbahar Hatun* tarafından yaptırılan külliyeden arda kalan cami, şadırvan ile birlikte *Trabzon*'un simge yapılarından biridir. Her şehrin her semtin bir sahibinin olduğunun ifade edildiği eserde *Trabzon'un sahibesi*, *hanımefendisi* de *Trabzon Fatihi*'nin gelini *Gülbahar Sultan*'dır. Trabzon Valisi şehzade Selim'i ziyaret maksadıyla *Trabzon*'a gelirken Karadeniz'in meşhur fırtınası *Kestanekarası* fırtınasına yakalanan *Gülbahar Hatun*'un gemisi, *Fol limanı*na sığınır. Gülbahar Sultan bunun üzerine bu bölgenin büyük bir kısmını vakfa çevirir. Bugün Trabzon'un ilçesi *Vakfıkebir -Büyük Vakıf-* adını bu şekilde alır. *Gülbahar Türbesi*'nin tanıtıldığı eserde türbeyi inşa eden *Tebrizli Acem Ali*'den de bahsedilir. Türbenin kapısının üzerindeki kitabede ismi yazılı *Tebrizli Acem Ali*, *Yavuz Selim Sultan*'ın *Doğu seferinden dönerken yanında getirdiği ganimetlerden biri*dir.

İki katlı ahşap evler, kendisini ahşap üzerine kurmaya alışkın Türk mahalleleri, sokakları o dönemin Trabzon'unu ifade eder. *Nar Ağacı*'nda gidilen *an*lardan biri de anlatıcının *Büyükannesinin baba evi*, *Eski Ev*e ait fotoğrafla başlar. Bu, *Pazarkapı kumsalı*nda, geniş bahçe

içindeki *iki katlı ev*, daha sonra *yola gitmiş*, dönemin Trabzon'undaki yapıların da kopyasıdır.

> Sokaklar eğri büğrü olsa da kâgir evlerin hepsi bahçe içinde tek ya da iki katlı, kiremit damlı. Bütün şehir gibi burada da yüksek duvarların arkasından sokağa sarkmış portakal ve turunç ağaçları, nar dalları var, aralık kalmış kapılardan içeri çekincesiz göz attığımda taşlığın iki yanına sıralanmış gülhatmiler, sarmaşık gülleri, büyük ve keskin kokulu karanfiller, duvar diplerinde mor, kırmızı, pembe, beyaz sardunyalar. (Nar Ağacı, s. 37)

Nar Ağacı, *Trabzon*'un etnik yapısına dair bilgiler de içerir. Türk, Rum ve Ermenilerin birlikte yaşadığı şehirde İranlı, *Azerbaycanlı*, *Arap*, *Afgan*, *Rus*, *Rum*, *Ermeni* bezirgânlar şehrin hareket ve renginin göstergesidir. Başta Trabzon'un Rum ve Ermeni mahalleleri Müslüman mahalleleri ile içi içe değilken zamanla Müslüman mahallelerinde de Rum ve Ermeni evleri açılmış, komşuluk ilişkileri kurulmuştur. *Toprak onları kendisine benzetmiş*, Müslüman, Rum ve Ermeniler birlikte yaşar olmuşlardır. *Siranuş Hanım* ve kocası kumaş tüccarı *Aramyüs Efendi*, *Büyükhanım* ve *Hacıbey*'in komşularıdır. Komşularının penceresinin kendi bahçelerine açılmasından rahatsız olsa da *Hacıbey*'i *Büyükhanım*, *Siranuş benim en iyi komşum* diyerek ikna eder. Zira o devirde bir pencerenin komşu evin bahçesine açılması *Trabzon Şer'iye Sicilleri*'ne göre bir *maraza* çıkmasının, *soluğu kadının kapısında alma*nın sebebidir.

> Büyükhanım'ın genç kızlığında anlatılanlara bakılırsa daha da eski zamanlarda Trabzon'un Rum, Ermeni mahalleleri, Müslüman mahalleleriyle bu kadar iç içe değildi. Ama zamanla şehir içinde sınırlar atlanmış, diğer mahallelere dal budak salınmış, Müslüman mahallelerinde de evler açılmıştı. "Gâvur" sıfatı bazen çekinceli bazen mesafeli çoğu zaman ağır cüssesiyle isimlerin başında dursa da asırlar içinde onlarla komşu olunmuş, komşuların birbirinin külüne muhtaç olduğu kısa zamanda anlaşılmıştı. (Nar Ağacı, s. 46)

Doğu'nun deniz kapısı -Trabzon-, Settarhan'a göre İstanbul'a gidene kadar onu misafir edecek şehirdir. Settarhan, Trabzon ile önce *bir kenti ele veren şeyle onun deniz tarafından görüntüsüyle* karşılaşır ve ilk olarak *denizin içinden yükselen sarp kayalıklar üzerindeki kartal yuvasına benze-*

*yen kale*yi fark eder. Bu şehirde *bulutlar tam bulut, yeşiller tam yeşil, maviler tam mavi*dir. Sabahları günlük güneşlik olan havanın durup dururken aniden kararması ve yağmurun başlaması, ertesi gün yine hiç yağmur yağmamış gibi insanların güne güneşle başlaması *sağı soluna uymaz bir kararda durmaz bir şehir* olarak tanımlanmasına neden olur.

Rusya'daki ihtilalden sonra Settarhan, Batum'dan *Trabzon*'a bir *Trabzonlu*, Cemil Kaptan'ın motoruyla kaçar. *Cemil Kaptan*, Trabzonluyu; tarzı, cömertliği, konuşması ile temsil eden karakterlerden biridir. *Trabzon ağz*ına has ifadelerin yer aldığı Nar Ağacı'nda bu ağıza ait örneklerden biri *Cemil Kaptan* aracılığıyla verilir.

> "Uşağum" dedi, "Ha o paralarun artuk hükmi yoktur. Çünkü bu gün alduğuni yarın alacak gücü yoktur olarun. O paralar artuk kâğuttur. Tök olari yaliya." (Nar Ağacı, s. 445)

Tipik bir *Trabzonlu* olarak tanımlanan Cemil Kaptan, *burnu kopup yere düşse gururundan eğilip almayan ama kendisine emanet edilen bir avuç samanı korumak uğruna kendi samanlığının yanmasını da göze alan insanlarının en saf temsilcisi*dir.

> "Her şeyi en iyi ben bilirim." deseler de gerçek bilgiyle karşılaştığına kanaat getirdiğinde tereddütsüzce itaat eden bu insanların katıksız bir örneğini Settarhan'ın karşısına kader çıkarmıştı. (Nar Ağacı, s. 446)

Settarhan'ı sağ salim Trabzon'a getirip bırakan *Cemil Kaptan*, parası da kalacak yeri de olmayan Settarhan'a bir deste Osmanlı parası çıkarıp verir. Bütün bunların karşılığında Settarhan da firuze taşlı yüzüğünü parmağından çıkarıp Kaptan'a vermek istese de *Cemil Kaptan* bunu kabul etmez.

> Cemil Kaptan parlamıştı aniden. "Uşağum" diye sesini yükseltti, "Pizum kitabumuzda darda kalanun barmağundan yüzuğuni çikarup almak yoktur da! Tak oni barmağına. Pi daha da çıkarma. Ha, darda kalursan da bağa uğra. Ha buralardayum." (Nar Ağacı, s. 460)

Spor müsabakalarının, bayram eğlencelerinin yapıldığı yer *Kavak* ya da kimileri tarafından *Kabak* olarak telaffuz edilen -daha sonra *Avni Eker Stadyumu*'nun yeri olacak- meydandır. Mahalledeki kadınların da merak saldığı ve *Kabak Meydanı*'nın sırtlarından seyrettikleri *futbol*

maçları Trabzon'un futbol ile olan ilişkisini gösteren kısımdır. *Eski ev* fotoğrafıyla 1912 Trabzon'una giden anlatıcı, *Kabak Meydanı*'nda yan yana dizilmiş kadınların futbol oyununu izlerken gördüğünde *bu şehirde daha o zaman da bile futbolun kan gibi damarlarda aktığını* anlar. *Nar Ağacı*'nda *Trabzon*'u *herkesin futboldan anladığı şehir* şeklinde anlatan Bekiroğlu, otobiyografik özellikler taşıyan eserinde *Trabzon'u hiç terk etmemiş* ama *futboldan anlamayan tek sakini* olarak da kendisini tanımlar.

Nar Ağacı'nda o dönemin Trabzon'unda meşhur isimlere de değinilir. *Uzun Sokak*'taki dükkânlardan biri Trabzon'un meşhur kitapçısı, *Kıraat-ı Etfal*, *Kıraat-ı İbtidaiyye* eserlerinin sahibi *Kitapçı Hamdi*'ye aittir. Ayrıca Trabzon'un meşhur fotoğrafçısı *Kakuli Kardeşler*, *Trabzon Sultanîsi*'nin meşhur edebiyat öğretmeni, Balkan Harbine gönüllü katılan İbrahim Alâeddin Gövsa, *Kitapçı Hamdi*'nin dükkânının vitrinindeki İbrahim Cudi Lügati'nin yazarı *Trabzonlu İbrahim Cûdî Efendi*, o dönemin tanınan simalarındandır.

Mücellâ'da *Trabzon, taşra*da kurulmuş, *mevsimlerin birden değiştiği, denizle dağ arasında sıkışmış, küçük* bir *deniz şehri şeklinde tanımlanır.* İnsanları da *aniden patlayan fırtınalar, durup dururken coşan dalgalar gibi telâşlı, daima acelecidir.*

> Denizle dağ arasında sıkışmış bu şehrin aniden patlayan fırtınalar, durup dururken coşan dalgalar gibi telâşlı, daima aceleci insanları kadar yabancı oldukları çehrelerden belli üniversite öğrencileri de paltolarına sarınmış, şemsiyelerini açmış, kaldırımlarda koşuşturuyor, az ötede kestaneci lüks lâmbasını yakarken Çingene çiçek satıyordu. (Mücellâ, s. 206)

Mücellâ'da roman kahramanları, *mısır* ve *tütün tarlalarıyla* dolu o zamanki adı *Kindinar* olan yokuşu dinlene dinlene çıkarlar. *Telsiztepe*'de hıdrellezi kutlar, *Moloz kumsalı*nda denize girip, mevsimlik şarkıcıların icrâ-yı sanat ettiği *Emperyal Gazinosu*'nda çay içerler. *Kemerkaya*'nın kalabalığı onların başını döndürür. Eserde geçen her yer *Trabzon*'a[14] dair bir şey söyler.

> Hamalın söylenmesine aldırmayarak -yol uzuyordu- bir şişe *Pe Re Ja* kolonyası almak için *Kemeraltı*'na geçtiklerinde daracık damara azgın bir kan gibi hücum eden kalabalıktan Neyyire Hanım'ın başı döndü. Yusuf Ziya'nın sevinciyle üzerine sinen

> yanıltıcı güç söndü. Hac malzemeleri, mevlid şekerleri, nazar bocukları, püsküller, ziller, çanlar arasında sürüklenirken tansiyonu fırladı. Sağdan soldan bakırcıların hiç durmayan tokmak sesleri beyninin içinde zonklayınca biraz soluklanmak için Acem kahvecinin kaldırıma atılmış boş masalarından birine oturdu. (Mücellâ, s. 174)

Neyyire Hanım, *Mücellâ* beşi bitirdikten sonra babasız bir kız çocuğunun *Kızorta*'ya gitmesini istemez, oraya giden kızları da beğenmez. Mücellâ'nın merak ettiği sokak Neyyire Hanım için *İyvan çakalı gibi çığrışan kızlar, Vabis kornası gibi bağırıp duran oğlanlarla* doludur ve *karayemiş ağacı* Mücellâ'nın duvarın ötesi ile ilişkisini kesen figürlerden biri olur.

> "Neyyire abla" dedi. "Mücellâ'nın kaydını da herhâlde *Kızorta*'ya yaptırırsın. ... "Yok hemşire" dedi. "Beşten sonra okuyup da ne olacak! Okuyup allâme mi olacak! Beşi bitirdi. Yeter de artar bile. Neme lâzım, babasız kız çocuğu." "*Kızorta*'nın kızlarının namını duymayan mı kaldı?" (Mücellâ, s. 37, 38)

Seferberlik ve Gülcemal

> *"Ey Gülcemal Gülcemal*
> *Savruluyi dumanın*
> *Aldın gittin yârimi*
> *Yoktur senin imanın"*[15]

Nar Ağacı'nda *Trabzon'da Meydan'ın çok kalabalık bir gününde çekilmiş fotoğrafı* ile maziye yapılan yolculukta bir *seferberlik* çağrısının tellal tarafından halka duyurulduğuna şahitlik eden anlatıcı, içinde bulunduğu zamanı ve *seferberlik çağrısı*nın ne ile ilgili olduğunu anlamaya çalışır ve 97 yıl önceki şehrinin sokaklarında dolaşmaya başlar. Tellalın *Balkan milletleri topyekün harp hazırlığı içindedir*, cümlesini kendi bilgileri ile birleştiren anlatıcı, bu fotoğrafla *1 Ekim 1912* tarihine gitmiş olduğunu ve çağrının *Balkan Harbi Seferberliği* ile ilgili olduğunu anlar. Buna göre *Trabzon* ve havalisinden gönüllülerin de olduğu *87. Alay* adıyla bir askerî birlik oluşturulacaktır.[16] *Trabzon*'da *87. Alay*'a ve *Gönüllü Taburu*'na katılımları sağlamak amacıyla *Meşveret* gazetesinde duyurular ve yazılar yayımlanır. *Trabzon Sultanîsi*'nin son sınıf

öğrencileri ve mezunları da *Gönüllü Taburu*'nun üyeleri arasında yerlerini alırlar. Zehra'nın ağabeyi, roman kahramanlarından İsmail ve Zehra'nın resim dersleri aldığı *Trabzon Sultanîsi öğretmeni Celil Hikmet* de vapura binenler arasındadır.

*Teneke kutu*da yer alan fotoğraflardan, *Nar Ağacı*'nın bölümlerinden biri *Gülcemal*'e aittir: *IV. Kitap Gülcemal.* Bir transatlantik yolcu vapuru olan *Gülcemal*, uzun yıllar Avrupa'dan Amerika'ya göçmenleri taşımak için kullanılmış, 1911'de Osmanlı tarafından satın alınan gemiye Sultan Reşad'ın isteğiyle annesi merhum *Gülcemal Kadınefendi*'nin ismi verilmiştir. Bir Osmanlı gemisi olarak ilk seferi Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati ile başlar. Balkan Savaşları, savaş esirlerinin değiş-tokuşu, I. Dünya Savaşı ve daha birçok yerde vasıta olarak kullanılan *Gülcemal*, Cumhuriyet döneminde de hizmetlerine devam etmiştir. Ayrıca *Gülcemal*, dönemi konu edinen romanlarda da yer almış, Türk edebiyatında iz bırakan gemilerden biri olmuştur.[17]

Nar Ağacı'nda, *Taht-ı Süleyman*'da Nizam'a[18] Trabzon'dan getirdiği fotoğrafları gösteren anlatıcı, *Gülcemal* fotoğrafını eline aldığında yeni bir yolculuk başlar. Trabzon'da *87. Alay* için hazırlıklar devam etmekte bir de *Gönüllü Taburu* oluşturulmaktadır. B*alkan Harbi gönüllüleri*ni taşıyacak olan vapurun adı *Gülcemal*'dir. Zehra'nın ağabeyi, Trabzon Sultanî'si öğrencilerinden İsmail de *gönüllü taburu*na katılır, o ve diğer gönüllüler, *Gülcemal Vapuru* ile *Balkan Harbi* için Trabzon'dan ayrılırlar.

Muhacirlik

> Şimdi bütün şehir muhacirliğe çıkıyordu ve Büyükhanım, "Hacıbey ne yapacağız diye sorup duruyordu."[19]

Hafız'ın kabrini ziyaret sonrası Şiraz'da otel odasında teneke kutudan *Eski Ev*in fotoğrafı yeniden çıkarıldığında maziye yeni bir yolculuk başlar. *Harb-i Umumî* çıkmış, *Büyük Harp*'te, *Kafkas Cephesi Trabzon*'a kadar genişlemiştir. Halkın Giresun tarafına doğru bir an evvel yola çıkması istenir. *Muhacirlik* emri, valiliğin beyanatı tellallar vasıtasıyla *Trabzonlular*a duyurulur. Rus ordusunun şehre girmesi an meselesidir. Şehzadeler kenti, *Gülbahar Sultan*'ın şehri Trabzon'un işgal öncesi durumu, Büyükhanım'ın ağzından *Urus gâvuru geliyor. Rum ve Ermeni çeteleri iyice azıttı, baksana evler şimdiden bayraklandı.*[20] şeklinde veri-

lir. Buna göre *Vali Cemal Azmi Bey*, halkın acilen yanına sadece hayati ehemmiyeti olan yükleri alarak Giresun tarafına doğru yola çıkmasını, şehir merkezinin Ordu'ya taşınmasını istemiştir. *Eşya, evrak, bir şehrin halihazırı ve hafızası, ne kadarı taşınabilirse o kadarı kayıklara, arabalara doldurularak göç* başlar.

> Bütün sokak, bütün mahalle, bütün Trabzon aynı yolculuğun sabahında aynı yöne akıyordu şimdi; batıya. Daha şimdiden çocukların ağlaması ihtiyarların hıçkırığına, hastaların inlemesi tekerleklerin gıcırtısına karışmaya başlamıştı. Bu göç kafilesinin tamamına yakını, varlığın en zayıf yanı olan kadınlar ve çocuklardan ibaretti; bir de ihtiyar, hasta ve sakat erkeklerden Trabzon'un bütün delikanlıları ise iki yıldan bu yana cephelere dağılmıştı. (Nar Ağacı, s. 291)

Trabzon'da Rus işgal güçlerinin uygulamaları şehrin hem çehresi hem de hafızasına yönelik olmuş, ortaya çıkan tablo muhacirlerin şehre dönüşüyle anlaşılmıştır. Trabzon'u işgal eden orduda *yazar*, *ressam*, *arkeolog*, *tarihçi*, *bilim adamları*nın olması, Trabzon'daki Rus takviye kuvvetlerinin komutanı *General Schwartz* tarafından Trabzon'da *Voenniy Listok* adıyla bir gazete çıkarılması bu değişime bir hazırlık niteliğindedir.

İhtilal sonrası ise Rus ordusu artık bağlı olduğu bir otorite olmadığından Trabzon'da *sahipsiz*, *görevsiz* kalmıştır. Rus üniformalarını taşıyan *tekinsiz işlere bulaşmış Ermeni* ve *Rum çetecileri* de Rusların çekilmesi ile oluşan boşluğu doldurmuş, Rusların yapmadığı zulmü onlar yapmıştır. Nihayetinde Türk ordusu bu çetelerden *Trabzon*'u temizler ve şehir kurtulur. Bununla birlikte *Trabzonlular*ın hafızalarında silinmez izler bırakan yirmi iki ay süren işgal süreci, şehzadeler taşrasının -Trabzon- çehresini de değiştirmiştir. Türk mahallelerinin ahşap evleri de işgalden nasibini almış birçoğu yakılmış, yanmayanların kapıları kırılmış, eşyaları yağmalanmış; çatılardan camilerin minberlerine; şehnişin, cumbalarına kadar yapıların bütün ahşap aksamları sökülmüştür.

> Şark Meydanı'nda yepyeni, yüksek taş binalar yapılmış, Boztepe'ye tırmanmak üzere raylar döşenmişti ve Meydan'dan şehrin içine doğru kocaman, geniş bir cadde açılmıştı. Büyük caddenin şehri boydan boya yarması için dükkânlar, evler, küçük sokaklar, sokak aralarındaki küçük cami, mescid ve mektepler yerle bir edilmiş, şehrin Müslüman yüzü tarumar edilmişti. (Nar Ağacı, s. 490)

İşgal ile *arşivler*, *kitaplar*, *el yazmaları*, *belgeler*, *gazete* ve *dergi külliyatları*, *tapu kayıtları*, nü*fus kayıt defterleri*nden işe yarayanlar Rusya'ya kaçırılır. *Mahkeme kayıtları*, *valilik evrakı*, *polis tutanakları*, *mescid*, *vakıf*, *gümrükhane*, *liman*, *banka bilgileri belgeleri* Rumlar tarafından tahrip edilir.[21]

> Hafızası yaralıydı bundan böyle bu şehrin. "Kehkeşanı haraç mezaat" edilmişti çünkü. Unutkan değildi Trabzon ama gelecek uşakları hafıza-ı mazisinden fazla bir kayıt bırakmayacak olması, o sebeptendi. (Nar Ağacı, s. 491)

Nar Ağacı'nda Büyük Harp'te Ermenilerin eylemlerinin doğurduğu sonuçlardan da bahsedilmiştir. Büyükhanım, *muhacirlik* vakti, komşusu *Siranuş*'u hatırlar. *Ermeni çeteciler*inin eşkıyalık faaliyetleri *Van'da çıkarılan isyanlar*, savaşan Osmanlı ordusuna karşı içten saldırılar, *Değirmendere'de yangın çıkarıp yönetime başkaldırılması* Osmanlıyı zor duruma sokmuş; bu çerçevede 1915 Haziran'ında Sevk ve İskân Kanunu gereğince *Trabzon Ermenileri*nin, Gümüşhane yoluyla Zor ve Musul'a gönderilmeleri emri çıkmıştır. *Tehcir*e tabi olanlar içerisinde *Büyükhanım* ve *Hacıbey*'in komşuları *Siranuş Hanım* ile *Aramyüs Efendi* de vardır. *Nar Ağacı*'nda eşkıyalık ve isyana karışmamış komşularının da böyle bir yolculuğa çıkacak olmaları *Hacıbey* ve *Büyükhanım* tarafından eleştirilir. *Siranuş*'un ricası ile kızları *Anuş* saklanır ve onun bu yola çıkmasına izin verilmez.

Mücellâ'da Paşazâde'nin yalısında mahalli bir gazetenin sahibi ile Paşa'nın ajans Haberleri'ni dinledikten sonra savaşa dair konuşmaları *Neyyire Hanım*'ı tedirgin eder. Nihayetinde Neyyire Hanım, ilk *Dünya Savaşı*'nın eseridir. Rusya'nın Türkiye'ye saldırma ihtimali ona *Trabzon*'un bombalandığı yılları, *muhacirliği* hatırlatır. Gecelerce rüyasında *ikinci bir muhacirliğe* çıktıklarını görür.

> Demek Rusya bu ülkeye saldırabilirdi. Onca siyasetten aklında bu cümle kalmıştı Neyyire Hanım'ın. Oysa *muhacirlikten* önce burunlarının dibinde aniden belirerek Trabzon'u bombalayan *Rus ge*misi *Kraliçe Maria*'nın ürkütücü heyulâsı şu an bile damarlarındaki kanı bumbuz kesmeye yetmişti. O gün bu gün Karadeniz'e her baktığında *Rus armadasını görmekten korkardı Neyyire Hanım* ve *Rus* dendiğinde ürperirdi. *Acem kahvecilerle, Ermeni ya da Rum madamlarla* bir alıp veremediği yoktu onun ama Pazar yerinde kavun karpuz satan, mahalle aralarına sokulup sinema makinesinin

kolunu çeviren pos bıyıklı Rus asılzâdelerle karşılaştığında başını çevirirdi bu yüzden. Şimdi savaşa girsek daha iyiymiş he mi? (Mücellâ, s. 81)

Kalandar, Karakoncolos, Mart Takvimi, Aladurbiye ve Hıdrellez

"Hey mübarek hava! Kalandar soğuğu yapıyor."[22]

Zehra'nın ağabeyi, *Balkan gönüllüsü İsmail*, defterinin 13 Ocak 1913 tarihli sayfasında ateşler içinde hasta iken gözünün önüne gelen bir resimden bahseder. İsmail, *Trabzon*'da *Zehra* ve *Büyükhanım*'ın yanında bir *Kalandar* gecesi hayal eder. *Kalandar* gecesi, *soğuğuyla gelir* ve bu gecede *hamsili pilav* ve *kabak tatlısı* yapmak *Büyükhanım*'ın âdetidir. *Kalandar*'dan sonra *Ayandon fırtınası* gelir. Onu da mart ayında Çaylak fırtınası takip eder. Bahar o kadar da çabuk gelmez.

> Arada kurt bahar geldi zannedecek, postunu çıkarıp kuruması için güneşe serecek. Vay sen misin bahar geldi sanan! Bir fırtına, bir dolu, oracıkta taş kesilip kalacak. Haa, sadece kurt değil, kocakarı da öyle. (Nar Ağacı, s. 411)

Karakış gecelerinden birinde *Karakoncolos* gelir ve kapıları bir bir çalar, çocuklara sorular sorar. Bu sorulara verilecek bütün cevaplar, "Ka" ile başlamak zorundadır. Yoksa *Karakoncolos* alıp onları çok uzaklara götürebilir. Çocukluğunu hatırlayan İsmail, bu karakış gecelerinden birinde *Zehra* ile *Karakoncolos*'un soruları için hazırlık yaparlar.

> Nereden geliyorsun diye sorarsa eğer, "Karadağ'dan" dersin. Fısıltıyla sorardın: "peki, nereye gidiyorsun derse?" "Karadeniz'e." "Bineğin ne?" "Katır." "Havada ne var?" "Kar." (Nar Ağacı, s. 412)

Mücellâ'da mahallenin kadınları *Hıdrellez* geldiğinde hep birlikte kıra gitmeyi kararlaştırırlar. *Neyyire Hanım*, bunun için akşamdan hazırlığa başlar. *Suyuna soğan kabuğu atılarak yumurtalar haşlar*, taze nanesini bol tutarak *pazı kayganası*nı ateşe oturtur. *Patates haşlanır, turşu çıkarılır*. Bütün hazırlıklar bitirilip istirahate çekilmeden önce de *Hızır'ın eli İlyas'ın eline değdiği anda hepsi bereketten nasip*lensinler diye tel dolabın kapağı sonuna kadar açılıp *bakır tencereler, çinko kaplar, emaye tepsiler yan yana, ağızları açık bir hâlde dizilir*. *Cüzdan da ağzı açık bir şe-*

kilde masanın üzerine bırakılır. Sabah erkenden *Telsiztepe*'ye yola çıkılır ikindi okunmadan da *-kadın kısmı erkenden evde olmalıdır-* yürüyerek dönülür. *Hıdrellez* ile *Kasım günleri* biter, *Hızır günleri* başlar. Bu da artık büyük soğuklar olmayacağı anlamına gelir.

Hıdırellez tuzu ve *Hıdırellez fasulyesi*, *Hıdırellez* akşamı yapılan geleneklerdendir. Bu uygulamalarla doğacak ya da henüz beşikteki çocukların sağlıklı olup hastalıklarından korunacağına inanılır. *Hıdrellez*de *Neyyire Hanım* -bütün annelerin yaptığı gibi- *Mücellâ* uyurken *bir avuç tuz* karıştırdığı bir tas suyu taş teknenin oluğundan akıtır. Ayrıca yalıçapkını asmanın dalından *Mücellâ*'yı gözetlerken bahçe toprağına bir avuç da *fasulye eker.*

> Birkaç gün sonra büyüyen fasulyenin gövdesindeki eğrilikleri atlatılmış tehlikenin heyecanıyla uzun uzun inceledi. Neyyire hanım, parmağının ucuyla Mümine hemşireye gösterdi. Allah muhafaza, demek o fasulyeyi toprağa ekmese, tuzu suya karıştırıp dökmese, bütün bu eğrilikler –vaktine saatine denk geldiyse tabii- müstakbelde doğacak bir bebeğe geçecekti. Evinde, beşikte olsun bir kız çocuğu bulunan hiçbir anne ihmal etmezdi bu yüzden Hıdrellez tuzunu, fasulyesini ve zamanın ne çabuk geçtiğini en çok anneler bilirdi. (Mücellâ, s. 54)

Büyükhanım, *kavakların yaprak dökme biçimi*, *ayvaların azlığı çoklu*ğu, *kestanelerin dökülme zamanından mevsimlerin nasıl geçeceğini; denizin renginden havanın birkaç saat içindeki durumunu* tahmin eder, *fırtınanın takvimi*ni bilir. Bununla birlikte yıllık iklim haritasını çıkarmanın daha kesin bir yoluna da vakıftır. Bu da diğer takvimlerden çok daha güvenilir, halkın tuttuğu *Mart'ın ilk on iki günü takvimi*dir.

> Mart'ın 1'inden itibaren 12 gün sayarak havanın nasıl olduğunu, günün nasıl başlayıp hangi renge boyandığını sonra nasıl bittiğini titizlikle gözler, kaydederdi. Bu 12 günün her biri sırasıyla yılın 12 ayına denk gelirdi. Mart 1, Mart ayına denkti örneğin; Mart 2, Nisan'a; Mart 3, Mayıs'a; yılın son ayına kadar böyle giderdi. (Nar Ağacı, s. 53)

Trabzon'un şenliklerinden biri olan *Aladurbiye*, *Nar Ağacı*'nda şöyle geçer. Muhacirlerden *Remziye*, kocası Trablus'tan dönemeyen dul bir kadındır ve oğlu *Hasan*, yanlarında iyice zayıflamış inekleri *Yaşmaklı* ile batıya doğru yola çıkmıştır. Boynunda bir dizi mavi boncuk, boy-

nuzları arasında püsküller ile *Yaşmaklı* ile *Aladurbiye* hatırlanır. İneklerini sevip süsleyerek denize sokan halkın onlarla olan ilişkisi de bu şenlik ile gösterilmiş olur.

> Aladurbiye'de yüksek köylerden ineğini, öküzünü alıp deniz kenarına inen köylü kadınlarla, genç kızlarla dolu bir bayram yerine dönerdi kumsallar. Boyunları dizi dizi boncuklarla, komar ve zifin çiçeklerinden kolyelerle, hele de kocaman nazarlıklarla süslenmiş olan hayvanların kulaklarının arası, güzel ve geniş alınları da aynalarla, ziller ve çıngıraklarla donanmış, kuyruklarına bile püsküller, fiyonklar asılmış olurdu. (Nar Ağacı, s. 303)

Temmuz ayında türküler, atılan maniler eşliğine denize doğru sürülen hayvanlar, başları dışarıda kalacak şekilde suya gömülür ve serinletilir. Kadınlar, bu şenlik neticesinde artık yıl boyunca ineklerinin hastalanmayacağına, sütünün bol olacağına inanırlar.

Sohum Kale Feneri'nin Trabzon'a Getirilişi ve Mustafa Reis

> *"...o da arkasında bir efsane, minnetle yâd edilen bir isim, bir de destan bırakarak gitmişti."*[23]

Çerkez Arslanbey'in kahvehanesinin duvarında *Sohumkale* ve *Mustafa Reis*'in bir halk ressamı tarafından yapılmış resimleri ve bu resimlerin altında çerçevelenmiş bir şekilde bulunan destan parçası vasıtasıyla *Sohum Kale Feneri* ile ilgili hikâye *Nar Ağacı*'nda yer almıştır. Settarhan'a iş veren Çerkez Arslanbey, *Mustafa Reis*'in kahvehanesindeki *tövbekâr* çıraklardan birinin oğludur. Trabzon'da yaşayan *Mustafa Reis* bir suç işlemiş ve hapse düşmüş, hapisten kaçıp Batum'da eşkıyalık yapmaya başlamıştır. Bir türlü yakalanamayan *Mustafa Reis*, *Trabzon Valisi*ne haber göndererek *Sohumkale feneri*ni alıp Trabzon'a getirdiği takdirde affedilip affedilmeyeceğini sorar. Vali, *Mustafa Reis*'in teklifini kabul eder, bir baskınla *Sohum fenerin*in kristal, petekli gözünü çalan *Mustafa Reis* onu getirip *Güzelhisar*'a diker. Valinin affıyla yeni bir hayata başlayan *Mustafa Reis*; kendisine bir kahvehane açmış, bir lokantada vurulana dek yaşamını sürdürmüştür.[24]

Ev-Bahçe/Apartman

> *Ağacın, kumsalın açgözlü dozerler sunağında kurban edilmediği zamanları vardı bu şehrin.*[25]

Nazan Bekiroğlu, *Trabzon*'un *bahçeli evlerine ucundan kıyısından yetişebilen son nesildendir* ve *konaktan, apartmana*; *bahçelerden, balkona*; *ağaçlardan, saksılara* geçiş onun için bir *sürgün*dür. *Trabzon*'un *bahçeli evleri*nin yerini çarpık bir apartman hesabına bırakması ile *mazi*den uzaklaşıldığını düşünür.[26] Şehrin İlk Apartmanı denemesinde Trabzon'un en fazla iki katlı, bahçeli evlerini onlara tepeden bakan *apartman*ın gözünden anlatan *Bekiroğlu*, bu çirkin *apartmanlar*ın şehirde yükselişini tabiat ile iç içe bir yaşamı sunan bahçeli evlerden uzaklaşmanın habercisi olarak görür.[27] *Trabzon*'un *bahçeli evler*inin sunduğu tabii ortam, neredeyse sanatçının bütün metinlerinde izleri görülen *renk*, *koku*, ışık cümbüşünün kaynağı gibidir.

> Cümle kapısından içeri girince uzunca bir taşlık. Taşlığın sağında ve solunda birer yan bahçe. Yan bahçelerin her birinde nar, armut, portakal, mandalina, turunç. Meyve ağaçları. Onların da arasında leylâk, filbahri, yabangülü, hanımeli. Yetmezmiş gibi toprak saksılarda fesleğen, karanfil, küpe çiçeği. (Yol Hali; 183)

Mücellâ'da da yazar, iki katlı eski evlerden apartman hayatına geçişi resmeder ve roman ilerledikçe okuyucu, şehrin çehresinin değişimine tanık olur. Trabzon'un 1930'lardan 70'lere uzanan yolculuğunda kentin aldığı hâl, *Mücellâ*'nın hikâyesine eşlik eder. *Meydan*'a *sağlı sollu atkestanesi, akasya ve çınar ağaçlarının arasından* yürünür. *Kindinar yokuşu*, *mısır* ve *tütün tarlaları*yla doludur. *Neyyire Hanım*, *iki katlı kâgir ev*inin bahçesinde mütevazı bir bostana sahiptir ve mevsimine göre bu bahçede biber, domates, marul, nane, karalâhana; ıhlamur, limon, ekmek ayvası, Trabzon hurması olur.

Fahir'in *müteahhide versek,* ısrarlarına *Mücellâ* dirense de ölümü sonrası evin müteahhide verildiği, yıkım öncesi eşyaların dağıtılması amacıyla akraba ve komşuların eve gedikleri öğrenilir.

> İnsanların şemsiyeyi vücutlarının bir parçası gibi rahatlıkla taşıdığı bu şehirde bile hepsi rüzgârdan ters dönmüş şemsiyelerin arasında annemle Tabakhane yokuşunu indik. Köprüden yürürken aşağıdaki vadiye baktım. Bir zamanlar incir ve mandalina bahçe-

> leriyle dolu olan şirin vadide birbirinin üzerine yığılmış, çıplak tuğla duvarlı derme çatma evler, teneke damlı gecekondular son bir yılda bile ne kadar artmıştı. (Mücellâ, s. 9)

Mücellâ'da Trabzon'a dair mevzulardan biri *iki katlı eski bahçeli evler*den, *konak*, *yal*ılardan çok daireli apartmanlara geçiştir. *Tabakhane Köprüsü*'nden bakıldığında vadide *incir* ve *mandalina bahçeleri* yerini *derme çatma evlere*, *teneke damlı gecekondu*lara bırakmıştır. Bahçe içerisinde iki katlı eski ev ve konaklar, yerini *uyanık*, *paragöz,* cingöz *müteahhitler*in eliyle *kat karşılığı, kapatılan, "mütaite" verilen arsalarda; kalaslar, demirler, çakıl elekleri, tuğla istifleri, karkas, betonarme yığını, inşaat alanları* içerisinde yükselen çok katlı, çok daireli betonarme apartmanlara bırakmış, bu *Trabzon*'un yeni görünümü olmuştur. *Hafriyat zamanları, betonarme*, *kaloriferli*, çok katlı, çok *daireli üçüncü sınıf, zevksiz, bayağı, apartmanlar*da sunulan *apartman yaşamı ve yeni adres tarifleri: daire, Kat 3, Numara 7* Trabzon'u tanımlar olmuştur. *Bahçeyi; mazi*, *gelenek*, *mahalle*, *mahrem ile namahremi birbirinden ayıran* olarak tanımlayan *Nazan Bekiroğlu*, bu değişimle bir kopuşun yaşandığına işaret eder.

> Konaktan apartmana, evden daireye, bahçeden balkona, topraktan saksıya, cennetten dünyaya geçilmişti işte. Daireler büyürken bahçeler küçülmüş, sonunda tümüyle yok olmuştu. Şehrin yüzü gibi kalbi de paragöz ve cingöz adamların gönlünce değişmiş, eski alışkanlıklar bir köşeye itilirken yeni âdetler edinilmişti. Tuz ve ekmeğin hatırı yoktu artık. (Mücellâ, s. 292)

Evlenme ve Ölüm

> *"Nişan, güvenilmez bir şeydi bu küçük şehir için."*[28]

Mücellâ'da, *Trabzon*'da *nişan*, *nikâh* hazırlıklarına ve bunlarla ilgili kabullere dair bilgilere de yer verilir. *Nişan ile nikâh arasının fazla uzatılmaması* damat beyden istenir. Bu *küçük şehir* için nişan *güvenilmez bir şey*dir. Nişan kız tarafının payına düşenlerdendir. Nişanlı kızların bekâr kızlar gibi *ağır olup batman gelmesi* beklenir, nişanlıları ile uluorta gezip tozmaları, pastanede oturmaları, *Âşıklar Park*ı'na kaçmaları, sinemaya gitmeleri, loca tutmaları hoş karşılanmaz. Nikâh öncesi *Gelin hamam*ı için *Çifte Hamam*'dan gün alınıp hamama gidilir. Hamamda her daim *bohça*sı hazır yaşlılar, gencecik gelinler, annelerden sonra çengi takımı, gelin *hava*sına geçer ve gelin ortaya alınır.

Ağırlık dizme nikâh öncesi kız ve oğlan ailesinin çıktıkları alış verişe verilen addır. *Filiz* ile *Refik Bey*'in nikâhları öncesi *ağırlık dizmeye çık*ıldığında *Neyyire Hanım*, bu âdetle ilgili bir şeylerin zamanla değiştiğini fark eder.

> *Ağırlık dizme*ye çıktıkları gün Neyyire Hanım dünyanın zannettiğinden daha çabuk değiştiğini anladı. Onun zamanında –gerçi ona ağırlık dizilmemişti- kızın ve oğlanın ailesi, kuzenler ve çocuklar dâhil, mağazalara doluşur, mantoluk, elbiselik, gecelik, sabahlık için kumaş kestirilir, yine cümbür cemaat gidilen terzide model beğenilir, ölçü verilir; kunduracıda gelinin ayağının şekli bir kartonun üzerine çıkartılarak terlik, papuç ısmarlanır, kolanyacıdan *Altındamlası* alınırdı. En önemlisi, alışveriş boyunca gelin susar, öne çıkmaz, fikir beyan etmezdi. Kendisine bir şey sorulduğunda meselâ sarıdan nefret ettiğini söylemez, "Siz bilirsiniz" diyerek boynunu büker, ömrü boyunca görüp göreceği gardırobun seçimini, içi gitse de büyüklere bırakır, saygıda kusur etmezdi. (Mücellâ, s. 109)

Nikâh öncesi hamama gidenler yanlarında bir parça *sabun*, *kına*, *rastık* yanında *gelinin kurnasına atmak üzere para* da götürürler.

> Hepsinin bir parça sabunu, kınası, rastığı, *yeni hayatı bereketli olsun diye gelinin kurnasına atacak kırk parası vardı* şunun şurasında ve erken gelenler sekizgen göbek taşının etrafında çoktan yer kapmıştı. (Mücellâ, s. 113)

Cenaze namazına kadınlar katılmaz, defin esnasında mezarlıkta bulunmazlar. Cenaze evinde yemek pişirilmez, eş dost bu sorumluluğu üstlenir. Komşular radyolarını açmaz, sokakta, evde yüksek sesle gülünmez. *Gece yalnız kalmasın*, diye cenaze sahibinin yanında hısım akrabadan genç kızlar *yatıya bırakılır*. Mevlit günü sabahı *un helvası kavrulur*, gelen hafız hanımlara *hediye başörtüler* hazırlanır, Kur'an tilâvetinden ücret talep edilmez. Rahle üstüne *tuz*, *kesme şeker*, *pirinç* ve *bir sürahi de su* konur.

> Okuyanların Kur'an tilâvetinden ücret talep etmediği zamanlardı. Bir gece önceden *hafız hanımlara hediye edilecek başörtüler* hazırlandı. *Rahle üzerinde tuz, kesme şeker, pirinç ve bir sürahi su da konulunca* hiç eksik kalmamıştı. (Mücellâ, s. 247)

Sonuç

Lisans eğitimi hariç hayatını *bulut*u, *yağmur*u eksik olmayan, *deniz* şehri *Trabzon*'da geçiren bir akademisyen olan *Nazan Bekiroğlu*, *Trabzonlu* bir yazar olarak Türk Edebiyatının önemli kalemleri arasında yerini alırken eserlerinde *Trabzon*'u da anlatmıştır.

Nar Ağacı'nda dedesinin *Taht-ı Süleyman*'dan başlayıp *Kafkasların deniz kapısı*nda son bulan yolculuğunu anlatan anlatıcı, ırmaklarının kaynağını bulmak amacıyla bu defa tam tersi istikamette *Trabzon*'dan Taht-ı Süleyman'a, Batum ve Tiflis'e yolculuğa çıkar. Fotoğraflar vasıtasıyla sıkça eski zamanlara gidilen, anlatıcının da içinde olduğu bu yolculuklarda hem Tebrizli Tacirin hem de Zehra'nın, *Trabzon*'da kesişecek hikâyelerine eşlik edilir. *Nar Ağacı*'nda geçen *Balkan Harbi*, *Seferberlik*, *I. Dünya Harbi*, *Rus işgali* gibi büyük tarihî vakalar; *Trabzon* için silinmez izler bırakmıştır. Mazi, kimliğin oluşumunda ve geleceğin tanziminde belirleyici olduğundan *Trabzon* ve *Trabzonlu* kelimeleri sadece bir coğrafi adlandırma ve bir şehirde doğmuş, büyümüş anlamlarının dışında *gönüllülük*, *muhacir* ve *muhacirlik* kavramları ve onların getirdiği çağrışım alanlarıyla genişlemiş, tanımlarının inşasında belirleyici olmuştur. Sanatçı Nar Ağacı'nda *muhacirlikte*... kelimesi ile başlayan cümlelerin kurulduğu, vatan savunmasına *gönüllü* koşanların yaşadığı bir coğrafyada, içinde bulunulan an ile mazi arasında bir irtibat kurup şehri ve yaşayanlarını resmetmiştir.

Nar Ağacı'nda Halk meteorolojisi ile ilgili *Kalandar, Karakoncolos, Mart'ın İlk On İki Günü Takvimine;* şenliklerinden *Aladurbiye'ye, Sohum Kale Feneri'nin Trabzon'a Getirilişi ve Mustafa Reis* gibi halk anlatılarına, *futbol*un halk nezdindeki değerine; *Trabzon*'un meşhur *kitapçısı, fotoğrafçısı, yazarı; sokakları, evleri, etnik yapısı ile Trabzon*'un sosyo-kültürel hayatına, *muhacirlikte* çıkılan yolda çekilen sıkıntıların üstesinden gelen *Trabzonlu kadınların* gücüne dair birçok bilgiye ulaşılır ve bu eksende zihinlerde bir *Trabzon* inşa edilir.

Trabzon; Doğu'nun deniz kapısı, şehzadeler taşrası, Gülbahar Sultan'ın şehridir. Denizin içinden yükselen sarp kayalıklar üzerindeki kartal yuvasına benzeyen kalesi, Binbir Gece Masalları'nın çarşıları gibi renkli hareketli çarşıları, iki katlı ahşap evleri ile bulutları tam bulut, yeşilleri tam yeşil, mavileri tam mavi, burnu kopup yere düşse gururundan eğilip almayan ama kendisine emanet edilen bir avuç samanı korumak uğruna kendi samanlığının yanmasını da göze alan insanların yaşadığı, herkesin futboldan

anladığı, futbolun kan gibi damarlarda aktığı, sağı soluna uymaz bir karada durmaz bir şehirdir.

Mücellâ'da Erzurum'da *Edebiyat Fakültesi üçüncü sınıf öğrencisi* olan yazar, *1977 yılı Şubat ayında sömestr tatili* için memleketi Trabzon'a döner. Annesinden, bir yıl önce vefat eden komşuları *Mücellâ* teyzenin evinin *müteahhide* verildiğini, akrabalarının da evi boşaltmak için geldiğini öğrenir. Mücellâ'nın evine giden yazar aynı zamanda onun hikâyesini anlatmaya başlar. Böylece okur, *Mücellâ* ile birlikte *Trabzon*'un 1930'lardan 70'lere uzanan bir dönemine, Trabzon'un simgesi sayılabilecek iki katlı eski evlerden ve onların sunduğu yaşam alanlarından apartman hayatına geçişe tanıklık eder. Trabzon'un *bahçeli tarihi*, sosyal hayatı, Trabzonluların alışkanlıkları, mahallesinden çarşısına, gazinosuna; evlenme, ölüm ritüellerinden halk takvimine, eğitim hayatına dair birçok bilgi okuyucunun gözünde canlandırılır. Mazi ile kurulan bağda şimdinin rahatsız edici yeni resmi, *bahçe*den, *iki katlı evler*den *beton*a, çok katlı apartmanlara geçiş eleştirilir.

Metin ilerledikçe *bahçe içerisinde iki katlı eski ev ve konaklar; incir* ve *mandalina bahçeleri* yerini *uyanık*, *paragöz,* cingöz *müteahhitler*in eliyle *kat karşılığı, kapatılan, "mütaite" verilen arsalarda; kalaslar, demirler, çakıl elekleri, tuğla istifleri, karkas, betonarme yığını, inşaat alanları* içerisinde yükselen çok katlı, çok daireli betonarme apartmanlara, *derme çatma evlere*, *teneke damlı gecekondu*lara bırakır. *Betonarme*, *kaloriferli*, çok katlı, çok *daireli üçüncü sınıf, zevksiz, bayağı, apartmanlar*da sunulan *apartman yaşamı ve yeni adres tarifleri daire, Kat 3, Numara 7* Trabzon'un yeni yüzü olur.

Dipnotlar

1 Hüseyin Sesli, *Dil Alanı Üzerine*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1968, s. 1.

2 Zihnin devreye girmesiyle kelimenin ferde has bir yanı da oluşur. Bu yüzden bir kişinin bir kelimeyi işittiğinde zihninde teşekkül eden kavram ile o kavramın dış dünyadaki gerçekliği ve başka zihinlerde oluşan şey aynı değildir. Bununla birlikte birbirinden bağımsız bambaşka bir şey de değildir. Üçok'a göre herhangi bir kavram ancak şu dört unsurun yardımıyla anlaşılabilir: a. Psikolojik genel kavram b. İkinci dereceden hayal ve hayaller c. Kelimenin bizde uyandırdığı hayalle birlikte duyduğumuz hislerin tonları d. Durum icabı kavramın malik olduğu özel mana. Necip Üçok, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Multilingual, İstanbul, 2004, s. 24, 25.

3 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C:1, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2000, s. 65.

4 Bedia Akarsu, *Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 63.

5 http://www.ege-edebiyat.org/wp/?p=1340 (30.06.2015)

6 Dilek Çetindaş, "Geçmiş ile Şimdinin Marazında; Kelime ve Sıfatların Arasında Bir Ianus: Nazan Bekiroğlu", *Bizim Külliye*, 2018, S: 75, s. 83.

7 Ahmet Kabaklı, "Nazan Bekiroğlu", *Türk Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 879.

8 Nazan Bekiroğlu, *Yol Hali*, Timaş, İstanbul, 2010, s. 192.

9 http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/bekiroglu-nazan

10 Bekiroğlu, *Yol Hali*, s. 181.

11 1997 yılında *Nun Masalları* adlı eseri ile okurları ile buluşan yazar, günümüze kadar biyografi, Şâir Nigâr Hanım (1998), *Halide Edib Adıvar* (1999); roman *Yûsuf ile Züleyha* (2000), İsimle Ateş Arasında (2002), *Lâ: Sonsuzluk Hecesi* (2010), *Nar Ağacı* (2012), *Mücellâ* (2015); deneme *Mor Mürekkep* (1999), *Mavi Lale* (2001), *Cümle Kapısı* (2003), *Yol Hali* (2010), *Mimoza Sürgünü* (2013), *Kelime Defteri* (2014), *Yerli Yersiz Cümleler* (2017); söyleşi *Hikmet Aksoy Kitabı*: *Karınca İzleri* (2015); bir başka hikâye kitabı *Cam Irmağı Taş Gemi* (2006) türünde yazdığı diğer eserleri ile Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olur.

12 Nazan Bekiroğlu, *Nar Ağacı*, Timaş, İstanbul, 2012, s. 274.

13 *Nar Ağacı*'nda *Trabzon*'a ait yer adları şu şekildedir. Trabzon, Yedi kapılı şehir, Fatih kapısı Boztepe, Trabzon Meydanı, Meydan, Meydan-ı Şarkî, Şark Meydanı, Doğu Meydanı, Gâvur Meydanı, Tabakhane ve Zağonos Köprüleri, Ortahisar, Ferah Lokantası, Şems Oteli, Selâmet Oteli, Şafak Oteli, Cihan Oteli, Pazarkapı kumsalı, İskender Paşa Medresesi, Millet Parkı, Metropolitan Kilisesi, Ermeni Kilisesi, Ermeni Mektebi, Rum Koleji, Rum Hastanesi, Yoroz burnu, Faroz, Moloz, Sotka, Gazipaşa Yokuşu, Cumhuriyet Caddesi, Arafilboyu, Limonlu Sokak, Tekke Mahallesi, Maraş Caddesi, İmaret Mezarlığı, Gülbahar Türbesi, Yeni Cuma Camii, çarşı Camii, Muvakkithane, Bedesten, Kavak Meydanı, Kabak Meydanı, Avni Eker Stadyumu, Trabzon Lisesi, Rıhtım Yolu, Vakfıkebir, Fol, Fol Limanı, Atapark, Sürmene, Araklı, Arsin, Şana, Değirmendere, Pulathane, Mumhane, Tekfurçayır, İskele Caddesi, Güzelhisar.

14 *Mücellâ*'da *Trabzon*'a ait yer adları şu şekildedir: Bahçecik, Kindinar yokuşu, Çamlık, Kemeraltı, Kemerkaya, Kiserna, Köşk yolu, Sahil yolu, Meydan, Moloz kumsalı, Polita, Sipahipazarı, Soğuksu, Tekfurçayır, Telsiztepe, Tabakhane köprüsü, Zağanos vadisi, Zigana dağı; Çifte Hamam, Gülbahar Sultan Türbesi, İmaret mezarlığı, İskenderpaşa Camii, Tezveren Dede; Emperyal Gazinosu, Saray sineması, Şehir Kulübü, Karagöz bahçesi, Âşıklar Parkı. Nazan, Bekiroğlu, *Mücellâ*, Timaş, İstanbul, 2015.

15 Bekiroğlu, *Nar Ağacı*, s. 199.

16 Beş yüzden fazla askerden oluşan Trabzon Gönüllü Taburu büyük bir kalabalığın katıldığı uğurlama töreninden sonra 18 Ekim 1912'de *Gülcemal Vapuru* ile İstanbul'a hareket eder. Yüzbaşı N. ve Mülazım F., *Balkan Harbi'nde 87. Alay, Trabzon Gönüllüleri*, haz. Veysel Usta, Serander, Trabzon, 2009, s. 33.

17 https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/gulcemal-vapuru/

18 Taht-ı Süleyman'dan alınmış mektubun üzerindeki adrese ulaşan anlatıcı, burada üçüncü kuşaktan Nizam ve Mevlûd'un evlerine misafir olur. Misafir olduğu ev, Settarhan'ın gençliğinin geçtiği evdir.

19 Bekiroğlu, *Nar Ağacı*, s. 275.

20 Bekiroğlu, *Nar Ağacı*, s. 282.

21 Ayrıntılı bilgi için bakınız. Veysel Usta, "Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon'un Durumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 17, S. 17, 2014.

22 Bekiroğlu, *Nar Ağacı*, s. 412.

23 Bekiroğlu, *Nar Ağacı*, s. 464.

24 Ayrıntılı bilgi için bakınız. Mustafa Duman, "Sohum (Batum) Fenerinin Trabzon'a Getirilişi Söylencesi ve Destanları", *Kıyı*, S. 65, Ağustos, 1991, s. 8, 9.

25 Nazan Bekiroğlu, *Kelime Defteri*, Timaş, İstanbul, 2014, s. 30.

26 Bekiroğlu, *Yol Hali*, s. 179, 180.

27 Bekiroğlu, *Yol Hali*, s. 183-185.

28 Bekiroğlu, Mücellâ, s. 107.

Kaynakça

AKARSU, Bedia, *Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılâp, İstanbul, 1998.

AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C:1, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2000.

BEKİROĞLU, Nazan, *Yol Hali*, Timaş, İstanbul, 2010.

BEKİROĞLU, Nazan, *Nar Ağacı*, Timaş, İstanbul, 2012.

BEKİROĞLU, Nazan, *Kelime Defteri*, Timaş, İstanbul, 2014.

BEKİROĞLU, Nazan, *Mücellâ*, Timaş, İstanbul, 2015.

ÇETİNDAŞ, Dilek, *Geçmiş ile Şimdinin Marazında; Kelime ve Sıfatların Arasında Bir Ianus: Nazan Bekiroğlu*, Bizim Külliye, 2018, s.78-87.

DUMAN, Mustafa, "Sohum (Batum) Fenerinin Trabzon'a Getirilişi Söylencesi ve Destanları", *Kıyı*, S: 65, Ağustos 1991, s. 8, 9.

SESLİ, Hüseyin, *Dil Alanı Üzerine*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1968.

KABAKLI, Ahmet, *Türk Edebiyatı V*, Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul, 2006.

USTA, Veysel, "Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon'un Durumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 17, S. 17, 2014, s. 135-172.

ÜÇOK, Necip, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Multilingual, İstanbul, 2004.

YÜZBAŞI N. ve MÜLAZIM F., *Balkan Harbi'nde 87. Alay, Trabzon Gönüllüleri,* haz. Veysel Usta, Serander, Trabzon, 2022.

https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/gulcemal-vapuru/ (15.06.2022).

http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/bekiroglu-nazan (15.06.2022).

http://www.ege-edebiyat.org/wp/?p=1340 (10.06.2022)

Trabzon Halk Şiirinde Mizah ve İroni

Özlem ÜNALAN
Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Giriş

Mizah; Arapça müzâh kelimesinden gelmektedir ve şaka, lâtife, eğlence[1] anlamlarında kullanılmaktadır. *Türkçe Sözlük*'te mizah, gülmece sözcüğünün karşılığı olarak verilmiştir.[2] Herhangi bir kişi veya nesne hakkındaki düşüncelerin nükte veya gülmece yoluyla anlatılmasına, bireysel ya da toplumsal kusurların dolaylı veya doğrudan eleştirilmesine mizah adı verilir.[3] Mizah, "bireylerin ve toplumun zayıf ve kusurlu yönlerini iyi niyetle ve hoş görüyle insanlara gülünç gelecek biçimde dile getiren ancak güldürürken uyaran ve düşündüren bu yönüyle zekâya da hitap eden bir anlatım şeklidir."[4] Mizah yaşamın her alanında karşılaşılan nükte ve latifelerdir. Mizahın belli bir konusu yoktur, gündelik ve toplumsal hayata dair her şey mizah konusu olabilir.[5] Ahmet Özgür Güvenç'e göre mizah "gerçeğin gülünç, eksik veya trajik yanlarının eğlendirmek, dikkat çekmek, yermek, alay etmek, eğitmek, öğretmek vb. amaçlar doğrultusunda güldürmeye dayalı çeşitli tekniklerle ön plana çıkarma işidir."[6] Mizah gündelik hayatın bir parçasıdır ve hayatın hemen her noktasında bir şekilde insanoğlunun karşısına çıkar. Sözlü kültür içinde kendine bir yer bulan mizah, yazıya geçirildiğinde bir form kazanır ve edebî bir kimliğe bürünür. Mizah yalnızca güldürme amacı taşımaz; mizahın hicvetme, methetme, abartma gibi çeşitli fonksiyonları da vardır. Bu bağlamda mizahın çok kapsamlı bir anlatım içeriği olduğu söylenebilir ve mizahın sınırları ironiden eleştiriye geniş bir alanı ihtiva eder.[7] Sözlüklerde "alaylı anlatım, mizah"[8], "dolaylı ve alaylı anlatım..."[9] şeklinde tanımlanan ironi kavramı da mizahi unsurlardan biridir. "Eleştiri dozunun güldür-

me unsurunun önüne geçtiği durumlarda"[10] ironi söz konusu olur. "Söylenenin tam tersi bir anlam alanı oluşturmak üzere kurgulanan ironide yazar, düz bir anlatımla kırıcı olabilecek bir durumu ince bir alayla yumuşatıp muhatabının bir bakıma savunmasını kırmaktadır." İroni çoğunlukla mizahi bir üslup içermekle birlikte içeriğinde eleştirel bir yaklaşıma sahiptir. Bir olayın ve durumun görünenden farklı ilerlemesini ifade eder.

> "Türk halk edebiyatında fıkra ve destan türü başta olmak üzere hicivlerde ve nüktelerde mizahın muhtelif basamakları kullanılmıştır. Bektaşî ve Nasreddin Hoca fıkraları, taşlamalar, Karagöz ve ortaoyunu, halk muhayyilesinin mizah konusundaki zenginliğini ifade eden destan türündeki eserler Türk edebiyatındaki mizah türlerinin başında gelir."[11]

Bunlardan manzum biçimde yazılan destanlar, koşma ve semai gibi âşık edebiyatı nazım şekillerinden birini ihtiva eder. Âşık edebiyatını oluşturan âşıklık geleneği, temelleri İslam öncesi döneme kadar uzanan, bazı değişikliklerle günümüze kadar devam eden sözlü bir gelenektir. Bu geleneği temsil eden âşıklar halkın içinden çıkan, geleneğe ait birtakım ölçütlerle şiirler söyleyen kimselerdir. Âşıklar ait olduğu toplumun sosyo-kültürel özelliklerini bünyelerinde taşırlar ve bu sosya-kültürel olayları sazla ve sözle dile getirirler. Yaşadıkları, duydukları ve gördükleri her şeye karşı duyarlıdırlar ve pek çok şeyi şiirlerinde ortaya koyarlar. Onlar için konu sınırlaması yoktur, bazen üzücü bir durum bazense komik herhangi bir unsur şiirlerinin konusu olabilir. Âşıkların söyledikleri şiirlerin bir kısmı mizahi unsurlar barındırır. Âşıklar yaşadıkları dönemin kusurlarını âşık tarzı şiir geleneğinin dil ve biçim özelliklerini kullanarak mizahi bir biçimde anlatabilirler. Ayrıca âşıkların doğrudan mizahi destan türünde yazılmış şiirleri de mevcuttur.

Âşıkların mizahi şiirlerinde bireylerin fiziki ve şahsi kusurlarının yanı sıra Türk kültür hayatının toplumsal, ekonomik, sosyal ve siyasi özellikleri de görülür. Bunların dışında âşıklar; bit, sinek, pire vb. haşereler ve çeşitli hayvanlar üzerine de mizahi şiirler yazmışlardır. Bu hayvanların verdikleri zararları mizahi bir dille anlatmışlardır. Böylece hem güldürmeyi hem de insanları bu konuda ikaz etmeyi amaçlamışlardır. Ayrıca âşıklar; kadın-erkek ilişkilerini, evlilik hayatını ve evlilikle ilgili sorunları mizahi bir biçimde ele almışlardır. Bu

şekilde âşıklar, evlilik müessesesinin ciddi bir kurum olduğunu evli kişilere mizahi bir dille ifade etmişlerdir. Mizah âşıklar için bir anlatım biçimidir. Âşığın hitap ettiği kitlelere göre mizah algısı değişir. Bu nedenle de mizahın oluşması âşık ile dinleyici kitlesinin etkileşimine bağlıdır.[12]

Âşıklar mizahi şiirleriyle eğlendirirken düşündürürler, insan ve toplum ilişkilerini irdelerler ve toplumsal sorunlara ayna tutarlar. Mizahi şiirlerin birçoğu derin bir felsefe ve mana içerir. Bunun yanı sıra mizahi şiirler Türk halkının hayata ve olaylara bakışını, mizaha karşı tutumunu ve engin hoşgörüsünü yansıtır.[13] Şairler anlatmak istediklerini mizahi şiirlerle daha etkileyici ve dikkat çekici anlatırlar. Mizahı meydana getiren ironi, mübalağa, yalanlama, taşlama, övme, benzetme, dua ve beddua gibi belli başlı anlatım tarzlarından yararlanırlar.

Trabzon geçmişten günümüze halk şairlerinin önemli temsilcilerinin yetiştiği bir tarih ve kültür şehridir. Özellikle 19. yüzyıl Osmanlı Devleti dönemi Trabzon'da seçkin halk şairlerinin yetiştiği bir dönemdir. Ayrıca bu dönemde Trabzon çok sayıda halk şairinin uğrağı hâline gelmiştir. Trabzon'a gelen gezgin âşıklar halk şiirinin en güzel örneklerini Trabzon halkına sunmuşlardır.[14] Geçmişten günümüze Trabzon'da yetişen en önemli halk şairleri arasında Hafız Zühtü, Hüseyin Saip, Yusuf Ziya, Süleyman Sırrı Aygün, Eyüp Sabri Lermioğlu, Baba Salim, Ali Haydar Sümer, Ramoğlu Mustafa, Cemal Azmi Tellioğlu, Remzi Abbasoğlu, Ömer Kayaoğlu, Ömer Bal, Ali Rıza Kaya, Âşık Sefai, Sabri Hacıkeleşoğlu, Mustafa Reşit Sümerkan, Abdüşşekür Dinçer, Adnan Yılmaz, Subutay Hikmet Karaaslanoğlu bulunmaktadır. Bu şairlerin şiirlerinde Trabzon insanının keskin zekâsını, ince ve nükteli söyleyişini görmek mümkündür.

Trabzon fıkralarından şiirlerine Trabzon halk kültüründe mizahın ve ironinin önemli bir yeri vardır. Ayrıca Trabzon halk kültürü Trabzonlu şairlerin şiirlerinde mizahi ve ironik bir çerçevede ele alınmıştır. Bu doğrultuda halk şairleri, Trabzon halkının önemli besinlerinden ve geçim kaynaklarından olan hamsiyi mizahi unsurlara başvurularak anlatmışlardır. Trabzon halkının şivesini, burun yapısını, Trabzon'un ünlü simalarını mizahi ve ironik bir şekilde şiirlerinde dile getirmişlerdir. Trabzonlu halk şairleri doğrudan mizahi destan örnekleri verdikleri gibi şiirlerinde mizahi unsurlardan yararlanarak çeşitli kişileri, nesneleri, olay veya durumları konu edinmişlerdir. İroni,

mübalağa, benzetme, yalanlama, övme yoluyla mizahi şiir örnekleri vermişlerdir. Karşılaştıkları kişilerin ve olayların mizahi yönlerini dile getirmişlerdir. Trabzon kültüründeki yemek ve yiyecekleri mizahi bir pencereden sunmuşlardır. Atışmalarda birbirlerinin eksiklerini veya kusurlarını ironik bir şekilde dile getirmişlerdir. Bu şairlerden özellikle Baba Salim ve Ömer Kayaoğlu mizahi ve ironik şiirleri ile tanınmaktadır.

> "Baba Salim'in muhtelif hadise ve vakaları mevzu yaparak mizahi bir dille söylediği manzumeler de vardır. Bu manzumelerde Trabzon'da hususiyetleriyle tanınmış muhtelif meslek erbaplarının isimleri alınarak latifeler yapılmaktadır. Baba'nın bu tarzdaki manzumeleri hiçbir zaman hiciv mahiyetini almamış ve bunlardan kimse gücenmemiştir."[15]

Trabzonlu şairlerin şiirlerinde mizahi unsurların ve ironik ifadelerin çok fazla örneği mevcuttur. Bu şiirlerin büyük bir bölümünde ironi, mizahın en önemli araçlarından biri olmuştur. Trabzonlu şairlerin şiirlerinde mizahi unsurlar şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Taşlamayla veya Hiciv Yoluyla Yapılan Mizahi Şiirler

Taşlama ve hicivler doğrudan bir kişiye yapılacağı gibi bir döneme, yöneticilere veya devletin çeşitli kurumlarına yönelik de olabilir. Bazen şahsa yapılan hicivler doğrudan kişiye yapılmaz. Bu kişilere yönelik hicivler, başka varlıklar üzerinden dolaylı bir biçimde kişileri hedef alır. İroni hiciv ve mizahın en etkili silahıdır. Taşlamayla veya hiciv yoluyla yapılan mizahi şiirler genellikle ironik özellikler gösteren şiirlerdir. Ozan Garip Ayata (d.?/ö-) **"***Ulu Çınar*" isimli şiirinde sözde ulu çınara seslenerek onun kendini beğenmesini ve kendisiyle övünmesini eleştirir fakat burada şairin asıl seslendiği kişi, kibirli bir biçimde ömrünün son yıllarını yaşayan insanlardır. Bu durumu şair ironik bir biçimde ifade etmiştir:

> "Ulu çınar böbürlenip durursun
> Kurt girmiş özüne haberin var mı
> Senden başka ulu yok mu sanırsın
> Âlemi yaratandan haberin var mı"[16]
>
> ...

Şair bu dörtlükte de ulu çınarın nezdinde yaşı kemale ermiş fakat kibirden vazgeçmemiş bir insanı hicvetmiştir. Ağaca cevabını bildiği soruları sorarak onun üzerinden ironi kurmaya çalışmıştır. Eyüp Sabri Lermioğlu (Âşık Sabri) (d.1986/ö.1957) "*1333*" adını verdiği muhacirlik şartlarını anlattığı şiirinde içinde bulunduğu durumu mizahi bir şekilde dile getirmiştir:

"Bilirsin de niye bilmezlenirsin
Kürenin sırtında bir "han"ım mı var?
Ben gibi züğürtten ne dilenirsin
Bir topal, kurada hayvanım mı var?"[17]
...

Eyüp Sabri Lermioğlu "*Bir Tacire Bir Fiske*" şiiri ile bir tüccarın yaptığı haksızlıkları ve çevirdiği oyunları ironik bir ifadeyle dile getirmiştir:

"Ticaret denilen bir değirmende sen
Pisliği öğütür una katarsın
Köylüyü bir yırtık meşin top gibi
Bir o yana bir bu yana atarsın

Hileyle tilkiyi vurup urgana
Pireyi koşarsın kara sabana
Tutulmazsın fare gibi kapana
Kedi ile bir döşekte yatarsın

Bilirsin ilmini gizli işlerin
İnce hesapların bu teşvişlerin
Pirisin tekkede aç dervişlerin
Huu deyip şeytanı öne katarsın

Bu er meydanında eski bir kurtsun
Sana tos vuramaz boynuzsuz koyun
Oynarsın her ipte nice bir oyun
Nice yavuz düşmanlara çatarsın

Biz de kaya kaya düştük Mersin'e
Çevrildik bir yama gibi tersine
Sabri çalışmazsan bugün dersine
Sonra poyraz alır ayaz satarsın"[18]

Mizahi unsurlar kullanarak verilen bir başka hiciv şiiri de Hüsnü Mustafa Tomaç'a (d. 1934/ ö. 2008) aittir. Tomaç "*Kel Başa Şimşir Tarak*" adını verdiği şiirini alaycı bir üslupla yazılmıştır ve ironik bir özellik göstermektedir:

"Adama bak adama
Güya uyumuş zamana
Zamanın gerisinde
Karşı koyar fermana

Üzerinde çul çuval
Söz uyumsuz martaval
Kendine has makamla
Âleme çalar kaval

Tamtakırdır kesesi
Pek fazla havalesi
Aç karın yüksek nalın
Alay eder herkesi

Etmeyin sizler merak
Mes'ele gayet berrak
Böylelere yakışır
Kel başa şimşir tarak"[19]

Cumhuriyet dönemi âşıklarından Ali Haydar Karahacıoğlu (d.1931/ö.-) zenginliği ve zenginleri ironik bir çerçevede ele almıştır:

"Sakatına sağlam gözle bakılır
Gözü olmayana cam göz takılır
Aleyhine olan evrak yakılır
Para ayıbını kapar zenginin

Çoğunun göbeği yemekten şişer
Sodayla viskiyi her akşam içer
Barda, pavyonda güzeli seçer
Delisi akıllı olur zenginin

Kusuru az bulunur bir suç işlese
Hırsızdır demezler, dünyayı yese

Önünde kalkan olur bir dolu kese
Hırsızı açıkgöz olur zenginin

Oturduğu yerden milyonlar satar
Cemiyete girse yüksekten atar
Mahkûm olursa hastanede yatar
Ölüsü törenle kalkar zenginin"[20]

...

1941 yılında Çaykara'ya bağlı Ataköy'de dünyaya gelen Hikmet Can (d.1941/ ö.?) ***"İstanbul Hanımları"*** isimli şiirinde İstanbul hanımlarının bazı özelliklerini eleştirel bir dille ve ironik bir biçimde ifade etmiştir:

"Cilve yapar durmadan
İstanbul hanımları
Poz peşinde her zaman
İstanbul hanımları

Verir zenginlere pas
Bilmez nedir keder, yas
İster ziynetle elmas
İstanbul hanımları

Bazı bir hava çalar
Paran varsa yakalar
Eder nazik tokalar
İstanbul hanımları

Rastlasa sorar hatır
Şekerim der oynatır
Doğru yoldan çıkartır
İstanbul hanımları

Dost olur varsa paran
Buna şaşar Hikmet Can
Gönle verir heyecan
İstanbul hanımları"[21]

Baba Salim (d.1887/ ö.1956) dünyayı hicvedip, dünya düzenini ve dünya hayatının getirdiği sıkıntıları eleştirel bir dille ifade ederken zaman

zaman kişileştirmelere başvurmuştur. Bu durum da mizahi bir üslup ortaya çıkarmıştır:

"Verdin kâinatı hep velveleye
Şimdi tanburunu çal koca dünya
Milletleri sokdun mücadeleye
Durmadan hıncını al koca dünya"
...

Burada dünyaya atfedilen bütün özellikler insana mahsustur. Velvele yapmak, tanbur çalmak, milletleri mücadeleye sokmak ve hınç almak insanların yapabileceği eylemlerdir. Dünyanın canlı bir varlık gibi tasavvur edilip hicvedilmesi ironik bir anlatıma yol açmıştır. Baba Salim, Ahmet Demirci'ye yazdığı şiirinde ona nasihatlerde bulunurken bir taraftan onu hicvetmeyi ihmal etmez:

"Düşmiyen, kalkmıyan bir tek Allahtır.
Ey dinle sözümü kuzum Dermirci.
Hayat dediğin de ah ile vahtır,
Aldırma bir yere gözüm Demirci.

Nene lâzım senin uçak, kâinat.
İç buz gibi suyu köyünde yan yat,
Vur yağlı etlere eyleme inat,
Bet gelmesin sana sözüm Demirci."[22]

Baba Salim mizahi şiirleri ile tanınan Trabzonlu bir halk şairidir. Trabzon'daki yazı işlerinden, gazeteciliğe çeşitli meslek grubundaki arkadaşlarının hâllerine uygun tespitlerde bulunmuş ve tespitlerini mizahi bir dille şiirlerinde ifade etmiştir. Onun mizahi manzumelerinde Hamamizade'nin ismi çok sık geçmektedir. Ayrıca ona özel yazdığı mizahi şiirleri de bulunmaktadır. Hamamizade'ye ithafen yazdığı aşağıdaki şiirde, Baba Salim zamanın değişiminin kendileri üzerindeki etkisini ironik bir biçimde dile getirmiştir:

"Zaman değişerek her şey değişdi
Uyalım bizler de zamana üstad
Köhne gidişlerden karnımız şişdi
Yeni iş bulalım bir tane üstad

Terk edelim eski hurufatı biz
Sürelim meydana yeni atı biz
Keselim dibinden bu halatı biz
Atalım zevreki ummana üstad

Görürüz milleti hep asrileşdi
Çiçekler bile hep başka renk açdı
Denizler kabardı dereler taşdı
Niçin biz kalalım bigâne üstad

Cennetten kaçarak geldi huriler
Göründü kalbimiz çalan periler
Taze kumaş buldu hep müşteriler
Letafet dağıldı cihanna üstad

Bülbülün değişdi baharı yazı
Dilberin başkadır cilvesi nazı
Berlin'de çalar da dinletir sazı
Gel olma bakalım divane üstad

Çok şükür yetiştik bak bizim şansa
Havada insanlar başladı dansa
Aldırmazsın hiç bu dünya yansa
Serteser olsa da virane üstad

Gezmeyiz biz artık eski çarıkla
Fikri parlatırız hamsi balıkla
Girilmez bu bezme yeşil sarıkla
Giyeriz kisbeti merdane üstad

Bozuldu düzenler gözü yaş kaldık
Eski yerimizde demirbaş kaldık
Bir kara baht ile arkadaş kaldık
Bazen ters döner pervane üstad"[23]

Ömer Kayaoğlu (d.1917/ö.2001) "Maçka'yı Ettim Türkü" isimli şiir kitabında çok sayıda kişiye, onların adlarına ithafen şiirler yazmıştır. Yazdığı bu şiirlerin büyük bir bölümünde de mizahi unsurlara ve ironiye yer vermiştir. Hatta bu şiirleri karikatürle desteklemiştir. Çizilen

karikatürler de kendi içinde komik unsurlar barındırmaktadır. Gerek şiirlerdeki mizahi öğeler gerekse karikatürler kitabı mizahi bir şiir kitabı hâline getirmiştir. Kayaoğlu İhsan Topçu için yazdığı şiirinde ona olan sitemini tatlı bir dille ifade etmiştir:

"...
Sanki yaşım ondan az
Aramazsam aramaz
Davul sesinde yiter
Ustanın çaldığı saz

Geçmiş Mekteb-i Has'a
Bulmuş lâyık bir masa
İyi uşaktır ama
Bizden uzak durmasa"[24]

2. Mübalağa ve Yalanlama Yoluyla Yapılan Mizahi Şiirler

Mübalağa, "bir sözün etkisini arttırmak için tasvir olunan/anlatılan herhangi bir şeyi, durumu, duygu ve düşünceyi olduğundan çok farklı ya da olamayacağı bir biçimde, aşırılığa kaçarak göstermek/anlatmaktır."[25] Olayların veya durumların olduğundan daha farklı gösterilmesi ile mübalağa yapılır. Bir şeyin abartıldığı durumlar kimi zaman mizahı da beraberinde getirir. Ayrıca bir şeylerin olduğundan daha çok ya da daha az verilmesi uğraşı gülünç durumlar doğurur. Trabzon'un önemli halk şairlerinden olan Ömer Kayaoğlu Trabzon sevgisini mübalağada bulunarak mizahi bir biçimde dile getirmiştir:

"Kemençene erik dalı
Horoncuna çizme olsam
Gelinlerin peştamalı
Analara yazma olsam"[26]

Baba Salim mahlasıyla bilinen Mehmet Salim Öğütçen "*Hıdırellez'de*" isimli şiirinde geçen yiyeceklerin miktarını olabileceğinden çok söyleyerek mübalağa yoluyla bir mizah yapılmıştır:

"İşittim doldurmuş Hamamizade
Hıdırellez için bin tane kuzu
Bay Cevdet alacak bin şişe bade
Celâl Avni kesmiş koca öküzü

Süleyman Mahirle etmişler mekal
Demişler ki sende beş bin ekmek al
Elli batman elma, yüz bin portakal
Böylece diyerek kesmişler sözü

İşittim demişler Kemal Ahmet'e
Yüz çuval pirinç al kalma zahmete
Kırda tutulursak şayet rahmete
Acaba alır mı bin çadır bizi

Haber göndermişler Sükûti beye
Elli varel yağ al yükle deveye
Tuzluca olmasın uysun mideye
Kalmasın midede ufak bir sızı

Yüz batman turp da Osman Cudi Bey
İki kayık Hamsi gayet ile ey
Veysel Faik Bey de çalacakmış ney
Çınlatacakmış bayırı düzü

Bin sandık yumurta Cansız zadeye
İyi meze olur buzlu badeye
Şekerli kahveyi dökme sadeye
Unutma zeytini biberi tuzu

Bin çömlek yoğurt ta alacak Kâzım
Yüz deste çatal da kaşık da lâzım
Cemal Rıza diyor var benim sazım
Çalarız zeybeği vururuz dizi

Mesutla Hasan Bey çok salatalık
Alacaklar imiş bin okka balık
Yüz varel zeytin yağ hem de Ayvalık
Demişler doyurur bu cümlemizi

Kokunca kırların çiçeği otu
Kızarıp gelince öküzün butu
Rıfkı Kulaç Bey de çalacak utu
Atarız o zaman meydana kızı

Ey Salim sen de al yüz bağ sarımsak
Aman bu meclisten hiç kalma uzak
Bırakıp giderler yaparlar tuzak
Ayrılma peşinden bırakma izi"[27]

Baba Salim İsmet Paşa için yazdığı şiirinde de İsmet Paşa'ya övgüde bulunurken mübalağaya kaçmıştır. Ayrıca şiirde yer yer ironiye de başvurulmuştur. Bu ifadelerden birini içeren dörtlük şu şekildedir:

"Yüz bin teşekkürler, yüz bin ihtiram
Çok yaşa ey İsmet Paşamız yaşa
Azminle vatana verdin ihtişam
Demir don giydirdin dağ ile taşa"[28]

3. Benzetme Yoluyla Yapılan Mizahi Şiirler

Trabzonlu halk şairleri nesneler arasındaki benzetme ilgilisinden yararlanarak da mizahi şiir örnekleri vermişlerdir. Yirminci yüzyıl halk şairlerinden Âşık Ömer Bal (d.1916/ö.1966) yaşname özelliği gösteren aşağıdaki şiirinde kızların yaş basamaklarındaki değişimlerini benzetmelerden yararlanarak mizahi bir biçimde vermiştir.

"Gözleri olur tilki
Kız olursa on iki
Cevahir taşı olur
...
Yâri dökülür dişi
Bulursa otuz beşi
Kabak çorbası olur

Olur ehtiyar tilki
Eer bulursa kırkı
Eşek torbasi olur.[29]

İsmail Bekar (d.?/ö.?)**"***Resmi Geçit*" şiirinde benzetmeler kullanarak mizahi anlatıma başvurmuştur. Söz konusu dörtlüklerden biri de şu şekildedir:

"Şu Trabzon zenginleri
Yumurtasız fola benzer
Altı üstü asfalt kaplı
Kervan geçmez yola benzer"[30]

4. Kişilerin İlginç ve Gülünç Yönlerinin Anlatıldığı Mizahi Şiirler

Âşıklar kişilerin fiziki görünümlerini, huy ve karakterlerini ve bunlarla ilgili ilginç ve komik durumları mizahi bir çerçevede ele almışlardır. Hafız Sabri olarak da tanınan Sabri Hacıkeleşoğlu (d.1929/ ö.1997) vermiş olduğu meslek destanı örneğinde, yaptığı mesleklerden söz ederken zaman zaman mizahi unsurlardan da yararlanmıştır.

Bir gün Alaçam'da çoban tuttular
Bütün hayvanatı bana kattılar
Beni becerikli adam sandılar
Akşam köy yolunu bulamaz oldum

Gel seni tutalım imam dediler
Âlim mi sandılar cahil dediler
Yıkamadan gömdüm nice ölüler
Cemaatle namaz kılamaz oldum

Bir gün kiremitçi olayım dedim
Çeğ kiremitleri birket zannettim
Hortumla su vurdum hep çamur ettim
Tüm harman yerini perişan ettim
...
Gezdim belde belde âşiyan oldum
Cehalet ehline acıyan oldum
Yedi dil öğrendim tercüman oldum
Şu bizim Türkçeyi konuşamadım.[31]

Yaşar Miraç (d.1953/ö.-), Ganita Çay Bahçesi'ni kuran ve 2004 yılında vefat eden Salih Ağa hakkında bir destan yazmıştır. Şair bu destanda Salih Ağa'nın hayatını ironik bir biçimde anlatmıştır:

...
Gençliğunde türküler
Yaktın denizkızına
Kuyruk çarptı kancayı
Kopti gitti misina
...
Durma ki Sali Aga
İş uydurur kendine
Bunalır uşakları
Yardım etmek zor bile

Pislikten nefret eder
Temizler dört bir yanı
Esirgemez küfründen
Toz kaldıran kamyoni"[32]
...

İsmet Zeki Eyüpoğlu (d.1925/ö.2003) "*Pir Ali Destanı*" isimli şiirinde Pir Ali adlı kişinin yaptıklarını ve onun komik yönlerini mizahi bir şekilde ortaya koymuştur:

"Sayayiler adamın
Otuz iki dişini
Gel anlatayım sağa
Pir Ali'nun işini
...
Altun gablatacağım
Habu funduk dişumi
Biraz tarif edeyim
Pir Ali'nun işini"[33]

Ömer Kayaoğlu M. Reşat Sümerkan için yazdığı şiirinde onun kişisel özelliklerini ironik bir biçimde ifade etmiştir:

"Bilge adamın hası
Bal dolu altın tası
Kozasında kıvrılmış
Dünyayla yok teması

Ağızı var dili yok
Bahçesi var gülü yok
Her tarakta bezi var
Ufak bir mendili yok

Silkinse dağ devirir
Harmanları savurur
Su toplayıp arkında
Değirmenler çevirir

Fener olsa zamana
Işık olsa her yana
Tanrı'dan dileğim var
İlham ver Sümerkan'a"[34]

Kayaoğlu köy imamı üzerine yazdığı "Bir Hoca Masalı" adlı şiirinde hocaya şu latifelerde bulunmuştur:

"Köye geldi bir hoca
Sarığı var koskaca
Söylediğine göre
Üç defa gitti hacca

Her gün gider bir sini
Yer yemeğin hasını
Derebeylere mahsus
Görseniz sofrasını

Sözlerinin yarısı
Arabîyle Farisî
Ölüler cenazeler
En ballı müşterisi

Sakalı kırçıl kara
Yan yan bakar kızlara
Okuyup üfleyince
Ne dert kalır ne yara

Ensesi yağlı semiz
Velâkin kalbi temiz
Âlimlerin âlimi
Çok yaşayın hocamız[35]

5. Nesnelerin ve Olayların İlginç Yönlerinin Anlatıldığı Mizahi Şiirler

Bu gruptaki hususlar canlı varlıkların dışında, çeşitli nesneler ve olaylarla ilgili ilginç ve komik durumların anlatıldığı mevzuları konu edinir. Cumhuriyet dönemi şairlerinden, Sabri Hacıkeleşoğlu Trabzonspor üzerine yazdığı şiirlerinde Trabzonspor'a latifelerde bulunmuş, methiyeler düzerek Trabzonspor'a olan sevgisini dile getirmiştir

"Bordo-mavi yola çıktı geliyor
Şimalin yıldızı Trabzonspor
Güçlü takımları ezip geçiyor
Yine şaha kalktı Trabzonspor

Cömertçe sahneye çıkar koçların
Belki nazar değer gözü açların
Mahsulüdür bunlar dik yamaçların
Kartal yuvasında Trabzonspor

Methiyen az mıdır, çok mudur bilmem
Dillerde bıraktığın şok mudur bilmem
Attığın ok mudur, top mudur bilmem
Gurur kaynağımız Trabzonspor"[36]

Hüsnü Mustafa Tomaç bazı sözcüklerin "*eş sesli (sesteş)*" olma özelliğini kullanarak "*Söz Gelişi*" adı altında bir destan yazmıştır. Bu destandaki sesteş sözcüklerle yapılan söz oyunları mizahi bir anlatıma neden olmuştur:

"...
Harabede bir sandık
Girdik içine sandık
Sandık doludur sandık
Gördük sandık boş sandık
...
Çürümüş çıkmış dişi
Belli yaşlı bir dişi
Dişi sağlam bir dişi
Dişi arzular dişi"[37]
...

Mustafa Reşat Sümerkan (d. 1953/ ö.?) 2007 yılında arkadaşları ile yaptığı kazayı son derece alaylı bir tutumla ve ironik bir biçimde dile getirmiştir. Kazanın gelişmesi ve sonucu şu dörtlüklerle ifade edilmiştir:

"Sene iki bin yedi
Mayıs ayı sonları
Anlatayım dinleyin
Bizlere olanları

Dedum ki uşaklara
Sumela'yi çekelum
Kaçmayalım zorluktan
Karşisina geçelum

Vedat ile Mustafa
Olur dediler bana
Kendi ayaklariylan
Bindiler arabama

Sabahtan çıktık yola
Trabzon'dur ilimiz
Maçka'da verdik mola
Sümela menzilimuz

Çekimler iyi gitti
Zaten konu sabitti
Çok deklanşör basmışım
Üç cigabayt kart bitti

Baktım güneş yükseldi
Dedum hayden döniyruk
Erzağımız var ama
Acindan da öliyruk

Maçka'da yeruk dedim
Peynirlen helvalari
İçeruk da üstüne
Taze demli çayları

Ah vaylari vaylari
Geldi kerez aylari
Birden gözüm karardi
Görmedim virajlari

Soldan daldık mıcıra
Şimdi nasil durayi
Habu direksiyonu
Ne tarafa kırayim

Sığıri kovalayin
Girmesunlar ekine
Büktüm direksiyoni
Biz gidiyorduk dikine

Opel birden kıç attı
Beklemezsin tipinden
Dersun yayla düzünde
Dana kaçtı ipinden

Bi sağ yaptı aniden
Savurdi bi de soldan
Eyvah dedum içumden
Aha çıkayruk yoldan

O an aklime geldi
Dedim fren yapayım
Bu hızla ölmektense
Biraz yavaşlayayım

Sarhoş marhoş değilim
Yanımuzda yok şişe
Ayak attum pedala
Ne firen ne de bişe

Çalayirum kornayi
Kaçun yol üzerinden
Koca koca kayalar
Hiç oynar mi yerinden

Malagambos yaylasi
On hanedur on hane
Aha da çarpayiruk
Firen miren bahane

Haçan çarptuk kayaya
Biraz geri siçraduk
Attuk da iki takla
Kazayi tamamladuk

Sessizlik oldi birden
Motorda kendi susti
Baktim tavan altımda
Ben duriyrum yüz usti

Dedum ki doldi vadem
Aha da öleyirum
Ey gidi dedelerum
Yer açın geliyirum

Seslendim Sümerkan'a
Kardaşım eyi misun
Ben da zordayım amma
Bir yardım ister misun

Süründum pencereye
Dişariya atladum
Baktum arkadaşlar sağ
O vakit rahatladum

Ölmek işten değildi
Olanlara şaşayrum
Gördum ki gölgemi
Anladum ki yaşayrum

Meryemana deresi
Kar eridi bolandı
Sarılduk uşaklarlan
Gözümüz buğulandi

Farkettum acıkmişuk
Burda bizi kim besler
Yayilmişler her yere
Peynirlan patatesler
Ekmek camdan fırlamiş
Zeytin düşmiş ortaya
Keşke kemer taksayduk
O güzelim helvaya

Allah bizi koridi
Demek vade dolmadi
Vedat'tan bir diş gitti
Bize bişe olmadi"[38]

6. Hayvanlarla İlgili Mizahi Şiirler

Hamsi, Trabzon halkının en önemli besin kaynaklarından biri olmasının yanı sıra Trabzon halk kültürünün de önemli unsurlarından biridir. Hamsi üzerine çok sayıda şiir, mani ve türkü söylenmektedir. Mutfak kültüründe hamsiyle çok çeşitli yemekler yapılmaktadır ve bu yemeklerin de anlatıldığı yemek destanı türünde şiir örnekleri verilmektedir. Hatta bu şiirlerin büyük bir bölümü de "hamsi destanı" veya "hamsiname" olarak da isimlendirilmektedir. Şairler Karadeniz halkının ince ve keskin mizah anlayışını bu şiirlere yansıtmışlardır. Ömer Kayaoğlu "*Hamsiye Türküler*" şiirinde Trabzon halkının gözünden hamsiyi mizahi bir anlayışla yansıtmıştır:

"Bir kutsal yaratıktır
Hem ekmek hem katıktır
Vaktinde çıkar gelir
Sözlerine sadıktır.

Hamsi alınca hızı
Titrer denizin yüzü
Haber şehre yayılır
Mest eder gönlümüzü

Ne işve bilir ne naz
Ne kefal gibi kurnaz
Ağız tadını bilen,
Ondan uzak duramaz
....
Ne olta bilir ne yem
Reise etmez sitem
Pek alçak gönüllüdür
İstemez rütbe kıdem

Yazsak bin ululama
Yine sığmaz kelâma
Hamsi geliyor hamsi
Haydi durun selama"[39]

Hamsi üzerine yazılan ve içinde mizahi unsurlar barındıran bir diğer şiir de Baba Salim'e aittir. Şiirde hamsiye yüklenen mana ve abartılı

ifadelerle mizahi bir üslup oluşturmuştur. Baba Salim hamsiye olan sevgisini ve özlemini şu dizelerde dile getirmiştir:

"Bir yıl görmezsem artar kederum
Yetiş imdadıma imanum hamsi
Yüzuni görince bayram ederum
Sen olursun benum kurbanum hamsi

Mazara oğrarum hamsi demesem
İçerim tutuşur hamsi yemesem
Üstini bir varel pekmezlemesem
Çıkar asumana dumanum hamsi

Kuyruğun tutarum merodoğli merdum
Olsa da bir batman birişup yerdum
Çok yeyup içince artarsa derdum
Olursun derdume dermanum hamsi

Hamsisun gezersun uli deryade
Pişince başlarsun ah-ü feryade
Aşkunla yanarum yetiş imdade
Kurbanın olayım civanum hamsi

Salim hamsi yerum ben seve seve
Komyonet yuklerum yetmese deve
Düşürdüm mü seni bir gece eve
O gece keyfumden şadanum hamsi"[40]

Hafız Zühtü (d.1811/ö.1875) "*Hamsi Destanı*"nda hamsiye methiyelerde bulunmuştur. Bu övgüler zaman zaman mizahi bir hâl almıştır:

"...
Çok kişi cem olur başına nagah
Almayan olursa çeker ah u vah
Ne kıymetli yapmış halk eden Allah
Balık şöyle dursun aman mübarek
...
Hele kavgasının hesabı olmaz
Mübarek yanında can beha bulmaz
Pişmediği evde hiç kimse gülmez
Büyük bayram eder alan mübarek"[41]
...

Muzaffer Konuralp'in (d.1916/ ö.?) hamsi balığını konu edilen mizahi şiirleri vardır. Bu şiirlerden biri şu şekildedir:

Hey Halime, çabuk koş
Babana de de gelsun
Haa... unutma gelurken
Bir da sepet getursun...

İstavrit siguşturdi
Vurdi hamsi karaya
Oy gözünü sevduğum
Ne da gelur tavaya ...

Ellisi tam okka de
Kariş kariş her biru
Hani bir görse baban
Yer onu diru diru[42]

Konuralp "*Oh Oldi Kel Sali'ya*" şiirinde de hamsi ile ilgili latifelerde bulunmuştur:

"Dünyalara değişmem
O tel tel kuyruğini
İlletli misun nesun?
İç hamsinun suyuni!
İstavritun korkusi
Attı oni yaliya
Bir şey diyem mi sağa
Oh oldi Kel Sali'ya[43]

Balıklarla ilgili söylenen mizahi şiirler hamsi ile sınırlı değildir. Trabzon halkı için hamsi çok özel bir anlam ifade etse de hamsinin olmadığı zamanlarda alternatif balıklar da hamsinin yerine tercih edilmektedir. Baba Salim hamsiye alternatif olarak kalkan balığını görmüş ve kalkan balığı üzerine mizahi şiirler yazmıştır.

"Hamsiden darıldık hamsiyi attık
Sen yetiş imdada kalkan balığı
Hep ince çıkıyor bu sene battık
Bak bizim feryada kalkan balığı

Hamsi galip oldu bulunmaz izi
Milletin kalbinde bıraktı sızı
Bu sene bol çık da sen doyur bizi
Çok yaşa deryada kalkan balığı

Hamsi yer hamsiye sanki tapardık
Hastanın boynuna muska yapardık
O senin yanında anladık artık
Kalırmış piyade kalkan balığı

Sen verdin şimdiden dünyalara şan
Hamsi boykot oldu sözüme inan
Trabzon halkından alırsın nişan
Çıkarsın ziyade kalkan balığı

Hamsi midemizde yaralar açdı
İnceyi bırakdı irisi kaçdı
Kırdığı cevizler yüz bini aşdı
Ermesin murada kalkan balığı

Boyuna çok çık da hamsi kıskansın
Hem sofrasın hem de kolda kalkansın
Ne güzel yenirsin ne de yamansın
Etin fevkelâde kalkan balığı
Kabahatın şu ki mıhın çokçadır
Çivilerin uzun belin pekçedir
Kuyruğun potine tam bir ökçedir
Olur istifade kalkanbalığı"[44]

Baba Salim kalkan balığı üzerine yazdığı bir başka şiirinde de kalkan balığının pahalılığını ironik bir anlatımla ifade etmiştir:

"Bize yanaşmazsın ulan kerata
Zengini ararsın kalkanbalığı
Olsa da yanında bir de salata
Ne güzel sararsın kalkanbalığı
...
Paralı olanı bulur sezersin
Züğürtün bağrını yakar ezersin

Bangerler elinde oynar gezersin
Memurdan kaçarsın kalkanbalığı[45]
...

7. Organlar Adlarıyla İlgili Mizahi Şiirleri

Âşık şiirinde mizahi destan konusu içinde yer alan konulardan biri de organ adlarıyla ilgili yazılan mizahi şiirlerdir. Bu tür şiirlerde genel olarak organların veya herhangi bir organın uzun uzadıya ele alındığı görülür. Bazen de bir kişinin ağzı, burnu, eli, kaşı vb. organları mizahi bir bakış açısıyla anlatılır. Bu tür şiirler yer yer alay da içerdiği için aynı zamanda ironik özellikler de göstermektedirler.

Sana malik olan ne bahtiyardır
Ey zekâ menbai ey koca burun
Bazı burun var ki sanki hiyardır
Bence en alâsı atmaca burun

Burun deyip geçme sakın arkadaş
Burun var çıkartır yoroza da taş
Ehli tetkik saydı topuzunu baş
Ne büyük varlıksın ey yüce burun

Buruna çok vardır olanlar âşık
Ufak burunlular olurmuş şaşık
Sofrada çanağa sallarkan kaşık
Mutlaka girmeli sütlaca burun

O varken kim bakar kaş ile saça
Mübarek tepesi benziyor taca
Kanatlarından yap bir kazan paça
Kahvaltı olmalı kırk aca burun

Bir burun sahibi ölmüşte mutlak
Atmışlar üstüne bir hafta toprak
Örtülmemiş yine sen hikmete bak
Kalmış dışarıda tabanca burun

Burun var oyulsa koca saz olur
Burun var vapura davlumbaz olur
Böyle çok mübarek burun az olur
Çok gördüm sığmıyor bakraca burun

En az bir karıştan uzun olmalı
Daha sen neylersin dünyada malı
Arayıp da böylesini bulmalı
Hiç kıymet taşımaz ortanca burun

Dilayur kaptanın çoktu neşesi
Ne tarlası vardı nede neşesi
Burundan başkada yoktu bişesi
Duydum ki yanaştı kulaca burun

Yalınız mübarek olmadı bizde
Ne burunlar vardır kara denizde
Ararım uşaklar var mıdır sizde
Tepesi morarmış alaca burun

Mesut Reis'inde burnu yamandı
Burunlar içinde o pehlivandı
Duydum tepesinden bir karış yandı.
Yine bozulmadı o paça burun

Ey baba burunu atma yabana
Burun var ki benzer doğru kabana
Ben bir şey diyemem ona tapana
Ne kadar kıvraktır karaca burun[46]

8. Yemek ve Yiyecek Üzerine Söylenen Mizahi Şiirler

Doğan Kaya yemek destanlarını muhteva bakımından üç gruba ayırmıştır. Üçüncü başlık olarak da mizahi yemek destanlarına yer vermiştir. Trabzon mutfak kültüründe de yemek ve yiyecek üzerine yazılmış çok sayıda mizahi şiir bulunur. Subutay Hikmet Karahasanoğlu (d. 1925/ö. 2006) kuymak üzerine yazdığı şiirinde mizahi bir anlatım yolunu tercih etmiştir.

"Oy nene yaptığın kuymağın
Kokusu tüter burnumda
Beş yaşında uşak gibi
Al beni uyut koynunda" [47]

Baba Salim'in hamsi üzerine yazdığı çok sayıda şiiri vardır. Bunların birçoğu da hamsi destanı olarak isimlendirir. Bu şiirlerde Baba Sa-

lim hamsinin özelliklerinden ve Trabzon halkı için öneminden söz ederken hamsinin pişirme usullerinden ve hamsili yemeklerden de bahsetmektedir. Bu mevzuya örnek olarak şu dörtlükler verilebilir

" ...
Kim bakar mısıra dururken hamsi
Bu sene milletin uyandı şansı
Ye bir içli tava tazele dansı
Sed çekdi bu hali berbada hamsi

Açlıktan bahsetme söyleme yalan
Bangerdir bir tek küp hamsisi olan
Bundan sonra olmaz açlıktan solan
Bir şey bulamazsan ye sade hamsi

Çok metettim diye bana taş atma
Bin batman günde ye lâfı uzatma
Baklava börek yap sakın tuz katma
İsa bile yiyor semada hamsi"[48]
...
"Tuzladılar ızgaraya dizdiler
Çatlattılar seni nazardan hamsi
Beğenmiyenler de işi sezdiler
Kapakap ettiler pazardan hamsi[49]
..."

9. Âşık Atışmalarında Mizah

Âşık atışmaları, âşıkların sazdaki ve sözdeki becerilerini gösterdikleri, birbirlerine deyişler söyledikleri bir âşık edebiyatı geleneğidir. Âşıklar atışma esnasında söz ustalıklarını göstermek için zaman zaman alaycı bir anlatma, ince eleştirilere ve ironik ifadelere yer verirler. Âşık Mustafa Bal'ın (d.1931/ö.-) 1958 yılında Eğridere Köyü'nde yapılan bir düğünde Paçan Köyü'nün hocası ile yaptığı atışma mizahi unsurlar barındırmaktadır. Söz konusu atışma şu şekildedir:

"Mustafa Bal:
İlâmi verasetten
Cumhuru riyasetten
Makamı siyasetten
Anlat izahat ile

Gaflete dalan uyu
Son olayları duyur
Hocam hutbeye buyur
Vaazi nasihat ile

Düldülde var mi eğer
Var mı cennete değer
Bana orda var mi yer
İman selâmet ile

Hoca:
Senin efkârın çoktur
Herhâlde işin b...ktur.
Sana orda yer yoktur
Mekruh kerahat ile

Mustafa Bal:
Bende olan ah ise
Gidelim sabah ise
Bu türkü günah ise
İspat et ayet ile

Hoca:
Alemlerinden ahi
Derdim çoktur ilâhi
Yoktur bu işin günahi
İspati fetva ile

Mustafa Bal:
Hocam boş kaldı kürsün
Biraz kırıldı forsun
Nereye çıkti dersin
Usul minteka ile

Hoca:
Bildiğim arı edebi
Okudum her mektebi
Tanırım dört mezhebi
Hepsini sıra ile

Mustafa Bal:
Hocam ilmun ayar mi
Bu mesleğe uyar mi
Cennet cehennem var mi
Bildir beyanet ile[50]

Ömer Kayaoğlu ve Saffet Genç'in atışmasında da mizahi unsurlar yer almaktadır:

"Ömer:
Kemençesi yepyeni
İmrendirir göreni
Saffet doğru çalmazsan
Kırarım kemençeni
Saffet:
Kemençem üç tellidir
Kayde yeri bellidir
Kemençe kıran adam
Ya sarhoş ya delidir

Ömer:
Ula bana bak Saffet
Ben ettim seni davet
Kırılma sözlerime
Yanlış yaptımsa affet

Saffet:
Kemençem dost canıdır
Saffet'in nişanıdır
Amca sen beni affet
Af büyüğün şanıdır.

Ömer:
Yanlışlık kimin payı
Gel edelim tokayı
Kemençe benim aşkım
Anlamadın şakayı [51]

Sonuç

Gülmek ve güldürmek insanoğlu için bir ihtiyaç, bir rahatlama, modern dünyanın her geçen gün artan stresli yaşamı karşısında bir kaçış yoludur. Mizah ise insan yaşamının her alanında kendisine yer bulan güldürüye ve gülmeye dayanandan, zaman zaman kişiyi düşünmeye sevk eden ifade biçimidir. Gülme ve güldürme eylemi hayatın pek çok alanında olduğu gibi edebî türlerde de mevcuttur. Âşık şiirindeki çeşitli destan türlerinde gülmeceye ve buna bağlı unsurlarla sıkça karşılaşılır. Ayrıca müstakil biçimde yazılmış mizahi destan örnekleri de bulunur.

Âşık şiirinde mizah hayvanların kişileştirilerek anlatıldığı şiirlerde, atışmalarda, mübalağalı ve yalanlamalı şiirlerde, ters öğüt destanlarında, sicillemelerde sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca sosyal ve siyasal hayata dair mevzuları, doğa ve hayvan yaşamını, ekonomiyi, aile ilişkilerini konu edinen şiirlerde zaman zaman mizahi ögelere yer verilmiştir.

Mizah, Trabzon insanının ince ve kesin zekasını, hazır cevaplılığını, sorunlara ürettiği ilginç çözümleri, yaşayış biçimini ve dünyayı algılayışını yansıtır. Başta Temel ve Laz fıkraları olmak üzere Trabzon ile özdeşleştirilen Karadeniz fıkraları Trabzon mizah kültüründe önemli bir yere sahibidir. Trabzon halk kültürü mizahi şiir yönünden de oldukça zengindir. Trabzon halkının mizah anlayışı şiirlerine de yansımış, Trabzon halk kültürüne dair bazı hususlar mizah malzemesi olarak kullanılmıştır. Hamsi üzerine söylenenler, Trabzon'un ünlü simaları, Trabzon insanın fizikî ve karakteristik özellikleri mizahi şiir çerçevesinde değerlendirmiş ve şiirlerdeki mizahi unsurlar dokuz başlık altında incelenmiştir.

Dipnotlar

1 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yayınları, Ankara 2003, s. 655.

2 *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.1572.

3 Erman Artun, *Çukurova Halk Kültüründe Mizah*, Karahan Kitapevi, Adana 2013, s.7.

4 Nilgün Çıblak, *Âşık Şiirinde Taşlamalar,* Ürün Yayınları, Ankara 2008, s. 54.

5 İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 286.

6 Ahmet Özgür Güvenç, *Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde Mizahi Destanlar*, Ankara 2015, s. 90.

7 Artun, s.7.

8 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2010, s.570.

9 Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*. Ötüken Neşriyat İstanbul 2007, s. 2207.

10 Alpay Gezer, Yakup Çelik, "Mizah Ekseninde İroni Çerçevesinde Anlam İlişkileri ve Ayşe Kilimci'nin Hikâyelerinde Mizahî Dil", *Curr Res Soc Sci,* 3(3), 2017, s. 99.

11 Beyhan Kesik, "Güftî'nin Teşrîfâtü'ş-Şu'arâsı'nda Mizahî Unsurlar", *Journal of Turkish Language and Literature Volume:*1, Issue: 2, Autumn 2015, s. 85-92.

12 Güvenç, s. 94.

13 Artun, s.10.

14 Mustafa Duman, *Trabzon Halk Şairleri,* Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul, 1995, s. 13.

15 Elif Şebnem Kobya, *Baba Salim Divanı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2008, s. 25.

16 Garip Ayata, *Bu Şehir (Şiirler ve Yorumlarla Trabzon),* Eser Ofset, Trabzon 2006, s.87.

17 Muhsin Kazancıoğlu, *Öğretmen Eyüp Sabri Lermioğlu,* İstikbal Matbaası, Trabzon 1961, s.60

18 Duman, s. 58.

19 Murat Yüksel, *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 2 Cumhuriyet Dönemi*, Yunus Dergisi Yayınları 2, Karadeniz Gazetesi Ofset Tesisleri, Trabzon 1993, s. 368.

20 Yüksel, *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 2,* s. 320.

21 Murat Yüksel, *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 3 Cumhuriyet Dönemi,* Yunus Emre Dergisi Yayınları 2, Trabzon 1993, s. 18.

22 Kobya, s.654.

23 Hamamizade İhsan, *Baba Salim,* İktisat Matbaası, İstanbul 1930, s.16.

24 Ömer Kayaoğlu, *Maçka'yı Ettim Türkü,* Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul 1988, s. 105.

25 Turan Karataş, *Edebiyat ve Terimler Sözlüğü,* Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 330.

26 Mehmet Akif Bal, *Bir Şiirdir Trabzon/Osmanlıdan Günümüze Trabzon Şiir Antolojisi*, Ankara 2009, s. 326.

27 Kobya, s. 781-783.

28 Kobya, s. 603.

29 Duman, s.101-102.

30 Bal, s. 521.

31 Sabri Hacıkeleşoğlu, *Şiirler Deryası,* Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara, 1986, s.207-208.

32 Bal, s. 523-524.

33 İsmet Zeki Eyüpoğlu, *Karadeniz Türküleri-Maçka Yaylalarından Sesler*, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s. 104-105.

34 Kayaoğlu, s. 103.

35 Kayaoğlu, s. 51.

36 Yüksel, *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 2,* s. 288.

37 Yüksel, *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 2*, s. 373.

38 Bal, s.475-478.

39 Kayaoğlu, s.40-41.

40 Duman, s. 68.

41 Duman, s. 35.

42 Yüksel, *Trabzon Şairleri 2,* s. 142.

43 Yüksel, *Trabzon Şairleri 2*, s. 143.

44 Kobya, s. 638-639.

45 Kobya, s. 640.

46 Kobya, s.729-730.

47 Bal, 343.

48 Kobya, s. 660-661.

49 Kobya, s. 667.

50 Duman, s. 146-147.

51 Kayaoğlu, s. 22.

Kaynakça

ARTUN, Erman, *Çukurova Halk Kültüründe Mizah*, Karahan, Adana 2013.

AYATA, Garip, *Bu Şehir (Şiirler ve Yorumlarla Trabzon),* Eser, Trabzon 2006.

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2010.

BAL, Mehmet Akif, *Bir Şiirdir Trabzon/Osmanlıdan Günümüze Trabzon Şiir Antolojisi*, Ankara 2009.

ÇAĞBAYIR, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat İstanbul 2007.

ÇIBLAK, Nilgün, *Âşık Şiirinde Taşlamalar,* Ürün, Ankara 2008.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat,* Aydın, Ankara 2003.

DUMAN, Mustafa, *Trabzon Halk Şairleri,* Anadolu Sanat, İstanbul 1995.

GEZER, Alpay ve ÇELİK, Yakup, "Mizah Ekseninde İroni Çerçevesinde Anlam İlişkileri ve Ayşe Kilimci'nin Hikâyelerinde Mizahî Dil", *Curr Res Soc Sci*, 3(3), 2017, s. 98-114.

EYÜPOĞLU, İsmet Zeki, *Karadeniz Türküleri-Maçka Yaylalarından Sesler*, Anadolu Sanat, İstanbul 1995.

GÜVENÇ, Ahmet Özgür, *Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde Mizahi Destanlar*, Gece, Ankara 2015.

HACIKELEŞOĞLU, Sabri, *Şiirler Deryası*, Ongun Kardeşler, Ankara 1986.

HAMAMİZADE, İhsan, *Baba Salim*, İktisat, İstanbul 1930.

KARATAŞ, Turan, *Edebiyat ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

KAYAOĞLU, Ömer, *Maçka'yı Ettim Türkü*, Anadolu Sanat, İstanbul 1988.

KAZANCIOĞLU, Muhsin, *Öğretmen Eyüp Sabri Lermioğlu*, İstikbal, Trabzon 1961.

KESİK, Beyhan, "Güftî'nin Teşrîfâtü'ş-Şu'arâsı'nda Mizahî Unsurlar", *Journal of Turkish Language and Literature*, 1(2), 2015, s. 85-92.

KOBYA, Elif Şebnem, *Baba Salim Divanı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2008.

PALA, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü,* Ötüken, İstanbul 2000.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.

YÜKSEL, Murat, *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 2 Cumhuriyet Dönemi*, Yunus Dergisi, Trabzon 1993.

YÜKSEL, Murat, *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri 3 Cumhuriyet Dönemi*, Yunus Emre Dergisi, Trabzon 1993.

Mısralaşan Şehir: Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Trabzon Deyince" Şiiri

Ülkü ELİUZ
Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Arzu KÜÇÜKOSMAN
Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Bedri Rahmi Eyüboğlu

Bireye ait dünyadan evrensele derinleşen şiir, mevcut olanın metin öznesi tarafından algılanma ve yorumlanma süreçlerinin izdüşümüdür. Değişen duygular ve düşünceler karşısında mutlak değişmeyenleri imleyen bu yazınsal tür, çok katmanlı bir inşanın sesten söze evrilmesidir. Çıkış noktası olarak kendi gerçeğini seçen şair, dış dünyaya ait gerçeklikleri ve tinsel varoluşu kapsayan hayalleri sentezleyerek özgün kılarken mekân salt bir görünüm değil, olgusal bakımdan tamamlayıcı bir kendilik uzamı şeklinde varlık bulur.

Kendine has ruhu ve insan tipi olan şehir, kültürel ve coğrafi kodlarıyla şairin dizelerinde simge ve sembollerle yeniden yaratılır. Anı ve tecrübelerin biriktiği geçmiş koridorlarından dizelere çıkıveren kelimeler şehrin hafıza mekânlarının imajlarla aktarımında kullanılır. Birey ve toplum için sıkıntılı dönemlerde kutsal sığınakların sesi olan şiirde, şehir metaforu üzerinden öze ve köke dönüş çağrısı yapılır. Trabzonlu şair Bedri Rahmi Eyüboğlu da hayatının farklı dönemlerinde kendinde izler bırakan mekânları dizeleriyle yeniden var eder. Asıl adı Ali Bedrettin olan Bedri Rahmi Eyüboğlu, 1911 yılında Görele'de doğar. Babası Maçkalı Eyüboğlu ailesinden Rahmi Bey, annesi Pulathaneli Serdaroğulları'ndan Lütfiye Hanım'dır; üçü erkek ikisi kız olan beş çocuğun ikincisidir.

"Şairim
Zifiri karanlıkta gelse şiirin hası
Ayak seslerinden tanırım..."[1]

TBMM II. Dönem Trabzon Milletvekili de olan babasının memuriyetleri dolayısıyla ilkokulu bitirene kadar Görele, Havza, Aziziye, Kütahya ve Artvin'de kaldıktan sonra ortaöğrenimini edebiyat dersinden başka hiçbir derste muvaffak olmadığı Trabzon Lisesi'nde tamamlar. Ortaokul ikinci sınıfta arkadaşlarıyla birlikte "Serçe" isimli bir dergi çıkarır; çeşitli sosyal faaliyetlere katılır; öğretmeni Recai Bey'in etkisiyle Türkçe dersini diğerlerinden daha fazla sever. Ortaokul üçüncü sınıfta kalarak yıl kaybedince bunalımlı günler geçirir. Lise öğrenimi sırasında Milliyet Gazetesi'nde bir hikâyesi ve Muhit Dergisi'nde bir şiiri yayımlanır.

9 Eylül 1929 tarihinde Güzel Sanatlar Akademisi'ne kaydolur; 25 Ocak 1930'da birinci sınıfa, 24 Mayıs 1930'da ikinci sınıfa geçer. Nazmi Ziya, İbrahim Çallı ve Ahmet Haşim'den dersler aldığı bu dönemde estetik ile mitolojiye ilgisi artar. 1930 yılında Fransa'da eğitim gören ağabeyi Sabahattin Eyüboğlu'nun yanına giderek dil öğrenir, müzeleri gezer, sanat çevreleriyle tanışır.

1933 yılında İstanbul'a dönerek öğretmenlik, tercümanlık, yazarlık yapmaya başlar; 1936 yılında Romanya uyruklu Eren Hanım'la evlenir; "Hamam" adlı resmiyle Güzel Sanatlar Akademisi "diploma yarışması"nda birinci olur ve diplomasını alır; 1937 yılında akademide yardımcı öğretim üyesi (asistan) olarak çalışmaya başlar; 1938'de çık-

tığı Edirne gezisi ile memleket gerçeklerine şahit olur; dönüşte Ses Dergisi yazarları arasına katılır; 1939 yılında şiirleri dergilerde yayımlanmaya başlar; tek çocuğu olan Mehmet doğar; Birinci Devlet Resim Heykel Sergisi'nde derece alır; askerlik görevini yapmak üzere Yedek Subay Okulu'na gider; 1941 yılında terhis olur ve "Yaradana Mektuplar" isimli ilk şiir kitabı yayımlanır; 1942 yılında Çorum ile İskilip gezilerini yapar; 1942-1943 öğretim yılından itibaren bir atölyede öğrencilerine 1937 yılında akademide kendisinin de ders aldığı Fransız ressam Leopold Lévy'den bağımsız olarak dersler vermeye başlar; 1950'de ikinci defa Paris'e gider, altı ay sonrasında geri döner; 1951 yılında Cumhuriyet Gazetesi'ne "Pazartesi Konuşmaları" ya da "Sanat Sohbetleri" başlıkları altında 1960 yılına kadar devam edecek yazıları hazırlar; 1960-1970 yılları arasında az sayıda eser verir; daha çok yurt dışında konferanslara katılır; eşi Eren Hanım'la Paris ve Amerika gezilerini yapar ve resim konusunda kendisini geliştirir. Güzel Sanatlar Akademisi'nde profesörlüğe kadar yükselen Eyüboğlu, Resim Bölümü Başkanı seçilir; 1975 yılında yakalandığı sarılık hastalığı sonucu İstanbul'da hayatını kaybeder.

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun sanatının temel kaynakları; babası Rahmi Eyüboğlu'ndan dinlediği Victor Hugo ve Moliére tercümeleri ile annesinden dinlediği Yunus Emre, Pir Sultan Abdal, Karacaoğlan türküleri, ninnileri, ilahileridir. "En güzel ve en bahtiyar şiir mümkün olduğu kadar geniş bir insan kalabalığına hitap eden şiirdir."[2] diyen Eyüboğlu, "İyi bir şair, iyi bir ressam kadar harici âlemle senli benli olabilen ışığın dünyaya getirdiğini ve giderken neler götürdüğünü onun kadar iyi bilendir."[3] şeklinde bir tanımlama yapar.

Sanat hayatında eski ve yeni tüm edebî ekollerden faydalanan ancak hiçbirine bağlanmayan Bedri Rahmi Eyüboğlu, 'bağımsız sanatçılar' grubuna dâhil edilir. Resim öğretmeni hakkında hazırladığı ve kendisinin bu sanat ile ilgili görüşlerinin de yer aldığı *Nazmi Ziya* (1937) adlı eseri, izlenimcilik akımının Türkiye'deki temsilcisi olmasını sağlar.

Eserlerinde Anadolu gerçeği toprağıyla, kilimiyle, türküsüyle; tüm benliğiyle yer alır. Farklı sanat alanlarındaki çalışmalarını aynı anda yürütürken halk şiirinden ödünçlediği bir yönelim içerisinde ilerler.

Yaradana Mektuplar (1941), *Karadut* (1948), *Tuz* (1952), *Üçü Birden* (1953), *Dördü Birden* (1956), *Merhaba Yeşil* (1956), *Bigüzel* (1959), *Karadut 69* (1969) adlı şiir kitapları ile yayımlanmamış şiirlerinin bir araya toplandığı

Dol Karabakır Dol adlı eseri 1974 yılında yayımlanır. Bu kitapta yer alan şiirlerinde biçimi değil içeriği önceleyerek insani öz, Anadolu'nun sosyal ve ekonomik sorunları, aydının rolü ve sorumlulukları, şehir ve köy çatışması, din ve Allah algısı, kadın, eğitim gibi konular; ölüm, tabiat sevgisi, yaşama sevinci, memleket sevgisi, aşk, yoksulluk, geçmişe özlem gibi bireysel ve toplumsal izlekler çerçevesinde sunulur. Günlük dilin imkânlarından faydalanılan bu metinler, tekerlemeler, atasözleri, darbımeseller ile katmanlaşır.

1953 yılında yayımlanan *Tezek* adlı yapıtta Anadolu insanın meselelerine aydınların dikkatini çekerken okul ve yol ihtiyacını çözüm önerisi olarak sunar. Bu eser, *Canım Anadolu*'dan alınan on beş yazı, çeşitli dergi ve gazetelerde çıkan yirmi sekiz yazı ile Anadolu'daki gezi izlenimlerinden oluşur.

Delifişek (1975) adlı eserde çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan yazıları "Dil ve Edebiyat", "Resim-Nakış ve Sanatçılar Üzerine", "Görüntü Üzerine (Sinema ve Fotoğraf)" ve "Çeşitlemeler" olmak üzere dört bölüm halinde bir araya getirilir; halk sanatına eleştiri ve önerilerde bulunulur; sanatkârın sanat anlayışı açımlanır.

Resim sanatıyla ilgili düşünce ve öğretilerini içine alan *Resme Başlarken* (1977) adlı eseri, ölümünden sonra oğlu tarafından yayımlanır. Türk resim sanatının tarihî gelişiminin de aktarıldığı çalışma, ayrıca sanatkârın deneme ve inceleme yazma konusundaki ustalığını yansıtır.

Kardeş Mektupları (1985) adlı aile bireylerinin birbirlerine sevgi ve saygısının dikkat çektiği eser, Lütfiye Hanım, Rahmi Bey, Sabahattin Rahmi Eyüboğlu ve Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun 17 Mart 1927 ile 15 Aralık 1961 yılları arasındaki mektuplarından oluşur.

1989 yılında Mehmet Hamdi Eyüboğlu tarafından çıkarılan ve Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Çinli ressam Yukule-le ile yazışmak bahanesiyle resim, tabiat, aşk, ilham, güzel sanatlar ve çeşitli yönleriyle insan üzerine düşündüklerini aktardığı *Yukule-le'ye Mektuplar* adlı eser, yirmi beş yazıdan meydana gelir.[4]

Yazarlık, şairlik ve ressamlığı sentezleyen Bedri Rahmi Eyüboğlu, farklı şiir anlayışlarının bulunduğu bir ortamda resim sanatının etkin olduğu kendine özgü bir ses ve renk yakalar.

"Trabzon Deyince" Şiiri

Resim 1: Trabzon[5]

"Trabzon;
Türk dünyasında Cumhuriyet'in
zengin, sağlam ve duyarlı en önemli güven kaynaklarından biridir."[6]

Atatürk

Trabzon, tarihsel ve kültürel kimliğinin yanı sıra tabiatıyla da Karadeniz Bölgesi'nin simge şehirlerindendir. Değirmendere vadisinin Karadeniz'e ulaştığı yerin batısında Boztepe'nin eteklerinde kurulan ve denizden itibaren basamaklı şekilde yükselen, Zağanosdere ve Kuzgundere vadileriyle kesilerek üç parçaya bölünen[7] şehrin on sekiz ilçesi bulunur. Kuzgundere ve Zağnos dereleri arasında kalan ve düzgün olmayan yüksek bir masa formundaki alan üzerinde, kentin bilinen en eski yerleşim kalıntıları tespit edildiğinden Trabzon adının eski Grekçe masa ya da trapez/yamuk biçimi karşılığı olarak "trapezos" kelimesinden geldiği görüşü hakimdir.[8]

Güneş Ülkesi, Trapezus, Tuğra Bozan, Tarap Efzun ve Tibaren gibi farklı isimler verilen bu mekân, 26.10.1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilir; Kâzım Bey, Hızır Bey, Hacı Hayreddin Paşa, Zağnos Paşa, Sofu Ali Bey, Mahmut Paşa, İskender Paşa gibi valiler tarafından yönetilir; Şehzade Sultan Abdullah'ın yedi yaşında sancağa

getirilmesiyle "Şehzade Sancağı" olan Trabzon'da 1489 yılında Şehzade Yavuz Sultan Selim'e (1489-1512) Trabzon Valiliği görevi verilir; oğlu Kanuni Sultan Süleyman 1.11.1494'te burada doğar; bilim ve sanat alanındaki eğitimlerini aldığı bu şehirde on beş yaşına kadar kalır.[9]

Şiirlerinde mekân-insan ilişkisini görsel, işitsel ve tinsel dizgede aktaran Bedri Rahmi Eyüboğlu, 1956 yılında yazdığı "Trabzon Deyince" şiirinde zaman ve hareket ile sınırları belirlenen, içinde yaşayan insanların değer sistemlerini ve sosyal yapıyı şekillendiren Trabzon'u, geçmişe özlem çerçevesinde bellek-mekân bağıntısında mısralaştırır. Çocukluk döneminin geçirildiği renkli ve hareketli mekânla kurulan organik bağın anımsama ile belirginleştirildiği metin, dört (4) bölüm, 53 dize ve 250 kelimeden oluşur. Şiir öznesi, bireysel tarihin ilk durağı olarak imlenen Doğu Karadeniz'in önemli bir liman şehri Trabzon'a doğru anılarla yolculuk yapar. Mısralar boyu devam eden bu gezi, değişken, dinamik zamanı geçmişin olanakları ile güncelleme yöneliminin sonucudur.

"Trabzon Deyince"de doğusunda Tabakhane, batısında Zağnos vadileri, kuzeyinde Kahraman Maraş Caddesi / Aşağıhisar, güneyinde İç Kale ile çevrili; tarihi Trabzon kentinin hem yönetiminin gerçekleştiği hem önemli dinî ve idari yapılarının yer aldığı hem de yöneticilerin ve varsılların konakları ile evlerinin bulunduğu; Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun da çocukluk ve ilk gençlik yıllarını geçirdiği; eski bir başkentin baş mahallesi olan Ortahisar ana mekân halindedir[10]. Geriye dönüş ile bellekteki bu anı sığınağından çıkarılan şehir ve şehrin farklı yerleri, sesler, renkler ve kokular halinde ifade edilir.

Resim 2: Ortahisar Mahallesi[11]

"Trabzon Deyince" şiirinin 8 mısra ve 36 kelimeden oluşan Birinci Bölümü, şehrin adının duyulması ile başlayan hatırlama sürecinden ve ilk görüntülerin anlatımından meydana gelir. Fiziksel olarak ayrı kalınan şehre ait ayrıntılar üzerinden aktarılan özlem, canlanan hatıralar, görüntüler, renkler, sesler, kokular, duygular, çağrışımlar kültürel ögeler ile tamamlanır.

Bellek ve mekân arasında kurulan ilişkinin söylemi olan "deyince" ifadesi, deneyim yoluyla oluşan hatıra izlerinin bıraktığı imgeleri görünür kılar. Unutulmayan her görüntü, şiir öznesinin algı bakımından durumunu açımlar. İlk hatırlanan ise, şehrin sembol meyvelerinden karayemiştir. Laz kirazı, Laz üzümü, Gürcü kirazı, drafina, karayemiş, karamiş, taflan gibi farklı isimleriyle de bilinen ve gülgiller (rosaceae) ailesinden olan bu meyve, Nisan-Mayıs ayında çiçeklenip Ağustos ayında morumtırak siyah renkte üzüm salkımı formunda mayhoş meyve verir; yapraklarının büyüklüğü ve kışa dayanaklılığı açısından yirmi civarında türü vardır; 5-6 metre boyunda kiraza benzeyen yapısıyla Doğu Karadeniz Bölgesi'nin yerli meyvesidir.[12] Trabzon ağzındaki söyleyiş biçimi "kareymiş" ile metne taşınan bu bitki ve içinde bulunduğu bahçe, sıcak ve soğuk renkler ile somutlanarak tasvir edilir.

"Trabzon deyince aklıma bir salkım kareymiş gelir
Bahçeler dolusu zindan yeşili
İçin için kandil kandil ballanır
Kandiller içinde bir kandil yanar
Bir kız deli gibi koşmaya başlar
Yanaklarında Amoftaların alı
Dudaklarında kareymişlerin moru
Göğsünde... elinin körü"[13]

Karayemiş ağacı, karaya çalan yeşili niteleyen zindan rengindedir; gelişen dallarının uç kısımlarında kandil görünümünde, tanelerden oluşan meyve ile uyumlu ballanmalar olur. Bahçede yanakları dağ çileğinin (amofta) al; dudakları karayemişin mor renginde bir kız bütün hızıyla koşarak bitkideki ve doğadaki bu canlanmaya ve devinime uyum sağlar. Doğa ve insan arasındaki bu tamamlanma, şehrin coğrafi konumu, özellikleri ile karayemiş bitkisinin görünümü arasındaki benzerliğin söyleme aktarımıdır. Dağınık ve düzensiz yerleşim zorunlu olduğu için evleri birbirine uzak konumlanan şehir ile her biri diğerinden bağımsız ancak aynı dal üzerindeki meyve salkımları fiziksel bakımdan aynıdır. Bu bölümde 8 mısra boyunca şehre dair fragmanlar, anılarda canlanan karayemiş meyvesi betimlenerek işlevsellik kazanır.

Şiirde mekânsal anımsamanın yönünün karayemiş ağaçlarının yer aldığı Ortahisar İlçesi'ne bağlı Soğuksu Mahallesi'ne döndüğü İkinci Bölüm, 7 mısra ve 35 kelimeden oluşur. İçinde bulunan bitkilerden özellikle karayemiş ile ahenk içindeki bu mekân, kıyı şeridin iç kısmında yer alır.

Resim 3: Soğuksu Mahallesi[14]

"Trabzon deyince aklıma Soğuksu gelir
Soğuksu deyince bir dizi kareymiş ağacı
Kareymişlerin altında biri kız biri oğlan iki çocuk
Ne çocuğu iki bela iki hışım
Nefesim kesilinceye kadar kovalamışım
Düştüm düşmesine 45'ten 30'u
15 yaşındayım"[15]

Soğuksu Mahallesi üzerinden çocukluğa duyulan özlem dile getirilir. İlk bölümde bahçede koşan bir kız varken bu kez "iki belâ iki hışım" olarak nitelenen bir kız bir oğlan iki çocuk dikkat çeker. Coşku ve heyecan ritimleri yüksek, hareketli ve güçlü bu iki çocuk ile kendisini kıyaslayan şiir öznesi, nefesi kesilinceye kadar kovalamasına rağmen onların enerjisine yetişememenin üzüntüsü içindedir. Karayemiş bahçelerindeki meyveler de Trabzon şehrinin coğrafi özellikleri dolayısıyla yerleşimi gibi hem bir arada hem de ayrı bulunurlar. Şiir öznesi, kimlik şifrelerinin etkin olduğu bu şehirde kendisini gençlik dönemlerinde hisseder.

Metnin, 12 mısra ve 53 kelimeden oluşan Üçüncü Bölümü'nde mekân, hem tarihî hem kıyı kenti niteliği taşıyan Trabzon'un Ortahisar İlçesi'ne bağlı Kemerkaya Mahallesi'dir. Cinsel yönelimlerin egemen olduğu bu bölümde, şiir öznesi fiziksel ve duygusal istekler sarmalındadır.

Resim 4: Kemerkaya Mahallesi[16]

"Trabzon deyince aklıma Kemerkaya gelir
Kayanın dibinde bir kız soyunur
Bir sarışın şimşektir çakar kamaşır gözlerim
Bir saniye bile sürmez olup biten
Ama kaya yarılmıştır çoktan derinlemesine
Orta yerinden
Bir suret
Bir çırılçıplak aydınlık

Ölesiye saplanıp kalmıştır artık
Kayanın dibinde bir kız soyunur
Doya doya bakmaz Mernuş utanır
Şimdi durmuş kötü kötü düşünür"[17]

Kemerkaya Mahallesi'nde geçirilen günlere duyulan özlem, geçmişe ve şimdiye ait yaşanan ve hatırlanan anlar birleştirilerek anlatılır. Bu iç içelikte şiir öznesine kayanın dibinde çırılçıplak bir aydınlık ve suret halindeki "kız" ile ona bakmaktan hem utanan hem de cinselliğe meyleden Mernuş eşlik eder. Şiir öznesinin ötekisi konumundaki Mernuş, yörede sevilen kişilere hitap edilirken kullanılan bir adlandırmadır. Mitik, dinî göndergeleri ile ebedî bir imge olan Ashab-ı Kehf anlatısındaki mağaralarında 'üç yüzyıl+dokuz' yıl süresince uyuyan İsa'ya âşık Yedi Uyurlar'dan (Yemliha, Mislina, Mürselina, Mernuş, Tebernuş, Sazenuş, Kefeştatayuş) biri olan Mernuş, ilk uyanmayı yaşayan kişidir.[18] Bedri Rahmi Eyüboğlu, 1952 yılında kaleme aldığı "Canım Anadolu" adlı yazısında Âşık Veysel'in hayatını filme çekmek için gittiği Şarkışla köylerindeki çocukluğuna dair anıları da "Petekkıran" adlı şiirinde Mernuş üzerinden aktarır; bu yollarda zamanla "hüzne dönen bu sevinci bir petekkıran kuşunun sırtına yükle(diğini)"[19] belirtir. Sanatkâr, "Mernuş'a Mektuplar" ve "Mernuş'un Kolu" adlı düzyazıları ile "İnsan Kasidesi", "Çil Çil", "Üçüncü Tekerlek", "Denizli Destanı", "Üç Dil", "Körpe Gelin", "Petekkıran", "Taşlar", "Telgrafın Tellerini", "Karanlığın Eti" adlı şiirlerinde de Mernuş'a yer verir. Yedi Uyurlar anlatısındaki kişilerden birinin adının kullanımı, yok olma aşamasındaki özneyi, nesnelleşmekten kurtarmak adına var olmaya dönük çağrı göndergeleri içerir. Böylece şiir öznesinin cinsel anlamda ilk uyanışları yaşadığı yıllara ait hatıralarının öznesi olan Mernuş, metaforik açılımları işaret eder.

Zaman ve mekân birleşiminin belirginleştiği Dördüncü Bölüm, 12 dize ve 60 kelimeden oluşur. Şiir öznesinin geçmiş ile hesaplaşmasının öncelendiği mısralarda geride kalan, bırakılan yıllara şimdinin aynasından bakılır. Geçen otuz yılın değiştirdikleri ve değiştiremedikleri aynı düzleme taşınır.

"Tam otuz bir sene geçmiş aradan
Bir ses gelir çın çın öten kayadan
Yaptığın işlerden utanma
Yapmadıklarından utan

Resim 4: Kemerkaya Mahallesi [20]

Tam otuz bir sene geçmiş aradan
Bir kız çırılçıplak atlar kayadan
Sen bir bahçıvan ol ben bir gül olam
Uzat ak ellerin der beni beni
Uzat ak ellerin gel diye diye
Bir ses gelir cehennemin dibinden
Geçti borun pazarı
Sür eşeği Niğde'ye"[21]

Yaşanamayanların yarattığı eksikliği tamamlamaya çalışan şimdideki şiir öznesi, geçmişteki ben'ine nasihatte bulunur, uyarılar yapar ve özlemini duyduğu duyguları hissetmek ister. Böylece özgüvene sahip bir birey olarak eyleme geçememenin ötelenmesi ve geçmişin yeniden düzenlenmesi devreye girer ki bu beklenti ufkunun geleceği değil geçmişi kapsaması şeklinde yön değiştirmesi ile sonuçlanır. Arzudan sevdaya dönüşen duygular, bir halk türküsünden yapılan alıntı ile derinleştirilir: "Sen bir bahçıvan ol ben bir gül olam/ Uzat ak ellerin der beni beni/ Uzat ak ellerin gel diye diye." Zira Bedri Rahmi Eyüboğlu, sanat hayatında kendisini besleyen kaynakların başına türküyü yerleştirir: "Beni en çok saran yüzde yüz etkisi altında kaldığım köy türkülerimiz olmuştur. Yunus Emre, Karacaoğlan, Pir Sultan Abdal hepsinin ciğerine işlemiş. Gerek şiir gerek resimde beni en çok saran isimler değil isimsizler oldu. Bunlar rüyama girer. Resimde de öyle kilimler gibi."[22]. Hevesten aşka evrilen hislerinin aktarımında yararlandığı türküde şiir öznesi, sevginin ve erotizmin simgesi olan gül; cinsel

içgüdülerin nesnesi konumundaki sevgili, ak elleriyle gül deren bir bahçıvan; aşk ise bahçe olarak sembolize edilir. Doğaya ait unsurlar aracılığıyla bireysel duygulanımların ifade edilmesi, soyuttan somuta somuttan soyuta devinim halindedir. Geçmişi düzenleyerek şimdiyi dinginleştirmeye dönük çabasından birden vazgeçen şiir öznesi, bu gayretinin sonuçsuz olduğu hakkında umutsuzluğa kapılarak "Bir ses gelir cehennemin dibinden/Geçti borun pazarı/Sür eşeği Niğde'ye" sözleri ile bir halk türküsünün içeriğini kendi durumunu yansıtmak için aracı kılar. Bu metinlerarası kullanım, içinde bulunulan gel-gitli ruh halinin yansımasıdır.

13 mısra ve 66 kelimeden oluşan Beşinci Bölüm'de anımsama mekânı, bugünkü adıyla Yalı Mahallesi olan; sahil şeridinde bulunan; balıkçı barınaklarının yer aldığı Ortahisar İlçesi mahallelerinden Faroz'dur.

Resim 6: Faroz Mahallesi[24]

"Trabzon deyince aklıma Faroz gelir
Kara kara kazanlar hatırlarım dizi dizi
Kurşun gibi ağır bir balıkyağı kokusu
Kırar kolunuzu kanadınızı
Hantal bir bulut güçbela havalanır
Bulutun içinde yüzlerce Yunus ağır ağır
Yarım kalmış bir deniz türküsünü
Deniz dibi yeşilini katran morunu
Gök mavisine katmaktadır

Sonra ağırbaşlı zinosların bembeyaz uğultusu
Dünyanın bütün denizleri de yetim yapayalnız
Dünyanın her yerinde beyaz, sessiz, sevimli
Martıya zinos derdik değil mi?"[25]

Görme, işitme, koku duyularının ön plana çıkarıldığı mısralarda Faroz'a ve oraya ait yaşantıya duyulan özlem, durağan ve hüzünlü bir tablo halinde betimlenir. Karamsar bir ruh halini imleyen sıfat ve deyimler ile martıların umudu simgeleyen renk ve sesleri hem soğuk hem de sıcak renkler birleştirilerek kullanılır. Balıkçı barınaklarındaki gündelik eylemler, duyu algılamaları bağdaşımında sunulur. Mekânın kimlik kodları ile bireyin bellek mekânlarının bütünlendiği bu yaklaşımda özlem, olumlu ve olumsuz tüm anılara dönük en belirleyici duygudur.

Şiir öznesinin şehre ait anı tablosu; meyve veren karayemiş ağaçları, ağaçların ballanan dalları, Yunus balıkları, balıkçılık yapan balıkçı Yunuslar, ağır ağır havalanan bir bulut, kıyının ve gökyüzünün birleştiği ufuk, Trabzon ağzında martı yerine kullanılan zinoslar ve onların bembeyaz uğultusu vs. ile tamamlanır. Bedri Rahmi Eyüboğlu, "İnsan Kokusu" adlı kitabında yer alan 1947 yılında kaleme aldığı "Mektep ve Memleket" yazısında şehrin hafıza mekânları ve sembollerine yönelik duygularını da bu şiir ile benzer bir hatırlama dizgesinde dile getirir: "Tam on beş senedir Trabzon'u görmedim. Ara sıra mektep hatıralarının acı ve buruk damgasını yememiş köşelerinden Soğuksu sırtlarından, Zefanos'tan, Kireçhane tepelerinden, Zanoy'dan, Polathane ve Maçka taraflarından nefis sıla kokuları geliyor. Bu güzel memleket havasına doğru havalanmak istiyorum. Fakat derhal azap ve sıkıntı dolu ders saatleri bomboş, kaskatı mektep kaçağı saatleri yolumu ve hazımı kesiyor. Diri diri gömülmüş saatlerin, ayların hatta yılların iniltisini duyar gibi oluyorum. Memleket dağlarının cömert daveti sendeleyip uzaklaşıyor. Bereketli karayemiş ağaçları, dalları yerlere kadar eğilmiş Amas erikleri, Zanoy'un billur çamları ve çam kokulu çeşmeleri, Zefanos'un çılgın vişneleri, Faroz'un zinosları hepsi hepsi bana hak veriyorlar."[26] Şiir öznesi, Trabzon'dan gelen çağrıya kayıtsız kalamayarak bellek mekânları çerçevesinde ona yönelir. Anılar ve hatıralar ile duygu ve görüntü aktarımları bağlamında betimlemeler yapılır. Renk (zindan yeşili, amofta alı, kareymiş moru, sarışın, kandil kandil, kara, deniz dibi yeşili, katran moru, gök mavisi, bembeyaz, beyaz), ses (çın çın öten kaya, cehennemin di-

binden gelen ses, kurşun gibi, deniz türküsü, zinosların bembeyaz uğultusu, sessiz), koku (nefesin kesilmesi, ağır bir balıkyağı kokusu) dizgesinden duygulara taşınan dört mekân (Karayemiş bahçeleri, Soğuksu, Kemerkaya, Faroz) çerçevesinde geçmişte kalan hatıralar öznel zaman ve bireysel bellek diyalektiğinde şimdiki zamana taşınır. Böylece imge ile anı, imgesel ile bellek sonsuz bir zamansallık algısından yansıtılır; geçmişe dair deneyim, bütünlüklü ve sürekli bir döngüde sunulur.

Sonuç

"Ağaç bütün
Işık bütün
Meyve bütün
Benim dünyam param parça..."[27]

Trabzon geçmiş günlerin büyülü atmosferini bütün yaşanmışlıkları, ayrıntıları ile aktaran canlı, dinamik ve gizil değerlere sahip bir şehirdir. Coğrafi konumu ve iklimi itibariyle bir kavşak noktası olan bu mekân, renk, ses, koku bağlamındaki kimlik kodlarıyla sonsuz bir zamansallık kazanır. Bedri Rahmi Eyüboğlu, doğup büyüdüğü bu kentin mekânsal çağrısına kendisini de dâhil ederek metinleştiren bir sanatkârdır. Yazar, şair ve ressam olarak Türk kültür tarihinde yer edinirken zamansal olduğu kadar uzamsal olarak da uzaklaşan geçmişi şimdiye taşıma yönelimi ile hareket eder.

Bedri Rahmi Eyüboğlu "Trabzon Deyince" adlı şiirinde anı imgelerini mekâna belirli bir düzen içinde yerleşmiş nesneler yoluyla işaretler ve bunlar arasında imgesel bir yürüyüşe çıkarak hatırladıklarını aktarır. Metinde şiir öznesi, çağrısına kayıtsız kalamadığı Trabzon'u bellek mekânları çerçevesinde anılar ve hatıralar ile duygu ve görüntü aktarımları bağlamında betimler. Trabzon'un Ortahisar İlçesi sınırlarındaki karayemiş bahçelerini, Soğuksu'yu, Kemerkaya'yı, Faroz'u mekânsal pratikler ile zihinsel pratikler çerçevesinde duygulara taşırken imge ile anıyı, imgesel ile belleği bütünler. Şiirde hatıralar ve etkileri iç içe sunulurken simgeler ve semboller aracılığıyla geçmiş günlerin büyülü atmosferi yaşanmışlıklar ve ayrıntılar çerçevesinde dört mekân bağlamında söyleme taşınır. Mekânın kimlik kodları ile bireyin hafıza alanlarının sentezlendiği bu yaklaşımda özlem, tüm anılara dönük en belirleyici duygudur.

Resmin söze, sözün ise mısraya dönüşümünün belirginleştiği şiirde bellek-mekân bağıntısından hatıralarla geçmişe yolculuk yapılır.

Dipnotlar

1 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. bs., İstanbul 2011, s.194.

2 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dost Dost*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. bs., İstanbul 2004, s.72.

3 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dost Dost*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. bs., İstanbul 2004, s.74.

4 Abdullah Çelik, *Bedri Rahmi Eyüboğlu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, I. bs., Ankara 1996, s.1-66.

5 Osman N. Kardeş, *Eski Fotoğraflarda Trabzon Albüm 1*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon 2009, s.100.

6 Veysel Usta, *Atatürk ve Trabzon*, Serander Yayınları, I. bs., Trabzon 1999, s.28.

7 Heath W. Lowry ve Feridun Emecen, "Trabzon", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, İstanbul 2012, s.296.

8 Çiğdem Bogenç, *Trabzon Zağnos Vadisi Kentsel Dönüşüm Örneğinin Kentsel Peyzaj Planlama Açısından Değerlendirilmesi,* Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bartın 2009, s.118.

9 Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, I. bs., Trabzon 2000, s. 15-40.

10 Bekir Gerçek, *Başkentin Baş Mahallesi,* Heyamola Yayınları, I. bs., İstanbul 2011, s.21.

11 Osman N. Kardeş, "TABAKHANE CAMİİ (Hacı Mustafa, 1660), ESKİ İL BİNASI, ORTAHİSAR MAHALLESİ Yıl:1940", *Eski Fotoğraflarda Trabzon Albüm 4,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, I. bs., Trabzon 2006, s.43.

12 Özhan Öztürk, "Karayemiş", *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, Heyamola Yayınları, I. bs., II, İstanbul 2005, s.627-629.

13 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. bs., İstanbul 2011, s.319.

14 Osman N. Kardeş, "Soğuksu Köyü ve Villalar (Barutçu ve Kırali Villaları) Yıl: 1940", *Eski Fotoğraflarda Trabzon Albüm 1,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon 2009, s.91.

15 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. bs., İstanbul 2011, s.319.

16 Osman N. Kardeş, "Ganita ve Kemerkaya Sahilleri Yıl: 1948", *Eski Fotoğraflarda Trabzon Albüm 2*, Çağlayan Basımevi, 2. bs., İstanbul 2001, s.55.

17 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. bs., İstanbul 2011, s.320.

18 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s.532.

19 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Sabır ile Koruk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. bs., İstanbul 2008, s.21.

20 Osman N. Kardeş, "Kemerkaya Semti ve Büyükyalı Sahili (Cumhuriyet Cad. ve Üst Geçidin Yeri) Yıl: 1930" *Eski Fotoğraflarda Trabzon Albüm 1*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon 2009, s.111.

21 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. bs., İstanbul 2011, s.320.

22 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Sabır ile Koruk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. bs., İstanbul 2008, s.88.

23 Ali Osman Öztürk, *Türküyü Okumak*, Hiperyayın, İstanbul 2017, s.40.

24 Osman N. Kardeş, "Faroz Sahilinde Balıkçı Kayıkları ve Moloz Semti Yıl:1930", *Eski Fotoğraflarda Trabzon Albüm 1,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon 2009, s.62.

25 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. bs., İstanbul 2011, s.321.

26 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *İnsan Kokusu,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, s.104.

27 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. bs., İstanbul 2011, s.85.

Kaynakça

BOGENÇ, Çiğdem, *Trabzon Zağnos Vadisi Kentsel Dönüşüm Örneğinin Kentsel Peyzaj Planlama Açısından Değerlendirilmesi*, Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bartın, 2009.

ÇELİK, Abdullah, *Bedri Rahmi Eyüboğlu*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996.

ERHAT, Azra, M*itoloji Sözlüğü*, Remzi, İstanbul, 1996.

EYÜBOĞLU, Bedri Rahmi, *Dost Dost*, Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul, 2004.

....., *İnsan Kokusu,* Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul, 2005.

....., *Sabır İle Koruk*, Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul, 2008.

....., D*ol Karabakır Dol*, Türkiye İş Bankası Kültür, Ankara, 2011.

GERÇEK, Bekir, *Başkentin Baş Mahallesi*, Heyamola, İstanbul, 2011.

GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Serander, Trabzon, 2000.

KARDEŞ, Osman N., *Eski Fotoğraflarda Trabzon Albüm 2*, Çağlayan, İstanbul 2001.

....., *Eski Fotoğraflarda Trabzon Albüm 4*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2006.

....., E*ski Fotoğraflarda Trabzon Albüm 1*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2009.

LOWRY, Heath W, EMECEN, Feridun, "Trabzon", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, İstanbul, 2012.

ÖZTÜRK, Özhan, "Karayemiş", *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, Heyamola, İstanbul, 2005.

ÖZTÜRK, Ali Osman, *Türküyü Okumak*, Hiperyayın, İstanbul, 2017.

USTA, Veysel, *Atatürk ve Trabzon*, Serander, Trabzon, 1999.

Sabahattin Eyüboğlu'nun Halk Kavramı Üzerine Düşünceleri

Elif ÖKSÜZ GÜNEŞ
Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Giriş

Halk kelimesi "aynı ülkede yaşayan, aynı uyrukta olan insan topluluğu, (...) Bir ülke içerisinde yaşayan değişik soylardan insan topluluklarının her biri, (...) kamu, aydınların dışında kalan topluluk" (Türkçe Sözlük, 2005: 835) demektir. Çoğunlukla sınıf farklılığını esas alan anlayışın sonucu olarak halk(folk) kavramı değişik gruplar ve milletler tarafından farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılır. Kavram "eski yüksek Almancadaki "folc" kelimesinden gel[ir] ve 'çok kişi' anlamındadır. Dil tarihsel gelişim açısından bakıldığında Volk kelimesi (artık kullanılmayan) 'ekip' anlamını taşır. (...) 'Bir toplumun salt üyelerinin toplamı' ya da 'bir ülke nüfusunun tamamı' da Volk kavramını açıklar. (Drosdowski, 1981) (...) Ayrıca Volk kavramı, ülke nüfusunun orta ve alt katmanları, basit insanlar, topluluk, kalabalık anlamına da gel[ir]. 'Kendilerini ideal bir birim olarak gören bir grup insan; yani ortak geçmiş, tarih, kültür ve dil (kısmen de olsa din) unsurlarıyla birbirleriyle bağlı bulunan topluluk' da Volk demektir. (Brockhaus) (...) Halk daha çok hissi tecrübeleri vurgular, örneğin millî bilinçtir. Herder halk kavramını üç açıdan ele alır: 'Volk' ona göre köktür. Ulusun bir parçasıdır. (...) Diğer taraftan Herder Volk kavramına özellikle *populus/natio ve vulgus* (sosyal alt sınıf, bir halkın tabanı) açısından yaklaşır" (Ozan, 2000: 40-41). Avrupalı toplumlar "sübjektif olarak yaptıkları karşılaştırma suretiyle, 'halkı' bir taraftan 'medeni' ve 'seçkin' grupla tezat halinde kabul ederken, diğer taraftan da 'primitif' 'ilkel' veya 'vahşi' olarak adlandırdıkları

topluluklara da tezat olarak değerlendir[irler]. On dokuzuncu yüzyıl Avrupa anlayışının tarifine göre halk 'okur-yazar bir toplumda cahil kısım' olup, eğitim görmüş, seçkin veya aydın zümre ile aynı millet içinde veya ona yakın bir yerde yaşa[r]" (Ekici, 2000: 3). Bu tanıma göre halkın konumu seçkin tabakanın altındadır. "On dokuzuncu yüzyıl düşünürleri için halk, şehirden çok uzak olmayan ve henüz tam olarak medeniyeti yakalayamamış köylüleri ifade e[der]. Bu anlamda taşrada oturanlar bir toplumun veya milletin sahip olduğu değerleri hiç değiştirmeden saklayıp, yüzyıllardan beri devam ettiren kişilerdi[r]" (Ekici, 2000: 3). Alan Dundes'in tanımına göre ise "halk terimi en az ortak faktörü paylaşan herhangi bir insan topluluğudur. Bağlayıcı faktörün ne olduğu önemli değildir. -ortak sahiplenilmiş herhangi bir şey, dil ya da din olabilir- Önemli olan şey, herhangi bir nedenle bir araya gelmiş bir insan topluluğunun kendilerinin olarak adlandırdıkları bazı geleneklerinin olmasıdır" (Dundes, 2005: 5). Bu bağlamda halk, yapısı gereği kendine özgü değerleri olan topluluk anlamını kazanır. "Osmanlı toplum düzeninde 'havas' ve 'avam' ayrımında görülen ve 'halk' teriminin On dokuzuncu yüzyıl Avrupası'ndaki anlamına karşılık gelen 'avam', yirminci yüzyıldan itibaren 'köylü' kavramıyla eş değerde anlam kazan[ır]" (Ekici, 2000: 4). Bu anlamı zamanla genişleyerek esnaf ve ırgatları kapsayacak şekilde kullanılmaya başlar.

Tanzimat'la başlayan ve Cumhuriyetle devam eden yenileşme dönemlerinde de aydınla halkı tanımlama, karşılaştırma çabaları yer alır. Aydınların 'halk' diye tanımlanan grubun bilinç ve bilgi düzeyini yükseltme çabalarına ilaveten ondan kültürel değerleri alma girişimleri 'halka gitmek', 'halka doğru', 'halk için' gibi söylemlerle dile getirilir. Ziya Gökalp bir ulusun aydınları ve düşünürleri olarak nitelendirdiği seçkinlerin amaçlarını "halktan kültürel bir eğitim almak için halka doğru gitmek; halka uygarlık götürmek için halka doğru gitmek" (Gökalp, 2004: 80) şeklinde belirtir. Bu söylemler aydınları halk yaşamı hakkında inceleme yapmaya yöneltirken halkın gelenekleriyle, birikimiyle, inanışlarıyla aşinalık kurmasına da yol açar. Farklı türlerdeki faaliyetleri ile aydınlarla halk arasında bağ kuran sanatkârlar ise meydana getirdiği nesneyle yaşamın ve toplumun gerçekliğini sunarken çeşitli imgeler aracılığıyla sosyal konulara, insanın bu konulardan etkileniş biçimine göndermede bulunarak halk kavramını çeşitli yönleriyle değerlendirirler.

Sabahattin Eyüboğlu'nun Halk Kavramı Üzerine Düşünceleri

Sanatçı kendisini, toplumsal çalkalanmaları, dünyayı anlamlandırmaya çalışırken içinde doğduğu toplumun/halkın, zamanın ve mekânın perspektiften bakar. Gözlemlerini denemeleri, eleştiri yazıları, çevirileri aracılığıyla sunarken halkı birleştiren unsurlara da dikkat çeker. Toplumsal ve sanatsal faaliyetleri millî bir bilinçle değerlendiren Sabahattin Eyüboğlu topluluk olma bilinci taşıyan halkın kim olduğu, yaşayışı, edebiyatı, dostları, düşmanları, aydınların halka bakış açıları hakkındaki fikirlerini çeşitli yazılarında dile getirir. Gelenekler ile görenekleri insanın kültürel belleğinin mirası olarak görür ve halk kimliğini bu miras bağlamında değerlendirir:

> "Biz bu toprakları yoğurmuşuz, bu topraklar da bizi. Onun için eskiden yeniye ne varsa yurdumuzda öz malımızdır bizim. Halkımızın tarihi Anadolu'nun tarihidir" (Eyüboğlu, 2006: 1).

Toplumun üyesi olan bireyler tarafından üretilen bilgi ve değerlerin geçmişle bütünleşmesi gerektiğini düşünen Eyüboğlu, aynı topraklar üzerinde yaşayan ve ortak mirasın parçası olan kişileri halktan sayar, halkın tarihini yaşanılan bölgenin tarihiyle eş değer tutar. Devletlerin, medeniyetlerin ortak değerler, duygu ve düşünceler etrafında birleşen insanlarca yükselip çökme; aynı coğrafyada yaşanılanların sonraki dönemleri etkileme, birlikte bir mekânın kaderini belirleme gerçeğini vurgular:

> "Sayısız devletler, medeniyetler bizim sırtımızda yükselmiş, bizim sırtımızda çökmüş. Yetmiş iki dil konuşmuşuz Türkçede karar kılmazdan önce. Hepsinin tadı kalmış damağımızda. Aylarımızın, günlerimizin, köylerimizin, kentlerimizin adlarına bakın. Ne değişik eller ne değişik halk oyunlarında tutuşmuş, ne horonlara ne halaylara girmişiz. Doğu'yla Batı sarmaş dolaş olmuş bizim içimizde. Ya o ya bu değil, hem o, hem buyuz biz" (Eyüboğlu, 2006: 1-2).

Anadolu'daki kültür, o topraklarda yaşamını sürdüren toplulukların yüzyıllarca kendi dilleri ve medeniyetleriyle yaşattıkları ortak mirastır. Bu kültür halkın duygu ve düşüncesinden süzülüp insanla doğanın etkisiyle yeniden şekillenerek devamlılık kazanır. Geçmişin geçip gittiğini ileri sürenlerin günü kurtarmaya yönelik çabası olduğunu düşünen Eyüboğlu, halkı toplumsal katmanların ve tarihsel dönüşümün ürünü olarak görür. Bu katmanlı yapıda halkın meydana getirdiği maddi-ma-

nevi dokunun bir şekilde sonraki nesle etkisinden bahseder. Halkın kendinden sonrakilere bıraktıklarını sadece göreneklere, inanmalara, türkülere ve atasözlerine bağlamaz; kullanılan ay, gün, mekân isimlerine, oynanan oyunlara yansıdığını belirtir. Bugünü izah etmede geçmişe olan ihtiyacı dile getirip ne Doğulu ne Batılı olunabildiğinin altını çizer. Hem Doğu hem de Batı kültürüyle beslenme söz konusu olduğu için iki kültürün de hüküm sürdüğü uzlaşım alanını önceler. Zira "kültür tarihseldir, uzun bir yaşam dilimi içinde olgunlaşır" (Artun, 2004: 1). Bu nedenle birey, içinde yaşadığı toplumun kültürel ögelerinden kendini soyutlayamaz. Kültür ise toplumsal bir olgudur ve tarihsel süreç içinde gelişir. "Orta Asya'dan gelip Anadolu'yu yurt tutan Türkmenler göç yollarında kültürleşme yoluyla kültür alışverişinde bulunarak bunları Anadolu'ya taşı[rlar]. Yeni yurt Anadolu'da tanışılan kültürlerle ve yazlak-güzlek, kışlak ve konalgalar arasında kültürleşme sür[er]. Taşınan Orta Asya ve göç yolları kültürü, yeni yurt Anadolu kültürü ve İslami kültür, yüzyıllar boyu süren kültürleşme sürecinde yoğrularak yeni bir Anadolu kültürü oluştur[ur]" (Artun, 2004: 1). Bu kültür dairesinde halkların beraberlerinde getirdikleri kendilerine özgü inanışları, gelenekleri; dini, sosyal, politik, görüşleri, milletleşme süreçlerini inşa edecek biçimde ötekini etkiler. "Dolayısıyla aydınlanma, bireyin kendine dönük farkındalığı olarak açımlanabilecek bir dönüşüm niteliği kazanır" (Eliuz, 2012: 330). Bu bağlamda Eyüboğlu, tarih bilincini ve millî bilinci eş değerde tutar; bilinçten yoksun halkları, milletleri hafızasız ruh kadar anlamsız bulur:

> "Tarih bilincinin uyanmamış olduğu adamda millî bilincin olmasına imkân var mıdır? Bir milletin fertleri arasındaki bağlar geçmişte örülmüştür. Bu bağları idrak etmeyen bir millet hatırasız ve hafızasız bir ruh kadar anlamsızdır. Hemen şunu da ekleyelim ki millî tarihin çok eski olması şart değildir. (...) Tarihsizlik tarih bilincinden yoksunluktur" (Eyüboğlu, 2006: 162).

Geçmişin bilgisine sahip olması gereken milletlerin ve halkların geçmişe tapınmalarını da eleştirerek gereksiz bulan Eyüboğlu, sadece geçmişe sığınmaktan ziyade geçmişi içinde barındıran geleceği ister. "Tarih bilinci[nin] 'maziperest' olmayı gerektirme[diği]. Geçmişe dönük bir geriye sığınma olma[dığı] (...) Bizim geçmişle yaşamamız değil, geçmişin bizde yaşaması gerek[tiğini]" (Eyüboğlu, 2006: 163) belirtir.

Bağlayıcı faktörün ne olduğu önemli olmaksızın milletlerin içinde yer alan topluluk biçiminde tanımlanan halk, geçmişten geleceğe

tarihsel süreçte edinilen kültür öğelerini sonraki nesle taşır. Tarihsel sürecin gereği olarak her kültür farklı toplumlarda farklı şekillerde yansımasını bulur ve yeni nesilde yeni fonksiyonlar kazanarak genişler. Bu nedenle Eyüboğlu'na göre geçmişe tapınmak yerine geçmişin üzerinde yükselen gelecek kurmak gerekir.

Eyüboğlu, milletlerin her zaman anlaşamayacağını; fakat aynı değerler etrafında birleşen, birbirine manevi bağlarla bağlı insanların/halkın kolaylıkla anlaşabileceğini "Halk kavramı insanlığın ta kendisini anlatır gibi sınırsızdır. Ümmetler, milletler kolay kolay anlaşamaz, ama halklar anlaşır. Halk her yerde halktır" (Eyüboğlu, 2006: 28) cümleleriyle ifade eder. İlk çağlarda mitosun, edebiyatın taşıyıcısı olarak görülen ve daha sonraları sosyal bakımdan alt tabakaya yerleştirilen halkı, 'insanlığın bizzat kendisi' şeklinde görür. Çünkü halk, gerek günlük hayatın gerekse sosyal hayatın getirdiği paylaşım zorunluluğunun bilincindedir. Halk, kendini seçkin olarak belirleme çabasından uzak olduğundan her zaman 'kendisi gibi' gruplarla anlaşabilir. Ancak bu grup üyelerinin çoğunluğunun okuryazar olmaması, iyi bir eğitimden geçmemesi, şehirde yaşamaması, yaşasa bile medeniyeti her yönüyle elde etmemesi onun seçkinler ve aydınlar tarafından görünürlüğünü azaltır. Eyüboğlu bu duruma karşı çıkar ve halkı bereketli topraklara benzetir:

> "Ey Halk Ana, önünde sonunda sensin her şeyi yoluna koyacak olan: Sen, hor görülen, sömürülen, kandırılan, ezilen, çiğnenen, ama can düşmanlarını bile ak sütün, sağduyun, hoşgörünle besleyen, şımartan, başına bela eden; sen ısırganı ve buğdayı aynı cömertlikte yeşerten bereketli toprak, sana düşecek önünde sonunda akla karayı seçmek, kurda kurt, kuzuya kuzu demek" (Eyüboğlu, 2006: 47).

Eyüboğlu'na göre milletin çoğunluğunu oluşturan halk, seçkinler tarafından ne kadar ezilip hor görülürse görülsün kendini sömürenlere şefkat dolu anne gibi davranır. Çünkü o da içinde yaşadığı topluluğun çekirdeği konumunda bulunduğunun, iyi veya kötü ayrımında en köklü parçayı kendisinin oluşturacağının bilincinde, halkın ruhunun milletin ruhuna sindiğinin farkındadır. Bu farkındalığın sonucunda da gülle dikeni aynı saksıda yetiştirmek ona zor gelmez. Eyüboğlu, *Halk Ana*'ya seslenerek geleceğin umudunu onda görür, haklıyla haksızı, ezenle ezileni ayırmayı halkın görevi bilir. Halka kendisini küçümseyenlere kendilerini yönetme fırsatı vermemesi

gerektiğini söyler. Çünkü "halkı küçümseyenler[in] halkı yönetmeye kalkmama[sını]. Öyleleri[nin] halka hizmet edecek yerde hizmet bekl[ediklerini]" (Eyüboğlu, 2006: 51) düşünür. Onların kuracağı düzenin düzensizlikten daha iyi olduğunu, bu yüzden halkı sevmeyenlerin halkın işlerine karışmamasını ister. Çünkü ona göre halk Tanzimat'tan itibaren izlenilen yeniliklerden bîhaber değildir. Sabahattin Eyüboğlu kendilerini seçkin sayanların 'ben'lerine atfettikleri konumu yitirmemek hatta pekiştirmek için kullandığı 'halka inmek', 'halka gitmek', 'halk böyle istiyor', 'halka mal olmak' gibi söylemlerle halka onların yanında olduklarını hissettirenlere de eleştirel yaklaşır. Halkı kandırmak amacıyla içlerinden biriymiş gibi davranıp istediği şekilde yararlandıktan sonra o insanları tanımayanları halkın asıl düşmanları bilir:

> "(...) halkın asıl düşmanları diktatörler, zorbalar, eşkıyalar değil, onları çıkarları için besleyen ve bir gün başkalarına öldürtüp parsa toplayan sinsi, sorumsuz, renksiz insanlardır. (...) Asıl düşman insanı arkadan vuran, içinden kemiren, çıkarları için baş tacı edip sonra mezarlarının ardında hora tependir. (...) halkı halk adına, ahlakı ahlak adına, sanatı sanat, bilimi bilim, dostluğu dostluk adına sömürür" (Eyüboğlu, 2006: 123).

Eyüboğlu, geleceğin kültür yapısının belirlenmesinde ve kültürel mirasın korunmasında halkın etkin rol oynadığı kanaatindedir. Bu bakımdan halka gereken önemin verilmesini "krallara gösterilen saygının daha fazlası[nın], daha içteni[nin] halka gösterilme[sini]" (Eyüboğlu, 2006: 27) ister. Halka saygı göstermeyenleri, onu bir sürüden farksız görenleri, aşağılayanları kendi küçüklüklerini örtme gayesindeki kişiler biçiminde tanımlar. Halktan uzaklaştıkça aydınlıklarının arttığını, daha medeni olduklarını düşünenleri ise "Halktan uzaklaşma, tabiattan uzaklaşma gibidir: Her ikisi de belki insanı yükseltir, sivriltir, inceltir, ama kökünden ayırdığı için kurutur da" (Eyüboğlu, 2006: 27-28) sözleriyle eleştirir. Kültürünü korumayan milletler gibi geleneğine ve göreneğine sahip çıkmayan birey de tinsel yok oluşla yüz yüze kalacağı için psikolojik ve sosyolojik varlığını muhafaza amacıyla halkın dışında değil içinde yer almalıdır.

İnsanın ne kadar gelişmiş medeniyette yaşadığı dikkate alınmaksızın dar anlamda bir grubun üyesi olduğu düşünüldüğünde bireyin kolektif kimliği ortaya çıkar. Bir arada yaşayan insanların farklılıkları ne

olursa olsun ortak davranışları, duygu ve düşünceleri söz konusudur. Bu müşterekler bütününde şekillenen halkın kültürü içerisinde kendi zevkine hitap eden edebi ürünleri benimser. Bu bakımdan Eyüboğlu, sanat eserlerinin halka yaslanmasından yanadır:

> "Sanatı elbet aydın ve seçkin kişiler yapacak, ama halk arasında sivrilerek, halka dayanarak, halkı aydınlatarak. Ne halkı sanatsız düşünebiliriz, ne de sanatı halksız, canla beden, ağaçla kök gibi" (Eyüboğlu, 2006: 29).

Eyüboğlu, halkın anlamayacağı şekilde eser vererek bayağılaşma korkularını yenmeye çalışanları halkın düşmanı olarak görür. Güzeli güzel olduğu için değil de halktan ayrılmak için beğenenleri eleştirir:

> "Kimi sanatçılar bayağılığa düşmek korkusuyla halkın anlamadığı yollara, dillere düşüyorlar. Halk anlasın anlamasın güzel bildiğini yapan ne kadar soyluysa, ille de halkın anlamayacağını yapan o kadar soysuzdur ve ister istemez, halk iyilikten güzellikten anlamaz diyen halk düşmanlarına yaranmaktadır. Birçok zenginler, kendilerinin de anlamadıkları sanat yapılarını halktan ayrılmak için alıyorlar" (Eyüboğlu, 2006: 29).

Bu düşüncenin sahiplerini kısır döngü içinde kalıp felsefeden, tiyatrodan, romandan, şiirden anlamadıklarını, dolayısıyla gerçek aydın vasfı taşımadıklarını vurgular. Onları halkı arkalarına alarak üretilen mahsullerin tadına varamadıklarını belirtir ve "asıl bayağılık kendilerini halktan üstün sayan aydınların bayağılığıdır; çünkü halk çok kez saflığıyla kurtulur içinde yüzdüğü bayağılıktan. Alaturka şarkıların düştüğü bayağılığa onun için hiçbir halk türküsü düşmemiştir. Bayağılık kendinden olmamak ya da kendini satmakla başlar" (Eyüboğlu, 2006: 30) diyerek halkın benimsediği sanatın bayağılaşmayacağını dile getirir. "Halkın hor görüldüğü yerlerde tiyatro gelişmemişti, gelişemezdi de. Tiyatrosuz demokrasi onun için olmaz. Halk saygısı ve tiyatro birbirinin yetiştirmesidir" (Eyüboğlu, 2006: 29) diyerek halkın hor görüldüğü yerlerde edebiyat ve sanatın gelişemeyeceği; buna bağlı olarak da demokratik toplum yapısının kurulamayacağı kanısındadır. Çünkü halkın oluşturduğu kültür, toplumun zihniyet ve tavırlarının dışavurumu, kimliğinin belirleyicisidir. "Alan Dundes'e (1972) göre geleneksel dünya görüşünün temelini 'halk fikirleri' (folk ideas) oluşturur" (Çobanoğlu, 2000: 12). Bu bakımdan halk pek çok sistemi etkiler. Eyüboğlu Batı kültürünün gelişimini bu bağlamda değerlendirir:

> "Batı kültürü her şeyden önce halk kültürü, halkın kültürüdür. Sarayın da, kilisenin de dışında gelişerek ya da içinde, ama inadına her ikisinin de kapılarını zorlamış, kırmış, her ikisine de halkça konuşmayı öğretmiştir. Aristokratlara kalsa kültür bir has bahçe çiçeği olmakla kalır ve baskı mekanizmasına da zor kavuşurdu" (Eyüboğlu, 2006: 29).

Sanatın sadece estetik hazzın peşinde olmasını, insani sorunlardan uzaklaştırılarak pazarlanan bir süse dönüştürülmesini reddeden Sabahattin Eyüboğlu, sanatsal imgeyle toplumsal imge arasındaki bağın varlığına dikkat çeker. O, sanatçının yaşanan dünyanın gerçekleriyle temasa geçtiği oranda kalıcı olacağını ifade eder.

Cumhuriyet'in ilanından sonra ülkede tarım, sanayi ve teknoloji alanlarında yaşanan değişiklikler sosyolojik anlamda toplum yapısında bir bocalama meydana getirir. Bu bocalamadan yararlanmak isteyenler devrimlere karşı olanları destekler. Eyüboğlu ise halkla Atatürk'ün arasını açmak isteyenleri eleştirir; "Ana ilkesi halktı bu yaman savaşçının. Halkın hakkını aramaktı düşüncesini yoğuran, kılıcını bileyen. Halktan yana olmanın tek anlamı halktan yana olmaktı onun için" (Eyüboğlu, 2006: 35), "...hepsi aynı amaca çevrik, hepsi halk için, halktan yana, halkın yararınaydı bu devrimlerin. Hepsini, eli değmişken halk adına, eski devletlilere, yobazlara, sömürgenlere karşı yapıyordu. Yüzyıllardır tepesine binmiş olanlara halkın Mustafa Kemal yumruğuyla verdiği derslerdi bunlar" (Eyüboğlu, 2006: 37) diyerek gerçekleşen devrimlerin halkın yararına olma amacı güttüğünü belirtir. Dolayısıyla Eyüboğlu, Atatürk'ü halkın bulunduğu konumdan yükselmesi, uyanması, kendi varlığının farkına varması için çalışan bir halk adamı olarak görür. Yüzyıllardır uyutulan halkın ise mevcut düzeni değiştirmenin rahatlarını kaçıracağı gerekçesiyle devrimlere önceleri karşı çıktığını; bu karşı çıkışın halk düşmanları tarafından desteklendiğini belirtir. Halkı gerçekten sevmenin onun için çalışmak, ona yalan söylememek ve korkularından emin kılmak olduğunu, Atatürk'ün de bunu yaptığını söyler. Cumhuriyet rejiminin getirisi olan inkılâplarla birlikte sosyal ve siyasi hayatta olduğu gibi sanatta da birtakım yeniliklerin yapılması, sanat eserlerinde 'kendi' dilimizle 'kendi' hayatımızın anlatılmasını ister. Yaşanan toplumsal hareketlilikle birlikte edebiyatın işlevlerinin de değişmesi gerektiğini ileri sürer. Sanatın toplumla olan ilişkisi üzerinde durarak, edebiyatın yaşanılan hayattan kopukluğunu, ona yabancılığını

eleştirir. Eyüboğlu'na göre düzenli toplum gerçeğinin güvencesi olan edebiyat, milletlerin kültürel yapılanmasını oluşturur ve bu yapının yaşamasını sağlar. Eyüboğlu toplumu millet olarak kendini tanımaya çağırır. Örtüler altında saklanan, söylenmeyen gerçeklere mukabil 'olanların' ve 'olması gerekenlerin' anlaşılır şekilde ifade edilmesini dile getirir. Doğu ve Batı kültürü arasında sıkışan toplumun/halkın edebiyat anlayışını tenkit eder. Eyüboğlu her yeni edebî eserin halkın gerçek hayatından kesitler içermesini, sosyal mekânın, halkın yaşayış ve düşünüş tarzının, bizi 'biz' kılan ögelerin yapıta dâhil edilmesini ister. Bu bağlamda "Arap alfabesi yerine Latin alfabesi temelindeki millî bir Türk alfabesini geçerli kılan bir değişimin ifadesi" (Korkmaz, 1998: 371) harf inkılâbını Türk milletinin tarihini tanıması için atılmış hamle, millî değerlerin eşliğinde çağdaşlaşmanın olduğu kadar halkı geçmişiyle beraber edebiyata taşıyan eylem olarak görür:

> "[Atatürk'ün] getirdiği yenilikler bu memleket insanlarının için için beklediği, özlediği değerlerdir. Attığı şeylerse aslında zaten ölmüş değerlerdi. Yeni harfleri kabul ettiğimiz zaman nice bilginlerimiz milletimizin geçmişi ile bağları kopacak sanmıştı. Hâlbuki yeni harfler sayesinde Türkçemizin geçmişi ne kadar daha iyi anlaşıldı. Yazarlarımız ne kadar daha çok bizim toprağımızın, bizim halkımızın yazarları oldular" (Eyüboğlu, 2006: 158).

Harf inkılâbını "Türk dilinin kendi öz kaynak ve kudreti içinde gelişmesini sağlamak istediğinde doğmuş hamlelerin" (Ergin 1977'den aktaran Gözaydın, s.162) ifadesi olarak kabul eder. "Yaklaşık yarım yüzyıldan beri akıllarda dolaşan ve bir türlü dile getirmeye cesaret edilemeyen, uygulamaya konulamayan bu hareket[le]" (Zülfikar, s. 363) birlikte genelin diliyle yazılanların halkı bilinçlendirme eylemine dönüştüğü kanaatindedir.

Divan edebiyatını eleştiren Eyüboğlu, mevcut sosyal yapının gerçek mirası bastırdığını düşünür; "Dil gibi sanat da halktan ayrı düşünülemez. Sanat halkı halk sanatı çağırır ve besler. Üst tarafı züppeliktir" (Eyüboğlu, 2006: 29) diyerek halkın dilinden, yaşantısından uzak, kendi içine çekilmiş, halktan doğmayan, halkı beslemeyen edebiyatı eleştirir. Bu eleştirilerin odak noktası ise Türk edebiyatının Arap ve Fars edebiyatlarının etkisi altında kalmasıdır. Eyüboğlu, "Bir yapıt hoş bir şeyle ve insanların genel beğenisine uygun bir tatla dolu değilse, az sayıca bilen kişice beğenilse de boşunadır; hiçbir zaman iyi bir yapıt

sayılmayacaktır" (Boileau 1701'den aktaran İnan, 1981: 37) görüşüne paralel olarak toplumda sınırlı sayıda insanın tanıdığı bu edebiyatlarla halkın zevk alacağı yaratıcı eserlerin yazılamayacağını belirtir:

> "Ancak çoğunluğun dili ile kendini anlatan bilgi bereketli bilgidir, ancak çoğunluğa ulaşan edebiyat yaratıcıdır. Birkaç okuryazarın tekelinde kalan eski yazı ile edebiyat olamazdı ve olmadı" (Eyüboğlu, 2006: 55).

O, sanatçıdan/yazardan kalemi ile kendi halkının elemlerini ve yaşadığı felaketleri metne dönüştürülüp geniş halk kitlelerine ulaştırılmasını ister. Halkın dilinde yaşayan ve halka ulaşan edebiyatın hayatla ilişkisine dikkat çeker, dünyayı ve 'kendi'liği tanımayı yaşanılan toplumda çoğunluğu oluşturan grubun/halkın diliyle yazmaya bağlar. Eski edebiyattan koparak çoğunluğa hitap eden edebiyattan rahatsızlık duyanları eleştirir. Millet olarak gelişmenin ana şartını halkın dilinde eser vermekte görür.

Sanat, doğası itibariyle mevcut şeyleri değiştirmeye eğilimli bir etkinliktir. Bu bakımdan yazar değişimlere karşı duyarlı olmak durumundadır. O, öğrendiği bazı dogmaların esiri olmamalıdır. Genelin dilinde edebiyat yapmak için okur kitlesiyle kopuk bir dünyanın kapıları aralanmamalıdır. Sanat ve edebiyat dünyasına bu açıdan bakan Eyüboğlu, bugün Yunus Emre'nin şiirleri tarzında şiir yazmanın gerilik; ancak 13. yüzyılın şartları değerlendirildiğinde Yunus Emre'nin yazdıklarının halkın diliyle halkı eğitme ve yönlendirme amacı taşıdığından ileri bir tavır olduğunu belirtir. Halk yüzyıllardır bu tarz şiirden hoşlanabilir. Fakat "Yeni sanat halka yaranarak değil halkı yadırgatarak doğabilir. Bu demek değildir ki yeni sanatçının görevi halkı hor görmektir. Tam tersine yeni sanatçının görevi halkı saymak ve halktan ders almaktır. Tabiattan ders alır gibi" (Eyüboğlu, 2006: 20) der.

Eyüboğlu'nun sanat algısına göre yeni sanat, Türk mizacının süzgecinden geçmiş insan tabiatını, sosyal sorunların temelini yansıtmalıdır. Taklide dayalı alınan Arap ve Fars kültüründen edebiyat yapılamayacağını, bu edebiyatın herkesin algısına açık olmadığını söyler. İçe gömülmüşlüğün değil, insanın içine attıklarının taşıp gün yüzüne çıkması olan edebiyatın kapalı söyleyişle dar bir kesimin tekelinde dondurulmuş, yaşamın gerçeklerine sırt çevirmiş bulunmasını eleştirir. Türk sanatçısının gelenekselleşen edebiyattan sıyrılıp taklit ve tekrardan sakınarak özü, özgünlüğü yakalamasını, kendi halkının

kaderini çizmesini ister. Halk bu tavrı önce yadırgasa da sanatçı sınırlı hitaptan halkı içine alan yapıt ortaya koymalıdır. Halkı içine alan yapıt ise dilin etkisiyle kendine özgü sesi bulmalıdır. Ancak sanatçı eserlerinde kendine özgü sesiyle dile getirdiklerinde samimiyeti yakalamalıdır. Yanlış düzenden, bölünmüşlüklerden sığınılacak nokta, halka ulaşacak sanatta/edebiyatta ve sanatçıdadır. Zira sanatta sosyal durumlar sanatçının yorumuyla anlam kazanır.

Sonuç

Anadolu'yu ve Anadolu insanını yakından tanıyan Sabahattin Eyüboğlu, yazılarında içinde bulunduğu toplumun değer yargılarını kaleme alır. Deneme, eleştiri, çeviri türündeki metinlerinde milletin/halkın yaşam koşullarını değerlendirir. Tanıklık ettiği olumsuzlukları aşmanın çaresini halkta görür. Bu ise Eyüboğlu'nun halkın kimliği, yaşayışı, edebiyatı, dostları, düşmanları, aydınların ona bakış açısı hakkında düşünmesine yol açar. Kültür yapısının belirlenmesinde ve kültürel mirasın korunmasında etkin rol oynayan halkı bereketli topraklara benzetir; saygın bir yere sahip olduğunu dile getirir. Halkın ürettiği sanat eserlerinin kıymetini vurgulayan Eyüboğlu halka ulaşan sanatın da hayatla ilişkisine dikkat çeker.

Kaynaklar

ARTUN, Erman, "Halk Kültüründe Değişimin Topluma Etkisi ve Sonuçları", *Halk Kültüründe Değişim Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, Motif Vakfı, İstanbul, 2004. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/artun_halk_degisim.pdf (04.08.2011).

ÇOBANOĞLU, Özkul, "Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halkbilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler", *Milli Folklor*, 2000, S. 45, s. 12-14.

DUNDES, Alen, "Folklor Nedir?" (Çev. Gülay Aydın), *Milli Folklor*, 2005, S. 65, s. 127-129.

EKİCİ, Metin, "Halk, Halk Bilimi ve Halk Bilgisi Üzerine Bir Deneme", *Milli Folklor*, 2000, S. 45, s. 2-8.

ELİUZ, Ülkü, "Ömer Seyfettin Metinlerinde Aydınlanma ve Millî Bilinç", Turkish Studies (italik yazılmalı), 2012, S. 7/4, s. 329-336.

EYÜBOĞLU, Sabahattin, *Mavi ve Kara*,: Türkiye İş Bankası, İstanbul Yayınları, 2006.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*. Haz. Kemal Bek. Bordo Siyah, İstanbul, 2004.

GÖZAYDIN, Nevzat, Değerlendirmeler: "Mehmet Tekin: Harf İnkılâbı-Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay'da Yeni Yazı", (Kitaplar - Tenkit), *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi,* Eylül, 1989, C: LVIII, S: 453, s. 160-165.

İNAN, Tuğrul, "Klasisizm", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Yazın Akımları Özel Sayısı*, 1981, S. 349, s. 19-58.

KORKMAZ, Zeynep, "Harf İnkılâbı", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Kasım, C: 1998/II, S: 563, s. 371-379.

OKAY, Orhan, Sanat ve Edebiyat Yazıları, Dergâh, İstanbul, 1998.

OZAN, Meral, "Herder'de Volk Kavramı", *Milli Folklor*, 2000, S. 45, s. 40-42.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005.

ZÜLFİKAR, Hamza, "Atatürk'ün Harf İnkılâbı İçindeki Yerine Genel Bir Bakış", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2002Ağustos, C: 2002/II, S: 608, s. 358-365.

IX. BÖLÜM

HALK KÜLTÜRÜNDEN YANSIYANLAR

Akçaabat Mezar Taşları Üzerine Bazı Tespitler

M. Muhsin KALKIŞIM
Prof. Dr., Trabzon Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi

Mezar taşları, ebediyet yolcusu olan insanın mekâna düştüğü son kayıtlardır. Bu kayıtların tarih, mimari, edebiyat, sosyoloji, psikoloji ve felsefî açılardan taşıdığı değer, âşikârdır. Buna rağmen, mezar taşları, hak ettikleri ihtimam ve muhafazayı görememekte, maruz kaldığı beşerî ve tabiî etkilerle kaybolmakta veya tahrip olmaktadır.

Akçaabat'taki eski harfli mezar taşları üzerinde daha önce Murat YÜKSEL, İsmail GEDİKLİ ve Prof. Dr. Yavuz BAYRAM'ın çalışmaları olmuştur. YÜKSEL, Akçaabat'ın 7 mahallesinde 214 mezar taşını ele almış (148'i Mezarlık Camii haziresinde); GEDİKLİ, ilçe merkezinde en kapsamlı olan Mezarlık Camii ve Belediye Camii hazirelerindeki 91 mezar başlığını incelemiş; BAYRAM ise Arpacılı, Zaferli ve Sertkaya Mahallelerinde 105 mezar taşının varlığını tespit etmiştir.

Bu çalışmada, 73 mahallesi olan Akçaabat'ın eski harfli mezar taşlarını kayıt envanteri bağlamında 13 mahallesi (Yıldızlı, Demirtaş, Söğütlü, Osmanbaba, Demirci, Yaylacık, Sarıtaş, Kayalar, Özdemirci, Akören, Yeşilyurt, Helvacı ve Çiçeklidüz) taranmış ve 141 başlık tespit edilmiştir. İki mahalle, Murat YÜKSEL'in çalışmasıyla çakışmış gözükse de bizim 20 başlık tespit ettiğimiz Osmanbaba'da YÜKSEL 7 başlık kaydetmiş; 18 başlığın yer aldığı Söğütlü'de ise 10 başlıktan bahsetmiştir.

Akçaabat'taki eski harfli mezar başlıkları 1718-1957 yılları arasında bir dağılım göstermektedir. Burada dikkati çeken bir başka husus Latin harflerine geçişin yapıldığı 1928'den sonra takriben 30 yıl, mezar taşlarının eski harflerle düzenlenmiş olmasıdır. Bu tespite şu bilgiyi de eklemek gerekmektedir. Yıldızlı Merkez Camii Mezarlığı'nda 4 taşta

komple Arap harfli yazının tercih edildiğini görmekteyiz. Aynı atölyede hazırlandığı anlaşılan bu taşların tarihleri, 2002 ilâ 2020 yılları arasında bir dağılım göstermektedir.

Akçaabat'ın 13 mahallesinde tespit edilen eski harfli 141 mezar taşının 100 tanesi 4 mahallede (Söğütlü, Osmanbaba, Demirci, Çiçeklidüz) bulunmaktadır (Tablo 1). Taşların 6'sı (Osmanbaba, 1 ve 2 No'lu Başlık; Söğütlü, 1 ve 12 No'lu Başlık; Akören, 7 No'lu Başlık, Çiçeklidüz, 6 No'lu Başlık) silindir şeklindedir. Bu taşlar, 70 ilâ 200 cm yüksekliğe sahiptirler. Diğerleri dörtgen şeklinde olup yükseklikleri 70-150 cm arasında değişmektedir. Başlıklar, erkeklerde fesli veya kavuklu/sarıklı; kadınlarda ise üçgen şeklinde veya kavislidir. Kavisli başlıklar, genellikle çiçek motiflidir.

Tablo 1: Yıllara Göre Arap Harfli Mezar Taşları

MAHALLELER	MEZAR TAŞI SAYISI	YILLAR
Yıldızlı	6	1946-2020
Demirtaş	2	1899-1927
Söğütlü	18	1840-1942
Osmanbaba	20	1718-1953
Demirci	27	1887-1944
Yaylacık	1	1957
Sarıtaş	3	1937
Kayalar	4	1853-1919
Özdemirci	4	1841-1946
Akören	7	1904-1951
Yeşilyurt	5	1871-1946
Helvacı	9	1904-1945
Çiçeklidüz	35	1719-1946
TOPLAM	**141**	**1718-2020**

Son dönem mezar taşlarında klişe haline gelen Arap harfli "Hüve'l-Bâkî" yazısını değerlendirme dışı kabul edersek bazı başlıklar iki alfabelidir.

Bütün başlıklarda ser-levha olarak ölüm karşısındaki beşerî tavrı yansıtan "Hüve'l-Bâkî", "Hüve'l-Hayy", "Hüve'l-Hayyu'l-Bâkî", "Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî", "Âh", "Âh ölüm", "Âh mine'l-mevt", "Âh zidest-i ecel âh", "Lâ-halâse ammâ mine'l-mevt", "Yâ Allâh", "Yâ Hayy",

Resim 1:
Osmanbaba, 8 ve 13 No'lu Başlıklar

Resim 2: Demirtaş, 2 No'lu Başlık

Resim 3: Çiçeklidüz, 7 No'lu Başlık

Resim 4:
Söğütlü, 1 No'lu Başlık

Resim 5:
Söğütlü, 9 No'lu Başlık

Resim 6:
Kayalar, 2 No'lu Başlık

Resim 7:
Özdemirci, 3 No'lu Başlık

Resim 8: Sülüs
Söğütlü, 5 No'lu Başlık

Resim 9: Ta'lik
Demirci, 9 No'lu Başlık

Resim 10: Söğütlü

Resim 11: Osmanbaba

Resim 12: Osmanbaba

Resim 13: Demirci

"Yâ Gafûr", "Yâ Bâkî" gibi ifadeler yer almaktadır. Bunlardan "Hüve'l-Bâkî" ve "Âh mine'l-mevt", daha sıklıkla kullanılmıştır.

Yazı çeşidi olarak "ta'lik", "sülüs", "nesih" ve "rik'a" kullanılmıştır. San'at değeri taşıyan başlıklarda "ta'lik" ve "sülüs"ün tercih edildiğini, özellikle "ta'lik"in öne çıktığını görmekteyiz. Bazı taşlarda "nesih" ve "rik'a" karışımı bir stil karşımıza çıkmaktadır.

Ayaktaşlarında yer yer, yaprak, çiçek ve meyve motifleri kullanılmıştır. Bunlar içinde üzüm ve asma yaprağı, belirgin oranda öne çıkmaktadır. İki ayak taşında yazı görülmüştür. Birinde "rızâen lillâhi Fâtiha" ibâresi, diğerinde "innâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn" âyeti yazılmıştır.

Problemler

Akçaabat'taki eski harfli mezar taşlarını kayda alma ve değerlendirme bağlamında karşılaşılan en büyük problem, bazı başlıkların (yazılarının önemli bir kısmı okunmayacak bir biçimde) toprağa gömülü olmasıdır. Bunlardan bir kısmı için özel bir kazı çalışması gerekmektedir. Bunun için de teknik desteğe ihtiyaç vardır.

Resim 14:
Söğütlü, 3 No'lu Başlık

Resim 15:
Söğütlü, 17 No'lu Başlık

Bazı mezar taşları yetkililerin veya ilgililerin ihmalinden dolayı tamamen sarmaşıkla kaplı haldedir. Çalışma esnasında bunlar sökülmüştür.

Resim 16:
Söğütlü,
6, 7 ve 8 No'lu Başlıklar

Resim 17:
Osmanbaba,
3 ve 4 No'lu Başlıklar

Zaman geçtikçe bazı taşların yazısı silinmektedir. Meselâ Osmanbaba Mahallesinde Ali oğlu Hüseyin KAKIŞIM'ın (v. 1329/1911) mezar taşı (Resim 18), 1980'li yılların başında rahat okunurken 40 yıl sonra zor okunur bir hale gelmiştir. Yazıları tamamen silinmiş başlıklar için bazı örneklere aşağıda yer verilmiştir: (Burada dikkati çeken bir husus, bu taşların aynı cins ve kalitesi düşük olmasıdır.)

Resim 18: Osmanbaba

Resim 19: Akören

Resim 20: Demirci

Harf inkılabının yapıldığı 1928'den önceki bazı mezar başlıklarının sonradan tekrar yeni harflerle hazırlandığını görmekteyiz. Orijinal taşların ise kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum 1950'li yıllara kadar eski harfle düzenlenen bazı başlıklarda da söz konusudur.

Resim 21: Sarıtaş

Resim 22: Çiçeklidüz

Bazı mezar taşları kırık haldedir. Metin bütünlüğünü bozacak tarzda dikey kırılmaya maruz kalmış ya da üst kısımları yatay bir biçimde kopmuştur.

Resim 23:
Söğütlü, 10 No'lu Başlık

Resim 24:
Osmanbaba, 7 No'lu Başlık

Resim 25:
Osmanbaba, 10 No'lu Başlık

Resim 26:
Demirci, 11 No'lu Başlık

Resim 27: Helvacı, 2 ve 3 No'lu Başlıklar

Sonuç ve Öneriler

1. Trabzon Büyükşehir Belediyesi Mezarlıklar Dairesi Başkanlığı İşletme Bakım ve Onarım Şube Müdürlüğü, bütün mezar taşlarının özellikle eski mezar taşlarının bakım ve onarım işlerini daha titiz bir şekilde takip etmelidir. Bu konuda Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı ile işbirliği yapılabilir.

2. Kırılan taşlar, aslına uygun bir halde tamir edilmelidir. Mezar sahibinin yakınları, çimento harcıyla tamirat yapmakta ve metnin bazı kısımları tahrip olmaktadır. Mezar taşları boyatılmamalıdır. Bilhassa bazı yörelerde yağlı boya ile boyama, bir kültür haline gelmiştir. Bu işlem, yazılara zarar vermektedir.
3. Mezar sahibinin yakınları, yıllar geçtikçe eski harfli başlıkların yanına yenisini eklemekte ya da eski başlıkları ortadan kaldırabilmektedir. Bu durumun önüne geçilmelidir.
4. Trabzon Büyükşehir Belediyesi Mezarlıklar Dairesi Başkanlığı, bakım onarım çalışmalarına ilaveten eski harfli mezar taşlarını Mezarlık Bilgi Sistemine dahil etmelidir. Trabzon Mezar Taşları ile ilgili olarak kayıt envanterinin hazırlanmasında yapılan lisanüstü tezler ve yayımlanmış makale, bildiri ve kitaplardan yararlanılabilir.
5. Eski harfli mezar taşlarının fotoğraf kayıtları kaliteli bir biçimde yapılmalı, metinlerin sağlıklı okunması temin edilmelidir. Bu kayıtlar, taşlar zaman içinde birtakım menfi etkilere maruz kalsalar da kültürün taşıyıcı bir öğesi olacaktır.

Ekler

MAHALLELER	MEZARLIKLAR	MEZAR TAŞI SAYISI
Yıldızlı	Yıldızlı Merkez Camii Yanı	6
Demirtaş	Yıldızlı Gölbaşı Güney Mah. Demirtaş Camii Yanı	2
Söğütlü	Söğütlü Merkez Camii Yanı	13
	Çelikoğlu Mezarlığı	3
	Ramiz Ağa Aile Mezarlığı	2
Osmanbaba	Muşula Mezarlığı	14
	Cinavlı Mezarlığı	6
Demirci	Zimena Mezarlığı	20
	Komarlı Mezarlığı	5
	Demirci Mahallesi Camii [Dere] Yanı	2
Yaylacık	Yaylacık Mezarlığı	1
Sarıtaş	Sarıtaş Mahallesi Camii Karşısı	3
Kayalar	Kudunaltı Mezarlığı	3
	Kayalar Camii Yanı	1
Özdemirci	Karpuzlu Mezarlığı	4

Akören	Merkez Camii Yanı	3
	Yeni Cami Yanı/Şahinli Mezarlığı-1	3
	Şahinli Mezarlığı-2	1
Yeşilyurt	Melekli Camii Yanı	1
	Orta Cami Yanı	4
Helvacı	Helvacı Mah. Yukarı Cami Yanı	1
	Düzköy Yolu Kenarı	8
Çiçeklidüz	Çiçeklidüz Merkez Camii Yanı	35

Tablo 2: Mezarlıklar Listesi

Kaynaklar

BAYRAM, Yavuz, GÜL, Seyfullah, DEMİR, Tevfik Yılmaz, "Akçaabat Köy Mezarlıkarında Saklı Tarihî ve Kültürel Belgeler", *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu. 12-14 Ekim 2018,* I. Cilt, Akçaabat Belediyesi, Trabzon, 2019, s. 335-342.

GEDİKLİ, İsmail, *Akçaabat Yöresindeki Osmanlı Mezar Taşları,* Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2010.

YÜKSEL, Murat, *Akçaabat'ta Türk-İslâm Eserleri ve Kitâbeler,* Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, Akçaabat, 2006.

Trabzonî Mehmed'in Zooloji Sözlüğü

Mehdi CENGİZ
Doç. Dr., Medeniyet Üniversitesi İlahıyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü

1. Trabzonî Mehmed'in Hayatı

Medine'de ikamet ettiği için Medenî Mehmed Efendi olarak bilinen Mehmed Efendi, Trabzon'da dünyaya geldiğinden[1] Trabzonî olarak tanınmaktadır. Bu nisbeyi eserlerinde kullanan Mehmed Efendi, Trabzonî (Trabzonlu) kelimesinin anlamını açıklarken Atrabzunde'nin Rûm yönetiminin meşhur şehirlerinden biri olduğunu, ama günümüzde Derâbzân (درابزان) Tarâbzân (طرابزان) ve Tarâbzûn (طرابزون) olarak kullanıldığını ifade eder.[2]

1100/1688-1689'da Trabzon'da doğduğu belirtilen[3] Mehmed Efendi, ilk eğitimini annesi Emine hanımdan almıştır.[4] Gençlik yıllarında Trabzon'da tahsil hayatına devam etmiş fakat daha iyi bir eğitim almak için İstanbul'a Süleymaniye medresesine gitmiştir.[5] Daha sonra Şam, Mekke ve Medine'ye giderek eğitim hayatını devam ettirmiştir. Onun ilim yolculuğunu göstermesi açısından *Nazmu'd-dürer*'in ferâğ kaydındaki şu ifade oldukça önemlidir: "Trabzon doğumlu, İstanbul eğitimli, Mekke ve Medine'ye komşu, Şâm ve Kudüs'te ikamet eden, Allah'ın arzını seyahat ederek yürüyen Muhammed b. Mahmud'un el yazısı ile *Nazmü'd-düreri's-seniyye fî sîreti hayri'l-beriyye* adlı eserinin yazılması tamamlanmıştır."[6]

Mahmud es-Seyyid ed-Duğaym yaptığı çalışmada Mehmed Efendi'nin Muhammed b. et-Tayyib el-Fâsî eş-Şerakî el-Mâlikî (d. 1110/1698- v. 1170/1756) ve Muhammed b. Hasen Hemmât Zâde el-Hanefî et-Türkmânî el-Kustantınî (d. 1091/1680- v. 1175/1761) isimli iki hocasından bahsetmektedir.[7]

Kitaplarındaki ferağ kayıtlarından 1753 yılında İstanbul'a döndüğü anlaşılan[8] Mehmed Efendi, Süleymaniye Medresesi'nde müderris ve hâfız-ı kütüb olarak görev yapmıştır.[9] Kadirî şeyhi olduğu bilinen[10] Mehmed Efendi dönemin toplumsal meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. Mesela "evlere nazardan korunmak için sarımsak asan kâfir olur mu?" sorusuna cevap vermek için bir risale kaleme almış,[11] Müslümanları tekfir etmenin sakıncalarına dikkat çekmiş ve tekfir konusunda ileriye giden Necidli bir âlime reddiyeler yazmıştır. Bu doğrultuda "Küfür büyük bir olaydır. Dolayısıyla küfre düşmediğine dair bir rivayet bulunduğu sürece mümin bir kişi tekir edilmemelidir" ilkesini benimsediği zikredilmelidir.[12] Ayrıca Karslıların sorduğu sorulara verdiği cevapları içeren risale de onun döneminin olayları ile sıkı bir irtibat içerisinde olduğunu göstermektedir.[13]

Bazı kaynaklarda 1711 yılında Medine'de öldüğü zikredilmekteyse de[14] Mehmed Süreyyâ, Mehmed Efendi'nin 1200/1786 yılında İstanbul'da vefat edip Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildiğini söyler.[15] Mehmed Efendi *Câmiu'l-A'zam fi Esmâi Nebiyyine'l-Muazzam* isimli eserinde 1195/1781 yılında bu kitabını yazdığını belirtmesi Mehmed Süreyyâ'nın zikrettiği vefat tarihinin daha doğru olduğunu göstermektedir.[16]

Uzun yıllar farklı şehirlerde eğitim alan Mehmed Efendi başta hadis ve tefsir olmak üzere pek çok alanda önemli çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda edebiyat ve şiire dair yazıları da bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır:

1. el-İtḥâfâtü's-seniyye fi'l-eḥâdîṣi'l-ḳudsiyye.

Suyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi'*'i başta olmak üzere çeşitli hadis kaynaklarından istifade edilerek 3 bölüm olarak kudsi hadisler düzenlenmiştir. İlk bölümde kâle (dedi), ikinci bölümde yekûlu (diyor) kelimeleri ile başlayan hadisler son kısımda ise diğer kudsî hadisler zikredilmiştir.[17] Daha önce Hindistan'da 1905 yılında neşredilen bu kitabın birinci kısmı Zekeriya Ertürk tarafından bir yüksek lisans çalışmasında incelenmiştir.[18]

2. el-Câmiu'l-A'zam fi Esmâi Nebiyyine'l-Mu'azzam.

Hz. Muhammed'e nispet edilen 700'den fazla isim ve sıfat açıklandığı bu eseri[19] Sümeyye Çakır inceleyip tahkik etmiştir.[20]

3. Risâle fî beyâni mâ vaḳa'a mine'l-evhâm fî Ṣıḥâḥi'l-Cevherî.[21]

Cevherî'nin *eṣ-Ṣıḥâḥ*'ında Fîrûzâbâdî tarafından tespit ettiği yanlışlar bir araya getirilmiştir.

4. Risâle fî beyâni'l-Musellesât.

Nihal Değer bu çalışmayı tahkik edip yüksek lisans tezi olarak sunmuştur.[22]

5. Risâle fî beyâni l-ezdâd.[23]

Ali Benli bu eseri bir makale çalışmasında tahkik edip incelemiştir.

6. Temyîzü'l-fâżıl 'ani'l-mefżûl.

Bu kitapta peygamberlerin, meleklerin, sahabenin, tâbiînin, kadınların ve sahâbe çocuklarının üstünlüğü problemi tartışılmaktadır.[24]

7. 'Ucâletü'z-zâd fî şerḥi Ẕuḫri'l-me'âd fî mu'ârażati Bânet Sü'âd

İbn Hacer el-Askalânî'ye ait *Ẕuḫrü'l-me'âd fî mu'ârażati Bânet Sü'âd* adlı kasidenin Muhammed b. Abdülmelik b. Anîn el-Yemenî tarafından *el-i'dâd ve'z-zâd* adıyla yapılan şerhinin muhtasarıdır.[25]

8. Risâle fî 'ademi tekfîri'l-müslimîn.[26]

9. Risâle fi reddi men kale "İhdâu'l-Fâtiha li rûhi falan fakad Eşrake"[27]

10. er-Risâle fî fenni usûli'l-hadîs, Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker[28]

11. Ruseyyile fî beyân al-'alfâzilletî yestevî fîha'l-mufred ve'l-musennâ ve'l-cem' ve'l-muzekker ve'l-muennes.

Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye Koleksiyonundaki bu eser Murat Sula tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır.[29]

12. Tuhfetu'l-ihvân fî hıfzı'l-ebdân[30]

Trabzonî Mehmed yukarıda zikredilen çalışmalarının yanında zooloji ile ilgili bir sözlük hazırlamıştır. Demîrî, Câhız'ın *Kitâbü'l-Ḥayevân*'ı da dâhil olmak üzere 850'den fazla kaynaktan istifade ederek *Ḥayâtü'l-ḥayevân* isimli hayvan ansiklopedisini yazmıştır.[31] Bu çerçevede Ali el-Kārî (ö. 1014/1605), *Behcetü'l-insân*'ı özetlemiş Trabzonî Mehmed ise *Tuḥfetü'l-iḫvân fi'l-ḥarâm ve'l-ḥelâl mine'l-ḥayevân* adlı eserinde Ali el-Kārî'nin *Behcetü'l-insân*'ını ihtisar ederek hayvanları hece harflerine göre sıralamıştır.

2. *Tuḥfetü'l-iḫvân*

Trabzonî Mehmed'in *Tuḥfetü'l-iḫvân fi'l-ḥarâm ve'l-ḥelâl mine'l-ḥayevân*'ı ve bu kitabın esasını oluşturan *Behcetü'l-insân fî muhceti'l-hayevân* henüz yayımlanmadığı gibi haklarında yazılmış herhangi bir akademik çalışma da tespit edilememiştir. Eserlerin talihsizliğini bir tarafa bıra-

kıp konumuza döndüğümüzde Trabzonî Mehmed'in zooloji sözlüğü olarak hazırladığı bu çalışmayı neden kaleme aldığını inceleyebiliriz. Trabzonî Mehmed kaleme aldığı eserin girişinde şunları söyler:

> Hanîf ve Hanefî olan Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî'nin (Allah onlara gizli lütfu ve bol keremi ile muamele etsin) yazdığı *en-Nukâye* şerhi, *Fethu bâbi'l-inâye*'yi mütalaa ederken zebâih bölümünün sonunda şu cümleyi gördüm: "[Eti] helal ve haram olan hayvanlar hakında ayrıntılı bilgi edinmek istersen bizim *Behcetü'l-insân fî muhceti'l-hayevân* adlı kitabımızı oku" Medine-i münevvere'de (en faziletli salât ve selâm burada ikame eden kişinin üzerine olsun) iken bu kitabı mütalaa ettim ve bu kitabı ihtisar etme arzum arttı.[32]

Yukarıdaki sözlerinden anlaşıldığı üzere Trabzonî, Ali el-Kârî'nin *Behcetü'l-insân fî muhceti'l-hayevân* isimli eserini ihtisar etmiştir. Ali el-Kârî'nin eserini ihtisar etme nedeni Trabzonî Mehmed'in bir fıkıh kitabı olan *Fethu bâbi'l-inâye*'nin zebâih bölümünü incelerken eti yenen hayvanlarla ilgili ayrıntılı bilgiyi bulabileceği kaynağı mütalaa edip bu eseri kısaltmak istemesi ile alakalıdır. Ali el-Kârî'nin mezkûr kitabı çerçevesinde kaleme alındığından Trabzonî'nin eserinin anlaşılabilmesi, daha doğru bir ifade ile Trabzonî'nin özgün yaklaşımlarının tespit edilebilmesi için öncelikle *Behcetü'l-insân*'ın içeriği hakkında bilgi verilmelidir. *Behcetü'l-insân* adlı eserinin girişinde Ali el-Kârî kitabını şu şeklide tanıtır:

> [Besmele, hamdele ve salveleden] sonra Bârî olan Rabbinin iyiliğine muhtaç olan Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî şöyle der: Bu, hayvanlara dair malumatın ve yeni başlayanların [ashâbu'l-bidâyât] ve uzmanlaşmış kişilerin [erbâbu'n-nihâyât] kendisinden müstağni olmadığı hayvanlarla alakalı lügat bilgisinin tahkiki ile rivayetlerin ve hükümlerin tetkik edildiği bir risaledir. [Hayvanların] isimlerini hece harflerine göre sıraladım ve bu kitabı *Behcetü'l-insân fî muhceti'l-hayevân* olarak adlandırdım.[33]

Ali el-Kârî, bu kitabını Demîrî'nin *Ḥayâtü'l-ḥayevân*'ını esas alarak hazırlamıştır. Bu yüzden *Behcetü'l-insân*, *Ḥayâtü'l-ḥayevân*'ının muhtasarları arasında sayılmıştır.[34] Aradaki benzerliği göstermesi açısından esed (aslan) maddesinin baş tarafını kıyaslamak uygun olacaktır. Aşağıdaki metinde geçen siyah renkli ve puntolu olan yerler her iki metinde tamamıyla aynı olan yerleri, sadece siyah renk olan yerler kısmi değişiklikleri, altı çizili yerler Ali el-Kârî'nin yaptığı ekleri, kırmızı renkler ise Demîrî'nin eserinden ihtisar edilmeyen ifadeleri göstermektedir.

Tablo 1: Üç metnin esed (aslan) maddesinin karşılaştırılması

Tuhfetu'l-ihvân metni	*Ḥayâtü'l-ḥayevân* ve *Behcetu'l-insân* metni
الأسد: من السباع معروف، وجمعه أُسُد وأُسْد. قال ابن خالويه: للأسد خمسمائة اسم وصفة. وزاد عليه علي بن قاسم بن جعفر اللغوي مائة وثلاثين اسما. فمن أشهرها: أسامة وحيدرة والغضنفر والليث والقسورة. ومن كناه: أبو شبل وأبو العباس وأبو الحارث. وإنما ابتدأنا به لأنه أشرف الحيوان المتوحش إذ منزلته منها منزلة الملك المُهاب لقوته وشجاعته وقساوته وجهامته ولذلك يضرب به المثل والنجدة والبسالة وفي شدّة الإقدام والصّولة يقال زيد كالأسد. ومن طبعه أنه يصبر على الجوع، وأنّه قليل الحاجة إلى الماء، وأنّه لا يأكل من فريسة غيره، ولا يشرب من ماء ولغ فيه كلب ويوصف بالشجاعة والجبن، فمن جبنه أنه يَفِرُّ من صوت الدّيك، ونقر الطست، ومن السنور، ويتحير عند رؤية النار. وهو شديد البطش، ولا يألف شيئا من السباع لأنه لا يرى فيها ما يكافئه ولا يدنو من المرأة الطامشة ولو بلغه الجهد، ويعمّر كثيرا وعلامة كبره سقوط أسنانه. الحكم:قال أبو حنيفة والشافعي و عن أحمد وداود والجمهور: يحرم أكل الأسد لما روى مسلم أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: كل ذي ناب من السباع فأكله حرام. وقال مالك: يكره ولا يحرم، واحتج لقوله تعالى: قُلْ لا أَجِدُ فِي ما أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّماً الآية. واحتج الجمهور بالحديث المذكور، قالوا: والآية ليس فيها إلّا الإخبار بأنه لم يجد في ذلك الوقت محرما إلا المذكورات في الآية، ثم أوحي بتحريم كل ذي ناب من السباع فوجب قبوله والعمل به.[٦٣]	الأسد: من السباع معروف، وجمعه أسود وآسد وآساد والأنثى أسدة وفي حديث أم زرع: «زوجي إن دخل فهد، وإن خرج أسد». وله أسماء كثيرة، قال ابن خالويه: للأسد خمسمائة اسم وصفة. وزاد عليه علي بن قاسم بن جعفر اللغوي مائة وثلاثين اسما، فمن أشهرها: أسامة والبيهس والنآج والجخدب والحارث وحيدرة والدوّاس والرئبال وزفر والسبع والصّعب والضّرغام والضّيغم والطيثار والعنبس والغضنفر والفرافصة والقسورة وكهمس والليث والمتأنّس والمتهيّب والهرماس والورد. وكثرة الأسماء تدل على شرف المسمى. ومن كناه أبو الأبطال وأبو حفص وأبو الأخياف وأبو الزعفران وأبو شبل وأبو العباس وأبو الحارث. وإنما ابتدأنا به لأنه أشرف الحيوان المتوحش؛ إذ منزلته منها منزلة الملك المهاب، لقوته وشجاعته وقساوته وشهامته وجهامته وشراسة خلقه، ولذلك يضرب به المثل في القوّة والنجدة والبسالة وشدّة الإقدام والجراءة والصّولة يقال زيد كالأسد. ومنه قيل لحمزة بن عبد المطلب رضي الله عنه: أسد الله ويقال: من نبل الأسد أنه اشتق لحمزة بن عبد المطلب من اسمه، وكذلك لأبي قتادة، فارس النبي صلى الله عليه وسلم. ففي صحيح مسلم، في باب إعطاء القاتل سلب المقتول. فقال أبو بكر رضي الله عنه: «كلا والله لا يعطيه أضيبعا من قريش، ويدع أسدا من أسد الله تعالى يقاتل عن الله ورسوله» . وسيأتي إن شاء الله تعالى في باب الضاد المعجمة. وهو أنواع كثيرة، قال أرسطو: رأيت نوعا منها يشبه وجه الإنسان، وجسده شديد الحمرة، وذنبه شبيه بذنب العقرب، ولعل هذا هو الذي يقال له الورد. ومنه نوع على شكل البقر له قرون سود نحو شبر، وأما السبع المعروف فإن أصحاب الكلام في طبائع الحيوان، يقولون: إن الأنثى لا تضع إلّا جروا واحدا تضعه لحمة ليس فيه حسّ ولا حركة، فتحرسه كذلك ثلاثة أيام، ثم يأتي أبوه بعد ذلك فينفخ فيه، المرة بعد المرة، حتى يتنفس ويتحرك وتنفرج أعضاؤه، وتتشكل صورته، ثم تأتي أمه فترضعه، ولا يفتح عينيه إلّا بعد سبعة أيام من تخلقه، فإذا مضت عليه بعد ذلك ستة أشهر، كلّف الاكتساب لنفسه بالتعليم والتدريب. قالوا: وللأسد من الصبر على الجوع، وقلة الحاجة إلى الماء، ما ليس لغيره من السباع. ومن شرف نفسه: أنه لا يأكل من فريسة غيره، فإذا شبع من فريسته تركها، ولم يعد إليها، وإذا جاع ساءت أخلاقه، وإذا امتلأ من الطعام ارتاض، ولا يشرب من ماء ولغ فيه كلب. وقد أشار إلى ذلك الشاعر بقوله: وأترك حيّها من غير بغض ... وذاك لكثرة الشركاء فيه إذا وقع الذباب على طعام ... رفعت يدي ونفسي تشتهيه وتجتنب الأسود ورود ماء ... إذا كان الكلاب ولغن فيه وقد ألغز بعضهم في القلم فقال: وأرقش مرهوف الشباة مهفهف ... يشتّت شمل الخطب وهو جميع تدين له الآفاق شرقا ومغربا ... وتعنو له ملاكها وتطيع حمى الملك مفطوما كما كان تحتمي ... به الأسد في الآجام وهو رضيع وإذا أكل نهس من غير مضغ، وريقه قليل جدا، ولذلك يوصف بالبخر، ويوصف بالشجاعة والجبن، فمن جبنه أنه يفزع من صوت الديك، ونقر الطست، ومن السنور، ويتحير عند رؤية النار، وهو شديد البطش، ولا يألف شيئا من السباع لأنه لا يرى فيها ما يكافئه، ومتى وضع جلده على شيء من جلودها تساقطت شعورها، ولا يدنو من المرأة الحائض ولو بلغ الجهد، ولا يزال محموما، يعمّر كثيرا وعلامة كبره سقوط أسنانه...[35]

Örnek olması açısından yukarıda zikredilen esed maddesinin baş tarafları incelendiğinde Ali el-Kârî'nin -bazı küçük değişikliklerin istisna edersek- Demîrî'nin cümlelerini koruyarak eserini kısalttığı görülmektedir. Bunun yanında Ali el-Kârî'nin eserinin mukaddimesinde belirttiği gibi hece harflerine uygun olarak hayvanların isimlerini sıraladığı, konu ile ilgili sözlük bilgilerini inceleyip tetkik ettiği ve hayvanlar hakkında zikredilen rivayetlerin kaynağını tahkik edip araştırdığı da anlaşılmaktadır. Fakat iki eser arasındaki farkları belirleyip Ali el-Kârî'nin kitabının özgün yönlerini araştırmak çalışmamızın konusu olmadığından kitabın ilk maddesi olan esedin baş tarafını zikretmekle iktifa edilmiştir.

Trabzonî Mehmed, Ali el-Kârî'nin etini yemenin helal ve haram olduğu hayvanları alfabetik olarak sıraladığı *Behcetü'l-insân*'ı ihtisar etmiştir. Buna göre Trabzonî'nin eserinin de eti yenen ve yenmeyen hayvanlar özelinde yani fıkıh alanında kaleme aldığı söylenebilir. Nitekim mezkûr çalışmanın isminin *Tuḥfetü'l-iḫvân fi'l-ḥarâm ve'l-ḥelâl mine'l-ḥayevân* ([eti] helal ve haram olan hayvanlar hakkında kardeşlere hediye) olması da bunu doğrulamaktadır. Bununla beraber kitap incelendiğinde sadece hayvanlarla ilgili hükümlerin yer almadığı bunun yanında dil açıklamalarının, hayvanların özelliklerinin, hatta yer yer hayvan isimlerinin Türkçesinin zikredildiği görülmektedir. Trabzonî, Ali el-Kârî'nin eserini sadece özetlememiş yeri geldiğinde ek açıklamalar yapmıştır. Nitekim kitabının mukaddimesinde "Ben derim ki (قلت) sözü ile kendi eklemelerimi kitabın aslından (*Behcetü'l-insân*) ayırt ettim." demiştir.[37]

Trabzonî'nin eseri hayvan isimlerinin o gün kullanılan Türkçesini zikretmesi açısından önem taşımaktadır. Mesela el-Bâzî maddesini açıklarken minhuvâtlar arasında "el-Bâzî: Türkçede Doğan [kuşu] demektir. *Ahterî*'de böyle geçmektedir."[38] bilgisine yer verir. Benzer şekilde el-bâşak maddesinin minhuvâtında da şöyle der: "Türkçesi Atmacadır. *Ahterî*'de böyle geçmektedir."[39]

Trabzonî'nin Ali el-Kârî'nin metninden bağımsız söylediklerine [el-bakk] maddesi zikredilebilir. Ali el-Kârî'nin metnini esas alarak ihtisar yaptıktan sonra şunları söyler:

Ben derim ki: "Bak" adlı hayvanın manası bilinmektedir. "Bak" -inşallah fâ maddesinde açıklanacak olan- fesâfistir. Sıcak havadan (nefes) meydana geldiği söylenir. İnsana olan rağbetinden dolayı kendi-

ni tutamaz ve Âdemoğlunun kokusunu alır almaz üzerine atlar. Mısır ve Mısır'a benzeyen ülkelerde çok görülür. *İmdâdu'l-Fettâh*'ta[40] şöyle denilmiştir: Bu, sivrisineğin büyüğüdür. Tekili bakkatun'dur. el-Fısfıs bazı cihetlerden bakka olarak adlandırılır. Keneye benzer ve ağır bir kokusu vardır. *İmdâdu'l-Fettâh*'tan yapılan alıntı bitti. *el-Mültekâ* şerhi *ed-Dürrü'l-müntekâ*'da şöyle der: Bak sivrisinektir. Yassı başlı kırmızı pis kokan bir kurtçuktu. Alıntı sona erdi. Demîrî ise şöyle der: Bakkı kovmanın tecrübe edilen ve faydalı gördüğümüz yolu şöyledir: 4 kağıt üzerine bu resimde görülen şekiller çizilir ve dört duvara yapıştırılır. ( ) Alıntı sona erdi.[41]

Yukarıda zikredilen pasajdan Trabzonî'nin sadece Ali el-Kârî'nin *Behcetü'l-insân*'ına bağlı kalmadığı bunun dışında farklı eserlere de başvurduğu görülmektedir. Her ne kadar *İmdâdu'l-Fettâh* ve *ed-Dürrü'l-müntekâ* fıkıh kitabı olsalar da hayvanlarla ilgili bilgileri içerdiklerinden Trabzonî bu eserlerde zikredilen bilgilere yer vermiştir. Mesela el-Anûk (tavşancıl kuşu) maddesinde Demîrî'nin bu kuşun 4 özelliğini zikrettiğini fakat *el-Kâmûs*'da 6 özelliğin daha sayıldığını söyler.[42] Benzer şekilde Trabzonî, Demîrî'nin ve Ali el-Kârî'nin zikretmediği hükümlere de yer verir. Mesela *İnsânu'l-mâ* adlı insana benzeyen fakat kuyruklu olan canlının yenilmesi hakkında Demîrî ve Ali el-Kârî, Leys b. Sad'e bunun sorulduğunu, onun ise bunu caiz görmediğini belirtir. Her iki yazar da Hanefîlerin görüşüne yer vermemiştir. Trabzonî ise Hanefîlerin görüşünü "Hanefîlere göre de bu canlının yenilmesi caiz değildir. Çünkü bu, bir balık türü değildir."[43] demiştir.

Yukarıda zikredilen alıntıda Trabzonî, Ali el-Kârî'nin *Behcetü'l-insân*'ının asıl metnini oluşturan Demîrî'nin *Hayâtu'l-Hayevân*'ından alıntı yapmıştır. Buradan hareketle Trabzonî'nin Ali el-Kârî'den farklı bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir. Zira Ali el-Kârî'nin yer vermediği metinleri Trabzonî yoğun olarak kullanmaktadır. Söz gelimi hacec (حجج) kelimesinin yellenme anlamına geldiğini açıklarken *en-Nihâye* ve *en-Nâmûs* isimli kaynakları kullanmıştır.[44] Benzer şekilde cin maddesinin minhuvâtında cinlerin insanlardan daha zayıf olduklarını, hatta bir insana yok edemeyeceklerini, onların mallarını alamayacaklarını, yiyecek ve içeceklerini ifsat edemeyeceklerini *Şerhu't-Tevîlât*'tan nakledip Kuhistânînin böyle söylediğini ifade etmiştir.[45]

Behcetü'l-insân'ın aslı olması hasebiyle *Hayâtu'l-hayevân*'ın nüshaları arasında karşılaştırma yapmayı ihmal etmemektedir. Söz gelimi Trabzonî, minhuvâtta metinde geçen Ebû Hanife kelimesi

yerine *Hayâtu'l-hayevân*'da ashâbu'r-rey geçtiğini söyler.[46] Benzer şerivayetinin (الشيطان يتبع الشيطانا) ".kilde "Bir Şeytan bir Şeytan'a tabi olur şeklinde geç- (الشيطان يتبعه الشيطانا) *Hayâtu'l-hayevân*'da zamir kullanılarak tiğini belirtir.[47]

Sonuç

18. yüzyılda yaşayan Trabzonlu Mehmed Efendi'nin hayatıyla ilgili detaylı bilgi bulunmamakla birlikte eserlerinden hareketle onun, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve hadis ilimleriyle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Trabzonlu Mehmed Efendi ilk eğitimini Trabzon'da annesinden aldıktan sonra İstanbul, Şam, Mısır, Kudüs, Mekke ve Medine gibi dönemin önemli bilim ve sanat merkezlerinde ilim tahsil etmiştir.

Farklı disiplinlerle alakalı pek çok eser kaleme alan Trabzonlu Mehmed Efendi, *Fethu bâbi'l-inâye*'in zebâih bölümünü incelerken eti helal ve haram olan hayvanlarla ilgili Ali el-Kârî'nin *Behcetü'l-insân* isimli bir eser yazdığını öğrenir ve bu çalışmayı inceler. Daha sonra bu eseri ihtisâr etmeye karar veren Trabzonlu Mehmed Efendi eserde zikredilen hayvanları alfabetik olarak düzenleyip Ali el-Kârî'nin yer vermediği hayvanlarla ilgili bazı notlara yer verir. Trabzonlu Mehmed Efendi'nin çalışması aslında İslam hukuku ile alakalı olmasına rağmen kitabın büyük çoğunluğu hayvanların özelliklerine ayrılmıştır. Ayrıca hayvanlarla ilgili zikredilen âyet ve hadisleri de açıklamaya çalışan Trabzonlu Mehmed Efendi, hayvan isimlerinin Osmanlı Türkçesindeki karşılıklarını çeşitli Osmanlıca sözlüklerden yararlanarak zikreder. Sayılan bu yönleriyle ilgili kitap aynı zamanda ansiklopedik bir zooloji sözlüğü özelliği de taşımaktadır.

Kültür ve zooloji tarihi açısından büyük önem taşıyan bu eserde Trabzonlu Mehmed Efendi, başta Demîrî'nin *Hayâtu'l-Hayevân*'ı ve Câhız'ın *Kitâbü'l-Ḥayevân*'ı olmak üzere pek çok kaynaktan istifade etmiş ve her ne kadar eserini bir ihtisâr olarak nitelendirse de asıl metin yazarının dile getirmediği pek çok hususiyeti zikretmiştir. Hatta yer verilen düşüncenin kime ait olduğunun belli olması için kendine ait sözlere başlarken "ben derim ki" demiştir.

Dipnotlar

1 Ömer Akbulut, *Trabzon meşhurları bibliyografyası: Edebiyatta, sanatta, ilimde, politikada ve her sahada yetişmiş Trabzonluların hayatı ve eserleri*, Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1970, s. 76.

2 Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî Ali el-Kârî, *Behcetü'l-İnsân ve Muhcetü'l-Hayevân,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, İstanbul, 002899, s. 1b.

3 Mahmud Seyyid ed-Duğaym, "eş-Şeyh Mehmet et-Trabzonî el-Medenî fî Rihletihi ileş-Şâm ve'l-Mısr", *Cerîdetü'l-Hayât*, (04 Eylül 2009), s. 21.

4 Duğaym, "eş-Şeyh Mehmet et-Trabzonî", s. 21.

5 Duğaym, "eş-Şeyh Mehmet et-Trabzonî", s. 21.

6 Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Nazmü'd-Düreri's-seniyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, İstanbul, 1071, s. 1b.

7 Duğaym, "eş-Şeyh Mehmet et-Trabzonî", s. 21.

8 Zekeriya Ertürk, *Mehmet Medenî et-Trabzonî Efendi'nin "el-İthâfâtü's-seniyye fi'l-Ehâdîsi'l-Kudsiyye" Adlı Eserinin Birinci Bölümü'nün Tahkik, Tahric ve Tercümesi*, Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bayburt, 2016, s. 8.

9 Ali Benli, "Trabzonî, Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, 41/304.

10 Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, çev. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1/156.

11 Eyüp Öztürk, "Mehmed Medenî et-Trabzonî ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şenol Saylan - Betül Saylan, Değişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 415.

12 Öztürk, "Mehmed Medenî et-Trabzonî ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları", s. 416.

13 Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Cevâbü'l-Es'ileti'l-Vâridati min Ehli'l-Kars*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, İstanbul, 1041.

14 Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/156.

15 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî yâhûd tezkire-i meşâhîr-i Osmâniyye*, Matbaa-i Âmire, 1308, İstanbul, 4/262-263.

16 Ertürk, *Mehmet Medenî et-Trabzonî Efendi'nin "el-İthâfâtü's-seniyye fi'l-Ehâdîsi'l-Kudsiyye" Adlı Eserinin Birinci Bölümü'nün Tahkik, Tahric ve Tercümesi*, s. 9.

17 Benli, "Trabzonî, Mehmed", 41/304.

18 Ertürk, *Mehmet Medenî et-Trabzonî Efendi'nin "el-İthâfâtü's-seniyye fi'l-Ehâdîsi'l-Kudsiyye" Adlı Eserinin Birinci Bölümü'nün Tahkik, Tahric ve Tercümesi*.

19 Benli, "Trabzonî, Mehmed", 41/304.

20 Sümeyye Çakır, *Mehmed El-Medenî Et-Trabzonî'nin El-Câmiu'l-A'zam Fi Esmâi Nebiyyine'l-Mu'azzam Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

21 Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Risâle fî 'ademi tekfîri'l-müslimîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, İstanbul, 1041.

22 Nihal Değer, *Muhammed Medeni'nin Musellesat risalesinin tahkiki*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.

23 Ali Benli, "Muhammed el-Medenî et-Trabzûnî ve Risâle fî Beyâni'l-Ezdâd'ı", *Eskiyeni* 31 (2015), s. 147-172.

24 Trabzonî, *Risâle fî 'ademi tekfîri'l-müslimîn* (1041).

25 Trabzonî, *Cevâbü'l-Es'ileti'l-Vâridati min Ehli'l-Kars* (1041).

26 Trabzonî, *Risâle fî 'ademi tekfîri'l-müslimîn* (1041).

27 Trabzonî, *Cevâbü'l-Es'ileti'l-Vâridati min Ehli'l-Kars* (1041).

28 Mehmet Ali Aysan, *Mehmed et-Trabzonî`nin er-Risâle fî Fenni Usûli`l-Hadîs: Hâşiye Alâ Nüzheti`n-Nazar Fî Tavdîhi Nuhbeti`l-Fiker adlı eseri ve hadis usûlüne katkısı*, Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bayburt, 2019.

29 Murat Sula, "Muhammed b. Mahmûd b. Salih b. Hasanet-Trabzonî el-Medenî ve Ruseyyiletun fibeyânal-'elfâzı'l-letî yestevî fîha'l-mufredu ve'l-musennâ ve'l-cem'u ve'l-muzekkeru ve'l-muennes İsimli Risâlesi", *DEÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2010), s. 77-110.

30 Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân fi'l-ḥarâm ve'l-ḥelâl mine'l-ḥayevân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, İstanbul, 1068.

31 Cevat İzgi, "Ḥayâtü'l-ḥayevân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, 17/18.

32 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 1b.

33 Ali el-Kârî, *Behcetü'l-İnsân ve Muhcetü'l-Hayevân* (002899), s. 1b.

34 İzgi, "Ḥayâtü'l-ḥayevân", 17/19.

35 Ebü'l-Beka Kemâleddin Muhammed b. Musa b. İsa ed-Demîrî, Ḥayâtü'l-ḥayevân, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424, 1/10-11; Ali el-Kârî, Behcetü'l-İnsân ve *Muhcetü'l-Hayevân* (002899), s. 1-b.

36 Trabzonî, Tuḥfetu'l-ihvân (1068), s. 1b-2a.

37 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 1b.

38 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 5a.

39 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 5a.

40 Metinde *Midâdu'l-Fettâh* olarak geçse de doğrusu *İmdâdu'l-Fettâh* olmalıdır.

41 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 8a.

42 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 4a.

43 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 4b.

44 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 16b.

45 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 16b.

46 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 28b.

47 Trabzonî, *Tuḥfetu'l-ihvân* (1068), s. 2ab.

Kaynakça

AKBULUT, Ömer, *Trabzon meşhurları bibliyografyası: Edebiyatta, sanatta, ilimde, politikada ve her sahada yetişmiş Trabzonluların hayatı ve eserleri*, Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara 1970.

ALİ EL-KÂRÎ, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî, *Behcetü'l-İnsân ve Muhcetü'l-Hayevân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, İstanbul, 002899.

AYSAN, Mehmet Ali*, Mehmed et-Trabzonî`nin er-Risâle fî Fenni Usûli`l-Hadîs: Hâşiye Alâ Nüzheti`n-Nazar Fî Tavdîhi Nuhbeti`l-Fiker adlı eseri ve hadis usûlüne katkısı*, Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bayburt, 2019.

BENLİ, Ali, "Muhammed el-Medenî et-Trabzûnî ve Risâle fî Beyâni'l-Ezdâd'ı". *Eskiyeni* 31 (2015), 147-172.

....., "Trabzonî, Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, 304-305.

BURSALI, Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, çev. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. Meral Yayınevi, İstanbul, ts.

ÇAKIR, Sümeyye, *Mehmed el-Medenî Et-Trabzonî'nin El-Câmiu'l-A'zam Fi Esmâi Nebiyyine'l-Mu'azzam Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki,* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

DEĞER, Nihal, *Muhammed Medeni'nin Musellesat risalesinin tahkiki,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.

DEMÎRÎ, Ebü'l-Beka Kemâleddin Muhammed b. Musa b. İsa, *Ḥayâtü'l-ḥayevân*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1424.

DUĞAYM, Mahmud Seyyid, "eş-Şeyh Mehmet et-Trabzonî el-Medenî fî Rihletihi ile'ş-Şâm ve'l-Mısr", *Cerîdetü'l-Hayât,* (04 Eylül 2009), https://www.dr-mahmoud.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1344:-14--1430------&catid=18&Itemid=33

ERTÜRK, Zekeriya, *Mehmet Medenî et-Trabzonî Efendi'nin "el-İthâfâtü's-seniyye fi'l-Ehâdîsi'l-Kudsiyye" Adlı Eserinin Birinci Bölümü'nün Tahkik, Tahric ve*

Tercümesi, Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bayburt, 2016.

İZGİ, Cevat, "Ḥayâtü'l-ḥayevân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, 17/18-20.

MEHMED SÜREYYÂ, *Sicill-i Osmânî yâhûd tezkire-i meşâhîr-i Osmâniyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1308.

ÖZTÜRK, Eyüp, "Mehmed Medenî et-Trabzonî ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şenol Saylan - Betül Saylan, Değişim Yayınları, İstanbul, 2016, 407-418.

SULA, Murat, "Muhammed b. Mahmûd b. Salih b. Hasan et-Trabzonî el-Medenî ve Ruseyyiletun fîbeyânal-'elfâzı'l-letî yestevî fîha'l-mufredu ve'l-musennâ ve'l-cem'u ve'l-muzekkeru ve'l-muennes İsimli Risâlesi", *DEÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 32* (2010), 77-110.

TRABZONÎ, Mehmed Medenî, C*evâbü'l-Es'ileti'l-Vâridati min Ehli'l-Kars,* Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, İstanbul, 1041.

....., *Risâle fî 'ademi tekfîri'l-müslimîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, İstanbul, 1041.

....., *Tuḥfetu'l-ihvân fi'l-ḥarâm ve'l-ḥelâl mine'l-ḥayevân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, İstanbul, 1068.

....., *Nazmü'd-Düreri's-seniyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, İstanbul,1071.

Sözlü Tarih ve Ağıtlar: Trabzon'un Köprübaşı İlçesi Beşköy Beldesinde 1998 Yılı Sel Felaketi

Emine ÇAKIR

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk Halk Bilimi Bölümü Toplumsal Uygulamalar Anabilim Dalı

Giriş

Coğrafi şartların toplumsal uygulama ve inanışlarla bütünleşmesi kümülatif olarak kuşaktan kuşağa aktarılır. İnsanoğlunun tarih boyunca tabiatla kurduğu iletişimde ve buna bağlı olarak tabiata ait kültür birikiminin oluşmasında coğrafi şartlar daima belirleyici olmuştur. Kaderi coğrafya olan Türkler için de deprem kuşağında olmak ya da sel, heyelan, çığ gibi doğal afetlerle yüzleşmek zorunda kalmak halkın kolektif hafızasında deneyim ve tecrübeyi barındırır. S.V. Örnek, halkbilimini bir ülke ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddi ve manevi alandaki kültürel ürünleri konu edinen, bunları kendine özgü yöntemlerle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen, yorumlayan ve son aşamada da bir bireşime vardırmayı amaçlayan bir bilim (1995: 15) olarak tanımlar. Bu çalışmada 1998 yılında Trabzon'un Köprübaşı ilçesi Beşköy beldesinde meydana gelen sel felaketi, halk bilimin kadrolarından halk edebiyatı yaratmaları içerisinde değerlendirilen ağıt ve destan gibi sözlü anlatımlar üzerinden konu edilmiştir. Çalışmada Beşköy'de yaşanan sel felaketinin geleneksel ve yeni medyada 5N1K kapsamında kaydedilen tarihî belgelere ilaveten kayıtlara geçmeyen fakat kültürel ve iletişimsel bellekte önemli bir yer teşkil eden sözlü anlatım ve tanıkların aktarımları sözlü tarih yöntemiyle incelenmiştir. Bilimsel olarak Beşköy'de yaşanan sel felaketinin coğrafya başta olmak üzere afet yönetimi, şehir bölge ve planlama, hukuk gibi farklı disiplinler tarafından dolaylı da olsa incelendiği görülmektedir[1], fakat

halkın sel esnasında ve sonrasında yaşadıklarının ve selle ilgili inanışlarının halk bilimi ve sosyoloji gibi sosyo-kültürel zeminde tetkik edilmediği anlaşılmaktadır. Selin sonuçlarıyla ilgili tespitler ise daha çok maddi kayıpların belirlenmesine yönelik niceliksel verilerdir.[2]

"İletişimsel bellek, yakın geçmişe ilişkin anıları kapsar. Bunlar kişilerin çağdaşlarıyla paylaştığı anılardır. Bunun en tipik örneği kuşağa özgü bellektir. Bu bellek tarihi olarak grupla bağlantılıdır, zamanla oluşur ve zamanla yok olur. Daha açık ifade edersek taşıyıcılarıyla sınırlıdır. Sahibi öldüğü zaman bir başka belleğe yer açar. Bu doğrudan bireye bağlı olarak var olan ve iletişimsel deneyimle kazanılan belleğin mekânı 3-4 kuşağı kapsar" (Assmann, 2015: 58-59). Raglan (2005: 314) bilginin hafızada kalma sürenin en fazla yüz elli yıl olabileceğini söyler. Beşköy'de selle ilgili kültürel belleği tespit edebilmek için ikisi kadın ikisi erkek dört kişiyle derinlemesine yarı yapılandırılmış bir mülakat gerçekleştirilmiş, olayı yaşayanların tanıklığına başvurulmuştur.

Toplumsal bellekte sel felaketi; "kıyamet", "Kıyamet koptu.", "tufan" şeklinde nitelenmekte ve ölenler ise "şehit" olarak kabul edilmektedir. Bu durum hafızada; kişilerin, mekânın ve olayın yaşandığı zamanın kutsandığını göstermektedir. Selle ilgili kıyamet metaforu, esasında toplumsal bellekteki Hz. Nuh kavminin helak olmasına neden olan sel afetiyle ilişkili mitik anlatıyı imlemektedir.

Assmann "Ölülerin anılması, kültürel hatırlamanın ilk biçimidir" (2015: 69) derken kültürel bellekle hatırlama arasındaki ilişkiyi vurgular. Selde ölenlerin isimlerinin yeni doğan bazı çocuklara ad olarak verildiği espit edilmiştir. Ayrıca Beşköy Belediyesince, 47[3] kişinin hayatını kaybettiği felaketi temsil eden anıtla ölenlerin adının yaşatılmak istenmesi ve her yıl 7-8 Ağustos tarihinde ölenlerin ruhları için dua programlarının tertip edilerek ölülerin anılması, fotoğraf sergisinin yapılması yine atalar kültü kapsamında yorumlanabilir.

İlaveten selin, iletişimsel ve kültürel bellekte halk takvimi işlevine sahip olduğu "selden üç ay önce", "sel senesi", "selden bir yıl sonra" gibi gündelik hayatın akışında yer aldığı görülmektedir. Doğum, evlenme ve ölüm geçiş ritüellerinin de doğrudan sel felaketinden etkilendiği anlaşılmaktadır.

Heyelan neticesinde ölenlerin bedenlerine ulaşılamayınca selin yaşandığı yer ve çevresindeki toprağın tamamı, toplumsal bellek-

te kutsal kabul edilmiş, ölenlere saygı duyulmaya devam edilmiştir. Örneğin düğün alayı selin olduğu yerden geçerken ölenlerin ruhuna saygıdan dolayı müziğe ve eğlenceye ara verilmektedir. Selin olduğu yere gelince düğünlerin vazgeçilmez geleneği olan silah atma uygulanmamaktadır. Sel öncesi böyle bir uygulama yokken selden sonra tıpkı mezarlıklardan geçerken araçta çalan müziğin sesini kapatıp dua okunması gibi benzeri uygulama burada da karşımıza çıkar. Selin olduğu yerde mezarlık olmasa da halk, sel bölgesini mezarlık ölenleri de şehit kabul ederek aynı saygıyı devam ettirmektedirler.

Selin, halk takvimi oluşturduğu bir başka durum ise bireyin yaşının tespitine yöneliktir. Sözlü kültürde doğum ve ölüm tarihleri toplumu etkileyen önemli olaylarla ilişkilendirilir. Bireysel olsa da doğum, evlenme ve ölüm gibi konular, toplumun hafızasında unutulmayan önemli bir olayla ilintilenir. Örneğin; Kıtlık senesi doğdu, Seferberlikte doğdu, Atatürk'ün öldüğü sene doğdu, Kıbrıs Savaşı zamanında evlendi, 80 İhtilali'nde evlendi, Sakarya depremi senesinde doğdu" gibi. Benzer durum Beşköy'de yaşanan sel felaketi için de geçerlidir. "Sel olduğunda oğlum üç aylıktı", "Selden bir sene sonra evlendim", "Sel senesi askere gitti" gibi ifadeler yerel bellekte selin, halk takvimi işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır.

Selle ilgili zikretmemiz gereken bir başka husus ise halk istatistiğidir. 1998 selini yaşayanlar, büyüklerinin kendilerine anlattıkları ve aynı bölgede daha önce de cereyan eden 1929 yılı ve 1929 yılından da önce yaşanan sel felaketine atıfta bulunmaktadırlar. "Burada bundan tam 59 yıl önce 1929 senesinde başka bir sel daha oldu. O zaman bir kişi hayatını kaybetti. Genç bir kız." Halk matematiği gelecekle ilgili hesap yaparken 69 yıl sonra yine burada sel olabilir mantığını kurar ve gelecekte bir başka ifadeyle tahminen "2070"li yıllarda yine aynı yerde benzer bir sel felaketinin yaşanabileceğini ifade eder. Tabiata dair tekrarlanan olaylar, halk hafızasında tecrübeye dönüşür. Kısaca halk mantığı; 1850 (?), 1929, 1998'de yaşanan sel felaketini referans göstererek takriben 2070'lerde aynı yerde benzer şekilde bir selin tekerrür edeceğine yönelik ön kabulde bulunur. Bu durum, L. Raglan'ın bir bilginin halk hafızasında takriben 150 yıl durabileceğine yönelik ifadesiyle de örtüşmektedir. F.A. Turan da "Ortak bellekte bir olayın, durumun korunabilmesi, olayın toplumdaki etkisine bağlı olduğu kadar olayın anlatımının toplum bireyleri arasında ne ölçüde tekrar tekrar anlatılır olduğudur (2017: 29) derken "anlatının tekrarlanmasının" önemini vurgular.

Ayrıca selle ilgili haber başlığındaki "59 Yıl Önce de Facia" ifadesinden bir önceki sele, 1929'a gönderme yapıldığı anlaşılmaktadır:

Halkın büyük bölümünün yüksek kesimlere kaçtığını söyleyen Beşköy Belediye Başkanı Dursun Karaman, faciayı şöyle anlattı: "1929 yılında da böyle bir facia yaşadık. Bunu bildiğim için, yağış başlayınca hoparlörden anons yaptırdım ve halkın belde merkezini boşaltmasını istedim. O gün merkezde yaklaşık 250 kişi vardı. Anons ile bir bölümü camiye sığındı, bazıları da yüksek mahallelere gitti. Sel felaketiyle yıkılan camiden kurtulan olmadı. 50'den fazla vatandaşımız kayıp. Diğer mahallere sığınanlardan da haber alamıyoruz" (https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bir-koy-yok-oldu).

Haber başlığının bir önceki seli hatırlatarak verilmesi yerel bellekte esasında sel belleğinin mevcut olduğunu göstermektedir.

Selin en önemli sonuçlarından biri de göç olgusudur. Coğrafi olarak sel ve heyelan kaderi sel ve heyelan olan Karadeniz bölgesi için göç, yeni bir olgu değildir. Bölgede yaşanan sel ve heyelan gibi doğa afetleri neticesinde daha önceden Trabzon'dan Çanakkale/Gökçeada'ya, Kıbrıs'a, Hatay/Kırıkhan'a, Erzincan/Tercan'a, Van/Özalp'a dış göç verildiği ya da Of, Sürmene ve Çaykara gibi ilçelerden Maçka, Sürmene ya da Trabzon'un merkezine iç göçün devlet iskân politikası kapsamında gerçekleştirildiği bilinmektedir. Dolayısıyla bölgenin sel tarihi, doğal olarak göç tarihiyle de doğrudan ilişkili değerlendirilmelidir. 1998 Beşköy sel felaketinden sonra da devletin doğrudan bir iskân politikası olmasa bile olaydan etkilenen halkın özellikle İstanbul, Bursa, Zonguldak, Samsun, Kocaeli gibi Batı'daki illere göç ettiği bilinmektedir. Bu anlamda selin kentleşmeye ivme kazandırdığı, Batıya göçü hızlandırdığı söylenebilir ki bu durum "göç sosyoloji"nin konusu olup araştırmacılarca kapsamlı bir şekilde henüz incelenmemiştir.[4]

Beşköy'de yaşanan 1998 seliyle ilgili bilgilere biyografilerden hareketle de ulaşılmaktadır. Kendisi de Beşköy'ün Yılmazlar köyünden olan Vali Recep Yazıcıoğlu'na ait bir anı buna örnek gösterilebilir:

Sürmene'ye bağlı Köprübaşı Beldesi'nin ilçe olmasının ardından Yılmazlar Köyü'nün de aralarında bulunduğu 5 köyün birleşmesiyle 1993'te Beşköy beldesi kuruldu. 1998 yılında Beşköy'de yaşanan sel felaketi 44 kişinin hayatını kaybetmesine neden oldu. O dönemde Erzincan valisi olan Yazıcıoğlu, felaketin ertesi günü bölgeye gitmiş, ayağına lastik ayakkabıları giyip köylülerle birlikte çalışmıştı (Balcı, 2003: 71).

Metodoloji

Resmi tarihin anlattıklarını desteklemenin yanında farklı disiplinlere daha geniş yelpazeden bakmayı sağlayan sözlü tarih yöntemi, kaydedilmeyenleri de gözler önüne serer. Kaderi coğrafya olan tüm toplumlar gibi Türklerin de tarih boyunca yaşadıkları ve derinden etkilendikleri olaylar, daima sözlü anlatımlara esin kaynağı olmuştur. "Sözlü tarih öncelikle her zaman için temelinde disiplinler arası bir yöntem olmuştur. Sosyologlar, antropologlar, tarihçiler ya da edebiyat ve kültür alanlarında çalışanlar ve diğerleri için bir kesişme alanıdır" (Thompson, 2006: 23). P. Thompson sözlü tarihi; "tarihin, değişen toplumlardan ve kültürlerden insanları dinleyerek ve onların hatıralarını, deneyimlerini kaydederek yorumlaması" (2006: 23) olarak tanımlar. Thompson (1999:19), sözlü gelenek olarak tabir ettiği şeyin orada burada insanların ağızlarında dolaşan, herkesin, köylülerin, kasaba halkının, yaşlı adamların, kadınların, hatta çocukların tekrar tekrar anlattığı, bir akşam köy kahvehanesine girdiğinizde duyabileceğiniz, yoldan geçen biriyle yağmur, mevsim, sonra yiyeceklerin pahalılığı, sonra imparatorun zamanları ve sonra Devrim günleri üzerine sohbet ederken öğrenilen ulusal gelenek olduğunu belirtir. Caunce'nin de ifadesiyle "Sözlü tarih daha çok bir malzeme toplama yöntemi, bugünü daha iyi anlayabilmek ve geleceği yönlendirebilmek için, geçmişi anlamlandırma sürecine yapılan bir katkıdır" (2011: 12). "Herkes, katıldığı etkinlikleri veya şahit olduğu olayları, orada olmayan kişilere anlatmıştır. Görgü tanıklığı kayıtlarının tüm tarihin pınarı olduğu varsayılır" (Vansina, 2021: 26). R. Dorson, yerel tarih doğal ve kaçınılmaz olarak folklor çalışmalarıyla ilgilidir ve yerel tarihle ilgili araştırma yapmanın en cazip yönlerinden biri de halk geleneklerini kaydetme ve tarihsel öykülemeyi zenginleştirmek için kullanma fırsatıdır (Kyvig ve Marty, 2016: 81) der. Sözlü anlatımlarla sözlü tarih ilişkisi konusunda V. Propp'un söyledikleri dikkate değerdir:

Olağanüstü masallardan, şarkılardan, ağıtlardan, atasözlerinden, oyunlardan ve fıkralardan on dokuzuncu yüzyıl Rus köylü yaşamına ilişkin çıkarımlarda bulunulabilir. Bu saydıklarımın hiçbiri tarihsel olay ya da kişilerden bahsetmez, ancak tüm çağları layıkıyla temsil etmemelerine rağmen, onları tarihsel olarak inceleyebiliriz. Bunlar, geniş bir tarih kavrayışından yola çıkılarak incelenebilecek türlerin bazılarıdır (Propp, 1998: 82).

Sözlü tarih yönteminin önemine değinen ilk değinen Türk araştırmacılardan biri olan Zeki Velidi Togan (1981: 38)[5], *Tarihte Usûl* adlı eserinde "Haberler" başlığı altında müşahadelerin sahiplerinden bize nakil şekilleri, dil ile (şifahi) veya yazı ile (tahriri) veya resim ile olur. Bütün bunlara biz "haber" diyoruz, şeklinde vurgular. D. Yıldırım da sözlü tarih ve folklor ilişkisinin önemine değinir:

Tarih, tarihî gerçeğe aykırı gördüğünü inceleme alanı dışına çıkarırken, folklor; tarihî olgu veya eylemi, ulusun sözlü hafızasında tespit ve muhafaza edilmiş biçimi ile ona ait olanın tabiatını, toplumun ve toplum yapısının, toplumsal kurumların, insan ve toplum ilişkilerinin özelliklerini bulundukları durum ve bağlam içinde anlamak için inceler (1998: 90).

"Sözlü tarih çalışmaları yazılı kaynaklarla aktarılanların yanı sıra hadiseyi bizzat yaşamış olan insanın anlattıklarına da önem verir. Teferruatta saklı olan gerçeklerin su yüzüne çıkmasına vesile olur. Sözlü tarih çalışmaları sadece tarih araştırmaları için bir yöntem değildir" (Turan 2017: 30). "Sözlü tarih vesilesi ile yazılı tarihi oluşturanların tespit etmediği veya edemediği bilgilerin ortaya çıkması sağlanır. Böylece sözlü tarih mevcut yazılı bilgiyi zenginleştirir, pekiştirir ve tamamlar. Şahitlerin anlattıkları, dönemine şahitlik etmişlerin, yaşananları halkın gözünden dile getirmiş olan halk şairlerinin şiirleri, gözden kaçan, söylenmeyenlerin dile getirilişidir" (Turan, 2017: 5-6). "Sözlü tarih kaynakları tarihî şiirler, hikâyeler, efsaneler, mitoslar, destanlar, menkıbeler, fıkralar ve atasözleri olmak üzere çeşitlendirilebilir" (Ersoy, 2009: 152-153). "Yazılı tarihte yer almayan kamuoyunun görüşleri, beklentileri, tepkileri de sözlü gelenek mahsulleriyle kültürel hafızada yaşatılır ve gelecek nesillere aktarılır" (Turan, 2017: 6). "Sözlü tarih, insanların gayelerini, 'ne umduklarını ne bulduklarını' vermeye yardımcı olur. Görünenin ardındaki görünmeyene ulaşılmasını, 'olay'ın aslının, özünün ne olduğuna ışık tutulmasını, yazılı kaynaklardaki boşlukların doldurulmasını ve/veya hataların saptanmasını sağlar" (Tokmak 2016: 88). Sele dair gerek tanıkların paylaşımları gerekse sözlü anlatımlar, "olay, kişi, mekân ve zaman" konusunda tarihe ışık tutmakta, medyada kaydedilen verilere nazaran göre çok daha detaylı bilgi vermektedir.

"Sözlü tarihin şahitleri sadece iktidar taraftarı değil, toplumun her kesimindendir. Hadiseye bizzat maruz kalanlar, hadiseye şahit olan-

lardır" (Turan, 2017: 3). Bu bağlamda sel felaketi sonrasında devlet erkânının bölgeye ziyarette bulunduğu ve halkın yaralarını sardığı şeklindeki haberleri sözlü tanıklar desteklerken sözlü anlatımların bir kısmında devletin eleştirildiği de görülmektedir.

Ayrıca Beşköy ile ilgili genel bir tanıtım yazısında doğrudan selden bahsedilmesi, selin belde tarihinde önemli bir dönüm noktası olduğunu göstermektedir:

Beşköy, Trabzon ili Köprübaşı ilçesine bağlı bir mahalledir. 1998 yılında 7 Ağustos'u 8 Ağustos'a bağlayan gece maruz kaldığı sel felaketi belde merkezini tamamen yok etmiştir. 47 vatandaş hayatını kaybetmiş, 62 konut, 63 işyeri, belediye garajı, ilköğretim okulu, değirmen, cami ve cami lojmanı tamamen yıkılmıştır. Beldenin yeniden ihyası için beldede ve belde dışında yaşayanların bazı girişimleri olmuşsa da devletin duyarsız kalması bu girişimleri sonuçsuz bırakmıştır. Adnan Kahveci, Recep Yazıcıoğlu ve Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Beşköy beldesinin yetiştirdiği devlet adamlarıdır. Belediye *Konuklu, Büyükdoğanlı, Küçükdoğanlı, Yılmazlar* ve *Dağardı* adlı 5 köyün birleşmesinden oluştuğu için Beşköy adını almıştır (https://tr.wikipedia.org).

Medyada sel felaketi; "Bir Köy Haritadan Silindi", "Beşköy Sel Felaketini Rüyasında Gören Beşköylü Amca", "47 Kişiye Mezar Olan Başköy'de Facianın Üzerinden 20 Yıl Geçti", "47 Kişinin Can Verdiği Beşköy Sel Felaketi Törenle Anıldı", "Beşköy Felaketi Unutulmuyor" gibi haber başlıklarıyla kayıtlıdır. Selin yıl dönümünde de olayın medyada gündeme geldiği görülmektedir: "Trabzon'un Köprübaşı İlçesi Beşköy Mahallesi'nde 23 yıl önce meydana gelen sel felaketinde hayatını kaybeden vatandaşlar, Beşköy semt sahasında düzenlenen törenle anıldı" (https://www.takagazete.com.tr).[6] Anılıyor, anıldı ve unutulmuyor gibi ifadeler sözlü tarih için önemlidir. Toplumsal bellekte olayın yıl dönümünde anılması hafızalardan silinmemesi içindir. Medyada sel bölgesinin nitelenirken ulusal bellekte Türkiye'nin yakından tanıdığı bürokratlar olan Adnan Kahveci ve Recep Yazıcıoğlu üzerinden sunulması dikkate değerdir. Bu durum, yerel belleğin ulusal bellekteki görünürlüğünde bölge halkının bürokratlarıyla ön plana çıktığını göstermektedir:

9 Ağustos 1998-Köprübaşı Beşköy'de yağmur sonucu şiddetli sel meydana geldi.10 Ağustos 1998-Karadeniz'i ikinci kez vuran sel felaketi, Beşköy'ü yok etti. İki gün sonra ancak 100'den fazla binaya sahip

Beşköy Beldesi'nde sadece dört bina ayakta kalmayı başardı. Adnan Kahveci ve Recep Yazıcıoğlu'nun memleketi olan Beşköy'de camide toplanan köylülerden 50'si sel sularına kapılarak boğuldu. 13 Ağustos 1998: Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, geçen cuma gecesi sel felaketine uğrayan Sürmene ve Köprübaşı ilçelerinde incelemeler yaptı (Bal, 2013: 924-926).

Tarihe kayıt düşen medyadaki bu haberler, sözlü tanıkların aktarımlarıyla teyit edilebilir ya da eleştirilebilir.

Bulgular

Çalışmada öncelikle, 1998 senesinden önce aynı yerde 1929 yılında meydana gelen selle ilgili hafızalarda kalanlar tespit edilmiştir. Daha sonra 1998 seli esnasında ve sorasında yaşananlara dair gözlem ve hatıralara yer verilmiştir. 1998 selinin halk bilimi özelinde; halk takvimi, atalar kültü, halk inancı ve göç olgusuyla ilişkili olduğu belirlenmiştir. Gelecekte hem 1929 hem de 1998 selini yaşayan ya da duyanların ölmesi neticesinde, sele dair anı ve anlatılar sözlü tarih yöntemiyle kaydedilmezse yok olup gidecektir.

Sözlü Tarih ve 1929 Beşköy Seli

1929 seline dair bilgiler, ikinci ve üçüncü kuşağın olayı yaşayan birinci kuşaktan duyduklarına dayanmaktadır. Kaynak kişi Fatma Bayram'ın olayı yaşayan annesinin 1929 seline dair kendisine aktardıkları şöyledir: *Annem diyodu ki ben çocuktum, 70 sene öncesinde yine aynı yerde sel oldu. Her zaman diyorlardı oradan sel gelecek. Her zaman diyorlardı 70 sene önce gelmişti artık şimdi kimse korkmuyor, 70 sene sonra yine gelecek. Bak bu uçuncu seferdir. Bu uçuncu seldir. Yine aynı yerden dağ koptu uçuncu kez. 1929'da Ayşe Güler adında bir kız çocuğu öldü. O zaman fakırlık var, annesi kızı tarlaya göndermiş, 16 yaşında. Bir tek kız çocuğu ölmüştü. Kasabada dükkanlar vardı, o zamanda da sel dükkanları temizlemiş. İlk selde göç olayı olmamış fakirlik varmış. Dedemin dükkanı da vardı hepsini temizlemiş. 1929'da 10 sene kimse dükkân kuramamış (Fatma Bayram, 2022).* 1929 selini babasından dinleyen Yakup Güler'in sele dair hatırladıkları ilk kaynak kişiyi desteklemektedir: *1929'da selden sonra Maçka'ya taşındık. Aslen Beşköy eski adı Kalis yeni adı Konukludanız. 29 Felaketi, kurulukta,*

kuru havada oldu. O zaman öğleye doğru aktı geldi. Babam yaşamiş olayı. Babam diyordi ki şansumuz bizim yukarda da evimuz var. Yukarda da göç varidi aşağıda da göç varidi. Beş altı gün yağdi yağdi sonra güneş açti. Bu zamanın sabah 9, 10'lar kurulukta kopti geldi. Bizum bi kız çocuğumuz sele kitti. O zaman babamun amcasinun kizi o zaman sele gitti. Adi Ayşe. 14 yaşinda. O sele kapildi. Heyelan irmağı işte o irmakta heyelan geldi, dağ kopti. Bu olaydan sonra hükümet bizi Maçka'ya iskan ettirdi, zarar görenleri. Maçka'ya Kalis yani Konuklu komple gitti Maçka'ya. 1929'da yüzde 90'i gitti. Mezire'den de gidenler var. Abukam Mahallesi'nden gidenler de var. Onlar da zerar gördüler. Sel senesinde doğanlar, şimdi hayatta yoklar (Yakup Güler, 2022). Ayrıca Yakup Güler'in 1998 seli olduğunda annesinden 29 seline dair duydukları da dikkate değerdir: *1998 seli esnasında önce ufak ufak seller akmaya başladi. Annem dedi ki ben 29 selini biliyorum, milleti evlerden çıkarun. Biz de en güvenilur yer olarak camiyi gördük, meğer daha fena yere götürdük olari (Yakup Güler, 2022).* 1929 selini babası ve kaynanasından dinleyen Hatice Aydın'ın hatırladıkları ise şöyledir: *Babam rahmetli terdi, o kadar boyuk sel oldi, keldi Aspalo'nun içini toldurdi. Korkmayun ortaluk sakinleşti. Selin törtüncü künü küneş vururken yağmurdan tört kün sonra tağ inti aşağıya. Kaynanam terti ki Kalis'te o sel on üç, on tört yaşındaki kizi alup kötürdü. Başka elen olmadı yine aynı yerde sel oldi. İnsan zerari olmadi da mal zerari oldi bu selde daha çok. Şimdi Maçka'ya bizum çoğunluk millet kitti. Bizum oranin insani (Hatice Aydın, 2022).* Salih Suver'in 1929 seline dair duydukları şöyledir: *29 selinde Maçka'ya köç edenler var idi. Ooo hem de ne kadar. Benum amcam da o zaman köç etti. Ehtiyarlayınca turamadi orada puraya keri keldi. O zaman bir kaymakam var imiş. Pen tünyada yok idum, Arap kaymakamiymiş. Kaymakam piluyu purayı. Maçka'daki Galyan deresine yerleştirmiş olari. Muhacir olmişler (Salih Suver, 2022).* Sözlü kaynak kişilerin ifadelerinden hareketle yerel bellekte 1929 selinde sadece bir kız çocuğunun hayatını kaybettiği, bu selde can kaybından ziyade mal ve arazi kaybının fazla olduğu, selle birlikte yoksulluk dönemi yaşandığı ve bunun doğal sonucu olarak da devletin mağdurları Maçka'ya iskân politikası yürüttüğü belirlenmiştir. Ayrıca halkın belleğinde 1998 selinin bilinen ikinci ya da üçüncü sel olarak kodlandığı, 1929 yılından yaklaşık 70 yıl önce de bir selin olduğu ve 1998 seli esas alınarak yaklaşık 70 yıl sonra aynı yerde yine selin beklendiği belirlenmiştir.

Sözlü Tarih: 1998 Yılı Beşköy'de Sel Felaketi Esnasında ve Sonrasında Yaşananlar

1998 seline dair iletişimsel bellek, olayın gerçekleşme zamanı, mekânı ve etkilenen kişiler hakkında gözleme dayalı detaylı bilgi barındırmaktadır:

> *Normalde Bursa'da oturuyoruz, selden bir gün öncesi 5 Ağustos gece Trabzon'a gezmeye gitmiştik. O zaman oğlum Enes üç aylıktı. Sabahın günü öğlene doğru 10, 11 gibi şiddetli bir yağmur yağdı sonra güneş açtı, sonra öğleden sonra tekrar yağmur yağmaya başladı. Her taraf parça parça akmaya başladı, dereler akmaya başladı. Biz tam sel olduğu zaman çarşıdaydık. Misafirlikte, kaldığım yer gitti. Ben kaçtım ordan işte. Kaçabilen kaçtı, kaçamayan öldü. Orada kalanlardan bir kısmı öldü. Dereler taştı, öğleğinde anons yaptı Belediye başkanı, "Kasabayı boşaltın." diye. Derenin taşmasından korkuyordu herkes aslında. Dere taşmadı dağ koptu geldi. Yağmur durup güneş gelince herkes işine devam etti. İlk yağmurda can kaybı yoktu, mal kaybı vardı. Belediye işçileri, kepçeler çalışıyordu. Önünü kesip dereye veriyorlardı suyun. Güneş vurunca güzel hava vardı. Akşama doğru bir yağmur bir yağmur, olduğumuz yerden kaçmasaydık biz de gidecektik. Köprüden karşıya geçtik. Anneannen köydeydi. İki dayın vardı. Mehmet dayın, Necmi dayın, Selman da vardı. Ama deden gelmiyordu, Saatbey dedeni ikna etmeye çalışıyorduk, dükkanı kilitleyip gelirim diyordu. Sonra dedeni ikna etti dayın, tam köprüden karşıya geçtiler, köprü yıkıldı. 10 dakika içinde geçmeseydik biz de gidecektik sele. Kaçmayan gençler kaldı. Muhabbet ediyorlardı. Belediye başkanı sürekli anons etti. Akşam ezanı okunup namaz kılınırken "dağ koptu". Gürültüden durulmuyor sandık ki tüm köyler yıkıldı. Yağmurdan kaçıp Mecidlerin evine gittik. Şimşek çaktı. Gürültü hep köyler yıkıldı sanki. Dağ kopup evler dükkanlar, hastane, okul vardı hepsini götürdü. Biz o gün oğlumu doktora götürmüştük, muayene ettirdiğimiz doktor Mevlüde Karaarslan ve onun ailesinden 8, 9 kişi de vardı. Kuzenleri vardı, hepsi gitti. Yengemin babası öldü. Şu an Ticaret Bakanımız var ya Mehmet Muş onun dedesi de selde gitti. O da kasabada geziyordu. Dursun Suverler "Gel bizim misafirimiz ol." demişler. O da gitmiş misafirlikte hepsi gitmiş. "Çok yağmur var gitme bu akşam otur bizde kal." diyen arkadaşım vefat etti. Onda kalsaydım ben de ölecektim. Ablam kasabada oturuyordu. Irmaklar dereler hep taştı. Binalar yıkılırken devrilirken ablamlar hep görmüş. Büyük bir bina evlerinin önüne gelmiş. Onlar tarlalardan yukarı başkalarının*

evine kaçmışlar. İnanamıyorlardı. Onlar ikinci kattan kaçmışlar. Tarlalar, ormanlardan yukari komşularına kaçtilar. Yikildi binalar. İki evlat kaybeden var, olaydan sonra akli dengesini kaybedenler var. Karı koca gitti, çocuklar kalanlar var. Cami imamı bir tane kızı ve eşi öldü bir kızı anneannede yaylada olduğu için kaldı. Kalan çocuklardan yetim öksüz var. Çocuklardan bazıları ya anneannede ya babaannedeydi, öyle kalan çocuklar var. Artvin'den gelen fırıncılık yapanlar vardı. 5-6 yıl yaşadılar orada. 7 kardeştiler onlar da. Onlar da gitti. Zonguldak'tan bir aile o gün sel günü gelmişler. Bizim Konuklu mahallesinden beş aileydi. Anneme uğrayıp şemsiye aldilar. Annem dedi ki gitmeyun çok yağmur yağıyor. "Yok gideruz birer şemsiye verun." dediler. Komşumuzun Ahmet'di adı, kalın çok yağmur yağıyor, "Birer şemsiye ver çıkalım." dediler. İndiler kasabaya arabayı almaya. Dağ onların üzerine kopup gelmiş, sürüklemiş, binalar dereler birbirine karışmış. Arabanın içinde onu sürüklemiş. İki tane özürlü çocuk vardı. Yetimdi, anneleri bakıyordu. Evlerinden camiye gittiler. Evleri daha sakat yerdeydi. Gündüz evlerini kaç kere su basmış. Çocuklarını tek tek camiye taşidi. "Fatma abla ne yapayım, korktum." dedi bana. Camiye 47, 49 kişi sığındi, orada gitti çoğu. Kasabanın içinde gezen dört çocuk "Bize bir şey olmaz." deyip gitti. Dört genç arkadaş da öyle gitti. Bizim araba da selde kaldı. Bizim dükkânda takım vs. ne varsa gitti. Kaç gün ekmeksiz yemeksiz kaldık. Helikopter geliyordu, inemiyordu tamamen yere konamıyordu. Çuval atıyordu. Ekmek olsun, zeytin olsun kumanya atıyordu. Erzak yardımı, battaniye yardımı oldu. Milletin ölüsü gitti, mal varlığı gitti. İhtiyacı olan alamadı, ihtiyacı olanın acısı vardı kendi canının derdindeydi. Ölüsü var hem can hem mal varlığı gitti. 10-15 gün kaldık. Kıyafetlerimiz hep gitti. Pijamalarımızla döndük. 10, 15 gün mahsur kaldık. Dağlardan indik. Çocuklar terliklerle kaldı. Bir hafta sonra telefon hat çekildi, oradan görüşmeler yapılıyordu. Eski binalar tamir edildi ama selden sonra yeni bina yapılmadı. Selden sonra bir küçük cami yapıldı sadece. Zaten sel geldiği yere küçük bir cami yaptılar. Ölenlerin çoğu yakını oradan taşındı zaten. Herkes kendi başının derdinde, yollar kapalı, her taraf sel çamur kapalı kimse kimseye gidemedi. Ölenlerin cenazesini toplu kıldılar. 1998'de biz ordaydık devlet adamları geldiğinde. O zaman deden yanlarındaydı, biz kadınlar gidemedik (Fatma Bayram, 2022).

1998 seli olduğunda benum evun yanında değirmen var idi eskiden selden önce. Şimdi şöyle anlatayım sana. Heyelan yirmağınun aşağısında benum evum. Benum evum ana yolun üzerinde üç katli ahşap. Sel yir-

mağına 200 metre çeker. Olay olduğu zaman evdeydum. Bu sel felaketi akşam oldi. Gündüz, cuma günüydü. Cuma günü yaşadığımız yerde kasaba vardı. Cuma günü bu bizum yaşadığımuz yerde kasaba vardi, milletin kalabalıklığı aynı pazar kalabaklığı olurdu. Tam cuma saatinde olsaydı 500 kişi ölecekti. Cumaya 2,3 saat kala yağdi yağdi ama doli, kar mar gibi değil ama nasıl yağdi. Kuvvetli doli, yağdi yağdi. Bulutlar gitti güneş açti. Sanki elinle bulutlar aldun da koydun üstüne. Bir daha yağdi. Vur vur vur. İrmak taşti. Hava açti kapadi açti kapadi. Ufak ufak seller akmaya başladi. Annem dedi ki ben 29 selini biliyorum milleti evlerden çıkarun. Biz de en güvenilur yer olarak camiyi gördük camiye götürdük meğer daha fena yere götürdük olari. Hepsini camide alup götürdü. İki engelli çocuğu olan. İki uşağım da eve gelmeseydi onlari da alup gidecekti sel. Bacanağım Necmi ile konuşurken hop ışık kesildi hop ışık kesildi. Yer sallandi. Evin oraya sel pirket atti. Evun önüne atmiş onu. Evun onunde tarla var. Orda dedene Saatbey'e dedum inanmadi. Kapidan çıkamaduk. Saçağın altından çıktuk. Annelerini uşaklar yüklendi sırtlarında. Günduz ineklerun yanına. Caminun imamı yüksek dağdan bağırıyordu. Kaçun daşlar geliyor. Selden sonra herkes gitti. Helikopter geldi heyelan sehasini bulamadi, biz taşları topladuk da inebildi. Hiç kimseyi yanmadum ben 72 yaşundayım. Bir doktor kadin vardi, bir kız çocuğu ona çok yandım. Ben hasta oldum, Süleklerin evinden bana geldi yiğne yapti. Gani gani rahmet eylesun. Artvin'den 7 tane mi ne cenaze verdiler onlar da. Bir arkadaş var bir zamanlar o elenler olar kalabalık Allahu ekber diye diye gideyiler. Dedum ki ta yukardan duyaysun. Şükrü diye arkadaşum var. Ölenlerun seslerini duyduğunu aşağıya koştuğunu söyledi. Ben görmedim ama. Elenleri 5,6 kişi cenazesi bulundi. Cenazeler denizde karaya vurdi. Müftiler hocalar toplu tören yapildi. Toplu mezarlık yok köyde. Kalanlar da nereye gömüldi bilinmiyor. Baykal geldi, Demirel geldi, Erdoğan geldi. Devletin yüksek makamlari hep geldi (Yakup Güler, 2022).

98'de sel olduğunda o künü ben Samsun'daydım. O kice binduk kelduk. Benum ev da kitti. Benum evde alti nüfusum var idi, benum külfeti onlari evden çıkardiler. Sel keldi, Manahor deresi keldi. Dağ kelecek bilmiyorlar. Sel karşıdan keldi. Oyle bir yağmur yağdi ki o küne kadar böyle boyük bir yağmur körülmedi. Selde uç kişi kaybettum. Abimi, yengemi ve yeğenimi. Ağabeyumun evi tam camenun yanındaydi. Bizum toktor hanım var idi onda sekiz tokuz nüfus var idi. Halil var idi orada ne hikmetse. Temek ki künü pitti. Yengemun evlerine su almaya paşlamiş,

yengem çikmiş balkondan pakmiş ne oluyor. Balkona çıkınca hop almiş sel yengemi. Sel yengemi denize kadar kötürmüş,Sürmene'ye denize endürdi oni. Palukçilar puldi yengemi. Belediye anons yapti. Cesedini papasinun mezarinun yanina kömdiler. 45 eliden sadece tört beş tanesinin bedeni pulindi, tiğerleri pulinmadi. Benum yiğenumdur, Hasan Suver. Çevre ve Şehircilik pakanlığında pakan yardimcisi. Onun annesi papasidur yengem abim, sele kitti. Babasi, annesi ve oğli Hakan selde kitti. Paşka da oğli yok. Yenge dediğum abimun eşi selde eldi (Salih Suver, 2022).

Sel sabahi 8 Ağustos sabahi purdaydum. Sel künü 7 Ağustos'ta Samsum'daydum. Hava çok küzel Samsun'da. Penum uşak telefon etti pana. Teti ki "Peşköy sele kitti". Penla kelin gideyuruk tedi köye. Kidersenuz kitun tetum. Bu havada ölen kocanın canina tüküreyim dedum. O kidince paşladi tizlerum titremeye. Tetum ya esah isa..Samsun'da santralda pizum Konuklu'dan çok adamumuz var purda. Paktum kimse yok. Eve keldum. Akşam yeti haberlerini pekledum. Evvela akşam haberlerini pekleyim tetum. Televizyonu açtum. İlk haber, "Trabzon Sürmene Köprübaşı Peşköy haritadan silindi". Ölüler en evvela benum canlarum yengem, kardeşim, yeğenum "Ayşe Suver, Dursun Suver, Hakan[7] Suver". Adlarini verdiler. Televizyondan öğrendim. O kice hemen otobüse pindum keldum puraya. Kim keluyse kelsun ağağıma çorap pile kiymedum, toğru garajlara kittum. Perona kirdum, taha soru sual yok atladum, tedum boyle boyle işe kaldum. Keldum Surmene'ye erken keldum. Herkes pakayi yüzüme. Kimisi baş sağlığı tileyecek ama penum ne denizden haperum var ne karadan. Oradaki arkadaşa tetum ki kardaşum piz toğtuğumuza inanıyoruz da elduğumuza da inanıyoruz, Peşköy'den bir haberun var mi? Arkadaşum da teti bağa, evun sele kitti ama külfetuni kurtarduk, sağdur. Külfetun yukarda baba evundadur ama ağabeyun yengen yeğenin sele kitti. Oy ulann kiteceksun ama yol yok, tağtan tepeden kittuk. Töndük kenti tertumuze. Külfetten altisi da sağdur. Penum külfetten alti can var idi, penumkilerden fire yok. Gürcü işçiler de var idi. Olar çadirdaydiler oradan kittiler. Kaç kişiydi bilemeyirum, kaliba finduk toplamaya keldiler. Artvinliler de purdan sele kitti (Salih Suver, 2022).

1998 selinde şindi ortayduk. O kün kuvvetli bir yağmur yağıyordi, keliyordi, keçiyordi, tereler taşti, terelerin yanindaki kizilağaçlar sallaniydi, takip edeyduk. Yirmaklar taşti, tere keliyur, kimse tağ kopup kelmesini kimse peklemiyidi. Kün ortasinde finduk toplamaya kideceğuduk, rah-

metli Dursun Ali teti ki oturun aşağıya çok kuvvetli yağmur yağayi. Pen de tetum ki oyan ki findukluğa kideruz. Kizum Selma'ya tetum ki in aşaği yoli düzelt. Kök kürleyince korkti keri keldi. Oyle boyuk pir patlama oldi oyle boyuk bir patlama oldi. Kalktuk çıktuk dişari. Biz induk ahira. Baktum hayvan bağırdi çözdüm oni. Bizum evun sol kenari hep indi aşağı. Yukardan armutla duvar keldi eve keldi. Çocuklari alduk induk tarladan aşağıya. Dünya karişti nerden keliyi anlayamaduk. Sağı da sel oldi soli da sel oldi. Her yerden pağlanti kesilti. Ortaluk sakinleşince orda pekleduk. Hacialilarun evine kirduk. Tarlalardan başka bir eve sığunduk. Ortaluk sakinleşince en az kırk elli kişi toplanduk. Hacıalilerun Muhammedun evinde. Ertesi sabah nemazdan evvel, ezan okundi ben kalktum, baktum ki Meziralti tümtüz. Komşum Şahzene'ye tetum ki Meziralti kitti. Komşum tüşti bayildi. Oni ayulttum, tekmeledum. Sel akmayan yerden oyle induk, Tereyağların evinun üstüne, Süvenklerin evinden Salih'un evunun ustune. Başladilar aramaya millet toplandi kalabaluk. Merkezun tam ustune. Hasan Suver'in evinun yaninda. Filanci yok filandi yok. Sulenk Dursun'i aradiler Dursun yok. Herkes ağlayi, sızlayi. Elenlerun çoğuni taniyuduk. Sağlık memuru bizum evde oturuydi. Dursun Ali'nin kızı damadıyla bir çocuğuyla kitti. Meziraltinda bizum peş katli çift daireli binamuz var idi. Pizum olar evden kittiler. Artvinli iki kardeş var idi. Alt üst oturuyorlar idi. Artvin'den sekiz kişi, birinun çocuğu yok idi birunun üç çocuğu var idi bir de on beş on alti yaşlarinda bir kız çocuğu 15 künlüğüne misafirliğe keldi o da kitti dediler. Sağlık memuri karisi bir çocuğu var idi Yusuf Aydın karisi bir oğlan çocuğu. Kayboldiler. Belediyede çalışan Hasan var idi bir ekrabası da yaninda idi. Ev yikildi yok. Tam on bir on iki kişi bizum evun içinden kitti. Mollalarun Yakup dişari çıkti dedi ki "Kaçun canunuzi kurtarun, körmüş binaları kiderken Karabacak ile Hacialilarun evi geliyi" o körmiş oni. Şimdi o dağ nasi koptiysa kopti, ağaç ne var isa her şeyi siyirdi. Dağ kopti sifir kayalar kaldi. Orta bi yerden kopti, etraftaki her şeyi siyirti keturdi. Şindi oyle bir afat kopti. İnduk aşağa. Sabahleyin merkez caminun yanina kittuk emniyetli taha sağlam olduğu içun. Gene biraz yağayi gene duruyi gene yağağı. Akşam yatsi arasinda olti. Nasi teyeyim sana akşam yarım saat pelki keçti. Oyle bir kök kürledi oyle bir kürüldü oldi, sanki yerindeki topraklar yerinden oynadi, piz sarsilduk yerler oynadi. Salih'un yengesi Sürmene'de denizde bulmişler, çoğuni pulamadiler. Erazilerimizden peşte uçu akintiya kapildi. Bizim Tursun Ali rahmetli terti ki en çok uç kişi zerar kördi. Pirinçi sirada Karabacak, sonra Rasim sonra pizuk zerar körenlerden, her zeman puni terti. Bizum

aileden elen yok ama maddi zerar var. Devlet çok yardımlar yapti ama biz körmeduk. Ne kadar yardimlar yapildiysa Tursun Ali'nin morali sifirdi. Bir komşumuz pir koli ketirdi içinde yiyecek azar azar her şey var idi. Birkaç kün sonra evimuze keçebilduk. Tursun Ali kelirken Lumiya'dan bir hoca var idi, Rifat hoca mi neydi ona ratlamiş, Şahinoğlu Niyazi var o da "Bir volta furup töneceğum temiş" o da kitti sele. Devlet adamlarının hepsi keldi. Helikopter keldi, piz izlerduk ama yanlarina kitmeztuk. Millet hep toplantı ama ne deduklerini pilmem. Yardim yapacağuz derlerdi. Cereyan yok idi. Dünyadan haperumuz yok idi. Telefon bağlantisi kurulti. Herkes kitup tışartaki yakinlarini bu santralle haper verilurdi. Sıraya kirulurti. Tursun Ali rahmetli kelti enseme furti. Teti uzulma. Millet o kadar da moralsiz idi. Selden sonra sadece bi came bi çay ocağı yapildi paşka bir şey yapilmadi (Hatice Aydın, 2022).

Kaynak kişilerin sele ait bu anıları medyadaki haberlerle mukayese edildiğinde kaynak kişilerin tabiat olayıyla ilgili gözlemleri, olaydan etkilenen kişilerin kim oldukları, maddi ve manevi kayıplar, devletin tutumu, iletişim gibi konularda öznel ve emik bakış açısıyla daha kapsamlı bilgi aktardığı söylenebilir.

Sel ve Halk Takvimi

Beşköy'de gerek 1929'da gerek 1998'de yaşanan sel felaketinin halk takvimi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. "Sel senesi doğmak, sel senesi evlenmek, sel senesi askere gitmek" bu duruma örnek gösterilebilir:

Benim Enes'in yaşını hep selle diyoruz. Benim Enes'in yaşını söylerken hep diyoruz ki "Sel senesinde doğdu, üç aylıktı." "Sel zamanında evlenmiş, dayımın kızı selden 4 gün sonra düğünü vardı, yapamadılar düğünü mesela". Hep sel senesi evlendi diyoruz. Eskiye dönüp falancanın çocuğu için "Sel senesinde doğmuştu ne zaman büyüdü de askere gitti de evlendi çocuğu oldu ne zaman büyüdü." diyoruz. Sel zamanında söyle oldu böyle oldu. Sürekli gündemde, dilimizde sel (Fatma Bayram, 2022). Sel senesinde yani 98 senesinde evlendi, toğdi teyiruk (Salih Suver, 2022). Benum Külsumem ya tört ya beş yaşındaydi sel senesinde. 1929 seli için de tetiler ki penum doksan tört toksan beş yaşlarinda halam var. Sel senesinde 29 senesinde tünyaya kelmiş. Refiğe'dur ismi. Babaannem terti ki rahmetli, Refiğe halam içun sel senesinde tünyaya keldi (Hatice Aydın, 2022).

Sel ve Halk İnanışları

Selle ilgili tesadüf edilen önemli hususlardan biri de halk inançlarıdır. Halkın seli, kıyamet ya da tufan olarak nitelediği, ölenleri ise şehit ya da şehitlik derecesinde gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca yaşanan felaketin toplumun bozulan ahlaki değerlerine karşılık Allah'ın bir ikazı ve cezası olarak da yorumlandığı belirlenmiştir.

> *Şimdi diyorlar ki her şeyi Allah bize bir musibet verdi. Bu zamanda zinalar vs. arttı diye (Fatma Bayram, 2022). Meziralti'nda çok kumar oynanir idi. Çok kumar var idi. Ah edenler olurdi. Tenilen oldi Allah'un cezasidur, çoluk çocuğunun rizkini verdi Allah o yüzden orayi o hâle koydi (Hatice Aydın, 2022). Kiyamet kopti dedi herkes. Kimi dedi ki purada kahveler var idi. Tetiler ki yok hapurada sabaha kadar kumar oynarlar idi, din iman pakmazlar idi ama elenlerden o yaramaz insanlardan kiden yok sele. Elenleri taniyurum hepsi imanli insanlar. Şehitluk harpte olur ama şehitluk derecesi olur. Hocalarimuz oyle oğretti bize. Ağaçtan tüşen, balkondan tüşen, sele kiten şehitluk terecesi alur. Olar da şehitluk terecesi aldi (Salih Suver, 2022). Dünya sanki kurulup da yeniden yapildi. Hocalar hep tiyor ki afette kalan şehittur (Hatice Aydın, 2022).*

Halk inançları konusunda değinilmesi gereken bir başka husus ise sel esnasında yaşanan olağanüstü anlatılardır ki tespit edilen bir memorat[8] bu bağlamda ele alınabilir:

> *Elenleri rüyasında kören çok var. Hau Mayılların Nurettin'un kızi Nurten'i sel aldi. Camenun pir terafintan sel alti penum evumun orada sel oni pirakmiş. Tetiler ki Nurten kayboldi, sel aldi. Nurten kitti. Pir, pir puçuk saat yok olti. Nurten'e temişler ki nasi kurtultun. 150 metre sel sürüklemiş oni. Nurten "Karun üzerinde keldum, ortaluk bembeyaz idi, beni sakalli yaşli atamlar, hocalar peni ketirti" teti. Bu cenabı Allah'ın taktirudur. Kiz hayattatur ama kiz punalima kirti (Hatice Aydın, 2022).*

Selle ilgili anlatılardan bir başkası ise rüyalarla ilgilidir:

> *Arkadaşımı rüyamda gördüm, geride kalan kızı vardı Gizem. Rüyamda hep Gizem'i arıyorum bulamıyorum. Siz ölmediniz mi diyorum o da "Yok ben ölmedim, büyük bir taşın altındayım", dedi (Fatma Bayram, 2022).*

Sel ve Atalar Kültü

Ölen kişilere duyulan korku ve saygının ifadesi atalar kültüyle ilişkilidir. Selde ölenlerin toplumsal bellekte şehit olarak kabul edilmesi, ölenlerin adının yeni doğan çocuklara verilmesi, ölenlerin adının anıta yazılarak anılması, olayın olduğu mekânın kutsanması atalar kültü bağlamında ele alınabilir:

> *Selde ölenlerden bizim köyden Hayrettin Görmüş, kardeşini kaybetti selde, selde kaybettiği kardeşinin adını oğluna verdi. Anıtta isimleri köyleri teker teker yazılıyor. 7 Ağustos'ta hep anılıyor zaten. Anma programı yapılıyor (Fatma Bayram, 2022).*
>
> *Ben kızi verdum Okşoho'ya. Sel senesi de olabilir. Mermi atacaklar, horon oynayacaklar. O yukardan yirmaktan aşağıya baştan konuştum, "Ne horon oynayacaksinuz ne mermi atacaksunuz" dedim. Olar da çok hayır körsün yapmatilar. Yapanlar da usul usul yaptilar. Şehit olanlara saygısızlık olmasın diye. Halen de yok horon moron. Bağırırurum biri sesli pikap çalsa müzik çalsa, ölenlere saygılı olsunlar diye uyarirum. Orda anit var ölenlerin hepsinin adı yazili. Burda her sene ölenlerin ruhlarina merasim yaparuk anaruk. Vali kelür, okuyucular kelür. Her yıl 7 Ağustos'ta tören olur (Yakup Güler, 2022). Anma programlari resmi oluyor (Salih Suver, 2022). Keçen sene tören yapilurken kittuk körüştuk insanlarla (Hatice Aydın, 2022).*

Sel ve Göç Olgusu

Genel anlamda afet tarihi, göç tarihiyle doğrudan ilişkilidir denilse yanlış olmaz. Bu durum 1998 yılı Beşköy seli için de geçerlidir. Selin tabii sonuçlarından olan can ve mal kaybı bunda etkendir. Sel mağdurlarının kendi evleri ve arazilerini kaybetmeleri yanında okul, cami, sağlık ocağı gibi kurumların zarar görmesi neticesinde de göç etmek zorunda kalmışlardır. Sözlü tanıkların ifadeleri bunu ispatlamaktadır:

> *Köyde çocuk okula gidecek okul kalmadı, hastane kalmadı. 98 selinden sonra çok göç oldu. Köylerde kimse kalmadı, yaşlılar kaldı. Çok çok komşularımız, akrabalarımız yüzde 70, 80'i göç etti. Hastane kalmadı, okul kalmadı. Gençler bi bahaneyle gittiler selden sonra büyük şehirlere. 98,99'da hep yaşlılar köylerde kaldı. Hep köylülerimiz Sürmene, Trabzon'a, İstanbul'a çok giden oldu. Hepsi yüzde 70, 80 gitti. Mecbur olanlar*

kalmış, imkanı olmayanlar kalmış. Mehmet dayın da selin yüzünden göç etti. Üç dört ay sonra o da Bursa'ya geldi (Fatma Bayram, 2022).

98 selinde köç eden çok oldi. Şoyle köç oldi. Çok issizlendi puralar. Kiten kitti pir taha keri kelmedi. Selden sonra Bursa'ya köç edenler oldi. Paktuk purda turulmak olmaz, e ne yapacağuz sel yüzünden Samsun'a kittuk. Ev yok. Yengen keri dönmek isteyince keri töndük, purda ev yok bir şey yok purda, kecekondi kibi bir şey yaptuk şindi purda yaşayiruk. Benum purada evimu yaptuğumda da herkes teti ki puraya ev yapma sel alur diye. Tere taşacak teğil ya... (Salih Suver, 2022).

Sel olunca önce koma çıktuk, çocuklar okula kitecekti. Keltuk hayvanlari sattuk. Okul açıldığında iki uç ay sonra taşıntuk. Bukün ayni o olanlari ayna kibi körüyorum, unutamıyorum. Tursun Ali teti ki tünya yikildi teti. Kardaşlarum keldi purda turamazsunuz teti. İstanbul Esenler'e kittuk. Sekiz ay Esenler'de turtuk sonra keri kelduk, Gebze'ye kittuk, Sakarya depremi olti orada da turamaduk kelduk Bursa'ya. Purda küçük bir ev yaptuk, erazi alduk. Köyden çıkma sebebumuz seldur. Çoğu çıktı selden sonra. Az kişi kaldi. Afet konut evlerinden uç ev devlet verdi bize, olari da sattuk. Yazın fıntuk zemani kelen olursa penumla pir pir puçuk ay turuyoruz (Hatice Aydın, 2022).

Ondan sonra sağluk ocağımız olmadi. Burasi her sene göç veren bir yer ana nüfus 22 bin ama burada şimdi bulamazsın 2 bin nüfus (Yakup Güler, 2022).

Afet Folkloru ve Sel

Türk Dil Kurumu'na göre afet; "Çeşitli doğa olaylarının sebep olduğu yıkım." doğal afet ise; "insan eliyle önlenemeyen sel, fırtına, deprem, dolu vb. felaketlerin her biri" (https://sozluk.gov.tr/) olarak belirtilmiştir. Bu bağlamda *afet folkloru*; deprem, sel, heyelan, çığ, yangın, salgın gibi çeşitli doğa olaylarının sebep olduğu yıkım esnasında ve sonrasında yaşananların maddi ve manevi kültüre yansıması olarak tanımlanabilir.

Tarih boyunca Türkler, doğal afetler karşısındaki duygu, gözlem ve deneyimlerini; destan, ağıt, atasözü, bilmece, tekerleme, mani, fıkra gibi manzum ve mensur sözlü anlatımlara yansıtmıştır. Örneğin selle ilgili şu atasözleri kolektif belleğin deneyimini gözler önüne sermektedir: "Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yerde yatma yel alır; Damlaya

damlaya göl olur, aka aka sel olur; Erkek sel, kadın göl; Getirince el getirir, yel getirir, sel götürür, götürünce el götürür, yel götürür, sel götürür; Sel gider, kum kalır; Baskısız (sahipsiz) tahtayı yel (el) alır, yel (el) almazsa sel (yel) alır; Yel gibi gelen sel gibi gider" (Oy, 1972), "Sahipsiz tahtayı yel alır, yel almazsa sel alır" (Çobanoğlu, 2020: 387), "Ağaçlı köyü sel basmaz" (Soykut, 1974: 67), "Dağdan gelir taştan gelir bir kükremiş aslan gelir" (Çelik, 2020: 194). Yanıtı sel olan bilmeceler de sözlü anlatımlara örnek olarak gösterilebilir: Ş. Elçin, "Tabiat ve Tabiat Hadiseleri ile İlgili Bilmeceler" başlığı altında Dağdan gelir/Taştan gelir/ Bir Kükremiş/Arslan gelir (1970: 8), Başgöz ve Tietze ise, "Sel" (Dere, Çay, Irmak, Su) başlıkları altında "Dağdan gelir hamur hamur, ayağında koca çamur" (1999: 563), Çelebioğlu ve Öksüz ise "Ben varmadan yol varır/ Her şeyden çok yol alır" (1995: 80). Selin yer aldığı bir başka sözlü anlatı ise tekerlemelerdir: "Göden göden gönderen/Gökten yağmur indiren/Toprak yağmur istiyor/Tekne hamur istiyor/Ver Allah'ım ver/Sellice yağmur" (Duman, 2011: 470). Selle ilgili bir başka anlatı ise Çaykara'dan derlenen ve bir papazın sele direnmesiyle ilgili fıkradır."[9] (Çelik, 2005a: 193). Selle ilgili Trabzon'dan tespit edilen bir başka sözlü anlatı ise kargış ve manilerdir: "Sellere karışasın" (Duman, 2011: 442) bedduası benzer şekilde manilerde de karşımıza çıkar:

Daha bakamayırım
İrmakların seline
Allah cezalar versin
Senin gibi geline (Çelik, 2005b: 308)

Uşaklar baksananuz
Karşıdaki evlere
Allah'ım katsın seni
Dağdan gelen sellere (Çelik, 2005b: 319).

"Âşıklar ve halk şairleri söyledikleri şiirlerle yaşadıkları dönemin sosyal, siyasi ve kültürel tarihine ışık tutmuşlardır" (Turan, 2017: 5). 1998 Beşköy sel felaketi sonrasında yöre âşıklarının ve şairlerinin ağıt ve destan türünde şiirler yazdığı görülmektedir ki bu şiirler de en az sözlü tanıkların paylaştıkları kadar olaya dair detaylı bilgi vermesi açısından önemlidir.

Ağıt, bir kimsenin ölümü üzerine duyulan acıları anlatmak amacıyla söylenen şiirlerdir. Ölümden duyulan üzüntüyle birlikte ölenin iyilik-

leri de anlatılır (Dilçin, 2000: 342). "Türk dilinin bütün lehçe ve şivelerinde ölüm merasimi ve ister bu merasim sırasında olsun merasimden sonra söylensin ölüm hadisesini hikâye eden bir kelime vardır. Bu durum daha çok 'yuğ' ve 'sagu' kelimeleri ile karşılanmaktadır. Sagu kelimesi giderek yerini "mersiye" ve "ağıt" kelimelerine bırakmıştır" (Bali, 1997: 14). Ağıt, ölüm ve benzeri bir felaket için yakılıp söylendiği için ağıdın konusunu ve nakışını bu trajedi belirler. Ölen insanın kişiliği, ölümün nasıl meydana geldiği, sosyal çevre, ölüm zamanı, geride kalanların durumu, ölenin topluluk içindeki yeri, toplumun etnografyası ağıda yansır (Başgöz, 2004: 19). Âşıkların ünlü kişilerin ölümüne yakınarak onlara adadıkları şiirlerden pek çok örnekler sayılabilir; bunların kimi "türkü", kimi "destan" diye adlanıyor; ama hepsi ağıt geleneğinin âşık edebiyatındaki yaratmalarıdır (Boratav, 2017: 482). İnsanoğlunun ölüm karşısında veya canlı cansız bir varlığı kaybetme üzüntüsü telâş, korku ve heyecan anındaki feryatlarını, isyanlarını, talihsizliklerini, şikâyetlerini düzenli düzensiz söz ve ezgilerle ifade eden türkülere Batı Türkçesi'nde umumiyetle "ağıt" adı verilir (Çelik, 2005a: 94-95). Ağıt, acının ilk hissedildiği andaki son sözdür. Toplumların veya kişinin hadisenin tarifsiz acısını hissettiği andaki söylenebilecek her şeyi dile getirişidir (Turan, 2017: 33). 1998 Beşköy seli esnasında bir başka ifadeyle acının ilk hissedildiği anda ağıt söylenip söylenmediği konusunda bir veriye ya da örneğe tesadüf edemedik. Olay esnasında insanların hem acı yaşıyor olması hem de bunu kaydedecek farkındalığın ve teknolojinin olmaması bu konuda kesin bir yargıda bulunmamıza engeldir. İncelediğimiz ve müelliflerce ağıt ya da destan olarak nitelenen eserler bu bağlamda olay esnasında tespit edilen ağıtlar değil, şair ve sanatçılar tarafından sonradan kaleme alınan şiirlerdir.

Bazı destanları ağıt şeklinde değerlendiren Görkem, "Bu çeşit destanları, işledikleri 'konu'ları ile 'ezgi'leri sebebiyle, 'ağıt' olarak düşündüğünü, bunlarda anonim ağıtlardan farklı olarak 'tahkiye unsuru'nun oldukça kuvvetli "(2001: 30) olduğunu belirtir. İ. Görkem, "Âfetler İçin Söylenenler" başlığı altında Zelzelenin Ağıtı'na yer verir (Görkem, 2001: 377). Yağmur-Tipi-Dolu-Sel Baskınlarına Dair Destanlar, "Meydana gelen ve verdiği zararla afet olarak tanımlanan aşırı yağmur, dolu, kar ve sel gibi olayların nerede ve ne zaman olduğunu meydana gelen can ve mal kayıplarını konu edinen destanlardır (Çobanoğlu, 2000: 85). Ö. Çobanoğlu, "Doğal Afetlerle İlgili Destanlar" başlığında

deprem, kuraklık, salgın hastalık, sel, afet derecesinde yağmur, dolu ve tipi yağması, yangın gibi doğal afetleri anlatan destanlardan söz eder. Bu tür afetler toplumun ahlakının bozulması dolayısıyla Tanrı tarafından cezalandırılma olarak yorumlanırlar (Çobanoğlu, 2000: 84). Çobanoğlu'nun doğal afetleri toplumsal hafızada Tanrının cezası olarak yorumlanması 1998 Beşköy sel afeti için de geçerlidir.

Sel ve ağıt ilişkisini doğrudan örnekler üzerinden tetkik eden S. Gezer (2016: 658), "Ağıt Metinlerinin Sözlü Tarih Belgesi Niteliği -Sel Ağıdı" adlı çalışmasında ağıt metinlerinin sözlü tarih yöntemi kullanılarak derlenip tahlil edilince, içerisinde barındırdığı muhteva ile üretildiği dönemin hususiyetlerini aktaran belge özelliği taşıdıklarını ifade eder. Sel ve ağıt ilişkisini "Olay, şahıslar, zaman, mekân, icra, anlatıcı ve bakış açısı, motif örgüsü, sel ağıdı ve sözlü tarih" kavramları özelinde inceleyen Gezer "Bu metne tarihî olma vasfı veren ayrı bir özellik vardır. O da bilinen bir zamanda, bilinen bir yerde yaşamış insanların başından geçen sel olayının, edebî bir kimlikle söyleyenin dilinden bugüne taşınmış olmasıdır" (2016: 665) der.

Trabzon'da benzer şiirler de destan olarak nitelendiği anlaşılmaktadır: "Çaykara, destan ve destan şairi bakımından çok zengin bir yöremizdir. Yörede, savaş, ölüm, ayrılık, gurbet, tabii felaketler üzerine söylenmiş yüzlerce destan yanında birçok mizahi destan da vardır" (Çelik, 2005a: 86).

Mustafa Duman, *Trabzon Halk Kültürü* adlı eserinde "Trabzon Yöresinde Meydana Gelen Heyelân Felaketleri Üstüne Söylenmiş Destanlar"başlığı altında bu konuya değinir: "Doğu Karadeniz Bölgesi jeolojik yapısı ve iklimi nedeniyle heyelanların sıklıkla meydana geldiği bir bölgedir. Özellikle Trabzon'un Of, Çaykara, Sürmene, Maçka ve Tonya ilçelerinde son yıllarda daha sık olmak üzere çok görülmektedir. 24 Haziran 1929 tarihinde Of ve yöresinde meydana gelen heyelan felaketinde çok can ve mal kaybı olmuş ve bazı köyler, Bayburt ve Maçka'ya göç etmek zorunda kalmıştı" (Duman, 2011: 276). Duman, 1988'de Maçka Çatak'ta meydana gelen heyelan olayının basında ve televizyonda günlerce yer aldığını, özellikle halk şairleri, köy şairleri olan türkücüler, destanlar, ağıtlar ve türküler (ağıt ve uzun hava olarak) söylediklerini belirtir (2011: 276). Duman, bu gibi olaylar üzerine söylenen şiirlerin her ne kadar eski canlılığı olmasa da destan geleneğinin Trabzon yöresinde hâlâ yaşadığını, halk şairlerinin ve tür-

külerinin sosyal ve toplumsal olaylara, doğal veya sosyal felaketlere duyarlı olduklarını kanıtlamaktadır (2011: 276). Halk şairleri yörede daha önce meydana gelen sellerle ilgili şiirler yazmıştır: Ali Haydar Sümer'in Heyelan Destanı (Duman, 2011: 276-277; Bal, 2009: 465), Ali Haydar Sümer'in Of Seylap Destanı, (Bal, 2009: 505), Topal Hafız Osman Hilmi Karaismailoğlu'nun Sel Felaketi Destanı (Bal, 2009: 530-537), Süleyman Sırrı Aygün'ün Seylap (Heyelan) Destanı (Duman, 2011: 277-281; Bal, 2009: 540-542), Aşık Mustafa Bal'ın Trabzon Maçka Çatak Köyü'ndeki Heyelan Felaketi (Duman, 2011: 285-286; Bal, 2009: 550-551), Sabri Hacıkeleşoğlu'nun Maçka-Çatak Faciası Destanı (Duman, 2011: 281-282; Bal, 2009: 489-490), Ömer Kayaoğlu Çatak Ağıdı (Duman, 2011: 282-284); Haydar Eyüboğlu'nun Maçka'nın Çatak Köyü Destanı (Duman, 2011: 287-289).

1998 Beşköy Sel Felaketi Üzerine Yazılan Ağıt ve Destanlar

Beşköy sel felaketi ile ilgili altı şiir tespit edilmiş, şiirlerin bir kısmı elektronik,[10] bir kısmı ise yazılı kültür ortamından elde edilmiştir:

Mustafa Nihat Malkoç-Beşköy Sel Felaketinde Ölenlerin Anısına

Yaşar Miraç-Beşköy Destanı

Mikdat Bal-Beşköy Derler Adına

Anonim- Mezirealti (Besköy) Sel Felaketi 1998

Mustafa Ergün-Beşköy Sel Felaketi Destanı

Adem Ekiz, Onur Atmaca, Murat Kurt-7 Ağustos 1988 Beşköy Sel Felaketi

Kendisi de Trabzon'un Köprübaşı ilçesinden olan Mustafa Nihat Malkoç, [11]"Beşköy Sel Felaketinde Ölenlerin Anısına" adlı[12] şiirinde sel felaketinin ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi verir: "Ağustos'un yedisi, Beşköy, Manahoz deresi, 43 can, ölenler kurban, Beşköy şehitlerine Allah rahmet eylesin" gibi ifadeleri sözlü tanıkları destekler niteliktedir. Ölenlerin şehit kabul edilmesi müşterektir. "Küllenmedi acımız aradan on yıl geçti" ifadesi ise şiirin 2008 yılında yazıldığını ve ölenleri anma odaklı kaleme alındığını ortaya koymaktadır.

Beşköy sel felaketi üzerine Yaşar Miraç, "Beşköy Destanı" adlı[13] şiiri kaleme almıştır: "Bi sel geldi oy uşak/Dağ tepeyi aşırdı/Kıyamet bağ-

rışirdi". Bu şiirde folklorun protesto işlevini görürüz: "Bizum bakanlarumuz/Hızli iş biturumiş/Beşköy'ün yamacında/Konuşur bilmiş bilmiş", "Kalan canlar buyursun/Başka bir memlekete/Karadeniz uşağı/Alışkundur gurbete/Güzelum güneşara/Çevrulmesun mezara/O Beşköy'un uşağı/Gitmesun gurbetlere". Burada da sel, kıyamet metaforuyla verilmiş ve göç olgusuyla ilişkilendirilmiştir.

Mikdat Bal'ın "Beşköy Derler Adına" adlı[14] şiirinde Beşköy'ün doğal güzellikleri ifade edildikten sonra sel felaketi tasvir edilir. Genel olarak Beşköy üzerine yazılan bu şiirde selin Beşköy tarihinde önemli bir yer teşkil ettiği anlaşılmaktadır: "Doksan sekiz yılında taştı Mesal'ın suyu/Kırk yedi kişi ölmüş sel basmıştı Beşköy'ü".

Bir diğer şiir, 1998 Beşköy felaketi sonrasında hayatını kaybedenlerden biri olan Niyazi Özgören ve diğer mağdurlar için yazılan ve seslendirilen fakat sözleri ve söyleyeni bilinmeyen anonim ağıt elektronik ortamda kayıtlıdır. Beşköy'ün selden önce ve selden sonraki görünümüne ait fotoğraflara yer verilen bu ağıt "Mezirealti (Besköy) Sel Felaketi 1998" adını[15] taşımaktadır: "Sele suya kapıldı/Şahinoğlu Niyazi", "Mezire altının ismi/Mezar altına döndü/ Orada ölenlere/Allah rahmet eylesin." Şiirlerin son mısrasında ölenlere rahmet dilenmesi bu şiirlerin ortak özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sel felaketini 54 dörtlükle destan türünde en kapsamlı anlatan şair Mustafa Ergün olup "Beşköy Sel Felaketi Destanı"[16] adlı şiirin tamamı değil, bir kısmı çalışmamızda örneklendirilmiştir. Şairin istifham sanatını sıkça kullandığı bu şiirde, sel için "Tufan" benzetmesi yapılmış, selin gerçekleşme zamanı ve mekânı hakkında bilgi verilmiştir. Şair, Manaho deresi, tabiat olayları, şehit, Tufan, Yetmiş yıldan beri sen taşmadın böyle (1929 seline gönderme yapılmaktadır), ölenlerin isimleri, meslekleri, ölenlerin köylerinin nitelikleri hakkında bilgi verir. Ayrıca şairin afetle konuşması kişileştirme sanatı ve şathiye tarzındadır: "Manaho deresi yok olsun sizin/Ne imam koydu ne de müezzin/Mevladan mı aldın böyle bir izin/ Mevlamızın bundan haberi var mı?".

Bir başka şiir ise Adem Ekiz,[17] Onur Atmaca ve Murat Kurt tarafından yazılan "7 Ağustos 1988 Beşköy Sel Felaketi" adlı[18] eserdir. Bu şiirde sel felaketi çok detaylı bir şekilde anlatılmaktadır: 98 yılı, 7 Ağustos, Cuma günü, Mesel deresi, 47 can, 1929'da 1 kişi, Ölenlerin kimlikleri, memleketleri, meslekleri, lakapları, akrabalık ilişkileri hakkında bilgi

verilir: "Bir sel daha olmuştu/29 yılında/Bir tek kişi ölmüştü/O yıl kasabamızda" ifadesi yerel sel belleğini ifade eder. Şiirdeki "Şimdi dinleyeceğiniz bu ağıt bir hayal ürünü değil Trabzon, Sürmene, Köprübaşı, Beşköy beldesinde tam 47 canın sulara karışıp Karadeniz'e sürüklendiği şirin bir Kasabanın her şeyiyle toprağa gömüldüğü büyük bir sel felaketinin sadece küçük bir yansımasıdır." açıklamasındaki şairlerin "bu ağıt, hayal ürünü değil..." vurgusu, selin tarihle ve gerçeklikle ilişkisini ortaya koyarken yerel belleğin olayla ilgili üzüntüsünün sözlü anlatımlardaki karşılığının da ağıt olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

1998 yılında Trabzon Köprübaşı ilçesi Beşköy Beldesi'nde meydana gelen sel felaketi esnasında ve sonrasında yaşananların mikro ve makro düzeyde sosyokültürel ve toplumsal bellek odağında ve farklı disiplinlerce kapsamlı olarak daha önce ele alınmadığı belirlenmiştir. Çalışmada yazılı ve görsel basına yansıyan haberler, sözlü tanıkların anlattıkları ve destan, ağıt gibi sözlü anlatımlardan hareketle sel felaketi afet folkloru kapsamında incelenmiştir. *Afet folkloru;* deprem, sel, heyelan, çığ, yangın, salgın gibi çeşitli doğa olaylarının sebep olduğu yıkım esnasında ve sonrasında halkın yaşadıklarının maddi ve manevi kültüre yansımaları olarak tanımlanabilir.

1998 senesinde Beşköy'de yaşanan sel felaketine, yazılı ve görsel basında 5N1K kapsamında yer verildiği görülmektedir. Medya tarihinde, "Ne oldu?" sorusuna, "Sel oldu." yanıtı verilirken toplumsal bellek, "Kıyamet koptu, Tufan oldu." yanıtını vermektedir. "Sel ne zaman oldu?" sorusuna medya tarihi, "7 Ağustos 1998 tarihinde Cuma akşamı oldu." yanıtını verirken sözlü tarih, tam tarihi söylemenin yanında "Akşam ezanı okunduktan hemen sonra oldu." demektedir. "Sel neden/niçin oldu?" sorusuna medya tarihi, "Aşırı yağıştan oldu." yanıtını verirken sözlü tarih, "Allah'ın bir uyarısı, cezası nedeniyle oldu." demektedir. "Nerede oldu?" sorusuna medya tarihi, "Trabzon'un Köprübaşı ilçesi Beşköy beldesinde oldu./ Adnan Kahveci ve Recep Yazıcıoğlu'nun memleketinde oldu." yanıtını verirken sözlü tarih, kişilerin barındığı, gezdiği, misafirliğe gittiği, sığındığı kısaca yaşadığı yeri imlemektedir. "Kim etkilendi?" sorusuna medya tarihi, "47 kişi hayatını kaybetti." yanıtını verirken sözlü tarih, hayatını kaybedenlerin her birinin biyografisi hakkında detaylı bilgi vererek 47 kişiyi şehit

olarak nitelemektedir. Medya tarihi ve sözlü tarih arasındaki benzerlik ve farklılıklar, etik ve emik bakış açısıyla açıklanabilir.

Selin birinci dereceden mağduru olan dört kişiyle yapılan görüşmede kaynak kişilerin 1998 selini anlatırken aynı yerde daha önce cereyan eden 1929 seline ve buna tanık olan yakınlarının kendilerine anlattıklarına atıfta bulunmuşlardır. Kaynak kişiler, 1929'dan yaklaşık 70 yıl önce yine aynı yerde bir sel olduğunu, 1929 selinin ikinci, 1998 selinin ise aynı yerde yaşanan üçüncü sel olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum, L.Raglan'ın halk hafızası için söylediği kuşaklar arası aktarımda bir bilginin en fazla yüz elli yıl belleklerde kalabildiği fikriyle de örtüşmektedir. Halkın deneyim ve tecrübelerinden hareketle halk meteorolojisine dayalı olarak, "Bundan yaklaşık 70 yıl sonra burada yine sel olacak, artık korkmuyoruz." demesi esasen coğrafi şartlar ve doğa olaylarının tekrar edilmesiyle ilgilidir.

Coğrafi şartlara bağlı olarak bölgede "sel belleği" mevcut olup tanıklar, sel felaketini öznel bakış açısıyla ve detaylı olarak tasvir etmişlerdir. Halk bilimi kapsamında 1998 selinin; halk takvimiyle, atalar kültüyle, halk inançları ve göç olgusuyla doğrudan ilişkili olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye genelinde 1999 depremi nasıl ki "ulusal bellek" ve "ulusal halk takvimi" işlevi görüyorsa 1998 Beşköy sel felaketi de "yerel bellekte" ve "yerel halk takvimi" işlevi görmektedir. 1998 selinin yine doğa felaketi olan 1999 depremi ile ilişkilendirilerek verilmesi bir başka ifadeyle "Sel, 1999 Sakarya depreminden bir yıl önce oldu." ifadesi yerel bellek bilgisinin ulusal bellek bilgisi üzerinden inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, "Sel olduğunda üç aylıktı, Sel senesinde evlendi, Sel senesinde askere gitti." gibi ifadeler de halk takvimi işlevini örneklendirir.

Selin atalar kültü bağlamında değerlendirilmesi ise, selde hayatını kaybedenlerin kutsal bir başka ifadeyle "şehit" kabul edilmesi, ölenleri anmak üzere bir anıt yapılarak ve ölenlerin adlarının anıta yazılması, devlet erkinin anma programları tertip etmesi, ölenlerin adını yaşatmak için adlarının yeni doğan çocuklara verilmesi, selin olduğu mekânın toplumsal bellekte kutsandığını gösterir.

Selin halk inancıyla olan ilişkisine memorat türünde anlatılar ve rüyalar örnek verilebilir. Ayrıca, selin olduğu yer hakikatte mezarlık olmasa da halk belleğinde mezarlık gibi düşünülerek, düğün alayı-

nın bu yerden geçerken silah atmaması ve müziğe ara vermesi söz konusudur.

Sözlü tanıkların selle ilgili vurguladığı bir diğer önemli husus ise göç olgusudur. Bir anlamda sel tarihinin göç tarihiyle doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Kaynak kişiler hem 1929 hem de 1998 sellerinin ortak çıktısı olarak göç ediminden bahsetmiştir. Göç sosyolojisi açısından Karadeniz'den Batı'ya yapılan nüfus akışı açıklanırken daha çok "işsizlik, arazinin bölünmesi, aileler arası çatışmalar, eğitim ve sağlık olanaklarına yeteri kadar erişememe" gibi nedenler gösterilmektedir. Genel olarak bu sorunlar belirleyiciyken esasında sel felaketinin yaşandığı bölgelerde göçün ivme kazanmasında sel mağduriyetinin birinci etken olduğu söylenebilir. Selden önceki ve sonraki bölgenin demografik yapısı bu savı destekleyecektir.

Beşköy sel felaketine dair medyadaki haberlerde, 5N1K sorularına yanıt vermenin yanında, devlet erkinin bölgeye ziyaretleri, yapılan yardımlar hakkında da detaylı bilgi verildiği görülmektedir. Medya daha çok selin maddi hasarı ve can kaybı hakkında bahsederken devletin halkın yanında olduğu ve halkın yaralarını saracağı yönünde bir söylemi söz konusudur. Basındaki haberlerde vurgulanan bir başka özellik ise sel bölgesinin aynı zamanda devletin bürokrasisinde önemli olan kişilerin memleketleri olması açısından da gündeme gelmesidir. Maliye Bakanı Adnan Kahveci ve Erzincan Valisi Recep Yazıcıoğlu'nun doğduğu köy olması açısından da haberlere konu olduğu anlaşılmaktadır. Benzer durum, 1998 seli mağdurlarının tanıklığında da karşımıza çıkmaktadır. Kaynak kişiler, hayatını kaybedenler hakkında bilgi verirken benzer şekilde açıklama yapmıştır: "Şimdi Ticaret Bakanı Mehmet Muş var ya onun dedesi Halil Çakal da selde gitti." ve "Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakan yardımcı var ya Hasan Suver, onun annesi, babası, oğlu da selde hayatını kaybetti." gibi. Medyada ve sözlü kültür ortamında hayatını kaybedenler ulusal bellekte bilinen kişilerle ilişkilendirilerek sunulmuştur.

Halk tanıklığı dışında sele dair önemli bir başka kayıt da selle ilgili yazılan şiirlerdir. Karadeniz halk şairlerinin önceki yıllarda yaşanan sellerle ilgili ağıt ve destan türünde eserlerine tesadüf edilmektedir. Her ne kadar bu şiirler halk edebiyatı geleneği içindeki ağıtla doğrudan ilişkili olmasa da bir başka ifadeyle sözlü kültür ortamında ağıt tarzında söylenmese de bu şiirler, sözlü tarih kaydı olarak önemlidir.

Beşköy sel felaketiyle ilgili biri anonim olmak üzere toplam altı şiir tespit edilmiştir: 1. Mustafa Nihat Malkoç-Beşköy Sel Felaketinde Ölenlerin Anısına, 2. Yaşar Miraç-Beşköy Destanı, 3. Mikdat Bal-Beşköy Derler Adına, 4. Anonim- Mezirealti (Besköy) Sel Felaketi 1998, 5. Mustafa Ergün-Beşköy Sel Felaketi Destanı, 6. Adem Ekiz, Onur Atmaca, Murat Kurt-7 Ağustos 1988 Beşköy Sel Felaketi.

Bu şiirlerde olayın gerçekleşme zamanı, mekânı ve etkilenen kişiler hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Şiirlerde ölen kişilerin isimleri, lakapları, köyleri, meslekleri, kişilikleri gibi özellikleri hakkında bilgi verilirken aynı zamanda bölgenin coğrafi, fiziki ve beşeri özellikleri hakkında da açıklama yapılmaktadır. Ayrıca şiirlerin bir kısmı taşlama ve şathiye türünün özelliklerini taşır. Şiirlerin ortak özelliği ise ölenlerin rahmetle anılarak duayla/alkışla bitirilmesidir.

Dipnotlar

1 1998 yılında Beşköy'de yaşanan sel felaketini dolaylı da olsa konu edinen araştırmalardan bazıları için bkz: (İsmailoğlu vd.1999; Bahadır, 2014; Gürgen, 2004; Öztürk ve Uzuntaş 2019).

2 1998 Trabzon-Beşköy selinde 60 kişi ölmüş ve 1000 kişi selden etkilenmiştir. Yine 1998 yılındaki Batı Karadeniz sel ve taşkınlarında ise 10 ölü, 47 yaralı, 40 000 evsiz ve 1 200 000 etkilenen belirlenmiş ve 1 milyar dolar zarar ortaya çıkmıştır (EMDAT, 2005'den akt. Yaşar Korkanç ve Korkanç, 2006: 45). "Sel ve taşkınların toplum sağlığı üzerinde, ölüm, yaralanma, evsiz kalma, çeşitli hastalıklara neden olma vb. gibi etkileri bulunmaktadır. Sel ve taşkınların toplum sağlığı üzerindeki direkt ve indirekt etkileri sonucunda, hemen her yıl önemli oranda maddi ve manevi zararlar meydana gelmektedir" (Yaşar Korkanç ve Korkanç, 2006: 48).

3 Beşköy sel felaketinde hayatını kaybedenlerin sayısı farklı kaynaklarda 43, 47, 50, 60 gibi bilgiye tesadüf edilmektedir. Çalışmada hayatını kaybedenler adına yapılan anıtta 44 kişinin adları, memleket ve mahalle bilgileri isimlerinin yanına kaydedilmiştir. Ölenlerin sayısının 47 olarak kabul edilmesi ise sel esnada fındık toplamak için Gürcistan'dan gelen ve kimlikleri bilinmeyen ve çadırlarındayken sele kapılan 3 kişinin olduğunun bilinmesinden kaynaklanmaktadır. Anıtta Yılmazlar Mahallesi'nden 11 kişi, Büyükdoğanlı Mahallesi'nden 1 kişi, Küçükdoğanlı Mahallesi'nden 3 kişi, Konuklu Mahallesi'nden 5, Dağardı Mahallesi'nden 8, Artvin'den 7, Akçaabat'tan 1, Maçka'dan 1, Vakfıkebir'den 3, Çaykara'dan 3, Emirgan'dan 1 kişi olmak üzere 44 kişinin ismi yer almaktadır. Hayatını kaybedenlerin isimleri şöyledir: "Dursun Suver, Ayşe Suver, Haldun Suver, Rifat Kahveci, Fatma Kahveci, Süleyman Kahveci, Kenan Kahveci, Halil

Çakal, Niyazi Özgören, İsmail İskenderoğlu, Musa Uludağ, Hasan Altuncan, Hüseyin Dağkuş, Orhan Dağkuş, Zekeriya Özbek, Yusuf Aydın, İlhame Aydın, Tuğba Aydın, Adil Öztürk, Meryem Öztürk, Fatih Öztürk, Fatma Görmüş, İbrahim Yılmaz, Özgür Yılmaz, Erdem Yılmaz, Hayrettin Aydın, Fikret Görmüş, Mustafa Karaaslan, Hatice Karaaslan, Mümine Karaaslan, Dr. Mevlüde Karaaslan, Emre Karaaslan, M.Akif Karaaslan, Musa Karaaslan, Muhammet Hacıhaliloğlu, Yusuf Ergün, Alim Taş, Şahin Taş, Sulbiye Taş, Seda Taş, Fatma Taş, Emine Taş, Anıl Taş, Mustafa Geldi".

4 1929'da Beşköy'de yaşanan selden dolayı Maçka'ya göç etmek zorunda kalan yöre sanatçılarından kemençeli âşık Adnan Yılmaz'ın biyografisinde "sel" ve "göç" ilişkisinden bahsedilir. "Ailesi aslen Trabzon'un Köprübaşı'na bağlı Yılmazlar köyünden olup sel felaketi nedeniyle 1929 tarihinde Maçka'ya yerleştirilir" (http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/adnan-yilmaz). 1929 seli ve göçle ilgili bir başka bilgi ise şöyledir: Felaketin öncesinde bile yoksulluğun pençesinde olan Of ve Sürmene'de açlık tehlikesi baş gösterince bölge halkının tahliyesi uygun görülmüş, devlet eliyle dış göç 1929 Ağustos ayında başlayıp 1 yıl kadar sürmüştür. Bazı köylerin halkının büyük çoğunluğu Maçka ilçesinde Rumlarca mübadelede boşaltılan mülklere yerleştirilirken kimi felaketzedeler Gümüşhane'nin Bayburt kazası başta olmak üzere Erzurum, Samsun, Van'a gönderilmiştir. Of'tan 375 haneden 1.777 kişi ile ve Sürmene'den 193 haneden 989 kişi Maçka'da çeşitli köylere yerleştirilmiştir. 1930 yılında Bayburt'a nakledilmesi planlanan 7.389 kişinin ise Bayburt'ta yeterli boş arazi bulunamayınca, Maçka'ya yerleştirilmesi uygu görülmüştür. 1935 yılında Sürmene'nin Vizera köyünden 13 evde 60, Büyük Zimla köyünde 7 evde 45, Zavzaka köyünde 1 evde 7 ve Humurgan köyünde 2 evde 12 nüfus olmak üzere 23 evde 124 nüfus, toprakları olmadığı için geçim sıkıntısı çektikleri anlaşıldığından yol paraları kendilerine ait olmak üzere Erzurum'a bağlı Tercan kazasında iskân edilmiştir. 1936'da Of, Rize, Sürmene, Trabzon halkından 69 evde 419 nüfus, toprakları olmadığı için kendi istekleriyle Samsun Vilayeti'ne bağlı Sinemetaş köyüne yerleştirilmiştir (https://ozhanozturk.com). Ayrıca 1998 Beşköy selinin göçle ilişkisini değerlendiren makale için bakınız: "Trabzon'un Köprübaşı ilçesine bağlı Beşköy beldesinde 7 Ağustos 1998'de meydana gelen 43 kişi yaşamını yitirdiği sel felaketi sonucunda, halkın bir kısmının Gökçeada'da iskân edilecekleri açıklanmasına rağmen adaya gelen olmamıştır" (Özören Kahraman, 2005: 47).

5 "Şifahî Haberler" başlığı altında, Kendisinin yahut başkalarının başından geçenleri manzum veya mensur hikâyeler tarzında nakledenlerin rivayetleri tarihlere menba olan "haber"lerin en eski şeklidir. Eğer bu şifahî haberler, olup geçen hadiseler hakkında, bu hadiseleri gören yahut görmeyen birisinin sözlerinin birçok meçhul adamlar ağzından tekrar edilerek aldığı şayialar mahiyetinde olurlarsa, biz buna"simâ'i haberler" (bruits) yahut Doğu Türkçesinde "uzun kulak haberleri" diyoruz. Eğer

şifahî haberler, olup geçen hadiseler hakkında başta kimin tarafından söylendiği çoğunca belli olmayıp bir halk veya camia malı, onun umumi hatıraları şeklini almış haberler yahut sözler ise, bunların tarihî hadiselere çok sadık kalıp manzum olanlarına "tarihî şiirler", araya fazla şîriyet karıştırılmış olanlarına "destan" diyoruz. Bu şifahî rivayetlerin nevileri kabilinden olmak üzere bir de mankıbe (leğende) ve "hikâye ve letâif" (anecdote), "tarihi esasa müstenid atalar sözü" ve "fıkralar" da şifahî rivayetler halk içinde yaşar (Togan, 1981: 38-39).

6 Medyaya yansıyan haberler için bkz: 07-08 Ağustos 1998 Trabzon Selleri 07-08 Ağustos 1998 tarihleri arasında Trabzon iline bağlı Sürmene, Of, Hayrat, Köprübaşı, Dernekpazarı ve Çaykara ilçelerine bağlı belde ve köy yerleşim birimlerinde şiddetli yağışlar sonucu heyelan ve taşkın afetleri meydana gelmiştir. 07 Ağustos 1998 Cuma akşam 17.00' da başlayan yağışlar, 08 Ağustos 1998 Cumartesi günü saat 03.00' a kadar devam etmiş ve Sürmene, Solaklı ve Baltacı bölgelerinde seller etkili olmuştur. Sürmene'de seller yıkıcı etkisini göstermiş mal ve can kayıplarına sebep olmuştur. Ayrıca ilçede binalar yıkılmış, ulaşım yolları, sanat yapıları ve önemli miktarda tarımsal zararlar ortaya çıkmıştır (DSİ 22. Bölge Müdürlüğü, 1998'den akt. Karadeniz, 2020: 20). Karadeniz'i ikinci kez vuran sel felaketi, bir köyü yok etti. İki gün sonra ancak ulaşılabilen ve 100'den fazla binaya sahip Beşköy beldesinde sadece 4 bina ayakta kalmayı başardı. Adnan Kahveci Recep Yazıcıoğlu'nun memleketi olan Beşköy'de, camide toplanan köylülerden 50'si sel sularına kapılarak kayboldu. Trabzon'da geçen cuma akşamı başlayan ve gece boyu devam eden şiddetli yağışların neden olduğu can ve mal kaybı, bölgeye ancak dün öğleden sonra ulaşılınca ortaya çıktı. 7 kişinin yaşamını yitirdiği selde 50 kişi de kayboldu. Bölgede inceleme yapan Devlet Bakanları Eyüp Aşık ve Hikmet Sami Türk, facianın boyutlarının korkunç olduğunu söylediler. Köprübaşı İlçesine bağlı Beşköy Beldesi'ne felaketten 2 gün sonra, dün ulaşılabildi. Merhum bakanlardan Adnan Kahveci ile Erzincan Valisi Recep Yazıcıoğlu'nun memleketi olan Beşköy'de 100'den fazla binadan sadece 4'ü ayakta kalabildi. Camide toplanan 50 kişi, cami selden yıkılınca kayboldu. Karayolu bağlantısı kesildiği için henüz yardım da ulaştırılamadı. Beşköy beldesi, bir vadi içinde yer alıyor. Felaket de heyelanla geldi. Vadinin bir tarafını kapatan heyelanın oluşturduğu baraj, kısa süre sonra suyun basıncına dayanamayarak patladı ve Beşköy beldesini haritadan sildi (https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bir-koy-yok-oldu). Trabzon'un Köprübaşı ilçesine bağlı 2 bin 500 nüfuslu Beşköy beldesi, şiddetli yağışların arkasından gelen heyelan ve selle haritadan silindi. Dağardı, Konuk, Yılmazlar, Büyük Doğanlı ve Küçük Doğanlı köylerinin birleşmesiyle oluşturulan ve Beşköy adı verilen beldede, sadece 4 bina ayakta kalabildi. Azgın seller ve heyelan, aralarında cami ve okulun da bulunduğu tüm binaları yuttu. Selden, belediye binası da nasibini aldı ve tamamen çöktü. İki oğlundan haber alamayan Ali Dağkuş, olayı duyar duymaz Samsun'dan gelip

Beşköy'e yürüyerek çıktığını anlattı, şöyle dedi: "Olay gecesi saat 01.00 sıralarında beldeye hareket ettim. Sabahın erken saatlerinde de vardım. Canlı kimse yoktu. Oğullarımın olabileceği yerler çamur deryasıydı. Tırnaklarımla kazıp aramaya çalıştım. Bu arada Konuk Mahallesi Muhtarı Mustafa Öztürk yanıma geldi. Beraber aradık, ama ellerimizle bir şey yapamayacağımızı anlayınca oturup ağladık. Biz kendi imkanlarımızla ulaştık ama devlet gidememiş?" (https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bir-koy-yok-oldu-).

7 Ölenlerin adının olduğu anıtta Hakan Suver değil, Haldun Suver yazılmaktadır.

8 Memorat, "Tabiatüstü ferdi bir tecrübenin yaşayan veya ondan dinlemiş birisi tarafından anlatılan şahsa bağlı hikâye" (Kvideland, 1991: 19'dan akt. Çobanoğlu, 2015: 25) olarak tanımlanır.

9 Fıkra metni için bkz: (Çelik, 2005a: 193).

10 1998 Beşköy sel ağıdı ya da destanıyla ilgili internet ortamındaki paylaşımların altında okuyucu ya da dinleyici yorumlarının bulunması Çalış Ersöz'ün "Toplum sadece âşığın mekânsal olarak yanında bulunarak toplumsal belleğe katılmaz; internetin bu belleğe halkı katma konusunda da önemli işlevi vardır" (2013: 140) fikrini destekler.

11 Şairin biyografisi için bkz: http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mustafa-nihat-malkoc

12 **Beşköy Sel Felaketinde Ölenlerin Anısına...**Ağustosun yedisi akşam kararıyordu/Yapraklar dallarında erken sararıyordu/Milenyuma girerken Beşköy'de zaman durdu/ Manahoz deresinde sanki sular kudurdu/ Beşköy'de kızıl ateş düştüğü yeri yaktı/Yürekler parçalandı, gözlerden kan yaş aktı/Gökten boşalan yağmur kırk üç cana mal oldu/Gönül bahçelerinde nice çiçekler soldu/Beşköy'ün orta yeri haritadan silindi/Nihayet yağan yağmur şafak vaktinde dindi/Kısa zaman içinde set set kabardı sular/Kuruldu dere boyu ecel denen pusular/On yıl oldu dinmedi annelerin gözyaşı/Anladık ki dünyada sağlık her işin başı/Gül yüzlü hatıralar birden karıştı suya/Beşköy'ün sakinleri daldı sonsuz uykuya/Rüzgâr ufka taşıdı fırtınanın sesini/Gökler ruha dinletti sonsuzluk bestesini/Kudurdu dere tepe, verdik onlarca kurban/Sonsuzluğa açıldı gönül göğünde zaman/Ne yazık ki Beşköy'de bedel ödendi canla/Yüzleşti yaşayanlar çetin bir imtihanla/Faniler meleklerin bindi kanatlarına/Manahoz da ağladı onca feryatlarına/Dağ gibi dertlerinle yürekçiğimi dağla! .../Gözyaşın gözyaşımdır ağla Beşköy'üm ağla! .../Beşköy'de onca civan sonsuz âleme göçtü/Küllenmedi acımız aradan on yıl geçti/Ölmek kaderde varsa faniler âh neylesin?/Beşköy şehitlerine Allah rahmet eylesin (Mustafa Nihat Malkoç) https://www.antoloji.com/beskoy-de-solan-guller-siiri/?siralama=p

13 **Beşköy Destanı** (sevgili Birgül ve ayhan yavuz'a)/Bi sel geldi oy uşak/Dağ tepeyi aşırdı/Dere döndü denize/Yatağuni şaşirdi/Oy anacuğum benum/Yer göğe karuşurdi/Oy gidi nenecuğum/Kıyamet bağrışirdi/Gürgen dir-

gen demedi/Dal budak dinlemedi/Oy halacuğum benum/Ormanlar akti geldi/Eşeleyip toprağı/Bu köy öldi dediler/Güzelim Beşköy içun/Kara kefen biçtiler/Adi kaldi yadigar/Bizum güzel Beşköy'ün/Dediler olsun mezar/Sakun hiç ellemeyun/Bizum bakanlarumuz/Hızli iş bitururmiş/Beşköy'ün yamacında/Konuşur bilmiş bilmiş/Kalan canlar buyursun/Başka bir memlekete/Karadeniz uşağı/Alışkundur gurbete/E kolaya koşanlar/Yaşaruz size inat/Bir gün Karadeniz'den/Yersunuz elbet tokat/Güzelum güneşara/Çevrulmesun mezara/O Beşköy'un uşağı/Gitmesun gurbetlere/Uyun uşaklar uyun/Yaşar'ın çağrusuna/Karadenizli girer/İşlerin zorlusuna/Biz verursak el ele/Yeteruz derdumuze/Kimse akıl vermeye/Gölge etmesun bize/O güzelum Beşköy'ü/Yapamazlar mezarluk/Oni yeniden kurup/Bütün Karadeniz'e/Eyleyelum nazarluk! (Yaşar Miraç) (Bal, 2009: 410-411)

14 **Beşköy Derler Adına** Köprübaşı'na bağlı, Beşköy derler adına/Suları şırıl şırıl doyum olmaz tadına/Yıldız olmaya namzet her semanın katına/Beşköy'ü bilen bilir, yoktur ondan güzeli!/Ona olan sevgimiz ezelidir ezeli!/Yemyeşil ormanları çayırları ne /güzel!/Küçük büyük bitkiler bayırları ne güzel!/Şad olsun ecdadımız hayırları ne güzel!/Beşköy'ü bilen bilir, yoktur ondan güzeli!/Ona olan sevgimiz ezelidir ezeli!/Bahçeler yeşil yeşil bağları bir başkadır/Komları yaylâları dağları bir başkadır/Ölen meraktan öldü sağları bir başadır/Beşköy'ü bilen bilir, yoktur ondan güzeli!/Ona olan sevgimiz ezelidir ezeli!/Kahve Düzü Hanları, Mavriyas, Sesli Kaya,/Soğuksu Hanları'na yaya çıkalım yaya/İsmail Ağa, Taşlı, bitmez ki saya saya/Beşköy'ü bilen bilir, yoktur ondan güzeli!/Ona olan sevgimiz ezelidir ezeli!/Yükseklerden akarak taşlara vuran dere/Gece gündüz çağlayıp Beşköy'ü yaran dere/Sürmene merkezinden denize varan dere/Beşköy'ü bilen bilir, yoktur ondan güzeli!/Ona olan sevgimiz ezelidir ezeli!/Doksan sekiz yılında taştı Mesal'ın suyu/Kırk yedi kişi ölmüş sel basmıştı Beşköy'ü/Seller ile hep böyle uğraştı çağlar boyu/Beşköy'ü bilen bilir, yoktur ondan güzeli!/Ona olan sevgimiz ezelidir ezeli!/Orada doğan bilir Beşköy'ün değerini/Ona alışık olan sevmez bir diğerini/Ondan ayrı kalanın yakıyor çiğerini/Beşköy'ü bilen bilir, yoktur ondan güzeli!/Ona olan sevgimiz ezelidir ezeli!/Der Mikdati gurbette ayrı kalmak çok acı/Oralıydı Rahmetli Bakan Adnan Kahveci,/Recep Yazıcıoğlu kaderleri ne feci/Beşköy'ü bilen bilir, yoktur ondan güzeli!/Ona olan sevgimiz ezelidir ezeli!/Mikdat Bal (Kayıt Tarihi : 6.11.2008 04:22:00) https://www.antoloji.com/beskoy-derler-adina-siiri/

15 Mezirealti (Besköy) Sel Felaketi 1998/ Mezire altı dediğin/İki dağın arası/Ne zaman sarılacak/Beşköy'ümün yarası/Oy Oy Beşköyümün yarası/Kar yağdı yağmur yağdi /Gene getürdük yazı/Sele suya kapıldı/Şahinoğlu Niyazi/Oy Oy Oy Niyazi oy/Şu Beşköyün içinde/Ne ocaklar söndü/Mezire altının ismi/Mezar altına döndü/Oy Oy Oy/Beşköyüm oy/Hani nerede nerde/Yemyeşil çimeleri/Sele suya kapıldı/Tahtadan köprüleri/Oy Oy Oy/Mevlam felaket verdi/İnsanlar ne eylesun/Orada ölenlere/Allah rah-

met eylesin/Oy Oy Allah rahmet eylesün/Oy Oy Sürmenem Oy https://www.youtube.com/watch?v=leVvpJnvDfs

16 54 dörtlükten oluşan şiirin tamamına değil seçilen bazı mısralara yer verilmiştir: Beş belde köylülerin heyelan şiir fermanı/Okuyup dinleyenler mutlak artar heyecanı/Sel ve taşan dereler götürmüş canı cananı/Mevlaya şikâyet etmemizin gereği var mı? Tufan kopmuştur bu Beş köylü beldede/Trabzon ilinin Sürmene ve Köprübaşına/Beş belde /köylülerimiz hep dönmüş şaşkına/Akşam üstü idi hava kararmıştı haberi verdi/Görnek başlarını kara dumanlar dağları sardı/Semadan gök gürlemişti şimşekler ışık saçtı/Heyelan geliyor bizlere ikaz ve habercisi mi? /Manaho deresi niçin vermedin vize/Şehitleri toplayıp döktün denize/Bu tufan kasırgasız laik mi bize/ Bizlere daha fazla ökeniz var mı? /Kimiler şehit olmuştur kimiler gazi/Şehit olanlardan olsun mevlam razı/Şehinoğullarından terzi Niyazi/Sellerde boğuldu haberiniz var mı? /Zelzele kasırga her şey Mevladan/Günah işleyen insanlar çıkar çileden/Haberiniz var mı bize gelen beladan/Günahsız kullarına Mevla azap eder mi?/ Kanlı nehir kime öfkelisin açıkça söyle/Yetmiş yıldan beri sen taşmadın böyle/Bir izini gösterin bize ve işaret eyle/ Şehitleri bulabilmemize yardımın var mı?/Manaho deresi yok olsun sizin/Ne imam koydu ne de müezzin/Mevladan mı aldın böyle bir izin/ Mevlamızın bundan haberi var mı?/ Bu dere kanlıdır gece gün akar/Çok insan öldürmüş yürekler yakar/Öldürdüğü insanlara koymadı mezar/Bu kadarda hain dere olur mu? /Irmaklar taşmıştı büyük oğuldu/Mustafa Karaarslan feci boğuldu/Doktor kelimesine herkes ağladı/ Böylede dehşetli acı haber olur mu?/Yusuf Ergün dayım sele kapıldı/ Bu acı haberler köye yayıldı/Ölüler sayısı kayıta yazıldı/Kana bulanmıştı Mezire altı/Bilmem feryatları duyanlar var mı?/Sülek oğullarından Dursun Suverdi/ Sular dahi onu aldı nereye götürdü /Okşoho köyünün yeni adı Dağardı/Kalis köyünden sizlere selam/Konuklu köyü yeni adıdır/ Ahmet Yıldız da köyün şehididir/Perişan hali var kimin ahıdır/Ah alan insanlar iflah olur mu?/Yılmazlar köyümüz hali perişan/Ölen şehitlerden yoktur bir nişan/Rahmetle anılsın budur bizden yakışan/Acep ruhlarına Fatiha okuyan var mı?/ Yılmazlar köyümüz perişan hali/Çok şehit vermiştir yanık ehali/Bu köyden çıkar profosör vali/ Bağrı yanıktır bütün köylü ahali/Akan gözyaşlarını dindiren var mı?/ Aspalo dediğin Büyükdoğanlı/ İnançlı Müslüman dinine bağlı/Bir kısmı eşkıya dır eli silahlı/Bilmem ki bunlar ıslah olur mu?/Açkap oğullarından Hasan Yıldırım/Kendisine buradan selam ederim/ Arhancelo köyüdür Küçük doğanlı/Eskiden bu köyden çıkardı evliya veli/ Betridan mahallesi Emirgan köyü/Dağdan akar gelir berraktır suyu/ Adım Mustafa'dır soyadım Ergün/Nasipse gurbetten dönerim bir gün (http://www.beskoyluyuz.biz/g_26/2763-.html).

17 Âşığın biyografisi için bkz: (http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/adem-ekiz)

18 **7 Ağustos 1988 Beşköy Sel Felaketi:** 98 yılının7 Ağustos'unda/Sel afeti yaşandı/Beşköy kasabasında/Günlerden cumaydı/Üç sefer yağmur yağ-

dı/3. Yağışında/Yürekler parçalandı/Şu Mesal Deresi'nde/Büyük baraj oluştu/Onun patlaması ile/Beşköy yerle bir oldu/Kasabayı görenler/Dehşet içinde kaldı/Ordan kopan kayalar/Tam 47 can aldı/Bir sel daha olmuştu/29 yılında/Bir tek kişi ölmüştü/O yıl kasabamızda/Doktor Mevlüde Karaaslan ne ümitlerle okudu/Kim bilebilirdi ki iki misafiri ve ailesiyle bu sel felaketinde öleceklerini...ne tevafuktur ki yıllarca beldemize hizmet veren sağlık memuru Yusuf Aydın ve eşi İlhame hanımı, İmam Adil ve eşi Meryem hanımı biricik kızları ile ebedi aleme yolcu ettik./Mekanlarınız cennet olsun Beşköy emektarları/Ekmek parası için gelen Artvinli fırıncılarımızı ve Gürcü işçilerimizi de ecel Beşköy'de buldu./Kurmaloğlu Halil ve Hakan Suver gibi/Beşköyün Can damarı/Bir doktorumuz vardı/Doktor hanımı seller/Ailesiyle aldı/Taşkıran köyündendi/Sağlıkçı memurumuz/Bıraktın bizi Yusuf/Doğrandı yüreğimiz/Allah rahmet eylesin/Akçaabatlı hocaya/Çok hizmetleri vardı/ Bu bizim kasabaya/Bizim orada vardı/Artvin'li fırıncılar/Geriye bıraktılar/Derin derin acılar/Selle beraber öldü/Üç tane Gürcü işçi/Ekmek parası için/Gelmişlerdi gurbetçi/Tıpkı bu eseri yazan Adem, Onur ve Murat gibi hayatlarının baharında olan genç arkadaşlarımızı da bu sel felaketinde kaybettik./Bir kez daha anladık ki ölümün genç ihtiyar etmediğini etmediğini... E Rasim Hayrettin'in/Eminoğlu Fikret'in/Apokamın İsmail/Sende sellere gittin/Kevenoğlu Hüseyin/Yeni geldi askerden/Doymadı gençliğine/Ayrıldı sevdiğinden/Kıyamet Zekeriyan/Aslan gibi uşaktı/ Arhancelo köyünü/Ölüm haberi yaktı/Şahinoğlu Niyazi/O da sellere gitti/Zavallı annesini/Yalnız bırakıp gitti/Tutuk Fatma hala ile/İki sakat uşağı/Anmadan geçmeyelim/Doğan Bey'in Musa'yi/İbrahim Yılmaz ile/2 delikanlısı/Selle beraber gitti/Şu muhtarın yağcısı Sülenk Dursun Suver'le./Hanımı Ayşe hala/Dağ gibi adam idi/Rahmetli Hasan Pala/Telako Yusuf diye/Herkes onu bilirdi/ Bu sel felaketinde/Yaşamını yitirdi/Her olayın Elbette görülen ve görülmeyen birçok sebebi vardır. Benzeri afetleri bir daha yaşamamak için maddi ve manevi tedbirleri elden bırakmamak dileğiyle şehitlerimize rahmet, yüreği yananlara sabır ve siz dinleyenlerimize de hayırlı ömür dileklerimizle. Hepinize selam olsun, selam olsun selam olsun... bizim beldemiz idi./Ha bu mezire altı/Ne kadar güzel idi/Tanınmaz bir hal aldı/Bütün gelip gidenler/Ve vaatler verdiler/Aradan yıllar geçti/Beşköy'ü unuttiler/Allah'ım böyle seller/Daha tekrarlanmasın/Dilerim Allah'ımdan/Daha canlar almasın/Böyle acı kullara/Allah nasip etmesin/Ölen tüm halkımıza Allah rahmet eylesin. https://www.youtube.com/watch?v=TA2zDSOvgAE

Sözlü Kaynak Kişiler

Fatma Bayram, 1966 Trabzon Köprübaşı/Konuklu Köyü, Lise mezunu, ev hanımı [20 Şubat 2022 E. Çakır tarafından telefonla yapılan görüşme kaydından alınmıştır, ses kaydı E. Ç'nin arşivinde kayıtlıdır].

Hatice Aydın, 1953 Trabzon Beşköy Büyükdoğanlı, okuma yazma biliyor, ev hanımı, Bursa'da yaşıyor [8 Mayıs 2022 tarihinde E. Çakır ile yapılan görüşme kaydından alınmıştır].

Salih Suver, 1944 Trabzon/ Beşköy Yılmazlar Mahallesi, ortaokul mezunu, okulda hizmetli emekli, Beşköy merkezde yaşıyor [E. Çakır tarafından 6 Mayıs 2022 tarihinde yapılan görüşme kaydından alınmıştır].

Yakup Güler, 1951 doğumlu, Trabzon/Maçka doğumlu (Beşköy/Konuklu), serbest meslek, emekli [21 Şubat 2022 tarihinde Emine Çakır tarafından telefonla yapılan görüşme kaydından alınmıştır, ses kaydı E. Çakır'ın arşivinde mevcuttur].

Kaynakça

ASSMANN, Jan, *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik,* (Çev. A. Tekin). Ayrıntı, İstanbul 2015.

BAHADIR, Muhammed, "Samsun'da Meydana Gelen 4 Temmuz ve 6 Ağustos 2012 Taşkınlarının Klimatik Analizi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi.* 29, 2014, 28-50.

BAL, Mehmet Akif, *Bir Şiirdir Trabzon Osmanlı'dan Günümüze Trabzon Şiir Antolojisi,* Trabzon Kitaplığı/I, Ankara, 2009.

....., *Kronolojik Trabzon Tarihi Kuruluşundan Günümüze Gün Gün Trabzon*, Trabzon Kitaplığı VII, İstanbul, 2013.

BALCI, Mahmut, *Halkın Valisi Recep Yazıcıoğlu*, (Hzl. Mahmut Balcı), Gündem, İstanbul, 2003.

BALİ, Muhan, *Ağıtlar*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara,1997.

BAŞGÖZ, İ. ve TİETZE A., *Türk Halkının Bilmeceleri*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999.

BAŞGÖZ, İlhan, "Ağıt, Sosyal Tarih ve Etnografya", *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Müzelenmesi*, (hzl. M. Ö. Oğuz vd.), Gazi Üniversitesi THBMER, Ankara, 2004.

BORATAV, Pertev Naili, *Folklor ve Edebiyat II*, BilgeSu, Ankara, 2017.

CAUNCE, Stephen, S*özlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, (Çev. B. B. Can ve A. Yalçınkaya), Tarih Vakfı Yurt, İstanbul, 2011.

ÇAKIR, Emine (2019). "Mustafa Nihal Malkoç", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü,* http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mustafa-nihat-malkoc, erişim tarihi 12.3.2022.

ÇAKIR, Emine (2021). "Adem Ekiz", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü,* http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/adem-ekiz, erişim tarihi 12.3. 2022.

ÇAKIR, Emine (2021). "Adnan Yılmaz", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü,* http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/adnan-yilmaz, erişim tarihi 5.5.2022.

ÇALIŞ Ersöz, Ferya, *Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri,* Gazi, Ankara, 2013.

ÇELİK, Ali, *Erzurum Tifnik Altınbulak Köyü Halk Edebiyatı*, (Yay. Hzl. C. Gökşen), Akademisyen, Ankara, 2020.

....., *Manilerimiz ve Trabzon Manileri*, Akçağ, Ankara 2005b.

....., *Trabzon Çaykara Halk Kültürü*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2005a.

ÇOBANOĞLU, Özkul, *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Akçağ, Ankara, 2000.

.....,*T arihte ve Günümüzde Türk Boylarının Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Akçağ, Ankara, 2020.

....., *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları,* Akçağ, Ankara, 2015.

DİLÇİN, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi,* TDK, Ankara, 2000.

DUMAN, Mustafa, *Trabzon Halk Kültürü,* Heyamola, İstanbul, 2011.

ELÇİN, Şükrü, *Türk Bilmeceleri,* Millî Eğitim, İstanbul, 1970.

ERSOY, Ruhi, *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi*, Akçağ, Ankara, 2009.

GEZER, Seyit, "Ağıt Metinlerinin Sözlü Tarih Belgesi Niteliği -Sel Ağıdı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9. 42, 2016, 658-666.

GÖRKEM, İsmail, T*ürk Edebiyatında Ağıtlar*, Akçağ, Ankara, 2001.

Gürgen, Gürcan, "Doğu Karadeniz Bölümü'nde Maksimum Yağışlar ve Taşkınlar Açısından Önemi", *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* C.24, 2, 2004, 79-92.

İSMAİLOĞLU, Şanver vd., "Aşağı Filyos Vadisi; Bartın, Karabük, Alaplı (Batı Karadeniz) Yörelerindeki Seller ve Heyelanlara İlişkin Rapor", Ankara, 1999.

KARADENİZ, Kemal, *Trabzon İlinin Sürmene İlçesinde Halkın Afet Profili: Farkındalık ve Hazırlık Seviyelerinin Belirlenmesi*, Yüksek Lisans Tezi. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Afet Yönetimi Anabilim Dalı, 2020.

KYVİG, D. E. ve MYRON A. M., *Yanıbaşımızdaki Tarih*, (Çev. N. Özsoy),Tarih Vakfı Yurt, İstanbul, 2016.

OY, Aydın, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul, 1972.

ÖRNEK, Sedat Veyis, *Türk Halkbilimi,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

ÖZÖREN Kahraman, Selver, "Gökçeada'da Göçlerin Nüfus Gelişimi ve Değişimi Üzerine Etkileri", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 3 (2), 2005, 39-53.

ÖZTÜRK, Serkan ve UZUNTAŞ, Ömer, "Türkiye'deki Sel ve Taşkın Yönetmelikleri Üzerine Bir Değerlendirme: Farklı Ülkeler ile Karşılaştırma ve Yasal Boşluk Analizi" *The Journal Of International Scientific Researches* 4(2), 2019, 146-161.

PROPP, Vladimir, *Folklor Teori ve Tarih*, (Çev. N. Hasgül, T. Tanyel), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 1998.

RAGLAN, Lord, "Tarih ve Mit", *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2.* Çev. Levent Soysal. Geleneksel, Ankara, 2005.

SOYKUT, İ. Hilmi, *Türk Atalar Sözü Hazinesi*, Ülker, İstanbul, 1974.

THOMPSON, Paul, "21.Yüzyılda Sözlü Tarih İçin Potansiyeller ve Meydan Okumalar", *Kuşaklar, Deneyimler ve Tanıklar Türkiye'de Sözlü Tarih Çalışmaları Konferansı*, (Yay. Hzl. A. İlyasoğlu ve G. Kayacan), Özener, İstanbul, 2006.

....., *Geçmişin Sesi Sözlü Tarih*. (Çev. Ş. Layıkel), Tarih Vakfı Yurt, İstanbul, 1999.

TOGAN, Zeki Velidi, *Tarihte Usul,* Enderun, İstanbul, 1981.

TOKMAK, Meriç, "Sözlü Tarih ve Derinlemesine Görüşme", *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.* 3, 2016, 83-98.

TURAN, Fatma Ahsen, T*oplumsal Hafıza Ermeni Meselesi*, Gazi, Ankara, 2017.

VANSİNA, Jan, *Tarih Türü Olarak Sözlü Gelenek*, (Çev. E. Teğin), Tün, Ankara, 2021.

YAŞAR KORKANÇ, Selma ve KORKANÇ, M., "Sel ve Taşkınların İnsan Hayatı Üzerindeki Etkileri", *ZKÜ Bartın Orman Fakültesi Dergisi,* C.8, 9, 2006, 42-50.

YILDIRIM, Dursun, *Türk Bitigi,* Ankara: Akçağ, Ankara, 1998.

Elektronik Kaynakça

http://caykaragundem.com/haber/1929-yili-sel-felaketi-ve-caykara--4205.html (3.3. 2022).

http://www.beskoyluyuz.biz/g_26/2763-.html (3.3. 2022).

https://anayurtgazetesi.com/haber/Facianin-uzerinden-20-yil-gecti/667641 (3.3. 2022).

https://ozhanozturk.com/2017/10/04/1929-of-surmene-sel-felaketikaradeniz-sel-heyelan/ (3.3. 2022).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Be%C5%9Fk%C3%B6y,_K%C3%B6pr%C3%BCba%C5%9F% (3.3.2022).

https://www.antoloji.com/beskoy-derler-adina-siiri/ (3.3.2022).

https://www.antoloji.com/beskoy-de-solan-guller-siiri/?siralama=p, (3.3. 2022).

https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bir-koy-yok-oldu-39032974, (3.3. 2022).

https://www.takagazete.com.tr/bolgemiz/beskoy-felaketi-unutulmuyor-h228948.html (3.3. 2022).

https://www.youtube.com/watch?v=leVvpJnvDfs, (3.3. 2022).

https://www.youtube.com/watch?v=TA2zDSOvgAE (3.3. 2022).

Trabzon Türkülerinin Coğrafi Özellikleri

Hasan KARA

Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü

Giriş

Farklı öğelerden beslenen türkülere ilham olan söz kaynaklarının başında coğrafya gelmektedir. Türkülerin sözleri ile coğrafyanın zenginliği arasında bir paralellik vardır. Birçok coğrafi konu ve unsur söz olarak türkülere eşlik ederken adeta türkü ile söz bütünleşmektedir. Türküler yaşanılan coğrafyanın özellikleriyle uyumlu olarak kaynaştığı gibi, coğrafya bir çok özelliği vasıtasıyla türkülere karışır. Bu birliktelik yüzyıllar öncesinden günümüze kadar aynı şekilde varlığını devam ettirmekte ve gelecekte de ettirecektir.

Her milletin olduğu gibi Türk milletinin de, halk müziği ve türküleri, sözlü ve yazılı edebiyatı, masalları, ninnileri, gelenek-görenekleri, destanları, örf ve adetleri, mimari yapı tipleri, yerleşme şekilleri, geleneksel giyimleri, folklorik değerleri vardır. Bu değerler Türk milletini diğer milletlerden kolayca ayırır. Türk milletinin kendine has en önemli değerlerinden ve kültür öğelerinden birisi herkesçe bilinen, söylenen ve sevilen halk türküleridir. Mutlaka türkünün kaynağını aldığı bir mekan ve bir olay bulunmaktadır. Türkü; bu ilk mekandan yolculuğa başlayarak zaman içerisinde farklı yörelerde dolaşıp kollar alan bir nehir gibi geçtiği yerlerin özelliklerini de bünyesine katarak ve gittikçe zenginleşerek bütün topluma mal olan anonim bir türküye dönüşür. Türküler farklı coğrafyaları etkilediği gibi kendisi de o coğrafyalardan etkilenir. Bazen kaynak sahasından yolculuğa çıkıp yüzlerce hatta binlerce km uzaklara taşınarak oralarda milli kültürü yaşatır ve diri tutar.

Türkü; Türk'le alakalı veya Türk milletine ait gibi anlamlara gelmektedir (TDK Sözlük). Türküler; sevda ve ayrılık başta olmak üzere, tabiat, gurbet, akarsu, kahramanlık, askerlik, meslek, ölüm, oyun, hayvan, bitki, başkaldırı, komik olaylar, gökcisimleri, sular, meteorolojik olaylar, insanlar, yerleşimler ve yerel unsurlar gibi çok farklı öğelerden ana temalarını almaktadır. Kültürün vazgeçilmez bir parçası olan türküler çok uzun yıllar boyunca nesilden nesile aktarılarak, sözleri ezberlenerek, yaşanarak ve yaşatılarak varlığını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Zaman içerisinde türkülerin ezgilerinde ve sözlerinde farklı yörelerde değişiklikler meydana gelmektedir.

Materyal ve Metot

Karadeniz bölgesinin doğu bölümünde yer alan Trabzon ili adına kayıt edilmiş olan türküler türkü sözlerinde geçen coğrafi unsurlar ve özellikleri açısından incelenmiştir. Türkülerin iki ana unsuru ezgisi ve türkü sözleridir (Akpınar, 2012: 255). Bu araştırmada Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) Türk Halk Müziği Repertuarında yer alan Trabzon türküleri ve Trabzon'u ilgilendiren Doğu Karadeniz kaynaklı türküler belirlenerek bu türkülere ait sözler değerlendirilmeye alınmıştır. Çalışmanın sınırlandırılmasında üç cilt halinde yayınlanan TRT Müzik Dairesi Türk Halk Müziği Repertuvarı (Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi 1 ve 2, 2006), (Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi 3, 2002) ve TRT repertuvarına göre daha önceden Trabzon türkülerini ele alan tezler, araştırmalar ve Trabzon türküleri ile ilgili olduğu değerlendirilen çalışmalar referans olarak alınmıştır (Öncü, 2011). Günümüzde sayısız Trabzon türküsü bulunmasına rağmen bu çalışmada sadece TRT repertuarında kayıtlı olan türküler değerlendirilerek TRT repertuarında kayıtlı olmayan türkülere yer verilmemiştir.

Aynı türkü sözleri içerisinde birden fazla geçen veya defalarca nakaratlarda tekrarlanan aynı coğrafi öğe/unsur sadece bir kez geçiyormuş gibi kabul edilerek sonraki tekrarlar değerlendirilmeye alınmamıştır. Takdir edileceği üzere bir türkü içerisinde onlarca değişik coğrafi terim geçtiğinden dolayı birbirinden çok farklı bu coğrafi terimler; daha kolay anlaşılabilmesi için coğrafi açıdan belirli ana gruplar halinde kümelendirilerek incelenmiştir. Farklı türkülerde geçen aynı coğrafi terimin birden fazla anlamı var ise; terim her türküde hangi anlamı ifade ediyorsa o gruba dahil edilmiştir. Örneğin bir türküde

geçen gök kelimesi mavi anlamı taşırken, diğer türküde aynı kelime gökyüzü anlamında kullanılmış ve kendi gurubuna dahil edilerek incelenmiştir.

Trabzon Yöresi

Karadeniz; Türkiye'nin kuzeyinde yer alan bir iç denizin adıdır. Aynı zamanda Türkiye'nin kuzeyinde batıda Sakarya ırmağı doğusundan başlayarak doğuda Gürcistan sınırına kadar uzanan geniş bir coğrafi bölgeye de ad olmuştur. Kara, taşıdığı renk anlamının yanısıra yön anlamında da kullanılmakta ve kuzey yönünü ifade etmektedir. Kendi içerisinde üç alt bölüme ayrılan Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü; dağların yüksekliği, yağış miktarının fazlalığı, bitki örtüsü zenginliği ve kültürel özellikleriyle Karadeniz denildiğinde ilk akla gelen kısımdır. Doğu Karadeniz kıyı koridorunun ortasında bulunan Trabzon yöresi; coğrafi konumu ve diğer özellikleri yönüyle tam olarak Karadeniz'i temsil etmektedir.

Doğudan Rize, batıdan Giresun, güneyden Bayburt ve Gümüşhane illeri ile komşu olan Trabzon, kuzeyden de Karadeniz ile çevrelenmektedir. 4.629 km² yüzölçümüne sahip Trabzon ilinin 18 ilçesi bulunmaktadır. Bu ilçelerden en geniş alan kaplayan Maçka ilçesi 925 km², en küçük yüzölçümüne sahip Çarşıbaşı ilçesi ise 66 km² alana sahiptir. Geriye kalan diğer ilçelerin yüzölçümleri ise 925 km² ila 66 km² aralığında farklı alanlara sahiptir (Tablo 1).

İlçe Adı	**Yüzölçümü (km²)**	**İlçe Adı**	**Yüzölçümü (km²)**
Maçka	925	Tonya	176
Çaykara	574	Sürmene	166
Araklı	464	Şalpazarı	161
Akçaabat	375	Arsin	157
Of	258	Vakfıkebir	141
Hayrat	244	Düzköy	125
Ortahisar (Merkez)	235	Dernekpazarı	89
Yomra	200	Beşikdüzü	84
Köprübaşı	189	Çarşıbaşı	66
		Trabzon İli Toplam Yüzölçümü	**4.629**

Tablo 1. Trabzon ve İlçelerinin Yüzölçümleri

Trabzon Türkülerinin Alt Yöreleri

Trabzon yöresinde TRT repertuarına kayıtlı 100 âdeti kırık hava ve 4 âdeti uzun hava türünde olmak üzere toplam 104 türkü yer almaktadır. Bu türküler ilk kayıt edildikleri yere göre sıralandıklarında Trabzon Merkez ilçe ve Maçka ilçelerinde bir kümelenme olduğu görülür. Diğer türkü kayıt edilen ilçeler Beşikdüzü, Akçaabat, Çaykara, Sürmene, Vakfıkebir, Tonya ve Şalpazarı'dır. Ayrıca 11 türkü Karadeniz (Trabzon) şeklinde kayıtlara geçmiştir. Sadece bir türkü Trabzon-Giresun olarak çift yöreli yazılmıştır. Bazı türkülerin kaynak olarak alındığı ilçe ve köy arşiv kayıtlarına geçmiştir. Zaman içerisinde idari sınırlarda meydana gelen değişikliklerle bazı köylerin ilçeler arasında yer değiştirdiği, bazı ilçelerin ise bölünerek yeni ilçeler oluşturulduğu görülmektedir. Trabzon/Gomera kaynaklı TRT 1533 repertuvar nolu *"Dirvana vurdum uçti"* ve TRT 4294 repertuvar nolu *"Sen bu yaylaları yayliyamasun"* isimli iki türkü ile Maçka/Gomera kaynaklı TRT 4301 repertuvar nolu *"Çıktuk düzlerden dağa"* isimli bir türkü olmak üzere Gomera köyünden üç türkü derlenmiştir. Gomera köyü eskiden Maçka ilçesine bağlı iken günümüzde Ortahisar ilçesine bağlanmış ve ismi de Yalıncak Mahallesi olarak değiştirilmiştir. TRT kayıtlarında Ortahisar ilçesine ait herhangi bir türkü yok iken bu yer değişikliği nedeniyle 3 türkünün kaynak sahası bugün Ortahisar ilçesi sınırlarında kalmış, bu nedenle üç türkü, hazırlanan haritaya Ortahisar türküsü olarak kaydedilmiştir.

Benzer bir durum Vakfıkebir'in Pınarlı köyü için geçerli olup bu köyden kaynağını alan TRT 2944 repertuvar nolu *"İslandi da ötmeyi"* adlı türkü, Pınarlı köyünün Vakfıkebir ilçesinden ayrılarak Çarşıbaşı ilçesine bağlanmasıyla birlikte Çarşıbaşı türküsü olarak çalışmaya alınmıştır. Ayrıca TRT repertuvarında 4254 nolu kayıtlı bulunan *"Yaylanun çimenin de gelir oturur"* isimli Maçka Akmecit türküsü olarak geçen bir türkü, köyün adı yanlış yazıldığı için kayıtlara da yanlış geçmiştir. Maçka ilçesine ait bu mahallenin adı Akmescit'tir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere türkü derlemelerinde gerek yer adlarında ve gerekse türkü sözlerinde unutulan veya yanlış kaydedilen bir kelimeyi sonradan düzeltebilmek çok zor hatta bazen mümkün olamamaktadır. Trabzon türkülerinden 40'ı Trabzon/Merkez, 11'i Karadeniz (Trabzon) ve bir tanesi de Trabzon-Giresun türküsü olarak kayıtlı bulunmaktadır. Sayıları 52 olan ve il türkülerinin yarısını oluşturan bu türküler; Trabzon/Merkez ilçe yerine Trabzon il geneli ola-

Harita 1. Trabzon Türkülerinin Kaynak Sahasına Göre Dağılımı.

rak değerlendirile bilinir. Trabzon; büyükşehir statüsü kazandıktan sonra Merkez ilçe tabiri ortadan kaldırılarak burası Ortahisar ilçesi adını almıştır. Bu çalışmada söz konusu 52 türkü Trabzon (Ortahisar) türküsü olarak kabul edilmiş, üç köyün başka ilçelerden Ortahisar ilçesine bağlanmasıyla birlikte Ortahisar'a ait 3 türkü de eklendiğinde Ortahisar'a ait türkü sayısı 55'i bulmaktadır (Harita 1).

Trabzon/Merkez ilçe dışında Maçka ilçesi 25 türkü sayısıyla il türkülerinin %24'lük kısmına kaynaklık eder. Maçka ilçesi, kapladığı alan itibariyle de Trabzon il yüzölçümünün de yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır. Beşikdüzü 7, Akçaabat 6, Çaykara, Ortahisar ve Sürmene üçer, Vakfıkebir iki, Çarşıbaşı, Şalpazarı ve Tonya ilçeleri ise birer türküye kaynaklık etmektedir (Tablo 2).

Yöre	**Türkü Sayısı**	**Yöre**	**Türkü Sayısı**
Trabzon / Karadeniz / Ortahisar	40	Sürmene	3
Maçka	25	Vakfıkebir	2
Karadeniz (Trabzon)	11	Çarşıbaşı	1
Beşikdüzü	7	Şalpazarı	1
Akçaabat	6	Tonya	1
Çaykara	3	Trabzon-Giresun	1
Ortahisar	3	**Toplam**	**104**

Tablo 2. Trabzon Türkülerinin Alt Yöreleri

Günümüzde TRT repertuarında Araklı, Arsin, Dernekpazarı, Düzköy, Hayrat, Köprübaşı, Of ve Yomra ilçelerine kayıtlı herhangi bir türkü yer almamaktadır. Buradan hareketle sanki bu ilçelerimizde hiç türkü yokmuş veya halk müziği kültürü buralarda hiç gelişmemiş gibi bir yanlış izlenim oluşabilir. Türkülerin kaynak yeri olarak köy veya mahalle adları tam olarak kaydedilmediğinden idari sınır değişiklikleri sonrasında yeniden düzenleme yapılamadığı için türkülerin kaynak sahası da doğru verilememekte, Merkez ilçede bir yığılma meydana gelmektedir. Oysa türkülerin kaynak olarak alındığı köyler; önceden tam kaydedilmiş olsa bu olumsuz durumun kolaylıkla giderilebilme imkânı bulunmaktadır. Türkü derlenmemiş ilçelerin varlığı; aynı zamanda coğrafyamızın birçok yerinin halen bakir olduğunu ve kaynak kişiler henüz hayatta iken bu yörelerden derleme yapılması için acele edilmesi gerektiğini gözler önüne sermektedir.

Trabzon Türkülerinin Coğrafi Özellikleri

Sözlerini genellikle yakın çevrenin farklı değerlerinden alan türküler, bu konuda sırtını en kolay şekilde coğrafi unsurlara yaslamaktadır. Doğal ve beşeri unsurların özellikleri edebi eserlere yansımaktadır (Özçağlar, 2011: 101). Hemen her türküde en az bir coğrafi öğeye rastlayabilmek mümkündür. Bu öğeler hem fiziki coğrafyanın hem de beşeri ve ekonomik coğrafyanın alt birimleri ile alakalı olabilmektedir. Trabzon türkülerini coğrafi yönden daha iyi inceleyebilmek amacıyla 21 farklı gruplandırma yapılmıştır. Bunlar; yerleşme, bitki, hayvan, hidrografya, yer adları, jeomorfoloji, ulaşım, klimatoloji gibi direk coğrafya ana konularının yanı sıra, akraba ve cinsiyet, alet-edevat, mevsim-zaman, giyim-kuşam, renk, gökcisimleri, beslenme, şahıs adları, meslek adları, müzik aletleri, değerli madenler, silahlarla ilgili kavramlar ve coğrafyayı direk veya yakından ilgilendiren gruplardır. Bu gruplandırmalar sayesinde Trabzon yöresine ait türkü sözlerinin coğrafya ile olan ilişkileri daha net ortaya konulabilmektedir.

Trabzon yöresine ait 104 türkünün tamamında coğrafyayla ilgili izler yer almaktadır. 104 türkü sözünde coğrafyayı ilgilendiren 1015 adet terim değerlendirmeye alınmıştır. Hemen hemen türkü başına yaklaşık 10 coğrafi terim (9,76) düşmektedir. Bu durum bize türküler kadar yörenin coğrafyasının da zenginliğini göstermektedir. Yerleşme coğrafyası ile ilgili 111, bitki coğrafyası ile ilgili 104, hidrografya ile ilgili 77,

yer adları ile ilgili 72, jeomorfoloji ile ilgili 64, zoocoğrafya ile ilgili 58, mevsim/zaman kavramlarıyla ilgili 54, ulaşım coğrafyası ile ilgili 51 ve klimatoloji ile ilgili olarak 45 coğrafi terim; Trabzon türkü sözlerinde karşımıza çıkmaktadır (Tablo 3)

Coğrafi Terim Grubu	**Geçme Sayısı**	**%**	**Coğrafi Terim Grubu**	**Geçme Sayısı**	**%**
Yerleşme Coğrafyası/Mesken	111	**10,9**	Klimatoloji	45	**4,4**
Bitki Coğrafyası	104	**10,2**	Renkler	39	**3,8**
Akraba ve Cinsiyet	85	**8,4**	Gök Cisimleri	32	**3,2**
Hidrografya	77	**7,6**	Yeme-içme	23	**2,3**
Yer Adları	72	**7,1**	Şahıs Adları	19	**1,9**
Alet-edevat	64	**6,3**	Müzik aletleri	17	**1,7**
Jeomorfoloji Terimleri	64	**6,3**	Meslek Adları	15	**1,5**
Zoocoğrafya	58	**5,7**	Değerli Maden	13	**1,3**
Mevsim/ay/zaman	54	**5,3**	Silahla ilgili terimler	13	**1,3**
Ulaşım Coğrafyası	51	**5,0**	Diğer	13	**1,3**
Giyim-kuşam	46	**4,5**	**Toplam**	**1015**	**100**

Tablo 3. Trabzon Türkülerinde Geçen Coğrafi Unsurlar

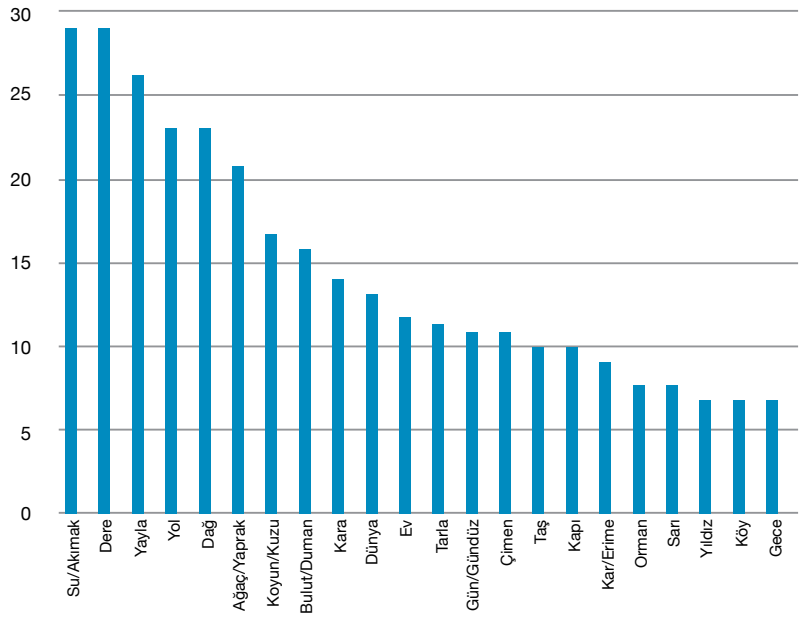

Grafik 1. Trabzon Türkülerinde En Çok Yer Alan Coğrafi Terimler

Terim gurupları açısından bakıldığında yerleşme coğrafyası terimleri %10,9'luk oran ile başı çekerken değerli maden/para, silahla ilgili terimler ve diğer terimler grupları % 1,3'lük oranlarla en düşük değerde kalmaktadır. Türkü sözleri bize Karadeniz insanının silahla birlikte anılmasının doğru olmadığını da ispatlamaktadır. Hepsi de birbirinden farklı coğrafi alandaki çok sayıda terim ve kelimenin 104 türkünün sözleri arasına sıkışmış olması, bize yöre coğrafyasının oldukça zengin olduğunu göstermektedir.

Trabzon yöresi türkü sözlerinde su/akmak, dere, yayla, yol, dağ, ağaç gibi terimler 20-30 kez tekrarlanırken, koyun/kuzu, bulut/duman, kara, dünya, ev, tarla, gün/gündüz, çimen ve taş terimleri 10-20 arasında geçmektedir. Bunların dışında kar/erime, orman, sarı, yıldız, köy ve gece de çok geçen terimler arasında yer almaktadır (Grafik 1). Hidrografya ve yerleşme coğrafyası terimlerinin Trabzon türkü sözlerinde biraz daha baskın olduğu ve ağırlığını hissettirdiği dikkati çekmektedir.

Trabzon Türkülerinde Yer Adları

Trabzon türküleri; sözlerinde geçen yer adlarına göre değerlendirildiği zaman sınırları daha da genişleyerek Doğu Karadeniz bölümünün büyük bir kısmını kapsama alanına almaktadır. Karadeniz bölgesinde Trabzon'un yanı sıra Ordu, Giresun, Rize ve Bayburt şehirleri de türkü sözlerinde yerini almış ve etkilenme sahası biraz daha genişlemiştir. Hatta türkü sözlerinin kaynak sahası batıda İstanbul'u, kuzeyde Karadeniz'i, doğuda Acem'i (İran), güneyde ise Trablusşam'ı (Tripoli) ve Halep'i de kapsayacak şekilde genişlemekte (Harita 2) ve Türkiye toprakları dışına kadar uzanmaktadır.

Kaynak sahası; ilçe bazında batıda Görele, doğuda Pazar, güneyde Torul'a kadar genişlemektedir. Bu ilçelerden başka, Maçka, Tonya, Akçaabat, Yomra, Araklı, Sürmene, Of, Çaykara ve Çayeli ilçelerinin de adları türkülerde geçmekte, ayrıca Fol (Beşikdüzü), Büyükliman (Vakfıkebir) ve Kadahar (Çaykara) ilçeleri eski adları ile de türkü sözlerinde yer almaktadır.

İl, bölge ve ilçe adlarından başka Trabzon türkülerinde yakın çevredeki köy, mahalle, dağ, yayla, akarsu, dere, orman, deniz burnu gibi farklı coğrafi yer isimlerine rastlanmaktadır. Bunlar; Sis Dağı, Hamsi-

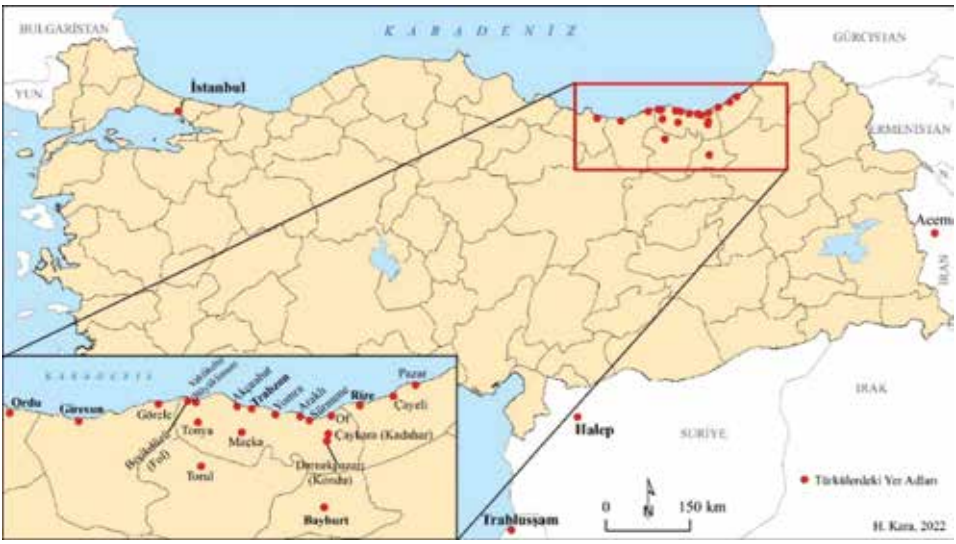

Harita 2. Trabzon Türkülerinde Geçen Bölge ve Şehir Adları.

köy, Karadağ, Kadırga, Sultan Murat, Arafil, Boztepe, Balkan, Çömlekçi, Fidillik, Ganliga, Kızılırmak, Kuştul, Molla Halil, Oğuzköy ve Vona Burnu gibi yer adlarıdır.

Türkü sözlerinde geçme sıklığı açısından Maçka ilçesinin adı başı çekmekte ve Maçka adı (7) kez tekrarlanmaktadır. Trabzon (6), Karadeniz ve Pazar (4), İstanbul ve Sis Dağı (3), Çayeli, Çaykara, Hamsiköy, Kadırga, Karadağ, Rize, Sürmene ve Sultan Murat adları ikişer kez tekrarlanırken diğer yer adları ise yalnızca birer kez türkülerde söz olarak kendine yer bulabilmiştir (Tablo 4)

Yer Adı	Geçme Sayısı	Yer Adı	Geçme Sayısı
Maçka	7	Çömlekçi (Trabzon Mahallesi)	1
Trabzon	6	Fidillik (orman adı)	1
Karadeniz	4	Fol (Beşikdüzü eski adı)	1
Pazar	4	Ganliga (Trabzon Beştaş Köyü)	1
İstanbul	3	Giresun	1
Sis Dağı	3	Görele	1
Çayeli	2	Halep	1
Çaykara	2	Kadahar (Çaykara eski adı)	1
Hamsiköy	2	Kızılırmak	1
Kadırga	2	Kondu (Dernekpazarı eski adı)	1
Karadağ	2	Kuştul (dere adı)	1
Rize	2	Molla Halil	1

Sultan Murat (Çaykara'da Yayla)	2	Of	1
Sürmene	2	Oğuzköy	1
Acem	1	Ordu	1
Akçaabat	1	Tonya	1
Arafil (Trabzon'da bir mahalle)	1	Torul	1
Araklı	1	Trabulus (Trablusşam)	1
Balkan	1	Vakfıkebir	1
Bayburt	1	Vona Burnu	1
Boztepe	1	Yomra	1
Büyükliman (Vakfıkebir eski adı)	1		

Tablo 4. Trabzon Türkülerinde Geçen Yer Adları

TRT repertuarındaki "*Ayna Ayna Ellere*" isimli Trabzon Merkez ilçeye ait bir başka türküde liman bölgesi, limanın ardında bulunan Araklı ve Vakfıkebir ilçeleri, onun yukarı kısmında Tonya, Rize gibi yer ve şehir adlarını hep birlikte bulabilmek ve adeta sıralanışlarını türkü sözlerinden kolaylıkla çıkarabilmek mümkündür.

Limanın gerisinden,
Görünüyor Araklı
Gızlarla konuşmaya,
Meraklıyım meraklı
Vakfıkebir ukarı,
Tonya teyirler Tonya
Sevdumda alamadım,
Ey gidi yalan dünya
Çemençemin telleri,
Oynatıyı yerleri
Bana derler Rizeli,
Çalan eller besbelli[1]

"*Of-Çaykara Yolları*" isimli Trabzon/Çaykara türküsünün sözlerinde de Sultan Murat yaylası adı ve yaylanın bir takım coğrafi özelliklerine, yaylanın zengin suları ve yayladan kaynağını alan küçük kaynak ve derelerin toplanarak daha aşağı kesimlerde büyük dereye dönüşmesine, Kondu (Dernekpazarı ilçesinin eski adı), Kadahar (Çaykara'nın eski adı) ve Pazar ilçelerinin adlarına rastlanmakta, çok sayıda yerleşimden tek bir türkünün sözlerinde bahsedilmektedir.

Sultan Murat suları,
Akar da olur dere
Seni Mevlâm yaratmış,
Benim kalbime göre
Kondu ile Kadahar,
Pazarumuz var idi
Sevduk da alamaduk,
Ne zorumuz var idi[2]

Yine Trabzon Merkez'e ait olan "*Oy Benum Sevduceğum*" adlı türkünün sözlerine bakıldığında da Of-Sürmene Yaylası, Arafil (Trabzon'da bir mahalle), Yomura (Yomra), Pazar, Rize, Soğuksu, Ordu ve Trabzon yer adları adeta haritada sıralandığı gibi türkü sözlerinde de benzer şekilde sıralanmaktadır.

Oy benum sevduceğum (da)
Olur mi böyle keder
Of Sürmene yaylası (da)
On beş doktora bedel
Arafil Yomura da (oy)
Gel gidelim Pazara
Ben Pazarda duramam (oy)
Beni Rize de ara
Çıkalım Soğuksuya (oy)
Bir eğlence edelum
Geldi Ordu vapuru (oy)
Trabzona gidelim[3]

Trabzon Türkülerinde Yerleşme Coğrafyası Terimleri

Trabzon türkülerinde en fazla karşımıza çıkan coğrafi terim gurubu yerleşme coğrafyası ve meskenlerle ilgilidir. 1015 coğrafi terimin 111'i (%10,9) yerleşme coğrafyasını ilgilendirmektedir (Tablo 5). Beşeri coğrafyada bir yerleşme şekli olan yaylalar; hayvancılığın yapıldığı yörelerde genellikle Mayıs-Ekim ayları arasındaki sıcak dönemde 5-6 ay süreyle yaşanılan geçici yerleşmelerdir. Havaların ısınmasıyla birlikte hayvanlar yükseklere çıkarılarak buradaki zengin ot formasyonundan faydalanılır ve hayvanların serin ortamda sağlıklı beslenmeleri sağlanır. Son yıllarda sayfiye amaçlı olarak kullanılan yaylaların bir-

çoğu, festivallerin ve şenliklerin yapıldığı, binlerce yöre insanının yaz aylarında bir araya geldiği, modern binalarla donatılmış binlerce konutun bulunduğu yerleşmelere dönüşmektedir.

Sen bu yaylaları yayliyamasun
(Gülüm yayliyamasun)
Derindur gölleri boyliyamasun
(Oy) Ellerun gınalidur oynayamasun[4]

Yaylalar yöre kültürüyle o kadar iç içe girmiştir ki; Trabzon türkülerinde 26 kez yayla teriminin geçmesi tesadüf olmasa gerektir. Yayla teriminin yanı sıra Karadeniz'in önemli yaylalarından olan Kadırga yaylası, Of-Sürmene yaylası ve Sultan Murat yaylasının adları da yayla teriminden ayrı ve yer adı olarak türkülerde geçmektedir.

Kar yağayı yağayı,
Sultan Murat başına
Evlendirdiler beni,
On üç on dört yaşına[5]

Yaylanın dışında köy, mezele (mezra) gibi yerleşme şekillerinden başka, mesken olarak ev, evin bölümleri olarak oda, duvar, tavan, kapı, pencere terimleri de sıkça geçmektedir. Değirmen, merek (samanlık), ahır, fırın, hartama (dam örtüsü), serendu (ambar), fener, köprü, köşk, saray gibi birbirinden çok farklı yerleşme ve yapı adları da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bazı türkülerde tekke ve cami gibi dini mekân adlarına da rastlanır.

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Yayla	26	Dolap	1
Ev	12	Duvar	1
Tarla/Taban	11	Fırın	1
Kapı	10	Göç	1
Köy	7	Han	1
Pencere	5	Hane	1
Mezar	4	Harman	1
Oda	3	Hartama (Dam Örtüsü)	1
Tavan	3	Kale	1
Değirmen	2	Köprü	1
Fener	2	Köşk	1

Konmak	2	Meteris (Toprak Siper)	1
Mezele/Mezere (Mezra)	2	Saray	1
Merek (Samanlık)	2	Serendu (Ambar)	1
Ahır	1	Sokak	1
Anahtar	1	Tekke	1
Baca	1	Cami	1

Tablo 5. Trabzon Türkülerinde Geçen Yerleşme Coğrafyası ve Meskenlerle İlgili Terimler

Yaylalar ve yaylaya gidiş ve yayladan dönüş zamanı hakkında da yine türkülerde çeşitli ipuçları bulunmaktadır. "*Bizim Köyün Kızları Bakarlar Aynalara*" adlı Trabzon/Maçka türküsünde *Şubat ayı geldi mi köyde belleme başlar* diyerek, cemrelerle beraber baharın geldiği ve tarım için hazırlıkların başladığı, sepetleri dolu olacak şekilde kızların köyden mezeleye (mezra/yayla) hareket ettikleri, sonbahar aylarında (Eylül-Ekim) yaylalardan köylerine geri döndükleri net olarak anlaşılmaktadır. Kısacası, köyden yaylaya gidiş ve yayladan köye geri dönüş bir türkünün dörtlüklerinde bütün ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.

Şubat ayı geldi mi,
Köyde belleme başlar
Arkasında sepeti,
İçinde dolu taşlar
Yaylalardan o kızlar,
İnerler mezeleye
Sonbahar aylarında,
Göçerler yine köye[6]

Trabzon Türkülerinde Bitki Coğrafyası Terimleri

Herhangi bir bölgede yetişen bitkiler, o bölgenin iklimi, yağış miktarı, yağış şekli, yükseltisi, yeryüzü şekilleri, beslenme kültürü özellikleri gibi birbirinden farklı konular hakkında bize ipuçları verirler. Trabzon yöresinde yetişen ve türkülerde geçen bitki adları da bölgenin coğrafi özelliklerini yansıtmaktadır. Trabzon yöresinde bitkilerle ilgili geçen terim sayısı 104'tür (%10,2). Bitki çeşitliliği bakımından da bir zenginlik dikkati çekmektedir. 40 çeşit farklı bitki adı veya bitkilerle ilgili terim ve özellik Trabzon türkülerine yansımıştır. Ağaç ve yaprak 21 defa türkülerde geçerken, çimen 11 kez ve orman 8 defa tekrarlanan

bitki terimleridir. Ağaç ve orman terimlerinin fazlalığı Trabzon yöresinin bitki örtüsü özellikleri ve yörenin iklimini de göz önüne çıkarmaktadır (Tablo 6).

Yaylanun çimenin de,
Gelur oturur gızlar
Bilmeyenler zanneder,
Endi gökten yıldızlar
Yükledum katurumi,
Gideceğum yaylaya
Bu gaybana sevdaluk,
Goycak beni belaya[7]

Ayrıca çimen, çayır ve ot terimleri de yine yaylaların bahsedilen otsu türler bakımından çeşitliliğini gösterir. Gerçekte de Trabzon yaylaları ot formasyonları yönüyle oldukça zengindir. Çoğu türküde yayla ve çimen kelimelerinin birbiri ardınca gelmesi tesadüfen söylenmiş sözler olmayıp, yaylaların otsu türler yönüyle zenginliğini ve hayvancılık yönünden kıymetli olduğunu göstermektedir.

Yaylanın çimeninde,
Dana otlayı dana
Gel Emine'm yanıma,
Bişey diyeyim sana[8]

Trabzon türkülerinde, otsu bitkiler, çalı türleri, orman ve kültür bitkileri de yer almaktadır. Ayrıca Karadeniz bölgesi ile özdeşleşen, fındık, çay, mısır, tütün, hurma (Trabzon hurması) gibi bitkiler türkülerde de aynen yerini alırken; onların yanı sıra gürgen, karayemiş, kestane, gomar (ormangülü), kerez (kiraz) gibi bölgede yetişen bitkilerin adlarını da türkü sözlerinde sıklıkla duymak mümkündür.

Yarim gitti ormana,
O ıslandı ıslandı
Sorayım ağaçlara,
Hangisine yaslandı[9]

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Ağaç/Dal/Yaprak	21	Kerez / Kiraz	2
Çimen	11	Çam	1
Orman	8	Çay	1
Çiçek	5	Ekin	1
Fındık	5	Elma	1
Asma	4	Erik	1
Bahçe	4	Gürgen	1
Gül	4	Karayemiş	1
Bağ/Üzüm	4	Ayva	1
Mısır	3	Kestane	1
Ot/çayır	3	Kızılağaç	1
Tütün	3	Saz	1
Selvi / Kavak	3	Nane	1
Çalı	2	Nar	1
Gazel	2	Nergis	1
Gomar (Ormangülü)	2	Odun	1
Hurma	2	Pazı	1

Tablo 6. Trabzon Türkülerinde Geçen Bitkilerle İlgili Terimler

Trabzon Türkülerinde Zoocoğrafya Terimleri

Karadeniz bölgesi denildiğinde hayvan terimi olarak akla ilk hamsi ve atmaca gibi türler gelmektedir. Ancak Karadeniz yöresinde atmaca yetiştiriciliği çok yaygın olmasına rağmen Trabzon türkülerinde hiç yer almaması oldukça ilginçtir. Ayrıca yine Karadeniz bölgesiyle birlikte anılan hamsinin yalnızca bir türküde geçmesi de dikkat çekicidir.

Trabzon türkülerinde birbirinden farklı 27 hayvan ismi geçmektedir (Tablo 7). En sık karşılaşılan hayvan koyun ve kuzudur. Çoğu birlikte aynı türküde geçen bu iki hayvan adına 17 kez rastlanmıştır. Trabzon/Akçaabat yöresine ait *"Koyunlar Meler Gelir"* gibi bazı türkülerde koyun, kuzu, yayla ile birlikte meslek adı olarak çoban terimi de karşımıza çıkmaktadır.

Koyunlar meler gelur,
Kuzularun adı yok
Gitmeyelum yaylaya,
Yaylalarun tadı yok

Ben gandurdum anani,
Sen de gandur babani
Dünya güzeli yarum,
Koyunların çobani[10]

Türkülerle ilgili yapılmış önceki çalışmaların bazılarında örneğin Rumeli türkülerinde bülbül-gül ikilisine çok sık rastlanmakta ve bülbül en sık geçen zoocoğrafya terimini oluşturmaktadır (Kara, 2015: 838). Trabzon yöresinde ise bülbüle ancak üç defa, güle de dört kez rastlanmakta ve bu ikili sadece tek bir türküde birlikte yer alarak ikili oluşturmaktadır. Yine Azerbaycan türküleri ile ilgili yapılan bir çalışmada en sık rastlanan hayvan isimleri, ceylan, maral ve ahu olurken (Kara, 2016: 399) Trabzon yöresinde bu hayvan isimleri hiç geçmemekte sadece geyik adı bir kez karşımıza çıkmaktadır.

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Koyun/Kuzu	17	Geyik	1
At/Kırat/Torat	8	Guzgun (Kuzgun)	1
Kuş/Kuş Yavrusu	6	Hamsi	1
Domuz	4	Karınca	1
Bülbül	3	Katur (Katır)	1
Balık	2	Dirvana	1
Kunduz	2	Keçi	1
Horoz/Tavuk	2	Kurt	1
Doğan/Şahin	2	Maymun	1
Dana/Sığır	2	Yunus	1

Tablo 7. Trabzon Türkülerinde Geçen Hayvanlarla İlgili Terimler

Trabzon Türkülerinde Hidrografya Terimleri

Coğrafyanın önemli inceleme alanlarından birisi de sulardır. Karadeniz bölgesi geneli özellikle Trabzon çevresi, Türkiye'nin fazla yağış alan yörelerinin başında geldiğinden sularla ilgili 11 farklı coğrafi terim 77 kez karşımıza çıkmaktadır. Bunların içinde dere 29, su 20 ve suyun akışı 9 türküde geçmektedir (Tablo 8). Neredeyse türkülerin %28'inde dere kelimesinin yer alması, yörenin akarsular ve dereler bakımından zengin olduğunun kanıtıdır. Yine deniz, göl, ırmak gibi farklı hidrografik kavramlar da türkülerde yerini almıştır (Uğur, 2015: 249).

(Of of) Dereler akar akar, Garışır denizlere
Gurban olayım yavrum, O sevdalı gözlere
(Of of) Yukari gel yukari, Irmağın gözündeyim
Eller ne dersa desun, Ben yine sözümdeyim[11]

"Maçka Yolları Taşlı" adlı Trabzon/Sürmene türküsünde dere, akış, deniz, ırmak, göz gibi birbirinden farklı hidrografik öğeleri birlikte bulabilmek mümkündür. Bir başka Trabzon/Maçka yöresine ait *"Soğuk Soğuk Akayi"* isimli türküde; yaylanın sularının özellikleri ve suların çok soğuk aktığı anlatılmaktadır.

Soğuk soğuk akayi, Yaylanın sucuğazi
Verem eyledun beni, Kağurun kıcığazi[12]

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Dere	29	Derin	3
Su	20	Göz/Pınar	2
Akmak	9	Damla	2
Deniz	5	Irmak	2
Göl	4	Çeşme	1

Tablo 8. Trabzon Türkülerinde Geçen Hidrografya İle İlgili Terimler

Trabzon Türkülerinde Klimatoloji Terimleri

Trabzon yöresi ortalama 829 mm'lik yıllık ortalama yağış miktarı ile Türkiye ortalamasının üzerinde yağış almaktadır. Yağışlı gün sayısı da 130 günü geçmektedir. Bu iklim ve yağış özellikleri türkü sözlerine de yansımıştır. İl türkülerinin yaklaşık %15'inde (16 türkü) bulut ve duman terimleri ile karşılaşılmaktadır. Bunun yanı sıra yağmur ve yağış dört kez, yağmur kaynaklı ıslaklık ve yaşlık terimleri de üç kez geçmektedir. Bunların da dâhil edilmesiyle beraber, 23 türküde yağışın izlerini bulabilmek mümkündür (Tablo 9). Trabzon/Maçka kaynaklı *"Divane Âşık Gibi Dolaşırım Yollarda"* adlı türküde "*sen yağmur ol ben bulut Maçka'da buluşalım*" ifadesi yörede yükseltiyle beraber yağışın artış ilişkisinin, yamaç yağışı kavramlarının ve özellikle yukarı kesimlere çıktıkça bulutun yağmura dönüştüğünün yöre halkı tarafından bilindiğinin göstergesidir.

Al şalum yeşil şalum (da),
Dünyayı dolaşalım
Sen yağmur ol ben bulut,
Maçka'da buluşalım[13]

Trabzon yöresinde yağışlar çoğunlukla yağmur şeklinde gerçekleşmesine rağmen, aynı zamanda dağların daha yüksek kesimlerinde sıklıkla kar şeklinde olabilmektedir. Özellikle yüksek kesimlerde havanın daha da soğuk olması yağışın çoğu zaman yağmur yerine kar şeklinde düşmesine neden olmaktadır. Kar ve karların erimesi terimleri Trabzon türkülerinde 9 defa karşımıza çıkmaktadır. "*Eser bahar rüzgârı",* adlı türküde bahar aylarında rüzgârın esişi, bahar rüzgârlarının esmeye başladığında dağlardaki karların hızla erimeye başladığı ve bahar rüzgârlarının bu erime işini daha da kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır. Doğu Karadeniz bölümünde etkili olan fön karakterli rüzgârlar, ani sıcaklık artışlarına ve karların erimesine neden olmaktadır.

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Bulut/Duman	16	Buz	2
Kar/Erime	9	Çise	1
Yağmur/Yağış	4	Hava	1
Soğuk	3	Kurutmak	1
Rüzgâr/Esmek	3	Poyraz	1
Islanmak/Yaşlık	3	Sel	1

Tablo 9. Trabzon Türkülerinde Geçen Klimatoloji İle İlgili Terimler

Eser bahar rüzgârı,
Erur dağların karı
Vermiyular adama,
Gönlün sevdiği yâri[14]

Trabzon Türkülerinde Jeomorfoloji Terimleri

Yer şekilleri bilimi olan jeomorfoloji terimlerine türkülerde sıklıkla rastlanır. Türkü sözlerinde geçen dağ, ova, düzlük, kayalık, toprak, taş, bayır benzeri kavramlar, o yörenin jeomorfolojik özellikleri hakkında bize bilgi verirler (Tablo 10). Türkiye'de yapılmış bazı çalışmalarda en fazla karşılaşılan coğrafi unsur dağ terimidir (Şahin, 2010; 56). Kara-

deniz ve Trabzon çevresi de genel anlamda dağlık arazilerden oluştuğundan dolayı dağ terimi 23 türküde sözlere yansımıştır. Neredeyse her 4 türkünün birinde dağ kelimesiyle karşılaşılması bize yörenin arazi yapısı hakkında çok net bilgi vermektedir. "*Mayıs ayı gelende*" isimli türküde de klimatoloji ve jeomorfoloji terimleri birlikte kullanılarak *Mayıs ayı gelende, dağlarda kar olur mi* denilerek hem dağ, hem kar ve hem de Mayıs ayında dağlardaki karın bahar rüzgârları ile birlikte büyük oranda erimiş olduğu ifade edilmiştir.

Mayıs ayı gelende, Dağlarda kar olur mi
Sevdumda alamadım, Böyle sevda olurmi[15]

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Dağ	23	Kıran	2
Taş	10	Ova	2
Düz	7	Bayır	1
Toprak	5	Belen	1
Kıyı	4	Issızyer	1
Kum	3	Kaya	1
Yer	3	Yazı	1

Tablo 10. Trabzon Türkülerinde Geçen Jeomorfoloji İle İlgili Terimler

Dağ teriminin ardından taş terimi de 10 kez sözlere geçmiştir. *"Çayırım Çayırım Kuş Oldum Uçayırım"* isimli türkü sözünde *in dereye dereye toplayalım taşları* cümlesi, dere yataklarında taşların daha fazla olduğunu gösterir. Dağ ve taş terimlerinin yanı sıra düz, toprak, kıyı, kum, yer, kıran, ova, bayır, belen, ıssızyer, kaya ve yazı gibi farklı jeomorfolojik terimler de karşımıza çıkmaktadır.

(Of) İn dereye dereye, Toplayalım taşları
Geçti gençliklerimiz (de), Ağarttım bu saçları[16]

Trabzon Türkülerinde Mevsim-Zaman Terimleri

Yöre türkülerinde en zengin gruplardan birisi de zaman-mevsim grubudur. Burada gün/gündüz terimleri 11, gece terimi ise 7 kez geçmektedir. Gün, gündüz, gece, sabah, akşam, saat, karanlık gibi günün vakitlerinin yanı sıra, yaz, kış, bahar, güz, sonbahar gibi 4 farklı mevsim,

ramazan, bayram, cuma, yıl, sene, şubat, kiraz ayı, mayıs gibi yılın belirli bir günü, ayı veya yılın tamamını ifade eden kavramlara da sıkça rastlanmaktadır (Tablo 11).

Şapkamın tereği düz,
Var onda ayla yıldız
Çıkmayasun aklımdan,
Ne gece ne de gündüz[17]

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Gün/Gündüz	11	Saat	2
Gece	7	Yıl	2
Yaz	5	Bahar	1
Ay	4	Cuma	1
Sabah	4	Karanlık	1
Güz	3	Kiraz Ayları	1
Akşam	2	Mayıs	1
Bayram	2	Sene	1
Kış	2	Sonbahar	1
Ramazan	2	Şubat	1

Tablo 11. Trabzon Türkülerinde Geçen Mevsimler ve Zamanlarla İlgili Terimler

"Şapkamın tereği düz" isimli Trabzon/Merkez ilçeye ait bir türküde "çıkmayasun aklımdan ne gece de ne gündüz" şeklinde ifade edilen cümle türkülerde en çok tekrarlanan gece-gündüz kavramlarının birlikte kullanılmasının Trabzon yöresindeki en güzel örneklerindendir.

Trabzon Türkülerinde Ulaşım Coğrafyası Terimleri

Ulaşım, her yöre türküsünde çok fazla karşılaşılan terim gruplarındandır. Yörenin arazi yapısı ve genel coğrafi özellikleri ulaşımda hangi terimlerin ön plana çıkacağını belirler. Trabzon arazisi güneyde genellikle dağlık ve oldukça engebeli olduğu, kuzeyde ise Karadeniz sahillerinden meydana geldiği için ulaşım terimlerinde yol teriminin yanında gemi, vapur, kayık, sandal, dümen, yelken, çörde benzeri denizcilikle ilgili kavramlar ağırlıklı olarak türkü sözlerinde bulunmaktadır (Tablo 12). *"Yavuz geliyor Yavuz"* adlı Trabzon türküsünde Yavuz gemi adı olarak, deniz, gemi, burun gibi ulaşım ve denizcilik terimleriyle karşılaşılır.

Yavuz geliyor Yavuz (da),
Denizi yara yara
Kız (ben) seni alacağım (da),
Başına vura vura
Gemim geliyor gemim (de),
Vona burnundan beri
Kız Allah'ı seversen (de),
At başından çenberi[18]

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Yol	23	Teyyare/Uçmak	2
Gemi/Vapur	6	Çort (dikenli yol)	1
Kayık/Kayna	4	Çörde (gemiyle)	1
Liman	4	Durak	1
Mektup	2	Dümen	1
Seren	2	Yolcu	1
Sandal/Yelken	2	Yük	1

Tablo 12. Trabzon Türkülerinde Geçen Ulaşım Coğrafyasıyla İlgili Terimler

Trabzon yöresinde en fazla karşılaşılan türküler yayla ve yol havalarıdır. Yol yürürken, dağa çıkarken veya yayla yollarında yokuş tırmanırken birçok türküde nefes yetmemekte ve adeta cümle yarım kalmaktadır. Daha çok Karadeniz türkülerinde rastlanan ve yol havası olarak isimlendirilen bu türkülerin benzer özellikte olanlarına Trabzon'da sıkça rastlanır. "*Sabahtan kalkar kızlar*" türküsü örneğinde incelendiği gibi her kıtanın son satırındaki tekrarlarda *gidecekler yaylaya* kelimesi ikinci kez tekrar edilirken "*gidecekler yay*" olarak yarım kalmaktadır. Diğer kıta sonlarında da benzer durum olmakta ve cümle tamamlanamadan eksik kalmakta, cümleyi tamamlamaya adeta nefes yetmemektedir.

Sabahdan kalkar kızlar (da), bakayiler aynaya
Geyindi kuşandiler, gidecekler yaylaya ***(gidecekler yay)***
O yaylalar yaylalar (da), horon eder uşaklar ***(horon eder u)***
Gomarluğun içinde, seven seveni arar ***(seven seveni)***
Daruldunmi sevduğum (da), iki tekcuk sözüme ***(iki tekcuk sö)***
Dedi bakmayirum (utaniyurum), yüzün deydi yüzüme ***(yüzün deydi yü)***
Niye gaçarsın e gız (da), yiyecemuyum seni
Adam adamı yesa, yerdi baban neneni ***(yerdi baban ne)***[19]

Kemençe eşliğinde çok hızlı ve nefes nefese söylenen Trabzon türküleri, hırçın Karadeniz dalgalarının kayalara çarpıp hızının kesilmesi gibi, hızlı ve adeta soluk almadan art arda söylendiğinden dolayı sözler neredeyse söyleyen kişilerin nefesini tıkayacak gibi olmaktadır (Kaya, 2001: 5).

Trabzon Türkülerinde Gök Cisimleriyle İlgili Terimler

Diğer coğrafi unsurlar kadar olmasa da birçok yöre türküsünde gök cisimleriyle ilgili terimler görülür. Trabzon yöresinde de bu durum kendini gösterir. 6 farklı gök cismi terimi toplamda 32 kez karşımıza çıkmaktadır. Dünya; 13 kez tekrarlanarak başı çekerken, onu yedi tekrar ile yıldız, altı tekrarla gök/gökyüzü ve 4 tekrarla güneş takip etmektedir (Tablo 13). Gök cisimleri arasında geçen gök terimi 6 kez gökyüzü anlamında kullanılmıştır. Trabzon türkülerinde renk anlamına gelen gök terimi de bir kez mavi renk anlamında kullanılmıştır.

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Dünya	13	Güneş	4
Yıldız	7	Batı	1
Gök (Gökyüzü)	6	Işık	1

Tablo 13. Trabzon Türkülerinde Geçen Astronomiyle İlgili Terimler

"Derenin Kenarına Sereceğim Kilimi" adlı Akçaabat türküsü örneğinde görüldüğü gibi sevgili hem dere kunduzuna hem de gök cisimlerinden bir yıldıza, en parlak olan yıldızlardan sabahyıldızına benzetilmektedir. Güneşe yakın olmasından ve parlak görünmesinden dolayı Venüs yıldızı çoğu yörede çoban yıldızı, akşam yıldızı veya sabahyıldızı olarak anılır.

Dere kundızimisun (da),
Sabah yıldızımusun
Geleceğum peşina (da),
Beni alacamisun[20]

Trabzon Türkülerinde Renklerle İlgili Terimler

Türkülerde renklerle ilgili terimlerle de sıklıkla karşılaşılır. Bu renklerden bazıları renk anlamında bazıları da yön anlamında kullanıla

bilmektedir. Trabzon yöresi türkü sözlerinde geçen 9 ayrı renk, 39 türküde görülmektedir. Kara, 14 türküde geçerek renklerin ağırlığını oluşturur. Sarı, yeşil ve al, karanın ardından sıralanmaktadır (Tablo 14). Türkülerde genellikle beyaz yerine ak kullanılırken Trabzon türkülerinde hiç ak bulunmaması ve ak yerine bir kez beyaz kelimesinin kullanılması dikkat çekicidir.

Coğrafi Terim	Geçme Sayısı	Coğrafi Terim	Geçme Sayısı
Kara	14	Ela	2
Sarı	8	Mavi	2
Yeşil	6	Beyaz	1
Al/Ala	3	Gök	1
Ala	2		

Tablo 14. Trabzon Türkülerinde Geçen Renkler

Trabzon Türkülerinde Geçen Diğer Terimler

Türkülerde birbirinden çok farklı terimle karşılaşılır. Trabzon türkülerinde akrabalık ile ilgili terimlerden kız 34 türküde, uşak/oğul 13 türküde, baba, anne 11 türküde karşımıza çıkar. Nene, dayı, amca, hala, gaynana, yeğen, koca, yavru, güvey, gelin gibi akrabalık bildiren ifadeler de görülür (Tablo 15). Bunlardan farklı olarak ferik teriminin geçtiği iki türküye de rastlanır. Ferik'in farklı anlamları bulunmakla birlikte TDK Büyük Türkçe Sözlüğe göre "Kümes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavrusu, piliç" anlamına gelmektedir (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts). Trabzon türkülerinde kullanılan ferik terimi bu anlama yakın çocukluktan çıkmış genç ve yetişkin kız anlamlarında kullanılmıştır.

"*Derenin Kenarına Sereceğim Kilimi*" adlı Trabzon/Akçabat türküsünde ana, baba, kardeş, hala, uşak, dayı, yeğen, amca, dede gibi neredeyse bütün akrabalık ilişkilerini tek bir türküde bulabilmek mümkün olmaktadır.

Anasina söyledum, Verememem oni dedi
Babasina söyledum, Yaşi ufakdur dedi
Gardaşuna söyledum, Tabancama bak dedi
Halasuna söyledum, Uşak bağa ne dedi
Dayısina söyledum, Yeğen kıyilmaz dedi

Amcasina söyledum, Dedesine sor dedi
İmamina söyledum, Nikâh kiyamam dedi
Hagimuna söyledum, İmza adamam dedi[21]

Terim	Geçme Sayısı	Terim	Geçme Sayısı
Kız	34	Feruk, Yavru	3
Uşak/Oğul	13	Gaynana	2
Baba	8	Gardaş	1
Anne	6	Güvey	1
Gelin	6	Hala	1
Nene/Nine/Dede	5	Koca	1
Dayı, Amca	3	Yeğen	1

Tablo 15. Trabzon Türkülerinde Geçen Akrabalıkla İlgili Terimler

Karadeniz'in ve Trabzon'un yerel müzik aletlerinden olan kemençe türkülerin çalınışına eşlik ettiği gibi sözlerine de eşlik etmekte ve türkülerde geçen 17 müzik teriminin 14'ünü tek başına oluşturmaktadır. Davul iki kez ve tulum bir kez sözlerde geçerken müzik terimleri ile yöresel çalgılar arasında %100 lük bir uyum gözlenmekte, kemençenin Karadeniz bölgesindeki hâkimiyeti Trabzon'da da kendini göstermektedir.

Kemençemun üstüne,
Vururum yayi yayi
Nasi geçurdum haram,
İki günlük dünyayi[22]

Karadeniz bölgesi; halk kültüründe genellikle silahların çok kullanıldığı, vurma, yaralama olaylarının fazlalığı ile anılır. Trabzon türkülerine baktığımız zaman bu olgunun gerçek olmadığı, türkü sözlerinde silahla ilgili terimlerin fazla yer almadığı kolayca anlaşılmaktadır (Tablo 16). 104 türkü içerisinde üç vurulma, iki kurşun yarası ifadesi karşımıza çıkmaktadır. Trabzon türkülerine ait sözler; Karadeniz hakkındaki bu yanlış olguyu çürütmesi bakımından da önemlidir.

Tırabzon'dan çıktım uzun yazılar
Yağlı kurşun yedim yaram sızılar[23]

"Trabzon'dan Çıktım Uzun Yazılar" adlı Trabzon türküsünde silah terimleri ile ilgili izler yer almaktadır. Trabzon'dan çıktıktan sonra düz

ova veya kır yeri anlamındaki yazı'lık arazide kurşunla vurulma olayı anlatılmaktadır. *"Ormanda Alacalar Yedi Oni Geyikler"* adlı Maçka türküsünde ise yine silahla ilgili izlere rastlanmakla birlikte, silah olarak tabanca, tüfek değil, orak ve bıçak gibi ev gereçleri burada silah anlamında kullanılmıştır. Sevgililerden biri; yârinin ardı sıra sinirleri tepesine çıktığı için onu görmeye gitmiş, sevdiği kız ise tarlada orakla kendini savunmaya çalışırken erkek de bıçak çekerek ona karşı mukabelede bulunmaktadır.

Hersum çıkdı kafama,
Kitdum yarun peşine
O davrandi orağa,
Ben davrandım piçağa[24]

Terim	Geçme Sayısı	Terim	Geçme Sayısı
Bıçak	3	Kurşun	2
Saçma/Barut	3	Orak	1
Tüfek, Martin	3	Tabanca	1

Tablo 16. Trabzon Türkülerinde Geçen Silahlarla İlgili Terimler

Trabzon türkülerinde şahıs adı olarak toplam 15 farklı isim yer almakta ve Fadime ismi dört kez geçmektedir. Fadime'nin dışında dikkat çeken bir isim bulunmaz. Temel, İdris, Hızır, Yunus gibi Karadeniz bölgesinde yoğun kullanılan isimlerin hiçbirine türkülerde rastlanmaz. Bunların dışında şahıs ismi olarak kullanılan Bayram, Cuma, Cennet, Çiçek, Damla, Deniz, Derin, Duman, Ela, Gül, Gündüz, Güneş, Irmak, İmam, Kaya, Kiraz, Kurt, Mercan, Nergis, Oya, Ozan, Pınar, Poyraz, Ramazan, Rüzgâr, Selvi, Seren, Sıla, Su, Toprak, Yağmur, Yıldız, Yunus gibi 33 farklı isme rastlansa da hiç biri şahıs ismi olarak kullanılmayıp ilgili gruplarda yer aldığı şekliyle insan ismi dışında coğrafi terim olarak farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Karadeniz bölgesi; coğrafyasının çetinliği, kıyıdan itibaren hemen dağlara geçilmesi dolayısı ile hem yükseltisi fazla hem de toplu yerleşmeye çok elverişli değildir. Bu yüzden özellikle kırsal yerleşmeler dağınık bir görüntü sunarlar. Dağınık yerleşme şekli, insanların birbirini fazla görme şansını engeller. Bu durum türkü sözlerinde de kendini sıkça belli eder. *"Silme Gözyaşlarımı da Gözlerimde Kurusun"* isimli Trabzon/Maçka türküsünde "*Bi kere gördüm onu Tarlada dikilir-*

ken karşı karşıya gelsek kız kapıdan geçerken" cümlesi bu durumu net olarak ifade etmekte ve coğrafi yapı, sevdaların uzaktan yaşanmasına yol açmaktadır.

Evlerinin başında çapa yaparım çapa
Ararsan senin gibi bulur muyum acaba
Bi kere gördüm onu tarlada dikilirken
Karşı karşıya gelsek kız kapıdan geçerken[25]

Bazı türkülerde beddualara da rastlanır. Bu beddualar yapılırken yine coğrafi öğelerden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Kaya, bayır, ayva, karınca, tavuk, ev gibi jeomorfoloji, bitki, zooloji ve yerleşme terimlerinden oluşan farklı coğrafi unsurlar kullanılarak karşıdaki kişiye karşılıksız sevdanın veya kavuşamamanın acısıyla kötü dua edilerek kendince bir cezalandırma yoluna gidilmiştir. *"Kayalar Aşamazsun"* adlı Maçka türküsü ve *"Kız Sana Demedim mi"* isimli Trabzon türkülerinde bu beddualarn (ilenme) izleri görülmektedir.

Kayalar aşamazsun, alduğun yaşamasun
Ben sevdim eller aldı Mevlam bağışlamasun
Ben nasıl çıkacağım kayanın bayırını
Ben sevdim eller aldı görmesun hayırını[26]
Gız sana demedim mi var ayvada garınca,
Evinde can galmasın tavuklara varınca[27]

Bazı türkülerde ise şahısların kendi durumundan şikâyet etme veya kendi kendine hayıflanma yine coğrafi öğelerle bir araya getirilerek edebi bir üslupla sunulmuştur. "*Kuko Daldan Aşağı"* isimli türküde geçen güneş ve yağmur terimleri *"Ellere güneş alır Bize yağmur nedendur"* şeklinde öyle güzel işlenmiştir ki, burada güneş olumlu bir durumu yağmur ise olumsuz bir durumu ifade etmekte, söyleyen kişi kendisi olumsuz durumu sahiplenmektedir.

Kemençemin kapağı,
Sarı tenekedendur
Ellere güneş alır,
Bize yağmur nedendur[28]

Türkünün bu cümlesinde geçen güneş ve yağmur kelimeleri yer değiştirse ve *"Ellere yağmur alır Bize güneş nedendur"* şeklinde söylenmiş olsa da anlam yine değişmeyecektir. Bu sefer yağmur olumlu ve gü-

neş olumsuz anlamda kullanılacak ve söyleyen kişi yine olumsuzluğu kendi hanesine yazacaktır. Bu cümleden hareketle yöre insanının pratik düşünmesi ve yörenin coğrafi özelliklerinden mükemmel şekilde yararlanması söz konusudur.

Trabzon yöresi türkülerinde gurbet terimi fazla geçmemekle birlikte, bazı türkülerde memleketine aşırı bir sevda ile bağlanma duygusu söz konusudur. *"Oy Tırabzan Tırabzan"* adlı türküde Trabzon'dan ayrılışın zorluğu ve Trabzon'un her hatırlandığında neredeyse bayılacak derecede üzülme söz konusu olmaktadır. Bu türkü Trabzon insanının memleketine duyduğu sevginin güzel örneklerinden biridir.

> *Oy Tırabzan Tırabzan (Senden ayrı) senden ayrılacağım*
> *Sen aklıma (sen aklıma gelende) (düşüp bayı) düşüp bayılacağım*[29]

Türkülerde meslek grubu olarak çoban, bağban, kahveci, mezarcı, devriye, ırgat gibi vasıfsız mesleklerin yanı sıra, imam, doktor, gemici, hâkim, kaptan, ozan gibi belirli bir eğitim ve kabiliyet gerektiren meslekler geçmekte ve hepsi sözler içerisinde dengeli bir dağılım göstermektedir.

Değerli maden ve para cinsinden bazı terimler de türkülerde karşımıza çıkmaktadır. Lira ve para altı kez geçerken, altın, cumhuriyet lirası ve beşibirlik gibi ziynet eşyaları ile bakır, mercan ve kalay gibi madenler de birer kez türkü sözlerinde kendilerine yer bulmuşlardır. Ziynet eşyalarının daha fazla geçmesi Trabzon yöresinin el sanatlarında ve altın işçiliğindeki mahareti ile ilgili olsa gerektir.

Giyecek türü olarak 30 farklı giyecek türü 46 kez türkü sözlerinde karşımıza çıkar. Bunlar arasında çember yedi kez, mendil ve peştamal üçer kez, kemer, kına, kuşak, mintan, şal ve yelek ikişer kez geçerken çapula, çarık, kundura, mest ve yemeni gibi ayakkabı türleri, çamaşır, çorap, etek, fistan, entari, şalvar gibi günlük giysiler, fes, kalpak, peçe, tülbent, yaşmak gibi başa giyilen giysiler birer kez geçmektedir.

Yiyecek ve içecek olarak 15 farklı öğe 23 kez karşımıza çıkar. Bunlar ayran, yoğurt, bal, ekmek, kahve, pilav, soğan, yağ, kebap gibi her yörede rastlanılabilen yiyeceklerdir. Yiyecekler içerisinde manca ve havyar ise diğerlerinden farklıdır. Manca karışık bir sebze yemeği olarak Rumeli coğrafyasına aittir. Havyar ise Anadolu'da çok yaygın olmayan bir yiyecek olup Karadeniz'de balıkçılık faaliyetlerinin fazla yapılması ile ilgili olmalıdır.

Alet-edevat olarak 30 farklı terimle karşılaşılmış ve bunlar türkülerde 64 kez tekrarlanmıştır. Ayna yedi kez, terazi dört kez, kaytan (ip), tel ve sepet üçer kez geçerken, kazma, kürek gibi tarım aletleri, yün, yastık, yatak, sandık, kilim gibi ev malzemeleri, tava, kap, güğüm, testi, kadeh, fincan, kazan gibi mutfak gereçleri terimlerine ve kişisel eşya isimlerine rastlanmaktadır.

Sonuç

Trabzon yöresindeki 104 türkünün 90'ında sevdalık ve yedisinde de ayrılık ana teması söz konusudur. Yazıcı ve Bayburtlu yaptıkları bir çalışmada türkülerin % 69'unun sevgi ve % 32'sinin özlem konularından oluştuğunu belirtmektedir (Yazıcı ve Bayburtlu, 2016: 36). Kısacası Trabzon türkülerinin % 95'inde sevda ve ayrılık teması işlenmiştir. Daha önce incelenen farklı yöre türkülerinde bu kadar sevda temasına rastlanmaz. Bu durum muhtemeldir ki Trabzon yöresinin yeryüzü şekilleri ve genel coğrafi özellikleriyle ve kültürüyle alakalı olmalıdır. Yerleşme modelinin dağınık ve evlerin birbirine uzak olması, yaylacılık faaliyetlerinde bulunulması, denizcilik faaliyetleri gibi nedenlerle insanların birbirlerini fazla görememesi dolayısıyla sevda ve özlem olarak duygularını kendi içinde yaşamasına yol açmış, bu duygular zamanla türkü sözlerinde sevda olarak gün yüzüne çıkmıştır. Nüfus hareketlerinden olan göçler, halk türkülerinde derin izler bırakmaktadır (Gülüm ve Ulusoy, 2008: 123). Trabzon yöresinden başta İstanbul olmak üzere başka yerlere yapılmış göçlerle; Trabzon'un kendine has coğrafi yapısı ve sevda çekme özelliklerinin arasında bir ilişkinin var olup olmadığı yapılacak başka çalışmalarla değerlendirilmesi gereken bir husustur.

Trabzon yöresinde coğrafi özelliklerin zenginliği türkü sözlerine aksederek farklı grup başlıkları altında 1015 terim coğrafya ile ilişkilendirilmiştir. Yerleşme coğrafyası, bitki coğrafyası, hidrografya (sularla ilgili) klimatoloji (iklimle ilgili) ve jeomorfoloji (yer şekilleri ile ilgili) terimleri diğerlerine göre biraz daha ön plana çıkmaktadır. Su, dere, yağış, yayla, yol, dağ, ağaç, bulut, koyun gibi farklı terimlerin her biri tek başına neredeyse türkülerin % 15 - % 25'lik kısmında geçmektedir. Trabzon yöresi coğrafyasının zenginliği, Karadeniz'in hırçınlığı, derelerinin çağlayışı, dağların yüceliği, yaylaların havası yöre türkülerine ve sözlerine aksetmiştir.

Trabzon/Merkez ve Maçka ilçeleri Trabzon türkülerinin kümelendiği iki alt yöredir. Her bir türkünün kaynak sahası; köyüne varıncaya kadar kayıtlara tam olarak geçmediği ve ilçe sınırlarında sonradan değişimler meydana geldiği için türkülerin kaynağını aldığı ilçe adlarında yanlışlıklar bulunmakta ve bazı değişiklikler yapılması gerekmektedir.

Ayrıca hiç türkü kaydedilmemiş ilçelerde yeni araştırmalar ve derleme çalışmaları yapılarak kültürümüzün unutulmaya yüz tutan halk türküleri mutlaka kayıt altına alınmalıdır.

Dipnotlar

1 Ayna Ayna Ellere (TRT Repertuvar No: 400)- Trabzon

2 Of-Çaykara Yolları (TRT Repertuvar No: 4025)- Trabzon/Çaykara

3 Oy Benum Sevduceğum (TRT Repertuvar No: 2328)- Trabzon

4 Sen Bu Yaylaları Yaylayamasun (TRT Repertuvar No: 4294) Trabzon/Gomera Köyü

5 Kar Yağayi Yağayi Sultan Murat Başına (TRT Repertuvar No: 4016)- Trabzon/Çaykara

6 Bizim Köyün Kızları Bakarlar Aynalara (TRT Repertuvar No: 3559)- Trabzon/Maçka

7 Yaylanın Çimeninde Gelir Oturur (TRT Repertuvar No: 4254)- Trabzon/Maçka/Akmecit Köyü.

Bu Türkü Maçka/Akmecit köyü olarak kayıtlarda yer almaktadır. Akmecit köyünün adı sehven yanlış yazıldığından doğrusu Akmescit olmalıdır.

8 Atma Beni Yabana (TRT Repertuvar No: 2907)-Trabzon/Maçka/Hamsiköy

9 Oy Çalamadım Gitti Sürmene Havasını (TRT Repertuvar No: 3715)- Trabzon/Sürmene

10 Koyunlar Meler Gelir (TRT Repertuvar No: 3155)- Trabzon/Akçaabat

11 Maçka Yolları Taşlı (TRT Repertuvar No: 1982)- Trabzon/Sürmene

12 Soğuk Soğuk Akayi (TRT Repertuvar No: 3129)- Trabzon/Maçka

13 Divane Âşık Gibi Dolaşırım Yollarda (TRT Repertuvar No: 2598)- Trabzon/Maçka

14 Eser Bahar Rüzgârı (TRT Repertuvar No: 4264)- Trabzon/Beşikdüzü

15 Mayıs Ayı Gelende (TRT Repertuvar No: 177)- Trabzon

16 Çayırım Çayırım Kuş Oldum Uçayırım (TRT Repertuvar No: 3268)- Trabzon/Akçaabat

17 Şapkamın Tereği Düz (TRT Repertuvar No: 71)- Trabzon

18 Yavuz Geliyor Yavuz (TRT Repertuvar No: 643)- Karadeniz/Trabzon

19 Sabahtan Kalkar Kızlar (TRT Repertuvar No: 1796)- Trabzon/Maçka

20 Derenin Kenarına Sereceğim Kilimi (TRT Repertuvar No: 119)- Trabzon/Akçaabat

21 Ormanda Alacalar Yedi Oni Geyikler (TRT Repertuvar No: 3608) Trabzon/Maçka

22 Anam eni Vay Beni (TRT Repertuvar No: 3125)- Trabzon/Maçka

23 Trabzon'dan Çıktım Uzun Yazılar (TRT Repertuvar No: 2948)- Trabzon

24 Ormanda Alacalar Yedi Oni Geyikler (TRT Repertuvar No: 3608) Trabzon/Maçka

25 Silme Gözyaşlarımı da Gözlerimde Kurusun (TRT Repertuvar No: 3562)- Trabzon/Maçka

26 Kayalar Aşamazsun (TRT Repertuvar No: 3721)- Trabzon/Maçka

27 Kız Sana Demedim mi (Sallama) (TRT Repertuvar No: 3099)- Trabzon

28 Kuko Daldan Aşağı (Gece Geldim Duydun mi (TRT Repertuvar No: 3126)- Trabzon/Maçka

29 Oy Trabzan Trabzan (TRT Repertuvar No: 782)- Karadeniz/Trabzon

Kaynakça

AKPINAR, E., "Eğin Türkülerinin Coğrafi Analizi", *Turkish Studies,* S. 7/4, s. 253-274, 2012.

AKSU, C., ve ŞEN, Y., "Halk Müziğimizde Trabzon, Horon ve Kemençe" *Sanat Dergisi*, 0(1), 111-116, 2010.

GÜLÜM, K., ve ULUSOY, K., "Sosyal Bilgiler Dersinde Göç Konusunun İlenişinde Halk Türkülerinin Kullanılması (Örnek Bir Çalışma)", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(26), 112-127, 2008.

GÜRBÜZ, M., ve ŞAHİN, M., "Türk Halk Müziği Söz Varlığında Coğrafi Motifler ve Benzerlik Analizi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, S. 9/2, s. 1633-1656, 2012.

TOMAR, C., "Trablusşam" *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41. Cilt, 2012, s.292-294.

KARA, H., *"Rumeli Türkülerinde Coğrafi Motifler"* I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi, (03-06 Mayıs 2015), Saraybosna, Bosna Hersek. Bildiriler Kitabı s. 823-840, 2015.

KARA, H., "Azerbaycan Türkülerinde Coğrafyanın Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(47), 2016, 396-402.

KAYA, D. , (2001), "Trabzon Yöresi Türküleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu,* 2001, s.1-8

KÜÇÜKYILDIZ, D., "Atma Türkülerde Gelin-Kaynana Çatışması," *Anasay*, 1, 57-69, 2017.

ÖNCÜ, A., *Trabzon Türküleri (Tasnif, İnceleme, Metin),* Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011.

ÖZÇAĞLAR, A., "Edebiyat Coğrafya İlişkisi"*, II. Uluslararası Edebiyat ve Bilim-I Sempozyumu Bildirileri,* Ankara, 2011, s.97-108.

PELİKOĞLU, M.C., "Trabzon Yöresi Halk Müziği ve Kolbastı", *Sanat Dergisi,* (16), 37-44, 2010.

ŞAHİN, M., *Türk Halk Müziğinde Coğrafi Motifler ve Türküler Atlası*, KSU. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2010.

ŞİMŞEK, E., "Gurbet Elde Kalan Türküler", *Türk Yurdu Dergisi* (Türkü Dosyası Özel Sayı), (269), 71-76, 2010.

Türk Dil Kurumu, Büyük Türkçe Sözlük http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts (18.04.2022)

Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi 1, TRT Müzik Dairesi Yayınları, Ankara, 2006.

Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi 2, TRT Müzik Dairesi Yayınları, Ankara, 2006.

Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi 3, TRT Müzik Dairesi Yayınları, Ankara, 2002.

UĞUR, A., "Müzik Coğrafyası: Türkülerdeki Coğrafya", *BİLİG*, 74, 239-260, 2015.

YAZICI, D., ve BAYBURTLU, A.S., "TRT Repertuarında Trabzon Yöresine Kayıtlı Sözlü Türkülerin Kırık Hava-Uzun Hava Türlerine Göre Dağılımı", *Online Journal Of Music Sciences, 1*(2), 21-40, 2016.

Karadeniz Bölgesinde Mayıs Yedisi Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme "Trabzon Örneği"

Ayşe AKMAN
Antropolog, Kültür ve Turizm Bakanlığı

Alparslan SANTUR
Antropolog (Emekli), Kültür ve Turizm Bakanlığı

Giriş

Geçmişten günümüze kuzey yarımküre halkları arasında baharı ve yazı karşılamaya yönelik olarak bazı törenlerin yapıldığı bilinmektedir. Bu törenlerin tarihleri ve kutlama geleneklerinde bazı farklılıklar olsa da, genel yapı bakımından benzer oldukları söylenebilir. Buna örnek olarak ülkemizde kutlanan en önemli mevsimlik bayramlardan biri olan Hıdrellez Bayramı gösterilebilir. Hıdrellez Bayramı'nın kutlanma tarihi olan 6 Mayıs'ta birçok Avrupa ülkesinde çeşitli adlar altında mevsimlik bayramlar kutlanmaktadır. Karadeniz Bölgesi'nin en önemli mevsimlik bayramlarından biri olan Mayıs Yedisi ise her yıl 20 Mayıs'ta gerçekleştirilmektedir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde her iki mevsimlik bayramın karşılaştırılabilmesine imkan sağlamak anlamında kısaca Hıdrellez Bayramı'nın genel özelliklerinden söz edilecektir. İkinci bölümde Trabzon Mayıs Yedisi, üçüncü bölümde ise Ordu ve Giresun'daki Mayıs Yedisi geleneğine ilişkin bulgulara yer verilecektir. Sonuç ve Değerlendirme bölümünde ise hem Hıdrellez ve Mayıs Yedisi Bayramının karşılaştırılması hem de Trabzon, Ordu ve Giresun illerinde Mayıs Yedisinin benzer ve farklı yönleri ile ritüellerin değerlendirilmesine yer verilecektir.

I.Hıdrellez ve Mayıs Yedisi Bayramı

Hıdrellez, kültürümüzde bilinen mevsimlik bayramlarımızdan biridir. Ruz-ı Hızır (Hızır günü) olarak adlandırılan Hıdrellez günü, halk arasında genellikle peygamber veya kardeş olduklarına inanılan Hızır ve İlyas'ın yeryüzünde buluştukları gün olması nedeniyle kutlanmaktadır. Hızır ve İlyas sözcükleri birleşerek halk ağzında Hıdrellez şeklini almıştır.

Hızır ve Hıdrellez'in kökeni hakkında çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bunlardan bazıları Hıdrellez'in Mezopotamya ile Anadolu kültürlerine ait olduğu; bazıları ise İslamiyet öncesi Orta Asya Türk kültür ve inançlarına ait olduğu yolundadır. Oysaki Hıdrellez Bayramı'nı ve Hızır inancını tek bir kültüre mal etmek olanaksızdır. İlk çağlardan itibaren Mezopotamya, Anadolu, İran, Yunanistan ve hatta bütün Doğu Akdeniz ülkelerinde bahar ya da yazın gelişiyle ilgili bazı tanrılar adına çeşitli tören ve ayinlerin düzenlendiği görülmektedir (Ocak, 2007: 146).

Hızır, yaygın bir inanca göre, hayat suyu (ab-ı hayat) içerek ölmezliğe ulaşmış; zaman zaman, özellikle baharda insanlar arasında dolaşarak zor durumda olanlara yardım eden, bolluk-bereket ve sağlık dağıtan, Allah katında ermiş bir ulu ya da peygamberdir. Hızır'ın hüviyeti, yaşadığı yer ve zaman belli değildir. Hızır, baharın, baharla vücut bulan taze hayatın sembolüdür.

Mevsimlik bayramlarımızdan biri olan Hıdrellez, ülkemizde etkin bir biçimde kutlanmaktadır. Büyük şehirlerde daha az olmak üzere, kasaba ve köylerde Hıdrellez için önceden hazırlıklar yapılır. Bu hazırlıklar, evin temizliği, üst-baş temizliği, yiyecek-içeceklerle ilgili hazırlıklardır. Hıdrellez gününden önce evler baştanbaşa temizlenir. Çünkü temiz olmayan evlere Hızır'ın uğramayacağı düşünülür. Hıdrellez günü giyilmek üzere yeni elbiseler, ayakkabılar alınır.

Hıdrellez kutlamaları daima yeşillik, ağaçlık alanlarda, su kenarlarında, bir türbe ya da yatırın yanında yapılmaktadır. Hıdrellez'de baharın taze bitkilerini ve taze kuzu eti ya da kuzu ciğeri yeme adeti vardır. Baharın ilk kuzusu yenildiği zaman sağlık ve şifa vereceğine inanılır. Bugünde kırlardan çiçek veya ot toplayıp onları kaynattıktan sonra suyu içilirse bütün hastalıklara iyi geleceğine, bu su ile kırk gün yıkanılırsa gençlik ve güzellik kazanılacağına inanılır.

Karadeniz Bölgesinde yaygın olarak kutlanan mevsimlik bayramlardan bir diğeri de 20 Mayısta kutlanan Mayıs Yedisi'dir. Trabzon,

Ordu ve Giresun illerinde geleneksel olarak sürdürülen Mayıs Yedisi aynı zamanda "Su Bayramı", "Deniz Bayramı" olarak da adlandırılır. Bunlar arasında Mayıs Yedisi geleneğinin Giresun'da "Uluslararası Karadeniz Giresun Aksu Festivali" ve Trabzon'da ise "Mayıs Yedisi Geleneksel Beşikdüzü Kültür, Sanat ve Deniz Festivali" biçimine dönüştüğü görülmektedir (Oğuz 2006: 8).

Belediye ve valiliklerin bu bayrama daha merkezi ve resmi bir biçim verme çabalarının yanında, geçmişten günümüze yöre halkı kendi köy, kasaba veya kentlerinde kendiliğinden toplanmakta ve Mayıs Yedisi'ni kutlamaktadır. Toplanma mekanları, kutlamanın özelliğine uygun olarak, su ile karanın buluşma noktaları olarak seçilmiştir. Deniz kıyısındaki yerleşim yerlerinde bir ırmağın denize döküldüğü yer, denize uzak yerleşimlerde ise bir göl kıyısı veya ırmak kenarı olmaktadır.

Mayıs Yedisi geleneğinin kökeni konusunda yapılan araştırmalar sonucunda farklı rivayetler ortaya çıkmıştır. Üçok Oğuzlarının Gökhanoğulları Boyu'ndan olan Çepni Türklerinin Mayıs Yedisi'nde denizde yıkandıkları, denizden şifa bekledikleri, hayvanlarını deniz suyunda veya ırmak suyunda yıkadıkları, yaylaklara çıkmadan önce deniz havası alarak sağlık, güç ve moral kazanmaya çalıştıkları, sonbahara kadar geçecek süre için denizle vedalaştıkları ifade edilmekte ve bu bayramın kökeninin Çepnilerden kalma olduğu iddia edilmektedir. Başka bir rivayet ise, önceleri bilinmeyen Mayıs Yedisi geleneğinin Karadeniz Bölgesi'ne göç yoluyla gelmiş olan Gürcüler tarafından getirilmiş olduğudur (Gülay, 2008: 13).

Başka bir görüşe göre ise, bu bayramın kökeni Eski Yunan tanrılarından olan Apollo'nun doğum günü olan Thargalia ayının yedinci günü yapılan kutlamaları ve aslında bir tarım festivali olan Thargalia festivali ile tarım tanrıçası Demeter ve Dionysos onuruna düzenlenen şenliklerle ilgilidir (Öztürk 2018).

II.Bulgular

II.1. Trabzon'da Mayıs Yedisi

Mayıs Yedisi geleneğini Trabzon'da Çepni Türklerinin ağırlıklı olarak bulunduğu Çarşıbaşı, Vakfıkebir, Beşikdüzü ve köyleri, Şalpazarı ve köyleri, kısmen Tonya-İskenderli ve köylerinde görmek mümkündür. Çepni Türkleri arasında uzun zamandır geleneksel olarak kutlanan

bu bayram aynı zamanda Çepni Bayramı olarak da bilinir (Demir 2012). Diğer Karadeniz illerinde olduğu gibi Trabzon'da da Mayıs Yedisi geleneğinin tarihi 20 Mayıs'tır. Ancak Trabzon'un doğu ilçelerinde Mayıs Yedisi Bayram'ına "Alaturbi" de dendiği ve 6 Temmuz tarihinde deniz bayramı olarak da kutlandığına ilişkin görüşler vardır (Gökdağ 2004).

Mayıs Yedisi konusuyla ilgili kaynak kişi anlatısı şöyledir:

> *"Mayıs Yedisi yüzyıllardan beri gelen bir gelenek ilçemizde Ağasar Havzası dediğimiz bu bölgede yüzyıllardan beri gelen bir gelenek...bu geleneğin özü şu: her 20 Mayısda yani Mayıs Yedisi dediğimiz günde Şalpazarı, Beşikdüzü işde bu bölgenin insanları yayla hazırlıklarına başlarlar bunun için ineklerini süslerler Ağsar deresiyle denizin kesiştiği şu anda bizim Çeşmeönü Limanı dediğimiz mevkiye gelirler, ineklerini deniz suyuyla yıkarlar, bunun sebebi şudur; deniz suyuyla yıkandığı an ineklerin, hayvanların daha sağlıklı olduğu daha çok süt verdiği daha çok döl verdiği şeklinde bir inanç vardır. Ayrıca halkımız yine o gün motorlara kayıklara binerek Deliklitaş denen bir mevki var, taşın etrafında dönülerek dilekde bulunuluyor ve böyle bir dileğinin kabul edildiği... çevresinden dolanılıyor...bu sadece yılda bir defa yapılıyor...sabah gün doğumuyla birlikte başlar bu olay...insanlar yanlarına yiyeceklerini içeceklerini alırlar, ineklerini süslerler bu dediğimiz yere gelirler, ineklerini yıkarlar, Deliklitaş dediğimiz mevkiden dolanırlar gelirler, pikniğini yaparlar kendi aralarında yiyecek içeceklerini yiyerek ondan sonra hayvanları daha sağlıklı olarak yayla yoluna başlarlar, yayla yürüyüşü bundan sonra start alır dolayısıyla üç-dört ay kalacakları yaylada daha sağlıklı hayvanlarla daha böyle bi süreç yaşayacaklarına inanırlar..."*.

Mayıs Yedisinde özellikle hayvanların deniz suyuyla temas etmeleri önemlidir. Trabzon'un Beşikdüzü İlçesi'nde bulunan Çeşmeönü Limanı'na Mayıs Yedisi günü insanlar, hayvanlarıyla birlikte gelmektedir. Yayla göçü için süslenen inekler, hastalıktan korunmaları ve bol süt vermeleri amacıyla deniz suyunda yıkanmaktadır. İç kesimlerde ırmaklarda, sahil kesiminde ise hayvanların denizde yıkanması önemli bir gelenektir. Bu gelenek bir bakıma, yaz için hazırlık yapmakta olan insanların yaylaya çıkmadan önce geçim kaynağı olan hayvanlarının deniz suyunda yıkanmasının, deniz havası almasının, sağlık, güç, moral ve enerji depolamasının sembolüdür.

1. Trabzon/Beşikdüzü İnekleriyle limana gelen kadınlar

2. Trabzon/Beşikdüzü ineklerin üzerine su dökülmesi

Trabzon'da Mayıs Yedisi kutlamalarının yapıldığı yerlerden birisi de Çarşıbaşı İlçesidir. Çarşıbaşı ilçesinin sahile yakın köyleri Mayıs Yedisi kutlamalarına katılmaktadır. Mayıs yedisi günü insanlar sabahın erken saatlerinde ineklerini alıp kutlamalarının yapılacağı yere götürür. Kutlama yeri olmasa bile herkes mutlaka o gün deniz kenarına gitmeye çalışır. Yaylaya çıkmadan önce ineklerini Mayıs Yedisi gününde denizde yıkayan kişiler böylece yaylada hayvanlarına zarar gelmeyeceğine inanırlardı (Keleş 2018: 246).

2000 yılında Beşikdüzü'nde Mayıs Yedisi kutlamaları sırasında halkın kontrolsüz bir biçimde küçük teknelerle denize açılması sonucunda büyük bir deniz kazası olur. Bu kaza sonucunda birçok kişi yaralanır ve 38 kişi hayatını kaybeder. Bunun üzerine bu tip olayları önlemek için çareler düşünülür. Bu gelişmelere bağlı olarak Mayıs Yedisi Bayramı 2001 yılında Beşikdüzü Belediyesinin organizasyonuyla "Beşikdüzü Kültür Sanat ve Deniz Festivali" adı altında gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ancak halkın yoğun isteği üzerine sonradan etkinliğin

adı "Beşikdüzü Mayıs Yedisi Şenlikleri" biçiminde değiştirilmiştir.[1] Her yıl 18-20 Mayıs tarihleri arasında gerçekleştirilen etkinlik sırasında eskiden olduğu gibi süslenmiş inekleriyle sahile gelenler ineklerini deniz suyuyla buluştururken renkli görüntüler ortaya çıkmaktadır. Son zamanlarda Beşikdüzü'nde düzenlenen Mayıs Yedisi Şenliği kapsamında "En Güzel İnek Yarışması" da düzenlenmekte, kazananlar ödüllendirilmektedir. Etkinlik kapsamında 2000 yılındaki deniz faciasında ölenler adına anma törenleri de yapılmaktadır.

a. Delikli Taştan Geçme:

Trabzon'da Mayıs Yedisi'nde halkın, Vakfıkebir İlçesi'nde denize dökülen Fol Deresi'nin ağzından Beşikdüzü'ne dökülen Ağasar Deresi'ne kadar gidip gelmek suretiyle yedi defa dolaştıkları bilinmektedir. Bu dolaşma sırasında dilek tutan insanlar, bütün dert ve sıkıntılarını da denize bıraktıklarına inanır. Tüm bu geçişlerde denizde bulunan ortası delikli "dilek taşı" nın içinden geçilirse veya çevresinde dolaşılırsa tüm dileklerin gerçekleşeceği inancı yaygındır (Gülay 2008: 16).

b. Mayıs Yedisi Helvası

Trabzon'un Beşikdüzü İlçesi'nde ve Mayıs Yedisi'nin kutlandığı diğer yerlerde bu tarihlerde Mayıs Yedisi Helvası yapılmakta ve dağıtılmaktadır. Trabzon'un fethinden sonra, Osmanlı Sultanları ve Saraydakilerin, şifa olsun diye Beşikdüzü Mayıs Yedisi Helvası ve Tahin Helvası'na önem verdikleri kaynaklarda ifade edilmektedir. Atatürk 1930–1937 yılları arasında Trabzon Atatürk köşkünde vasiyetini yazdığı zamanlarda kendisine şifa olsun diye Beşikdüzü Mayıs Helvası'nın ikram edildiği ve Atatürk'ün de çok beğendiğine ilişkin anlatılar mevcuttur. Bu yıllarda Mayıs Yedisi Helvası'nı yapan ünlü ustaların Beşikdüzü'nde olduğu bilinmektedir.[2]

Yörede sadece Mayıs ayında çıkan çöven otundan yapılan Mayıs Yedisi Helvası'nın ilk kez yapımına ve yaygınlaşmasına ilişkin bazı anlatılar mevcuttur. Bunlardan ilkine göre;

> *"Mayıs ayının ilk haftalarında, yayla evlerini onarmak, hayvanları otlatmak için yaylaya çıkan insanlar; obalarına yakın ormana odun toplamak ve yiyecek bulmaya gitmişler. Akşam dönmeye yakın yoğun sis bastırmış, göz gözü görmez hale gelmiş. Sisin yoğunluğu nedeniyle ormanda kaybolmuşlar. Sığındıkları bir mağarada geceyi geçirmişler.*

Günlerce mağarada sisin dağılmasını beklemişler. Yiyeceklerinden geriye kalan sadece su ve şekermiş. Açlıktan bitap düşen insanlar, çevrede yiyecek bir şeyler aramaya çıkmışlar ve çöven otunu bulmuşlar, çöven otunun kökünü yemeye çalışmışlar fakat çok acı olduğundan çöven kökünü iyice dövüp, ellerindeki son materyal olan su ve şekerle kaynatmışlar. Kaynatma sonucunda, bembeyaz köpüklü bir helva meydana gelmiş. Tadına baktıklarında çok lezzetli olduğunu fark etmişler. Helva ile günlerce beslenmişler. Aradan bir hafta kadar zaman geçtikten sonra sis dağılmış, insanlar evlerine dönmüşler. Ev halkı meraklanmış ve bu kadar zaman nasıl yaşadıklarını sorduğunda; sis nedeniyle bir mağaraya sığındıklarını, günlerce ottan yaptıkları helva ile beslendiklerini anlatmışlar. Gel zaman, git zaman helvanın namı dilden dile dolaşmış. Bu helvanın namını duyan çöven otunu topluyor ve hemen çöven helvası yapıyormuş. Mayıs ayı geçtikten sonra çöven otunun olmadığını fark eden yöre halkı bu helvanın ismini Mayıs Helvası koymuş. Her yıl Mayıs ayında çöven helvasını yapıp konu komşuya, çevre köylere dağıtırlarmış" (Kara 2015).

Mayıs Yedisi Helvasının kadınları güzelleştirdiğine dair ikinci anlatı ise şöyledir:

"Çevresinde çirkin olduğu için kocası tarafından dışlanan bir kadın dağ evinde otururken Hıdrellez'de çok içten bir dilek dilemiş. Rüyasına giren yaşlı nine, ona çöven otu kökünden Mayıs Helvasını yapmasını ve her gün yemesini söylemiş. Kadın Mayıs başından, Mayıs yirmisine kadar her gün Mayıs Yedisi Helvası'nı yemiş. Günler sonra deniz seferinden dönecek olan kocasını beklemek için sahile inmiş. Yolda yürürken herkesin gözünün onda olduğunu fark etmiş fakat vakti zamanında hiç kimse ona bakmadığı için bu duruma bir anlam verememiş. Oysa yediği helva onu o kadar güzelleştirmiş ki bir bakan bir daha bakarmış. Seferden dönen kocası sahildeki kalabalığa bir anlam verememiş. Gemisini Beşikdüzü doğal limanına çekmiş. Sahile çıkınca gözlerine inanamamış. Karısının güzelliği karşısında çok şaşırmış. Karısına; "Sana ne oldu da bu kadar güzelleştin." demiş. Kadın durumun farkına vardığında, günlerdir Mayıs Helvası yediğini söylemiş. Çok çirkin olan karısını, çok güzelleşmiş olarak bulan adam; "Artık gözüm senden başkasını görmez, bundan sonra senin yerin benim yanımdır." demiş ve dağ evinde kalan karısını evine götürmüş. Bu olaydan sonra Beşikdüzü Mayıs Yedisi Helvası'nın kadınları güzelleştirdiği söylenir olmuş. Karadeniz kadınları onun için çok güzel oluyormuş" (Kara 2015).

3. Trabzon/Beşikdüzü Mayıs Yedisi Helvasının kavrulması

4. Trabzon/Beşikdüzü Mayıs Yedisi eğlencesi

Trabzon'un Beşikdüzü İlçesi'ndeki Mayıs Yedisi kutlamaları halen "Mayıs Yedisi Geleneksel Beşikdüzü Kültür, Sanat ve Deniz Festivali" şeklinde gerçekleştirilmektedir. Bu festivalin diğer bir amacı ise 2000 yılındaki Mayıs Yedisi kutlamaları sırasındaki deniz faciasında ölenleri anmaktır.

II.2. Ordu ve Giresun'da Mayıs Yedisi

Ordu İli genelinde Hıdrellez tarih olarak bilinmekte ve çekinceli bir gün olarak kabul edilmektedir. Rumi Takvime göre 23 Nisan olarak bilinen 6 Mayıs gününün Hızır'la İlyas'ın buluşma günü olduğuna inanılmaktadır. Hızır ve İlyas insanları koruyan birer melektir; o gün onların buluşma günü olduğundan insanları korumalarının mümkün olmadığına inanılır. Bu yüzden Hıdrellez günü iş yapılması sakıncalıdır. Tarla, bağ-bahçe işleri yapılmaz, hamile kadınlar o gün iş yaparsa çocuklarının sakat olacağına inanılır.

Mayıs Yedisi geleneği Ordu İli'nin sahil ilçe ve köylerinde bilinmekte ve uygulanmaktadır. İç bölgelerde Mayıs Yedisi geleneğinin bilinmediği anlaşılmaktadır. Hıdrellez ise, iç kesimlerde ismen bilinse de kutlama geleneği yoktur. Önceleri Hıdrellez zamanında iç kesimlerdeki köylerden halkın sahile gezmeye geldikleri anlatılmaktadır. Ancak sonradan sahil kesiminin geleneği olan Mayıs Yedisi ile iç kesimlerde bilinen Hıdrellez birleştirilmiş 20 Mayıs'ta kutlama yapılmaya başlanmıştır.

Sahil köylerinin daha fazla oranda katılımı ve iç kesimlerdeki köylerden gelenlerle birlikte Mayıs Yedisi geleneği ilk etapta büyük bir piknik ve tekne gezintisi biçiminde gerçekleştirilmekte ve bu sırada bazı geleneksel uygulamalar görülmektedir:

a. Deliklitaş'tan Geçme

Yöre halkı Mayıs Yedisinden bir gün öncesinden itibaren yani 19 Mayıs gecesi başlamak suretiyle Yalıköy sahilinde bulunan Deliklitaş'ı ziyaret edip dilek dilerler. Kaya üzerindeki birkaç metrelik delik olan bölümden geçebilmek için küçük kayıklar kiralanır. Çocuğu olmayan kadınlar, evlenmek isteyen genç kızlar veya delikanlılar, belirli bir hastalığı olup şifa bulmak isteyen kişiler, yeni iş kurarak bol kazanç elde etmek isteyen kişiler kayıklarla taşın delik olan kısmından üç kez geçerek dilek diler ve bozuk para atar.

5. **Ordu/Fatsa/Yalıköy Deliklitaş**

b. Yedi Dalgadan Su Alma

20 Mayıs günü sabah saatlerinde sahile inen insanlar öncelikle deniz suyuyla temas etmeye çalışır. Denize tamamen girmek mümkün olmasa da ayaklar sokulur, (sağ ayak ile denize girilir) eller yıkanır.

6. Ordu/Fatsa/Yalıköy sahili yedi dalgadan su alma

7. Ordu/Fatsa/Yalıköy Mayıs Yedisinde piknik

O gün için deniz suyunun insanlara şifa vereceğine, özellikle eklem ağrılarına iyi geleceğine inanılır. Sahilde ellerinde bir kap bulunan kadınlar dalgayı bekler ve her bir dalga geldiğinde kabın içine su almaya çalışırlar. Bu şekilde yedi dalgadan su alınarak kapta biriktirilir. Bu su daha sonra eve götürülür evin köşelerine, ahırlara, bahçede bulunan sebzelerin üzerine serpilir. Bu suyun döküldüğü yerlerdeki kötülükleri yok edeceğine, bolluk ve bereket getireceğine inanılır. Ayrıca bu sudan banyo suyunun içine katılırsa insanlara şifa vereceğine inanılır. Küçük çocuklar kucağa alınarak yedi defa dalgadan geçirilir.

Mayıs Yedisinde yiyecek hazırlıkları yapmış olarak sahile gelen insanlar bütün günü piknik yaparak, gezintilere çıkarak ve sohbet ederek geçirir. Birbirlerini uzun süre göremeyen insanlar bu vesileyle görüşmüş olur. Mayıs Yedisi tıpkı Hıdrellez'de olduğu gibi aynı zamanda evlenme çağındaki gençlerin görüşüp tanışmaları için de uygun ortam sağlar.

Önceleri Mayıs Yedisinin olmazsa olmazları arasında yer alan Deliklitaş'tan geçme uygulaması, ortaya çıkan deniz kazaları yüzünden

8. Ordu/Fatsa/Yalıköy tekne turu

artık yasaklanmış durumdadır. Bunun yerine belirli bir yere gidip gelme veya Deliklitaş'ın etrafında dolaşma biçiminde tekne turları yapılmaktadır. Bu tekne turlarına sahile gelen hemen herkesin katılmaya çalıştığı da görülmektedir.

Giresun ili genelinde halkın büyük ilgi gösterdiği Mayıs Yedisi kutlamaları Aksu Deresi'nin denize döküldüğü yerde gerçekleştirilir. Giresun'da Mayıs Yedisi geleneğinin kökenine ilişkin pek çok farklı görüş mevcuttur. Bunlardan birisi de Amazonlarla ilgili efsanedir. Efsaneye göre Amazonlar her yıl Mayıs ayında Giresun Adası'na gelerek yöre halkından olan erkeklerle birlikte olur, neslin devamını sağladıktan sonra da adayı terk ederlerdi. Yöre kadınları tarafından adayı terk etmeleri için taşlandıkları, günümüzde denize taş atma uygulamasının da o zamanlardan kaldığı yolunda anlatılar mevcuttur (Ataç 2000: 69).

Kutlamalar için önceden hazırlık yapan yöre halkı yiyeceklerini de yanına almak suretiyle Aksu Deresi'nin denize döküldüğü yerde toplanır. Oraya gelen insanlar için bugün, dileklerin kabul olduğu, tüm kötülüklerden arınılan gündür. Toplanmış olan insanlar o yılın gönüllerince geçmesini sağlamak için dilekte bulunur. Hastalar şifa bulmak, dertliler dertlerinden kurtulmak, evlenemeyenler kısmet açmak, çocuğu olmayanlar çocuk sahibi olmaya yönelik dileklerini su kenarında ifade etmiş olurlar. Giresun adasının etrafı teknelerle dolaşılmaktadır. Adası olmayan diğer yerlerde ise, denize girmek veya teknelerle denize açılmak önem taşımaktadır.

Mayıs Yedisi törenlerinde herkes tarafından yapılması gerektiğine inanılan üç önemli uygulama bulunmaktadır;

a. Sacayaktan Geçme

Öncelikle içinden insan geçebilecek büyüklükteki sacayağı, şenlik alanına getirilir. Çocuğu olmayanlar dilekte bulunarak üç kez sacayaktan geçer. Dua ederek ve dilek dileyerek sacayaktan geçme uygulaması, Giresun'da çocuğu olmayan kadınlar tarafından -Mayıs Yedisinden bağımsız olarak- eskiden beri sürdürülmektedir (Üstünova 2010: 182). Başlangıçta çocuk sahibi olmak isteyen kadınlara özgü bir uygulama olan sacayaktan geçme, daha sonra dileği olan herkes tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Sacayağı her zaman ateş üzerinde yemek ve ekmek pişirmek için kullanılan bir gereçtir. Sacayağının bu yönüyle, hem ateş kültüyle ilgili olarak hem de bolluk ve bereket sembolü olarak Mayıs Yedisi geleneği içerisine sonradan dahil olduğu düşünülmektedir.

9. Giresun/Aksu Deresi sacayaktan geçme

b. Suya Taş Atma

Aksu Deresi'nin denize döküldüğü yerde, *"derdim belam denize..."*, diyerek yedi çift taşı suya atarlar. İnsanlar doğanın canlanmasıyla ve suyun belayı, kötülükleri alıp götüreceği inancıyla dileklerini tutup

10. Giresun/Aksu Deresi dereye taş atma

dereyi taşlar (Öztürk 2018). Dere taşlamadan sonra törene katılanlar, suya girip başlarından aşağı maşrapayla ırmak suyundan döker. Bu uygulamada da suyun insanda bulunan kötülükleri, hastalıkları, uğursuzlukları alıp götüreceği inancı vardır.

c. Adanın Etrafını Dolaşma

İnsanlar dere kenarında toplanıp motorlarla, kayıklarla denize açılarak adanın etrafını dolaşıp bir daire çizerek bindikleri noktaya tekrar döner. Böylece ada turu Hamza Taşı önünde başlar ve yine aynı yerde son bulur.

Bu törenlerde doğayla insan hayatı özdeşleştirilmekle birlikte, baharda doğa nasıl uyanıyorsa insanın da baharla birlikte hayata yeniden, daha iyi bir şekilde başlayacağı düşüncesi vardır. Törenin özünde canlılık, üreme ve doğaya egemen olma kaygısıyla birlikte yaşamın sürdürülmesi olgusu vardır.

Giresun'da Mayıs Yedisi kutlamaları 1977 yılından 1984 yılına kadar Aksu Deresi'nin denize döküldüğü yerde "Aksu Şenlikleri" adı altında yürütülmüş 1984 yılından sonra ise "Giresun Aksu Kültür ve Sanat Festivali" adını almıştır. 1992 yılından itibaren festival uluslararası bir platforma taşınarak "Uluslararası Karadeniz Giresun Aksu Festivali" adıyla gerçekleştirilmektedir (Düzgün 2017: 128). Bu festivalde halkın eskiden beri sürdürdüğü bazı gelenekler sergilenirken aynı zamanda yöreye özgü halk oyunları gösterileri düzenlenmektedir. Aynı zamanda yurt dışından davet edilen grupların halk oyunları gösterilerine de yer verilmektedir. Yörede geleneksel kültürün bir ürünü olan Mayıs Yedisi uygulamasının sürdürülmesine imkan veren festival, Giresun'da turizmin geliştirilmesine de katkı sağlamaktadır.

11. Yurtdışından gelen grupların gösterileri

Sonuç ve Değerlendirme

Hıdrellezden farklı bir tarihte kutlanmakla birlikte, Mayıs Yedisi'nin de yine Mayıs ayı içinde olması; Mayıs Yedisinde Hızır ve İlyas karakterleri yer almasa da, Hıdrellezde olduğu gibi suyun (deniz) önemi, söz konusu geleneğin Hıdrellez'le yakın ilişkisini/benzerliğini ortaya çıkarmaktadır. Ordu'nun sahil bölgelerinde bilinmeyen, ancak iç kesimlerde bilinen Hıdrellez'in, sonradan Mayıs Yedisi ile birleşmesi ve kutlamaların 20 Mayıs'ta yapılmaya başlaması bu konuda bir örnek teşkil etmektedir.

Mayıs Yedisi geleneğinde ana unsur kıyı bölgelerde deniz, iç bölgelerde ise göl ve akarsular olmak üzere "su"dur. Geleneğin "Deniz Bayramı" veya "Su Bayramı" olarak adlandırılması, kutlamalarda suyun önemini belirtmektedir. Suyun arındırma gücü, Mayıs Yedisi ile birlikte aynı zamanda suyun kutsallaştırılmasına da yol açmaktadır. O gün insanların ve hayvanların muhakkak su ile temas etmelerinin sağlanmasında bu inanış büyük rol oynamaktadır. Diğer yandan bu uygulamayla, geleneksel düşüncede önemli bir yeri olan ve kutsal olduğuna inanılan bir güçten temas yoluyla yarar sağlamaya yönelik sempatik büyünün[3] temas ilkesi de işletilmeye çalışılmaktadır (Örnek, 1981: 34). Benzer uygulamalar Hıdrellezde de görülmekte, yine bütün bir yıl boyunca sağlıklı kalmak, hastalıklardan kurtulmak amacıyla o gün suyla temas sağlanmaktadır. Hıdrellezde yıkanmanın dışında o gün çeşmelerden akan suların şifa amacıyla içilmesi de söz konusu olmaktadır. Mayıs Yedisi'nde ise uygulamaların ana kaynağının deniz olması nedeniyle sadece yıkanma ve serpme yoluyla temas edilmektedir.

Geleneksel kültürde bazı dağ, tepe, taş, mağara, vb. görünümleri veya haklarındaki rivayetlerle kutsallaştırılan yerler de çeşitli amaçlarla ziyaret edilmekte, bu durum Trabzon ve Ordu'da Mayıs Yedisi'nde gerçekleştirilen Delikli Taş ile ilgili uygulamalar konusunda bize bir fikir vermektedir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan bu taşlar özellikle şifa amacıyla kullanılmakta ve burada da sempatik büyünün temas ilkesi işletilmeye çalışılmaktadır. Giresun'da da koyun sahipleri hastalık ve zarar gelmemesi amacıyla koyunlarını tünel şeklinde kazılan toprak içinden geçirmektedirler. Ordu'da geleneğin önceleri üç kez taşın içinden geçilmesi şeklinde uygulanması, yine geleneksel düşüncede önemli bir yeri olan sayı büyüsünü gündeme getirmektedir (Örnek, 1981: 53). Üç, yedi, dokuz, kırk bir gibi sayılarda var oldu-

ğuna inanılan mistik güçten bir şekilde yararlanmaya ve söz konusu uygulamayı kuvvetlendireceğine yönelik inanış, burada olduğu gibi bazı uygulamaların belirli sayıda tekrarını gerektirmektedir. Kazalar nedeniyle yasaklanan ve taş çevresinde dolanmaya dönüşen uygulamayı, zorunlu kültür değişimi olarak değerlendirmek gerekir. Aynı durumu Trabzon'da delikli taş içinden yedi kez geçilmesi, Ordu'da yedi dalgadan su alınması ve Giresun'da yedi kez suya taş atılması ile ilgili pratiklerde de görmek mümkündür. Suya taş atma pratiğinin arkasında ise bu kez sempatik büyünün taklit ilkesi işletilmeye çalışılmakta, taşla özdeşleştirilen kötülüklerin ve belaların uzaklaştırılması amaçlanmakta, aynı zamanda suya taş atarken *"derdim, belam denize..."* söylemiyle uygulama, sözle kuvvetlendirilmeye çalışılmaktadır.

Ordu'da Delikli Taş, Giresun'da ada etrafında dolanma şeklinde gerçekleştirilen uygulamaların benzerlerini türbe, yatır, vb. ziyaret yerlerinde de görmek mümkündür. Halk arasında kutsallaştırılan bu tür yerler etrafında dolanarak, buralarda var olduğuna inanılan güçten, yine sempatik büyünün temas ilkesi çerçevesinde yararlanılmaya çalışılmaktadır. Giresun'daki kutlamalar sırasında gerçekleştirilen ve delikli taş içinden geçmeyle benzer özellikler taşıyan sacayaktan geçme uygulamasını, yine kutsallaştırılan bir objeden sempatik büyünün temas ilkesine göre yararlanılmaya çalışılan bir pratik olarak değerlendirmek gerekir.

Hıdrellez'de suyun yanında önemli bir yeri olan yeşil bitkilerden de özellikle şifa amacıyla yararlanmaya yönelik Mayıs Yedisi'nden bir örnek, Trabzon'da Mayıs Yedisi Helvası içinde kullanılan Çöven Otu olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde de helva yapımında kullanılan çöven kökünün idrar ve balgam söktürücü etkileri olmakla birlikte tedavide nadiren kullanıldığı belirtilmektedir (Baytop, 1999: 190). Diğer yandan aynı helva Giresun'da da yapılmakta, (www.posta.com.tr) ancak çöven kökünün yerini burada Meyan Kökü almakta; göğüs yumuşatıcı, balgam söktürücü, idrar artırıcı etkileri nedeniyle (Baytop, 1999: 296) çöven kökü ile benzerlikler taşımaktadır. Dolayısıyla söylencelerde helvanın (içindeki bitkinin) beslenmeye/güzelliğe veya sağlığa katkısı ile, aslında bütün yeşil bitkilerin Mayıs Yedisi'nde kutsallaştırılması ve bir şekilde bitkilerle temas etmeye çalışılarak, onlardan faydalanılması söz konusudur. Sempatik büyünün temas ilkesi, burada da önemli rol oynamaktadır.

Mayıs Yedisi ile Hıdrellez kutlamalarının ortak özelliklerinin başında gelen su ile temas (Hıdrellezde yeşil bitkiler) ne kadar büyük bir öneme sahip ise, her iki kutlama sırasında insanların yoğun olarak çeşitli uygulamalar eşliğinde dilekler dilemesi de bu iki uygulamanın ortak özellikleri arasındadır.

Her iki geleneğin ortak ve farklı yönleri değerlendirildiğinde, Hıdrellez'in daha geniş bir coğrafyada, daha zengin geleneksel uygulamalarla kutlandığı görülmektedir. Mayıs Yedisi ise sadece Trabzon, Ordu ve Giresun'u kapsayan ve özellikle denizle ilgili uygulamaları ile daha yerel bir görünüm sergilemektedir.

Trabzon'un Beşikdüzü İlçesi'nde "Mayıs Yedisi Geleneksel Beşikdüzü Kültür, Sanat ve Deniz Festivali", Giresun'da "Uluslararası Aksu Festivali" olarak, Ordu merkezde ve Gölköy İlçesi'nde yine törenlerle kutlanmakta olan Mayıs Yedisi'nin bundan dolayı ilgili yörelerin turizm hareketlerine de büyük katkı sağladığı/sağlayacağı kaçınılmazdır. Bu durum, geleneksel kültür değerlerinin aynı zamanda turizm alanında değerlendirilmesi bakımından örnek uygulamalar olarak görülmelidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu festivallerde geleneğin özünden uzaklaşılmaması, Mayıs Yedisi'nin sadece festivallerin adından ibaret olmamasıdır.

Dipnotlar

1 Kaynak kişi anlatısı.

2 Kaynak kişi anlatısı.

3 Sempatik Büyü: Birbirlerinden uzak objelerin gizli bir sempati ile birbirlerini etkiledikleri inancına dayalı büyü. Taklit ve Temas Büyüleri olmak üzere ikiye ayrılır.

Kaynakça

ATAÇ, Ayhan, *Bütün Yönleriyle Giresun İli*, KKTC Near East University Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Mezuniyet Tezi, Lefkoşa, Haziran, 2000.

BAYTOP, Turhan, *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi*, Tayf, İstanbul 1999.

DEMİR, Necati, "Trabzon Yöresinde Zaman, Halk Takvimi ve Sayılı Günler", https://www.dieweltdertuerken.org>article>view, 2012.

DÜZGÜN, Ülkü KARA, "Giresun'da Halk Takvimi", *Takvim Kitabı*, Editörler Emine Gürsoy Naskali, Burcu Yanıklar, Kitabevi Yay. İstanbul, 2017.

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız, "Doğu Karadeniz'deki Halk İnanışları", Mynet.com 03.06.2004

GÜLAY, Abdullah, *Mayıs Yedisi*, Trabzon, 2008.

KELEŞ, İskender, *Trabzon İli Çarşıbaşı İlçesi Halkbilimi Monografisi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Programı, Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2018.

KARA, Harun, "Beşikdüzü Mayıs Yedisi Helvasının Tarihçesi", https://www.facebook.com>BesikduzuBelediye >post, (2 Nisan 2015)

OCAK, Ahmet Yaşar, *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

OĞUZ, Öcal: "Mayıs Yedisi", *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2006 sayı 69, s.5.

ÖRNEK, Sedat Veyis, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, DTCF Yayınları, Ankara 1981.

ÖZTÜRK,Orhan, "Bugün Mayıs Yedisi", http://www.ordukentgazetesi.com/news_detail.php?id=13571 (20 Mayıs 2018)

Posta, *Bu Helva Yılda Sadece Bir Ay Üretiliyor*, https://www.posta.com.tr/yasam/bu-helva-yilda-sadece-1-ay-uretiliyor-iste-bircok-hastaliga-iyi-gelen-mayis-helvasi-1295814 (10.04.2022).

ÜSTÜNOVA, Kerime, "Giresun'da Yaşatılan Sacayağından Geçme Geleneğinde "Sacayağı" ve "Üç" Ne Anlatıyor?", *Bilig*, Kış 2010, Sayı 52, s.181-192.

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü, Halk Kültürü Bilgi ve Belge Merkezi Belgeleri:

-Türkiye'de Hıdrellez Geleneğinin Derlenmesi Projesi Dokümanı

-Metin içerisindeki tüm fotoğraflar

-MD2008.0014

-YB2008.0229

Geleneksel Yeni Yıl Kutlaması "Kalandar"ın Ritüel Niteliğiyle Köy Seyirlik Oyunları Bağlamında Değerlendirilmesi*

Nilüfer Zeynep ÖZÇÖREKÇİ GÖL

Halk Bilim Uzmanı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

Çalışmamıza konu olan, Trabzon İli, Maçka İlçesi Yazlık (Livera) köyünde kutlanan "kalandar" ritüeli 13-14 Ocak 2020 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğünce düzenlenen alan araştırması çerçevesinde, Folklor Araştırmacıları Nilüfer Zeynep Özçörekçi Göl başkanlığında, Türkan Oral ve İbrahim Aslan ile birlikte, bilimsel araştırma, yöntem ve teknikleri ile doğal ortamında görüşme, gözlem ve görsel belgeleme teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmadan elde edilen bilgi ve belgeler, literatüre dayalı bilgi ve belgelerle desteklenmiş, daha önce yapılmış bilimsel çalışmalardan da yararlanılarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışma alanımızı oluşturan Yazlık (Livera) köyü Maçka'ya üç kilometre, Trabzon'a 33 km uzaklıkta, 563 nüfuslu, ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı bir yerleşim yeridir. 2014 yılında Maçka İlçesine mahalle olarak bağlanmıştır. Yazlık mahallesi, "Livera" adıyla bilinip daha yaygın kullanıldığı için bildiride bu isimle anılacaktır. Livera, 2013 yılında başlayan "kalandar festivali" ve yayla turizmi ile dikkat çekmektedir. Livera, hem yurtdışına hem yurtiçine yoğun göç vermiş aynı zamanda yurtiçinden de göç almış bir yerleşim birimidir. Livera'nın nüfusunun yaz aylarında 2000-3000 kişiye ulaştığı belirtilmektedir.

Kalandar, Özellikle Trabzon başta olmak üzere, Karadeniz Bölgesi'nde yeni yıl nedeniyle 13 Ocak gecesi yaygın kutlanan kadim bir gelenektir.

* Bu çalışmada kullanılan fotoğraflar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürü Bilgi ve Belge Merkezine aittir.

Kalandar, Rumi Takvimde ilk ayın adıdır. Miladi takvime göre Ocak ayının 13'ünü 14'üne bağlayan gecenin ismi olduğu gibi yılbaşı gecesine ve bu gecede yapılan ritüeller bütününe ve eğlencelere verilen isimdir. Anadolu ve Kafkasya'dan Avrupa'nın iç bölgelerine değin geniş bir coğrafyada köklü bir geçmişi olan, kalandar, takvime dayalı kutlanan yeni yıl ritüeli örneğidir. Bu nedenle, takvim kavramı bağlamında da değerlendirilmesinde yarar görülmektedir.

O halde takvim nedir? İnsan, yerleşik yaşama geçince toprağa bağlanmış, tarımla uğraşmaya başlamıştır. Bu süreçte ürünlerin arttırılması için doğanın kontrol edilmesi ihtiyacı doğmuş, buna bağlı olarak doğa olayları dikkatlice gözlemlenip aralarındaki döngü fark edilerek, sistemleştirilmiş, yaşamı kolaylaştırmak amacıyla zamanın bölümlenmesi ve düzenlenmesi esasına dayalı çizelgeler hazırlanarak takvim oluşturulmuştur.

Takvim kavramını Gürbüz Erginer;

> "toplumların, doğal, toplumsal olaylar ve kurumlar aracılığıyla zamanı parçalayarak daha kolay anlaşılır bir duruma sokmak amacıyla oluşturdukları sistemli bir dizge" [1]

J.Bourgoing;

> "Takvimler hem toplum içinde yaşamın, hem de zaman gösteriminin düzenlenmesini sağlayan araçlardır. Bir yandan, bir ölçüm sistemi oluştururken, öte yandan yaşantısal takvimlerle, herkes gereksinim duyduğu zamansal işaret noktalarını bulur."[2] şeklinde tanımlar.

Tarım toplumunda, ekim yapmak için uygun zamanı bilmek gerekmekte bu zamanların belirlenmesi için de güneş takvimine, balıkçı toplumunda ise uygun avlanma zamanlarını belirlemek için deniz hareketlerini bilmek gerekmekte bunun için de ay takvimine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaçlar, zaman içinde farklı takvimlerin oluşmasına neden olmuş, bu çerçevede yerel bağlamda kullanılan; günleri, ayları, farklı adlandırıp yılı, farklı bölümleyerek zaman birimlerine iyi kötü gibi anlamlar yükleyerek içselleştirilen takvimler oluşmuş bunlar da "halk takvimi" olarak adlandırılmıştır. Gürbüz Erginer, halk takvimini şöyle tanımlamaktadır.

> "Herhangi bir yöre insanının, temelde kültürel miras olarak edindiği; doğal olaylarla, toplumsal kurumlar ve olgular arasındaki

> uzun süreli deneyimlere dayalı ilişkinin kurulduğu dinsel, tarihsel, töresel, eğitsel, inançsal, hukuksal, tarımsal, siyasal, ekonomik bağın anımsama ve anımsatma görevi üstlenmiş olan zaman- hayat ikilisinin sistemli bir dizgesi."[3]

Takvimlerin oluşmasında ihtiyaç kadar, inanç sistemleri de etkili olmuştur. Buna Müslümanların kullandığı ay takvimini yani Hz. Muhammed'in doğumu ile başlayan Hicri takvimi, Hz. İsa'nın doğum tarihini yılın başlangıcı kabul eden Miladi takvimi örnek göstermek mümkündür.

Tarihsel süreç içinde farklı toplumlarda; Mısır Takvimi, Roma Takvimi, Babil Takvimi, Hint Takvimi, 12 Hayvanlı Türk Takvimi, Çin Takvimi ve Meso- Amerikan Takvimlerinin kullanıldığı bilinmektedir.

Bu takvimler arasında uyumlu bir bağlantı kurmak da mümkün değildir. Bu nedenle her takvimin kullanıldığı kültürde yıl bölümlemesi ve başlangıçları farklılıklar göstermektedir.

Mircea Eliade, takvimlerdeki değişikliklerin nedenini şöyle açıklamaktadır;

> "İlkel toplumlarda yeni yıl tüm topluluk için yeni hasat üzerindeki tabunun kaldırılmasına eşdeğerdir. Böylece hasat tüm topluluk için yenilebilir ve kullanılabilir hale gelir. Farklı mevsimlerde, ayrı zamanlarda olgunlaşan birden fazla tür tahıl ekimi yapılan yerlerde kimi zaman birden fazla yeni yıl bayramı olduğu görülür."[4]

Bu nedenle, farklı toplumlarda kullanılan takvimlerin; süreleri ve yeni yıl başlangıçları değiştiği gibi birden fazla yeni yıl ve yeni yıl başlangıcı içeren takvimlerin de kullanıldığı bilinmektedir. Bu farklılıklar yılın başlangıcına verilen önemi azaltmadığı gibi daha da güçlendirmektedir.

Anadolu'da da farklı uygarlıkların, farklı takvimler kullanması nedeniyle başlangıç tarihi farklı yeni yıllar ve yeni yıl törenleri gerçekleştirilmiş ve gerçekleştirilmeye de devam etmektedir.

Bilinen bütün takvimlerde, yeni yılın ve baharın başlangıcını belirleyen günler bulunmaktadır. Tarıma ve hayvancılığa bağlı yaşayan topluluklarda iklime bağlı olarak yılın veya baharın başlangıcını belirleyen, farklı kutlama günleri bulunabilmektedir. Bu günler, yeniliğin başlangıcı olması nedeniyle önemsenmiş ve etrafında çeşitli

pratikler geliştirilerek kutlanmaktadır. Ancak; bu farklılıklar yeni yıla verilen önemi azaltmamakta, aksine kültürel çeşitliliğe neden olmaktadır. Yeni yıl, Miladi Takvime göre, 1 Ocakta, 12 Hayvanlı Türk Takvimine göre 21 Mart'ta "Nevruz" adıyla kutlanmaktadır. Farklı coğrafyalarda aynı tarihte farklı isimlerle yeni yıl kutlamaları yapılmaktadır. 6 Mayıs'ı 7 Mayıs'a bağlayan gecede yapılan Hıdrellez kutlaması, Hızır günlerinin sona erdiği 18 Şubatta yapılan Hızır Cemleri, 13 Ocak'ta Güneydoğu illerinde kutlanan Ser-sal 13 Ocakta Tunceli'de kutlanan Gagan Bayramı, günlerin uzamaya başladığı 21 Aralık gününden başlayarak Ocak ayının 13'üne kadar olan sürede kutlanmakta olup yılın farklı şekillerde bölümlenmesine dayanan, ülkemizde yaygınlık gösteren ritüel nitelikli yeni yıl kutlamalarına örnek oluşturmaktadır.

Yeni yıl kutlamalarının ritüel nitelik taşıması nedeniyle, ritüel kavramını da tanımlamak değerlendirmelerde yol gösterici olacaktır. Ritüel, Fransızca kökenli bir kelimedir. TDK sözlükte de ayin, dini tören olarak açıklanmaktadır.

Sibel Özbudun'un tanımı şöyledir;

> Ayini; köken ve anlam bakımından doğaüstü olarak algılanan güçleri toplumsal yarar (toplumsal birimin varlığını koruma ve sürdürmesi için gerekli koşulların oluşması ve istikrara kavuşması) çerçevesinde etkilemeye yönelik kalıplaşmış, tekrarlanan davranışlar bütünü.[5]

Metin And ise ritüeli şöyle tanımlar;

" Bir örnek üzerine kalıplaşmış davranışlar ve töreler bütünü ile nesne ve eylem simgeleri yöntemi"[6]

Kasım Karaman ise ritüeli, Lauri Honko'dan şu şekilde aktarır;

> "Birey ya da gruplarla ilgili bazı değerlerin, uygun zamanlarda sembolik ve aşağı-yukarı değişmeyen ardışık davranış biçimleri ile tekrarlanmasıdır."[7]

Ritüeli, din tapınma, büyü vb. ile ilgili geleneksel tören ya da din olgusuna kaynaklık eden, dinî inanç gibi benimsenmiş alışkanlıklar, kutsallaştırılmış davranışlar, davranış biçimleri olarak da tanımlamak mümkündür. Ritüeller işlevlerine göre de değerlendirilip, sınıflandırılabilmektedir.

> "Ritüeller, farklı amaçlarla, değişik işlevleri yerine getirmek için de gerçekleştirilmektedir. Takvimsel ritüeller, dönemler hâlinde ortaya çıkan, topluluk tarafından organize edilen ve mevsimlerin çoğunlukla başında ya da sonunda yapılan ritlerdir. Takvimsel ritler, sosyal hayatın ritmini oluştururlar; günümüzde, öncelikli amaçların ne olduğunu, hangi normların yürürlükte olduğunu göstererek toplumun kolektif ve önceden belirlenmiş değerlerini ön plana çıkarırlar. Takvimsel ritler, grup odaklıdır; bireyden çok topluluk tarafından organize edilirler. Tek bir kişinin, takvimsel sistemin ve zamanın ritmini kontrol etmesini düşünmek olanaksız bir durumdur. Bu ritler, tekrarlanan niteliktedir. Aynı zamanda katılımcıyı toplumsal çevresine, yaratıcı bir yolla bağlamaktadır. Halk takvimleri olarak da bilinen takvimsel ritler, toplumsal ekonomik farklılığa göre çeşitlenmektedir. Tarımla geçinen topluluklarda takvim; ekim, hasat, bağ bozumu zamanlarına göre, hayvancılığa dayalı geçimini sürdüren topluluklarda ise hayvanların sürüye katılma dönemleri, üreme (koç katımı), döl dökümü zamanlarına göre şekillenmektedir."[8]

Kalandar sözcüğü, Doğu Karadeniz Bölgesinde, yerel takvim olarak da kullanılan, kaynak kişiler tarafından yöreye daha uygun olduğu ifade edilen Rumî Takvime göre yılın ilk ayına, ilk ayının ilk gününe ve o gün kutlanan ritüele verilen isimdir. Kalandar, Miladî Takvime göre 13 gün geç başlamaktadır.

Kalandar kelimesi, İngilizcede "calendar" Franzızcada "calendrier" Rusça'da "kalendar", İtalyanca'da "kalandarya" sözcükleri takvim karşılığında kullanılmaktadır.

Kalandar Hazırlıkları

Kalandar kutlamaları, bir gün önce hazırlıklar ile başlar. Kalandar için gezenlerin, torbasına atmak için yiyecekler hazırlanır. Minciden, toplar yapılıp kurutulur, mısır turufuyla (koçanıyla) haşlanır, fasulye, kabak pişirilir. Bunlar, haşlanırken, suyun içine kara lahana yaprağı, kuzu kulağı gibi yeşil bitkiler de yaprak şeklinde içine atılır. Mısır ve kabak alındıktan sonra, haşlanan otlar da hayvanlara yem olarak kullanılır. Bunların dışında fındık, ceviz, muşmula ve meyve çeşitleri hazır edilir. Kalandar akşamı, evdeki zahire torbaları (petekler) akşamdan doldurulur, boş bir şey bırakılmaz. Kalandar akşamı, kapılar kapatılmaz, aralık bırakılır.

Karakancalosun, kara tüylü bir çirkin yaratık olduğuna inanılmakta, "kış cini" olarak da adlandırıldığı belirtilmiştir. Karakancalosun, kalandar gecesi, denizden gürültü ile çıkıp sokaklarda dolaştığına da inanılmaktadır.

Kalandar kutlaması için gezenlerin tamamına da "gancalos", denilmektedir. Kalandar gezmesine katılacak köyün gençleri gizlice hazırlanır. Bu tiplerin hazırlanmasında tanınmamak önemlidir. O nedenle yüzlerine maskeler yapılır ve kılık değiştirerek çeşitli tipler hazırlanır.

Bu tipler; Karakancalos, gelin, damat, kocakarı, dede (ihtiyar), doktor, deli, avcı, ormancı, imam (hoca), heybeci (torbacı), haberci, horoncu, türkücü, köy halkı, koyun, ayı veya maymunu canlandıran oyunculardan ve oyunun yöneticisi "ağa" dan oluşur. Köy halkı ve horoncular birden fazla oyuncu ile canlandırılarak kalabalık bir kadro oluşturulmaktadır. Bizim gözlem yaptığımız kalandar gezmesine 19 kişilik bir oyuncu kadrosu hazırlanmış, "davulcu aynı zamanda oyunu da yönetmiş, kemençe çalan kişi ise türküleri de söylemiştir".

Kalandar Gezenler Kapı Önünde Eğlenirken

Kalandar Gezenler Kapıları Çalarken

Hazırlıklar tamamlanınca; kemençe ve davul eşliğinde köy, yerleşim özelliğine göre yukarıdan aşağıya doğru, büyüklerin olduğu evler öncelikli olarak gezilmiş. Kalandar gezmesine yatsı ezanından sonra başlanıp, gece yarısına kadar devam edilmiştir. Kalandar, için hazırlanan tipler ellerine çırnak/kelek/çan ve sopa alarak, bellerine çırnak bağlayıp, bunları sallayarak ve yere vurarar ses çıkartıp, hoplama ve zıplama hareketleri yaparak müzik eşliğinde gezmektedirler.

Her kapıya gelindiğinde müzik eşliğinde;

Kalandar soğuğunda dara düşmüşüm dara
Kalandar soğuğunda ya bakın kaldık dara
Açın siz kapıları biz geldik kalandara.
Ya bakın çimenlere doldu çimenler doldu
Livera kalandarı dillere destan oldu
Gösteriyi kendini Livera'nın kalesi
Bi bağırın duysunlar bu kalandarın sesi
Kalandar geldiğinde kara basacak kara
Açın şu kapıları biz geldik kalandara
Kalandar geldiğinde ayak basacak kara

Aha geldi kalandar başladık bağırmaya
Bu sene kalandar da doldu torbalar doldu
Verdiğiniz meyvalar bak bize şifa oldu.
Ben geldim de kapına kapıları karartın
Etsin seni alllahım benim gibi meraklı
Kalandar gezenlere doldu sepetler doldu
Livera kalandarı dillere destan oldu.
İstedinde ettik kapıda horonları
Şimdi sıra sende doldurun torbaları,
Kalandar geceleri kış ondadır ondadır.
Alan aldı yârini iş ondadır ondadır.

Şeklinde maniler her mısraı iki kez tekrarlanarak okunmaktadır. Manilerin bitiminde yüksek sesle hep bir ağızdan bağırılarak, kapı aralığından ucuna ip bağlı torbalar içeriye atılmaktadır. (Daha önceleri evlerin bacalarından torba sarkıtıldığı, günümüzde yapılardaki değişim nedeniyle kapılardan torba atıldığı belirtilmiştir.) Kalandarcılar tarafından ev sahibi, dışarıya çağırılmakta, dışarıya çıkan ev sahibi

Toplanan Ürünler
Paylaşılırken

Kalandar Gezildikten
Sonra Yapılan Eğlence

genelde kalandar gezen gruptan bir horon yapmalarını istemekte, horon yapılınca da hediyelerini vermektedirler. Kapının önünde karakancalos, kocaman (ihtiyar), ayı, deli gibi tipler değişik hareketler yaparak yerlerde yatıp yuvarlanmaktadırlar. Kapı önünde yapılan oyunlarda, gelin, ev sahibi ile cilveleşir, bunu gören baba veya damat kızar ve kargaşa çıkarır. Damat, o kargaşada düşer bayılır. Ölü taklidi yapar. Doktor, müdahale eder diriltemez. Gelin, ölü taklidi yapan oyuncunun başında kocam olamadan gittin diye ağlar. Gelinin çabasıyla bir nefes aldırılıp (bu yellenme şeklinde olmaktadır.) damat diriltilir. Damada yemek veya para verilince de dirilip kalktığı görülür. Daha sonra kız, babasından istenerek iş tatlıya bağlanır. Gelinle damadın nikahı, imam tarafından kıyılır. Arkasından eğlence yapılarak oyun bitirilir. Kalandar gezmesi, sıradaki evlere gidilerek aynı şekilde sürdürülür. Evden ayrılırken kalandarınız kutlu olsun şeklinde iyi dilekte bulunulur. Ev sahibi kapıyı açıp atılan torbaya hediyeler koyduğu gibi koymadığı da olur. Bu durumda kalandar gezmesi yapanlar, "verirseniz ver gidelim, vermezseniz kor gidelim, verirseniz hanenize bereket, vermezseniz küleğinize/ununuza fare düşsün, Allah sizin belanızı versin" gibi sözler söyleyerek ayrılırlar. Kalandar gezmesinden rahatsız olanlar, şaka olarak torbaya yiyecek yerine kedi yavrusu, odun parçası veya paçavra gibi şeyler de koyabilmektedirler. Kalandar gezmesi bitince kalandara katılan gençler hep birlikte toplanan yiyecekleri paylaşıp yiyerek eğlenmektedirler.

Kalandar gezmesine, birden fazla grup birbirinden haberi olmadan da hazırlık yaparak gezebilmektedir. Bu durumda, kalandar gezenler karşılaştığında iki grup arasında çatışma çıkmakta, her grup diğerinin topladığı ürünleri almaya, çatışmayı kazanmaya çalışmaktadır. Bazen da çatışma sonuçsuz kalmakta, herkes kaçarak birbirinden uzaklaşabilmektedir.

Kalandar Kırması

Kalandar gezmesinin ertesi günü, sabah "kalandar kırması"adı verilen bir ritüel daha gerçekleştirilir. Bu tören, yılın bereketli ve uğurlu geçmesi dileğiyle yapılır. Kalandar gecesinin sabahında, kalandar kırmak için ahırdaki dişi buzağı sabah namazından sonra evin içine sağ ayağıyla girdirilerek, evin içinde dolaştırılır. Buna " kalandar kırma" adı verilir. Bu yapılırken de "kalandaris kulandaris ahırda dişi buzaklar, üstünde erkek uşaklar" denilir. Ya da daha önceden ayağının

Kalandar Kırması İçin Buzağı
Eve Girdirilirken

Kalandar Gezilirken

Festival Alanında
Kalandar Gezenler

uğurlu geldiği denenmiş, iyi huylu sevilen bir kişi önceden gel benim kalandarımı kır, beni kalandaris et diye eve davet edilir. O kişide sabah namazından sonra erken bir saatte kimse gelmeden, davet edilen eve giderek kalandarı kırar. Kalandarı kırarken aynı sözleri tekrarlar, o kişiye yağla ekmek verilir veya o evde kahvaltı yaptırılır.

Bunların dışında su ile de kalandar kırılmaktadır. Ev sahibi sabah namazından sonra dışarıya çıkıp bir tas su doldurur, evin içine girip evin dört tarafına su serper. Suyu serperken de "evimde erkek uşak, ahırda dişi buzak" der. Kuran okuyanlar da olur. Erkek uşağın soyu temsil ettiği, dişi buzağının da malı temsil ettiği belirtilmiştir. Kızlar için elin yâri denilmektedir.

Değerlendirme

Yeni yıl nedeniyle yapılan tüm ritüel nitelikli seyirlik oyunlar da;

- Hava karardıktan sonra oyun çıkarılmaktadır. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da bu kurala uyulduğu görülmüştür.

- Oyuncular kendilerini gizlemek tanınmamak için yüzlerini maske ile kapatmaktadırlar. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da, oyuncular yüzlerini gizlemek ve kılık değiştirmek için maske kullanmışlardır.
- Kullanılan maskelerde, kara renkli maske oluşturmak için is, beyaz renkli maske hazırlamak için koyun yünü veya un kullanılmaktadır. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da siyah maskeleri hazırlarken is veya siyah hayvan postu, beyaz maskeleri hazırlamak için ise koyun postu veya un kullanmışlardır.
- Ses çıkarmak için çan (kelek, çırnak), bir enstrüman (davul, teneke vb.), sopa kullanılmaktadır. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da ses çıkarmak için, çan, davul ve sopa kullanılmıştır.
- Damat yeni yılı, ihtiyar (kocaman) eski yılı temsil etmektedir. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da, yeni yılı temsilen damat, eski yılı temsilen ihtiyar tiplemesi kullanılmıştır.
- Eski yılın gidip, yeni yılın gelmesini temsilen, ihtiyarların ölüp, tekrar diriltilmesi taklit edilmektedir. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da bu unsura yer verildiği görülmüştür.
- Taklidi olarak ölmüş yaşlı kişiler; ağıt yakılması, din adamlarınca dua edilmesi, su dökülmesi, yiyecek verilmesi, bahşiş verilmesi ya da vücuduna (cinsel organına) dokunulması, sağaltıcı (doktor, veteriner) kişilerin tedavisi sonucu tekrar canlanmaktadırlar. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da bu unsurların tamamına yer verildiği görülmüştür.
- Evliliğin gerçekleştirilmesi, gelinin kaybolup yeniden bulunması canlandırılmaktadır. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da gelinin kaybolup bulunması ve evlilik törenine yer verilmiştir.
- Eski ve yeni kavramlarını tanımlayan temsili ögelere yer verilmektedir. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da bazı kıyafetlerin yırtılıp eski görüntüsü verilerek, eski ve yeni kavramları zıtlıkları belirtmek için birlikte kullanılmıştır.

  İyiliği ve kötülüğü temsilen, ak ve kara rengi zıtlıkları vurgulamak için birlikte kullanılmaktadır. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da ak kara çatışmasına yer verilmiştir.
- Yaşamın devamlılığını sağlayan ateş ve su unsuruna yer verilmektedir. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da ateş ve su kullanılmıştır.

- Bereket sembolü olarak, çok taneli yiyecekler (nar, mısır), yaşamın devamlılığının sembolü olarak da yeşil bitkiler kullanılması yaygınlık göstermektedir. Kalandar gezmesi için yapılan oyunda da bu iki unsura yer verilmiş, suyun içinde mısırlar, karalahana yaprakları ile birlikte haşlanarak yenilmiştir.
- Hayvanların taklit edilmesi, Anadolu köylü inançlarında temel besin maddesi buğdayın, bolluk ve bereketin sembolü olarak görülmesi ve hayvan biçiminde düşünülmesi ile ilintili olabileceği gibi, canlılık animizm inancında yer alan, kendisi değil başkası olmak, taklit yapmak, rol yapmak, gerçek dışı bir dünyada yaşamak ile de ilgili olarak da yer almaktadır. Kalandar için yapılan oyunda da bu unsura karakancalos, ayı ve maymun taklidi ile yer verildiği görülmüştür.

  Çatışma unsuruna ise uğursuzluğun giderilmesi, iyi bir şeyin yaşanması için bir bedel ödenmesi gerektiği inancıyla yer verildiği düşünülmektedir. Kalandar için yapılan oyunda da törene gizli hazırlanılması, Balkanlar ve Trakya'da yaygın olarak kutlanan mevsimlik ritüel "Cemal'e de gizli çıkılmasını anımsatmaktadır. Kalandara gizli hazırlanıp çıkılması, , birbirinden habersiz hazırlanan grupların, tören sırasında karşılaşması durumunda gelinin ya da toplanan yiyeceklerin alınmak istenmesi nedeniyle çatışma çıkmaktadır. Bu yönüyle de Cemal ritüeli ile benzerlik göstermektedir. Cemal'de de gizlilik esastır, iki grubun karşılaşması durumunda çatışma çıkması zorunludur. Hatta bu çatışmada ölüm bile doğal karşılanmaktadır. Bu nedenle "Cemal" ritüelinde oyuna, evli ve çocuklu kişiler katılmamakta, çatışma da ölenler ise şehit mertebesinde kabul edilerek, özel "cemal mezarlığı"na defin edilmektedir.[9]
- Oyun alanında ateş yakılması, ateş ve su unsurunun birlikte kullanılması, ölüp- dirilme, eski- yeni, genç- yaşlı, ak- kara, çatışma-ayrılma, yeme- içme, ses çıkarma, bereket unsuru olarak anılan yiyeceklerin yenilmesi ve dağıtılması yaygınlık göstermektedir. Kalandar için yapılan törende de bütün bu unsurların yer aldığı görülmektedir.
- Oyuncu kadrosunda, genellikle gelin, damat, ihtiyar, kötülüğü temsil eden bir yaratık (Arap, karakancalos, şeytan vb.) sağaltım amaçlı bir kişi (doktor, baytar, hoca vb.), gelini koruyacak görevliler (bekçi, asker), hayvan taklidi yapan (deve, ayı, keçi vb.) tipler yer almakta,

oyundan oyuna değişen sayıda diğer oyunculardan oluşan bir kadro ile oynanmaktadır. Kalandar gezmesinde görev alan grubun içinde de bu tipleri karşılayan oyunculara yer verildiği görülmüştür.

Komik öğe olarak absürt görüntü, kaba davranışlar, abartılı hareketler yapılmaktadır. Kalandar için yapılan oyunda da aynı özelliklere yer verildiği görülmüştür.

İhtiyarın ölüp dirilmesi, eski yılın gidip yeni yılın gelişini, evlilik ise üremeyi temsil etmesi nedeniyle taklit edilmektedir.

Yüzlere ve ellere siyah boya sürülerek yapılan maskeler ise ısıdan ateşten uğur alabilmek, ateşe doğrudan dokunulamayacağı için ateşin çıkardığı kara ise dokunmanın uğur getireceğine inanılarak yapılan uygulamalardır. Temas büyüsüne örnek oluşturmaktadır. Yiyeceklerin, toplanarak ortak tüketilmesi bolluk ve bereket simgesi yiyeceklerin tüketilerek, benzer benzeri yaratır ilkesiyle, bereket sembolü ürünlere dokunmak veya yemek, taklit büyüsüne örnek oluşturmaktadır.

Suyun kullanılması ise arınmaya örnek oluşturmaktadır.

Yeni yıl ritüeli olarak gerçekleştirilen bu oyunlarda görülen unsurların tamamının eski bolluk törenlerinin kalıntısı olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.

Sonuç

Kalandar kutlamalarının, yeni yıl nedeniyle yapılan, ritüel nitelikli kutlamalar içinde yer aldığı görülmüş olup törenin, Emile Durkheim'in belirttiği ritüelin dört işlevini de yerine getirdiği görülmüştür.

Emile Durkheim, ritüelin işlevini;

1. Ritüel, bireyi toplumda yaşamak için toplumun gerektirdiği düzen bağının sıkılığına, acı çekmeye hazırlar, bu yolda onu eğitir.
2. Bireyleri bir araya getirir, bireyler arasındaki toplumsal bağı güçlendirir, ortaklığı pekiştirir.
3. Ritüelin toplumda canlandırıcı bir işlevi vardır. Geleneklerin sürmesi, inançların tazelenmesi, değer yargılarının, törelerin kökleşmesine yardım ederek toplumu canlı bir biçimde ayakta tutar.

4. Toplumun bir üyesi olmanın getirdiği mutluluk duygusunu verir.

Şeklinde dört maddede açıklar.

Kalandar ritüeli, bu dört madde de belirtilen, toplumsal yaşamın gerçekleştirilmesinde gerekli olan bireylerin birbirlerine karşı sorumluluk duyması, düzen bağının oluşmasında, ortak hareket edebilmede, törelerin ve geleneklerin kökleşmesi, inançların tazelenerek toplumun canlı olarak ayakta tutulması, kutsal olgular karşısında nasıl davranılacağının öğretilmesi ve bu olgular çerçevesinde toplumda ortak bir bilinç oluşturma, ortak hareket etme, kimliklendirme işlevlerini yerine getirdiği, bu konuda daha önce yapılan görsel belgeleme çalışmalarında ve bizim alana dayalı yaptığımız çalışma sırasında da gözlenmiştir.

Kaynak kişilerin, bu ritüeli neden bir festivale dönüştürdünüz amacınız ne idi şeklinde sorduğumuz soruya verdikleri cevap;

> "Önceleri sadece kendi aramızda kutluyorduk. Neden bunu sadece biz kutluyoruz. Herkesle birlikte daha kalabalık bir toplulukla neden kutlamıyoruz. Bu değerimizi, bu kültürümüzü kaybetmeyelim, daha geniş kitlelere tanıtalım diye düşündük. Bunun yolunun festival yapmaktan geçtiğine karar verdik. Ekonomik fayda sağlayacağını düşünerek festivali yapmaya başladık ve başarılı da olduk. Şimdi festivalimize yurtdışından; Yunanistan, Gürcistan, Almanya ve Belçika'dan konuklar gelmektedir. Yurtiçinde ise, İstanbul, İzmir, Bursa, Ankara, Kocaeli, Eskişehir ve Karadeniz illerinden yoğun katılım olmaktadır."

da bunları doğrular nitelikte olmuştur. Festival düzenleme komitesinde yer alan kaynak kişilerle yaptığımız görüşmelerde, festival ortamında kalandar dolaşmasının eski haline uygun olarak evlerin gezilmesi şeklinde yapılamadığını, bunun festivale kalabalık bir topluluğun katılımı nedeniyle mümkün olamadığını, orijinal halinin de koruması için çaba harcayacaklarını belirtmeleri, ritüelin sürdürülmesine bilinçli bir katılım sağladıklarının göstergesi olarak bir umut oluşturmuş, memnuniyet yaratmıştır. Bu anlayışın, kalandar ritüelinin içi boş bir festival kutlamasına dönüşmesini engelleyecek bir yaklaşım olarak çok değerli olduğunu belirterek, bu yaklaşımın, kalandar etkinliklerinin bağlamından koparılmadan sürdürülmesine önemli bir katkı oluşturacağı düşünülmektedir.

Festival Alanında
Kalandar Gezenler
Toplu Halde

Kalandar ritüelinin, festivale dönüştürülmesi sonucu, bazı değişimler de saptanmıştır. Kalandar gezmesinde kapı önlerinde yapılan oyunlar, festival alanına ve sahneye taşınmıştır. Kız isteme, sahnede canlandırılmıştır. Kapı önünde kalandara gelenlerden, ev sahiplerinin istediği eğlence amaçlı horon yapılması, festival alanında, kolbastı isteğine dönüşmüştür. Popüler kültürün etkileri içerik değişimine neden olduğu gibi, oyuncuların giydiği kıyafetlerin oluşmasında da etkili olmuştur. Eskiden yapılan törenlerde, kıyafetler o andaki şartlara göre doğal malzemelerden oluşturulmaktayken, günümüzde, maske, makyaj ve kostüm için gerekli olan bazı malzemeler (saç sakal ve kıyafet için kullanılan deri, post, yün ve boyalar) imitasyon ürünler ve makyaj için kullanılan boyalarla yapıldığı görülmüştür. Bazı kostümlerin ve aksesuarların, hazır bekletildiği, gerektiğinde yeniden kullanıldığı görülmüştür. Yüz boyamadaki siyah "is" yerini makyaj için kullanılan boyalara bırakmıştır. Önceleri manileri söylemek için bu işi sürekli yapan, tecrübeli kişiler aranmaktayken, günümüzde manicilerin, manileri teknolojik gelişmelerden yararlanarak cep telefonu yardımı ile söylediği dikkat çekmiştir.

Dipnotlar

1 Gürbüz Erginer, *Uşak Halk Takvimi*, 1984, s. 10.
2 Jacfueline Bourgoing, *Takvim Zamanın Efendisi midir?*, 2006, s. 114.
3 Erginer, s. 22.
4 Mircea Eliade, *Edebi Dönüş Mitosu*, 1994, s. 61.
5 Sibel Özbudun, *Ayinden Törene,* 1997, s. 14.
6 Metin And, *Dramatik Köylü Gösterilerinin Ritüel Niteliği,* 1974, s. 2.
7 Kasım Karaman, *Ritüellerin Toplumsal Etkileri,* 2010, s. 229.
8 Karaman, s. 231.
9 Artun Erman, *Cemal Ritüeli ve Balkanlardaki Varyantları* Ankara 1993, s. 31-32.

Kaynakça

ALAY, Okan, "Anadolu ve Kafkasya Kavşağında Geleneksel Bir Yılbaşı Kutlaması: Kalandar" *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, C.11, Sayı 23, İstanbul 2018, s. 96-110.

AND, Metin, *Dıonisos ve Anadolu Köylüsü,* Elif, İstanbul 1962.

....., *Oyun ve Büğü*, YKB, İstanbul 2004.

....., "Dramatik Köylü Gösterilerinin Ritüel Niteliği" *TFA*, MİFAD Yayınları, Ankara 1975, s. 1-11.

ARTUN, Erman, *Cemal Ritüeli ve Balkanlardaki Varyantları*, Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları: Halk Tiyatrosu Dizisi, Ankara 1993.

BASAT METİN, Ezgi, *Köy Seyirlik Oyunlarında İnsan, Doğa ve Topluluk İlişkisi,* Grafiker, Ankara 2017.

BOURGOİNG, Jacfueline, *Takvim Zamanın Efendisi midir?*, YKY, İstanbul.

ELÇİN, Şükrü, *Anadolu Köy Ortaoyunları,* TKAE, Ankara 1977.

ELİADE, Mircea, *Ebedi Dönüş Mitosu*, Çev. Ümit Altuğ, İmge, 1994.

ERGİNER, Gürbüz, *Uşak Halk Takvimi Halk Meteorolojisi,* Kültür ve Turizm Bakanlığı MİFAD, Ankara 1984.

KARAMAN, Kasım, "Ritüellerin Toplumsal Etkileri" *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 21, Mayıs 2010, s. 227-236.

O'NEİL,W.M, *Zaman ve Takvimler*, Çev. Çiğdem Öndem, İzdüşüm, İstanbul 2001.

ÖZBUDUN, Sibel, *Ayinden Törene,* Anahtar Kitaplar, İstanbul 1997.

ÖZHAN, Mevlüt, "Seyirlik Oyunlarda Ak-Kara Çatışması", *Türk Folkloru Araştırmaları* 1985/1, Ankara 1985, s. 71-80.

....., "Türkiye'de Maske Geleneği", *II. Türk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyumu Bildirileri 1998*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 162-169.

ÖZASLAN, Mustafa, "Şalpazarı Yöresi Halk Takvimi ve Takvime Bağlı Bir Takım Uygulamalar" *Ağasar Şalpazarı Cepni* Kültürü, Ağasar Folklor Araştırma ve Spor Kulubü Derneği, Yayınları, 2020, s. 120-135.

ÖZÇÖREKÇİ, Nilüfer Zeynep, "Ser-Sal Ritüeli", *II. Türk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyumu Bildirileri,* Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 155–161.

....., "Anadolu'da Yeni Yıl", *Buğday Ekolojik Yaşam Dergisi*, Ocak- Şubat 2001. s. 8-10.

SAMUİLİDİS, Hristos, *Geleneksel Pontos Halk Tiyatrosu*, Çev. Sema Sandalcı, Belge, İstanbul 1999.

TEKEREK, Nurhan, *Köy Seyirlik Oyunları*, Mitos-Boyut, İstanbul 2008.

Trabzon ve Çevresinde Kolan ve Çarpana Dokumalarının Giyimde Kullanılabilirliği

Hacer Nurgül BEGİÇ
Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü

Hatice Feriha AKPINARLI
Prof. Dr. (Emekli Öğretim Üyesi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Tekstil Tasarımı Bölümü

Giriş

Türk kültürünün zengin maddi kültür kaynaklarından olan geleneksel dokumacılık Orta Asya'dan Anadolu topraklarına gelmiş kadim sanatlardandır. Hayvancılık başlıca geçim kaynağı olan ve hayvancılık çevresinde gelişen sanatlar Trabzon ve çevresinde yaygın olarak yapılmaktadır. Küçükbaş hayvancılığın yapıldığı bölgede, koyun ve keçi yününden, şal dokuma, dastar, cecim, çul ,kaytan, çorap örücülüğü, çarpana dokumalar yapılmaktadır.

Bilinen en eski çarpana dokuması, 342 levha ile dokunmuş ve " Ramses kuşağı " denilen bir buluntudur. Kuzey Almanya ve Danimarka'da yapılan bataklık kazılarında 3.ve 4. yüzyıla ait çarpana ile yapılmış, şerit halinde dokumalar ele geçirilmiştir. Güney Norveç'teki Evebö'de 6.yüzyıla ait mezar buluntuları arasında, üzerinde hayvan figürleri bulunan at kılı ile dokunmuş bir şerit dokuma bulunmuştur (Kosswig, 1970, s. 84).

Orta Asya Türk tarihinde kolan ve çarpana dokumacılığının başlangıcı bilinememekle birlikte hayvancılıkla geçimlerini sağlayan konar göçer yaşam süren Türk topluluklarının yaşamlarının birçok alanında işlevsel olarak kullandıkları bilinmektedir. Göçle birlikte Anadolu topraklarında taşıdıkları dokuma kültürünü devam ettirerek kuşaklar arası aktarımla günümüze kadar geldiği görülmektedir.

F 1. Trabzon ilinde dokunmuş çeşitli çarpana dokumalar (Akpınarlı arşivi, 2010)

Çarpana; Anadolu'da "kolan", "kuşak", "kemer", "kulp", "bağ", "ip" denilen ensiz dokumaların yapımında kullanılan levhaların adıdır. Bazı bölgelerde buna "pine" de denir. Bu iki sözcük Farsçada "çar pare" dir (Atlıhan 2017). Çarpana dokumaların Anadolu coğrafyasında kartlı ve yer tezgahlarında yapıldığı görülür. Çarpana dokuma; yün ya da yün-kıl bileşimi ile dokunmuş 3-7 cm arası genişlikte olan ince uzun yassı şeritlerdir. Türk dokuma sanatında yer alan kolan, çarpana dokumalar, göç sırasında eşyaların, çuvalların kolayca bağlanmasına, bebeklerin taşınmasına ve benzeri alanlarda kullanılan, hammaddesi ve tekniğindeki zenginlikleri ile varlığını günümüze kadar ulaştırmıştır (Begiç & Göker, 2019, s. 298).

Anadolu'da şerit halinde dokunan çözgü yüzlü kolan dokumaların yaygın olarak yapıldığı yörelerden biri de Trabzon ve çevresidir. Yörede "dokuma şeritler" olarak adlandırılan işlevsel olan bu dokumalar, yük taşımada, çocuklarının beşiklerinde, hayvanlarda, çadırda v.b kullanılmaktadır. Sümerkan' a göre, Trabzon bölge halkı, işlevlerine göre dokuma türü geliştirmişlerdir. Her ipin işlevine göre dokumaların cinsi, rengi ve süslemeleri farklıdır. Hayvanlarda kullanılan dokuma şeritler dayanıklı olması için enli olarak dokunur. Odun taşımada kullanılanlar ise desensiz ,sade ve kaba yündendir. Giyim kuşamda kullanılanlar ise daha estetiktir. Bel bağı ve beşiklerde kullanılanlar daha renkli, desenli ve ince dokumaya özen gösterilir. (Sümerkan 2008).

"Kolan Dokuma, Yörede sadece yük hayvanlarında kullanılan şeritlere verilen isimdir. Yaklaşık 4,5-5 cm enindedir. Dırmaç, "keşik ipi" Akçaabat, Vakfıkebir, Beşikdüzü, Şalpazarı çevresinde 4-5 cm eninde dokunmuş şeritlere verilen isimdir. Sepet Bağı ,keçi ya da koyun yününden dokunan 2,5-3,5 cm eni 8-10 mt boyunda dokunur. Bu iplerin 2,5-3,5 cm. eninde ,çarpıcı renkli ve uçları püsküllü olanları "çocuk

F 2. Trabzon Şehir Müzesi
(Begiç arşivi.2022)

durmacı adıyla çocukları sırta bağlamada kullanılır. Çöpür Dırmaç ,keçi kılından yapılıp, genellikle doğal renkte olanlara keçi kılından dırmaç ya da çöpür dırmaç adlarıyla kaba ve kirletici yüklerin taşınmasında kullanılır. Yörek Bağı, genişlikleri dırmaç ile kaytan arasında çok renkli püsküllü şeritlerdir. Bu şeritler beşik bağlamakta kullanılır. Şalpazarında yörek bağı ismiyle anılır. Kaytan,1,5-2 cm genişlikte ve 1,5-2 m. boyunda olup ince eğrilmiş yün ipliğinden yapıldıkları için ince, esnek ve yumuşak şeritlerdir. Yörede giysilerde bel bağı kılık bağ ,şal bağı adlarıyla püskülleri sarkık biçimde bele bağlanır. Daha renkli ve özenle dokunmaktadır." (Sümerkan 2008).

Dokuma şeritler motif ve süslemelerinde yöreye göre değişmektedir. Hatta ad vermede dokuyucuya göre de değiştiği bilinmektedir.Ancak bazı şeritler üzerinde küçük kare,halka ve beneklere "göz.göze"çizgilere de çubuk adı verilir. (Sümerkan 2008)

Yörede farklı işlev ve isimlere göre yapılan "kolan" dokumalar günümüzde azalsa da halen yapılmaya devam etmektedir. Kaybolmakta olan geleneksel üretimlerin yeniden canlandırılarak sürdürülebilirliğinin sağlanması yaşanılan dönem anlayışına uygun kullanım alanlarının tespit edilerek yeni tasarımların üretilmesiyle mümkündür. Çoğu yörelerde olduğu gibi Trabzon ve çevresinde de yapımı günden güne azalan kolan dokumacılık geleneği geçmişteki işlevselliğinin dışında günümüzde liflerin çeşitlenmesi, seri üretimin günden güne çoğalması. Düşük maliyetlerle üretilmesi geçmişteki kullanım alanlarının değişimi ve yöre kadınlarının ilgi göstermemesine bağlı olarak azalmıştır.

Anadolu'da çarpana dokumacılık geleneğinin tüm olumsuz gelişmelere rağmen yeniden canlandırılması ve farklı alanlarda yeni dönem

F 3. Trabzon Şehir Müzesi, Yörede kullanılan dokuma şerit ve uç

anlayışına uygun tasarım ve üretimlerle sürdürülebilirliği çalışılmaktadır. Bu bağlamda üniversitelerin sanat bölümlerinde kurslarda sanatsal çalışmalar olarak değerlendirilen çarpana dokumalar moda ve tekstil tasarımında kıyafet bütünleyici ya da süsleyici unsurlar olarak çalışılmaktadır.

Kolan ve Çarpana Dokumacılığında Kullanılan Araç-Gereçler

Çarpana dokumaların yapımında kullanılan araçların başında çarpanalar gelmektedir. Deri, ince levha, karton vb. sert malzemelerden üçgen, dörtgen veya altıgen şeklinde kesilmiş ve köşeleri delikli çarpana araçları ile yapılır. Yapılan bazı kazılarda hayvan derilerinden yapılan çarpanalara da rastlanmaktadır. El ile çevrilerek yapıldığı için avuç içine sığacak ölçüler tercih edilmiştir. Desendeki renk dağılım tablosuna göre hazırlanan çözgü iplikleri, çarpanaların deliklerinde geçirilip, kartların 90 derece veya 180 derece döndürülerek atkı ipliği atılması ile elde edilen şerit şeklindeki dar dokumalar elde edilir. (Onuk, T. ve Arkadaşları 1998 s.21).

Çözgü ve atkıda yün, keten, keçi kılı, pamuk ipliklerinin kullanıldığı, atkı ipliklerinin sıkıştırılmasıyla elde edilen, çözgü yüzlü yassı, şerit

F 4. Karadeniz bölgesinde kullanılan **a.** yer tezgahı **b.** Kolan ve dastar dokunma **c.**kolon dokumada atkı ipliklerini sıkıştırmada kullanılan kılıç. (Akpınarlı Arşivi 2012)

F 4. Trabzon Kanuni Evi **a.**yer tezgahı **b.**kolon dokumada atkı ipliklerini sıkıştırmada kullanılan kılıç. **c.** Kolon takı (Begiç Arşivi 2022)

dokumalara 'Kolan Dokuma' denilmektedir.(Altuntaş 2014,s.15). Kolan dokumalar basit yer tezgahlarında yapılan ensiz dokumalardır. Yer tezgâhları iki adet levent görevi gören sırık, üç çatal yatak ve dört adet çakılan kazıktan oluşmaktadır. Kazık ve sırıklar arasındaki mesafe dokunacak kolanın enine ve boyuna göre ayarlanır. (Akpınarlı ve arkadaşları 2012 :43) Kolan ve Çarpana dokumada kullanılan kılıç adı verilen tahta veya kemikten yapılmış atkı ipliklerini sıkıştırmaya yarayan ikinci araçtır.

Günümüzde Trabzon ve çevresinde yeni geliştirilen kolan tezgahları kurslarda ve dokuyucular tarafından kullanılmaktadır.

Kolan ve Çarpana Dokuma Teknik özellikleri

Çarpana ve kolan dokuma çözgü yüzlü bir dokumalardandır. Yani dokuma yüzeyinde çözgü iplikleri görülür ve desenleme çözgüden yapılarak dokunur. Çarpana dokumalarda ise en önemli işlem çözgü ipliklerinin desene ve çözgü sıralama sistemlerine (düz dizgi simetri, orta grup simetri, grup simetri, Ayna simetri ve motif yapımı) göre çarpanalardan geçirilmesidir. Çözgü iplikleri çarpanalardan geçirildikten sonra gergin olarak iki düzen arasına gerilir. Genellikle bir ucu dokumacının beline diğer ucu ise herhangi bir yere bağlanır. Kartların döndürülmesi ve açılan ağızlıktan atkı ipliği geçirilerek kılıç ile sıkıştırılması ile dokunur. Çizilen desenin özelliğine göre çarpanalar sürekli ileri (motifin tam görünümü tekrarı), 2 ileri 2 geri (motifin yarı görünümü tekrarı), 4 ileri 4 geri (motifin simetrisi tekrarı), İstenilen sayıda geri ve ileri çevirme (Farklı motif görünümü türetmek için), Çarpanaları kendi etrafında döndürme (istenilen motif görünümü elde etme) ve Kartları yer değiştirme şeklinde kartlar hareket ettirilerek çok farklı desenler yapılabilir. Atkı iplikleri geçirilmesinde ise ;Düz atkı geçirme, atkı geçirme, birden fazla atkı ipliği geçirme, tek yönlü atkı geçirme, boncuklu atkı geçirme ile farklı görüntüler kazandırılarak dokuma yapılmaktadır. (Akpınarlı, Ortaç, 2007). Çözgü

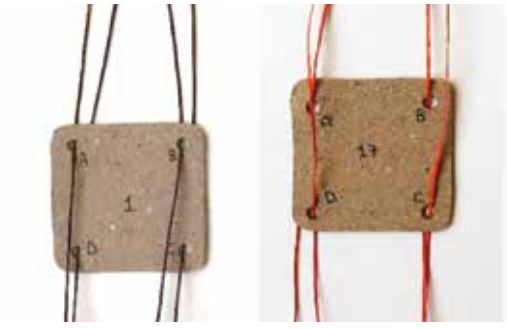

F 5. Çarpana kartlarının önden arkaya ve arkadan öne geçirilmesi

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A										
B										
C										
D										

Şekil 1. Çarpana dokuma orta grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri Çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar hep ileri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

iplikleri çarpanalara geçirilirken önden arkaya veya arkadan öne geçirilerek S ve Z yönlerde yapılır.

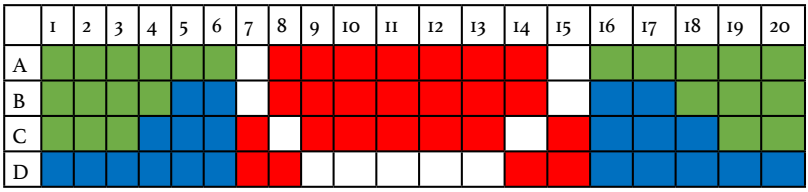

Şekil 2. Çarpana dokuma orta grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

Çarpana dokumadaki işlem basamakları,

Desen raporunun hazırlanması
Çözgü ve atkı renkleri belirleme
Çözgü ve atkı hazırlama
Kartlara çözgülerin geçirilmesi
Kullanılacak tekniğe uygun olarak başlama.

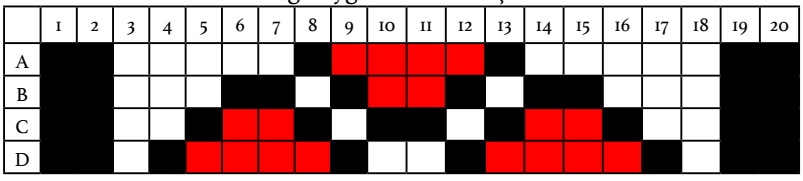

Şekil 3. Çarpana dokuma orta grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

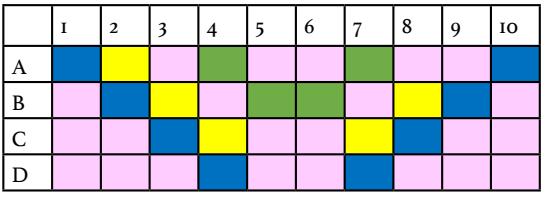

Şekil 4. Çarpana dokuma orta grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7
A							
B							
C							
D							

Şekil 5. Çarpana dokuma orta grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
A																		
B																		
C																		

Şekil 6. Çarpana dokuma orta grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar hep ileri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

Kolan ve Çarpana Dokumada Kullanılan Motif ve Renk Özellikleri

Ürünün yapımında öncelikle çarpana dokumaya desen raporu hazırlanarak başlanır. Desen raporundaki her kare bir çözgü ipliğini ifade eder (sütunlar çarpana kartları, satırlar kartlar üzerindeki delikleri). Desen raporuna göre kullanılacak çarpana kart sayısı belirlenir. Desen raporu üzerinde çözgü ipliği renkleri, çözgü ipliği sayısı, çarpana kart sayısı ve kart geçirme sistemi belirtilir. Çözgü ipliklerinin sayısı renk özelliklerine dikkat ederek desen raporuna göre hesaplanmaktadır. Çözgü iplikleri kesildikten sonra desen raporundaki geçirme sistemine göre çözgü iplikleri önden ve arkadan olmak üzere çarpana kartlarına geçirilir (Özkan Tağı, Tanyer.2021)

F 5. Çarpana dokuma, Yusuf İyilik kolleksiyonu (Begiç arsivi 2022)

F 6. Trabzon El Sanatları Çarşışı (Begiç arşivi 2022)

Kolan ve Çarpana Dokumaların Kullanım Alanları

Kolan ve çarpana dokumalar Türk kültüründe kullanılan işlevsel dokumalardandır. Göçebe kültüre sahip halk yaşamları hayvancılıkla sürdürmektedir. Buna bağlı olarak yaşamsal ihtiyaçlarını hayvanlardan elde ettikleri et, süt, deri, yün, kemik ve boynuz gibi ürünlerden yararlanmışlardır. Göç yaşamına bağlı olarak ihtiyaçlarını karşılamak üzere kendine has pek çok el sanatı geliştirmişlerdir. Bu sanatlardan birisi olan çarpana dokumacılık, çadırda, çuval bağlamada eşya ve çocuk taşımada kullanılmıştır. Kolan ve çarpana dokumada kullanılan teknik, motif, renk ve desenlerin Anadolu'daki birikimini oluşturmaktadır.

F 8. Trabzon'da kadınların sırtlarında taşıdığı yükü bağlamada ve bellerine kemer olarak çarpana kullanmakta (Akpınarlı arşivi, 1998)

2. Çalışmanın Amacı

Maddi kültür öğelerinden olan yapımın günümüzde az da olsa devam ettirilen çarpana dokumaların yeni yorumlamalarıyla sürdürülebilirliğini sağlamaktır.

3. Araştırma Uygulamaları

Çalışma geçmişte yapılan kolan ve çarpana dokumalardan yeni tasarımlar yapılması hedeflenmiştir. Bu çalışmayla Trabzon ve çevresinde yer tezgâhlarında yapılan kolan ve çarpana dokumaların, günümüzdeki farklı uygulamalarla çanta, gitar askısı, takı ile giyim-kuşamda yeni yorumlamalar yapılmıştır.

Şekil.7. Çalışılan çarpana dokumalar 4 farklı giyim tasarımında elde çizilerek renklendirilmiştir.

*Çizimler Habibe Kol tarafından yapılmıştır.Çarpana dokumalar Geleneksel Türk Sanatları ve Uygulamaları dersi kapsamında çalışılmıştır.

F 8. Çarpana ürün örnekleri

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
A																			
B																			
C																			
D																			

Şekil 8. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
A														
B														
C														
D														
	Z	s	z	s	Z	s	z	s	z	s	z	s	Z	s

Şekil 9. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri- 4 geri döndürülerek her dönmede ipliği geçirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
A													
B													
C													
D													
	S	s	s	s	s	z	z	z	Z	z	z	z	Z

Şekil 10. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri ve 8 ileri-8 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A																				
B																				
C																				
D																				
	s	s	s	s	s	z	z	z	z	z	s	s	S	s	s	z	z	Z	z	z

Şekil 11. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

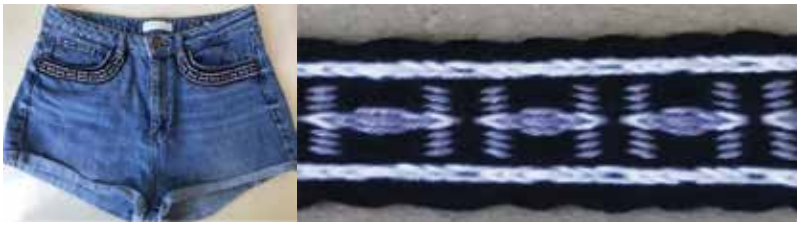

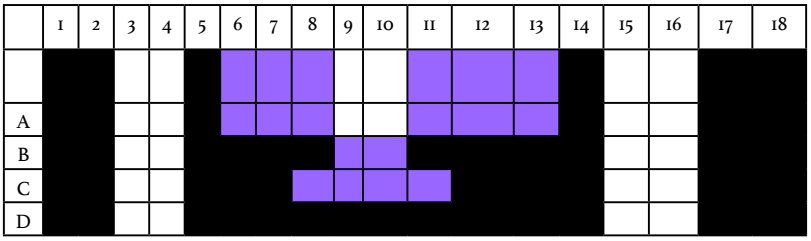

Şekil 12. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

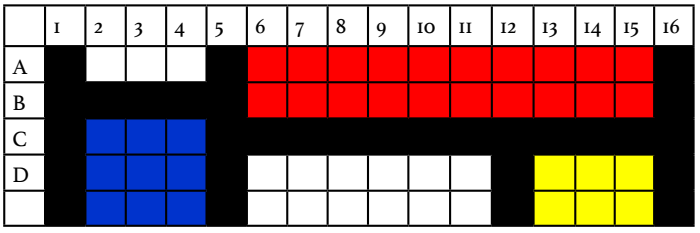

Şekil 13. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A												
B												
C												
D												

Şekil 14. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A																				
B																				
C																				
D																				

Şekil 15. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 4 ileri-4 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A																				
B																				
C																				
D																				
	S	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	S	S	S	S	S	S	S	S	S	Z

Şekil 16. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar ileri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	■	■			■	■	■	■			■	■
B	■	■			■	■	■	■			■	■
C	■	■	■			■	■			■	■	■

Şekil 17. Çarpana dokuma grup simetri tekniği ile çözgü iplikleri çarpanalara geçirilmiş ve çarpanalar 8 ileri 8 geri döndürülerek her dönmede atkı ipliği geçirilmiştir.

ŞF 9. Trabzon Kanuni Evi. kolan takı tasarımı (Begiç arşivi 2022)

F 10. Trabzon Kanuni Evi Trabzon şehir müzesi (Begiç arşivi 2022)

Sonuç

Türklerin kültürel birikimlerinde, Orta Asya'dan Anadolu topraklarına devam eden tarihsel süreç içerisinde konar-göçer yaşam biçimi etkili olmuştur. Yaylak ve kışlak arasındaki göç ile sürdürülen bu süreçte at ve develerin yardımıyla göç eşyaları kolayca taşınmıştır. Yaşamsal ihtiyaçları için ellerinde bulunan imkanlardan faydalanarak ihtiyaçlarını karşılamak üzere birçok ürün ve eşya üretmişlerdir. Bu ürünlerden biri de besledikleri hayvanların kıllarından ve yünlerinden elde ettikleri hammaddeyle ürettikleri çarpana dokumalarıdır. Bu dokumaları, göç sırasındaki eşyaları bağlamadan, bebek taşımaya kadar birçok ihtiyaçlarını karşılamış bu ihtiyaçlarına göre de uzun-kısa, ince-kalın, dar ve geniş olarak üretmişlerdir. Bu üretimleri yaparken yalnızca ihtiyaç karşılanması göz önünde bulundurulmayıp çeşitli renk ve desenlerle estetik değer katarak, görsel güzellik de elde etmişlerdir.

Türk kültüründe, gündelik yaşamda kullanılan kolan ve çarpana dokumalar yerleşik yaşama geçişle birlikte işlev alanının azalması sebebiyle yapımı ve kullanımı giderek azalmıştır. Anadolu coğrafyası ve özelinde Trabzon ve çevresinde yer tezgahlarında yapılan ve günümüzde yöre kadınları tarafından yapılmayan ve bu ihtiyacın satın alınarak karşılandığı yörede farkındalık yaratarak kolan dokumacılığın sürdürülebilirliğini sağlamak ve farklı alanlarda işlevsellik kazandırarak yeni yorumlamalar yapılmasıdır. Geleneksel teknik kullanılarak üretilen kartlarla yapılan çarpana çalışmaları, sanat zanaat ve estetik açısından etkileşim amaçlanmıştır. Bu koleksiyonla gündelik yaşamda kullanılan giyim örnekleri üzerine yapılan çarpana dokumalar yeni yorum ve tasarım anlayışıyla çalışılmıştır. Geçmişte farklı alanlarda işlevi olan çarpana dokumaları, estetik öğelerle bezenerek günümüz giyim kuşamında tamamlayıcı bir parçaya dönüşmüştür. Geleneksel sanatlarımız içerisinde yer alan çarpana dokumanın unutulmaması ve sonraki kuşaklara aktarılarak sürdürülmesinin sağlanması amaçlanmıştır.

Kaynakça

ATLIHAN, Şerife, "Kondu Tezgahında Yapılan Dar Dokumalar", *VII. Milletlerarası Türk Halk Kültür Kongresi Bildirileri*, Gaziantep, 2006.

ALTUNTAŞ, M. E., *Çarpanalı Kolan ve Yer Tezgahlarında Kolan Dokumaların Teknik ve Geleneksel Özellikleri* (Yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Geleneksel Türk El Sanatları Bilim Dalı, Ankara, 2014.

AKPINARLI, H. F., ORTAÇ, S., TAN, N. ve İVGİN, H. (Editörler), *Prof. Dr. Taciser Onuk'a Armağan*, Kültür Ajans, Ankara, 2007.

BEGİÇ, H. N., GÖKER, C., "Kuyumculukta Yeni Tasarım Arayışları ve Üretimi Üzerine Bir Çalışma", *VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi,* s. 296-305.

KOSSWIG, L., *Çarpanacılık ve İstanbul Topkapı Saray Müzesinde Bulunan Çarpana Dokumaları,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1970.

ÖZKAN Tağı., TANYEL Seray, "Kolan Eşya ve Yassı Kemer Dokumacılığı", *Geleneksel Meslekler Ansiklopedisi*, Ankara, 2021.

SÜMERKAN, M. R., *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, Serander, İstanbul, 2008.

Trabzon İli Geleneksel Çorap Örücülüğünün Teknik ve Motif Açısından İncelenmesi

Hatice Feriha AKPINARLI

Prof. Dr. (Emekli Öğretim Üyesi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Tekstil Tasarımı Bölümü

Hacer Nurgül BEGİÇ

Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü

1. Giriş

İnsanoğlu varoluşundan beri yeme, içme, barınma ve giyinme gibi yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için mücadele etmiştir. Kendi yaptıkları basit el araçlarıyla kendi yetiştirdikleri hayvanlardan elde ettikleri yün lifi ve doğadan buldukları bitkisel lifleri eğirerek dokuma ,örgü gibi el sanatlarını geliştirmişlerdir. Toplumdan topluma değişiklik gösteren el sanatlarının içerisinde yer alarak yapımı sürdürülen el örgüsü çoraplar giyim kuşamın tamamlayıcısı olmuş ve biçimleri çeşitlenerek gelişimini sürdürmüştür. Pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış Anadolu toprakları da giyim kuşam çevresinde oluşan kültürel zenginliğe hizmet etmiştir. Orta Asya'dan Anadolu topraklarına göç yoluyla gelerek konar göçer yaşamdan yerleşik yaşama geçen Türk toplulukları yerleştikleri bölgelerde kendilerinden önce yaşayan topluluklarla etkileşerek kendilerine has kültürlerini oluşturmuşlardır. Giyim kuşam kültürü içinde bulunan ve olumsuz hava koşullarından korunmak için yapılan çorap örücülüğü zamanla süslenerek estetik özelliklerini kazanmıştır.

İnsanoğlu tarih boyunca, ihtiyaçları doğrultusunda çevresinde bulunan malzemeleri işleyerek birtakım araç gereçler üretmiştir. Taş, toprak, hayvan kemikleri, ağaç parçaları ile yapılan ilk ürünler yeri-

ni zamanla bakır, tunç ve demir gibi madenlere bırakmıştır. Doğada bulunan bu hammaddeler ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenirken estetik kaygıların da oluşmaya başlamasıyla eşyaların yüzeyleri süslenmiş mağara duvarlarına, kullandıkları kesici ve delici aletlere, mutfak ve çeşitli ev eşyalarına, giyim kuşama, dokuma ve tekstil ürünlerine şekil vermiştir. Bilgi birikimiyle bilinçli bir üretim şeklini alan bu faaliyetler zamanla meslekleşerek zanaat ve sanata dönüşmüş ve el sanatları ürünlerini oluşturmuştur. (Kaya, Begiç, 2021:214)

Maddi kültür öğelerimizden biri olan el sanatları, "geleneksel" özellikleri ile devam etmektedir. Geleneksel bilgi birikiminin yanı sıra yapılan dönemin anlayışıyla şekillenen el sanatı ürünleri yüzyıllardır içinde yaşadığı toplumların ifade biçimine dönüşmüş zaman zaman kültürel kimlik, zaman zaman insan duygularının ifade aracı olmuştur. "Kültür insanlığın deneyimlerinin ürünü olarak yaratılan bilgi belleğini ifade eder. Söz konusu bilgi belleği nesiller arasındaki etkileşimlerle gözden geçirilir ve yenilenerek aktarılır. Bu nedenle kültür aktarımı öncelikle kuşaklararasılığı çağrıştırmaktadır (Özdemir, 2019:128). Nesillerden nesillere aktarılarak sürekliliği sağlanan ve geleneksel olarak üretimi devam eden çorap örücülüğü hammadde, renk, biçim ve bezemelerde farklılıklar göstererek günümüze kadar ulaşmıştır. (Kaya, Begiç, 2021:214) Geleneksel çorap örücülüğünde çeşitli renk ve motiflerle süslenen çoraplar genellikle yün ve tiftikten örülmektedir. Daha çok kırsal bölgelerde veya soğuk ortamlarda giyilen el örgüsü çoraplar; iki ya da beş şişle örülmekte, renk, motif, desen ve iplik olarak her yöreye göre farklılık göstermektedir (Kılıçarslan, Ölmez, Etikan, 2020:27). Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yaygın olarak yapılması doğal hammadde tedarikini kolaylaştırmış, geçim kaynağı olmasının yanı sıra giyim kuşam için gerekli malzemeye kolay ulaşılmıştır. Geçmişte çorap örücülüğünde bitkisel ve hayvansal lifler kullanılırken günümüzde teknolojinin gelişmesiyle çeşitlenen yapay lifler de kullanılmaktadır. Farklı teknikler kullanılarak yapılan "el örgüsü çoraplar, yörede bulanabilen bitkisel veya hayvansal liflerden elde edilen ipliklerle , şiş veya mil adı verilen çeşitli araçlar kullanılmaktadır. Şiş üzerine atılan ilmekler ile örgü yüzey elde edilmektedir. El örgüsü çoraplar kullanım amacına göre; gündelik, töreni, çeyiz, gelin, damat, yol, töre, asker çorapları, kullanılan gerece göre; tiftik, yün, pamuk ve sentetik, örgü tekniğine göre; düz, ajurlu, desenli ve renkli desenli olma üzere çeşitlenmektedir (Arslan ve Ak-

pınarlı, 2020:166). Ayrıca çoraplar giyildiği yere ve taşıdığı özelliklere göre de çeşitli isimler alır: Kısa konçlu, uzun konçlu, ajurlu düz renkli bagetli-desenli, dağcı çorabı, futbolcu çorabı, varis hastaları çorabı gibi (Koçu, 1969:79). Anadolu toprakları üzerinde yüzyıllardır yaşamış olan farklı medeniyetlerin yaşam kültürü, günümüzde sahip olduğumuz çok yönlü kültürel zenginliği oluşturmuştur.

Bir ülkenin bir yöre halkının yaşamını bütünüyle inceleyen, geçmişten etkilenerek, insanların birbiriyle olan davranışlar, beğenileri, inançlar, geleneksel uygulamaların geleceğe aktarabilmede halk bilimi önemli rol oynamaktadır. Ancak sanatların, zanaatların bir uzantısı olduğu gerçeğiyle, her sanat kendisine en yakın zanaattan doğmuş ve zamanla gelişerek olgunlaşmıştır. El sanatlarının ilk uygulamaları insanlık tarihiyle bağlamıştır. İnsanların kendilerini her türlü tehlikelere karşı korumak, barınmak, yeme içme gibi fiziksel ve biyolojik ihtiyaçların karşılamak amacıyla yaşadıkları coğrafya üzerinde yer alan bitki örtüsü ve canlılardan elde ettiği her türlü hammaddeden yararlanarak çok çeşitli ürünler meydana getirmişlerdir. Zaman içerisinde insanların toplum olarak yaşamaya başladıkları andan itibaren kendi becerilerini geliştirerek ihtiyaç duyulan ürünler zanaat ve sanatsal değere ulaşmıştır. Böylece, Türk El sanatları Türk folklorunu karakterize edebilmesi, "geçmişinin çok eskilere dayanması, çeşitliliği ve sanat değeri taşıması nedenlerinden dolayı dünya el sanatları, içinde aranan seçkin bir yere sahiptir" (Onuk vd., 1998:13).

Hammaddesi lif olan el sanatları içinde yer alan örücülük sanatı, zengin konu, üslup ve tekniğiyle önem taşımaktadır. Örücülük sanatı kullanılan araç ve tekniğe göre el örücülüğü ve makine örücülüğü olarak sınıflandırılmaktadır. Örücülük sanatının başlangıç tarihi kesin bilinmemekle beraber çok eski çağlara uzanmaktadır. Türklere ait olan ilk tarihi belgelerin Orta Asya'da yapılan arkeolojik kazılarda bulunduğu görülmektedir (Diyarbekirli, 1972:116; Atay, 1987:33; Akpınarlı, 1995:1).

Doğuda gelişen örgüler, ticaret gemileri ile tacirler tarafından doğudan batıya götürülmüştür. Londra'daki "Victoria and Albert" müzesi, Washington'da "Textile" müzesi, Toronto'da "Royal Ontario" müzesi ve "Metropolitan" müzesinde örgüler bulunmaktadır. Örücülük içerisinde geleneksel özellik taşıyan çorap örücülüğü ait ilk tarihi belgelerin Orta Asya'da yapılan arkeolojik kazılarda bulunduğu görülmektedir. M.Ö. 7 ve 8. Yüzyıllarda Orta Asya'da yaşayan Hunlara ait

Pazırık 2. Kurganındaki bulgularda konç kısmı koç boynuzu motifleriyle süslü çoraplar bulunmuştur (Diyarbekirli, 1972:116; Akpınarlı ve Bağcı, 2021) Buluntular arasında yer alan keçe çorap ve çizmeler, çorabın tarihinin milattan öncelere dek uzandığına tanıklık etmektedir. Konu ile ilgili olarak çeşitli kaynaklarda Büyük Hunların keçe çorap ve çizmeyi Göktürklerin ve Uygurların keçe çizmeyi kullanmayı sürdürdükleri, sonraları da bunları İslam dünyasına yayıldıkları bilinmektedir (Ögel, 1988:62). El örgüsü çorap örneklerinden biri Yale Üniversitesi'nin Suriye'de yaptığı araştırmalarda bulunan Araplara ait konçlu bir çoraptır (Yarmacı ve Akpınarlı, 2020:44) .Geleneksel çorap örücülüğü Anadolu'nun her yöresinde bölgenin iklim ve hammadde özelliğine göre pamuk, yün ve ipek ipliklerle yapılmıştır. Günümüzde ise sentetik iplikler yapıldığı görülür.

Çalışmanın Amacı; Trabzon İli el örgüsü çorap örneklerinin teknik, renk, motif ve kompozisyon özellikleri açısından inceleyerek kayıt altına almaktır. Araştırmanın Yönteminde; nitel araştırma tekniklerinden tarama modeli kullanılmıştır. Trabzon'da çorap ören kadınlar ve örülmüş çoraplar hakkında tarama yapılmış teknik, renk, motif, kompozisyon ve uygulama teknikleri kaynak tarama, görüşme ve bilgi formu uygulayarak incelenmiştir. Araştırmanın evreni Trabzon il merkezinde yapılan el örgüsü çorap örnekleridir. Örneklem grubu tesadüfi örnekleme yöntemi ile 12 çorap üzerinde çalışılmıştır.

2. Trabzon İlinin Özellikleri

Ülkemizin Karadeniz Bölgesi Doğu Karadeniz bölümünde yer alan Trabzon, Nüfusu bakımından Türkiye'nin en kalabalık 27. İlidir. Trabzon halkı, adet, yaşam tarzı, gelenek ve görenek bakımından kendine ve yöreye özgü özellikler taşımaktadır. Trabzon'da çeşitli Türk boyları yaşamaktadır. Roma İmparatorluğu ve Osmanlı döneminde eyalet merkezi olmuş, Orta Çağ'da bir Rum imparatorluğuna başkentlik yapmış kent doğal güzelliklerinin yanı sıra pek çok tarihi yapıyı barındırmaktadır. Trabzon ve çevresinde geleneksel el sanatları olarak, hasır bilezik yapımı, telkari, taş ve ahşap işçiliği, dokumacılık, bakırcılık, bıçakçılık, yorgancılık gibi sanatlar yapılmaktadır.

3. Trabzon çorap örücülüğünün özellikleri

Trabzon el örgüsü çorapları yöre kadınları tarafından yapılmaktadır. Araç olarak beş şiş gereç olarak kadınlar tarafından yün elyafını yıka-

F 1. Trabzon çorap örnekleri (Trabzon Kent Müzesi)

ma, sendekte (tarak) tarama, araşak ve yeğ ile eğirme, ilik ile bükme işlemlerinden geçirilerek elde edilen yün ipliğiyle örülmektedir.Yün iplikler doğada bulunan bitkilerden edinilen boyarmaddelerin içerisine şap, tuz, sirke v.b. mordanlar katarak renklendirilmektedir. Kullanılan iplik ve motiflerde farklılıklar olsa da özellikle çeyiz geleneğinin yaşatılmasında çorapların önemli bir yeri olduğu görülür.

Çorapta kullanılan iplik miktarı çorabın büyüklüğüne ve yapan kişinin örgü sıklığına göre değişmektedir. Örgüye çoğunlukla burundan başlanır ve topuk örmeyle bitirilir. Çorap örme süresi ipliğin kalınlığı, motif özelliği göre 1-4 gün arasında değişmektedir. Kullanılan örgü teknikleri ise düz, desenli, renkli desenli ve ajur örgüdür. Bu örgüler yöreye göre farklılık göstermektedir. Çoraplarda kullanılan motifler eski örneklerden alınmakta ve ihtiyaçlarını karşılamak boş zamanlarını değerlendirmek için farklı amaçlarla üretilmektedir. Yöre kadınlarının bir kısmı ürettikleri çorapları gelir sağlamak için satmaktadırlar. El örgüsü çoraplar çoğunlukla düğün, nişan v.b. özel günlerde kullanılan kıyafetlerle giyilmektedir. Çorapları kullanmaktaki inançları ise; öncelikle hastalıktan korumak, nazardan korunmak ve hastalıktan iyileşmektir.

Trabzon il merkezinde farklı desen ve renklerde örülen 12 adet çorap saha çalışmasında incelenmiş ve gözlem fişleri hazırlanmıştır.

Örnek 1

Yapım Tarihi	: 2004
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: Lale
Ürün Özellikleri	: 36 x10 cm
Kullanılan İplikler	: Sentetik iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Pembe , beyaz, siyah
Geometrik bezeme	: Eşkenardörtgen, zikzak
Sembolik bezeme	: Çengel, baklava
Bitkisel bezeme	: Lale
Kaynak Kişi	: Asiye Uçar

Örnek 2

Yapım Tarihi	: 2008
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: Koç boynuzu
Ürün Özellikleri	: 30 x9 cm
Kullanılan İplikler	: Sentetik iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Pembe, beyaz, siyah
Geometrik bezeme	: Düz ve verev çizgi
Sembolik bezeme	: Çengel, baklava
Figürlü bezeme	: Koç boynuzu
Kaynak Kişi	: Fatma Parlak

Örnek 3

Yapım Tarihi	: 2006
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	:
Ürün Özellikleri	: 30 x 9 cm
Kullanılan İplikler	: Sentetik iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Pembe, beyaz, siyah, mavi
Geometrik bezeme	: Altıgen, zikzak
Sembolik bezeme	: Çengel
Bitkisel bezeme	: Hayat ağacı
Kaynak Kişi	: H. Feriha Akpınarlı

Örnek 4

Yapım Tarihi	: 1999
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: Hayat ağacı
Ürün Özellikleri	: 42 x10 cm
Kullanılan İplikler	: Sentetik iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Kırmızı, beyaz, siyah, yeşil
Geometrik bezeme	: Eşkenardörtgen, zikzak
Sembolik bezeme	: Çengel, hayat ağacı, koç boynuzu
Kaynak kişi	: Ayşe Cumbur
Kaynak Kişi	: Asiye Uça

Örnek 5

Yapım Tarihi	: 2000
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: -
Ürün Özellikleri	: 36 x9 cm
Kullanılan İplikler	: Sentetik iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Pembe , sarı, siyah, yeşil
Geometrik bezeme	: Eşkenar dörtgen, zikzak
Sembolik bezeme	: Çengel, baklava
Kaynak Kişi	: Feriha Akpınarlı arşivi

Örnek 6

Yapım Tarihi	: 1960
Ürünün Cins	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: Kilim
Ürün Özellikleri	: 40 x 11cm
Kullanılan İplikler	: Yün iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkle	: Pembe , beyaz, siyah, kırmızı
Geometrik bezeme	: Eşkenar dörtgen, üçgen
Sembolik bezeme	: Çengel, baklava. kilim
Kaynak Kişi	: Asiye Hanım

Örnek 7

Yapım Tarihi	: 2009
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: kem göz
Ürün Özellikleri	: 30 x9 cm
Kullanılan İplikler	: Sentetik iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Kırmızı, beyaz, siyah,mavi
Geometrik bezeme	: Eşkenardörtgen, zikzak
Sembolik bezeme	: Göz, baklava, kem göz
Kaynak Kişi	: Feriha Akpınarlı arşivi

Örnek 8

Yapım Tarihi	: 2010
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: Nazar
Ürün Özellikleri	: 38 x9 cm
Kullanılan İplikler	: Sentetik iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Kırmızı, sarı, yeşil, siyah
Geometrik bezeme	: Eşkenardörtgen, zikzak
Sembolik bezeme	: Nazar ,baklava
Kaynak Kişi	: -

Örnek 9

Yapım Tarih	: 1970
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: Karanfil
Ürün Özellikleri	: 38 x10 cm
Kullanılan İplikler	: Yün iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Kırmızı, beyaz, sarı, yeşil
Geometrik bezeme	: Üçgen , zikzak
Sembolik bezeme	: Siğir sidiği
Bitkisel bezeme	: Karanfil
Kaynak Kişi	: Asiye Hanım

Örnek 10

Yapım Tarih	: 1992
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: Benekli
Ürün Özellikleri	: 34 x10 cm
Kullanılan İplikler	: Yün iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Bej, sarı, yeşil
Geometrik bezeme	: Eş kenar dörtgen, düz çizgi
Sembolik bezeme	: Benekli
Bitkisel bezeme	: Lale
Kaynak Kişi	: Feriha Akpınarlı arşivi

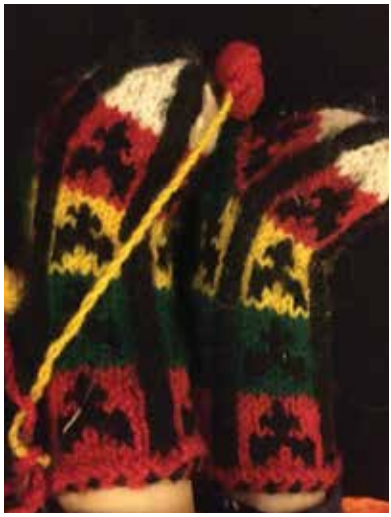

Örnek 11

Yapım Tarihi	: 1999
Ürünün Cinsi	: Çocuk çorabı
Yöredeki Adı	: Kelebek
Ürün Özellikleri	: 25 x7cm
Kullanılan İplikler	: Sentetik iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Kırmızı, beyaz, sarı, yeşil ,siyah
Geometrik bezeme	: Düz çizgi
Fiğürlü bezeme	: Kelebek
Kaynak Kişi	: Asiye Hanım

Örnek 12

Yapım Tarih	: 1980
Ürünün Cinsi	: Kadın çorabı
Yöredeki Adı	: Çengel
Ürün Özellikleri	: 32 x cm
Kullanılan İplikler	: Yün iplik
Kullanılan Teknikler	: Renkli desenli örgü
Kullanılan Renkler	: Kırmızı, beyaz, sarı, mavi
Geometrik bezeme	: Zikzak ve düz çizgi
Sembolik bezeme	: Testere, çengel
Kaynak Kişi	: Asiye Hanım

4. Sonuç

Trabzon el örgüsü çoraplarda yörenin doğasını yansıtan çok renklilik görülmektedir. Renkler çok canlı olup sahada incelenen örneklerde çoğunlukla dört farklı renkle örüldüğü tespit edilmiştir. Çoraplarda bitkisel bezemenin ağırlıklı olarak yapıldığı motif özelliklerine bakıldığında çengel motifinin ağırlıkta kullanıldığı ayrıca yöre insanının canlılığını ve hareketliliği yansıtan zikzak çizgiler ve koçboynuzu motifinin yaygın olarak yöre kadınları tarafından örüldüğü görülmektedir.

Türk Kültürel zenginliklerinin bir parçasını oluşturan çorap örücülüğü, gelişen teknolojiye paralel olarak giderek geçmişteki özelliğini kaybetmeye başlamıştır. İnsanlar farklı liflerle makinelerde seri olarak üretilen ve kolay erişebildikleri çorapları tercih etmektedirler. Bu da el örgüsü çoraplara olan taleplerin azalmasına neden olmaktadır. Yörede çorap örücülüğünün geleneksel yapısı halen yaşatılmaya çalışılmaktadır. Kullanılan ipliklerde ve bazı motiflerde farklılıklar olsa da özellikle Trabzon çevresinde çeyiz geleneğinin yaşatıldığı yerlerde çoraplar çeyizlerde yerini almaya devam etmektedir.

Sonuç olarak Trabzon el örgüsü çoraplarının renk ve motif özelliğinin kaybolmaması ve sürdürülebilirliği önemlidir. Bu nedenle yöre kadınlarının ördüğü çorapların kayıt altına alınarak gelecek kuşaklara tanıtılması ve yeniden üretimlerinin sağlanarak moda kavramı içerisinde turizm ve medya aracılığıyla daha geniş kitlelere tanıtılarak sürdürülmesi için ilgili kişi, kurum ve kuruluşların dikkatleri çekilmelidir.

Kaynakça

AKPINARLI, Feriha, *El Örgüsü Çorapların Teknik, Desen, Renk ve Kullanım Özellikleri,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.

AKPINARLI, H. F. ve BAĞCI, V. "Çorap, Çedik (Patik), Eldiven Örme İşleri", *Geleneksel Meslekler Ansiklopedisi*, Ticaret Bakanlığı, Ankara, 2021, s.238-249.

ARSLAN, P., AKPINARLI, H.F., "Karadeniz Çalıklı Teknikli Çorapların Tasarım Özellikleri", *İdil Sanat ve Dil Dergisi,* 9/65 (2020), s. 165-177.

ATAY, A., *Örücülük*, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1987.

DİYARBEKİRLİ, N., *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. 1972.

KAYA, R., BEGİÇ, H. N., *Uluslararası Türk Kültür ve Sanatı Sempozyumu*, Ofset Basım Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti, 2021.

KILIÇARSLAN, H., ÖLMEZ, F. N. ve ETİKAN, S., "Kırşehir Yöresi El Örgüsü Çorapları: Günümüz Örnekleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 22/1 (2020), s. 25-39.

KOÇU, R. E., *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, 1969

ONUK, T., AKPINARLI, H. F., ORTAÇ, H.S., ALP, K.Ö., *İçel El Sanatları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

ÖGEL, B., *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

ÖZDEMİR, N., "Kuşaklararasılık ve Kültürel Değişme", *Çocuk ve Medeniyet,* 4/7 (2019), s. 125-149.

YARMACI, H. AKPINARLI, H. F., "Çanakkale-Çan İlçesi Çorap Örneklerinin Teknik, Renk ve Motif Özelliklerinin İncelenmesi", *14. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi Bildirileri Kitab,* Aydın, 2020.

URL. (https://www.google.com/search?q=trabzon%27un+y%C3%B6resel+el+-sanatları)

Hamsi: Karadeniz'in Ticari, Sosyal ve Kültürel Hayatında Bir Balıktan Daha Fazlası...

Mustafa ZENGİN

Dr., Trabzon Su Ürünleri Merkez Araştırma Enstitüsü

Tarihsel Arka Plan

Balıkçılık Karadeniz için hem beslenme hem de ticaret açısından tarihsel bir öneme sahiptir. Karadeniz balıkçıları, nesilden nesile aktarılan deneyimleriyle ülke sınırlarını da aşan bir üne sahiptirler. XV. ve XVI. yüzyıllarda Karadeniz'de önemli bir konuma sahip olan Trabzon şehrinin balıkçılık açısından oldukça gelişmiş olduğu bilinmektedir (Resim 1). Nitekim "*Trabzon Mevzuatında*" avlanan her balık türünün vergilendirilmesi; balıkçılığın geliştiğinin bir göstergesidir. Yine aynı kanunda fazla balıktan balık yağı üretildiği ve bu yağın Hristiyan mahallelerinde satıldığı ve satın alma görevlisinin bu balık yağından vergi aldığı kayıtlarda yer almıştır (Konan, 2006). Âşık Mehmed, *'Manazirü'l-avâlim (1598)'* adlı kitabında (Hegan, 1998); Trabzon denizinde lezzetli balıkların tutulduğunu belirtirken, Evliya Çelebi *'Seyahatname' (1640)*'sinde (Dağlı ve Kahraman, 2005) Trabzon halkının uğraştığı yedi iş kolundan birinin balıkçılık olduğunu ve balıkçılıkla uğraşan insan sayısının önemli bir sayıya ulaştığını yazmaktadır. Yine Âşık Mehmed ve Evliya Çelebi, Trabzon Denizi'nde bol miktarda hamsi, mezgit, kalkan, levrek ve kefal, barbunya, uskumru, istavrit balığı bulunduğunu belirtmişlerdir. Karadeniz'de hamsi avcılığının tarihi hakkında başka eski kaynaklar da bulunmaktadır. Şâkir Şevket, *'Deniz sakinleri balıkçıdır ve çok miktarda yunus avlarlar'* diye not düşmüştür. Darüşşafaka Müdürü Binbaşı Hüseyin Bey, 1885 yılında yazdığı ders kitabında, kalkan balığının Karadeniz'de avlandığını,

Resim 1. Trabzon'un Kemerkaya semtinde Roma döneminden kalma bir kale; Frenk Hisar (Venedik) Kalesi. Kale, MS 1150-1660 yılları arasında Venedikli tüccarlar tarafından kullanılmıştır.

hamsi avının ise daha çok Trabzon ve Samsun illerinin kıyılarında yapıldığını belirtmiştir (Yüksel, 2007).

Trabzon ili hakkında değerli bilgiler içeren 1888 tarihli '*Salname*'ye (Emiroğlu, 1999) göre, denizde yakalanan ve satılan balıkların başında hamsi, kalkan, mezgit, palamut, kefal, turna, zargana gelmektedir. Hamsi mevsimi geldiğinde çok ucuza satılırdı. Ucuz olduğu için fakirler köylü tarafından yeterli miktarda alınıp tuzlanır, böylece çocuklara yiyecek sağlanırdı. Sıradan sardalyelerden biraz daha küçük olan hamsi, lezzetli ve yağlı olmasına rağmen çok tuzludur, alışkın olmayanlar tarafından yenildikten sonra kıyı halkı için büyük bir nimet olmuştur. 1893 yılında bolca üretilen hamsinin her bir '*batman*'ı (eski bir ağırlık birimi. 1 batman 7697 kg'dır) iki kuruştan yirmi-otuz paraya kadar değişen fiyatlarda satılırdı.

Trabzon Valisi Kadri Bey, Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi'ne gönderdiği 13 Kasım 1892 tarihli bir telgrafta, Trabzon'da kayıkçılık ve balıkçılık gibi ticaretle uğraşan çok sayıda ailenin karantina ve kordon altına alınması nedeniyle zarar gördüğünü ve ailelerinin zarar gördüğünü ve ailelerinin yardıma ihtiyacı olduğunu bildirmiştir. Kadri Bey'in bu arzı üzerine 27 Şubat 1893'te Trabzon vilayetinde mağdur olan balıkçılara yüz lira gönderildiğine dair bir kayıt bulunmaktadır (Emiroğlu, 1999).

Her ağustos ayında Osmanlı devletine bağlı Karadeniz kıyılarından geçimini sağlamak için Rusya'ya balık tutmaya giden balıkçılar vardı.

Bu şekilde Kırım kıyılarındaki Rus balıkçılarla anlaşmazlık yaşar ve bazen de çatışırlardı. Böyle bir hadise 1909 senesinde Kırım'ın Kerç kıyılarında yaşanmıştır. Trabzon'un Sürmene ilçesi ile Lâzistan'dan (Rize) bu bölgeye avlanmaya giden Türk balıkçılar ile Rus balıkçılar arasında böyle bir kavga yaşanmıştır. Bu gelişme üzerine Hariciye Nezareti 1910 yılında Dâhiliye Nezareti'nden mevsiminde balık tutmak için Kerç'e gidecek balıkçıları uyarmasını, mahalli idarecilerin '*şehbender*'in (konsolos) tavsiyelerine uymalarını istemiştir (Emiroğlu, 1999).

Osmanlının son döneminde ve Kurtuluş Savaşı yıllarında durgunluk dönemine giren Karadeniz balıkçılığının, savaş sonrası ve Cumhuriyetin ilk yıllarında, sahil yolunun inşasından önce (1964-1966) geleneksel şekilde devam ettiği bilinmektedir. Bu yıllar Karadeniz'de henüz trol avcılığının başlamadığı yıllardı.1940'larda Giresun-Ordu ili Bulancak ilçesine bağlı Küçüklü, Eriklimanı, Burunucu köyleri; Espiye'nin Zefre (Gülburnu) köyü; Keşab'ın Kulak yerleşimleri; Vona'nın (Perşembe) Kaleyka, Mersin ve Çınar köyleri; Tirebolu'nun Yeniköy ilçesi; Ordu'nun Bozukkale'si önde gelen balıkçı köyleriydi. Bölgesel olarak başlıca avlanma alanları Espiye, Zefre-Kulak, Keşap ve Giresun Adası, Batlama ve Güre dere ağızları, Ayvasıl-Burunucu, Pazarsuyu dere ağzı ve Yason Burnu civarıydı (Yüksel, 2007).

Hamsi Avcılığına İlişkin İlk Kayıtlar

Hamsi hakkında ilk bilgiler; kendisi de Trabzonlu (Tekfurçayır/Ortahisar) olan Mehmet El-Âşık'ın 1598 yılında yazdığı '*Manazirü'l-Avalim*' adlı eserinde verilmektedir (Resim 2) (Ak, 1997). Bu eserde hamsinin bolluğu ve bölge için önemi şu şekilde vurgulanmıştır: "*Balıkçılar küçük kayıklarla hamsi avlarken, sesi iki veya üç 'fersah' (1 fersah 5685 metre) mesafeye ulaşan bir boru üflerler. Bu ses ile halka hamsinin çıktığını duyar. Ölüleri bile dirilten bu sesi duyanlar sahile koşar çünkü "habsi" balığı çıkmıştır*" (Ak, 1997; Hegen, 1998). 1634 yılında Trabzon'a gelen Evliya Çelebi, ünlü "*Seyahatname*" sinde hamsiden de bahsetmiştir (Resim 3). Tıpkı Mehmet El-Âşık gibi, Çelebi de hamsi iskeleye geldiğinde borazanların çalındığını söyler (Ak, 1997). Bu konuda halk arasında yapılan fıkralara atıfta bulunarak, davul sesini duyan herkesin işini bıraktığını, namaz kılanların ve hamamda bulunanların bile çıkıp iskeleye koştuğunu mizahi bir dille yazar (Dağlı ve Kahraman, 2005).

Resim 2. Osmanlının ilk önemli coğrafya bilginlerinden, Trabzonlu Mehmet El-Âşık tarafından 1598 yılında kaleme alınan *'Manazirü'l-Avalim'* (Âlemlerin Tablosu: orijinali iki cilt ve 612 sayfadan oluşmaktadır) adlı eserinden bir bölüm.

Resim 3. XVII. Yüzyılda Evliya Çelebi tarafından yazılan 'Seyahatname' 10 ciltten oluşmaktadır.

Karekin Deveciyan, ülkemizde balıkların biyolojik, ekolojik ve avlanma bilgilerini içeren ve konusunda bir ilk olan 1915 yılında kaleme aldığı "*Balık ve Balıkçılık*" adlı eserinde (Resim 4) hamsi ve hamsi avcılığı ile ilgili çeşitli bilgilere yer vermiştir (Deveciyan, 2006). Hamsinin taçlandırıldığı ana eser kuşkusuz Hamamizade İhsan Bey'in '*Ham-*

siname' adlı eseridir. Hamsi dışında başka balığa yer vermediği bu eserinde baştan sona kadar hamsiye ele almıştır. Hamamizade (1928) adından anlaşılacağı üzere avcılığından, biyolojisine, ticaretinden yemeklerine ve türkülerine kadar hamsi ile ilgili her şeyi '*Hamsiname*' de toplamıştır (Resim 4). Karadeniz'de o kadar çok hamsi varmış ki, neredeyse herhangi bir çaba sarf etmeden balık kıyıya vururmuş. Bu durum halkın dilinde şu ifadelerle abartılı olarak dile getirilmiştir; *'Hamsi vurdu karaya; 'okkası' (eski bir ağırlık birimi) beş paraya...*' Hamamizade (1928), hamsinin boyutunun 3 ile 12 cm arasında değiştiğini belirterek, Evliya Çelebi'ye hamsinin boyutu hakkında şu eleştiride bulunur: "*Evliya Çelebi'nin kitabında hamsilerin boyunun bir inch'ten büyük olduğu kaydedilmektedir*". Ya o zamanın hamsileri büyüktü ya da Evliya Çelebi'nin gözlemlediği hamsi karışımı küçüktü (Dağlı ve Kahraman, 2005). Deveciyan (2006) hamsinin boyunu yaklaşık 10-12 cm olarak bildirmiştir.

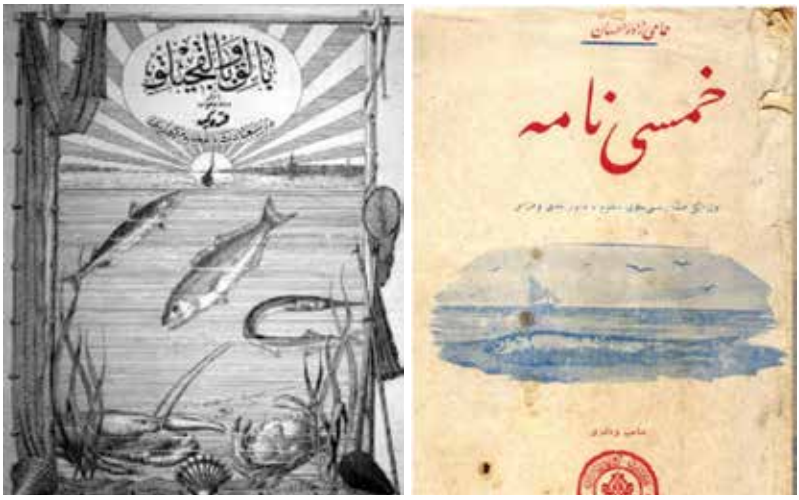

Resim 4. Karekin Deveciyan ve Hamamizade İhsan Bey'in Türkiye balıkçılık tarihi için önemli sayılan kitaplarının ilk baskıları

Gelişen avlanma yöntemleri ve değişen iklim koşulları nedeniyle kısmen değişmiş olsa da, genel olarak Trabzon'da hamsi, Kasım ayında ve bazı senelerde de bundan daha geç tarihte av vermeye başlardı. Ancak, avın büyük bir çoğunluğu Ocak ve Nisan ayları arasında yapılırdı. Deveciyan (2006), Karadeniz'de Sürmene, Trabzon ve Sinop kıyılarında hamsinin çok bol olduğunu ve bu bölgede 8 Kasım'dan

Nisan'a kadar çevirme/alamana ağları, hamsi peletleri ve kıyı manyatları (sürütme ağları) ile avlandığını belirtmektedir. Hamamizade (1928) ise eserinde bu balıkçılığın nasıl yapıldığını uzun uzadıya anlatır. Hamsi, bolca ortaya çıktığı yıllarda, daha çok tütün tarlalarında tarla ve bahçelerde gübre yerine kullanılırdı. '*Hamsiname*'de verilen bilgiye göre, o dönem ithal edilen ve 11-12 liraya alınan 100 kg kimyevi gübre ile yarım dönüm tütün tarlası gübrelenebiliyordu. Aynı arazi hamsi ile gübrelendiğinde balığın fiyatına göre 5-10 liraya denk geliyordu. Üstelik hamsi ile gübrelenen tütünün çok daha verimli ve kalite olduğunun altını çizmektedir. Hamamizade (1928) 'ye göre 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Karadeniz kıyılarında o kadar çok hamsi sürüsü vardı ki; Trabzon kıyılarına gelen hamsilerin yüzde biri dahi yakalanamamıştır.

Hamsinin gübre olarak kullanımı literatürde ilginç bir konu olmasına rağmen; '*Duyun-i Umumiye*'nin bir kuruluşu olarak faaliyetlerine başlayan '*Reji İdaresi*' tarafından Doğu Karadeniz'de tütün tarımının desteklenmesi ile birlikte hamsi özellikle tarlalara dökülmeye başlamıştır. 1913/14 yılında Abdülvahab Hayri, *'İktisadi Trabzon'* adlı kitabıyla Trabzon'un ekonomisini değerlendirirken, tütün tarlalarının hamsi ile gübrelenmesinin verimi artırdığını belirtmekte ve bunun hamsi fiyatlarındaki yansımalarının altını çizmektedir (Gürsoy, 1984; Yerasimos, 1997. Tiryaki ve Özlü, 2019).

Cihan Sultanının Kılıcındaki Hamsi Motifi

Osmanlı'nın sarayında diğer balıklar kadar değer verilmeyen hamsiye, gereken önemi veren tek padişah Kanuni Sultan Süleyman'dır. Kanunî Sultan Süleyman 1495 yılında Trabzon'da dünyaya gelmiştir. 15 yaşına gelinceye kadar da bu şehrin sokaklarında dolaşmış, şifalı sularını içmiş, güzel havasını solumuş, şehzadeliği sırasında burada yöneticilik yapmıştır. Hayata dair ilk gözlemlerini burada gerçekleştirmiştir. İlk ve temel eğitimini burada tamamlamıştır. Hükümdar doğduğu bu şehri o kadar çok sevmiş ve sahiplenmiştir ki kılıçlarından birinin kabzasına bu toprakları temsilen hamsi motifi bile işletmiştir... Bu kılıç bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir (Resim 5).

Resim 5. Cihan padişahı Muhteşem Süleyman'ın kılıcının kabzasındaki hamsi motifi.

Osmanlı sarayında özellikle Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren sarayda hazırlanan yemeklerin mönüleri incelendiğinde başköşede oturan balığın levrek olduğu görülür. Onu kalkan, lüfer, uskumru, kırlangıç, dil, kılıç, torik balıkları izler. Gümüşbalığı bile birkaç mönüde '*tava*' olarak yer almasına rağmen, hamsiden hiç söz edilmez. Bu 'aşırı lezzetli' küçük balık varlıklı kesime kendini bir türlü sevdirememiştir. Osmanlı elitinin balık sevgisi konusundaki en önemli kaynaklardan biri Ali Eşref Dede'nin 1866 yılında yazdığı yemek risalesidir (Halıcı, 2017). Risalede, en sevilen yemeklerin başında mayonezli levrek, kalkan balığı külbastısı, kılıçbalığı yahnisi, balık güveci gelmektedir. Balığın yanı sıra istakoz, midye, tarak, istiridye gibi deniz mahsulleri de ziyafet sofralarının başköşesinde yer almaktadır.

Hamsiye gereken ilgiyi gösteren diğer bir kişi de Evliya Çelebi'dir (Dağlı ve Kahraman, 2005). 1670'lerde Trabzon'a seyahat eden Evliya Çelebi, bölge balıklarıyla ve özellikle hamsiyle ilgili görüşlerini şöyle dile getirmiştir. "*Beğenilen balıkları: Levrek balığı, kefal balığı gayet lezzetlidir. Bir karıştan uzun kırmızı başlı tekir balığı, uskumru balığı ve daha bin çeşit balıkları vardır. Amma bunların hepsinden fazla Lazların üzerine düştükleri, alışverişi hakkında kavga ettikleri hamsi balığıdır... Bu balık Hamsinde (kış mevsiminin 50 günlük bir bölümü) çıktığı için, hamsi balığı derler. Balığın çıkışını 'dellâllar' (tellal) halka haber verirler. Dellâlların bir çeşit mürves ağacından boruları vardır. Bir kere su urunca, 'Ahça çomakla bir mendil hamsi ver' diye ince sırmalı mendillere balığı koyup giderler. Balığın suyu akarak giderken, bazıları suyun aktığına acıyarak, 'Bre balığın suyunu akıtıyosun. Suyuna bir pilavcık sallasana' diye şaka ederler. Şu beyitleri de söylerler*: *Trabzondur yerümüz/Ahça tutmaz elümüz/Hamsi paluk olmasa/Nice olurtu halumuz*" ...

Kültürel Hayatın Bir Parçası: Hamsi

Hamsi ve Karadeniz yaşantısı görece Osmanlı 'kamuoyu bilgisi' içine dahil olmaya başlarken, Trabzon'da da okumuş sınıf içinde hamsiye yönelik bir ilginin canlanmaya başladığına tanık olunur. Hamamizade İhsan'ın '*Hamsiname*' adlı kitabında (Hamamizade, 1928) '*Edebiyatta ve Mizahta Hamsi*' başlığı altında örnekleri görüldüğü üzere, artık hamsiyi anlatan şiirler moda olmuş ve şairlerin birbirine yazdığı nazirelerle bir hamsi edebiyatı gelişmiştir. Hamamizade 'denilebilir ki şark edebiyatının, klasik edebiyatımızın ayrı ayrı şairler tarafından terennüm edilen bazı değişmez mitolojik hikâyeleri ne ise Trabzon ve havalisi için hamsi de onun yerini almıştır'. Halk edebiyatında özellikle mani (yerel bir lirik şiir) formunda gerçekten binlerce hamsi içerikli söylence bulunmaktadır. Trabzon'un 1830'larda başlayan ve özellikle Avrupa ile ticari ilişkilerle tetiklenen ekonomik ve toplumsal modernleşmesiyle, şehrin okumuş sınıfının da canlanmasına ve şiir üreterek, yerel konulara ve başta yerel simge olan hamsiye yer verildiği görülmektedir (Emiroğlu et al, 2008). Bayburtlu Zihni hamsi ile ilgili bir kasidesinde şöyle der:

> "*Gedası hamsiye, ham ağniyası zevke maildir.*
> *Bu şehrin dirliğidir hamsi temsil-i evaildir*" (Özger, 2020).

19. Yüzyılda yaşamış Divan Edebiyatı Şairi Mehmed Said Ziver Bey de '*Hamsi Gazeli*'dir adlı bir şiir yazmıştır. Bir beytinde şöyle der: '*Bir fakirin iki küp hamsisi varsa dünyalar onundur, Karun'dan varlıklıdır*' (Yekbaş, 2009). Bir diğer hamsi şiiri ise Trabzon şairlerinden Hafız Zühtü Efendi tarafından 1844 yılında yazılan '*Hamsi Destanı*'dır (Yüksel, 1989; Çolak, 2007). Bu kadar ekonomik ve sosyal hayata girmiş bir balığın türkülere, fıkralara girmemesi düşünülemez. Türkülerde geçen hamsi üzerine '*hamsi koydum tavaya, başladı oynamaya…*' folklorik şiirler de vardır. Bunların en önemlilerinden biri de Hamamizade İhsan Bey'e ait olan '*Hamsi Kasidesi*'dir. Karadeniz müziğinin genelinde olduğu gibi hamsi üzerine yazılmış binlerce şiir ve doğaçlama hamsi türküleri bulunmaktadır (Üstündağ, 2010).

Hamsi edebiyatının gelişmesinde; hamsinin Doğu Karadeniz dışında tanınmasının ve Karadeniz insanının hamsi üzerinden dışarıyla ilişki kurmasının da doğrudan önemli bir payı bulunmaktadır. Hamsiden baklava dahil kırk çeşit yemek yapıldığı efsanesi bu açıdan son derece ironik bir olgudur. Hamsinin yurtdışında yaşayan Karadeniz insanını

tanımlanmasında, önemli bir kimlik/aidiyet kazandırmış ve gurbetçiler için ortak bir kültürel olguya dönüşmüştür. Bir zamanlar '*hapsi*' diyerek Trabzonluları yoksul ve hor gören okurlar, günümüzde '*hamsi*' denilmesini ayırt edici bir özellik olarak benimsemişlerdir (Emiroğlu vd, 2008).

Lezzetin Gizemi, Sofraların Zenginliği

Hamsi; üretimi ve tüketimiyle, gerek balıkçılık sektöründe, gerekse mutfağımızda, geçmişte olduğu gibi günümüzde de birincil deniz ürünü olma özelliğini sürdürmektedir. Karadeniz'in simgesel besini hamsi, kendi coğrafyasında balıktan farklı bir tür gibi algılanır. Karadeniz'in lezzetli balık türleri mezgit, istavrit, kalkan, barbun, zargana, palamut balıkları '*balık*'dır (paluk). Ancak hamsi '*hamsi*'dir. Hamsi, Karadenizli için mevsimlik bir besin ürünü olmanın çok ötesinde anlamlar taşımaktadır. Geçmişte tuzlama-kurutma, günümüzde tuzlama ve derin dondurucuda muhafaza gibi çeşitli konservasyon teknikleri ile bütün yıla yayılan bir besin güvencesi sağlamaktadır. Hopalı bir balıkçı, '*Mısır ekmeği ve hamsiyle bizim kemiklerimiz bunlarla kaynamıştır*' derken Hamsinin Karadenizli için ne demek olduğunu özetler gibidir (Köknar, 1996). Bunlara '*karalâhana*'yı da eklemek gerekir.

Karadeniz sofrasının bolluk ve bereketini simgeleyen en önemli besin kaynağı hamsidir. Geçmişte hamsinin Karadeniz insanı için hayati önemi şu sözlerle vurgulanırdı (Köknar, 1996). '*Hamsi denizde görünür görünmez haber yayılır. Tenekeyi, sepeti, fıçıyı sırtına alan sahile inerdi... Hangi eve gidersen git herkeste bir teneke, bir küp tuzlanmış hamsi vardı... Hele hamsi zamanında kurutulmuş kestane yaprağına döküp ateşte kızartırız... Pilakide (bir tür seramik kap) hamsili ekmek yaparız, kiremitte yaparız*' sözleriyle geçmişte hamsinin Karadeniz ahalisi için yaşamsal önemi vurgulanır.

Zorlu iklim ve çevre koşullarıyla mücadele eden Karadeniz insanının balıktan öte anlamlar yüklediği hamsi aynı zamanda yöre mutfağının en önemli protein kaynağıdır. Karadeniz mutfağına nerden bakılırsa bakılsın bütün yollar hamsiye çıkar. Şüphesiz bu kavram, Karadeniz kıyısı boyunca başlayan hızlı kentleşme ve bunun getirdiği kültürel değişim, beslenme seçenekleri ile 21. yüzyıldan itibaren değişmeye başlamıştır. Hamsi, kimi zaman '*hamsikuşu*' (mısır unu, pırasa, pazı vb ile) örneğindeki gibi sade yapılırsa bir ekmeğe, sebzeli olduğunda

bir çöreğe dönüşür. Yemek olarak tavası-kızartması, ızgarası, buğulaması, pilavı, mücveri, sarması, köftesi hatta 'hamsikuşu', 'mısırlı pidesi-kaygana' gibi birçok seçeneği bulunmaktadır. Zeytinyağlı yemek istendiğinde ise sebzeli hamsi (pırasa, havuç ve patates ile birlikte) farklı seçeneklerde sunar (Duman, 2003; Al, 2004).

Hamamizade İhsan Bey hamsinin 49 türlü yemeğinin olduğunu söylenmektedir. Hatta Evliya Çelebi seyahatnamesinde; '*kebabı, çorbası, yahnisi, böreği, baklavası olu*r' der ve bu baklavanın nasıl yapılacağını da tarif eder... Hamsi yemekleri aynı zamanda Türk edebiyatına da girmiştir. Hamsi yemeklerini sayan ünlü hamsi şairi Hamamizade İhsan Bey; **'***yedincisinin adı hamsikuşudur, gerçi kuştur amma yoktur kanadı, hoş refiktir o uçmayan mübarek*. "Trabzon'da bir 'ham*sikuşu' yaparlar... İşte o zaman parmaklarınızı da beraber yersiniz... Hamsiyi bir kaç saat suda bıraktıktan sonra kılçığını çıkarırsınız. Sonra bunları unun için de ezersiniz. Maydanoz, nane, soğan tuz ve karabiberle ovarsınız. Sonra bu balçığa bir kuş şekli verirsiniz. Kuşu yumurtaya bular, sonra zeytinyağında kızartırsınız...*" (Hamamizade, 1928). '*Hamsikuşu*' alaturka mutfağın en nefis yemeğidir.

Karadenizlinin çabukluk gerektiren yaşam biçimi ile hamsi arasında birebir ilişki kurmak mümkündür. Zamanı iyi kullanmayı gerekli hale getiren iklim, yemeklerin de çabucak hazırlanacak türden olmasını zorunlu kılmıştır. Dik yamaçlar arasında açılmış tarlaları ekip-biçmek, çapalamak, gübrelemek, bütün bu işleri neredeyse sürekli yağan bir yağmur altında yapmak yaşamın her alanında daha çabuk, daha pratik olmayı gerektirmektedir. Bu durum Karadenizlinin konuşmasına, oyunlarına ve günlük tüm pratiklerine yansımıştır. Hamsi bu açıdan ideal bir besindir. Çabucak temizlenen hamsi, ızgara veya tava yapılarak, yanında biraz yeşillikle, özellikle de kuru soğanla hemen sofraya konabilir. Tuzlu hamsi bu pratikliği yazın da yaşatacak bir besin kaynağıdır. Bir balıkçı bu durumu çok manalı bir şekilde anlamlandırmıştır: '*Karadeniz'in uşakları çok hızlı horon oynarlar... Çabuk horon oynadığımız gibi bizim işlerde hızlı oluyor. Çünkü hamsi kaçıyor. Çabuk çabuk hamsinin arkasından gideceksin ki karnını doyuracaksın. O hamsinin koşuşu, çabuk gidişi ile bizim çabuk gidişimiz aynıdır. Bizim horon da öyledir... Çabuk oynarız...*' (Emiroğlu vd, 2008).

Hamsinin bolluğu ve ucuz oluşunun yanında, farklı karışımlarla birçok yemeğe uyum sağlaması da tüketimindeki yaygınlığını arttıran

önemli bir etkendir. Hamsinin mevsimi, daha doğrusu yağ düzeyi ve iriliği herhangi bir tür yemeğinin yapılacağını da belirlemektedir. Kasım-Aralık-Ocak aylarında bol ızgarası yapılır. Özellikle bu aylarda iri hamsiler temizlenip tuzlandıktan sonra ızgarada çevrilerek pişirilir. Yağsız olduğu dönemlerde tava ve buğulaması tercih edilir. Şüphesiz hamsi aynı zamanda fakirin vazgeçilmez nimetidir. Zira tüm balıklar içerisinde en ucuza elde edilen bir rızıktır ve her sosyo-ekonomik sınıftan insanın ulaşabileceği bir nimettir.

Hamsi temizlemekte (yörede daha çok '*ayıklamak*' tabiri kullanılmaktadır) ustalaşmış eller için bir kilo hamsinin temizlenmesi beş-on dakikalık bir işlemdir. Bıçak gerektirmez. Ani bir el hareketi ile baş kısmı ve iç organları temizlenir. Kılçığını çıkarılması gerektirdiği durumlarda ise aynı pratiklik ve kolaylık mevcuttur. Hamamizade İhsan Bey'in dile getirdiği gibi; '*hamsi, çatal, bıçak gibi vasıta ve zorluklardan uzak bir halde yenilmektedir; ancak yenilişinde uyulması gereken usuller vardır*' Bunu bir kaside ile dile getirmiştir (Hamamizade, 1926).

> '*Sofra adabın gözet, bu pendimi guşunda tut*
> *Diz çeküp besmelkeş ol ala-i ukbayı umut*
> *Bir yudum su al hem al ardınca bir lokma lazut*
> *Bir elinde kuyruğun muhkemce tut da öyle yut*
> *Hamsiyi ekletmenin de yolu var erkânı var*'

Karadeniz'in geleneksel yerleşiminde '*aşana*' , '*eviçi*' gibi adlarla anılan mutfak, ateşin yandığı ocak, gündelik işlerin sürdürüldüğü, hayatın merkezinde işlevsel bir mekândır. Burada yaygın olarak kullanılan ev araçlar arasında yer alan kuzineler, aynı anda birkaç yemeğin pişirileceği, üzerinde sürekli sıcak su bulunan bakır güğümlerin bulunduğu pratik gereçlerdir. Hamsinin kültürel örgüsü içerisinde kendine özgü kap-kaçağı da gelişmiştir. Pileki, hamsi tavası, hamsi süzgeci, oluklu kiremit gibi. Bakırdan imal edilen ve '*döndürme tavası*', 'çevirme tavası' gibi isimler alan hamsi tavası tek saplı, bakırda imal edilmiş, hamsi kızartma sırasında dizli hamsiyi çevirmek için kulplu bir kapağı bulunmaktadır. Hamsi tavasının özel kapağı, tava ya da kaygana türü yemeklerin hazırlanışında özgün bir kullanım aracı olarak işlev görür. Kimi kadınlar yeni aldıkları tavanın içini herhangi bir şey pişirmeden önce, '*yapışmaması*' için mısır unuyla kızgın ateşte iyice ovarlar (Resim 6).

Karadeniz'in taş işçiliği örnekleri arasında yer alan '*pileki*', yumuşak bir taştır ve belirli bir taş ocağından çıkarılır. Her yerde bulunmaz.

Resim 6. Karadeniz'e özgü; hamsi temizlemede süzgeç ve geleneksel bakır ızgara tavası

Resim 7. Pileki taşı ile yöresel közde pişirilen yöresel mısır ekmeği

Taş kitlesi çıkarıldıktan sonra önce içe doru oyulur, sonrada dış yüzeyi yuvarlak olarak kesilir. Bu özel taş bir tür derin olmayan, yayman bir seramik güveç haline getirilir. Ateşe dayanıklı olan pileki de üzerine genellikle mısır ekmeği pişirilir. Hamsili ekmek, ya da yalnızca hamsi pişirmede de kullanılır. Bazı pilekilerde pişerken hamsi suyunun akması için bir delik bulunur. Üzeri uygun bir saçla ya da açık bırakılarak, közlerin yardımıyla pişirme sağlanır (Resim 7).

Tuzlu Hamsinin Dayanılmaz Tadı

Salamura hamsi; hamsinin bulunmadığı yaz aylarındaki tüketim olarak hazırlanan bir saklama yöntemidir. Aslında tuzlu hamsi fakir haneler için önemli bir besin güvencesidir. Çok eski ve geleneksel bir muhafaza yöntemi olarak; salamura hamsi hala önemini korumaktadır. Trabzon'un en eski balıkçı mahallelerinden Faroz'da köklü bir geleneğe dayanan hamsi tuzlamanın toplumsal bir paylaşıma, adeta bir ritüele dönüştüğü görülür. Salamura hanelerdeki kadınlar ve ailenin kız çocukları tarafından yapılırdı. Bugün tümüyle ortadan kalkmış olan bu geleneksel olgu Farozlu bir sakin tarafından şu şekilde

dile getirilmiştir. '*Hamsi av sezonunda mahalleye hamsiler kasayla gelirdi. Mesela mahallenin zenginleri kimlerdir... Bunlar balıkçılık yaparlardı. Derler ki mahalleye elli kasa hamsi yolluyorum hibe... Herkes kasasını alır sırayla. Açık bir alanda toplanı komşular. Herkes birbirine yardım ederek hamsiler temizlenir. Sonra kesilmiş hamsiler eve alınır ve bol suyla yıkanır. Hamsi çok defa ve temiz ve bol su ile tekrar tekrar yıkanır. Hafif tuzda bir gün bakır süzgeçte bekletilir. Kanlı suyunun iyice çıkması beklenir. Ertesi gün kalın tuz ile karıştırılır. Seramik küpün veya teneke kutunun en altına tuz serilir. Benim anam en altına defneyaprağı da koyardı. Ayrıca kaba su konulmaz. Hamsinin kap içerisinde saldığı kendi suyu kâfi gelirdi. Kabın üstü de paslanmasın diye bir sıra defneyaprağı ile kapatılırdı... Hamsiyi yazın kabından çıkarınca incir yaprağı ile haşlardık...*' (Sezer, 2007).

Hamsi soğuk sever. Yağlanmak için kar yağmasını bekler. Hamsi tuzlamanın en iyi dönemi sezonun ortalarıdır. Halk arasında bu dönem için '*hamsi kar suyu vurduktan sonra tuzlanır*' algısı yaygındır. Aralığın ortasına gelindiğinde hamsi yağlanıp lezzetlenir ve en iyi tuzlamada bu dönemde yapılır. Bu tarihte tuzlanan hamsinin lezzeti, aroması da artmaktadır Bunun hamsinin yağlanması ile ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Tuzlandıktan birkaç ay sonra istenilen kıvama ve lezzete ulaşan tuzlu hamsinin geçmişte 3-4 yıla kadar saklandığı, hatta büyük fıçılarda, aralarına defneyaprağı konularak hazırlanan salamura hamsinin yurtdışına ihraç edildiği bilinmektedir (Sezer, 2007).

Ünü ülke sınırlarına yayılan '*Sürmene bıcağı*'nın da hamsi ile ilişkili olduğunu çok az kişi bilmektedir. Sürmene ilçesi Türkiye'de en kaliteli bıçakların üretildiği yerdir. Bunun sırrını bir bıçak ustası şöyle anlatır: "*Biz dövdüğümüz çeliği, su yerine hamsi yağıyla soğutuyoruz. Onun için bu çelikle yaptığımız bıçaklar ustura gibi keskin oluyor...*" Nitekim bıçak imalathanelerinde sürekli olarak büyük bir bidonun içerisinde hamsi suyu da muhafaza edilmektedir (Yaşin, 2018).

Mısırın geçimlik bir ürün olduğu ve kıyılarda yaşayanların mutfağını güçlendirdiği 1980'lerden önce hamsi, Karadeniz'deki hanelerin vazgeçilmez bir nimetiydi. Hamsi, av mevsiminde taze olarak tüketilirken, av mevsimi dışında tuzlanarak muhafaza edilirdi. Bu yıllarda insanlar çok avlanan hamsileri tütün tarlaları ve fındık bahçeleri için gübre olarak kullanırlardı. Trabzon eşrafından Hamamizade İhsan Bey (1928) '*Hamsiname*' adlı kitabında şöyle yazar: "*Trabzon ve çevresinde balıkçıların çok hamsi avladığı yıllarda hamsi tütün tarlalarında*

da gübre olarak kullanılıyordu" (Sayılır ve Babuçoğlu, 2007). Hamsinin tütün tarlalarında gübre olarak kullanılması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarının en önemli kurumlarından biri olan '*Duyun-i Umumiye*' arasında yakın bir ilişki vardır. Osmanlı'nın dış borçlarını ödemek için Duyun-i Umumiye' bağlı *'Reji İdaresi'*nin kurulmasından sonra, özellikle Trabzon'da tütün satışlarının artmasıyla birlikte hamsi tütün tarlalarında gübre olarak daha fazla miktarlarda kullanılmaya başlamıştır. (Emiroğlu vd, 2008). Bu durum 1970'li yıllara kadar devam etmiştir. Hamsi ile tarımsal üretim arasındaki bu bağ, yani geleneksel bağ, dönemin Trabzon Bölge Ticaret Müdürü Said Bilal Çakıroğlu tarafından 1964 yılında şöyle yorumlanmıştır: "*Deniz dağlara çok yakın olduğu için arazi dar bir şerit şeklinde oluşur. Karadeniz Bölgesinde fındık ve tütün gibi ana ürünler bu dar şeritler üzerine yetiştirilse de Trabzonlulara kayda değer bir gelir sağlayamıyordu. Bu kıyılardaki yaşamı bilenler bilir ki, buradaki insanlar kış aylarında denize kaybettikleri toprakları, yazın başka yerlerden tarlalarını yeniden kazanmak için sırtlarında taşırlar. Bu nedenle üreticiler ve vatandaşlar yüzlerini denize çevirmek zorunda kalmışlar ve balıkçılığı bir gelenek ve sanat haline getirmişlerdir. Karadeniz'in doğu kesiminin her yerinde balıkçılık yapılabilir. Hayvancılığın mümkün olmadığı dönemlerde küçük bir tekne sahibi köylü geçimini sağlamak için denize açılırdı. Bu bakımdan her Trabzonlu balıkçılığa ilgi duymuştur. Bu bir yerde hayat şartlarının gerektirdiği bir zorunluluktu. Bu nedenle bölgede balıkçılığın sanat haline gelmesine katkıda bulunanların ve ömürlerini bu işe harcayanların sayısı azımsanmayacak kadar fazladır...*" (Çakıroğlu, 1964).

Denizler Henüz Bozulmamıştı...

1900'lı yılların ilk yarısında Türkiye denizlerinde gerek ekosistem, gerekse de balık populasyonları 1980'li, 90'lı ve 2000'li yıllara göre henüz bozulmamıştır. Ve özellikle kıyı balıkçılarının yerleşim alanları nüfus, endüstri, turizm açısından küçük köy ve kasaba konumundadır. Doğa, deniz ve kıyılar henüz kirlenmemiş, balık populasyonları yıpratılmamıştır. Endüstriyel balıkçılık bugünkü boyutlara ulaşmamış, yakın kıyılarda kültür balıkçılığı faaliyetleri başlamamış, kıyılar doldurulmamış, deniz alanları enerji, ulaşım, kanal-köprü, otoban gibi farklı altyapı faaliyetler için kapatılmamış, avcılık sahaları daraltılmamıştır. Karadeniz kıyısı boyunca 2000'li yıllardan itibaren

yoğun kentleşme, kentsel deşarjlar ve endüstriyel atıkların yarattığı kirlilik problemleri başlamamıştır. Bu süreçte bir zamanlar Karadeniz'de bolca avlanan orkinos, torik, kılıç balığı, uskumru, kolyoz, hatta yunus populasyonları da yok olma sürecine girmiştir. Bu yıllar balıkçılığımızın henüz sermaye birikimi aşamasına geçiş yapmadığı, balıkçılığın henüz kendine yeterliliğin olduğu, yetersiz, sınırlı bir geçimlik ekonominin yaşandığı senelerdir. Bu dönem aynı zamanda balıkçılıkta sermaye birikimi ve teknolojik gelişmenin olmadığı yıllardır (Zengin vd, 2010; Zengin, 2019).

Bu dönemde İstanbul'un dışında Karadeniz kıyısı boyunca da birçok balıkçı yerleşiminde geleneksel balıkçılık faaliyetleri de sürdürülmekteydi. Türkiye'deki balıkçılık sektörünün endüstrileşmeden önceki dönemlerinde balıkçı-deniz ilişkileri geleneksel yapıda yerel imkânlarla ve bedensel işgücü ile yapılmaktaydı ve gerçekten de deniz adamı olmak büyük bir tecrübeyi gerektiriyordu. Bu yapı 1980'lere kadar devam etmiştir. 1980'den itibaren ulusal ekonomideki köklü değişiklikler[I] giderek deniz ve balıkçılığı yansımıştır. Bu değişikliklerin bir ucu teknolojik olarak balık avcılığına dayanırken, diğer tarafta kapitalistleşen mesleğin insan ilişkileri de etkilenmiştir (Zengin, 2019; Ulman vd, 2020). Pazar ekonomisi ile birlikte balıkçılık sektöründe kapitalistleşme sürecine girilmiştir. Bununla birlikte balıkçılık mesleği ile uğraşan insanlar, özellikle yerel kıyı balıkçıları yoksuldu ve onlar için en önemli motivasyon kaynağı deniz tutkusuydu.

Hamsi Avcılığındaki Teknolojik Gelişmeler

Ülkemizde ilk olarak hamsi, istavrit, lüfer ve palamut gibi hızlı göç eden pelajik balıkların avcılığında kullanılan 'gırgır *ağları*' (çevirme ağları*)* I. Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu ağların ilk kullanılan örnekleri 110 kulaç uzunluğunda, 15 kulaç derinliğindeydi. Bu ağlarla körfez ve dalyan ağızlarına gelen hamsiler avlanmaktaydı. Zamanla bunların yerini 300-400 kulaç uzunluğa, 30-40 kulaç derinliğe kadar büyütülmüş pamuk ipliğinden örülmüş gırgır ağları almıştır. Bu gırgır ağları Doğu Karadeniz Bölgesi'nde '*hamsi ığrıbı*' olarak isimlendirilmekteydi (Yalıngün, 1967). Ne var ki, tamamen pamuk ipliğinden örülmüş ve halatları yörede '*oktun*' adı verilen kendirden yapılmış olan bu ağların, çabuk çürüyüp yıpranmaması için, her gün kurutulmaları gerekmekteydi. Bunların denize atılma ve çe-

kilme işlemleri tamamen insan gücüne dayalıydı. Bu ağlarla yapılan avcılıkta kullanılan tekneler üç veya dört çifteli adı verilen, 10-15 metre boyunda ağaç tekneler olup, geceleri yakamozdan, gündüzleri ise kızarıntıdan yararlanılarak balık sürüleri tespit edilerek her seferinde 4-5 ton kadar hamsi avlanması sağlanmaktaydı. II. Dünya Savaşı sonrasında teknolojinin hızlı gelişiminden balıkçılık da etkilenmiştir. Öncelikle naylon ağların ithal edilerek hamsi gırgırlarının yapımında kullanılması ile ağların her gün kurutulması problemi ortadan kaldırılmıştır. Aynı zamanda naylon ağların taşıma güçleri yüksek olduğu için ağların yarılma ve patlama sorunu da azaltılmıştır. Yedek ağlar bulunduğu için ağların yırtılan kısımlarının kolayca değiştirilebilmesi mümkün olmuştur (Düzgüneş, 2010; Düzgüneş et al, 2015).

Öte yandan güçlü motorların balıkçı teknelerinde kullanılmaya başlaması ile birlikte hem teknelerin hem de ağların boyutları büyümüştür. Tekneler, 18-20 metre boyunda, *'kancabaş*' adı verilen ahşaptan yapılmıştır (Resim 8). Kullanılan ağların alt yakalarının motor gücüne dayanan vinçlerle basılması (çekilip büzülmesi) 'çelik halatları' devreye sokmuştur. Sentetik (naylon) ağ ve makine yanında balık sürülerini dikey ve yatay olarak tespit eden balık bulucu cihazlar '*sonar ve echo-sounder*' ithal edilmeye başlandı. Balık bulucuların ithali ile hamsi sürülerinin gece ve gündüz avcılık sorunu ortadan kalkmıştır. Balık bulucuları ile av miktarı hızla yükselmiştir. Bu nedenle taşıyıcı teknelere ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla her av teknesinin arkasında bir veya iki taşıyıcı tekne dolaşmaya başlamıştır. Ancak av teknesinin balık sürülerini ararken taşıyıcı teknelerin de aynı seyri yapması büyük akaryakıt masraflarına neden oluyordu. Dolayısıyla taşıyıcı teknelerin av sarıldıktan sonra av gemisinin yanına gitmesi daha uygun olacaktı. Taşıyıcı teknelerle av teknesi arasındaki haberleşmenin sağlanması, avlanan avın gideceği limanın tespit edilmesi, pazarlayıcı kişi veya kuruluşlarla av teknelerinin veya taşıyıcı teknelerin haberleşmesi, öte yandan bir av teknesinin yoğun sürüleri bulduğunda diğer av teknelerine haber vermesi sorunu ortaya çıkmıştı. Bu sorun '*telsiz*' haberleşmesinin balıkçılığa girmesi ile çözümlenmiştir (Çelikkale vd, 1993).

Hamsi (*Engraulis encrasicolus*); gerek Karadeniz, gerekse de Türkiye balıkçılığında en önemli ticari türdür. Karadeniz'deki balıkçılık hamsi ile karakterize edilmektedir ve balıkçılık sektörü büyük ölçüde hamsi avcılığına bağlıdır. Karadeniz balıkçılığında hamsi neden bu

Resim 8. Kancabaşlar… Balıkçı filosunun henüz teknolojik olarak gelişmediği 1950'ler…

denli önemlidir. (1) Öncelikle avlanan tüm balık türleri içerisinde en büyük avı oluşturmaktadır. Karadeniz, hatta Türkiye balıkçılığı hamsi ile karakterize edilmektedir. (2) Besin zincirinde yüksek trofik seviyeye sahiptir. (3) Kıyı bölgesinde yaşayan insanlar için çok önemli bir besin kaynağıdır ve (4) Çalışma ve iş hayatı için çok önemli ekonomik istihdam kaynağıdır. Hamsi avı uzun yılların ortalamalarına göre karaya çıkarılan toplam avın %70-75'ni oluşturmasına karşın, son 10 yıldan beri giderek azalan bir av trendi sergilemektedir. Bunda büyük ihtimalle oşinografik koşullar belirleyici olmaktadır. Toplam hamsi üretimi 1970'lerin başında 60 bin tonlardan, 1990'lı yılların ortalarında (1995) yaklaşık %300 bir artışla 375 bin tonlara ulaşmıştır. Ancak gerek aşırı avcılık, artan av gücü, gerekse de hamsi balıkçılığında rasyonel olmayan yönetimsel uygulamalar sonucu 2010'lu yılların ikinci yarısında (2016) karaya çıkarılan av miktarı 70 bin tonlara düşmüştür.

1980'de 24 Ocak 1980 kararları ile 'pazar ekonomisi'ne geçişle birlikte devletin sağladığı ucuz krediler ile gırgır av filosu hem teknolojik hem de sayısal olarak çok gelişmiştir. Buna paralele olarak devlet desteği ile balık unu ve yağı fabrikalarında da hızlı bir artış sağlanmıştır. Ancak bununla birlikte hamsi stoklarında da aşırı av baskısı ve diğer faktörlerden ötürü 2000'li yıllardan itibaren giderek bir düşüş başlamıştır (Zengin, 2019b).

Hamsinin Güney Karadeniz kıyılarındaki sonbahar-kış göçü Kasım başında başlayıp, Aralık ortalarına kadar kısa sürmekte ve hamsi sürüsü Aralık sonundan itibaren Kafkasya kıyılarına göç etmektedir. Bu süreçte hamsi yaklaşık bir aylık bir sürede; Gürcistan hükümeti ile yapılan ikili anlaşalar ile Türk balıkçıları tarafından avlanmaktadır. Türk balıkçılarının Kafkasya kıyılarındaki hamsi avcılığının geçmişi 1990'lı yılların ortalarına dayanmaktadır. Gürcistan sularında hamsi avcılığı her iki ülkedeki yerel girişimcilerin kişisel ilişkileri ile ve büyük ölçüde illegal olarak sürdürülmüştür. Bu dönemde Türk balıkçı teknelerinin yürüttükleri av miktarları bilinmemektedir. 2000 yılından itibaren ise Gürcistan Hükümeti tek taraflı olarak kendi ulusal sularındaki avcılık faaliyetlerini düzenlemeye çalışmıştır. Bu yeni süreçte kendi ulusal sularındaki avlanma hakkını özel şirketlere vermiştir. Abhazya ve Gürcistan sularında 2011/12 av periyodunda yaklaşık 46 bin ton hamsi avlanmıştır. Bu avın yaklaşık 10 bin tonu taze tüketim için Türkiye'ye sevk edilmiştir. Geri kalan 34.4 bin tonu Abhazya'da, 2.8 bin tonu ise Gürcistan'da Türk girişimciler tarafından işletilen balık unu-yağı fabrikasına hammadde olarak verilmiştir (Zengin vd, 2012). Türk balıkçılarının Doğu Karadeniz de yeterince karlı ve verimli bir balıkçılık yapabilmesi için komşu ülkelerle sınır ötesi avcılık şartlarının hukuksal ve ticari mevzuatlar yönünden ele alınması gerekmektedir. Diğer taraftan hamsi stokunun biyolojik olarak sürdürülebilirliğinin izlenebilmesi için Karadeniz'e sınırdaş olan ülkeler ile birlikte bir 'bölgesel izleme programının' hayata geçirilmesi şarttır. Bu ulusal programın sınır ötesini de kapsayacak şekilde genişletilmesi ve bölgedeki ülkeler ile politik, teknik ve ekonomik işbirliğine gidilmesi ulusal çıkarlarımız açısından önemlidir.

20. yüzyılın sonlarından itibaren hamsinin Türkiye kıyılarındaki göçünde önemli değişiklikler gözlenmiştir. Av sezonunu giderek daralmaya başlamıştır. Hamsi sürüleri Güneydoğu Karadeniz kıyılarını eski yıllara göre daha erken terk etmektedir. Bu olguyu destekleyen birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Hamsi sürülerinin göçündeki bu stratejik değişimde küresel iklim değişikliklerinin etkili olduğu ileri sürülmektedir. Bundan yaklaşık 90 yıl önce; 1932 yılında, Trabzon'da yayınlanan yerel gazetedeki bir haber bu durumu çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. '*Güzel Trabzon Sabahı ve Abril Beş Fırtınası*' başlıklı haberde şu bilgilere yer verilmiştir. '*Bu geceki şiddetli kıble rüzgârı, bu sabahki ılık hava, yakıcı güneş, yarım kapalı gökyüzü, Abril (Nisan) beş fırtı-*

nasına hazırlıktan başka bir şey değil... Zaten başı dumanlı dağlardan, engin vadilere doğru yayılan siste bunu gösteriyor. Çünkü Trabzon'da tam bahara giriş ve ondan sonra fırtınalara, hava bozumlarına aldırış etmemiş avam tabiriyle Abril beş fırtınasından sonra olabilir. Bu sabah bu hava içinde şehirde bir cevelân (dolaşma) yaptım. Denize arka veren şehrin dar aralıklı sokaklarından geçerek Mumhane sahiline gittim. Burada hamsi kayıklarının etrafını çevreleyen insanların hamsi alışlarını, hamsi kayıklarından (okkası beş kuruşa) bağıran satıcıların çeşit çeşit sedaları, hamal, merkep, at, katırların sepetlerine hamsi yüklenişini, teneke mangallar üzerinde hamsi pişirilişini, önlerinde kocaman dilimli ekmekler, birer baş soğan veya turpu, birer tava hamsi olduğu halde yer iskemlesi üzerinde, tahta masalar etrafında hamalların hamsi yiyişlerini ve heyeti umumiyetiyle bir panayırı andıran bu yerleri ve bu manzarayı bir görmelisiniz! Hamamizade'nin 'Hamsiname'sindeki bu hal ve bu manzara ne canlı tasvir edilmiştir' (Akşam Gazetesi, 1932).

Denizin Zor Çalışma Şartları: Gurbet Özlemi

Hamsi avcılığının temel av aracını oluşturan gırgır teknesindeki çalışma ve yaşam koşulları oldukça zorludur. Yaklaşık dört-beş ay boyunca teknede denizin üstünde yaşamak ve çalışmak zorunda olan tayfalar bir av sezonu boyunca yalnızca iki kez bir hafta ile on gün arasında değişen izin sürelerini kullanarak ailelerini ziyaret edebilmektedirler. Öte yandan çalışma saatleri belirsiz ve uzundur. Av sezonu çoğunlukla kış aylarını içerdiğinden çalışanlar sadece işin zorlukları ile değil aynı zamanda zor hava şartlarına karşı da mücadele etmektedirler (Resim 9). Av süresince çalışma saatlerinin, uyku ve dinlenme sürelerinin belirsiz oluşu çalışma koşullarını daha da ağırlaştırmaktadır. Bir gırgır teknesinde çalışan tayfa bu koşulları şöyle ifade etmektedir: '*Madencilikten sonra en ağır iş bizimkisi. Çalışma saati yok, 24 saat tetikteyiz, uyku saati balığın akışına göre. Hele ilk üç ay palamut, istavrit avı çok zordur. Soğuk, yağmur, kar, fırtına, ayaz hepsinin altında çalışıyoruz. Balık yoğun olduğunda hiç dinlenemiyoruz düzenli beslenemiyoruz. Bu para kazanmak değil, çalışmak değil, savaş! Gecen gündüzün belli değil teknede. Ayaklarımızda çizme, sırtımızda muşambalarımız soğuk yağmur gece gündüz demeden durmadan çalışıyoruz. Soğuktan elini hissetmediğin olur. Üç gün ayağımdan çizmeyi sırtımdan o muşambayı hiç çıkarmadığımı, üç gün boyunca uykusuz kaldığımı bilirim. 30 gün çalışıyoruz ya ama bizde bir ay 60 gündür hem gece hem de gündüz çalışıyoruz çünkü*' (Can, 2013).

Resim 9. 1980'lerin güz mevsimi… Hamsi av sezonunda limanda çalışan tayfalar (Can, 2013)

Çalışma koşullarının yanı sıra aylar boyunca evinden uzak kalmanın zorluğu özellikle evli ve çocuklu tayfalar tarafından sıkça dile getirilmektedir: '*Gurbet balıkçılığında hep evi düşünürsün, bu ayın sonunu nasıl bitirecekler onu düşünürsün. Sigara ve içki çok kullanır derler ya balıkçıya, nasıl içmesin. Ailesi aklına geliyor yak bir sigara. Sen çocuğunla gezersin kıyıda ben denizden sana bakar efkârlanırım yak bir sigara daha…*' (Can, 2013).

Aylar süren av sezonu boyunca gırgır teknesinin büyüklüğüne göre sayıları 20-30 arasında değişen tayfalar için çalışma ortamları olan tekneler aynı zamanda yaşam alanlarıdır. Dolayısıyla teknelerin çalışma koşullarının yanı sıra barınma ve yaşam koşulları da tayfaların güvenliği ve sağlığı bakımından önem taşımaktadır. Bu bağlamda çalışma ortamı, sosyal ortam ve yaşam alanının içi içe geçmesi çoğu zaman çalışma ve boş zaman/dinlenme arasındaki ayrımın belirsizleşmesine yol açmaktadır. '*Hiç istirahat yok, sosyal hayat yok bu meslekte, yılın 8 ayı, günde 18-20 saat çalışırsınız. Hele avın yoğun olduğu zaman bırakın dinlenmeyi uyku bile uyuyamazsınız. Hava essin fırtına çıksın diye dua ettiğimiz bile olur, kıyıya çekilsin tekne biz de dinlenelim diye. Ama o da olmaz avlanmadığımızda da ağları tamir ederiz yani boş bırakmazlar tayfayı…*' (Can, 2013).

Bu nedenle öncelikle balıkçılık sektörü çalışma ilişkilerinin, emeğin ve emek sürecinin görünür kılınması son derece önemlidir. Çünkü balıkçılık sektörü, çalışma ilişkileri, örgütlenme, işçi sağlığı ve güven-

liği, sosyal güvenlik açısından görünmeyen bir alan olarak varlığını devam ettirmektedir. Balıkçılık sektöründeki kapitalist ilişkilerin ve emek süreci günümüzde dahi henüz ne anlaşılabilmiş ne de sorgulanmaktadır. Hem sektörün içindekiler hem de bürokratlar tarafından... Balıkçılıktaki istihdamın en büyük kısmını oluşturan gırgır teknelerinde ücretli veya paylı çalışan balık işçilerinin gündelik pratiklerini etkileyen geniş bir güvencesizlik içinde olduğudur (Ersin, 1967). Bu geniş güvencesizlik daha çalışma sürecinin başında resmi olmayan ilişkilerin kurulmasıyla başlamaktadır. Hiçbir tayfanın yasal bir sözleşme yapmamasıyla başlayan bu süreç, işçi sağlığı ve güvenliği konusunda yani sağlıklı çalışma ortamı yoksunluğu ve sosyal güvencesizlik ile devam etmektedir. Uluslararası literatürde en tehlikeli sektör olarak görülen balıkçılık sektöründeki sosyal güvenceden yoksun, kayıt dışı ve örgütlenmenin olmadığı bu çalışma koşulları hiç şüphesiz burada çalışan işçileri, Türkiye işçi sınıfının sayıları gün geçtikçe artan en güvencesizler kategorisinde yer alanların yanına yerleştirmektedir (Ulukan, 2016).

Hamsi Karadenizlinin ekmek parası, sofrasının baş tacı ve dudaklarından dökülen türküdür. Eylülden Nisan ayına kadar yılın 8 ayı avlanan hamsi bir yandan da çeşit çeşit yemekleriyle sofraları süslerken bir yandan da fabrikalarda balık unu ve yağı olarak işlenir. Hamsi avı yapan her gırgır takımında; hem güvertede hem de boşaltma limanlarında yaklaşık 50-60 kişi çalışmaktadır. Mazot, kumanya ve tayfalara ödenen payların yanısıra kredi borçları balıkçı reisleri için önemli bir yüktür.

Bir gecede avlanan onlarca ton balığın gönderildiği limanlarda boşaltılıp kamyonlara yüklenmesi başlı başına büyük bir işgücünü gerektirir. Avcı tekneleri ile hamsi sürüleri arasında bitmeyen bir yarış vardır. Örneğin Ordu'dan denize açılan bir akım, balığı Giresun açıklarında bulup yakaladığında yedek motora doldurup en yakın limana sevk eder. Bu avın teknelerden boşaltılıp kamyonlara yüklenmesi için teknede olduğu gibi karada da insan işgücüne ihtiyaç vardır. Ancak hamsi av sezonunda tayfa bulmak sanıldığı gibi kolay değildir. Bu meşakkate dayanacak kişi zor bulunur. Bu yönüyle Ordu, Perşembe, Vona, Ünye ve Fatsa gibi sahil köylerinde yaşayan kıyı balıkçılarının, kendi küçük teknelerinde sezon dışı avlanmalarından başka en önemli gelir kaynakları hamsi gırgırlarında gurbetçiliktir.

Hopa limanında avlanan 'Can Kardeşler' adlı teknenin reisi Yusuf Kaya; '*Samsun'a dönerken peşime en az on tekne takılacak diye korkuyorum*' diyerek av sahasındaki operasyon yoğunluğundan şikâyet etmektedir. Gırgır takımı reisleri avladıkları hamsileri teknelerden kamyonlara aktaracak daimi taşıyıcıları 'çavuş' olarak adlandıran 'taşeronlar/koca reis' aracılığı ile bulurlar. Denizdeki filoyu karadan takip etmek zorunda kalan taşıyıcıların içinde yatıp-kalktıkları seyyar otellerin oluşturduğu topluluğa Karadenizliler 'sefalet konvoyu' demekteydi. Gırgır takımları ile avlana hamsileri kıyıya taşıyacak olan 2 veya 3 adet yedek/taşıyıcı tekne ile her akşam gün ağarırken denize açılarak hamsi sürülerini takip ederler. Denizdeki filo nereye hareket ederse '*sefalet konvoyu*' da kara yoluyla onları takip eder. Taşıyıcıların bir kısmı kahvelerde oturup vakit geçirirken, diğerleri otobüs, kamyon, karavan gibi araçlardan oluşan seyyar barınaklarda yemek pişirip çay içerek dinlenirler. Karada görev alan tayfalardan biri ; 'Branda ile çevrilmiş bir kamyon kasasında 15-20 kişi bir arada yatıp kalkıyoruz. Limanlarda yüzümüzü yıkayacak su bile bulamıyoruz. Mezardan iyi, hapisten daha kötü olan bu yerlerde sefalet içinde çalışıyoruz' diye serzenişte bulunmuştur (Hopa, Kasım, 1984). Seyyar konvoylarda sefil bir yaşam sürmek zorunda kalan tayfaların bazıları maddi sorunlar nedeniyle üniversiteyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Bazıları da liseyi bitirdikten sonra iş bulamadıkları için mevsimlik balık işçiliği/tayfacılığı seçmişlerdir. Aslında üç seçenekleri vardı; inşaatlarda, ormanda odun veya denizde mevsimlik olarak çalışacaklardır (Can, 2013).

Ünlü gezgin Fikret Otyam (1982) 1960'lı yılların sonunda, hamsi av sezonunda Karadeniz kıyısı boyunca yaptığı seyahatte hamsi balıkçılığı ve balıkçılar üzerine yaptığı gözlemleri '*Habu Diyar*' adlı kitabında şöyle anlatmıştır. "*Kayıklarda sessiz ve kaderlerini bekleyen, eğri-uzun burunlu tayfalar... Umutlarını hamsiye bağlamış yoksul insanlar... Farfarlar yakıldı. 'Farfar'; kaba fitilli gaz lambasıdır. İki farfar gecenin karanlığını sarı kırmızı yırttı... Tayfaların suratları aydınlandı... Ağlar çekiliyordu. Otuz kişi muntazaman dizilmiş 'Ya Allah' diyerek ağın yakasına yapışmış asılıyorlardı. Ağlardan akan sular sarı, kahverengi, yeşil muşambalardan kayıyordu. Bağrışmalar geceye korkunç bir gizem veriyordu. Heyecan doruktaydı... Tayfalar uygun bir şekilde, bir yerden komut almış gibi, tıpkı horon düzeninde ağı çekiyorlardı. Sanki bir oyundu bu... Eğilip kalktıkça, pantolonlarının kıçlarındaki yamalar patlayacak gibi oluyordu. Tarifsiz bir kıvanç vardı, Karadeniz'in ortasında, gecenin içinde... Ekmek kıvancıydı bu,*

nafaka kıvancı... Irıpı güverteye boca ettiler. Güvertenin üstü oynayan, çırpınan canlı hamsilerle doldu."

O yıllarda sonarlar, ekosaunder gibi elektronik balık bulucu cihazlar henüz bizim reislerin motorlarında yoktu. Deneme yanılma yoluyla, ya da en kesin olanı reislerin engin tecrübeleri ile hamsi sürüsü bulunup ağ sarılıyordu... Reisler her zaman şanslı değildi. Çoğu kez bunca meşakkatten sonra reisin ve tayfaların eli bomboş limana dönüyorlardı. "*Tayfalar av sonrasında hamsiden elde edilen gelirden pay alma konusunda pek sessizdiler! Bir sezondaki kazançlarını sır gibi saklıyorlardı. Nedense bu konuya pek yanaşmıyorlardı. Zorla ağızlarından birkaç laf alabildim. 'Kazancın yarısı motora, ırıp masrafı, şu, bu, mal sahibine, sonra geri kalanı biz aramızda bölüşürüz'. Hamsinin icadından beri bu iş böyle gelmiş böyle gider. Zenginin de derdi var, fakiri zaten dertli. Dert bir değil ki çok... 'Balıkçının parası pul, karısı duldur...' Karadeniz uşağı derdi çok dert etmeyi sevmez. Bu yüzden, çok içine atmaz her şeyi, çok konuşur, kendini dışa vurur, anlatır her şeyini... Şen şakraktır. Cigarasını tüttürür. Aklına, kalbine ne geldiyse o an diline dökülür, türküsünü söyler...*" (Otyam, 1982).

Hamsi Avcılığına Dayalı Balık Unu-Yağı Endüstrisinin Gelişimi

1980'de pazar ekonomisine geçiş ile birlikte, özellikle hamsi av filosunun/gırgır avcılığının sayısal ve teknik kapasite olarak gelişme göstermesi beraberinde karaya çıkarılan av miktarının da artışına neden olmuştur. Bir önceki dönemde; 1970'li yılların başında karaya çıkarılan yıllık hamsi av miktarı 60-70 bin ton seviyelerindeyken; 1980'li yılların ortalarında hamsi avı 300 bin tona, 1990'lı yılların ortalarında ise 375 bin tonlara çıkmıştır. Yaklaşık 20-25 yıllık bu süreçte hamsi avı dört-beş kat artmıştır. Karadeniz'deki hamsi avındaki bu artışa rağmen; pazarlama ağının ve tüketim alışkanlığına karşı olan ilginin yetersizliği nedeniyle avlanan ürünün değerlendirilme sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Daha da ilginci, yetersiz pazarlama ağı nedeniyle anılan bu yıllardaki fazla miktardaki hamsi avı bölgede fındık bahçelerinde gübre olarak kullanılmıştır (Zengin, 2010).

Türkiye'de balık unu-yağı sanayi Karadeniz'de mevcut hamsi balıkçılığı potansiyeline dayalı olarak, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren kurulmaya başlanmış ve sadece bu bölgede gelişmiştir. 1972 yılına gelinceye kadar EBK'nin Trabzon'da mevcut 100 ton/gün kapa-

Resim 10. 1950'lerin başında Trabzon Değirmendere'de EBK tarafından kurulan ilk yunus yağı fabrikası (Çakıroğlu, 1969)

siteli balık unu-yağı fabrikası sektörün ilk ve tek yatırımı iken (DPT, 1989), özel sektörün de devreye girmesi ile birlikte 1980 yılı itibari ile fabrika sayısı 23, sektörün işleme kapasitesi ise 7855 ton/gün'e ulaşmıştır. Karadeniz'de 1980'li yılların başından itibaren hamsi avındaki artışa bağlı olarak üretim fazlası hamsinin taze tüketim dışında değerlendirilmesi gündeme gelmiş ve bu amaçla girişimcilere çeşitli yatırım kolaylıkları sağlanmıştır. Sağlanan teşviklerin yanısıra hammaddenin/hamsinin ucuzluğu ve balık yağı ihracatındaki gelişmelere paralel olarak bu sektör cazip hale gelmiştir (Özdamar ve Aral, 1995). Ancak hamsi av sezonunun çok kısa sürmesi[2] nedeniyle fabrikalar verimlilik açısından hiçbir dönem kurulu kapasitelerine ulaşamamış, kapasite kullanımları %25'in üzerine çıkamamıştır (Zengin et al, 1992).

Orhan Çakır, balık unu-yağ sektörünün Karadeniz'deki ilk girişimcilerinden ve öncülerindendir. 1952 yılında devlet tarafından Et ve Balık Kurumu'nun kurulmasına kadar; 1952'den önce sadece Trabzon'da Veysel Çakıroğlu'na ait bir işlekhane (küçük yerel işletme) bulunmaktaydı. Bu tesis, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Almanların desteğiyle ortaklaşa kurulmuştur (Resim 10) (Çakıroğlu, 1969). 1927-1928 yıllarında ilk kez Veysel Çakır ve Bay Ernest Hegler (İsveç vatandaşı) tarafından yunus yağı işleyen '*Delphin*' (Veysel ve Ernest Collective Comp) adlı ortak bir tesis kurulmuştur (Köse, 2014).

1976 yılında Trabzon'da halka açık bir şirket olarak KARSUSAN kurulmuştu. Bu şirket iki işleme ünitesine sahipti. Bunlardan ilki insan

tüketimi için balık işleme ve diğeri ise balık unu ve yağ işleme tesisiydi. Kuruluşundan on ay sonra şirket balık unu ve yağı üretimine başlamıştır. Yaklaşık olarak KARSUSAN'ın kurulduğu yıl, 1976 yılında BALIKSAN adlı başka bir firma da halka açıldı. Şirket hamsiyi hammadde olarak kullanarak balık unu ve yağı üretmeye başlamıştır (Köse, 2014).

KARSUSAN, önce balık unu ve hamsi yağının işlenmesi ve pazarlanmasından sermaye elde etmiştir. 1980'li yıllarda şirket, '*Dünya Bankası*' fonlarından '*Türk Sanayi ve Kalkınma Bakanlığı*'nın desteğiyle yerel hammadde ve yüksek yerel işgücü kullanan bir proje kapsamında tuzlu balık üretimine başlamıştır. Projenin amacı, yağda paketlenmiş hamsiyi teneke kutularda tuzlayarak işlemek ve ardından pazarlamaktı. Ayrıca balık unu ve yağ fabrikası ünitesinde olduğu gibi tuzlama işleminden çıkan balık atıklarının da kullanılması hedeflenmiştir. Şirket sahibi, bazı Avrupa pazarlarında tüketicilerin kriterlerine göre balık tuzlama konusunda yabancı bir uzman da çalıştırmıştır (Köse, 2014).

Karadeniz'deki deniz balıkları üretiminde en büyük payı hamsinin oluşturmasına karşın, ülkemizdeki işleme ve değerlendirme teknolojisinin 1980'li yıllara kadar yeterince gelişememesi ve yaygınlaşamaması, hamsi avcılığının yılın belli bir döneminde yoğunlaşması ve av periyodunun üç ay gibi kısa bir dönem sürmesi; karaya çıkarılan avın piyasada taze tüketime sunulabilen kısmının dışındaki miktarının balık unu-yağı fabrikalarında temel hammadde olarak kullanılmasına yol açmıştır (Zengin, 2000). İlk yıllarda (70'li ve 80'li yıllar) hamsinin yanı sıra küçük miktarlarda da olsa fabrikalara zaman zaman istavrit, vatoz, köpekbalığı ve mezgit de verilirdi (Özdamar, 1988). Ancak bu işletmelerin hammadde girdilerinin büyük çoğunluğu (%93) hamsi olduğundan, hamsi stoklarının aşırı avlanmasına neden olmuştur (Zengin, 2000). Balık unu-yağ işletmelerinin öncülerinden ve Trabzon'daki ilk özel işletme sahibi Orhan Çakır (100 yılı aşkın), 300 ton/gün olan hamsi işleme kapasitesinin sadece dörtte birini üretiyordu. Çakır bu konuda; hamsi avcılığının bilinçsizce ve günlük siyasi kararlarla teşvik edilerek bu günlere geldiğini belirtmiştir (*Eylül 2000, Kişisel Görüşme*).

Günümüzde Karadeniz Bölgesinde faaliyet gösteren balık-unu yağı fabrikalarında düşük kapasitede çalışmanın yarattığı önemli işletme

sorunları bulunmaktadır. Bu tür sanayi işletmelerinde karlılığı; girdi fiyatlarında uygunluk kadar, işletmelerdeki kapasite kullanımı da önemli ölçüde etkilemektedir. Düşük kapasitede çalışarak karlı ve verimli çalışmak mümkün değildir. Bu durum bu işletmeler için sürekli hammadde sorununu gündeme getirmiştir. 2000'li yılların başından itibaren hamsi stoklarında meydana gelen çöküşte bu işletmelerin önemli bir payı bulunmaktadır. Hamsi avcılığının azalması ve doğrudan insan gıdası olarak kullanılması sonucunda fabrikalardaki hammadde kapasitesini karşılamak için çaça balıkları 2000'li yıllardan itibaren önemli bir kaynak olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Bu Türkü Sonsuza Kadar Söylenecek...

Ekmeğinden pilavına, buğulamasından ızgarasına, unundan yağına kadar Türk mutfağında çok geniş yelpazeye sahip ve fıkralara konu olan hamsi, Karadeniz yöresinin ve kültürünün en önemli sembolüdür. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla yolları gözlenmekte ve yılda üç-dört ay boyunca sofraların en önemli yiyeceğini oluşturmaktadır. Salt reislerin, tayfaların değil, hamsi avcılığı aynı zamanda pazarlama, taşımacılık, lokantacılık, gibi yan sektörleri ile yöre ekonomisinin önemli faaliyetlerinden biri ve çok sayıda kişinin '*ekmek Kapısı*'dır.

Karadenizli için '*hamsi balıktır*' tanımı geçerli değildir. '*Hamsi hamsidir*'. Avcısı, satıcısı, lokantacısı, tüketicisi için hamsi balık değil de sanki başka bir canlıdır. Balık kimliğini asırlar önce aşmıştır. Kendisi küçük, kültürü büyüktür. Ne var ki, hiçbir yerde Karadeniz'de olduğu gibi yöre halkının yaşamıyla bütünleşmiş, iç-içe girmiş, hatta nerdeyse güncel hayatının vazgeçilmez bir parçası, yaşam biçimi haline gelmiştir. Örneğin geleneksel Karadeniz horonunda denizin sakinliği yerini finalde hırçın denize bırakırken, erkek dansçıların belindeki beyaz metaller hamsinin suda yansımalarını canlandırır. Günümüzde moda olan '*kolbastı*' oyununun en beğenilen kısımlarını hamsi av sahnelerinin canlandırıldığı figürler oluşturmaktadır.

Hamsi Karadeniz insanının sosyal, kültürel ve ekonomik hayatının bir parçasıdır ve yüzyıllar boyunca onunla kimliğini tamamlamıştır. Onlar için hamsi bir yaşam tarzıdır... Belki de var olmalarının önemli bir dürtüsüdür. Tıpkı büyük Şair Nazım Hikmet'in dizelerindeki gibi... (Hikmet, 1987).

"Dümende ve baş altlarında insanlar vardı ki
Bunlar
Uzun eğri burunlu
Ve konuşmayı şehvetle seven insanlardı ki
Sırtı lacivert hamsilerin ve mısır ekmeğinin zaferi için
Hiç kimseden, hiçbir şey beklemeksizin
Bir şarkı söyler gibi ölebilirlerdi..."

Dipnotlar

1 Bu dönem Türkiye'nin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapısında tarihsel olarak en büyük radikal dönüşümlerin sağlandığı bir süreçtir. Türkiye 24 Ocak 1980 tarihinde karma/yarı devletçi ekonomik modeli terk ederek liberal/piyasa ekonomisine geçmiştir.

2 Karadeniz kıyısı boyunca hamsi av periyodu yıldan yıla az çok değişkenlik göstermiş olsa da, hamsi için en verimli av periyodu üç aydır. Kasım'ın başında bol miktarda av vermeye başlayan hamsi sürüleri, Ocak sonlarında Kuzey Kafkasya kıyılarına göç etmektedir.

Kaynakça

Akşam Gazetesi, 1932. 20 Nisan 1932 Tarihli Trabzon, Akşam Gazetesi, s. 10.

AL, E. E., 2004. Trabzon Halk Mutfağı. Trabzon Halk Kültürü Araştırmaları. Trabzon Valiliği, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, s. 170-190.

AK, M., 1997. Aşık Mehmed'e Göre Memleketi Trabzon ve Havalisi. Bir Tutkudur Trabzo, İ. Gündoğ Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın (haz). YKY, İstanbul, 189 s.

BOSTAN, T., 2008. Son Krifos. Ötüken Neşriyat, 532 s.

CAN, K. 2013. Balık Ağalara Takıldı. İstanbul: Ekin Kitap Görsel Yayıncılık, ISBN: 882-69-2-2, 293 s.

ÇAKIROĞLU, A. S., 1964. Tarihi Ekonomik Sosyal Yönleriyle Trabzon, Ankara

ÇAKIROĞLU, A. S., 1969. Karadeniz'de Balıkçılığımız. 1. Basım. 183 s.

ÇELİKKALE, M.S., DÜZGÜNEŞ, E., CANDEĞER, A.F., 1993. Av Araçları ve Avlama Teknolojisi. KTÜ Sürmene Deniz Bilimleri Fakültesi, Yayın No: 162/541 s.

ÇOLAK, A. Ş., 2007. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey›in Gözüyle İstanbul›da Balık Kültürü, Türk Edebiyatı Dergisi, (409) 36-39.

DAĞLI, Y., KAHRAMAN, S. A. 2005. Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2.cilt 1. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 327 s.

DEVECİYAN, K., 2006. Türkiye'de Balık ve Balıkçılık. İnceleme. Yayına Hazırlayan: Rober Koptaş, Aras Yayıncılık. 2006, İstanbul, 574 s.

DPT. 1989. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Su Ürünleri ve Su Ürünleri Sanayi. TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. Yayın No: DPT 2184, öik: 344. 210 s.

DUMAN, M., 2003. Trabzon Maçka'da 1950-197 Yılları Arasında Geleneksel Mutfak Kültürü. Yemek Kitabı. Tarih-Halk Bilimi-Edebiyat. Hazırlayan M. Sabri Koz, Genişletilmiş 2. Baskı, s. 793-826.

DÜZGÜNEŞ, D., 2010. Hamsinin Karadeniz Kültüründeki Yeri ve Hamsi Avcılığının Tarihsel Gelişimi. 1. Ulusal Hamsi Çalıştayı: Sürdürülebilir Balıkçılık. 17-18 Haziran 2010, Trabzon. Bildiriler Kitabı, 13 p.

DÜZGÜNEŞ, E., Sağlam, H., Kasapoğlu, N., 2015. State of Anchovy Fisheries in the Black Sea by Management Perspective in the last 40 years. GFCM Working Group on the Black Sea Workshop on the Management of Anchovy in the Black Sea, 15-16 Aralık 2015. Trabzon, Türkiye.

EMİROĞLU, K., SAYDAM, C., ÇEVİK, N. K. 2008. Hamsi Kurban O Göze, Heyamola Yayınları, 200 s.

EMİROĞLU, K., 1999. Trabzon Vilayeti Salnamesi/1881, Cilt 12. Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı , 367 s.

ERSAN, F., 1967. Genel Balıkçılık Ekonomimiz ve Türk Hamsiciliği. Balık ve Balıkçılık. Cilt 15, Sayı 3, s. 17-19

GÜCÜ, A. C., GENÇ, Y., DAĞTEKİN, M., SAKINANAN, S., AK, O., OK, M., AYDIN, İ., 2017. On Black Sea Anchovy and Its Fishery. Article in Reviews in Fisheries Science & Aquaculture, 2017 DOI: 10.1080/23308249.2016.1276152

GÜRSOY, B., 1984. 100. Yılında Duyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan, İstanbul 1984.

HAGEN, G., 1998. The Traveller Mehmed Aşık', in Essays on Ottoman Civilization. Proceedings of the XIIth Congress of CIEPO, Praha 1996. Archív Orientální Supplementa VIII, Prague, pp. 145-54.

HAMAMİZADE, İ., 1928. Hamsiname: Küçük Balığın Büyük Öyküsü-Günümüz Türkçesi ile Hazırlıyanlar: Sayılır, B, Babuçoğlu, M, Phoenix Yayınevi, 1. Baskı, 2007. Ankara, 160 s.

HİKMET, N., 1987. Kuvayi Milliye, Şiirler: 3. Adam Yayınları, 225 s.

KAYAOGLU, G., CİRAVOGLU, Ö., AKALİN, C, 2007. Bir Tutkudur Trabzon I., Yapi Kredi Press; Istanbul, 1997, 1st edition, p. 574.

KONAN, B., 2006. Osmanli Devletinde Yabancıların Kapitilasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu. Doktora Tezi. T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı.

KÖKNAR, E. 1996. Karadeniz Mutfağı. Sanat Dünyamız.Yapı ve Krdei Yayınları LTD. Şti. Yıl: 21, Sayı: 60-61, s. 53-54

KÖSE, S. 2014. Seafood Processing Industry in the Turkish Black Sea. Turkish Fisheries in the Black Sea. (Eds: Düzgüneş, E., Öztürk, B., Zengin, M.) Published by Turkish Marine Research Foundation (TUDAV), Publication number: 40, İstanbul, Turkey, 36 p.

ÖZBAY, Ö., 2002. Nart Magazine, p. 30

Özdamar, E., ARAL, O., 1995. Orta Karadeniz Bölgesindeki Balık Unu Fabrikalarında 1994/1995 Av Sezonunda İşlenen Balıkların Kompozisyonunun İncelenmesi". Doğu Anadolu Bölgesi I. (1993) Ve II. (1995), Erzurum. Su Ürünleri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, 691-703.

ÖZDAMAR, E., 1988. Hamsi Balıkçılığının Sorunları ve Çözüm Önerileri. Karadeniz'de Hamsi Balıkçılığı ve Sorunları Sempozyumu. İktisadi Araştırmalar Vakfı, İstanbul. Bildiriler Kitabı, s. 112-122.

SEZER, Ç., 2007. Kalbimin Kuzey Kapısı Trabzon. Heyamola Yayınlları. İstanbul, 31 s.

OTYAM, F., 1982. Habu Diyar: Doğudan Gezi Notları (Harran, Hoyrat, Mayın, Irıp). Adam Yayınları, 358 s.

ÖZGER, Y., 2020. '1927 '*Basımlı Hayat Dergisinde Şair Zihni*'. Bayburt Postası. https://www.bayburtpostasi.com.tr/1927-basimli-hayat-dergisinde-sair-zihni-makale,7885.html

ÖZTÜRK, Ö., 2016. Pontus: Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi. Nika Yayınevi (3. Baskı), 960 s., Ankara

TİRYAKİ, K., ÖZLÜ, Z., 2019. Osmanlının Son Dönemlerinde Duyun-u Umumiye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyazı Mukavelenamesi (1913). Tarihin İzinde Bir Ömür, Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan. ISBN: 978-605-7634-65-8 Editörler: Armağan, Y., Hayta, N., Demirtaş, B., Can, M., s. 717-753.

ULMAN, A., ZENGİN, M., DEMİREL., N, PAULY, D., 2020.. The Lost Fish of Turkey: A Recent History of Disappeared Species and Commercial Fishery Extinctions for the Turkish Marmara and Black Seas. Front. Mar. Sci. 7:650. doi: 10.3389/fmars.2020.00650

ULUKAN, U. (2016). Balıklar, Tekneler ve Tayfalar: Türkiye'de Balıkçılık Sektöründe Çalışma ve Yaşam Koşulları. Çalışma ve Toplum Dergisi, 2016, 48, 115-142.

ÜÇÜNCÜ, U., 2015. Milli Mücadele Yıllarında Trabzon'da İttihatçı Bir Sima - Kahya Yahya. Sarander Yayınları, 461 s.

ÜSTÜNDAĞ, E., 2010. İçinden Hamsi Çıkan Kitaplar. Yunus Araştırma Bülteni, 10 (2):18-21.

YALINGÜN, T., 1967. Doğu Karadeniz'deki Hamsi Av Faaliyetleri. Balık ve Balıkçılık. Cilt 1, Sayı 2, 18 s.

YAŞİN, M., 2018. Muhteşem Süleyman'ın balığı: Hamsi. https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hurriyet-pazar/ayni-dili-konusmadan-anlasilmanin-kiymeti-42067514

YEKBAŞ, H., 2009. Tırnakçı-zâde Mehmed Sa'îd Zîver Bey ve Mensur Şitâiyyesi. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 3, s: 147-184. İstanbul,

YERASİMOS, S., 1997. Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizanstan Tanzimata, C.I, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul 1997.

YÜKSEL, A., 2007. Karadeniz'de Balık Avcılığı Tarihi. http://www.serander.net/karadeniz-kulturu/karadeniz-tarihi/631-ayhan-yuksel-karadeniz-de-balik-avi-ve-balikcilik.html

DPT 2184, öik: 344, s. 210.

YÜKSEL, M., 1989. Türk Edebiyatında Hamsi. Trabzon Kültür ve Turizm Derneği

ZENGİN, M., ŞAHİN, T., BOZALİ, M., ÖZKE, M., 1992. Karadeniz'de Av Araç ve Geçleri ile Avlanma Teknolojisinin Belirlenmesi. Proje Sonuç Raporu. Su Ürünleri Araştırma Enstitüsü, Trabzon, 105 s.

ZENGİN, M., 2000. Hamsiye Dayalı Olarak Üretim Faaliyetinde Bulunan Balık Unu-Yağı Fabrikalarının Bugünkü Durumu ve Bu Fabrikalar İçin Alternatif Hammadde Oluşturabilecek Balıkçılık Kaynakları. 20-22 Eylül 2000, Sinop Su Ürünleri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, s. 327-341.

ZENGİN, M. 2010. Hamsi Avcılığının Uzun Geçmişi. SÜMAE Yunus Araştırma Bülteni, 10 (2), 14-17.

ZENGİN, M., GENÇ, Y., AK, O., 2012. Kuzeydoğu Karadeniz (Gürcistan, Abazya) Kıyılarında Hamsi Avlayan Türk Balıkçı Filosunun Durumu Üzerine Bir Ön Araştırma. Yunus Araştırma Bülteni 2012 (4): 27-43.

ZENGİN, M., 2013. Zavena'nın Eski Balıkçıları: Malkoçoğlu Mustafa Reis. 26-28 Nisan 2013; Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, Akçaabat Belediyesi Yayınları, Cilt 1, 325-334.

ZENGİN, M., 2019a. Antik Dönemlerden Günümüze Palamutun Karadeniz'deki Serüveni. II. Sinop Lakerda Festivali, 15-17 Kasım, 2019. Sözlü Sunum.

ZENGİN, M., 2019b. Karadeniz Türk Balıkçılığının Yüz Yıllık Tarihine Genel Bir Bakış. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/7, ss.31-67. DOI: 10.31765/karen.584037

Ekmekten Çorbaya, Turşudan Pilava Bir Baharat: Zagoda

Mustafa ÖZASLAN

Halk Kültürü Uzmanı-Etnolog, Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

Giriş

İnsanoğlu, yaşamını devam ettirebilmek için gerekli olan besinlerin önemli bir kısmını karbonhidrat, protein, yağ, mineral ve vitaminler gibi besin bileşenlerine sahip bitkilerden karşılamaktadır.[1] Genel olarak bu özelliklere sahip bitkilerden elde edilmiş olan doğal katkı maddeleri, baharat olarak adlandırılmaktadır.

Türk Gıda Kodeksi baharatı, yiyecek ve içeceklere renk, tat, koku ve lezzet vermek amacıyla bitkilerin çeşitli kısımlarının bütün olarak veya parçalanması, kurutulması, öğütülmesi sonucunda elde edilen doğal bileşikler veya bunların karışımı olarak tanımlanmaktadır.[2]

Baharat, sahip olduğu farklı özellikler nedeniyle insanlık tarihi boyunca ilgi çeken bitkisel kökenli ürünler arasında yer almış olup[3], mutfaktaki kullanımından önce kötü ruhları uzaklaştırmak, dini törenler için tütsü elde etmek ve hastalıkları iyileştirmek amacıyla kullanılmıştır.[4] Günümüzde baharatların, yemek ve içecekler başta olmak üzere endüstriyel bir ürün olarak, sağlık ve kimya gibi pek çok farklı alanda etkin bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.

Baharatlar, bitkinin yapısına göre *yaprak ve sebze baharatlar*, *kök baharatlar*, *meyve ve tohum baharatlar*, çiçek ve dal baharatlar olarak farklı sınıflara ayrılmaktadır.[5] Bildirimize baharat türü olarak konu olan "zagoda", yapısal özelliği nedeniyle bu sınıflandırmada *yaprak ve sebze baharatları* grubuna dâhil edilebilir.

Bu çalışma ile keskin bir aroma ve farklı bir lezzete sahip olan bitkinin, Doğu Karadeniz'in yüksek yaylalarından, sofralara uzanan serüveni araştırılmıştır. Bu doğrultuda Trabzon'un Çaykara, Dernekpazarı, Hamsiköy, Şalpazarı, Beşikdüzü, Akçaabat, Tonya ilçelerinde çeşitli tarihlerde alan araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Araştırma yöntemi olarak nitel araştırma yöntemlerinden görüşme ve gözlem tekniğinden faydalanılmıştır. Kaynak kişilerle gerçekleştirilen görüşmeler ses kaydı, video görüntü ve dijital fotoğrafla kayıt altına alınmıştır. Elde edilen veriler ışığında, ağırlıklı olarak Trabzon'un iç ve yüksek kesimlerinde daha yaygın olarak bilinen ve tüketilen bitkinin, Trabzon'un farklı yörelerinde farklı isimlendirmelerinin olduğu, genel olarak mevsiminde taze olarak tüketilmesi dışında sadece Çaykara, Dernekpazarı ve Hamsiköy ilçelerinde kurutulup çeşitli yöresel yemeklerin yapımında ı baharat olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Zagoda (Allium schoenprasum) Hakkında Genel Bilgiler

Türkiye, farklı iklim özelliklerine sahip üç flora bölgesinin kesiştiği bir alanda bulunması nedeniyle bitki çeşitliliği bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Avrupa'da ıı.ooo olan bitki türü sayısı, Türkiye'de 9.ooo civarındadır.[6] Anadolu yarımadasının kuzeydoğusunda bulunan Doğu Karadeniz Bölgesi de bitki çeşitliliği bakımından oldukça zengin coğrafi bölgelerden biridir. Bu zengin bitki çeşitliliği içerisinde doğada kendiliğinden yetişen ve yöre halkı tarafından beslenme amacıyla gıda olarak tüketilen bitki türleri de bulunmaktadır. Bu türler arasında Trabzon'un Çaykara, Dernekpazarı ve Hamsiköy ilçelerinde görüşme yaptığımız kaynak kişilerin zagoda olarak isimlendirdikleri ve geleneksel yemeklere lezzet ve koku vermek amacıyla baharat olarak kullandıkları bitki türü de yer alır.

Latince adı *Allium schoenoprasum* (Frenk Soğanı) olan bu aromatik bitkinin, doğal yetişme alanları Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika olup[7], Türkiye'deki yetişme alanlarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olduğu bilgisi verilmektedir.[8] Bu türe ait Anadolu'da, yüzden fazla çeşit bulunmaktadır.[9] Türkiye'de, farklı isimlerle adlandırılan bu türler arasında en bilinenleri "frenk soğanı", "yaprak soğanı", "sirmo" (Van), "sirik otu" (Siirt), "zuzuka" (Batman)'dır.

Oldukça geniş bir coğrafyaya sahip olan Trabzon'da ise bitkiye, zagoda dışında "çakal pırasası" (Beşikdüzü), "karga pırasası", "dağ soğanı" (Tonya), "dağ sarımsağı", "yabani sarımsak" (Akçaabat) gibi yöreden

Şekil 1: Allium schoenoprasum L. (Zagoda bitkisi)
(Vartan Yaylası- Recep Baltacı Arşivi)

yöreye farklılık gösteren adlandırmalar yapılmaktadır. Gerçekleştirdiğimiz çalışmada zagoda isminin ayrıca Akçaabat ve çevresinde kış hazırlıkları kapsamında salamurası yapılan, yeşil zeytine verilen isimle de benzerlik gösterdiği tespit edilmiş ancak bu isim benzerliğinin nedeni hakkında yeterli bir bilgi elde edilememiştir.

Doğada kendiliğinden yetişen bitki türlerinin önemli bir kısmı, yöresel yemeklere lezzet katmalarının yanı sıra çeşitli hastalıkların tedavisi amacıyla da kullanılmaktadırlar. Gerçekleştirilen çalışmada zagodanın, Trabzon'da bitkisel kökenli geleneksel tedavi yöntemleri arasında yer almadığı saptanmıştır.

Bununla birlikte bitkinin gövde ve yapraklarının antioksidan özelliğini belirlemeye yönelik yapılan bilimsel bir araştırmada, bitki içeriğinde klorofil a ve b, karotenoidler, c vitamini ve çözünür proteinler belirlenmiş olup yapraklarındaki antioksidan etkinin yüksek seviyelerde olduğu bilgisi verilmiştir.[10]

Trabzon'daki Yetişme Alanları

Trabzon Dağları'nın, 2.000 metreden yüksek kesimleri, zagodanın Türkiye'deki doğal yetişme alanları içerisinde yer almaktadır. Bu alanlar ayrıca yöre halkının, yılın belli zamanlarında yaylacılık faaliyetleri kapsamında değerlendirdikleri, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutları da bulunan mekânlar olarak bilinirler.

Çok yıllıklı bir bitki türü olan zagoda, yaylaların yüksek kesimlerinde yetişmektedir. Ancak her zagoda, baharat yapmak için uygun özelliklere sahip olmayabilir. Görüşme yaptığımız kaynak kişiler, baharat olarak tercih edilen ince yapraklı, keskin aromalı zagodaların, dağların az güneş gören, nem bakımından zengin kuzey yamaçlarında

Şekil 2: Bahçe zagodasının ilk hasadı
(Vartan Yaylası- Recep Baltacı arşivi)

daha çok yetiştiği bilgisini vermişlerdir. Bu özelliklere sahip yamaçlara Kuşmer Yaylası'nda "köhi" denilmektedir.

Son dönemlerde ise zagoda, yöre halkı tarafından doğal ortamından köküyle birlikte alınarak, yaylalardaki evlerin bahçelerinde yetiştirilmeye başlanmıştır. Yoğun emek harcanarak gerçekleştirilen bu çalışmalar, dikimin yapılacağı alanın bellenmesi ve ahır gübresinin, toprağın üzerine yayılmasıyla yapılmaktadır. Bu şekilde kültüre alınarak dikilen zagoda öbeklerinden, oldukça verimli sonuçlar alındığı belirtilmektedir. Kuşmer, Sıcakoba ve Vartan Yaylalarında, bahsi geçen zagoda bahçelerini görmek mümkündür.

Zagodanın Hasat Dönemi ve Hasadı

Doğal ortamında kendiliğinden yetişen zagodanın hasadı, 10-15 gün gibi oldukça kısa bir dönem içerisinde yapılmaktadır. Sürenin oldukça kısıtlı olması nedeniyle yöre halkı, hasat dönemini ciddiyetle takip eder. Yabani zagoda, baharın öncü bitkilerindendir ve yaprakları, karların erimesinden çok kısa bir zaman sonra filizlenmeye başlamaktadır. Hasat döneminin gecikmesi, tazeliğini kaybeden yaprakların kalınlaşarak, bitkiye özgü sarımsak ile soğan arası kokunun giderek azalmasına neden olmaktadır.

Boyu ve görünümden dolayı soğanın küçüğüne benzetilen bitkinin, ince, taze ve yoğun kokulu yapraklarının hasadı için en uygun dönem mayıs ayının sonu ile haziran ayının başlarıdır. Bu dönem, yöre halkının hayvanlarıyla birlikte kalıcı köy yerleşimlerinden yaylalara göç zamanıdır. Zagoda, bütün bir kış mevsimi boyunca evlerin altında bulunan ahırlarda, kuru otla beslenen hayvanların, çayır ve otlaklar-

da tadına baktıkları, birbirinden farklı renk ve kokuya sahip onlarca taze bitki çeşidinden biridir. Bu nedenle, zagodanın yetişme döneminde yaylada yapılan tereyağları, diğer dönemlere göre daha farklı bir aromaya sahip olmaktadır.

İnce zagoda yapraklarının hasadına Kuşmer Yaylası'nda "yolma" adı verilmektedir. Oldukça zahmetli olan bu işlemde taze yapraklar, el yordamıyla gelişi güzel bir şekilde koparılmaktadır. Yolma işlemi sırasında soğanlı kök kısmı, bitkinin gelişimini sürdürüp, neslini devam ettirebilmesi için koparılmamaktadır. Bu davranışın yöre halkının, doğayla uyumlu bir şekilde yaşamasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Bahçe tarımı kapsamında yetiştirilen zagodaların hasadı da yabani zagodalar gibi aynı tarihlerde yapılmaktadır. Ancak bahçe zagodası, yabani zagodadan farklı olarak bütün bir yayla dönemi boyunca bir defa yerine, 2–3 defa hasat edilebilmektedir. Bahçe zagodası yetiştiriciliği yapan kaynak kişilerimizden birisi, zagodanın maydanoz ve nane gibi yapraklarını kopardıkça, hava soğuyuncaya kadar kendisini yenileyebildiğini söylemiştir. Bahçe zagodasının hasadı, el işçiliği dışında bıçak veya makas yardımıyla kesilerek de yapılabilmektedir. Özellikle makas ile yapılan hasadın bitkiye daha az zarar verdiği, bu yöntemin ürün verimliliğini ve kalitesini artırdığı belirtilmiştir.

Yaprakların Ayıklama, Doğrama ve Kurutma Aşamaları

Zagodanın, toplanması kadar toplama işleminden sonraki diğer aşamalarda, baharat olarak yaprakların arzu edilen koku, lezzet ve görünüme sahip olmasında oldukça etkilidir.

Foto 3: Zagoda yapraklarının doğranması
(Kuşmer Yaylası-Kişisel Arşiv)

Foto 4: Doğranmış zagoda yığını ve kurutma aşaması

Eve getirilen zagodalar, uygun bir zemin üzerine serilerek ayıklama işlemine başlanır. Ayıklama, yolma işlemi sırasında bitki yaprakları ile birlikte toplanan yabancı ot, kök, gövde ile uçlarından sararmaya başlamış zagoda yapraklarının, yığın içerisinden seçilerek ayrılması işlemidir. Su ve nem, kuruma aşamasında bitkinin çürümesine neden olacağından, yapraklar hiçbir aşamada suyla temas ettirilmez.

Ayıklama işleminden sonra, yaprakların doğranmasına geçilir. Maharet gerektiren doğrama işleminde, avuç içini dolduracak sayıda (10–15 yaprak) ince zagoda yaprağı, bıçak yardımıyla şeritler halinde doğra-

Şekil 5: Kurutulmuş zagoda yaprakları

nır. Bu şeritlerin geleneksel kesim boyu 1 cm kadardır. Bazı kaynak kişiler, yaprakların ezilmesini en aza indirmek için doğrama işlemini bıçak yerine, hasatta olduğu makas yardımıyla yaptıklarını söylemişlerdir.

Şeritler halinde kesilen zagodalar, temiz bir bez üzerine serilerek oda sıcaklığında, loş bir ortamda yaklaşık 2-3 gün kadar kurumaya bırakılır. Kurumaya bırakılan zagodanın keskin aroması, yoğun bir şekilde bütün odayı kapladığından, bazı insanlarda baş ağrısına yol açtığı söylenmektedir. Bu nedenle, odanın arada bir havalandırılması

gerekir. Nemin fazla sıcaklığın az olduğu günlerde yaprakların kuruma süresi uzayabilmektedir. Zagodanın tam olarak kuruduğundan emin olmak için son aşama da yapraklar, bir saat kadar güneş altında gevrekleştirilmelidir. İstenilen kuruluğa ulaşan zagoda, bir baharat olarak cam kavanozlarda, özünü kaybetmeden yaklaşık 2 sene kadar saklanabilmektedir.

Çaykara ve Dernekpazarı ilçelerinde oldukça makbul bir ürün olarak değer gören zagodanın bir kısmı hane halkının ihtiyacını karşılamak için ayrılırken fazlası yakın akrabalara dağıtılmaktadır. Bunun dışında, ekonomik gelir elde etmek için zagoda yetiştiriciliği yapan ailelerde bulunmaktadır. Bu aileler, elde ettikleri ürünü siparişle satmaktadır. Zagodanın ilçe merkezinde bulunan bakkal ve marketlerdeki güncel satış fiyatı 650 ile 1.000 lira arasında değişmektedir. Bu fiyat farklılığının nedeni zagodanın incelik ve kalınlığına göre belirlenmektedir. İnce zagodalar daha çok tercih edildiğinden fiyatı da yüksek olmaktadır.

Yemeklerdeki Kullanımı

Yaptığımız çalışmada, Trabzon mutfak kültürü içerisinde geleneksel yemeklerin yapımında baharat kullanımının, tür ve miktar yönünden oldukça sınırlı düzeylerde olduğu görülmüştür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla yemeklerde baharat olarak en çok karabiber, yöresel acı pul biber, nane, maydanoz ve sarımsak kullanılmaktadır. Bitkisel kökenli bir baharat türü olan zagoda ise sadece Çaykara, Dernekpazarı ve Hamsiköy ilçelerinde bilinmekte ve yemeklerde aranılan yerel bir lezzet olarak yaygın olarak kullanılmaktadır. Trabzon'un diğer yörelerinde ise bitkinin taze yaprakları yemekleri çeşitlendirmek için değerlendirilmektedir.

Bilindiği gibi baharatlar yemeklere, diğer malzemelerle birlikte hazırlık aşamasında, pişerken yâda piştikten hemen sonra veya yemeğe başlamadan hemen önce eklenmektedir. Taze ve kuru zagoda ise yemeklere, mısır ekmeği hariç genel olarak yemek piştikten sonra tereyağında kavrularak veya sade olarak ilave edilir. Çaykara ilçesinde gerçekleştirdiğimiz alan araştırmalarından derlediğimiz taze ve kuru zagodanın kullanıldığı yemekler şunlardır;

Tereyağında Zagodalı Yumurta: Bir tavada tereyağı eritilir. İçersine yumurta kırılır ardından ince kıyılmış taze zagoda yaprakları ile tuz ila-

ve edildikten sonra pişirilir. Zagodanın bol bulunduğu dönemlerde sabah kahvaltılarında hazırlanır.

Zagodalı Mısır Unu Kuymağı: Tereyağı bir tavada eritilir. İçersine mısır koyulup rengi dönene kadar kavrulur. Yeteri kadar soğuk su eklenir ve bir miktar yöresel peynir ilave edilir. Topaklanma olmaması için kaynayana kadar karıştırılır. İnce doğranmış zagoda yaprakları servisten önce pişen kuymağın üzerine serpilir.

Zagodalı Kaymak Kuymağı: Süt kaymağı bir tavada eritilir. İçerisine mısır unu ilave edilerek karıştırılır. Yeteri kadar soğuk su eklenerek karıştırılır. Mısır unu kuymağında olduğu gibi ince doğranmış taze zagoda yaprakları gibi servisten önce pişen kuymağın üzerine serpilir.

Zagodalı Mısır Ekmeği: Taze zagoda yaprağı, pırasa, yeşil soğan ve maydanoz ince ince doğranır. İçine mısır unu, yağ, tuz ve su konur. İyice karıştırılır. Hamurun kıvamı ne sulu ne de kuru olmalıdır. Bir tepsiye yayılır, üstüne çizikler atılıp fırında üzeri kızarıncaya kadar pişirilir.

Zagodalı Fasulye Turşusu: Tereyağı bir tavada eritilir, üzerine zakoda konur ve biraz kavrulur. Bir taraftan salamura turşu süzgece konulup süzdürülür. Zagoda'nın kokusu çıkınca fasulye turşusu zagodanın üzerine konur. İyice ısındıktan sonra ocağın altı kapatılır.

Zagodalı Arpa Çorbası: Akşamdan barbunya ve arpa yarması suya konur. Tencereye akşamdan ıslatılmış barbunya ve arpa yarması konur, içyağı ayrı bir tavada biraz eritilir çorbaya eklenir daha sonra iyice pişirilir. Bir tavada tereyağı eritilir üzerine zagoda konur, zagoda biraz kavrulur ve sıcak sıcak pişen çorbanın üzerine dökülür. Çorba biraz kaynatılır ve servis edilir.

Zagodalı Bulgur Pilavı: Barbunya akşamdan ıslatılır. Sonra iyice pişirilir. Bir tencereye bulgur ,barbunya ve tuz konur karıştırılıp pişirilir. Bir tavada yağ eritilir üzerine zagoda konur, biraz kavrulur. Kavrulan tereyağlı zakoda pilavın üzerine dökülür iyice karıştırılır. Pilav demlenmeye bırakılır.

Zakodalı Patates Sumuru: Patatesler haşlanır pütür kalmayacak şekilde ezilir. Bir tavada tereyağı eritilir üzerine ince doğranmış veya dövülmüş sarımsak konur. Daha sonra zagoda eklenir kavrulup üzerine bir bardak kadar su eklenip kaynatılır. Karışım kaynayınca ezilen patatesin üzerine dökülür, iyice özleşene kadar karıştırılır.

Zagodalı Mısır Çorbası: Mısır yarması ve barbunya akşamdan ıslatılır. Daha sonra bir tencereye alınır. Üzerine soğan doğranır, bir tavada iç yağı eritilir üzerine dökülüp iyice pişirilir. Başka bir tavada tereyağı eritilir zagoda konur ve kavrulur pişen çorbanın üzerine dökülür, çorba biraz daha pişirilir.

Sonuç

Bu çalışmada, Trabzon'un iklim ve coğrafyayla özdeşleşmiş kırsal kesim köy yaşamı içerisinde, sahip olduğu aromatik özelliği nedeniyle geleneksel yemeklere bir baharat olarak ilave edilen *Allium schoenoprasum L.* bitkisinin, üretim aşamaları ve yemeklerdeki kullanımına değinilmiştir.

Zagodanın, yerel yönetimler ve özel işletmeler tarafından geniş kitlelere tanıtımının yapılmasının bölge ve ülke tanıtımına katkı sağlayacağı; bitkinin kültüre alınma çalışmalarının desteklenmesiyle de yöreye ekonomik bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Dipnotlar

1 R. Toker, M. Gölükcü, H. Tokgöz, "Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Gıda Sanayisinde Kullanım Alanları", *Türk Tohumcular Birliği Dergisi,* Sayı:15, s.54.

2 Türk Gıda Kodeksi Baharat Tebliği, *Resmî Gazete 31814* (13 Nisan 2022 Salı), Tebliğ No: 2022/7

3 O. Soner, G. Özçelikay, E. Asil "Baharat ve Geleneksel İlaçlardaki Yeri", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 10, 1, Ankara 2002, s.39.

4 Y. Demircioğlu, M. Yaman, I. Şimşek, "Kadınların Baharat Kullanım Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma", *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni,* 6, 3, s. 161.

5 Gizem Paksoy, *Bazı Baharatların Ultrafiltrebeyaz Peynir Kalitesiüzerine Etkileri*, Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ 2016, s.7.

6 Saadetten Güler, "Erzurum yöresinde Doğal Yayılış Gösteren Bazı Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Etnobotanik Özellikleri", Çevre ve Orman Bakanlığı Yayın, No:209, Erzurum 2004, S.1.

7 A. Iosin, D.N. Raba, C. Moldovan,, M.V. Popa, D.G. Dumbravă. "The influence of freezing on the content of vitamin C, chlorophylls and carotenoids in chives (Allium schoenoprasum l.)". *Scientific and Technical Bulletin, Series: Chemistry, Food Science and Engineering,* Vol.14, 2017, s.49.

8 Orman Genel Müdürlüğü (OGM), *Frenk Soğanı*, (20.06.2022).

9 Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi, Geçmişte ve Bugün,* Nobel Tıp Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1999, s.370.

10 D. Stajner, j. Canadanović-Brunet, A. Pavlović, Allium Schoenoprasum L. As A Natural Antioxidant, Phytotherapy Research, 18, 7, 2004, s. 522.

Kaynakça

BAYTOP, Turhan, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi, Geçmişte ve Bugün,* Nobel, İstanbul 1999

DEMİRCİOĞLU, Y., YAMAN, M., ŞİMŞEK, "I. Kadınların baharat kullanım alışkanlıkları üzerine bir araştırma*", TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni* 6, no.3, (2007).

GÜLER, Saadet, *Erzurum yöresinde Doğal Yayılış Gösteren Bazı Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Etnobotanik Özellikleri*, Çevre ve Orman Bakanlığı Yayını, Erzurum 2004.

https://doa.ogm.gov.tr/Documents/Botanik%20bah/Frenk%20so%C4%9Fan%C4%B1.pdf (20.06.2022).

https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220419-4.htm (13.05.2022)

LOSİN, A., RABA, D. N., MOLDOVAN, C., POPA, V. M., & DUMBRAVĂ, D. G., *Scientific and Technical Bulletin:* Vol.14. 2017.

PAKSOY, Gizem, *Bazı Baharatların Ultra Filtre Beyaz Peynir Kalitesi Üzerine Etkileri,* Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ 2016.

SONER O., ÖZÇELİKAY G., ASİL E., "Baharat ve Geleneksel İlaçlardaki Yeri", *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi,* 10, 1, Ankara 2002.

STAJNER, D., CANADANOVİĆ-BRUNET J., PAVLOVİĆ A., "Allium Schoenoprasum L. As A Natural Antioxidant", *Phytotherapy Research,* Vol 18, 7, July 2004.

TOKER R., GÖLÜKCÜ M., TOKGÖZ H., "Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Gıda Sanayisinde Kullanım Alanları", *Türk Tohumcular Birliği Dergisi*, Vol 14, no, 15, 2015.

Zamanı Öğüten Taşlar: Trabzon'da Son Su Değirmenleri

Yaşar Bedri ÖZDEMİR

Kavram Olarak Değirmen

Dünya öyle bir değirmendir ki; insanoğlu öğütülmek için sırasını bekler. Bir döngüyle sonsuz yenilenişi, bitmeyen tekrarını sürdürür! Nöbet sıramız gelene kadar, tanemiz bitene kadar, bedenimiz ve ruhumuz öğütülene kadar hoş safa ile sürecek bir döngü...

Var olmanın imkânı dönmek eylemiyle tamamlanıyordu. Döngü aynı zamanda sonsuz var olmayı temsil ederken döngü ve tekrar, var olmanın mümkünü ya da bahanesiydi. 'Dönmek,' eylem olarak, 'El Nukta ile merkezlenmekti, 'Bir' olmaktı!"

Dönüşün daireselliği Kâinat'ı temsil ediyordu. *"Ne Güneş Ay'a kavuşabilir ne gece gündüzün önüne geçebilir. Hepsi belli bir yörüngede yüzerler"*[1]

Kozmosta her şey dönüyor! Atomlar, müdavimler, tavaftakiler, dervişler, dünya, ay, güneş, gezegenler, gelenler, gidenler, papatyalar... Ve iki bin yedi yüz yıldan fazladır dönen, kendine özgü varlığı ile suyla, rüzgârla feveran eden değirmen taşları. Sürekliliği ve tekrarıyla canımızı acıtan, fakat daraltmayan; dergâhına eğri odun sokmayan Yunus gibi söylersek: *'Dertli dertli inileyerek'*, evreni var eden sonsuz sayıdaki atomların seremonisi ile Varlığımızda tecelli eden tavaf.

Dünyanın dönüşü, tahılları öğüttüğü gibi zamanı da un ufak ederek sürüyor. Sadece dağların; yontulan, biçimlenen sert taşları mıydı ezip ufalayan? Kozmosun, dünyamızın, dervişlerin döndüğü gibi asırlardır kendi halince hepsi bir felekte yüzerek, âlemi tavaf eder dururlar mıydı?

Teknoloji yarışı çılgınlığının bir gün dünyayı tehdit edeceğinden emin olan *Don Kişot* meczubunun değirmenlere açtığı savaş, yırtıcı küreselleşmeye tepkinin öngörüşü olabilir miydi? *Miguel de Cervantes,* değirmen kavramının gelecekteki teknoloji yarışının insanı öğüteceğinin, yıkımın yıkımını getireceğinin bilincinde miydi?

Dünya öyle bir değirmendir ki, herkes öğütülmek için sırasını bekliyor, bu döngüyle dünya nimetlerinin sonsuz yenilenişini, bitmeyen tekrarlarını sürdürüyordu!

Dönme, Bir olmaktı. Var olmanın yapısı dönmek eylemiyle tamamlanıyordu. Döngü aynı zamanda tekrarı, sonsuz yolculuğu, sonsuz var olmayı temsil ediyordu. Döngü var olmanın mümkünü ya da bahanesi miydi?

Nöbet bize de gelene kadar, tanemiz bitene kadar, bedenimiz ve ruhumuz öğütülene kadar hoş safa ile sürecek bir döngüydü değirmen taşları.

Dönüşün daireselliği: Kâinat'ı temsil ediyordu. *"Ne Güneş Ay'a kavuşabilir, ne gece gündüzün önüne geçebilir. Hepsi belli bir yörüngede yüzerler"*[2]

Kozmosta her şey dönüyordu! Atomlar, müdavimler, tavaftakiler, dervişler, dünya, ay, güneş, gezegenler, gelenler, gidenler, papatyalar... Ve iki bin dört yüz yıldır susmayan, kendine özgü varlığı ile devinen değirmen taşları. Sürekliliği ve tekrarıyla canımızı acıtan, fakat daraltmayan; dergâhına eğri odun sokmayan derviş Yunus gibi söylersek: *"Dertli dertli inilemeyle"* sonsuza kadar dönecek, döngüsünü sürdürecekti...

Dünyanın dönüşünü, zamanın öğüttüğü tahıllar gibi un eden, yalanız dağların yontulan sert taşları mıydı sadece? Evrenin, dünyamızın, dervişlerin döndüğü gibi asırlardır kendi halince hepsi bir felekte yüzerek, âlemi tavaf eder dururlar.

Nietzsche döngü kavramında; *"insan yaşamı, sonsuza dek baştan sona aynı biçimde tekrar edecek belirli bir bütündür,"* derken insanoğlunun sonsuz döngüyü ayırt etmesi mümkününden yola çıkıyor. Bu zor paradigmanın sonsuzluk ayini olma ihtimali üzerinde düşünüyoruz. Bu döngüsel kavramın en tanıdık pratiği değirmen taşlarının devinmesi değil miydi?

Değirmen taşı taraklaması / fotoğraf: Y.Bedri

Mısır ve Değirmenin Önemi

Mısır: Dünyada olduğu gibi, Karadeniz kırsalında yaşayan, tarımcılık yapan insanlar için yüzyıllar boyu en önemli ana besin kaynağı idi. Yani nân-ı âziz'di. Sofralarımızın vazgeçil(e)meziydi. Yöremizde 1960'lı yıllara kadar bol miktarda üretilen mısırın insan ve hayvan beslenmesinde çok önemli bir yeri vardı. Karadeniz insanının severek, iklim koşullarına uygun olan, üretip tükettiği bu tahıl, taşımızı, toprağımızı, iklimimizi çok sevmişti.

Yakın bir tarihe kadar çiftçilerimizin gelir kaynağı olduğu gibi; hem soframızın hem de hayvanlarının vazgeçilmez besin kaynağı olan 'mısır bitkisi' dünyada özellikle Amerika'da ve gelişmiş tarım ülkelerinde, günümüzde de gıda sektörünün en önemli alternatifi ve gelir kaynaklarındadır.

Mısırı öğütmek için; kır yaşantısının vazgeçilmez fabrikası olan değirmenler önemli roller üstleniyordu.

Mısır tarımına, yoğunluğuna ve nüfusuna bağlı olarak en çok ihtiyaç duyulan şey; hiç şüphe yok ki sanayi devriminin fabrikaları olan değirmenlerin varlığı idi.

Osmanlı Devlet düzeninde bir yerin yerleşim yeri sayılabilmesi için o yerde bir cami, bir medrese bir de değirmeninin olması gerekiyordu. Yine bölgemizde değirmenler sadece endüstriyel yapılar değil aynı zamanda sosyal hayatın idâmesinde, devlete gerek vergi katkısı ge-

Su değirmeninin tekne/taş öğütücü ana ünitesi/ Foto: Y.Bedri

rekse vakıf hizmetleri açısından da hayatî öneme haiz kurum hüviyeti kazanmıştı.

Anadolu'da 2000 yıllık ata mirasımız değirmenler, önemli öğütme işlevleriyle, yaşanılan sosyal formatıyla, insanımızın vazgeçilmezi olmuştu. Zaman içinde yaşam standartlarımızın, folklorumuzun, türkülerimizin, atasözlerimizin, masal ve hikâyelerimizin ilham kaynağı olarak derin kültür izleri bırakmıştır.

Değirmenler bulunduğu beldenin haber merkezleri, çerçilerin, yolcuların, sevdalıların uğrak yeriydi.

Dostluklar orda pekiştirilirdi, âşıkların gizli buluşma yeri, hasretliklerin, özlemlerin giderildiği, gurbetten ve cepheden gelen mektupların yazdırıldığı, okutulduğu, papatya değirmenlerinin yapıldığı yaşanan mekânlardı!

İnsanoğlunun en temel ihtiyacı olan beslenmenin temel maddesi ekmeği, aşı, çorbası, tatlısı, kuymağı, hayvanlarının yemi, ana gelir kaynağı idi... Hasılı yöre insanının, *"her bi şeyi"* idi. Ekmek, aş etmek ihtiyacında olanlar en temel besin kaynağı olan mısırın öğütülmesi için değirmene mutlaka yolu düşecekti.

Günümüzde su değirmenleri ihmale uğramış temalardan biridir. Halkbilimi açısından büyük önem taşıyan, unutulmaya yüz tutan kültürel değerlerimizde önceliğini koruyan değirmenlerimiz, insan ile doğa arasında bire bir ilişki kurduğu sınırlı sayıda kalan bu biricik kültür envanterlerimiz olarak yok olmadan gereken hassasiyeti göstermek, müdahale etmek durumundayız.

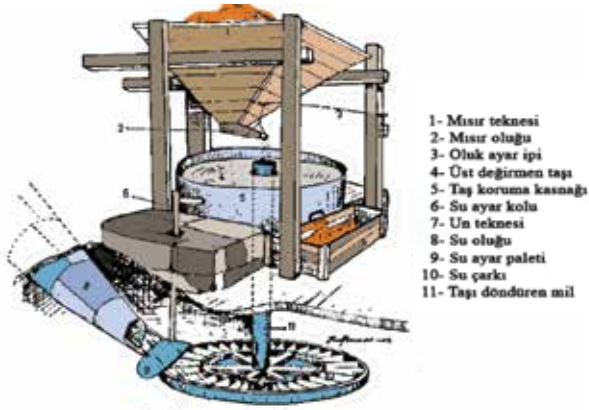

Su değirmeni işleyiş sistemi

Posted by Vâdi-i Meram: Su Değirmeni Şeması, Tarihi Un Değirmenleri, https://meramdere.blogspot.com/2016/06/ Renklendirme: editör

Trabzon Yöresi Değirmen Modeli ve Kurulumu

Dünya, ekonomisinde sanayileşme ve teknoloji kavramı ve eylemi ilk ciddi sınavını *değirmenlerle* veriyordu!

Yöremizde türbin sistemiyle çalışan yatay çarklı su değirmenleri; basit, karmaşık olmayan bir kuruluma sahipti. Bölge coğrafyasının dağlık ve eğimli olması, kar ve yağmur ülkesi olması nedeniyle her mevsim dere yataklarında suyun akması demekti. Bu da, dünya nimetimizin feveran etmesi için sabırsızca bekleyen değirmenler için bulunmaz nimetti.

Suyun gücüyle 300-700 dd. hızla dönen taşların, yakmadan, raf ve damak tadını bozmadan öğüttüğü unun lezzeti hatıralarda kalmaması için, çok az sayıda çalışır durumda kalan su değirmenlerimizi korunmaya almamız için son fırsattır. Yoksa hatıralarımızla birlikte son nesil değirmenler ve değirmencilerle birlikte tamamen kaybolup gidecektir.

Değirmen sistemi: Üst üste konumlanan silindirik kesitteki iki yassı taşın döndürülmesine dayanan bir mekanizmaya sahip ezme, öğütme sistemidir.

Bölgemiz ağaç konusunda zengin kaynaklara sahipti. Değirmenlerin yapımında ahşap iç aksamı söğüt, meşe, kestane, gürgen, akasya gibi ağaçlardan yapılıyordu.

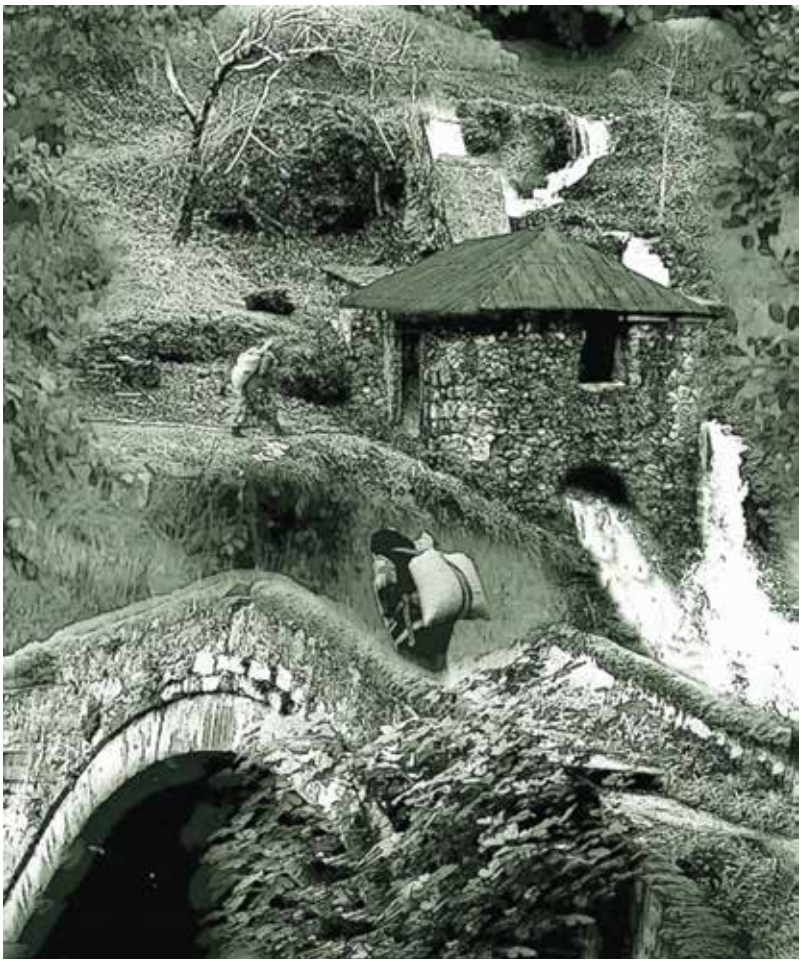

Kurulum modeli, Kolaj, Y.Bedri

Yığma yapım tekniği ile genelde yöredeki değirmen ustaları tarafından inşa edilen binalarda; zemin kotunun altında kalan ve binanın temelini oluşturan donuzluk (çark) odasındaki çarka düşen su mekanizmayı (dikey mili) döndürerek mısırı öğüten taşı harekete geçirir.

Değirmenler genellikle yerleşim alanlarının yakınlarında kurulurken, mimari mekânın konumu, değirmene taşınacak suyun debisi, arazinin meyil durumuna göre inşa edilirdi. Yöremizdeki '*norse*' tipi değirmen olarak tabir edilen *"türbinli"* veya *"jet"* tip olarak da adlandırılan değirmenlerimizin ana mekanları yüksekliği 2,5-3 metre arasında inşa edilen, genelde kestane kirişlerin üzerine oturtulan beşik çatılar *hartama*yla örtülürdü.

Değirmenlerin genel mimari yapıları bölgenin sivil mimarisi geleneğini sürdüren, taş duvarlarla örülen yapılardı. Tek göz öğütme taşı

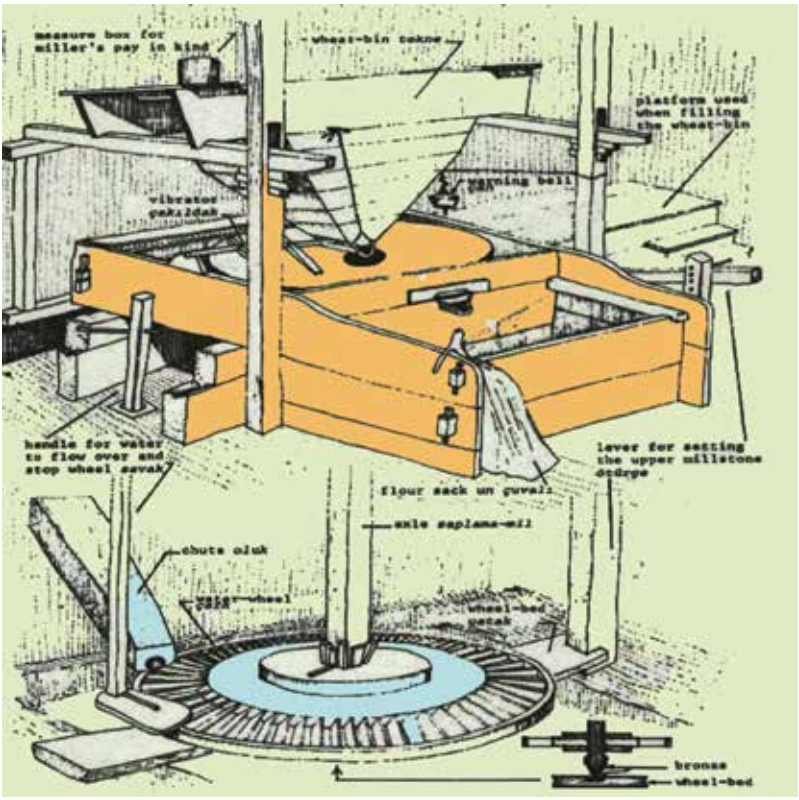

Danışman, G., 1977. A Survey of Turbine-Type Water Mills in the Bolu Region of the Central Anatolian Plateau, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Dergisi, Sayı:1, Cilt 3 , Bahar.

sığacak kadar küçük mekândan 4-5 sıralı oluk ve taşı barındıracak geniş hacimli değirmen evleri yörenin nüfus durumuna göre inşa ediliyordu.

Trabzon yöresi su değirmenleri, arazinin yükseltisi ve eğimi nedeniyle düşey milli dolayısıyla yatay çarklı (türbin tipi) planda kuruluyordu. Bu sistemle üretim yapan değirmenler; öğütme işleminin gerçekleştirildiği üst bölüm ve değirmen taşlarını harekete geçiren yatay su çarkının bulunduğu alt çark odası olarak iki ana bölümden oluşmaktadır. Üst değirmen taşlarının konumlandığı bölümden başka bir oda daha vardır ki bu bölüm dinlenme, ısınma, aşhane görevi gören odalardı.

Yatay çarklı türbin tipi su değirmenlerinde belirli bir yükseklikten oluk vasıtasıyla düşen su, taşa bağlı dikey mili döndüren yatay çarkın kanatçıklarına düşürülürdü.

Üst bölümde, değirmen odasında; ahşaptan yapılmış ters piramidal sandık, mısır teknesi (ambar) ve mekanizmaları alttaki sabit, üstteki

hareketli değirmen taşları, mısırın taş deliğine döküldüğü mısır oluğu, oluğu titreştirerek mısırın rahat dökülmesini sağlayan çakçak *(kıravat, kemençe)* taşların basıncını ayarlayan ve suyun tazyikini ayarlayan ayar kolları, unun döküldüğü un teknesi ana elemanlardı.

Altta su çarkı bölümünde su haznesi veya su oluğu çıkışında suyun debisine göre akış/tazyik şiddetini sağlayan kuru incir ağacından yapılmış içleri muhtelif kalınlıklarda delikleri olan zimbon *(godoş)* ismini verilen aparat, suyu çarkın pabuçlarına püskürtmekle görevliydi. Aynı zamanda bu bölüm enerjisini tamamlayan suyun tahliye edildiği bölümdü. Çarkın merkezindeki dikey mil ana katta, üst taşı çeviriyordu. Bu düzeneğin zemine oturması için boydan boya yerleştirilmiş, suya dayanıklı olan akasya (diken) ağacından yapılan taban tahtası kullanılıyordu.

Dönen üst taş mısır tanelerini değirmen taşının ortasındaki boşluğa dökülmekte ve iki taşın arasında dişey kanalların arasına girerek öğütme işlemi gerçekleştirmekteydi.

Çalışma sistemi için ana elemanlar: *Su kaynağı, ark (su kanalı), su kulesi, su oluğu, değirmen çarkı, değirmen mili, değirmen taşı, mısır teknesi, mısır oluğu, şakşaka,* mısır dökülme ritmini, taşların basıncını, suyun şiddet ayarını tanzim eder kollar olarak özetlenebilir.

Sanayii Alternatifi Olarak Değirmen

Değirmen kültürü çok az hatırlanan söylence haline gelinceye kadar; su hakkı, taş hakkı olan Osmanlının baş tacı değirmenler, Neolitik dönemde insanoğlunun iki ezgi taşı arasında buğdayını ezmesiyle başlayan süreçten bugün orta ölçekteki bir fabrikanın yüksek tonajdaki üretimine gelinceye kadar batılı kaynaklara göre 27 asır geçmiştir.

İnsanoğlu rüzgârın ve suyun gücünü kullanarak teknolojik bir devrimin dünyadaki ilk fabrikalarını kurmuştur.

Çin kaynaklarında bu tarihlenme çok daha eskiye gitmekle beraber netliği bilimsel olarak teyit edilmemiştir.

Trabzon'da su değirmenleri 21.yüzyılın ilk yarısına kadar kırsalda 24 saat çalışarak varlığını ve önemini yüzyıllar boyu korumuştur, Ancak günümüzde teknolojik gelişim ve değişimle birlikte artan nüfusla bağlı olarak tüketimi karşılamak için fabrikasyon üretim ve modernizasyon çalışmaları çok yüksek ivme kazanmıştır.

Cafer Paşa Vakfından olup, müzayede ile satılan değirmen hakkında
17 Ra 1261H/27 Mart 1845 (A. DVN-BOA)

Dünya sanayi devriminin iki bin yıldır biricik fabrikaları olan değirmenler; suyun ve rüzgârın doğal gücünü kullanarak hayatların idamesi olarak çok önemli faktörlerdi. Sanayii sektöründe yerlerini modern fabrikalara bırakan su değirmenleri günümüzde birer birer yok olmanın eşiğindedir. Bugün hâlâ, zamana ve modern dünya argümanlarına ısrarla direnmeye çalışan bu kırsal kültürel miraslarımızın var olma hikâyesini sürdürebilmesi ve bu kültür varlığını koruyabilmesi ve gelecek nesillere taşınabilmesi için duyarlı olmak zorundayız.

Osmanlı tahrir kayıtlardan, su değirmenlerinin devletin önemli fabrikaları sayıldığını; sanayide, beslenmede, vergilendirmede milli yaşam kaynağı olduğunu öğreniyoruz.

Elektrikle hızlı devirde çalışan değirmenlere alternatif olarak suyun gücü ile çalışan değirmenlerin tahılı yakmadan, tahılın kimyasını bozulmadan un etme kalitesi tartışılamaz.

Günümüzde alternatif enerji kaynağı olarak kullanılabilecek konumdaki kurulumların her biri minimal HES olduğunu düşünürsek, yüksek maliyetlere mal ettiğimiz enerjinin önemli bir kısmını boşuna akan akarsu kaynaklarımızdan elde edebilme imkânımız vardır.

Yaptığımız çalışmalar sonucunda Trabzon il genelinde halen çalışır durumda 305 adet değirmenimiz varken; 200 civarında âtıl olarak bekleyen değirmenimizin de, tadilatlarla çalışabilecek durumda olduğunu tespit ettik

2010 yılı itibarıyla yaptığım araştırma, belgesel video çalışmalarımda bir zamanlar kırsal yaşamın en önemli yapıları olan değirmen evlerinin, ihmal ve bilinçsizlik nedeniyle her geçen gün biraz daha yok olduğuna tanık oldum. Âtıl olan değirmen evlerinin bir kısmının içi defineciler tarafından tahrip edilirken, bazılarının müştemilatı taşlarına varıncaya kadar farklı nedenlerle götürüldü. Bilindiği gibi su değirmenleri suya olan ihtiyacından genellikle dere yataklarında ya da kanal vasıtasıyla yakın bir konumda kurulan yapılardı. Arz ve talepsizliğin sonucunda sahipsiz kalınca, bölgemizin kontrolsüz mevsimlik sellere, göçmelere maruz kalarak, hızlı tahribata uğramış olan primitif fabrikalarımıza, çok geç olmadan mahalli idareler ve aydın kişiler olarak sahip çıkmamız gerekmektedir.

Endüstri devrimi öncesine ait olan ve su enerjisiyle çalışan bu değirmenlerin, coğrafi konum ve dik akan akarsu koşullarına en uygun kurulumda olan Norse tipi (türbinli) değirmenlerin sürdürülen bu model; orta çağ teknolojisinin kullanımdaki başarısıydı.

Romalılar daha sonraki imparatorlukta su gücü kullanımına değirmenlerle öncülük etmişlerdi. Norse tipi değirmenler günümüzde de fazla değişime uğramadan, primitif mimari tasarımıyla yüzyıllardır aynı yapısal formda çalışmaktadırlar.

Çarkın merkezindeki dikey mil hiçbir aktarım ve dişli müdahalesi olmadan, enerji kaybına uğramadan üst taşı çevirerek enerjisini doğrudan kullanmaktaydı.

Son yıllarda beldelerin mimari ihtiyaç ve değişimiyle değirmen patikalarının yol yapımı çalışmaları sırasında iş makineleri, yoluna çıkan her şeyi harcına katmasıyla çalışır durumdaki birçok değirmen de bu yıkımlardan nasibini aldı/almaktadır.

Neler Yapılabilir?

Avrupa ülkelerine ve şehirlere göç nedeniyle kırsalımızın boşalmasıyla, ekili alan olan tarlalar, bahçeler işlenmez hale gelmişti. Mısır ekili alanlar; yıl boyu emek gerektirmeyen, mevsimlik ürün alınan fındık bahçelerine dönüştürüldü. Bu ihmal ile mısır ekimi de bitme noktasına geldi. Buna etki eden değirmenleri çalıştıran kuşağın işsiz kalması ve yaşlanmasıyla peşten gelen jenerasyonun şehir hayatıyla kırsal-köy dokusuna yabancılaşması sonucunda, değirmen kültürü unutulmuştur.

Doğal fabrikalarımızı dizel veya elektrikli motor teknolojisine teslim etmeden, işletim maliyeti olmayan, yenilenebilir enerjiyle çalışırken, ihtiyaçları karşılayacak ek enerji üretebilecek yetenekte olan su değirmenlerine kültürel, sosyal, turistik yeni bir imaj kazandırmak için hala son fırsatımız var. Kültür varlığının dokusuna zarar vermeden onarılması, tahribata uğramış eserin restore edilmesi, değirmen kültürünü yaşatmak adına oldukça önemlidir.

Prosedür metni hazırlayıcıları gibi düşünürsek: Taşınabilir Kültür Varlıklarını Koruma ve onarım, sanat tarihi kavramı ve tarihsel ve disiplinler arası bağlamda yer alan kültürel miras çalışmalarını destekleyen, tarihi eserlerin konservasyonunu ve restorasyonunu ile zarar görmeden bir yerden bir başka konuma aktarılması mümkündür, deniliyor. Bu mümkün müdür? Her iyi şeyin sözde kaldığı zaman dilimindeyiz.

İmdi; pilot bir vadide *(diyelim ki Zağnos, Değirmendere, Yoroz vadisi...)* kurulacak değirmen kültür, çalıştay komplekslerinin sanat aktivitelerine ivme kazandırarak, kadim şehrimizde turizm adına yeni bir başlangıç modeli neden oluşturulmasın?

Yeni bir imaj, kadim kentin yeni bir yüzü ile bu turizm projesinde geleneksel yaşam standartlarını, doğal, çevresel ve tarihsel çekiciliği yaşatarak yerel kültürü yeniden yorumlayabiliriz. Şehrimizi bu kültürel etkinliklerle daha doğru anlatıp tanıtabiliriz. Değirmenleri öğüten bir şehir, çarkları dönen bir şehir, yaşayan, üreten, öğüten, yaşatan bir şehir, genç kuşakla geleneksel kültürümüzü buluşturan bir şehir hayal edelim, gerisi gelir.

Kırsal insanının emeklilik ve şehir hayatından kaçma sürecinde çiftine çubuğuna geriye dönüşleriyle yeniden hayat bulan köy hayatı sü-

recinde değirmenlerin varlığı tuz biber olup, merak ve ihtiyaç nedeniyle eski saltanatına kavuşmasa da gurme kültürüne, mısır tarımına gönüllü bir canlılık kazandıracaktır.

Değirmenin Kısa Tarihçesi

Tarıma dayalı ekonomilerde değirmenin önemi büyüktür. Tarımcılıkla, değirmen ve insan arasında doğrusal bir bağlantı vardır. İnsanlık tarihinde değirmenlerin ilk defa yel değirmeni olarak Çinliler tarafından MÖ: 2000'li yıllarda kullanıldığına inanılsa da bilimsel pratikte bize aktarılan bilgilerde MÖ:600'lerde Arap yarımadasında tarım yapabilmek amacıyla yel değirmenleri kullanılmıştır. Bu tarihten 500 yıl sonra bugünkü *Eski Roma, Yugoslavya ve Arnavutluk*'ta akarsuların kıyısında inşa edilen değirmenler kullanılmaya başlandı. Dikey çarklı bu ilk prototip değirmenlerin randımanlı dönebilmesi için debisi değişmeyen, hızlı akar su kaynaklarına ihtiyaç vardı.

Orta çağ İslam dünyasında su değirmenleri *Endülüs*'ten *Kuzey Afrika*'ya, oradan *Maveraünnehir*'e kadar geniş bir coğrafî yelpazede ziraî üretimin işletim sistemi olarak değirmenler kullanılmakta idi. Bu devinim bereket ve zenginlik getiriyordu.

Su ile çalışan değirmen çarkından bahseden en eski kaynak: *Bizantiyon'lu mühendis Filon*'un (*Pneumatica ve Parasceuastica* adlı) teknik tezleridir.

Britanyalı teknoloji tarihçisi *M.J.T. Lewis*'e göre, *Filon*'un bahsettiği su değirmenleri MÖ: 3. yüzyılla tarihlenmektedir. *Lewis,* yatay dönüşlü su değirmeninin ilk MÖ: 3. yüzyılın ilk yarısında *Bizantion*'daki *(İstanbul)* Yunan kolonileri tarafından yapıldığını, dikey dönüşlü (çarklı) su değirmenin ise MÖ: 240'lı yıllarda İskenderiye'de yapıldığını belirtmektedir.

Anadolu'da su değirmenlerinin varlığına dair ilk belge ise MÖ.71'de Niksar'a yakın *Kaberia'da Pontus kralı VI.Mithridates*'in sarayındaki su değirmenidir.[3] Yunan coğrafyacı *Strabon*, 'Coğrafya' kitabında Pontus kralı *VI.Mithridatis*'in Cabira'daki (Tokat) sarayının yakınlarında buğday değirmenlerinin olduğu notunu düşer.

Anadoluda Su (Âsiyâb) Değirmenleri

Osmanlı kaynaklarında akarsu yakınlarına kurulmuş su gücü ile çalışan değirmenler âsiyâb adıyla geçer. Genel olarak su enerjisinin

toplum beslenmesi ve ekonomisi üzerinde önemli bir etkisi vardı. Su değirmenleriyle birlikte sulama kanallarının da tarımı geliştirip, zenginleştirdiğini görmekteyiz.

Su değirmenlerini sınıflandırmanın en önemli yollarından biri çarkların dikey veya yatay, biri dişli mekanizmasından dikey bir su çarkı ile çalışırken, diğeri ise türbinli diye tabir ettiğimiz yatay bir su çarkı ile donatılmış olmasıydı.

Su değirmeninin ilk icadı, *Büyük İskender*'in fetihleri ve Hellenistik bilim ve teknolojinin yükselişi sonrasında *Doğu Akdeniz bölgesinde* gerçekleşmiştir. Sonraki Roma döneminde, su gücü kullanımı çeşitlendirilmiş ve farklı su değirmenleri türleri oluşturulmuştur. Bunlar, dikey su tekerleğinin yanı sıra yatay su tekerleğinin farklı çeşidini de içerir. Un öğütmede ana kullanımının yanı sıra, tahılın dövülmesinde de suyun gücünden yararlanılmıştır.

İmparatorluğun batı yarısındaki çok sayıda arkeolojik buluntu, Roma su değirmenleri hakkındaki bilgimizi büyük ölçüde geliştirmiştir. Veriler, tahıl öğütme değirmenleri imparatorluğun çoğu yerinde tespit edilmiştir.

Tekerleğin konumuna göre bunların olası bir sınıflandırması yapılabilir.

1. **Dikey çarklı değirmenler**
   Vitruvius çarklı değirmenler.
   Yerçekimi tekerleği veya kovalar.
   Yüzer değirmenler.
2. **Yatay çarklı değirmenler**
   Kanal değirmenleri.
   Kovalı değirmenler.
   Regolfos fabrikası.
   Gelgit değirmenleri.
   Türbinli değirmenler.

Dikey taşlı değirmenler, üretim ve verimlilik sağlayan önemli su akımlarına yerleştirildi. Bu tür değirmenin temel teknik sorunu, dikey tekerleğin yatay ekseni vasıtasıyla ilettiği kuvvetin yine yatay konumda çalışan öğütme taşlarına dönüştürülmedeki enerji kaybıydı. *Vitruvian* çarklı değirmen, tahıl öğütmede 200 kilo/saate kadar ula-

şabilen büyük bir üretim sağlama kapasitesi ile karakterize edilmişti.

İlk su değirmeni nasıl çalıştı: İlk bilinen MÖ 1.yüzyılla tarihlenen su çarkının ekseni, tahılın öğütüldüğü bir dişli ve bir değirmen taşına tutturulmasıydı. Hızı artıracak dişliler yoktu. Öğütücü taş su çarkı ile aynı hızda döndüğü için çok verimsizdi.

Su değirmeninin evrimi: Başlangıçta, ilk hidrolik değirmenlerde tekerlek suyun üzerinden paletlere akıtıldı. Suyun akışı kanatları iterek mil vasıtasıyla çarkı döndürdü. Ancak zamanla, suyun bıçakların üzerine yukarıdan şiddetli düşmesi durumunda çarkların daha randımanlı çalıştığını fark ettiler.

Başlangıçta tahıl öğütmek için kullanıldı, ancak zaman içinde suyun enerjiye dönüşen gücü ağır sanayide kullanılmaya başlandı.

Aynı zamanda bu döngü neticesinde: değirmenleri, tekstil, hızar fabrikası, ahşap işleme, metal dövme, kâğıt ve tekstil işletmeleri, çekiçli, gezici çekiçli, haddehaneler ve tel çekme değirmenleri gibi ve birçok metal ürünün işlenmesi sanayiinde kullanılmış olup hareket edip devinen her şeyin enerji/güç kaynağı olmuştu.

Dikey Çarklı Su Değirmenleri

Su değirmenleri, hidrolik güç kullanan bir değirmen türüdür. Su değirmeninde, öğütme, yalpalama veya çekiçleme gibi mekanik işlemleri yapmak için su çarkı kullanılmaktaydı.

Dikey çarklı su değirmenleri ilk model türüdür. Dişli mekanizması vasıtasıyla dikey bir su çarkı ile beslenir. Bu türler suyun değirmenin neresine çarptığına bağlı olarak belirlenir; altından ve değirmenin içinden geçen su ile çalışırlar.

Suyun çarka dökülme sistemiyle, türbinli değirmenlerde olduğu gibi suyun kanatlara çarptırılmasıyla, akan bir su kaynağından tekerleğin beslenerek döndürülmesi düzeneği ile çalışma çeşitliliği olan *(yandan çarklı)* değirmenler de kendi içinde farklılık göstermekteydi.

Deyrolle Seyahatnamesinde Değirmendere'den: *"Muğurcu'dan az ötede Mataracı denilen yerde, Değirmendere vadisi daralıyor, dere üzerinde birçok ahşap değirmenler görülüyordu. Pek iptidai olan bu değirmenlerde çok kaba bir un öğütülüyor."* Diye söz etmektedir.

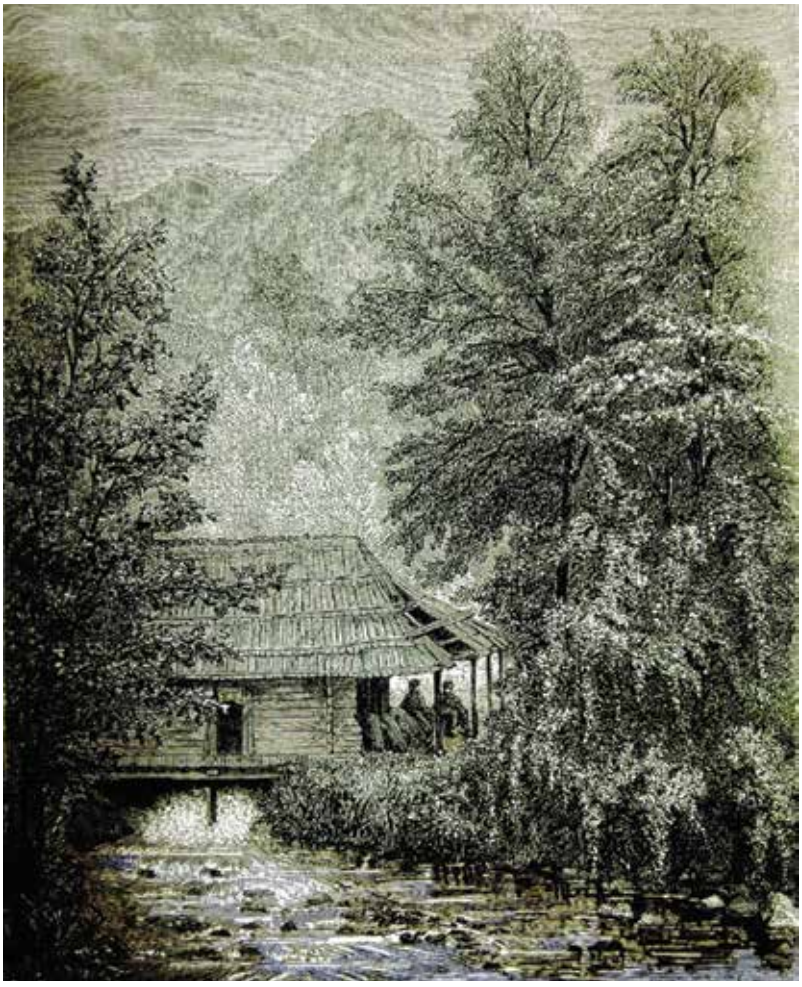

Theophile Deyrolle, “1869’da Trabzon’dan Erzuruma seyahat” Cevizlik değirmeni, Çığır Kitabevi, İstanbul, 1938

Theophile Deyrolle, 1869 Seyahatnamesinde Trabzon Değirmenleri

Osmanlılarda Su Değirmenleri

Su değirmenleri, Avrupa’da köleliğin gittikçe azalmaya başladığı yıllarda yaygınlaşmaya başladı. Buna göre Orta çağ döneminde yaygınlaştığı ifade edilebilir. Ne var ki, aynı dönemde su değirmenleri, sadece tahıl öğütmek zeytinyağı çıkartmakla kalmamış, Kâğıt, kumaş ve hatta demir üretiminde de kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti esnaf nizamnamesinde değirmencilere atfen çıkarılan kanun Âhi geleneğinin bir devamlılığı niteliğindedir. Emir ve öneriler tartışmaya açık değildir. Koşulsuz itaati öngörürken, tahılını değirmene öğütmeye getirenlerin hakları kesin olarak kanunlarla korunurdu.

16. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten Kanuni Sultan Süleyman'ın değirmen fermanında Âhilik öğretilerinin değirmen kanununun tam metniyle idamesini görüyoruz:

Kanun şerhi şöyledir:

> *"Ve değirmenciler dahi; kimsenin buğdayını, arpasını değiştirmeyeler ve değirmeni başıboş bırakmayalar ve yabana gitmeyeler. Taşlarını vakti geldikçe dişeyeler. 'Hak'larından artık tereke almayalar ve çalmayalar. Herkes nöbetle öğüde ve bir kişinin terekesini çıkarıp bir başkasınınkini koymayalar. Değirmende tavuk besleyip halkın ununa ve buğdayına zarar vermeyeler. Vakitlerini bilmek isterlerse ancak bir horoz besleyeler. Nizamnameye uymayıp eğer inat ederlerse, mahkemede haklarından geline."*

Su değirmenleri (Asiyâb), genellikle kasaba ve köylerde bulunmaktaydı. Su ile deveran etmesi sebebiyle su değirmenleri, genellikle düzenli olarak akan su güzergâhlarına ya da onlara yakın bölgelere kuruluyordu. Arşiv kaynaklarından olan özellikle 14 ve 16. yüzyıllarda her 30 yılda bir yenilenen, cedit ve köhne diye tanımlanan Tahrir Defterleri sayesinde Osmanlı Devleti`nin değişik bölgelerindeki su değirmenleri kayıt altına alınmıştı. Bu sayımlar sırasında her eyalet için ayrı ayrı değirmen sayıları, ne kadar süreyle kim tarafından işletildiği, su, yel, ya da kıraç (hayvan gücüyle çalışan) olup olmadığı belirtilmiştir. Kanunnameler de işleyiş kuralları vergilendirme usulleri ayrı ayrı vurgulanmıştır.

13. yüzyıldan itibaren büyük gelişmeler kaydeden su değirmenleri, 18. yüzyıl sonlarında çoğunluğu birden fazla çarklı (Taş) olmak üzere yüz binlerle ifade edilebilecek su değirmeni aktif haldeydi.

Çin literatüründe değirmen sisteminin çok eski çağlara dayandığından söz edilse de kaynağı gösterilen kesin bilgi yoktur. Aynı dönemlerde Çin'de su değirmenlerinin un öğütmek yerine metalürji de körükleri şişirmek amacıyla kullanıldığının birçok kaynakta vurgulanması da dikkate değerdir.

Değirmenlerin kuruluşu aşamasında değirmen inşası için öncelikle sahib-i arz yani *Timarlı Sipahi* izni olmalı daha sonra da devletin izni temin edilmeliydi. "*Kimsenin mülküne ve şahsına zarar verilmemesi koşuluyla izin verildiği kayıtlarda mevcuttur. Yine, iki değirmen sahibinin anlaşmazlığa düşmesi sonucu iki değirmen arasındaki mesafenin 600 Zira 15'dan az olmaması halinde izin verileceğine"* dair sadaretten yazılan belgeler mevcuttur.

Yine kayıtlarda, değirmenciler kendi aralarında kartel kuramayacaklarına dair Dâhiliye Nazırlığının sadarete tezkire yazdığını aynı kayıtlardan öğreniyoruz.

Su değirmenleri sadece endüstriyel yapılar değil aynı zamanda sosyal hayatın idâmesinde, devlete gerek vergi katkısı gerekse vakıf hizmetleri açısından da hayatî öneme haiz bir kurum hüviyeti kazanmıştı.

Değirmen ortaklıkları günümüz ifadesiyle hisse *(sehm)* şeklinde olmaktaydı. Bu sehm vukiyye, okka, gece gündüz, daha küçük hisseler için ise dirhem ifadeleriyle vurgulanmaktadır.

Şeriye Sicilleri genelde kaza merkezlerinde kadılar tarafından oluşturulduğu için sicil kayıtlarına konu olan hususlar şehir merkezlerini genelde kapsamaktaydı. 22 Ocak 1866 tarihli sicil kaydında *Vadi-i Meramda İleyhi* değirmeninde 3 taş 12 Vukiyye *(okka)* kabul edilip, 150 dirhem *(1 okka:400 dirhem)* hisseden bahsedilmektedir. Bezirhânenin; mağaza, örtme, havlu ve diğer müştemilat ile birlikte 175 Kuruş bedelle satıldığı kaydı düşer. Halbuki değirmenlerin pek sık el değiştirmemekle beraber, rayici 500-600 kuruş civarında satılmaktaydı. Bu fiyat aralıkları şunu gösteriyor ki; değirmen satışları belirli bir rayiç üzerinden olmaktan ziyade üretimdeki istikrarına, kaç göz, yani taş olduğuna, meskûn mahalle yakınlığına göre değişkenlik arz etmekteydi.

Mülkiyet hakkı olarak devlete ait olanı, vakıf malı olanı, çok ortaklı olanı gibi çeşitlilik göstermekteydi.

Değirmenlerin vergilendirilmesi Osmanlı maliyesi açısından önemli yekûn teşkil etmekteydi. Her değirmen "bab" yani işleyen değirmen taşı üzerinden vergilendirilmiştir. Ortalama işlediği her ay için 5 akçe vergi tahakkuk ettirilmiştir.[4]

Resm-i âsiyâb: Bu vergi sipahilere tımar olarak verilen köylerde bulunan değirmenlerde senelik olarak alınmaktaydı. Bu vergiye ait kayıtlar incelendiği zaman, değirmenlerden vergi taş sayısına göre alınırdı. 1 bab *(dönen taş)* değirmenden senelik alınan vergi 36 akçeydi. Tahıl öğüten değirmenlerden başka bölgede bir de kendir döğmek için *"tokmak değirmeni"* tabir edilen bir değirmen tipi de mevcuttu. Bu ikinci tip değirmenlerden de senelik 18 akçe alınmaktaydı. Osmanlı devletinde ahilik ve lonca sisteminde ekmek; nan-ı aziz *(değerli nimet)* kabul edilirdi. Devlet var olduğu sürece denetimlerde çok titiz davranmış ve denetimler sonucu ortaya çıkan usulsüzlüklere, yani *"halkın ekmeğiyle oynayanlara"* verilen cezaların idam hükmüne kadar gittiğini vesikalardan öğreniyoruz.

Aynı hassasiyeti fırıncılık yapan esnaf üzerinde göstermiş, kontrollerle çok sıkı denetimler yapılmaktaydı.

Değirmenler bölgemizde ırmak, nehir ya da derelerin yeterli suyu ve eğimi olan uygun arazilerde inşa edilirdi. Doğu Karadeniz yöresinde en küçük birim olan köylere varıncaya kadar çok sayıda su gücü ile çalışan türbinli değirmen vardı. Bugün, o yıllarda tutulan kayıtlar sayesinde, değirmencilik envanterleri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Osmanlıda tahıl öğütme işinde kullanılan su değirmenleri, özellikle bölgedeki arazilerin uygunluğu açısından mısır bitkisinin ekildiği en küçük beldelerde bile kurulmuştu. Değirmenler genelde değirmeni işleten değirmenci veya mülk sahibinin ya da sahiplerinin ismiyle anılıyordu: *Reisoğulu'nun değirmeni, Kırıkçi'nin değirmeni, Murmulya değirmeni gibi.*

Köylerde ve kırsalda yerleşim yerinin yakınında çarkı çevirebilecek debide akan bir su varsa o yere ihtiyaçtan dolayı suyun gücüne, beldenin nüfusuna, ekilen tahılın fazlalığına, arazinin uygunluğuna göre birden fazla taş sistemi olan değirmenler kurulabiliyordu. Genelde tek taşın yanı sıra; iki, üç, dört hatta altı taşlı örnek değirmenler bugün de hizmet vererek varlıklarını sürdürmektedirler.

Bir sicil defteri şerhinden anlaşılabileceği gibi: Su ile deveran etmesi sebebiyle her köy yakınında bulunmamaktaydı. Bireylerin beslenme ihtiyaçları sebebiyle çok ortaklı olarak inşa ettikleri vakidir. Bu ortaklıklar günümüz ifadesiyle hisse (sehm) şeklinde olmaktaydı bu sehm vukiyye, okka, gece gündüz, daha küçük hisseler için ise dirhem ifadeleriyle vurgulanmaktaydı. Taş, *(göz sayısı)* değirmenin büyüklüğünün göstergesiydi.

Vilayet Salnamelerinde Trabzon Su Değirmenleri

Salnamelerin bilgisine göre Hassaya ait değirmen sayısı sınırlı olmakla beraber, ülkede toplam 4800 civarında su değirmeni çalışıyordu. Değirmenlerin çoğunluğunun mülkiyeti şahıslara aitti veya köyün ortak işletmesiydi. Gayrimüslimlerin değirmen sayısı daha sınırlıydı.

Salnamelerde yıl yıl Trabzon'daki su değirmenleri envanterlerinde; değirmenlerin aidiyetini, taş sayısını, ödedikleri vergileri görmekteyiz. Bu da bize değirmenlerin ne kadar önemli olduklarının kanıtıdır.

Salnamelerde; Trabzon İpekyolu güzergâhının başladığı mevki olan *Değirmendere Vadisi*'nden söz edilirken: *"Yedincisi Değirmendere'dir ki*

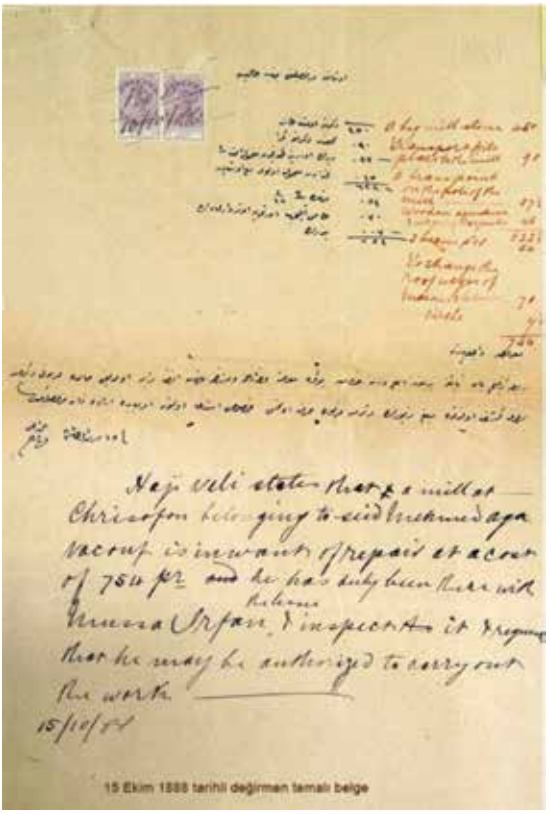

15 Ekim 1889 tarihli değirmen tamalı belge

15 Ekim 1889 tarihli değirmen devir-satış belgesi. Tosun Soyel, N., Ahunbay, Z., (2011) "Kuzey Kıbrıs"taki tarihi su değirmenlerinin koruma ve yeniden kullanım önerileri", İTÜ Dergisi/A Mimarlık, 10: 1, 105/115"

Cevizlik'te birleşen bir iki kolu da Zigana Dağı'yla ona muttasıl cibalin kar ve pınar sularından kabarıp Trabzon kasabasının bir çeyrek şarkında denize dökülür. Bu ırmağın suyundan, müteaddid değirmenlerle un fabrikalarını döndürdüğünden, mütemadiyen istifade olunur. Suyu kâbil-i şurb ise de Meryem Ana derelerinden gelen kısmı kadar leziz değildir" denmektedir.

Dipnotlar

1 Kur'an, 36/40.

2 Kur'an, 36/40.

3 Strabon, XII. 3. 10, C. 556, s. 42.

4 M.Akif Erdoğru, "Karaman Vilayeti Kanunnâmeleri", *Otam*, Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi- Sayı:4, Ankara 1993, s.484.42. Neticede 12 ay için aylık 5 akçeden 60 akçe 6 ay için ise aylık 5 akçeden 30 akçe vergi alınmaktaydı. Yine hububat öğütmeye gelenlerden kayıtlardan anladığımız kadarıyla Değirmenciler 30 kile de 1 kile değirmen hakkı almaktaydılar.

Kaynakça

ACAR, Türkan, "Duraklı Değirmeni", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:36, Aralık 2016, s. 280-294.

AÇIK, Turan, Şer'iye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları, Yüksek Lisans Tezi, , KTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2007.

AHUNBAY, Z., *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, YEM Yayınları, İstanbul 1996.

AKDEMİR, Hakan, *2032 No'lu Trabzon Şeriye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Tahlili*, OMÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2008.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

AKTAŞ, Hasan, Çağdaş Türk Şiirinde Sosyal Hayat, Yort Savul Yayınları, Edirne 2020.

ALASYA, H.F., *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ın Belli başlı Antikiteleri*, Lefkoşa 1939.

AYGÜN, Necmettin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 5/17, 2008, s. 75-111.

AYNURAL, Salih, İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

BAL, Mehmet Akif, *Kronolojik Trabzon Tarihi - Kuruluşundan Günümüze Gün Gün Trabzon*, İstanbul 2013.

BAL, Mehmet Akif, *Trabzon Hatıraları*, İstanbul 2009.

BASALLA, G., *Teknolojinin Evrimi*, Tübitak Yayınları, Ankara 1998.

BAŞARIR, Özlem, "Diyarbakır Eyaleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukataalar Özelinde Üretim ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1, 2014, s. 127-166.

BAY, Abdullah, *Trabzon Eyaleti'nde Mütegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007.

BEKTAŞ, S., "Pınarları Yanlış Sondaj Kuruttu", *Star Kıbrıs Gazetesi*, 29.05.2007.

BEYOĞLU, Süleyman, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon Belediyesi Yayınları s. 480-481, Trabzon 1998.

BİR, A. ve Kayral, M., 2003. "Dikey Milli Türbin Tipi Su Değirmenleri Mahmut Şevket Paşa Su Değirmeni Örneği", *1. Türk Dili ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, 15-17 Kasım 2001, İstanbul 2003, s. 61.

BİR, Atilla, *Anadolu'nun Değirmenleri*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2012.

BİR, Atilla ve Kayral, Mahmut, "Osmanlı Döneminde Anadolu'da Kullanıldığı Bilinen Alttan Çevirmeli Su değirmenleri ve Su Kaldırma Düzenleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 1998, s. 173-185.

BİRİCİ, Sevim, Klasik Türk Edebiyatında Âsiyâ, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı:1 Elazığ 2007, s. 97-113.

BİRİNCİ, Hasan, Söyleşi Notları, Trabzon 2013.

BOSTAN, Hanefi, *XV.-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK Yayınları, İstanbul 2002.

BULUT, İhsan, *Genel Tarım Bilgileri ve Tarımın Coğrafi Esasları*. Ankara 2006.

BULUT, Sabri, Söyleşi Notları, Maçka 2013.

CANATAR, Mehmet, "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayi ve Boyahaneler", *Osmanlı Arştırmaları*, S. XVIII, İstanbul 1998, s. 89-105.

CEYLAN, S., *Taşlar Döndükçe Çaycuma Köyleri ve Su Değirmenleri*, Hel Yayınevi, İstanbul 2014.

CİPOLLA, Carlo M., *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1992.

CHİERİCİ, P., *Patrimoine industriel et tourisme culturel*, l'itinéraire Piétmontais, 1999.

CHİLDE, V.G., *Rotary Motion, A History of Technology*, Vol.1, The Clarendon 1975.

CİHAN, Hasan, Söyleşi Notları, Trabzon 2013.

CİRAVOĞLU, Öner, "Bir Kentin Belleği", *Bir Tutkudur Trabzon*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997 s. 6-7.

COSSONS, N., *The BP Book of Industrial Archaelogy*, Londra 1993.

CURWEN, E. C., "The problem of early water-mills", *Antiquity*, Vol. 18, S. 71, 1944, s. 130-146.

ÇADIRCI, Musa, "19.YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988, Samsun 1990, s. 15-23.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* Ankara 1991.

ÇAGATAY, Neşet, *Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1947.

ÇAKIR, Coşkun, "Tanzimat Döneminde Ticaret Alanında Yapılan Kurumsal Düzenlemeler: Meclisler", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 43/44, 2000, s. 363- 379.

ÇAROK Gülferah Örs Çorapçıoğlu- Demet Ulusoy Binan, *Su Değirmenlerine Yönelik Belgeleme ve Koruma Yöntemi*, 2017.

DANIŞMAN, G., "A Survey of Turbine-Type Water Mills in the Bolu Region of the Central Anatolian Plateau", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Dergisi*, Sayı: 1, Cilt 3, Bahar, 1977.

DEMİR, Necati, "Ordu ve Yöresinde Su Değirmenleri", *Kültür ve Sanat*, S. 33, Ankara 1997, s. 45-49.

DEMİR, Necati, "Su Değirmenlerinin Müzelenmesi", *Türkiye'de Halkbilimi Müzeciliği ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2003, s. 148-163.

DEMİR, Necati, "Ordu Yöresinde Su Değirmenleri ile İlgili Terimler" *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 28-46.

DEMİR, Necati, "Değirmen Kelimesi üzerine", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 209-213.

DEMİRTAŞ, Mehmet, *Osmanlı'da Fırıncılık*, Kitap Yayınları, İstanbul 2008.

DİNÇ, Mustafa, Söyleşi Notları, Trabzon 2013.

EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

EMİROĞLU, Kudret, *Trabzon Maçka Etimoloji Sözlüğü*, Ankara 1989

EMİROĞLU, Kudret, *Trabzon Vilayeti Salnameleri*, Trabzon Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

ERBAŞ, Ali, "Muhtelif Dinlerde Su Motifi", *Ekev Akademi Dergisi*, 2004, s. 241-258.

EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 10. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1988.

EYUBOĞLU, Bedri Rahmi, *Beşi Birden ve Dol Karabakır Dol (Bütün Şiirleri)*, Bilgi Yayınevi, 1985.

EYÜBOĞLU, İsmet Zeki, *Türk dilinin etimoloji sözlüğü,* Sosyal Yayınlar, 1991.

EZGEÇ, P., *Kasımpaşa Un Fabrikası Restorasyon Projesi*, İstancul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri, 1998.

GABAİN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara 1995.

GARDİNER, M. ve A.Mc.Quitty, *A water-mill in Wadi el Arab*, North Jordan 1987.

GEDİKOĞLU, Haydar, *Trabzon Folkloru*, Trabzon Valiliği Yayınları, 2016.

GENÇ, Serdar, "II. Mahmud Dönemi'nde Canik Sancağı'nda Esnaf ve Dükkanlar", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Ed: Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s. 83-99.

GİMPEL, J., *Ortaçağ'da Endüstri Devrimi*, Tübitak Yayınları, Ankara 1996.

GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Ankara Kalite Matbaası, Ankara 1975.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip. "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI/102, 1962, s. 293-337.

GÜNAY, Durmuş, "Sanayi ve Sanayi Tarihi", *Mimar ve Mühendis Dergisi*, S. 31, İstanbul 2002, s. 8-14.

HAMZAOĞLU, Yasemin, *Trabzon Vilayetinde Değirmenlerin Üretime Katkısı, (1800-1907)*, Libra Yayıncılık, 2020.

HAYLİ, Selçuk, "Rüzgar Enerjisinin Önemi, Dünya'da ve Türkiye'deki Durumu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 11/1, 2001, s. 1-26.

HAYRİ, Abdülvahap, İktisati Trabzon, Melek Öksüz (der.), Serander Yayınları, Trabzon 2008.

http://www.beypazari-bld.gov.tr/beypazari_tarihi.htm.

http://www.edebiyatogretmeni.net/a_f.htm.

http://www.hekimoglu.com.tr/turk/tuk_un_tarih.htm.

http://www.karakterim.com/Bedava_atasozleri-3_1059.html.

http://www.kenthaber.com/Arsiv/Haberler/2005/Eylul/23/Haber_87614.aspx.

https://ozhanozturk.com/

https://tr.wikipedia.org/wiki/De%C4%9Firmen_%C4%Boyesi

https://www.arkeotekno.com/pg_

https://www.youtube.com/watch?v=ZlgHnVuHsoc

JEAN Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, Tübitak Yayınları, Ankara 2004.

KARABULUT, Mustafa, *Söyleşi Notları*, Torul 2013.

KARAHAN, Recai, "Van Bölgesinde Bulunan Su Değirmenlerinin Etnografik Açıdan İncelenmesi", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*, Van, 160-176.

KARAHASAN, Hakkı, *Duygu Dolu Gönül Sesimiz Türkülerimiz*, Alkım Yayınları, İstanbul 2004.

KARPUZ, Haşim, *Söyleşi Notları*, Trabzon 2013.

KEVİN Greene, "Technological Innovation and Economic Progress in the Ancient World: M.I. Finley Re-Considered", *The Economic History Review*, New Series, Vol. 53, No: 1, 2000, s. 29-59.

KOÇ, Ümit, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 149, İstanbul 2004, s.181-190.

KOÇ, Yunus, "Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü Tarh Birimleri Sorunu: Bursa Müdü Örneği", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000, s. 541-546.

KODAMAN, Bayram, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Karadeniz.Bildirileri, 1990, s. 92-97.

KONUKÇU, Enver, *Ardahan Tarihi*, Ankara 1999.

KSENOPHON, *Anabasis*, Çev. Hayrullah Örs, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Kur'an-ı Kerim.

KUZUCU, Kemalettin, "Osmanlı Ekonomisinde Karadeniz Bölgesi'nde Mısır Tarımı ve Islah Çalışmaları", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, (25-26 Mayıs 2005)*, 2. Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, s.769-783.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri II*, 1988, s. 97-131.

LYNCH, Harry Finnis Blosse, *Armenia, Travels and Studies*, 1. Longsman Green and Co., London 1901.

M. J. T. Lewis, *Millstone and Hammer: the origins of water power*, University of Hull Press, 1997.

MAHMUT, Enver, *Dobruca Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

MAŞALI, D., *Boyabat'ın geleneksel mimarisinde endüstri yapıları: Değirmenler*, 2006.

Meydan Larousse, "Değirmen", C. 3, Meydan Yayınları, İstanbul 1960.

MİRZAOĞLU F. Gülay, "Türk Halk Türkülerinde Değirmen Motifi ve Değirmenci Türküleri", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 62, 2012, s. 159-182.

MÜEZZİNOĞLU, Ersin, "Doktor Abdullah Cevdet'in Samsun, Giresun, Ordu ve Trabzon Seyahat Notları", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, s. 1843-1857.

NEMLİOĞLU Koca, Yasemin, "19. Yüzyılda Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Karadeniz Limanları Özel Sayı, 2015.

ÖGEL, B, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1988.

ÖZBEK, Mehmet, *Folklor ve Türkülerimiz*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

ÖZCAN, Ruhi, "Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri Âsiyâb", *OTAM*, S. 40, 2016, s. 195-203.

ÖZDAMAR, Aydoğan, "Dünya ve Türkiye›de Rüzgar Enerjisinden Yararlanılması Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 6/2-3, 2000, s. 133-145.

ÖZDEMİR, Yaşar Bedri, Zamanı Öğüten Taşlar, TRT-2 Belgesel, 2003.

ÖZDEMİR, Yaşar Bedri, *Trabzon Şehrengizi*, Mor Taka Kitaplığı, Trabzon 2015.

ÖZDEMİR, Yaşar Bedri, Zamanı Öğüten Taşlar, TRT-2 Belgesel, 2012.

ÖZEL, Sabahattin, *Millî Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991.

ÖZGENER, Önder, "Türkiye›de ve Dünya›da Rüzgar Enerjisinin Kullanımı", *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 4/3, 2002, s.159-173.

ÖZMEN, M., *Hatay-Erzin'de ve Anadolu'da Değirmen ve Değirmencilikle İlgili Kelimeler*, Erdem Yayınları, 1989, s. 463-502.

ÖZTELLİ, Cahit, *Evlerinin Önü Halk Türküleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1972.

ÖZTÜRK, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

PAMUK, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

R. Karahan, "Van Bölgesinde Bulunan Su Değirmenlerinin Etnografik Açıdan İncelenmesi", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*, Van 1996, s. 8-160.

RAMBER, Lui, *Gizli Notlar*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1974.

SABAHATTİN Ali, *Değirmen-Bütün Yapıtları Öykü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

SELCİK, Gökhan, *Trabzon Gazetesi'ne Göre Trabzon Vilayeti (1906-1907)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2002.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara 2009, s. 53-69.

SHEPHERD, Dennis, "Historical Development of the Windmill", *Nasa Contractor Report 4337*, 1990.

SOLAK, İbrahim, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Ankara 2004.

Son Değirmenler, Belgesel, TRT Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Anadolu Kültürü Arşiv Serisi:50, 2008.

ŞAHİN, Mustafa, "Ortaçağ'da Değirmencilik", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2014, s.87-108.

ŞAHİNER, Ayşegül, *1964/150 No'lu Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri'nin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007.

ŞAŞMAZ, Musa, İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları (1830-1914), TTK Yayınları, Ankara 2014.

Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayını, C. 8, Ankara 1993.

TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.

TOSUN, Soyel, N., Ahunbay, Z., "Kuzey Kıbrıs'taki tarihi su değirmenlerinin koruma ve yeniden kullanım önerileri", İTÜ Dergisi / A Mimarlık, 10: 1, 2011, s. 105/115.

TUĞRUL, Mehmet, Örencik ve Ahi Köylerinin Türküleri, 1945.

TURHAN, Murat, *Söyleşi Notları*, 2013.

TÜRKER, Seher Keçe/Çoban Terimleri Sözlüğü, Akıl Fikir Yayınları, 2022.

UYSAL, Sermet Sami, *Değirmenimden Mektuplar*, Bilge Yayınevi, İstanbul 2007.

UZUN, Musa, *1924/110 No'lu Trabzon Şer'iyye Sicil Defteri'nin Transkripsiyonu ve Tahlili,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007.

ÜLGEN, Pınar, *Orta Çağ'ın Fabrikaları Olan Değirmenlerin Doğu–Batı Ekseninde Değerlendirilmesi*, 2019.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989.

VARTANLI, Sefa- Emekliler, Yavuz, "Ankara Koşullarındaki Hibrit Mısır Çeşitlerinin Verim ve Kalite Özelliklerinin belirlenmesi", *Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 13/3, Ankara 2007, s. 195-202.

www.trabzonrehberi.net/trabzon.asp (11 Şubat 2009).

YILMAZÇELİK, İbrahim, *1951/137 Numaralı (1810-1811 M. Tarihli) Trabzon Şer'iyye Sicili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2013.

YÖRÜK, Doğan, "XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler", *Turkish Studies*, 9/1, 2014, s. 637-655.

YUMAK, Osman, *Söyleşi Notları*, 2013.

X. BÖLÜM

SANAT ve MİMARİNİN ŞEHRE DOKUNUŞLARI

Değerler Eğitimi ve Kesişme: İyi ki Varsın Eren Sinema Filmi

Fevziye ALSAÇ
Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Gönül ALSAÇ
Tarih Öğretmeni, Milli Eğitim Bakanlığı

Giriş

Değerler, kişinin/toplumun önemsediği insanî, ahlâkî ve evrensel kazanımlardır. Değerler kazanımı, hedef davranışlarla bireyleri değiştirme ve geliştirme amacını taşır. Değerler eğitimi, birçok toplumun eğitim hedefleri içinde yer alan bir konudur. Millet olma ülküsünde tanılanmış kimlik kazanma süreci olan değerler eğitimi, aynı zamanda ahlâkî ve evrensel olma özelliğine de sahiptir. Sinema, görsel işitsel bir iletişim aracı olarak kalıcı bir hafıza sunar. Sinemada, zamanın anılara/yaşanmışlıklara anda değer kazandırdığı tematik kurgu görsellikle ebedileşir. Kesişme: İyi ki Varsın Eren sinema filminde Türk kültürünün millî ve manevî değerlerinin kutsalı olan vatan sevgisi ve şehitlik olgusu merkezinde Türk insanının karakterini oluşturan değerler işlenmiştir. Filmde, Türk milletinin hafızasına kahramanlıklarıyla kazınan şehit Eren Bülbül ve Astsubay Ferhat Gedik'in yaşam öyküleri üzerinden ortak değerlerimiz sunulmuştur. Sinema filmi, Eren'in ve Ferhat Gedik'in idealize edildiği Türk gençliğini ve Türk askerini millî kimliği inşa eden değerlerle sunar. Sinema filminde şehit Eren Bülbül ve Astsubay Ferhat Gedik'in hayatları vatan aşkı kesişmesinde işlenir. Çalışmada değerler, Türk kültüründe şehitlik fenomeni ve Kesişme: İyi ki Varsın Eren sinema filmindeki değerler, millî kimlik kodlarıyla incelenecektir.

Sinema ve Kültür Aktarımı

Sinema, güzel sanatların bir dalı olarak izleyiciye göstermeye uygun olan filmleri gerçekleştirme ve yaratma sanatıdır. Sinema, öyküyü yaratma ve değiştirme gücüyle kitlesel etki yaratır. İnsanın sanatsal faaliyetlerini düşünce ve duygu bağlamıyla değerli kılan sinema, estetik bir ifade ve sunuş biçimidir. Sinema, anın değer kazanması ve hatıraların anda kalma işleviyle insan üzerinde duygu ve düşünce bağlamıyla izlenimler bırakır. Geniş kitlelere ulaşma açısından ve duygu üretimi bağlamında diğer sanat dallarından daha işlevsel bir role sahip olan sinema, iletiyi anın/yaşanmışlığın değerli kılınması bağlamıyla güçlendirir.

> "Sanat alanındaysa kitlelere ulaşma potansiyeli daha fazla olan sinemanın duygu üretimini gerçekleştirmede ve fiziki dünyanın etkilerini aşmada diğer sanat dallarına kıyasla avantajlı olduğunu söyleyebiliriz."[1]

Sinema, estetik ve duygulanım üzerine inşa edilmiş bir sanat dalıdır. Duygulanma olgusu, düşünceyle yakın bir ilişki içindedir. Duygulanım, eylemin/düşüncenin dinamik bir güç halini almasıdır. Duygulanım, insandaki duygu durumunun görünür değişimidir. Film senaryoları/öyküleri, hayalleme ve yaratım ilgisiyle estetik bir değer taşır. Estetik duygu, duyumlanım ve hissedişle ilgili insan davranışlarının bilgisi anlamına gelir. Sinema, ontolojik olarak varoluşunu estetik bir biçemden alır. Estetik, etkileme ve etkilenme üzerinedir; estetik ifade, güçlü bir söyleme sahiptir. Sanatsal faaliyetlerden birisi olan sinema, insanoğlunun aşkın hayaller yetisi olarak yeniden yaratımıyla ortaya çıkar. İnsan hayal kurma, haz duyma, estetik yaratım vb. açısından bir varlık alanına sahiptir. Sinema aracılığıyla insanın ruh dünyasının derinlerine terapötik bir işlem yapılır.

Sinema metinlerarasılık ilgisiyle tarih, edebiyat, sosyoloji, felsefe vb. alanlarla yakından ilişkilidir. Tarihten veya edebî eserlerden seçilerek senaryolaştırılmış birçok yapım, üzerinden geçen uzun zamana karşın etki ve duygu oluşturma konusunda işlevsel bir role sahiptir. Tarih, sinema için kaynak ve içerik yaratma/üretme işlevine sahiptir. Romanlardan sinemaya aktarılan birçok hikâye, beyaz perdeyle ölümsüz bir hale gelir. Tarihteki olay, kişi ve durumların aktarıldığı sinema filmleri, anın söylemleriyle ve duygularıyla sonsuzlaşmasını sağlar. Sinemada kurgu/söylem, seçilen öykünün görsel ifadesidir.

Sinemayla seçilen biyografik öykü, bir dönüt ve bağlama kavuşur. Biyografik öykülerin aktarımı zamanın geriye; anılara yönelik olaraksa ileriye akmasıyla önemli bir içerik taşır. Sinemada seçilen zaman geriye dönüştür; sinema aynı zamanda anıların korunmasıyla ileriye/geleceğe doğru bir uzam sağlar. Geçmiş, anılarla bugünde kodlanır ve anılar, geleceğe aynı etkiyle akar. Sinema, anlatılan/seçilen anın yenilenmesi, geri getirilmesi, çağrışımlarla kalıcı kılınmasıdır. Sinema öyküsüyle zaman, bir oluş halinde edilgenleşir; sinemada zaman bir durumdur.

> "Zaman ne tarihtir ne de bir gelişme, bir 'durumdur' ve geri getirilemez. ...Geçmiş, yaşadığımız zamandan daha dayanıklı ve daha süreklidir. Şimdiki zaman parmaklarımızdan akıp gitse de, asıl ağırlığına anılarımızda kavuşur."[2]

Sinema, zamanı bir durum olarak şimdiye taşır ve anılarla/yaşanmışlıklarla zamanı değerli kılar. Bellekte korunan anılar, geçmişi şimdide geleceğe taşır. Sinema ve sinema senaryolarının bilgiyi/kültürü geleceğe aktarma işlevi vardır. Sinemayla geçip giden zaman bir değere ve anlama kavuşur. Sinemayla şimdiki zamanda geçip giden anın geçici olmayan gerçekliğine ulaşılır. Sinema, yitirilen zamanın anda/şimdide geri getirilmesini sağlar. Değer verilen her şey, zaman ve sinema üzerinden korunur.

> "Tarkovski'ye göre, çağımızda sinemayı bu kadar büyülü ve çekici kılan şey, insanların 'yitirdikleri zamanı' sinemada bulma ihtimalidir. Seyircinin peşine düşüp aradığı şey sadece 'geçmişte kalan' zaman değil, boşa geçip giden, 'kaybettiği' bir zamandır da. O, aldığı bir sinema biletiyle aslında anılarının eksiklerini kapatmaya çalışır ve çoktan yitirdiği bir cennetin peşine düşer. Bu sayede, huzursuzluk ve iletişimsizlikle sıvanmış hayatının manevi boşluklarını da doldurmaya çalışır. Sinema, insanların deneyimlerini, başka hiçbir sanat türünün başaramayacağı kadar zenginleştirip derinleştirdiği için önemli ve kıymetlidir."[3]

Sinema kaybedilen/yitik zamanın şimdide geri getirilmesidir. Yitirilen zaman, içinde barındırdığı değerlerle kişiye özlemini duyduğu anlara/zamanlara bir geri dönüş sağlar. Anın kıymeti sinemanın sunduğu sınırsız zamanla bütünleşir. Sinemayla geçmiş biçemsel bir taklitle yenilenir. Tarihin bugünde geleceğe aktarımını sağlayan

sinema, öykü zamanını anın/yaşanmışlığın değerini korur. Sinema anın/zamanın görsel hafızayla sağladığı çağrışım ve hatırlatma gücüne sahiptir.

Kültür, toplumların kendini tanımladığı ortak kimliktir. Sinema, hedeflenen iletiyi popüler kültür halinde inşa eder. Popüler kültür, egemen olan ideoloji/düşünce anlamındadır. Sinema, insana kültürel bağlamda yeni kapılar açar; estetikle popüler kültürü inşa eden bir içerik ve mesaja dayanır. Mesajlar, popüler kültürü inşa eden bir senaryoyla etkili bir iletişim sağlar. Popüler kültürün etkilediği bir alan olarak tarih ve sinema etkileşim içindedir.

> "Sinema bir sanat dalı olarak insanlığın tarihsel geçmişini konu alabilmektedir. Tarihin sinemanın konusu olması, toplumların kültürünü de sinemanın çalışma alanına dahil etmiştir. Bu anlamda sinema ve kültürün bir arada incelenmesi toplumsal tarih anlamında yapılan çalışmalar için önemli referanslar ortaya koymaktadır. Sinema, kültürel değerlerin bir bölümünün hafızada canlanmasını sağlayarak gün yüzüne çıkarmaktadır. Aynı zamanda yeni birtakım değerlerin de ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktadır. Sinema bu haliyle popüler kültürün oluşturulmasında ve değerlerin tekrar popülerleşmesinde rol sahibidir. Kitle İletişim araçlarının yaygınlaşmasının popüler kültürün üretilip yayılması açısından yeni ortamların doğuşunun da önünü açtığı tartışılmaktadır. Sinema içinde geliştiği toplumu ilgilendiren ve dönemin başlıca siyasal, ekonomik ve ideolojik kuvvetlerinin şekil vermiş olduğu meselelerin anlık bir portresi olarak nitelendirilebilir. Görsellik üzerine kurulmuş olan günümüz dünyasında insanın hemen her tür algısının etkilendiği gibi tarih algısı da görsel mesajlardan etkilenmektedir."[4]

Sinema, zamanın ve mekânın içindeki özne olan insanı ve temaları hafızada ölümsüzleştirmesiyle bir değerler alanına sahiptir. Kendine özgü kültürel bir dokusu olan sinema, sosyal bellek özelliğine sahiptir. Sinema estetik bir değer verme ve hedeflenen kitle üzerinde değerleri inşa etme gücüne sahiptir. Değerler, millete ait ortak belleğin ürettiği karakter ve özelliklerle kültürel süreçlerdir. Değerler, sinema aracılığıyla popüler kültür halinde korunur. "Kesişme: İyi ki Varsın Eren" sinema filminde toplumun hedef kitle olduğu bir evrenle değerler korunur. Değerler aktarımında sinema aracılığıyla insan, toplum ve

ülkü odaklı bir çerçeve çizilir. Sinemanın etki mekanizması anlatım ve gösterim tekniklerinden daha etkilidir. Dramatizasyon ve gösterme yöntemleri duygu ve düşüncelerin aktarılmasında kalıcılık sağlar. "Kesişme: İyi ki Varsın Eren" sinema filmi Türk toplumunun değerleri üzerine inşa edilmiş gerçek bir hikâye/senaryodur. Türk milleti yüksek bir şuurla vatanına, kutsal değerlerine bağlıdır. Filmin senaryosu asker/millet bilincinin temsilcisi bir toplum, henüz on beş yaşındaki bir kahramanın ve vatan aşkıyla asker olmuş bir subayın iyilik üzerine kesişen hayat öyküsünü içerir. Bu film şehit Eren Bülbül'ün ve jandarma astsubay kıdemli başçavuş Ferhat Gedik'in kahramanlıklarını ve sahip oldukları asil karakterlerini sinemanın anıları saklama, koruma ve kalıcı kılma işleviyle geleceğe aktarır.

Değerler Eğitimi ve Şehitlik Fenomeni

Değer, bir şeye/olguya vb. dair önem ve gereklilik bağlamıyla ele alınan ölçüttür. Değer, anlam yükleyerek nesne ve olaylara karşı duyarlılık geliştirmedir. Soyut ya da somut ölçüt ve özellikler bütünüyle ele alınan nesnenin/olayın önemini belirtmeye yönelik bir kazanım olan değer, olaya veya nesneye karşı farkındalık yaratma ve olayı/nesneyi bu bağlamda yeniden değerlendirmedir.

> "Değerler, insanın hayata dair karar vermesinde, gelişen olaylar karşısında yorum yapmasında, çevresinde kendini etkileyen durumlar hakkında hüküm vermesinde ona yol gösteren, dayanak sağlayan inanış unsurlarıdır."[5]

Kişinin/toplumun belli ölçütlerle inanışa dönüştürdüğü, yaptırım gücü bulunan sistematik ve aşamalı davranış edinimi olan değerler; ilke ve inanç bağlamında kişilere/topluma yol gösterici bir işleve sahiptir. Bilişsel alanla ilişkili inanç, inanış ve kabullerimizin yaşamımızı yönlendirmesi olan değer verme; nesne, olay ve durumlara karşı bilinç ve duygu geliştirme durumudur.

> "Değerler duyuşsal alan içerisinde yer alan düşünce ve eylemlerimizi etkileyen, onlara yön veren zihinsel olgulardır. Toplumsal değişim değerlerin yeniden ele alınmasını ve değer öğretiminin önem kazanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Her davranışın temelinde değer ya da değerler vardır."[6]

Davranışlara bir ölçüt getiren değerler, inanış unsurları olma bağlamıyla zihinsel süreçlerdir. İnsan/toplum tarafından benimsenen bu inanışlar, değer yargısına dönüşür ve toplumsal yaşamı düzenleyen süreçler halinde gelenekselleşir. İnsanda/toplumda değişim ve gelişime yönelik kazanımlar olan değerler, uzun bir süreç içinde kabul görmüş ölçütlerdir.

> "İnsan, günlük hayatında çevresindeki nesnelere ve olaylara farklı tepkiler gösterir. Bunun sebebi, o nesne veya olayın sahip olduğu özelliklerdir. İnsan, çevresindeki nesnelere ve olaylara sahip oldukları özelliklerine göre birtakım anlamlar yükler ve onları yüklediği anlamlarına göre değerlendirir."[7]

Değerler, bir toplumun kültür kodlarıyla inşa edilen karakter yapısıdır. Soyut kavramlar olan değerler, kişinin/toplumun yaşamıyla organikleşir ve tanınır hale gelirler. Sosyal hayatla işlevsellik kazanan değerler, yaşam boyu süren bir öğrenme modeline dönüşür. Sosyal bir olgu olarak önem kazanan değerler; birey, grup, hedef ve sosyo-kültürel bağlamda olay, durum ve nesnelere verilen önem üzerinedir.

> "Literatürde değerlerin farklı şekillerde sınıflandırıldığı görülür. Değerleri bireysel değerler ve iş değerleri, amaç ve araç değerler, milli ve manevi değerler, ulusal ve evrensel değerler gibi farklı şekillerde sınıflandıranlar olmuştur."[8]

Değerler, kişinin veya toplumların hayat felsefesindeki önem derecesine göre anlam kazanır. Toplumsal ve insanî değerler, insan yaşamının en önemli yanını oluşturur. İş ve amaç değerleri kişinin kendisiyle ve geleceğiyle ilgili hedefleri ve sahip olduğu bilinçtir. Millî ve manevî değerler aitlik ve birlik duygularının kazanımıyla bilinçli nesiller yetiştirmenin eğitimsel amaçları içindedir. Değerlerin kazanımı ve sürdürülmesi değerlerin uygulayıcısı olan insanın çevreyle ve toplumla olan ilişkisiyle bağlantılıdır. Değerler geleneksel, toplumsal, ahlâkî, dini değerler, örf ve âdetler, millî değerler, evrensel değerler şeklinde belirtilirken zamanla sosyal hayatın düzenleyici ilkesi olarak millî ve manevî değerler şeklinde bir bütünlük anlamı kazanır.

> "Değerler, uzun zaman sonucunda içinde oluştuğu toplumun büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiş; bireylerin istek, amaç ve ihtiyaçlarının oluşmasında başrol oynamış ölçütlerdir. Değerler, topluma anlam kazandıran ve önem verdiren ölçülerdir ve insan-

> lar her zaman yaşamlarını bu değerlere göre şekillendirilmiş ilişkiler içinde sürdürürler. Bu ilişkiler inanç, değer, temayül, kural ve genel olarak iktisadi ve ahlaki ilişkilerdir. Toplumda çoğunluk tarafından yaşanmaya başlayan değerler, zamanla bireylerin mutluluğunu sağlayan özellik taşıdığı için geleneksel, toplumsal, ahlaki, dini değerler, örf ve âdetler ile millî değerler, evrensel değerler birbiri ile iç içe geçerek bütünleşmiş ve toplumumuzda zaman içinde 'millî ve manevi değerler' olarak kullanılmaya başlamıştır."[9]

Değerler; toplumun yaşam felsefesinden, tarihsel süreçlerinden, inanışlarından, millî kimlik kodlarından ve kültürel belleğinden beslenir. Topluma ait millî ve manevî ilke ve ölçütler olmaları bakımından bir yaşam tarzına dönüşen değerler, kültürel bellek mekânlarını oluşturan temeli belirleme açısından da önem kazanırlar. Değerler kazanımı kişisel, sosyal ve kültürel gelişimi destekleyen millî, manevî, tarihî değerlere önem verilmesini sağlayan millî duygu ve düşünceleri güçlendiren kazanımlardır. Tarih ve kültür, birbirlerini etkileyen ortak disiplinlerdir. Tarih eğitimi, değerlerin aktarımında önemli bir araçtır.

> "Kültürel kimliğin kazanılmasında tarih eğitiminin rolü büyüktür. Kültürel kimlik, insanın içinde yaşadığı sosyal grubu, onun değer yargılarını ve yaşayış tarzını gönüllü olarak benimseyerek sahip olduğu kimliktir."[10]

Toplumsal değerler ve ortak geçmiş, millî kimliği oluşturan kültür kodlarıdır. Atalardan aktarılan tecrübelerle kolektif bilinçte kayıtlı olan değerler, toplumu millî kimlik kodlarıyla inşa eder. Tarih bilinci toplumsal yaşamın temel yapısını oluşturan millî, manevî, sosyal, ahlâkî ve kültürel değerlerin benimsenmesidir; bu bağlamda tarihe duyarlılık bir milletin değerlerinin sürdürülmesi ve gelenek halinde yaşanmasını sağlar. Değerlerin kazandırılması bir eğitim modelidir; değerler, tarih ve toplumlaşma sürecinde insan/toplum için millî kimliğini inşa ettiği bir konumlanma alanıdır. Değerler eğitimi değerleri geliştirme, gerçekleştirme ve süreklilik kazandırma bilinciyle bir öğretim sistemidir. "Değerler eğitimi, değerler ve/veya değerleri geliştirme veya gerçekleştirme süreci konusunda öğretim için açık bir girişimdir."[11] Değerler eğitimi insanî, kişisel, millî, evrensel vb. bağlamlarla düzenlenmiş eylemler ağı olup başarı, özgüven, girişimcilik, dürüstlük, sevgi, hoşgörü, saygı, adalet vb. insanî edimler; millet, vatan, dil, bayrak, ata kültü vb. millî temalı değerler şeklinde ifade ka-

zanır. Bu alanların kesişim noktası kültürel, evrensel, millî ve insanî değerler bağlamıyla temel eğitimin içinde yer almasıdır.

> "Bir millet ancak kültür, dil, din tarih vb. gibi değerlerine sahip çıktığı sürece varlık alanını büyütebilir. Birey veya toplum, sahip olduğu kendilik bilinci ile ebediyete kadar var olabilir."[12]

Değerler eğitimi milletin her bir ferdinin kendilik bilinciyle millet ülküsüne ait değerleri içselleştirmesini sağlar. Kültürel bellek dil, inanış gelenek vb. topluma ait ortak duyuş alanıdır. Millî kimlikte toplumun/milletin tamamı için aynı duyguları arzulama bulunur. Değerler ve değerlerin ürettiği içerikler, içinde oluştuğu toplumun millî ve manevî kazanımları olarak eğitim sisteminin içinde yer alır. Vatan sevgisi, millî bilinç, bayrak, bağımsızlık, din, dil, cesaret, dostluk, yardımlaşma, saygı, doğruluk, nezaket ve benzeri davranışlar; önem verilen millî ve manevî değerlerdir.

> "Ulusal değerler: devlet, millet, vatan, dil, gelenek görenekler, ordu ile milli marş, bayrak ve milli bayramların oluşturduğu ulusal simgelerdir. Demokrasi, insan hakları ve özgürlükleri, barış, hoşgörü, sevgi, saygı, bağımsızlık, bilim, eşitlik ve çevre duyarlılığı gibi değerler ise evrensel değerler olarak belirtilmiştir."[13]

Değerler eğitimi akıl ve duygu birlikteliğinin uyumu içinde kültürel, ruhsal, toplumsal ve bireysel alana ilişkin uygun duyarlılık geliştirmeyi ve bunları içselleştirmeyi sağlar. Değerler eğitimi, millî kimlik bilincini kazanmada ülkü değerleri inşa etme işlevine sahiptir. Değerler eğitimi, bir topluma ait önemli duygu ve düşünce kazanımlarına dayanan işlevsel ve millî olma temeline dayanan davranış kalıplarıdır. Eğitimle kültürel değerler, kişilik değerleri ve evrensel değerler şeklinde gelişim ve kazanımlar hedeflenir. Değerler eğitimi, toplumsal bir bilinçlenme ve insan odaklı olma bağlamıyla süreklilik arz eder. Türk eğitim sisteminde değerler millî bir ülküdür; kültürel, kişisel ve evrensel boyutta bilinçli bir toplum ve nesil yetiştirmek amaçlanır. Temel değerlerle birlikte millî kimliği sembolize eden manevî değerler de önemsenir.

Türk toplumunda şehitlik, millî ve manevî değerlerden beslenen yüksek bir mertebedir. Şehitlik/şehit olma, Türk milleti için değerler dünyası için adanma ülküsüdür. Şehitlik fenomeninde vatan, millet, bayrak, ezan vb. kutsal değerler için ölüme gitme, kendini feda etme

ülküsü vardır; şehitlik makamının yüceliği bu değerlere duyulan büyük sevginin/aşkın sonucudur. Şehitlik, peygamber makamına komşu olma inanışıyla kutlu bir makamdır. Hem bu dünyada hem de ahirette Cennet mekânına ulaşmayı sağlayan ve sonsuz nimetleriyle yüksek bir mertebedir. Şehit Arapçadaki şahit kökünden dilimize geçmiş Allah, din ya da millet gibi kutsal sayılan bir amaç uğruna canını feda etmek anlamındadır. Şehit kavramı şe-hi-de fiilinden türemiştir. Şehitlik makamında şehide Yüce Allah'ın, meleklerin ve şehit düştüğü toprağın Cennet'e kavuşacağına şahit olacağı kimse anlamına gelir. Şehit, Allah için öldürülen Müslümanı ifade edip tanıklık edilen anlamına geldiği gibi, Allah›ın sunacağı rızıkları görüp bu nimetlerden yararlanan kişi anlamını da taşır. [14] Şehit kutsal değerler olan Allah, din, inanç, vatan, millet, bayrak vb. ülküler için ölen kimseye denir. Şehitliğin ilk halinde tüm inanışlarda Allah ve din uğrunda ölme vardır. Şehide tanıklık edecek olan Allah, peygamber, melekler ve toprak/vatan; şehidin kutsal saydığı millî ve manevî değerleridir. İslamiyet inanışında Peygamberler, Sıddıklar, salih kullar ve şehitler kendilerine nimet verilecek kutsal kişilerdir. Kur'an-ı Kerim'de şehitlerin makamı ve durumu Bakara suresi 54. ayette açıkça belirtilir: "Allah yolunda öldürülenlere ölüler demeyin. Bilakis onlar diridirler, lakin siz anlayamazsınız." denilmiştir. Bu ayet, kutsal değerler uğruna canını feda etmenin Allah katında her iki cihanda sunulan mükâfatlarını somutlaştırır. Peygamberlerin şereflendirildiği makama nail olmak, şehitliğin en güzel mükâfatıdır. Şehitler Cennet'i kazanmış olarak ölümsüzlük derecesinde görülürler. Şehitlik peygamber efendimizin şefaatine nail olma inanışını barındırır. Zamanla şehitlik/şehit olgusunun genişleyen değerler etrafında yeniden şekillendiği görülür.

> "Şehit kelimesine yüklenen anlamın zaman içinde genişlemeye uğradığını da göstermektedir. Buna göre şehit kelimesi kültürümüzde şu anlamlarda kullanılmaktadır:
>
> 1. Kur'an'da tanık/şahit anlamında kullanılmıştır.
>
> 2. En büyük tanık/şahit olan Allah'ın doksan dokuz isminden biridir.
>
> 3. Hadis kaynaklarında, şehit Allah yolunda ölen / öldürülen anlamında kullanılmıştır.
>
> 4. Allah yolunda ölen/öldürülen en büyük şehit, Hazreti Muhammed olarak kabul edildiği için, Hazreti Muhammed'in bir ismi olarak kullanılmıştır.

> 5. Allah yolunda ölen/öldürülen anlamı, zaman içinde kutsal bir dava veya ülkü uğrunda ölen/öldürülen şeklinde genişlemeye uğramıştır. Din, iman gibi değerlere vatan, can, namus gibi kutsal değerler de eklenmiştir." [15]

Türk toplumu başta Allah, dinî inanışları, vatanı ve milleti olmak üzere kutsal gördüğü değerler uğruna yaşar. Şehitlik, Türk milletinin dinî ve kültürel inanışlarının terkibiyle yüksek bir mertebe olarak görülür. Şehitlik olgusunda millî ve manevî değerler için bir adanma vardır. Şehitlik ezan, bayrak, vatan, devlet, millet değerleri için canını feda etmektir. Vatanın bağımsızlığının yitirilmesi din, dil, millî kimlik gibi değerlerin de yok olmasıdır. Bu bilinçle vatan ve bağımsızlık ülküsü en kutlu değerdir. Şehitlik olgusunda kutsal değerlere ve emanetlere duyulan sevgi ve saygı bulunur. Şehitlere duyulan saygı, sevgi ve minnettarlık Türk milletinin ruh kazandırdığı şehitlik fenomenolojisine ait değerler dünyasını oluşturur.

> "Şehitlikte Allah rızası için, vatanın kutsallığı inancından yola çıkılarak, Allah yolunda cehd etmek, kişinin kendisini Allah'a adaması inancı vardır. Eski Türk İnanç Sistemi'nde vatan toprakları için kutsal yer-su, Ötügen için ölünüyordu. Kendi formatında Türkler İslamiyet'ten önce toprakları için canlarını Gök/Ulu Tanrıya adıyorlardı.[16]"

Türk kültüründe ilk Türk devletlerinden itibaren bu duyuş ve bilinç görülmektedir. Türklük fenomenolojisinde milletin her ferdi değerlerine sahip çıkma ve bu değerleri ülkü halinde yaşama bilinciyle bir askerdir. Türk milletinin şanlı tarihi bu öykülerle zengin anlatılara sahiptir. Şehitlik, kutsal değerler için adanma ve canını bu değerler için feda etmedir; şehitlik, Mehmetçik ruhunun kutsal değerler dünyasından beslenir. Mehmetçik ruhunun temelinde de Türk kültürüyle ve İslam mistisizmiyle beslenen inanç/inanış esasları bulunur. Mehmetçik ruhu ve şehitlik, İslâmî inanış esasıyla peygamberin kutlu yolunu takip etmektir. Peygamber ocağı Türk ordusunun genel adıdır. Bu esaslar İslam dininin kutlu peygamberi Hz. Muhammed'in Allah yolunda mücadelesi ve yaşayış biçimiyle örnek şahsiyeti etrafında gelişir. Benzetme ilgisiyle Türk askeri, Hz. Muhammed'in askeridir inanışı bir ruha dönüşür. Peygamber ocağında şanlı ceddin kahramanlık tarihi torunlarına ilham verir. Askerlik ocak, aile ve birlik ülküsüyle kutsaldır; ocak, Türk insanının bütünlüğünü işaret eden

bir semboldür. Ocağı tütmek millet olarak birlik olmaktır. Mehmetçik ruhu, vatan aşkını içeren millî heyecan, ata kültünden beslenen kolektif şuur, ezeli bir imge halinde yaşatılmış fikrî ve manevî bir sistemdir.

Şehitlik kanla yıkanılan, günahlardan arınılan ve Cennet'i vaat eden bir derecedir. Şehidin kefeni üstündeki kıyafetidir. Türk askeri/polisi, şehit düştüğünde üniformasıyla toprağa verilir. Şehidin kefeni üniformasıdır, yıkanma suyu kanıdır. Şehit, kefenlenmez çünkü şehadet şerbeti onu arındırır. Şehitlerin namazları kılınır ve vatan ananın bağrında sonsuza dek yaşamaya devam ederler. Temiz ve pak bir şekilde vatan toprağına verilen şehitler için vatan toprağı anadır ve vatan ana evlatlarını sımsıkı bağrına basar. Şehitlik fenomenolojisinde kendini adama bilinci, ana olan vatana karşı duyulan büyük sevgidir; kökeninde vatan anayı kutsal görme ülküsü vardır. Kutsal değerlere sahip çıkmak ve bu bilinçle kendini adamak onurlu, namuslu, haysiyetli olmak anlamındadır. Kutsal değerlere yapılan saldırıya karşı durmak asker/millet ruhuna sahip Türk milletinin ayırıcı özelliğidir. Asker-millet ruhu, Türk toplumunun yaşam felsefesini oluşturan değerler bütünüdür. Bu bağlamda "Her Türk asker doğar." sözü vecizeleşmiş bir ifadedir. Kaynağında istiklal ve istikbali uğruna mücadele etmeyi kutsal sayan bir milletin asil duruşu vardır. Kutsal değerler uğruna mücadele Türk milletinin kutsal ve köklü olan ezeli töresidir.

> "Türk Töresi, Türk dünyasının genelinde hâkim olan, devletin yönetiminde ve toplumsal hayatın düzeninde uygulanması zorunlu olan, geçerli olduğu toplumun tamamının uymakla yükümlü olduğu, uyulmadığında toplum ve otorite tarafından çeşitli yaptırımlar uygulanan, zamana göre bazı değişikliklerin yaşandığı kurallar bütünüdür."[17]

Türk toplumu/insanı için asker olma ve asker milletin ödevlerini yerine getirme her ferdin yaşadığı/yaşattığı ataların emaneti töreye bağlılıktır. Töreye bağlılık, atalar kültüne ve ana yurdu ifade eden değerler dünyasına bağlılıktır. Töre, Orta Asya'da ocak/yurt merkezinde doğan ezelî bir öğretidir. İlk yurtta oluşturulan değerler; vatana, millete, devlete ve Gök Tanrı'ya bağlılıkla bir ruha dönüşür. Gök Tanrı inanışının değerleri İslam inanışıyla bütünleşerek Türk milletinin millî belleğini ve kültürel kodlarını ifade eder. Türk toplumu göçebe yaşam tarzıyla şekillenen savaşçılığı ciddi bir iş olarak akıl ve fizikî

güçle birlikte kullanır. Asker millet olma bilinci Türk milletinin zorlu düşmanlar karşısında kadın, erkek, genç, yaşlı çocuk her ferdinin millî kimlik özelliğidir. Türk kültüründe Gök Tanrı inanışından itibaren İslamiyet'e kadar amaç Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmak ve kutsal değerler için mücadele etmektir. Avcı-göçebe Türk toplumu alplık ruhuyla kutsal değerleri için can vermeyi gaza ve şehitlik ruhuyla yaşar. Türklük mefkûresiyle büyük bir ideale dönüşen Alplık/Mehmetçik ruhu, ata kültünü işaret eden kutsal değerler bilincidir. "Eski Türklerde hiçbir Türk, kendi ili, yani milleti için, hayatını ve en sevgili şeylerini esirgemezdi."[18] Şehitlik bu bağlamda Türk töresiyle ezelî/ebedî bir kutsallık kazanır. Türk kültüründe devlet baba, vatan ana ve Mehmetçik evlattır. Ana ve baba bir evlat için en kutsal değerleridir. Halk arasında şehitliğin kültürel değerine bağlı olarak menkıbe, efsane ve çeşitli memoratlar anlatılır. İslam dinini yaymak gayesiyle Anadolu'ya gelen erenlerin şehadet öyküleri zamanla efsaneleşir.

> "Şehitler ölü değil, fiziki tabiat yerine manevi tabiatı benimsemişlerdir. Halk inanışlarına göre de, zaman zaman manevi dünyadan yeryüzüne inerek yaşayanlara ve zulme uğrayanlara yardıma koşmaktadırlar. Şehit Allah yolunda savaşıp, Allah Teâlâ'nın dinini yüceltmeye ve dini yayarken ya da düşmana karşı din, vatan, ulus, ve nâmûsu savunurken ölme ya da öldürülme demektir."[19]

İslâm'ın ilk şehitlerinin kabirleri kutlu mekânlar olarak ziyaret edilir. Şehitlerin savaşlar sırasında veya zorda kalan halkın yardımına geldikleri ile ilgili birçok hikâye/efsane anlatılır. Türk bağımsızlık mücadelesinin marşı olan İstiklal Marşında en çok geçen değerler arasında şehitlik ve şehadet ülküsü gelir. Bu tema İstiklal Marşının inanç kodlarını ve Türk milletine ait değerler dünyasını ortaya koyar. Mehmetçik ruhuna ve şehitliğin kutsiyetine dair İstiklal Marşımızda millî şuuru aksettiren Türk milletinin birlik ruhu sunulur.

> Bastığın yerleri "toprak!" diyerek geçme, tanı!
> Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
> Sen şehîd oğlusun, incitme, yazıktır atanı;
> Verme, dünyaları alsan da, bu cennet vatanı.
>
> Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki fedâ?
> Şühedâ fışkıracak, toprağı sıksan şühedâ!
> Cânı, cânânı, bütün varımı alsın da Hudâ,
> Etmesin tek vatanımdan beni dünyâda cüdâ.

Mehmet Akif Ersoy, İstiklâl Marşıyla Türk milletine ait değerler dünyasını bütünleştirici bir iman ve vatan vurgusuyla tasvir eder. Mehmet Akif Ersoy, şehitleri ve şehitlik makamını birçok şiirinde vatan, millet, iman, bayrak vb. kutsal değerlerle bir ruh halinde aktarmıştır. Şiirlerinde ve konuşmalarında Türk-İslam ruhuyla ve vatan sevdasıyla şehitlik fenomenini Türk kültüründeki değerler bağlamıyla aktaran güçlü bir yazardır. Kutsal değerler için yapılan mücadele toplum içinde saygın ve onurlu bir ülküdür. Vatan sevdasını ülküleştiren ideal bir toplum, düşmanlarına korku salarken dostlarına güven verir. Asker/millet olarak şehitlik makamını millî bir kod halinde kutsallaştıran tek millet Türk milletidir. Şehitlik kültü Türk-İslam ruhuyla bütünleşen güçlü bir kültür kodudur. Mehmetçik ruhu ve şehitlik ülküsü Türk milletine özgü millî bilinçle kutsal değerlerdir.

Kesişme: İyi ki Varsın Eren Sinema Filminde Değerler Dünyası

Toplumlar, ideolojik söylemlerini sanat yapıtlarında ifade ederek seçilen düşüncenin ve duygunun tematik olarak güncelliğini korumasını sağlar. Sinema bu bağlamda etkili bir sanat dalıdır. Vatan sevdası uğruna şehit olan binlerce Mehmetçiğimizin her birinin kutlu bir şehadet öyküsü bulunur. "Kesişme: İyi ki Varsın Eren" sinema filmi, Eren Bülbül'ün ve Astsubay Ferhat Gedik'in vatan sevdasında kesişen yollarını sinemanın anıları yaşatma işleviyle ebedî kılar. Sinema filmi, şehit Eren Bülbül ve Jandarma Astsubay Kıdemli Başçavuş Ferhat Gedik'in iyilik temalı değerler dünyasının aktarımını içerir. Şehit Eren Bülbül ve Jandarma Astsubay Kıdemli Başçavuş Ferhat Gedik, Türk milletine ait değerler dünyasını oluşturan öykünün kutlu kahramanlarıdır. Filmin ilk sahnesi Japonya'da mektubun okunduğu sahnedir. Bu duygusal sahnede Eren'in beş yaşındayken fotoğrafını çeken Bayan Yoko'ya, şehit Ferhat Gedik'in eşi tarafından gönderilen mektupla; Eren Bülbül ve Ferhat Gedikle özdeşleşen "İyi ki Varsın Eren" denilir. Bu sahneyle Türk milleti şehitliğin yüceltilmiş değerini ve şehitlerine olan vefasını ulusal bir kimlik bilinciyle sonsuza taşır. Film herkesin gönlünü fetheden mavi gözlü sarı saçlı Eren'in biyografik öyküsü ve Ferhat Gedikle kesişen yollarının gösterimiyle devam eder. Sinema filmi, Eren Bülbül'ün doğumundan itibaren kişiliğini, ailesini ve karakterini sembolize eden değerler dünyasıyla

inşa edilir. Bu değerler, Türk toplumunun karakterini somutlaştıran eğitimde de öncelenen millî ve manevî değerlerdir. Şehit Eren Bülbül çocukluğundan itibaren takdir edilen ve çevresinde sevilen bir kişidir. Sevecen tavırları, hareketli mizacı, dürüstlüğü ve yaratılmış her şeye koşulsuz sevgisi onun kişiliğinin ayırıcı özellikleridir. Eren, örnek kişiliğiyle ve değerlerine bağlılığıyla Türk milletinin ideal gençliğini sembolize eder. Tam bir Trabzonspor aşığıdır. Futbolu çok sever ve sırtındaki Trabzonspor formasıyla beş yaşındaki fotoğrafıyla hafızamızda yer edinir. Şehadetinden bir yıl önce babasını kaybeden Eren, sorumluluk sahibi ve yaşından olgun bir insandır. Eren Bülbül, millî bilinç ruhunu ve değerler şemasını ailesinden edinmiştir. Aile çocuğun değerler dünyasında ilk yapıtaşıdır. Eren'in ailesi Anadolu insanının sahip olduğu bilinçle vatan, millet, bayrak, ezan sevgisini bir ülkü halinde yaşar/yaşatır.

Eren Bülbül özelde Karadeniz insanının bütünde ise Türk milletinin vatan sevgisini, dürüstlüğünü ve güzel ahlâkını sembolize eder. Sinema filminde Cennet vatan vurgusuyla Trabzon ve Maçka yöresine ait kültürel özellikler de sunulur. Türk milletinin ortak kültür kodları bütünleştirici değerler olarak milleti bir arada tutar. "Kesişme İyi ki Varsın Eren" sinema filminde Türk insanının önemsediği değerler, bu bölgenin kültürüyle sunulur. Karadeniz coğrafyası, yörenin ağız özellikleri, insan tipolojisi, halk kültürüne ait ögeler, bölge halkının karakter yapısı, asker/millet ruhuna sahip Türk insanının ve asil bir soyun özellikleri aktarılır. Türk toplumunda ana yurda ait ortak miras ve askeriyle/halkıyla her bireyin sahip olduğu vatan ana bilinci en önemli değerlerdir. Türk milleti için vatanın her karışı ata emanetinin yaşanmışlıklarıyla en kutsal değerdir. Kültürel değerler, millî değerlerle ayrılmaz bir bütündür. Ait olunan toplumun ayırıcı değerleri bu başlık altında yer alır. Şehit Eren Bülbül ve Astsubay Ferhat Gedik erdemli davranışlarıyla tanınan/bilinen vatan evlatlarıdır. Kahramanlarımız vatan, millet, bayrak, devlet ve bağımsızlık değerlerini millî bir bilinç olarak idealize ederler. Şehit Jandarma Astsubay Kıdemli Başçavuş Ferhat Gedik, yirmi yıl boyunca hizmet ettiği askerliği, bir meslek olarak değil; kutsal bir görev bilinciyle sürdürür. Vatana hizmet tüm sevdaların ve aşkların üstündedir. Filmde vatan sevgisi değerler dünyasını oluşturan millî bir koddur. Şehit Ferhat Gedik ahlâkının güzelliği, merhameti, milletinin her ferdine duyduğu sevgiyle değerler dünyasında Mehmetçik ruhunu idealize eder. Şehit Eren

Bülbül ve astsubay Ferhat Gedik'in kesişen hayatında vatan sevgisi kutsal bir aşktır.

Eren Bülbül, Türk gençliğinin vatan ve millet ülküsünü örneklendiren yüksek şuuru ve duyarlılığı gösterir. Asker-millet ruhunu barındıran Eren Bülbül asker olmak istediğini, şehitlik makamına olan arzusunu sürekli olarak dile getirir. Asker-millet kavramı değerler sisteminde özel bir tanımlamadır. Türk insanının soy kodlarında asker-millet bütünlüğü bulunur. Şehit Eren Bülbül hainlerin Karadeniz'de barınmasına göz yummaz. Türk insanı vatanı, bayrağı ve dinî değerleri uğruna canını feda eder. Eren Bülbül on beşli atalarının bilinciyle şehitlik kutuna erişir. Şehit düştüğü gün Cuma namazından çıkmış bilinçli bir vatandaş şuuruyla güvenlik güçlerine yardımcı olmuştur. Bu film bize tarihimizin panoramik bir gösterimidir. Tarih vatan, millet, ezan, bayrak vb. kutsal değerler için kahramanlıklarıyla ebedileşen yüce Türk milletinin ortak ülküsüne şahitlik eder. Dramatik örgüde şehadet öyküleri anlatılan Eren Bülbül ve Ferhat Gedik şehit atalarının emanetine aynı bilinçle sahip çıkar. Eren on beşli olarak şehit atalarının mirasını devralır. On beşliler her daim vatan anaları için şehitliği nimet kabul eder. On beşlilerin ruhu Çanakkale'de, 15 Temmuz'da vatan için ülkü birliğidir. Ötüken yurdundan başlayarak oluşan bu kutlu bilinç ve adanış; Malazgirt, Dumlupınar, Çanakkale vd. bağımsızlık ve istiklal mücadelelerinin başarısının kaynağının vatan/millet aşkı olduğunu gösterir. Kurtuluş Savaşı on beşlilerin vatan sevdasıyla kazanılır. Bu değer, her Türk gencinin vatan kutsiyetini içselleştirdiği manevî ve millî bir bilinçtir. Birinci Dünya Savaşında 1315 doğumlu liseliler askere gitmiş ve o yıl başta Galatasaray Lisesi olmak üzere birçok lise mezun vermemiştir. On beşliler ruhu Galatasaray, Sivas, Erzurum, Kastamonu ve Konya Liselerinin öğrencilerinin Çanakkale Savaşı'nda vatan aşkıyla aldıkları şehitlik diplomasıdır. Bu durum on beşliler ruhu olarak Türk milletinin değerler dünyasında yer alan millî ve manevî bir değerdir. Eren Bülbül, 1315 doğumlu atalarının vatan sevgisiyle aynı heyecandan doğan 'önce vatan' bilinciyle şehitlik makamına ulaşmıştır. Filmin millî kodları içinde on beşliler ruhunun bir bilinç olarak Türk neslini oluşturan bir değer olduğu vurgulanır. Bu değer, tarih boyunca aynı bilinçle hareket eden bir soyun istiklal mücadelesinin başarısının kaynağını işaret eder. Eren Bülbül Mehmet Akif Ersoy'un Safahat'ında geçen Asım'ın neslini idealize eder. Eren millî ve manevî değerlerine bağlı yiğit bir delikanlıdır.

Filmde verilen önemli değerlerden biri de Türk milletine karşı yapılan/yapılacak saldırıların bilincinde olmaktır. Düşmanın dıştan ve içten birleşerek Cennet vatanı yıkmaya çalışacağı ancak kutlu Türk soyunun buna izin vermeyeceği vurgulanır. Mustafa Kemal Atatürk'ün dediği gibi harici ve dâhili bedbahtlar vatana kastedeceklerdir. Kurtuluşun ilhamı Türk milletinin şanlı mazisinde asırlardır var olan birlik ve beraberlik ruhunu oluşturan değerlerdir. Film içinde şehit Fethi Sekin'in de şehitlerimizle bir arada verilmesi vatan evlatlarının ortak ülküde buluşmasıdır. Şehit Fethi Sekin, İzmir Adliyesinde vatan aşkıyla, önce millet, önce insan bilinciyle şehit düşer. Kahramanlığıyla ve örnek kişiliğiyle Cennet vatanın kutlu evlatları arasında yer alır. Türk milleti için Cennet vatan değerler dünyasının fenomenidir.

> "Alınması ve korunması uğruna nice canların verildiği vatan, Türkleri birleştiren en önemli değerlerdendir. Çünkü vatan topraklarında uğruna kanlarını akıtan şehitlerin hatıraları bulunmaktadır. Vatan olmadan dinin yaşanması ve yayılması mümkün değildir. Vatan uğruna yapılacak fedakârlıklar, İslam dininde olduğu kadar hiçbir dinde yoktur. İslam dininin şehitlik anlayışı, Türklerin tarihte birçok büyük zafer kazanmasını sağlayan en önemli etkendir. İnsan haysiyet ve şerefine değer veren İslam, vatana saldıran, varlığını yok etmeye çalışan düşmanlara karşı savaşmayı, mücadele edip karşı koymayı emretmektedir. Vatanı sevmek ve korumak atalarımız emaneti olduğu gibi İslam'ın da açık bir emridir. Hz. Muhammed'in vatan savunması için bir saat nöbet tutmayı bir aylık nafile ibadetten daha üstün tuttuğu ve 'vatan sevgisi imandandır' hadisi kutsal bir formül şekline gelmiştir. Vatan sevgisi ve vatana bağlılık duygusunun diğer milletlerden daha fazla olduğu Türklerin bu duyguları İslam öncesinde de diğer milletler ile karşılaştırılamayacak ölçüde fazladır." [20]

Vatan/yurt, millete ait millî ve manevî değerlerin oluşturduğu kutsal mekândır. Vatan kutsallığıyla annedir; bu bilinçle şehadete yürüyen Mehmetler ölümden korkmaz. Anne için fedakârlık Türk kültürünün bellek kodlarına ait millî bir değerdir. Mehmetler aile/ocak, vatan kutsiyetiyle ebediyete mazhar olurlar. Türk toplumu için asker ve askerlik, ocak kültüyle kutsal bir değerdir. Ocak, ev/yuva imgesiyle millî birliği ve beraberliği sembolize eder. Türk toplumu asker ocağına Muhammed'in küçük ordusu anlamında Mehmet olarak hitap eder.

Mehmetçik duyumsanan, yaşatılan bir ruhtur; Mehmetçik ruhunun manevî bir güç olması peygamber ocağı olarak görülmesidir. Vatan ocaktır ve son ocak tütünceye kadar Türk vatanı var olmaya devam edecektir. Vatan sevgisi Türk milletinin andıdır; vatan ülküsü millet, ezan, bayrak üzerine kutsanmış bir ant birliğidir. Türk toplumunda vatan ve vatanla bütünleşen değerler bir olma, diri olma ülküsü ve amaç birliğiyle birer millî koddur. Değerlerin aktarımında vatan ana ve devlet babaya hizmet evladın kutlu görevidir. Cennet vatan, tarihtir; atalara vefadır, kahraman ırka minnettir. Cennet vatan ocağı sönmeyecek kutlu ülküdür. Filmde Kızılelma mefkûresi de sunulur. Kızılelma torunların atalarından gördüğü ve devam ettirdiği kutsal ülküdür. Atalar bilinciyle şekillenen Kızılelma ülküsü, Türk milletinin kültür kodlarını muhafaza eden ortak değer ve hedeflerdir. Toplum/millet ruhuyla her Türk bu bilinci taşır.

İnsanî değerler içinde iyilik en büyük erdemdir. Kahraman şehitlerimiz, iyiliği tüm canlılar için bir ülkü halinde hayat felsefesi olarak yaşamıştır/yaşatmıştır. Kesişme: İyi ki Varsın Eren sinema filminde filmin ana teması olan iyilik kavramı en önemli değerler arasındadır. İyilik karşılıksız yapılan Yaratıcının veya diğer canlıların hoşnutluğunu kazanmayı isteyen insanın özelliğidir. İyilik, insanın kendi özünü tanıması için var olan bir özelliktir; evrenin yaratılışı iyilik ve sevgi üzerinedir. İyilik istemek insani duygu ve değerlerin en yücesidir. Eren Bülbül ve Ferhat Gedik iyilik inşası içinde başka yaşamlara dokunuyordu. Şehit Eren Bülbül ve Jandarma Astsubay Kıdemli Başçavuş-Ferhat Gedik sevgi ve iyilik için çabalayan örnek davranışlara sahiptir. Topluma karşı duyarlılıklarıyla İyi ki varsınız dediğimiz kahramanlarımız Mevlana'nın, Yunus Emre'nin Hacı Bektaş-ı Veli'nin felsefesini bir kimlik kodu olarak hayatlarında uygularlar. Film içinde bu değerler, Türk milletine ait kimlik kodlarıyla kültürel belleği inşa eden bir iletiye dönüşür. Film Türk-İslâm felsefesi, Anadolu ruhu, Türk dilinin anlam zenginliği, Orta Asya'dan devam eden millî bilinç, köklü medeniyet, insanî değerler vb. Türklük fenomenine ait güçlü kültür kodlarını somutlaştıran bir senaryoya sahiptir. Mevlana'nın "Aradığın seni arayandır." sözü kahramanlarımızın kişiliğinde Türk insanının değerler dünyasına bağlılığını sembolize eder. Şehitlerimizi arayan ve onların aradığı Türk milletinin değerler dünyasını somutlaştıran örnek yaşamları ve unutulmayacak şehadetleridir. Hacı Bektaş-ı Veli'nin insan ve birlik felsefesini içeren "Bir olalım, iri olalım, diri olalım" söy-

lemi filmle sunulan Anadolu ruhunun ve Türklük fenomeninin ezelî felsefesidir. Anadolu ruhu iyilik, sevgi ve erdem üzerine bir kimlik kodudur. Şehit Jandarma Astsubay Kıdemli Başçavuş Ferhat Gedik, bu değerlerle insanı yaşatmak istiyor ve çevresine güzelliği/iyiliği telkin ediyordu. Ağlayan değil gülen insanlar görmek istiyordu. Filmde verilen bu değer "İnsanı yaşat ki devlet yaşasın." anlayışının nesiller arasındaki birleştirici gücüdür. Jandarma Astsubay Kıdemli Başçavuş Ferhat Gedik, askerlik görevini bu bilinçle sürdürüyordu. İyilikten ve sevgiden beslenen erdemli davranışlarla vatanın bütünlüğü için mücadele ediyordu. Vatanın her evladı için aynı arzusu vardır. Hainlerin saldırısında Eren'e siper olur; kırk bir kurşunla şehit düşer. Kahramanlarımız dürüstlük, doğruluk, çalışkanlık, sabırlılık, koşulsuz iyilik, sevgi vb. insanî değerlerle örnek kişilerdir. İdealize edilmiş biyografileriyle kendini bilen, insanı yücelten ve koşulsuz seven insancıl değerlerle iyiliği ve sevgiyi inşa ederler. Türk kültüründe büyüğe saygı, küçüklere sevgi bir erdemdir; bu bilinç, asker-millet ruhunun beslendiği değerler arasındadır. İnsanlığı sevmek, Yunus Emre'nin insan sevgisini örneklendiren 'Yaratandan Ötürü yaratılanı sevmek' felsefesiyle tüm canlıları/yaratılmışları sevmek ve merhamet etmektir. Merhametli, vicdanlı, dürüst ve erdemli olmak insanî değerlerin gereğidir. Medeniyetle birlikte hoşgörü, insana değer verme vb. asil davranışlar Türk kültürünün ayırıcı değerleridir. Toplumsal ödevlerle büyüklere saygı; küçüklere sevgi vb. davranışlar kahramanlarımızın film boyunca gösterilen seçkin karakterlerinden bazı özelliklerdir. Kahramanlarımız biyografik öyküleriyle bu değerlerin her birini somutlaştırır.

Şehit Eren Bülbül ve Jandarma Astsubay Kıdemli Başçavuş Ferhat Gedik millî değerlerle yetişmiş kahraman vatan evlatlarıdır. Sinema filminde biyografileriyle idealize edilen şehitlerimiz karakterleri ve duyarlılıklarıyla değerler eğitiminde her insana kazandırılmak istenen kişilik özelliklerinin sahibidirler. Değerler aşamasında en büyük sevgi vatanın kutsallığıdır; vatan anadır ve vatan ananın kutsalında devlet, babadır. Evlat, ana ve babasını yaşatmak ülküsünü can pahasına üstlenir. Sinema filminde Türk insanının millî kodlarından biri olan güçlü aidiyet duygusu; büyük bir ailenin birbirine bağlılık psikolojisi gelecek nesillere güven sunar. Eren Bülbül henüz on beş yaşında olmasına karşın vatan, millet, bayrak, devlet vb. yüce değerlere duyarlılık bilincini ülkü halinde yaşar. 1 Ocak 2002 doğumlu Eren Bülbül şehit olduğunda on beş yaşındaydı. Eren Bülbül hissetmişçe-

sine şehadetinden iki ay önce sosyal medya hesabından bir sitemde bulunmuştu. "Biride çıksın desinki iyiki varsın Eren." Eren Bülbül şehadetinin ardından 'İyi ki Varsın Eren' diyen milyonlarca insanın duasıyla uğurlandı. Zaman İyi ki Varsın Erenle ölümsüzleşti. Sinema bu bağlamda anı/zamanı yüklenen değerlerle ölümsüzleştirir. Sinemanın anı yaşatması ve kalıcı hafıza sunması değerler dünyasının gelişimi için önemlidir. Şehidimiz Eren Bülbül ve Ferhat Gedikle birlikte tüm şehitlerimiz için milyonlarca insan: "İyi ki varsın/iyi ki varsınız!" dedi. İyi ki varsınız! Şehit Eren Bülbül ve Jandarma Astsubay Kıdemli Başçavuş Ferhat Gedik ruhlarınız şad olsun.

Sonuç

Kesişme: İyi ki Varsın Eren sinema filmi, Türklük fenomenine ait izlekleriyle millî ve manevî değerlerin ebedileştiği bir yapımdır. Filmde Türk milletini inşa eden ayırıcı kimlik özellikleri, değerler dünyası olarak sunulur. Değer, bir şeye/duruma/olaya anlam yüklemedir ve değerlerin insanda/toplumda duyarlılık oluşturma işlevi bulunur. Değerler eğitimi bilme, öğrenme ve sezgiyle toplumun ve nesillerin ortak ülkülerde buluşmasıdır. Filmde şehitlerimizin yaşam biyografisiyle inşa edilen her değer, Türk milletine ait yüksek kimlik kodlarını ezelden ebede olarak bir döngü halinde sunar. Millî kültürü ve duyarlılığı inşa eden film, tarihi ve kültürel hafızayı yeniler. Film ideal Türk gençliğini, Mehmetçik ruhunu ve şehitlik değerlerini inşa eder. Türk insanının yüce karakteri de millî kimlik olarak aktarılır.

Filmde Türk milletini tanımlayan değerler dünyası, sinemanın zevk ve estetik haz ilkesiyle bir doyum sağlar. Türk milletinin millî ve manevî değerlerinin aktarıldığı ortak hafızayla aile, vatan, insan olma, millet ve bağımsızlık vb. kültür kodları vurgulanır. Şehit Eren Bülbül'ün ve Ferhat Gedik'in yollarını kesiştiren bu değerler; gelecek nesillere değerler aktarımında kültürel belleği inşa etmeyi sağlayacak Türk milletine ait özelliklerdir. Filmde verilen değerlerle Türk milletini birbirine kenetleyen ayırıcı özellikler Asım'ın nesli ve Mehmetçik ruhu olarak sunulur. Mehmetçik ruhunda vatan kutsal olan ocaktır; Türk milleti son ocağı kalıncaya kadar bağımsızlığını korur. Şehit Eren Bülbülle tarihin tekerrür ettiği on beşliler ruhu, değerler dünyasında ideal Türk gençliğini sembolize eder. On beşliler tarihin her döneminde aynı bilinçle önce vatan demiştir. Sinema filmi vatan,

millet ve bayrak değerlerini bir ruh olarak yaşayan binlerce kahramanımızın öyküsüne bir ithaftır. Film değerler dünyasını ve şehitlik fenomenini aktaran ögelerle millî ve manevî bilinci yaşatır. Tüm şehitlerimizi dua, rahmet ve minnetle anıyoruz; ruhunuz şad olsun. Şehit Eren Bülbül ve Jandarma Astsubay Kıdemli Başçavuş Ferhat Gedik, iyiliğiniz Türk toplumunun değerler dünyasında seksen milyonun gönlünde taht kurmanızı sağladı. Şehadetiniz kutlu olsun... İyi ki Varsınız!...

Dipnotlar

1 Selçuk Ulutaş, *Sinema Estetiği*, Hayalperest, İstanbul 2017, s. 14.

2 Ercan Kesal, "Sinemanın Hikayesi, Hikayenin Sineması", *Psikomitoloji İnsanı Öykülerinde Aramak* I, Ed. M. Bilgin Saydam, Hakan Kızıltan, İthaki, İstanbul 2018, s. 146.

3 Ercan Kesal, a.g.m., s. 146.

4 Özcan Demir, Namık Çencen, "Tarih Sinema Etkileşiminin Popüler Kültürdeki Yeri" *Kafkas Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), Nisan 2015, s. 14.

5 Sevilay Bulut, *Atasözlerinin Değerler Eğitimindeki Yeri,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2011, s.21.

6 İsmail H. Demircioğlu ve Muhammet A. Tokdemir, "Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(15), 2008, s. 71.

7 Recep Duymaz, *Sezai Karakoç'un Estetiği*, Akademik Kitaplar, İstanbul 2014, s. 49.

8 İsmail H. Demircioğlu ve Muhammet A. Tokdemir, a.g.m., s. 72.

9 V. Savaşkan, M. A. Arslan, "Kimlik Oluşturmada Millî ve Manevi Değerlerin Türk Edebiyatı Program ve Ders Kitaplarındaki Yeri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 2015, s. 364-365.

10 İ. H. Demircioğlu, M. A. Tokdemir, a.g.m., s. 74.

11 Canay Demirhan İşcan, *İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi Programının Etkililiği,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007, s.30.

12 Ebru Şenocak, "'Canbulat Paşa' Adlı Kıbrıs Efsanesinden Hareketle Türk Efsanelerinde Kendilik Bilinci", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 13 (5), 2017, s. 98.

13 İsmail H. Demircioğlu ve Muhammet A. Tokdemir, a.g.m., s. 72.

14 Enes Esinti, *İlahi Dinlerde Şehitlik*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2019, s. 71.

15 Zeynep Türksever, *Türk Halk İnançlarında Şehitlik Üzerine Halk Bilimsel Bir İnceleme: Edirnekapı Örneği,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 34.

16 Yaşar Kalafat, "Kocaeli ve Çevresi Örnekleri ile Türk Halk İnançlarında Adanmışlık/Sahiplilik", *Türk Kültürlü Halklarda Tematik Halk İnanmaları, Berikan,* Ankara 2011, s. 269-270.

17 Nagihan Çetin, "Türk Töresinde Askerliğin Yeri ve Türkiye'de Askerliğe Bakış Açısında Meydana Gelen Değişmeler", *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, İstanbul 2018, s. 163.

18 Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Toker, İstanbul 2005, s.146.

19 Enes Esinti, a.g.t., s. 76.

20 Enes Esinti, a.g.t. s. 7.

Kaynakça

BULUT, Sevilay, *Atasözlerinin Değerler Eğitimindeki Yeri,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2011.

ÇETİN, Nagihan, "Türk Töresinde Askerliğin Yeri ve Türkiye'de Askerliğe Bakış Açısında Meydana Gelen Değişmeler", *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.1, s. 161-175. İstanbul 2018.

DEMİR, Özcan, ÇENCEN, Namık, "Tarih Sinema Etkileşiminin Popüler Kültürdeki Yeri" *Kafkas Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi,* 2(1), Nisan 2015, s. 13-18.

DEMİRCİOĞLU, İsmail H., TOKDEMİR, Muhammet A., "Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(15), 2008, s. 69-88.

DUYMAZ, Recep, *Sezai Karakoç'un Estetiği,* Akademik Kitaplar, İstanbul 2014.

ESİNTİ, Enes, İlahi Dinlerde Şehitlik, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2019.

GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi,* Toker, İstanbul 2005.

İŞCAN, Canay Demirhan, İlköğretim Düzeyinde Değerler Eğitimi Programının Etkililiği, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007.

KALAFAT, Yaşar, "Kocaeli ve Çevresi Örnekleri ile Türk Halk İnançlarında Adanmışlık/Sahiplilik", *Türk Kültürlü Halklarda Tematik Halk İnanmaları,* Berikan Ankara 2011, s. 269-270.

KESAL, Ercan, "Sinemanın Hikayesi, Hikayenin Sineması", *Psikomitoloji İnsanı Öykülerinde Aramak I*, Ed. M. Bilgin Saydam, Hakan Kızıltan, İthaki, İstanbul 2018, s.145-156.

SAVAŞKAN, Vafa, ARSLAN Mahmut A., "Kimlik Oluşturmada Millî ve Manevi Değerlerin Türk Edebiyatı Program ve Ders Kitaplarındaki Yeri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 2, 2015, s. 363-374.

ŞENOCAK, Ebru, "'Canbulat Paşa' Adlı Kıbrıs Efsanesinden Hareketle Türk Efsanelerinde Kendilik Bilinci", *Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi,* 13 (5), 2017, s.83-103.

TÜRKSEVER, Zeynep, *Türk Halk İnançlarında Şehitlik Üzerine Halk Bilimsel Bir İnceleme: Edirnekapı Örneği,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

ULUTAŞ, Selçuk, *Sinema Estetiği/Gerçeklik ve Hakikat,* Hayalperest, İstanbul 2017.

Trabzon'da Tiyatro Sanatı Üzerine Güncel Bir Değerlendirme

Nuri NALBANTOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi Devlet Konservatuvarı

Giriş

Karadeniz Bölgesi'nin en gelişmiş şehirlerinden biri olan Trabzon, 817 bin kişilik nüfusu ile Samsun'un ardından bölgenin en kalabalık ikinci şehri konumundadır. Bölgenin önemli limanlarından birine sahip olan Trabzon ikisi devlet biri özel olmak üzere üç farklı üniversiteye ve bu üniversitelerde eğitim gören yaklaşık 60 bin öğrenciye ev sahipliği yapmaktadır. Şehrin hareketli bir kültür sanat ortamı bulunmakta; Trabzon Üniversitesi bünyesinde bir de Devlet Konservatuvarı yer almaktadır.

Tiyatro sanatı şehirde icra edilen başat sanatlardan biridir. Antik çağlardan günümüze kadar tiyatro sanatının icra edildiği Trabzon aynı zamanda mimarlık tarihimizin en önemli binalarından; Türkiye'de yapılan ilk opera binası olan Sümer Operası'na da ev sahipliği yapmıştır (Doğan, F., Kalın, A., Özbilen, A., 2018). 1912 yılında inşa edilen bu eşsiz yapı operalara, tiyatrolara ve sinema sanatına hizmet edip 1958 yılında yol genişletme çalışmaları sonucu yıkılmıştır. Bu yıkım; şehrin kültür hafızasında derin bir travma olarak kalmaya devam etmektedir.

Ülkemizde 1950'li ve 1970'li yıllarda gerçekleşen büyük değişimler Trabzon şehrinde de yaşanmış, Trabzon; kendinden büyük şehirlere göç verip kırsaldan göç alan bir yapıya geçmiştir. Bu bakımdan Trabzon kültürü son derece eklektik bir yapıdadır; araştırma alanının sınırları da köy – kent bağlamında değerlendirildiğinde son derece geniştir.

Çalışmamızın amacı Trabzon'daki güncel tiyatro ortamını incelemektir. Unutulmamalıdır ki bir coğrafyada tiyatronun bugünü, dünün üzerine inşa edilir.[1] Köy seyirliklerinden Kalandar'a[2]; Halkevlerinden Devlet Tiyatrosu'na kesintisiz bir şekilde icra edilen tiyatro sanatı kentte yerel kültürün ayrılmaz bir parçası olduğu kadar modern kültürün de bir parçası olmaya devam etmektedir.

Mevcut Durum

Trabzon'un tiyatro hayatına en büyük katkıyı 1987 yılında kurulan Trabzon Devlet Tiyatrosu vermektedir. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Devlet Tiyatroları bünyesindeki 23 taşra teşkilatından biri olan Trabzon Devlet Tiyatrosu bütün çalışmalarını ve temsillerini 330 seyirci kapasiteli Haluk Ongan Sahnesi'nde gerçekleştirmektedir. Bu sahne aynı zamanda şehirde tiyatro temsilleri için tasarlanıp inşa edilen tek mimari eser konumundadır.

Şehirde büyük çoğunluğu amatör olan yirmiye yakın tiyatro organizasyonu bulunmaktadır. Bu yapıların hemen hepsi gönüllülük esasıyla çalışmalarını sürdürmektedir. 2021-2022 Tiyatro sezonunda T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından profesyonel tiyatrolara yapılan yardımlar kapsamında iki tiyatro; "Bilal Akcelep Trabzon Umut Tiyatrosu" ile "Tufan Ünlü Tiyatropanki" isimli tiyatrolar desteklenmiştir (T.C. Kültür ve Bakanlığı, 2021). Bu iki tiyatro uzun yıllardır oyun üreten topluluklardır. Bunlar dışında tespit edip listeleyebildiğimiz topluklar ise şunlardır:

Akçaabat Belediye Tiyatrosu[3]
Gugulumdakiler Tiyatrosu
KA-FEM Derneği Tiyatro Kolu
K.T.Ü. Tiyatro Kulübü
Tiyatro Trafik
Tiyatro Zinos
Tiyatro Kalandar
Trabzon Büyükşehir Belediyesi Şehir Tiyatrosu
Trabzon Büyükşehir Tiyatrosu
Trabzon Halk Tiyatrosu
Trabzon Sanat Tiyatrosu

Trabzon Seyir Tiyatrosu
Trabzon Şehir Tiyatrosu
Tutunamayanlar No:3
Yolcu Tiyatro

Bu amatör tiyatroların büyük çoğunluğu düzenli olarak oyunlar üretmektedir. Oyucu, tasarımcı, eğitmen, yönetmen gibi alanlarda kendi kendine yetmeye, kendi kendini yetiştirmeye çalışan yapılardır.

Bu topluluklardan bazıları çocuklar için de oyunlar üretmekte ve gezici tiyatro anlayışıyla oyunlarını çocuklarla buluşturmaktadır. Bu topluluklar özellikle okulların açık olduğu aylarda yoğun bir şekilde sahnelemeler yapmaktadır.

Tiyatrolar temsillerini şehirde bulunan, aşağıda listelediğimiz sahnelerde gerçekleştirmektedir:

Karadeniz Teknik Üniversitesi Atatürk Kültür Merkezi: 1000 kişilik seyirci kapasitesiyle özellikle şehir dışından turne için gelen profesyonel tiyatrolara ev sahipliği yapan sahne Trabzon'un gösteri sanatları merkezi konumundadır. Bir ücret karşılığı kiralanabilen sahne aynı zamanda konser, dans gösterileri gibi etkinliklerde de yoğun biçimde kullanılmaktadır.

Hamamizade ihsan Bey Kültür Merkezi: Trabzon Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı olarak faaliyetlerini yürüten kültür merkezi içinde yer alan 440 seyirci kapasiteli salon tiyatro ekiplerine de tahsis edilmektedir. Her ne kadar çok amaçlı hizmetler için tasarlanmış olsa da şu anda tiyatro topluluklarının kullanabildiği yegâne büyük sahne durumundadır. Trabzon Büyükşehir Belediyesi amatör-profesyonel ayrımı yapmaksızın ekipleri davet ederek belediyenin düzenlediği kültür sanat etkinlikleri içerisinde bu toplulukların da yer almasını sağlamaktadır.

Hüseyin Kazaz Kültür Merkezi: Bu çalışmanın yazıldığı dönemde tadilat nedeniyle kapalı olan bu kültür merkezi özellikle amatör toplulukların prova ve gösterim yükünü çekmektedir. Farklı sanat atölyelerini ve bir sergi alanını barındıran kültür binası şehirde merkezi bir konumdadır. Her ne kadar tiyatro temsilleri için uygun olmayan bir sahneye sahip olsa da amatör topluluklar için büyük bir ihtiyacı karşılamaktadır.

Trabzon Üniversitesi Mahmut Gologlu Kültür Merkezi: Üniversite bünyesindeki bu çok amaçlı salon 600 seyirci kapasitesine sahiptir. Bu sahne genellikle üniversitenin etkinlikleri için kullanılsa da zaman zaman tiyatro temsilleri ve provalar için kullanıma açılmaktadır.

Bu yapılara ek olarak Varlıbaş AVM içerinde yer alan 160 kişi kapasiteli Tufan Ünlü Sahnesi ile daha küçük seyirci kapasiteli birkaç özel sahne Trabzon tiyatrosuna hizmet vermektedir.

Topluluklar bu sahneler dışında belediyelerin nikâh ve toplantı salonlarında, açık hava sahnelerinde, ilköğretim okullarının toplantı salonlarında temsillerine devam etmektedir.

Bu toplulukları profesyonel, amatör ya da diletant[4] kavramlarıyla tanımlamaya çalışmak kolay değildir. Profesyonel sanatçı kavramının genel geçer tanımı; mesleki eğitim almış, hayatını yaptığı işten kazanan meslek ustası olarak yapılabilir. Amatör sanatçıyı ise; başka bir meslek icra edip boş zamanlarını değerlendirmek, sosyalleşmek, kişisel gelişimine katkıda bulunmak gibi nedenlerle bir sanat aktivitesi içinde bulunan kimse olarak tanımlamak doğru olacaktır. Profesyonel tiyatrolar bir ölçüde istihdam yaratan, kadrolarında profesyonelleri barındıran, belirli bir bütçe ile çalışıp ülkenin sanat ortamına teorik ve pratik katkılar sunan oluşumlardır. Trabzon'daki tiyatro ortamına bu çerçeveden bakıldığında profesyonel ve amatör tiyatroların sınırlarının bulanıklaştığı; hangi toplulukların amatör, hangilerinin profesyonel olduğunun belirgin olmadığı görünmektedir. Sınırların ortadan kalkması sorunu çalışmanın sorunlar ve çözüm önerileri bölümünde değerlendirilecektir.

Trabzon şehri üç tane festivale ev sahipliği yapmaktadır. Bunlardan ilki Trabzon Devlet Tiyatrosu tarafından bu yıl 22.'si düzenlenecek olan Trabzon Uluslararası Karadeniz Tiyatro Festivali'dir. Birincisi 2000 yılında yapılan bu festival Trabzon seyircisini yurt dışından ve diğer illerden gelen tiyatrolarla buluşturan; sadece Trabzon'un değil Türkiye'nin önemli festivallerinden biridir (Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü, 2022). Diğer bir festival Akçaabat Belediyesi tarafından daha önce iki kez düzenlenen Açık Hava Tiyatro Günleri'dir. Temsillerin Akçaabat sahilinde kurulan bir platform üzerinde gerçekleştirildiği bu festivale hem amatör hem profesyonel ekipler davet edilmektedir. Şehirdeki diğer festival bu yıl ilki gerçekleştirilen Trabzon Tiyatrolar Birliği Festivali'dir. 6 topluluğun bir araya gelerek oluştur-

duğu birliğin organize ettiği ve Tufan Ünlü Sahnesi'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen bu bağımsız festivalin gelecek yıllarda da devam etmesi planlanmaktadır.

Bu topluluklar giderlerini temsilleri için sattıkları bilet gelirlerinden karşılamaktadırlar. Bu noktada seyirci ve temsil sayılarından bahsetmek gerekir ancak şehirdeki seyirci sayısı ile ilgili bir veri üretimi mümkün olmamıştır.

Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın düzenlediği Gençler Arası Kültür ve Sanat Yarışmaları içerisinde tiyatro dalı bulunmaktadır. Bu kapsamda Trabzon Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü tarafından 13-25 yaş arası gençlere yönelik bir tiyatro yarışması düzenlenmiştir. Yarışmanın il finali 11 Nisan 2022 tarihinde Mahmut Goloğlu Kültür Merkezi'nde gerçekleşmiş, 6 ekip yarışma kapsamında oyunlarını sahnelemiştir. Bu ekiplerden bazıları müdürlüğe bağlı gençlik merkezlerinde çalışırken bazıları bağımsız topluluklardır. Bu yarışmaların gelecek yıllarda da sürdürülmesi planlanmaktadır.

Burada yer verilemeyen bazı toplulukları ve gösterim mekânlarını; Karadeniz Bölgesi'nde çalışmalarını sürdüren tiyatroları bir araya getirmeye çalışan Karadeniz Tiyatro Kooperatifi'nin Trabzon'daki çalışmalarını ve tiyatro sezonu boyunca şehir dışından gelen profesyonel tiyatroları düşündüğümüzde şehrin tiyatro ortamının son derece hareketli olduğu ortadadır.

Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Düşüncemize göre şehirdeki en önemli sorun profesyonel tiyatro eksikliğidir. Daha önce bahsettiğimiz gibi bu eksiklik amatör-profesyonel tiyatrolar arasındaki çizginin bulanıklaşmasına yol açmıştır. Doğaları nedeniyle amatör topluluklar eğlenceli metinlere, yöresel şivenin kullanıldığı kaba güldürülere, farslara ya da taşlamalı güldürülere yönelmişlerdir. Seyirci birkaç istisna dışında tiyatronun bu formuna alışmış ve bu tarzları talep eder durumdadır. Olması gereken; nitelikli profesyonel tiyatroların, planlı bir politika dahilinde, farklı tür ve tarzlardaki kaliteli yapımları seyirciyle buluşturmaları ve bu politikalarında ısrar etmeleridir. Tiyatro sanatı seyircinin entelektüel dünyasının gelişimine ve şehrin kültürünün zenginleşmesine katkı sunacaksa bu ancak profesyonel tiyatrolar aracılığı ile olabilir.

Seyirci sayısının azlığı[5] taşrada profesyonel tiyatro oluşumlarının önündeki en önemli engeldir. Bu engel ancak tiyatroya gönül veren, büyük kâr beklentisi olmadan tiyatro sektörüne yatırım yapacak yatırımcılarla aşılabilir. Bunun alternatifi ise yerel yönetimlerin profesyonel tiyatrolar kurmalarıdır. Ülkemizde bazı büyükşehir belediyelerinin hatta ilçe belediyelerinin son derece başarılı belediye tiyatroları kurdukları bir gerçektir.[6] Bu tiyatroların bir benzeri Trabzon'da kurulmalı ve profesyonel sanatçılar istihdam edilmelidir. Umuyoruz ki vizyon sahibi yerel yöneticiler, düşük bütçelerle şehrin kültür hayatına büyük katkı verecek bu oluşumları gerçekleştirirler.

Tiyatro anlamında şehirdeki önemli bir diğer sorun temsil mekânlarının eksikliğidir. Üzülerek söylemek gerekir ki şehirdeki tiyatro seyircisi oyunları nikâh salonlarında seyretmek zorunda kalmaktadır. Bu, her şeyden önce tiyatro sanatının değerini düşüren bir unsurdur. Seyirci iyi bir ışık sistemine, akustik düzeneği yeterli bir salona, temiz bir mekâna layıktır. Oyuncular ferah kulislerde, hijyenik ortamlarda oyuna hazırlanmalıdır. Amatör topluluklar her şartta büyük bir özveriyle bu alanlarda oyunlarını oynamaktadırlar ancak bu temsillerin şehrin kültürel gelişimine katkısı sınırlıdır. Akçaabat Belediyesi tarafından ilçe sınırları içinde sahilde yapımı düşünülen salon "çok amaçlı bir salon" olarak tasarlanmıştır (Akçaabat Belediyesi, 2022). Maalesef ülkemizde bu konuda bilinç eksikliği söz konusudur. Tiyatro sanatı; tiyatro temsili için tasarlanmış yüksek tavanlı, akustiğe ve ses yalıtımına sahip, ışık ve ses sisteminin tiyatro temsilleri düşünülerek yerleştirildiği mekânlarda icra edildiği ölçüde gelişebilir. Çok amaçlı salonlar tiyatro temsillerine uygun yapılar değildir. Konser, toplantı, söyleşi gibi etkinlikler ile tiyatro oyunlarının bir mekândan beklentileri son derece farklıdır. Yine de bu salon tamamlanıp hizmete alındığında şehrin sanat ve tiyatro hayatına çok büyük bir katkı vereceği gerçektir.

Hüseyin Kazaz kültür merkezi tadilatının ardından tamamen amatör toplulukların hizmetine ayrılabilir. Bu topluluklar saat kısıtlaması olmaksızın çalışmalarını bu merkezde yapabilirler; böylece bu kültür merkezi amatör tiyatrolar merkezi gibi bir işlev görebilir. Ek olarak; ilçelerin ya da Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin şehre profesyonel tiyatroların kullanabileceği donanımda bir tiyatro salonu kazandırması tiyatro sanatı adına büyük bir zorunluluktur.

Şehirdeki profesyonel tiyatro noksanlığı tiyatro profesyonellerinin istihdamını imkânsız kılmaktadır. Böylece şehirde meslek profes-

yonellerine ulaşma konusunda sıkıntı yaşanmaktadır. Yapımcılar tasarımcı, uygulayıcı, oyuncu, dramaturg, koreograf gibi alanlarda çalışacak meslek profesyonellerine ulaşmakta zorlanmaktadırlar. Bu bağlamda 2022-2023 Eğitim Öğretim döneminde öğrenci alacak olan Trabzon Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Sahne Sanatları Bölümü önemli bir açığı kapatabilir. Programı oyuncu yetiştirmek olan bu lisans bölümü ile şehirdeki profesyonel oyuncu ihtiyacı büyük oranda karşılanacaktır. Uzun vadede ise bölüm içinde açılacak farklı ana sanat dalları sayesinde şehirdeki profesyonel insan kaynağı eksikliği giderileceği öngörülmektedir.

Şehirdeki tiyatro ortamının bir diğer sorunu seyircilerin temsillerden haberdar olamamasıdır. Maalesef şehirdeki bütün tiyatro topluluklarının oyunlarını haber veren bir organizasyon henüz kurulmamıştır. Gerek şehirde yerleşik bulunan topluluklar gerekse şehir dışından turneye gelen topluluklar oyunlarını yeterince duyuramamaktadır. Seyirciler temsillerin hangi tarihlerde, hangi sahnelerde olduğu, festivallerin detayları, bilet satış kanalları, sahne adresleri gibi bilgilere ulaşmakta güçlük çekmektedirler. Bu konuda Trabzon Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, Devlet Konservatuvarı Sahne Sanatları Bölümü ve Trabzon Umut Tiyatrosu iş birliği içine girerek Trabzon ilindeki sanat faaliyetlerinin tek bir kaynaktan duyurulması için bir çalışma yapmaktadırlar. Henüz proje tasarımı aşamasında olan bu çalışma sonuçlandığında şehirde büyük bir eksikliğin giderileceği öngörülmektedir.

Sonuç

Çok köklü ve zengin bir sanat geçmişine sahip Trabzon'da tiyatro müzikle birlikte halkın en çok ilgi gösterdiği sanattır. Bu ilgiye karşılık verebilecek profesyonel tiyatroların sayısı ise yetersizdir. Şehirde gerek özel gerekse ödenekli profesyonel tiyatroların kurulması seyirci sayısını artıracaktır. Bu profesyonel tiyatroların oyunlarını sahneleyecekleri mekânların da zaman içinde inşa edilmesiyle Trabzon kültür sanat şehri olmayı gerçek anlamda başarmış olacaktır.

Yakın zamanda öğrenci alımı yapacak olan Trabzon Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Sahne Sanatları Bölümü mezun vermeye başladığında şehirde tiyatro alanında büyük bir dönüşümün gerçekleşeceği açıktır. Mesleki eğitimini tamamlamış donanımlı meslek profesyo-

nelleri çalıştıkları tiyatrolara değer katacak sanatçılar olacaklardır. Geleceği planlamakla yükümlü olan, sorumluluk sahibi yöneticiler şehrin birkaç yıl sonraki koşullarını öngörebilmeli ve şimdiden adımlar atmalı; profesyonel tiyatro ve sahne gibi eksiklikleri gidermeye çalışmalıdır.

Dipnotlar

1 Trabzon'da tiyatronun tarihi için bknz: V. Usta, Ö. İ. Tuluk, *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon'da Tiyatro*, Serander Yayınları, İstanbul, 2017, N. Zengin, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzon'da Tiyatro,* Trabzon Sanat Tiyatrosu Yayınları, Trabzon, 2009.

2 Kalandar şenlikleri; bölgedeki Rum kültürüne dayanan, Ocak ayının 13. gecesi kutlanan, zamanla köy seyirlik oyununa evirilen bir yılbaşı eğlencesidir.

3 Her ne kadar isimleri Belediye Tiyatrosu olsa da bu amatör yapılar resmi olarak var olmamakta, bir yönetmeliğe bağlı olarak çalışmamaktadır. Bu yapılar profesyonel bir kadrodan ve bütçeden yoksundurlar.

4 Ülkemizde bilinmeyen bir kavram olan ve Türkçede tam olarak karşılığı bulunmayan diletant kısaca "heveskâr, amatör sanat meraklısı" demektir. Kavramın sanat literatüründeki karşılığı ise yüzeysel bilgiye sahip olup kendini sanat profesyoneli olarak gören kimsedir. Latince kökenli olan sözcük İngilizce'de "*dilettante*" (https://en.wiktionary.org/wiki/dilettante) şeklinde kullanılmaktadır. Sözcüğün eş anlamlı diğer kullanımı ise "*dabbler*" dir (https://studysite.org/dictionary/english-to-russian?word=dabbler)

5 Seyirci sayısı ile ilgili bir veri toplanamaması bir sorun olarak karşımızdadır. Bu sorun tiyatroların üretim stratejileri geliştirmesine ve temsil sayılarını öngörmelerine engel olmaktadır.

6 Ülkemizde Adana, Eskişehir, Kocaeli gibi şehirlerimizde; Bursa'nın Nilüfer ve İstanbul'un Bakırköy ilçelerinde son derece başarılı belediye tiyatroları bulunmaktadır. Bu tiyatrolar bulundukları şehrin sanat hayatına büyük katkılar vermektedir.

Kaynakça

Akçaabat Belediyesi, "Kültür Merkezi Projesi" https://www.akcaabat.bel.tr/proje-detay.aspx?id=2 (06.04.2022)

Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü, "Trabzon Uluslararası Karadeniz Tiyatro Festivali" http://www.devtiyatro.gov.tr/DevletTiyatro/tr/festivalDe-

tay/1141?a=devlet-tiyatrolari,-trabzon-uluslararasi-karadeniz-tiyatro-festivali (06.04.2022)

DOĞAN, Filiz, KALIN, Arzu, ÖZBİLEN, Ali, "Tarihsel Süreç İçerisindeki Kültürel ve Fiziksel Değişim Üzerine Bir Araştırma: Trabzon Taksim Meydanı Örneği", *Megaron*, 13(4), İstanbul 2018, s.679-695

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Özel Tiyatrolara Yapılan Yardımlarda Yeni Rekorlar!" https://guzelsanatlar.ktb.gov.tr/TR-294416/ozel-tiyatrolara-yapilan-yardimlarda--yeni-rekorlar.html (06.04.2022)

USTA, V., TULUK, Ö. İ., *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon'da Tiyatro*, Serander Yayınları, İstanbul, 2017.

ZENGİN, N., *Osmanlı'dan Günümüze Trabzon'da Tiyatro,* Trabzon Sanat Tiyatrosu Yayınları, Trabzon, 2009.

Geç Osmanlı Dönemi Kamusal Yapı İnşaatları; Trabzon Kenti Örneği

Zeynep GÜNAY
Dr. Öğr. Üyesi, Enstitü İstanbul İSMEK

Giriş

Trabzon ve bölgesinde iskan faaliyetleri hususuna en önemli gelişme Grek kolonilerinin bölgede kurulmasıdır. Bu kolonilerin kurulmasının ardında iktisadi ve içtimai sebepler mevcuttur.[1] Ticari faaliyetlerin yanı sıra, ucuz hammadde ve üretimi sağlayacak yeterli miktarda tarım arazisinin olmayışı Grekleri koloniler kurmak amacı ile yeni yerler bulmaya teşvik etmiştir.[2] Bu amaçla öncelikle sıcak kıyı bölgeleri olan Akdeniz ve Ege kıyılarında yerleşmeye başlayan Grekler, Miletoslu kolonicilerinde ön ayak olması ile diğer kıyı bölgeleri olan Marmara ve Karadeniz bölgelerine de koloni kurmaya başlamışlardır.[3] Miletoslular, bilhassa Trapezus, Amisos ve Sinope gibi Karadeniz sahil kentlerine koloni kurdukları bunun dışında Karadeniz kıyı kentleri boyunca takriben doksan fazla koloni kurdukları hususunda Antikçağ yazarlarından Plinius tarafından söylenmektedir.[4] Bu bilgi çerçevesinde Miletosluların Karadeniz kıyı kentlerinde hakimiyet sürdürdüğünü kanıtlar niteliktedir.

Karadeniz Bölgesi'nin jeopolitik konumu hasebiyle ham maddelere yakınlığı ve liman ticaretinde elverişli bir pozisyonda olması uluslararası ticarette Trabzon'un geçmişten günümüze kadar "liman kenti" olarak anılmasına sebep olmuştur. Tarihsel olarak incelendiği zaman Trabzon'un liman kenti olarak faaliyet gösterdiği yıllar Roma'nın egemenliğine girmesi ile başlamıştır. Trabzon kentinde limanların yanı sıra, sivil mimari örneklerinden olan; saraylar, su kemerleri ve dini yapılar olan; tapınakların inşa edilme süreci de aynı dönemlere ras-

tlamaktadır.[5] Orta Asya ve Çin'den gelen ham ipek Trabzon üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmaktaydı. Roma döneminde başlayan ticari hareketlilik Bizans döneminde de devam etmiştir. Bu bağlamda ticari faaliyetlerin Trabzon ve civarında özellikle Komnenos Devleti'nin kurulması ile hız kazanmıştır da denilebilir. XIII. yüzyılda Haçlı ordusunun himayesine geçen İstanbul şehrinden sonra Trabzon'da da Komnenos hanedan üyelerinin aktif faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Trabzon kentinin Osmanlı Devleti tarafından fethedileceği tarihe kadar bölgeye hakim olan Trabzon Rum İmparatorluğu XIII. ve XIV. yüzyıllarda Venedik ve Cenevizlilere geniş imtiyazlar tanıdığı için bölgenin uluslararası ticari faaliyetlerde rolü artmıştır.[6] Uluslararası ticarette önemli bir liman kenti olan Trabzon Osmanlı Devleti tarafından fethedildiği 1461 yılından sonra da ticari hayattaki önemini korumuştur.[7] Ticari yollara olan bağlantısı ve coğrafi konumu hasebiyle bir dünya ticaret merkezi haline gelen Trabzon, Doğu Batı arasındaki ticarete köprü vazifesi görmüştür. Bu ticari faaliyetler kültürel faaliyetlerin yaşanmasına da sebebiyet vermiştir. Bu etkileşim yapı üretimine de katkı sağlamıştır. Zira ticari faaliyetlerin devamlılığını sağlayabilmek adına tüccarların konaklayıp vakit geçirebileceği mekânlar inşa edilmeye başlanmıştır. Kervansaray, liman, çarşı, han, köprü ve yolların inşası ticaretin daha kolay gerçekleşmesine olanak tanımıştır. Şehirde ki bu yapıların mevcudiyeti o kentte ticaretin de gelişmiş olduğunu gösterir.[8] Mütemadiyen ve düzenli aralıklarla ticari ilişkilerin devamlılığını sağlayan şehir merkezleridir. Bu anlamda kentsel mekân alanlarının oluşumu bölgenin gelişmişlik seviyesini de göstermektedir. Türk ve İslam şehirlerini tasvir ederken vurgu yapılan en önemli nokta ise ticari alanların çarşı ve mekân kavramlarının şehirleşme üzerine olan etkisi üzerinde olmuştur. Bu hususta;

> "Osmanlı Levanten kenti tek ve temsili bir merkeze sahip olmasa bile, buna karşın çarşı alanı, kent cemaati ve günlük yaşamdaki her şey ile ilgili kent yaşamının kaynadığı yerdir. Osmanlı polietnik yapısında, dini ve kültürel etkinlikler bir tür belirsizlik içinde kapalı kalmışlardır; oysa çarşı kent sakinlerinin bütünü için özel, onu kullanan etnik ve dini cemaat için kamusal bir yerdir. Kentteki toplumsal kitlenin tümünün kamusal yaşamının geçtiği yerdir. Her teb'a için ve çevreden gelen köylüler için, özel olmayan ve dini alana girmeyen her türlü konu, ticaretten idari uygulamalara, si-

yasal anlaşmazlıklardan bireysel iş tartışmalarına kadar, burada doğal ortamını bulur. Bütün Anadolu ve Balkan halklarının kullandıkları ortak dilde çarşı , carsija veya Pazar kelimeleri kamusal, herkese açık olma ile eş anlamlıdır. Osmanlı kentinin hayat damarları başka hiçbir yerinde olmadığı kadar merkez- çarşıda atar; orada bütün sosyal gruplara ait erkek ve kadınlara karşılaşır, bütün dil ve dialektler işitilir."[9]

Cerasi'nin bu açıklaması Trabzon kent meydanını oluşturan çarşı kavramını açıklar niteliktedir. Şehirler planlanırken kentin siluetini oluşturan en önemli yapılar; imaret, cami ve bedestenlerdir. Şehri çevreleyen yolların ortak noktası bu yapıların etrafı olmuştur. Bu yapıların iktisadi anlamda kalkınmasını sağlamak adına da çarşı veya pazar denilen mekânlar oluşturulmuştur. Kenti çevreleyen bu mekânların en önemlisi bedesten tarzındaki yapılar olmuştur. [10]Trabzon şehrinin oluşumunda ise daha çok Trabzon Kalesi merkez kabul edilerek yapılar etrafında inşa edilmeye başlanılmıştır.[11] Bedesten, dükkan ve hanlardan meydana gelen çarşı kavramı kentleşme sürecinin en önemli mihenk taşlarıdır. Kentin olgunlaşmasında önemli bir paya sahip olan "liman kent" kavramı çarşının gelişmesine katkı sağlamıştır.

1. Trabzon'da İnşa Edilen Kamusal Alan

Kamusal alanların oluşumunda gelişiminde imar, iskan ve ticari faaliyetlerin gelişimi etkili olmuştur. Toplumun ortak kullanım alanında olan; han, hamam ve pazar gibi yerler kamusal alanların ilk örneklerindendir denilebilir. Bu kamusal alanların kamusal mekân olarak nitelendirilmesi ise Osmanlı Devleti'nde yaşanan reform hareketliliği neticesinde çeşitlilik arz etmiştir. Toplumda yaşanan değişimler, bireylerin ihtiyaçları doğrultusunda yeni kamusal yapıların inşa edilmesine zemin hazırlamıştır. Kamusal mekân olarak belirtilen ifadede esasında; tüm halkın kullanımına açık olan ve halk için inşa edilen yapılar topluluğu da denilebilir. Bu açıklamaya istinaden Osmanlı Devleti'nde pazar, imarethane, hamam, han örneklerinden yola çıkarak, daha farklı bir kitleye hitap eden ve toplumsallaşma ve sosyalleşme imkanı sunan kamusal mekâna örnek; kahvehaneler olabilir. [12] Burada mekanın kamu gücüyle inşa edilmesinden ziyada halkın bir araya gelmesi ve konuşulan konuların bilhassa si-

R.1: Salut de Trébizonde. Rue entre les jardins publiqus - Trabzon'da kamu bahçeleri arasındaki sokak - Street between public gardens in Trebizond (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/201567, 05.06.2022)

yasi meseleler üzerin olması mekân itibariyle kamusal alana dahil edilmektedir. Kamusal alan olarak belirtilen yapılar sadece devlet eliyle inşa edilen yapılar değil sivil yapı örnekleri de olabilir. Eğitim, sağlık, asayiş veya devlet binalarının yanı sıra açık kamusal mekân olarak belirtilen alanlar da mevcuttur. Halkın sosyal ve kültürel faaliyetlerine destek olabilecek Osmanlı modernleşmesinin kamusal alana yansıması olan yeşil alanlar, mesire alanları veya Millet Bahçeleri bu duruma örnektir.

1.1. Millet Bahçeleri

Osmanlı Devleti esasında Lale Devri denilen 1718 ile 1730'lu yıllar arasında değişimlerin ve hatta dönüşümlerin başladığı yıllar olarak tanımlanır. Akabinde yaşanan Tanzimat reformu kentsel dönüşümlerin yaşandığı yıllardır denilebilir. Bu meydanların oluşumu Osmanlı başkentinde daha çok hissedilse de Trabzon kent meydanında da bu tip alanların oluşturulduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde kentsel dönüşüm vurgusu ve mekânsal değişimin varlığı bir çok şehirde geleneksel ve modern mekân kavramı iç içe geçirilerek yaşatılmak istenmiştir. Birey, toplum ve me-

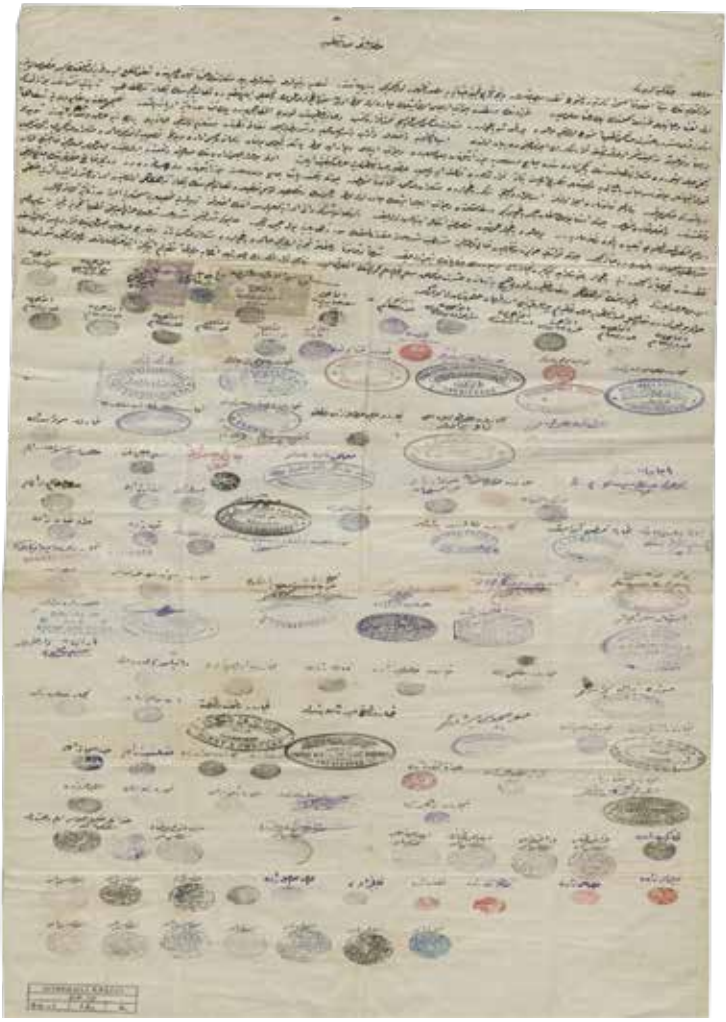

R.2: Trabzon'un Hürriyet Meydanı'ndaki Millet Bahçelerinde bira ve şampanya satışlarının serbest bırakılmaması konusunda ayrıntılı bir dilekçe Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, DH.İD.,Yer Bilgisi 70-12, Hicri 10-04-1329)

kân ilişkisi çerçevesinde Osmanlı kentlerini yeniden inşa etmek ve modernleşme kavramını şehir siluetine yansıtmak temel amaçlardan biri olmuştur.

Trabzon millet bahçesi 1871 yılında inşa edilmiştir. (R.1) Vilayet Salnamesi'nde bahsi geçen Trabzon Millet Bahçesi için halkın teneffüs alabileceği özel ve mühim bir alan olduğuna vurgu yapılmıştır.[13] İleri tarihli bir tezkirede de belirtilen açıklamaya göre; Trabzon'un Hürriyet Meydanı'ndaki Millet Bahçeleri'nde bira ve şampanya satışlarının serbest bırakılmaması konusunda ayrıntılı bir dilekçe mevcuttur.[14] (R.2) Hürriyet Meydanı olarak adlandırılan kamusal alan şehrin işlek

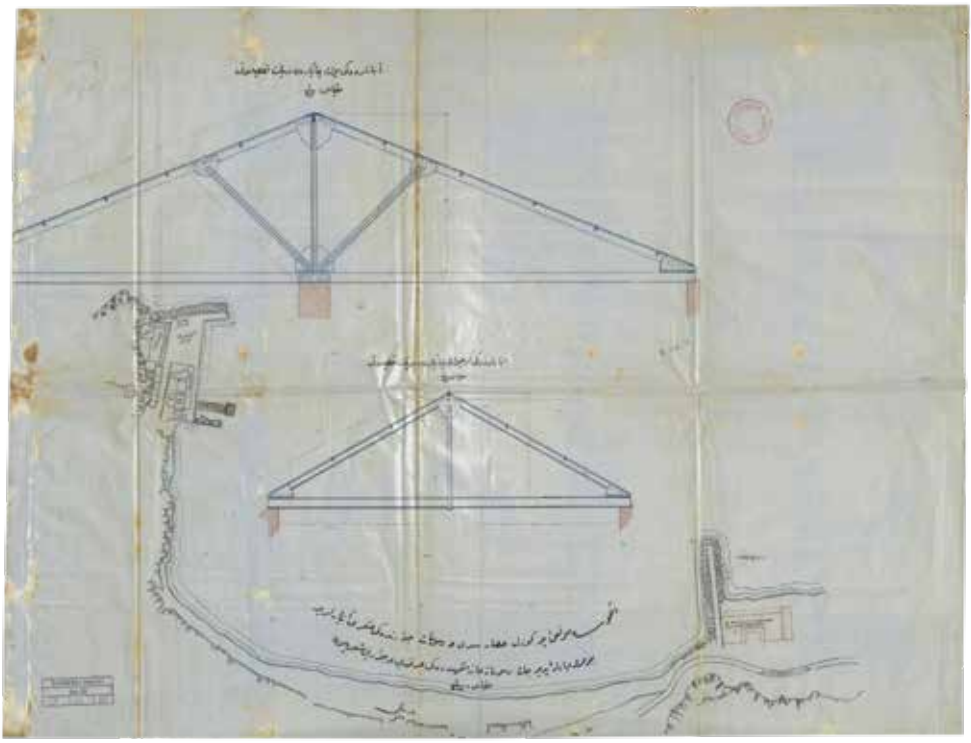

R.3: Rüsumat İdaresi'nin Trabzon'un Alagosa mevkindeki anbarın askeriyeye terki, buna karşılık Rüsumat İdaresi'nin yanındaki anbarlarının da askeriyeye devri ve Hürriyet Meydanı'ndaki transit anbarının da belediyeye teslimi için yapılan keşif ve muamelat hakkında depolara ait plan ve projeler (BOA., DH.MUİ., Yer Bilgisi 74-36, Hicri 04-03-1328.)

bir caddesi halini almıştır. Millet Bahçesi'nin yan parselinde bulunan Rüsumat İdaresi'ne ait olan transit ambarında mal taşıyan deve ve atların Millet Bahçesi'ni kullanması hasebiyle Millet Bahçesi'nin amacı dışında kullanıldığı iddia edilmiştir. Bu sebep ile de transit ambarının belediyeye tahsis edilmesi bu münasebet ile bedelsiz terkin işleminin yapılması talep edilmiştir.[15] (R.3) Böylelikle Millet Bahçesi'nin alanı da genişletilmiştir.

1.2. Han ve Kervansaray ve Otel

Osmanlı Devleti şehirlerinin en önemli yapısı kent meydanlarında inşa edilen çarşılardır. XVII. yüzyıla ait Kadı Sicilleri'nde Trabzon'da bulunan büyük pazar yerlerine "Sûk-ı Sultanî" olarak bahsedilmektedir. Bu pazar yerinde daha çok farklı meslek gruplarının da yer aldığı birden fazla çarşının birleştiği yerlerdir. Kazgancılar Çarşısı, Abacılar çarşısı ve Attar Çarşısı bu örneklerden sadece birkaçıdır. Bu çarşı içinde aynı zamanda cami ve hanlarda mevcuttur.[16] Trabzon kent

meydanında inşa edilen yapılarının zaman içinde gelişmesinin altında yatan sebep ise şehrin bir liman şehri olmasıdır. Şehirde transit ticaretin mevcut olması şehrin gelişmesine ve kentsel dönüşümüne katkı sağlamıştır. Gümrük ve Rüsumat İdaresi de yine kent merkezi içinde inşa edilmiştir. Osmanlı şehirlerinde kentin siluetini oluşturan toplu yapı örneği bedestenlerdir. Bu yapıda transit ticaretine konu olan malların satıldığı ve depolandığı alanlardır. Bu tip yapılar inşa edilirken geleneksel mimari özellikler dikkate alınarak, mevcut bir yapının üzerine eklentiler yapılarak yeniden ve yerinde dönüşüm sağlanmıştır. Daha önce yapımı gerçekleşen Trabzon bedesten yapısı XVII. yüzyıl başında yenilenerek inşa edilmiş böylelikle ticari faaliyetlerine devam edebilmiştir.[17]

Bedesten etrafında inşa edilen yapıların en tipik örneği ise hanlar olmuştur. Bu minvalde Trabzon kent sınırları içinde XVI. yüzyıla ait, en eski tarihli han Taşhan olarak bilinmektedir. Bunun dışına şehirde ticari faaliyetlere devam eden 14 han ve ticari faaliyetler için şehirde bulunan tüccarların konaklayabileceği 12 kervansaray faaliyet göstermektedir.[18] Günümüzde halâ varlığını devam ettiren Taşhan, Alacahan, Sabırhan ve Vakıfhan'dır. Bu yapıların en önemli özelliği Osmanlı savunma güzergahı üzerinde harp esnasında askerlerin veya halkın sığındığı bir mekan değil özellikle ticari hayatın bir parçası olacak şekilde inşa edilmiş olmalarıdır. Bu yapılarda diğer hanlarına aksine birden fazla giriş ve çıkışların olduğu yola cephesi olan taraflarda pencerelerin fazla olması savunma amacı ile inşa edilmediğini kanıtlar niteliktedir.[19] Hanların ortak özelliği ise Büyük Selçuklu ticaret yapıları ve ipek yolunun geçmiş olduğu Kunduracılar Caddesi'ne, İskele Caddesi ile limana, Erzurum Caddesi ve Semerciler Caddesi üzerinden eski liman olan Moloz'a bağlantı yollarının olmasıdır.[20] Taşhan, Kemeraltı- Semerciler Mevkii, Çarşı Mahallesi'nde dönemin valisi İskender Paşa tarafından XVI. yüzyılda inşa ettirilmiştir.[21] Vakıfhan ise 1781-1782 yıllarında Taşhan ile aynı mahallede Hacı Yahyaoğlu Seyyid Hacı Abdullah tarafından inşa edilmiştir.[22] Alacahan'da Çarşı Mahallesi'nde XVII. yüzyılda inşa ettirilmiştir. [23]

Ticari faaliyetlerin ortak noktası olan Trabzon'da XIX. yüzyılda yaşanan Tanzimat ve Islahat Fermanı ile birlikte kent meydanlarında bir dizi yeni yapı üretimine geçilmiştir. Şehrin eski konaklama yapıları olan; han ve kervansarayların yerini oteller almaya başlamıştır. Bu durum özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte daha da artmıştır.

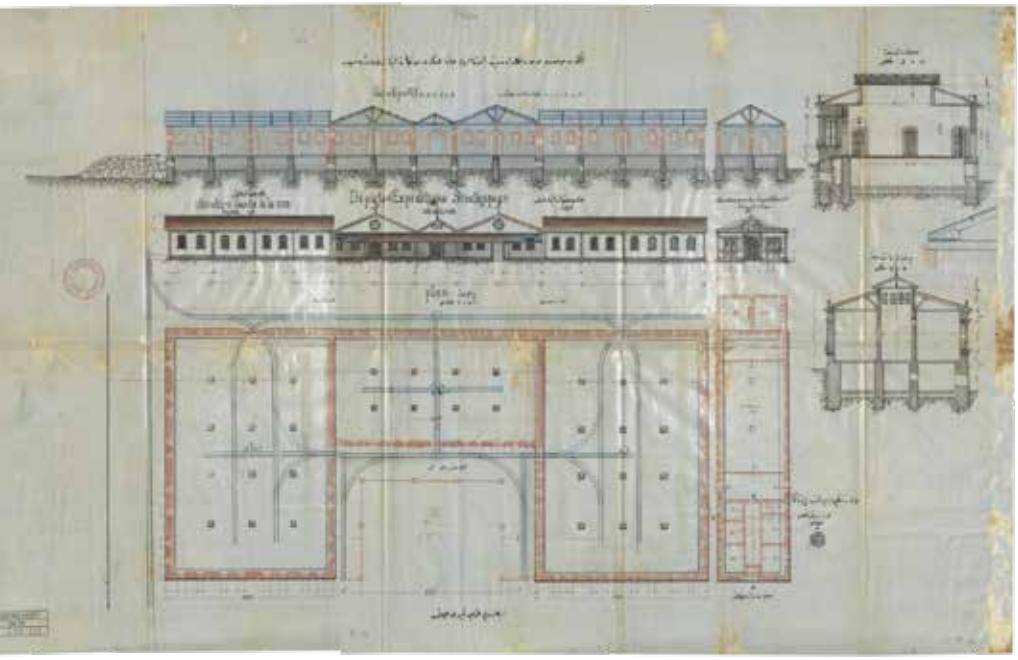

R.4: Trabzon Cihan Oteli
(https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208530, 05.06.2022)

R.5: Trabzon Şems Oteli (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/201569, 5.6.2022)

R.6.: Trabzon Şafak Oteli (Salt Arşiv, 05.06.2022)

Trabzon kentinde geç Osmanlı dönemi otelleri olarak; Cihan Oteli, Şafak Oteli ve Şems Oteli'nden bahsedilebilir. Bugün bu oteller çeşitli tadilat ve onarım geçirdikleri için asıllarına uygun halde değillerdir. (R. 4.5.6.) Artan nüfus, yaşanan toplumsal değişim ve gelişen kent mekanları ile; kamusal binalar, ibadethaneler, sağlık yapıları ve eğitim kurumları da artış göstermiştir. 1813 tarihinde Trabzon şehrinde yapılaşma oranı artış sağlamıştır. Emlak vergilerinden alınan 5.174,665 kuruşluk gelir Trabzon şehrin 1859 yılındaki toplam gelirinin üçte birini oluşturmaktadır.[24]

1.3. Trabzon Gureba Hastahanesi

Osmanlı topraklarında sağlık hizmetleri; şifahane veya darüşşifa çatısı altında sunulmaktaydı. Yalnızca Osmanlı topraklarında değil, Anadolu topraklarında Selçuklu Hükümdarlığı zamanında da bu çatı altında şifa dağıtılırdı. Modernleşme hareketliliği Osmanlı toplumunda sağlık sektöründe de etkisini göstermiştir. Bu minvalde Avrupai tarzda ilk sağlık yapıları Osmanlı'da XIX. yüzyılda görülmeye başlamıştır. Bu tarz yapıların ilkini de askeri hastaneler oluşturmuştur.[25] Bu anlamda batılı sivil sağlık yapı örnekleri de takriben bu yüzyılda ortaya çıkmıştır denilebilir. Ancak bu hastanelerin kuruluş aşamasında etki-

R.7: Servet-i Fünûn Dergisi
(http://www.servetifunundergisi.com/trabzonda-askeri-hastanesi-camii-i-serifi-altta/, 05.06.2022)

li olan salgın hastalıklarının varlığını da unutmamak gerekir. Zira 1831 ve 1865 yıllarında yaşanan kolera salgını modern sağlık yapılarının artmasına sebebiyet vermiştir. Bu hastane örneklerinden biri de şüphesiz ki Trabzon şehrinde inşa edilmiş olan Trabzon Gureba Hastanesi'dir. (R. 7.) 1868 senesinde hastanenin yapımına başlanılmıştır. Hastanenin yoksul ve kimsesiz kimselerin bakım ve tedavisini sağlamak maksadıyla inşa edilmiştir.[26]

R.8: Trabzon Hükümet Konağı
(Sultan II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Projesi Arşivi)

1.4. Trabzon Hükümet Binası

Islahat Fermanı ve Tanzimat'ın getirmiş olduğu modern yapılaşma ile birlikte şehir merkezlerinde inşa edilen yapılarda revize edilmiştir. Hükümet politikaları içinde de önemli bir yere sahip olan ve bilhassa kent merkezini oluştururken bu yapılara ağırlık verildiği bilinmektedir. Hükümeti temsil eden en önemli yapılar olan selâtin cami ve külliyeler yalnızca bu amaç çerçevesinde inşa edilmemiştir. Aynı zamanda sosyal refah düzeyini artırmak, ülkenin iktisadi ve içtimai alanda kalkınmasına destek olmak için inşa edilmişlerdir.

Tanzimat'ın ilanına kadar Osmanlı şehirlerinde ayrı bir yönetim binası inşa edilmemiştir. Örneğin kentlere atanan kadılar bir konakta ikamet eder ve çoğunlukla şehrin yönetimi de bu konaktan sağlanırdı. XVII. yüzyıla ait şer'îyye sicili kaydına göre de Trabzon şehrinde kadı veya beylerbeyi için ayrı tahsis edilen bir yönetim binası yoktur. Kiralanan yapılarda vali, kadı veya beylerbeyleri ikamet etmekteydi. Hatta kiralanan bu yapıların ödemelerini de şehrin ileri gelenleri karşılamaktaydı.[27] Şehrin merkezi konumuna gelen semt için bu durum oldukça önemlidir. Zira dönemin kadısı veya valisinin ikamet ettiği bu konak mahalle adının da o idari mülki amir ile anılmasına da vesile olmuştur. Bu anlamda Trabzon İskenderpaşa

Mahallesi'ni örnek verilebilir. İskender Paşa şehrin gelişmesinde ve büyümesinde etkili bir rol alan validir. Uzun yıllar valilik yaptığı bu kentte bayındırlık faaliyetleri sürdürmüştür. Tanzimat ile birlikte yerel yönetimler çerçevesinde idari işleyişte değişime uğramıştır. Osmanlı Devleti şehirlerinde daha önce görülmeyen bir yapı üretimi gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu yapılar Hükümet Konağı olarak literatürde adlandırılacaktır. Hükümet Konakları kentin merkezi kabul edilerek etrafına; eğitim, telgrafhane, postahane, sağlık yapısı ve karakolhane gibi "kamu yapıları" inşa edilmiştir. "Devlet- birey" ilişkisine vurgu yaparak yönetici sınıf ile halkı bir araya getiren yapılar olarak tanımlamak da mümkündür.

Osmanlı liman şehri olan Trabzon'da modern yönetim anlayışına uygun Hükümet Konağı yapısı inşa etmek için yerel hükümet ile merkez hükümet arasında ilk resmi yazışmalar takriben 1863 yılında başlamıştır.[28] Trabzon'da bahsi geçen Hükümet Konağı devletin ihtişamını gösterecek şekilde inşa edilmesi arzu edilmiş bulunduğu yapı stokları içinde en dikkat çekici yapı olmasına özem gösterilmiştir. (R. 8.) İnşa edilen bu görkemli yapının en önemli eklentileri ise çarşı caddesine bakan dükkanların mevcudiyetidir. Yerel hükümet tarafından bu eklentilerin kiraya verilerek Hükümet Konağı'nın yapımı esnasında ihtiyaç duyulan meblağ buradan karşılanmaya çalışılmıştır. Trabzon Hükümet binasının eklentisi olarak kayıtlara geçen yirmi iki adet dükkan vardır. Bu dükkanlarda; terzi, arzuhalci, kahvehane veya eczane gibi çeşitli sektörler faaliyet göstermektedir.[29] Yapının üretimi müteahhitlere verilmeden doğrudan doğruya devlet eliyle inşa ettirilmiştir. 1867 yılında Trabzon Hükümet binası tamamlanmıştır. Yapı 1904 yılında tadilat görerek kat sayısı artırılmıştır. Trabzon Hükümet binasının mimari hakkında detaylı bilgi mevcut değildir ancak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeye göre, yapının inşaatı esnasında Cani Kalfa inşaatın yapımına nezaret etmiştir.[30] Bir diğer arşiv kaydına göre ise; Trabzon Hükümet Konağı masraflarının tespiti için Mühendis Rıfat Efendi görevlendirilmiştir.[31] Bu bilgiler ışığında taşralarda inşa edilmesi planlanan yapılarda kontrol mekanizması eğitimli kişilerin eline bırakıldığı görülmektedir. Bu tutum Osmanlı başkenti olmak üzere Anadolu topraklarında inşa edilen Hükümet Konakları'nda devleti temsil edecek olan somut bir yapı olma hasebiyle eğitimli ve yetenekli kişilerce inşa edildiğine vurgu yapmaktadır.

R.9: Trabzon Hapishanesi Yıldız Arşivi

1.5. Diğer Yapılar

Trabzon'da özellikle Hükümet Konağı çevresinde inşa edilen yapılar arasında yer alan bir diğer önemli yapı ise hapishanedir. (R. 9.) Hapishaneye ait olan tüm arşiv kayıtlarında Trabzon Merkez Hapishanesi olarak bahsedilmektedir. Hükümet Konağı'nın yanında birisi kadın ikisi erkek olmak üzere Trabzon Merkez Hapishanesi inşa ettirilmiştir. Özellikle kadın cezaevinin olması Tanzimat sonrasına rastlar. Osmanlı'da 1880 yılında yapılan bir düzenleme ile birlikte artık her vilayette kadınlar için bir hapishane yapısı inşa ettirilme zorunluluğu getirilmiştir.[32]

Bir başka kamusal yapı ise Trabzon Mekteb-i İdadi'sidir. 1907 tarihli bir görselde Trabzon vilayetinde bir Islahhane önünde çektirilen bir fotoğraf karesi mevcuttur. Islahhaneler esasında şehirlerde bulunan sanayi mekteplerinin öncüsüdür. Tanzimat ile birlikte sanayileşme yolunda ciddi adımlar atılmaya başlanılmış bu bağlamda teknik eleman ihtiyacını karşılayabilmek maksadıyla sanayi mektepleri kurulmaya başlanmıştır.

Sonuç

Tarih boyunca Osmanlı Devleti fethettiği topraklarda iskan politikasını uygulamış böylelikle Müslüman toplumun geniş bir yelpazeye dağılmasına müsaade etmiştir. Bu durum yerleşik halkı gayrimüslim

olan topraklarda Müslümanlık bilincinin zeminini oluşturmaktır. Fethin sembolü olan kiliselerin camiye çevrilmesi ise en önemli alâmet olarak tanımlanmaktadır. İskan politikaları ile birlikte başlayan şehirleşme kavramı bir çok faktörün bir araya getirilmesine de olanak tanımıştır. Zamanla gelişen ve değişen dünya düzeni ile toplumların ihtiyaçları değişime yüz tutmuştur. Böylelikle ihtiyaçlar çerçevesinde yeni yerleşim alanları ve yeni yapı türleri ortaya çıkmıştır. Şehirleşme kavramının en somut örneği olan yapı üretimi ise şehirlerin özelliklerine bağlı olarak değişkenlik arz etmektedir. Trabzon bir liman şehridir. Geçmişten günümüze transit ticaretin kalbi konumunda olan Trabzon'da yapılaşma hızı ile birlikte yapı çeşitliliği de her geçen gün artmıştır. Tüccarların uğrak yeri olan Trabzon vilayetinde devletin üstün gücünü gösterebilmek maksadıyla çeşitli kamusal yapılar inşa edilmiştir. Bu kamusal yapılar birer kamu sitesi vazifesi de görmüştür. Kamusal yapılar ile yöneten ile yönetilen sınıf daha yakın temaslar kurmuştur. Özellikle XIX. yüzyıl ile birlikte Osmanlı şehirlerinde görülen gelişme Trabzon vilayetinde de hissedilmiştir. Modern anlamda yeniliklerin öncüsü olan Tanzimat ve Islahat Fermanı ile yeni yapı örnekleri görülmeye başlamıştır. Bu yapı üretimi kentsel anlamda bir dönüşümünde habercisi olmuştur.

Dipnotlar

1 Alexander Fol, "Thracia- Pontica Twenty Years Later", *New Studies On The Black Sea Littoral,* Translate Gocha R. Thsetskhladze, Oxford, 1995, s. 7.

2 M.E., White, "Greek Colonisation", *The Journal Of Economic History,* XXI, No:4, 1961, s.443

3 C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization*, New York, 1959, s.117.

4 Gaius Secondus Plinius, Naturalis Historia, V, Ed. H.R. Rackman, London, 1947, s.112.

5 Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Haz.; K. Çiçek vd., Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları,2000,s.41.

6 Münir Atalar, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarihi Sempozyum Bildirileri,* Haz. K. Çicek vd., Trabzon Belediyesi Yayınları, 2000, s.131-135.

7 Mübahat Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13*17 Ekim 1986)*, Samsun, 1998, s. 97.

8 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1994, s.35

9 Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti,* Çev. Aslı Ataöv, İstanbul, 1999, s.115

10 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, Ankara, 1980, s.106.

11 Trabzon Kalesi öncelikle Hellenistlik dönemde inşa edilmiştir. MS. VI. Yüzyılda İmparator Justinianus tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bu hususta detaylı bilgi için bkz.; Mükerrem, Anabolu, *Trabzon'daki Bizans Çağı Yapıları*, İstanbul, 1969, s. 3.

12 Serdar Öztürk, *Osmanlı'da Kamusal Alanın Dinamikleri*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 2005, s. 95-124.

13 Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017, s.227.

14 BOA, DH.İD.,Yer Bilgisi 70-12, Hicri 10-04-1329.

15 BOA., DH.MUİ., Yer Bilgisi 74-36, Hicri 04-03-1328.

16 Kenan İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 18, 1998, s.176

17 Ömer İ. Tuluk, "Osmanlı Dönemi Trabzon'unda Mimari Yapı Kültürü", *Trabzon Kent Mimarisi; Yer- Yapı- Hafıza*, Ed. Ö.İ Tuluk- H.İ. Düzenli, Klasik Yayınları, İstanbul, 2010, s. 41- 155-172..

18 Necmettin Aygün, *XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret,* Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002, s. 158.

19 Mustafa Özer, *Trabzon'un Osmanlı Dönemi Ticaret Hayatı ve Ticaret Yapıları; Genel Bir Değerlendirme*, Trabzon Belediye Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 52, Ankara, 1997, s. 85-100

20 Tümerkan İbiş, *Trabzon'da Bir Ticaret Sokağının Eski ve Yeni Yüzü, Trabzon Kültür Sanat Yıllığı*, Trabzonlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Yayın No:2, İstanbul, 1989, s. 101-107.

21 Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanlarının Mimarisi,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1978.; Haşim Karpuz, "Trabzon'daki Türk Devri Yapılarına Toplu Bir Bakış", *Trabzon Yıllığı*, Trabzon Belediye Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 52, Ankara, 1997, s. 80-84.

22 Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk- İslam Eserleri ve Kitabeler*, Cilt 1, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No:58, Trabzon, 2000.

23 Anonim, *Trabzon*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Tanıtma Eserleri Dizisi, Yayın No: 71, Ankara, 1996.

24 A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Ed. Çağlar Keyder vd., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.67.

25 Merve Pabuçcu, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Hastaneler (1876-1908)", *Cappadocia Journal of Social Sciences, 3*, s.86.

26 Avcı, s. 224.

27 Kenan İnan, s.174.

28 Avcı, s. 219.

29 Avcı, s. 219

30 BOA., C.MF., Yer Bilgisi; 80-3975, Hicri 11-06-1235

31 BOA., A.) MKT.MHM., Yer Bilgisi; 345-40, Hicri 18-06-1282.

32 Saadet Tekin, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/47, 2010, s.90.

Kaynakça

ANABOLU, Mükerrem, *Trabzon'daki Bizans Çağı Yapıları*, İstanbul, 1969.

ATALAR, Münir "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarihi Sempozyum Bildirileri,* Haz. K. Çicek vd., Trabzon Belediyesi, 2000, s.131-135.

AVCI, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt, 2017.

AYGÜN, Necmettin, *XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002, s. 158.

BOA, DH.İD.,Yer Bilgisi 70-12, Hicri 10-04-1329.

BOA., A.) MKT.MHM., Yer Bilgisi; 345-40, Hicri 18-06-1282.

BOA., C.MF., Yer Bilgisi; 80-3975, Hicri 11-06-1235

BOA., DH.MUİ., Yer Bilgisi 74-36, Hicri 04-03-1328.

CERASİ, Maurice M., *Osmanlı Kenti*, Çev. Aslı Ataöv, İstanbul, 1999.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, Ankara, 1980.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1994.

FOL, Alexander "Thracia- Pontica Twenty Years Later", *New Studies On The Black Sea Littoral,* Translate Gocha R. Thsetskhladze, Oxford, 1995.

GÜRAN, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanlarının Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1978.

İBİŞ, Tümerkan, "Trabzon'da Bir Ticaret Sokağının Eski ve Yeni Yüzü", *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı*, Trabzonlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği,Yayın No:2, İstanbul, 1989, s. 101-107.

İNAN, Kenan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 18, 1998, s.176

KARPUZ, Haşim, "Trabzon'daki Türk Devri Yapılarına Toplu Bir Bakış", *Trabzon Yıllığı*, Trabzon Belediye Başkanlığı, Yayın No: 52, Ankara, 1997, s. 80-84.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13*17 Ekim 1986)*, Samsun, 1998, s. 97.

ÖZER, Mustafa, *Trabzon'un Osmanlı Dönemi Ticaret Hayatı ve Ticaret Yapıları; Genel Bir Değerlendirme*, Trabzon Belediye Başkanlığı, Yayın No: 52, Ankara, 1997, s. 85-100

ÖZSAİT, Mehmet "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* Haz.; K. Çiçek vd., Trabzon Belediyesi Kültür,2000,s.41.

ÖZTÜRK, Serdar, "Osmanlı'da Kamusal Alanın Dinamikleri", *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* 2005, s. 95-124.

PABUÇCU, Merve, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Hastaneler (1876-1908)", *Cappadocia Journal of Social Sciences*, Cilt3, s.86.

PLİNİUS, Gaius, *Secondus Naturalis Historia*, Ed. H.R. Rackman, London, 1947

ROEBUCK, C., *Ionian Trade and Colonization*, New York, 1959.

TEKİN, Saadet, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/47, 2010, s.90.

Trabzon, T.C. Kültür Bakanlığı, Tanıtma Eserleri Dizisi, Yayın No: 71, Ankara, 1996.

TULUK, Ömer İ., "Osmanlı Dönemi Trabzon'unda Mimari Yapı Kültürü", *Trabzon Kent Mimarisi; Yer- Yapı- Hafıza*, Ed. Ö.İ Tuluk- H.İ. Düzenli, Klasik Yayınları, İstanbul, 2010, s. 41- 155-172..

TURGAY, A. Üner, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Ed. Çağlar Keyder vd., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, 1994.

WHİTE, M.E., "Greek Colonisation", *The Journal Of Economic History,* XXI, No:4, 1961, s.443

YÜKSEL, Murat, *Trabzon'da Türk- İslam Eserleri ve Kitabeler*, Cilt 1, Trabzon Belediyesi Kültür, Yayın No:58, Trabzon, 2000.

Üçüncü Umumi Müfettişliğinin Trabzon'daki İmar Faaliyetleri: Doğu Gazetesi Haberleri Üzerinden Bir Değerlendirme (1937-1938)

Esra BABUL KOÇ
Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü

Giriş

Merkezi otoritenin egemenliği etrafında şekillenen Osmanlı idare biçiminde güvenlik ve denetleme mekanizmalarının ön plana çıktığı bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Osmanlı yönetim geleneğini oluşturan bu zihniyet; yönetim gelenekleri, siyasi kültür ve bürokratik ilişkilere bağlı olarak idari örgütlenmede denetleyici kurumların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde sosyal, ekonomik ve yönetimsel ilişkilerde yaşanan değişimler beraberinde ıslahat ve reformları getirmiştir. Özellikle idari alanda gerçekleştirilen bu reformların taşradaki uygulanabilirliğinin denetlenmesini amacıyla müfettişlik kurumları oluşturulmuştur. Müfettişlikler, taşrada taşkınlık ve isyan gibi toplum düzenini bozan asayiş sorunlarının giderilmesi, yönetim kadrolarının belirlenmesi ve iskân, imar ve ekonomik çalışmaların teftiş ve kontrol mekanizmaları olarak idare sisteminin önemli bir parçası haline gelmiştir. Islahat ve reformlarla anayasal dönemin başlatılması ve siyasal yapıdaki düzenlemelerle yeni bir hal alan Osmanlı idare sistemi, taşranın denetiminde müfettişlikleri etkin bir güç olarak kullanmıştır. Osmanlı yönetim sisteminde önemli bir rol oynayan müfettişlikler, Cumhuriyet rejiminde de etkinliğini sürdürmüştür.[1]

Cumhuriyetin ilanı, değişen yönetim zihniyetinin etkisiyle idare sisteminde yeni arayışları beraberinde getirmiştir. Osmanlı'da idari taksimat; coğrafi, iktisadi, yönetim ve inzibati özelliklerine göre şe-

killendirilen kaza, liva ve vilayetlerin teşkilatlandırılmasına dayandırılırken, coğrafi ve ekonomik ilişkilerine göre mıntıkalarına ayrılan vilayetler merkezi bir idare altında toplanarak yönetilmiştir.[2] Ancak 1921'de Teşkîlât-ı Esâsiye Kanunuyla değişikliğe gidilerek liva teşkilatı kaldırılmıştır. Böylelikle ekonomik, coğrafi ve demografik özelliklerine göre şekillendirilen vilayet, kaza ve nahiye birimlerinin esas alındığı bir idare sistemi kurulmuştur.[3] Bu sistemde vilayetlerin sınırları küçülürken sayıları artmıştır. Merkezi idare sayısı artan vilayetler arasında çıkan iç karışıklıkların ve idari aksaklıkların giderilmesi, hükümet programının ilerlemesi ve ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için otoritenin güçlendirilmesine yönelik çözüm arayışlarına girmiştir. Sayısı artan vilayetler arasında coğrafi ve ekonomik açıdan birbirleri ile ilişkili olanların ortak menfaatleri doğrultusunda bir yönetim altında toplanarak idare edilmesi planlanmıştır. Bu hususta II. Abdülhamid zamanında Osmanlı idari politikalarında yabancıların etkisiyle ortaya çıkan ve devlet işlerine müdahale aracı olarak kullanılan müfettişlikler, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde *"denetleme mekanizması"* olarak ön plana çıkmışlardır.[4] Vilayetler arası iletişim kurularak bir yandan otoritenin gücü arttırılırken bir yandan da ekonomik kalkınma sağlayarak modern bir ülke yaratacak sistemin kurulması hedeflenmiştir.[5] Bu doğrultuda 1921 Teşkîlât-ı Esâsiye Kanunu ile temeli oluşturulan ve 1927'de resmi olarak kurulan *"Umumi Müfettişlik"* teşkilatı, hem merkezi idarenin kendi denetim mekanizması olarak hem de batılılaşma amacıyla gerçekleştirilen inkılap çalışmalarının özellikle taşradaki yansımalarının incelenmesinde etkili bir araç olmuştur. [6]

Umumi Müfettişlikler, dönemin sosyal, ekonomik ve idari koşullarına bağlı olarak denetleyici bir yönetim anlayışıyla taşrada otoritenin sağlanmasına, siyasi ve idari nizamın kurulmasına ve özellikle vilayetlerin bir merkezden teftişine olanak sağlayan kurumlardan biri olmuştur. Kuvâ-yi icraiyenin en önemli memuru olan müfettişlerin amacı mıntıka dâhilinde güvenlik, nizam ve idari teftişi sağlamaktır.[7] 1921 kanun tasarısında Umumi Müfettişliğin amaç ve yetkileri belirlenirken görev sahası da beş mıntıkaya ayrılmıştır. Bu bölgelerde 1927'de kurulan I. Umumî Müfettişliğin ve 1934'te kurulan İkinci Umumi Müfettişliğin bölgesel kalkınma, toplumsal alanda ilerleme ve kültürel gelişmelere sağladığı katkılar ile İnönü'nün 1935'te Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerini kapsayan gezisi neticesinde Ata-

türk'e sunmuş olduğu rapor üçüncü bir müfettişliğin gerektiğini ortaya koymuştur.[8] Bu doğrultuda 1935'te asayiş ve güvenlik problemlerinin tesis ve idaresinde lüzum görülen, sağlık, bayındırlık ve kültürel meselelerde ortak ihtiyaçların gözetildiği ve tarım, hayvancılık ve sanayi gibi ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine olanak sunacak merkezi Erzurum olmak üzere Ağrı, Çoruh, Çorum, Erzincan, Gümüşhane, Kars ve Trabzon'u kapsayan üçüncü bir Umumi Müfettişlik kurulmuştur.[9] Üçüncü Umumi Müfettişlik, 1935'te İnönü tarafından hazırlanan rapor ve 1936'da Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in bölgenin genel durumu hakkında görüşlerini belirttiği ve özellikle İran transitinin mevcut durumu ve transitin geliştirilmesi üzerine hazırladığı raporlar çerçevesinde asayiş, güvenlik, imar faaliyetleri ve kalkınmayı odağına alan bir çalışma başlatmıştır.[10] Müfettişlik başta Erzurum ve Trabzon olmak üzere mıntıka dâhilinde iskân faaliyetleri, hükümet konağı, hastane, stadyum, hapishane, otel ve lokanta gibi idari, sosyal ve kültürel birçok yapı inşası, su ve elektrik tesisatları, bataklık kurutulması, kanalizasyon gibi altyapı işleri ile yol, köprü ve menfez inşa ve onarımlarıyla transit ticaretin iyileştirilmesi için birçok çalışma gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda çalışma; İran transitinin Batı'ya açılan kapısı, aktif limanıyla ekonomiye sağladığı katkı ve onarım, bakım ve inşa faaliyetleriyle önemli çalışmaların gerçekleştirildiği Trabzon vilayetine odaklanmıştır.

Üçüncü Umumi Müfettişliği ve faaliyetlerini odağına alan incelemeler[11] bulunmasına rağmen müfettişliğin Trabzon şehri özelinde gerçekleştirdiği çalışmaları doğrudan konu edinen araştırma bulunmamaktadır. Buradan hareketle çalışmanın çıkış noktası Erken Cumhuriyet Dönemi'nde hükümet politikalarının taşradaki yansımaları ve fiziksel tezahürünün nasıl karşılık bulduğuna yönelik önemli sorulara dönemin hükümetine bağlı olarak müfettişlik tarafından çıkarılan Doğu Gazetesi üzerinden cevap arama fikri olmuştur. Arşiv belgeleri ve Doğu Gazetesi haberlerinden elde edilen bilgiler ışığında müfettişliğin önceliğine aldığı imar çalışmalarının neler olduğu, çalışmalara nereden ve nasıl başlandığı gibi şehir tarihini yakından ilgilendiren noktaların irdelenmesi hedeflenmiştir.

Çalışmada batılılaşma politikaları ve ekonomik kalkınma programları kapsamında Trabzon'da gerçekleştirilen imar faaliyetlerinde Üçüncü Umumi Müfettişliğinin rolü irdelenecektir. Bu amaçla araştırma müfettişliğin vilayet dâhilinde;

İmar Planı Çalışmaları: şehrin modern bir görünüm kazanması için Lambert tarafından hazırlanan imar planıyla sanayi ve işçi yerleşim mahalleri, gayri sıhhi müesseselerin düzenlenmesi, tarihi eserlerin belirlenmesi ve korunması, su, kanalizasyon ve yollar ile ilgili çalışmalar, park, bahçe, mektep ve müze gibi birtakım yapıların yeniden düzenlemesini içeren çalışmalar

Trabzon-İran Transit Yolu Çalışmaları: Transit yolun geçmiş yıllardaki aktifliğinin geri kazandırılması için gerekli görülen yerlerde yol, köprü ve menfez inşa ve tamirlerinin içeren yol yapım ve bakım çalışmaları

Alt Yapı Çalışmaları: şehrin en önemli sorunlarından birini teşkil eden temiz içme suyu için farklı bölgelerden su temini ve temin edilen suyun gerekli yerlere ulaştırılması

Liman İnşa Çalışmaları: şehir limanı ve dalgakıran inşası ve düzenlemesi gibi gerçekleştirmiş olduğu faaliyetleri konu edinmektedir. Bahsi geçen faaliyetler dönemin inşa pratiğinin anlaşılabilmesi amacıyla T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivleri arşiv belgeleri ve Üçüncü Umumi Müfettişliğinin resmi yayın organı olan *"Doğu Gazetesi"* birlikte ele alınarak bir bütün halinde incelenmiştir. Arşiv belgeleri bir yandan müfettişlik kurumunun ortaya çıkışı, gelişimi, müfettişlerin mesuliyet ve yetkileri, sınırları, tayin ve kadro tasdikleri gibi tarihi arka plan ile ilgili bilgiler aktarırken diğer yandan da umumi müfettişlerin hazırladıkları rapor ve görüş yazıları yapılacak çalışmalar hakkında fikir edinmeyi sağlamıştır. Araştırmanın bir diğer ana kaynak grubu olan Doğu Gazetesi, müfettişliğin resmi yayın organı olması sebebiyle oldukça önemlidir. Uzer tarafından 1 Birinci Kanun 1937'de çıkarılmaya başlanan günlük gazete Doğu Bölgesi'nde gerçekleştirilen iktisadi ve kültürel kalkınma, harici siyasi, idari ve içtimai hareketlerde yaşanan ilerlemeleri günü gününe takip ederek halkın bilgilendirilmesini amaçlamıştır.[12] Erken Cumhuriyet Dönemi'nde çıkarılan bölgesel nitelikli yayınların başında gelen gazete yerel ve ulusal haberlerin halka ulaştırılmasının yanı sıra güvenlik olaylarının yayınlanmasıyla kentlerde asayişin sağlanması, mahalli ihtiyaçların merkezi otoriteye iletilmesi ve halkın isteklerinin hızlı bir şekilde hükümete ulaştırılmasında görev yapan etkin bir araç olmuştur.[13] Çalışma dâhilinde gazetenin yayın hayatına başladığı 1 Birinci Kanun 1937'den basımına son verilen 8 İkinci Teşrin 1938 tarihlerini kapsayan 289 adet günlük nüshaya erişilmiştir. Ga-

zete sayfaları incelenerek Trabzon imar çalışmaları ile ilgili haberler kategorize edilmiştir. Müfettişliğin bölgeye ait raporunda planlanan öncelikli faaliyetler göz önünde bulundurularak arşiv belgeleriyle karşılaştırılmalı değerlendirmeler yapılmıştır. Böylelikle arşiv belgeleri ve gazete haberlerinin üstlenmiş olduğu görevler aracılığıyla Umumi Müfettişliğin gerçekleştirdiği çalışmalara ilişkin sürecin yazılması mümkün kılınmıştır.

Otoritenin Taşrada Temsiliyeti: Umumi Müfettişlikler

Müfettişlikler, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devletinin sosyal, ekonomik ve özellikle idari şartlarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıda millet sistemine dayanan idari düzen, 1839'da Tanzimat Fermanı ve 1856'da yayımlanan Islahat Fermanı'yla değiştirilmiş, ardından 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan anayasal dönem ve siyasi yapıdaki dönüşümler özellikle taşra yönetim biçiminde değişiklikleri gündeme getirmiştir. Taşrada yaşanan çekişmeler ve iç karışıklıklar denetim mekanizmalarında yenilikçi uygulamaları zorunlu kılmıştır. Nitekim 2. Abdülhamid döneminde yaşanan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası 1878'de düzenlenen Berlin Kongresi'nde Anadolu'da gerçekleştirilmesi planlanan ıslahatlar konu edinilmiştir.[14] 1878 Ayastefanos Antlaşmasında ıslahatların uygulanabilmesi amacıyla Doğu Anadolu Bölgesi'nde Vilâyat-ı Sitte[15] adında bir bölge oluşturulmuş, ıslahatların denetlenmesi için de Anadolu Vilayâtı Umûm Müfettişliği kurulmuştur.[16] Böylelikle merkezi otoritenin taşradaki kontrol gücü olarak görev yapacak müfettişliklerin idare düzenindeki temeli atılmıştır.

Osmanlı idare düzeninde Umumi Müfettişlik uygulaması 1902'de yaşanan Makedonya ayaklanması sonucu tekrardan gündeme gelmiştir. Kosova-Manastır-Selanik vilayetlerini kapsayan ve Vilayat-ı Selâse olarak adlandırılan bölgenin asayiş ve düzeninin sağlanması için 1902 Talimatnamesiyle Makedonya Müfettiş-i Umumiliği kurulmuştur.[17] Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1908 yılına kadar görev yaptığı müfettişlik teşkilatı II. Meşrutiyet'in ilanıyla çalışmalarına son vermiştir.[18] Müfettişlik çalışmaları meşrutiyetin ilanıyla aksamış olsa da Osmanlı yönetiminin 1913 İdare İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı ile taşra idaresine ilişkin yaptığı düzenlemeler, müfettişlik teşkilatına olan ihtiyacı yeniden ortaya çıkarmıştır. Kanun tasarısıyla reform çalışmalarının merkez ve taşrada beraber uygulanarak görevlilerin

yetki ve sınırları yasalarla belirlenmiştir.[19] Geniş yetkilerin tanındığı valiler, İdare ve Umumi Meclis aracılığıyla teftiş görevini müfettişlere vermiştir. Ancak I. Dünya Savaşının çıkmasıyla kanun uygulanamadığı için müfettişlik teşkilatı da işlevsiz kalmıştır.

1913'te taşra teşkilatının idaresine yönelik kararlarda müfettişlik kadrolarına yer verilmiş olsa da gerek savaşın başlaması gerekse de idari sistemde yaşanan sıkıntılar ülke genelinde çalışmaların aksamasına neden olmuştur. Bu süreçte Osmanlı topraklarının bütününü kapsayacak bir müfettişlik teşkilatından söz edilemese de Rusya'nın baskısıyla Doğu Bölgesi'nde ıslahat çalışmalarının denetlenmesi gündeme getirilmiştir. Bu hususta Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya Devleti arasında imzalanan Yeniköy Antlaşmasıyla Doğu Anadolu Bölgesi Vilâyât-ı Şarkiye adı verilen iki kısma ayrılmıştır.[20] Bölgedeki ıslahatların teftişi için Doğu Anadolu Vilayetleri Islahat Müfettişliğine Avrupalı iki müfettiş getirilmiştir. 1918'de I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle müfettişler ülkelerine geri dönmüştür.

Osmanlı idare sisteminde müfettişlikler son kez Milli Mücadele Dönemi'nde yer bulmuştur. 1918'de Vilayet-i Müstahsile Müfettişi Umumiliği adıyla yeniden aktif edilen kurumun başına Tahsin Uzer tayin edilmiştir.[21] Ancak Uzer'in kısa bir süre sonra Suriye Valiliğine atanmasıyla işlevsiz kalan müfettişlik, 1920'de Anadolu Olağanüstü Müfettişliği adıyla bir kez daha aktif hale getirilmiş olsa da birkaç ay içinde tekrar kapatılmıştır.[22]

Osmanlı yönetim düzeninde Tanzimat reformlarıyla başlayıp Milli Mücadele Dönemi'ne kadar geçen süreçte gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, ıslahat çalışmalarının denetlenmesini isteyen Avrupalı devletlerin etkisiyle kurulan müfettişlikler uzun soluklu olmamıştır. Ancak 1920'de meclisin kurulmasıyla müfettişlik kurumu farklı bir boyut kazandırmıştır. Yeni kurulan düzende modern bir ülke yaratma ve ekonomik kalkınma çalışmaları öncelik kazanırken bu hedeflerin taşrada benimsenip hâkimiyet kurmasına yardımcı olacak bir gücün varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle vilayetlerin farklı ekonomik düzeyleri kalkınma programının uygulanmasında sorun teşkil etmiştir.[23] Bu hususta Umumi Müfettişlikler merkezi otorite ile halk arasında kurulacak iletişimde önemli bir araç olarak ön plana çıkmıştır. Dönemin yönetim anlayışında ve toplumsal düzende yaşanan aksaklıklar nedeniyle asayiş ve güvenliğin temini, toplum düzeninin tertibi ve idari nizamın teftişi için benzer nitelik taşıyan

vilayetlerin belirli bölgeler altında toplanarak ortak bir idare altına alınması gerekli görülmüştür.[24] Bu amaçla 1921 Teşkîlât-ı Esâsiye Kanunu çerçevesinde *"iktisadi ve içtimai"* ilişki halinde bulunan vilayetlerin mıntıkalara ayrılarak Umumi Müfettişliklerin yönetimine bırakılması kararlaştırılmıştır.[25]

Vilayetlerin hem idari hem de ekonomik açıdan denetimine olanak sağlayan müfettişlikler, başlangıçta ülkenin içinde bulunduğu siyasal ve toplumsal karışıklıklar yüzünden teşkil edilememiştir. İsyanlar ve iç karışıklıklar yüzünden 1926 yılına kadar uzatılan sıkıyönetim teşkilatın kurulmasını engellemiştir.[26] Ancak Doğu'daki sıkıyönetimin kaldırılarak yerine pratik bir hükümet programı oluşturulması hem merkezi otoritenin güçlendirme hem de bölgesel kalkınma faaliyetlerini ilerletme isteği vilayetler arası köprü işlevi gören müfettişliklerin yeniden ele alınmasını gündeme getirmiştir.

Toplumsal yapının mevcut düzeni ve taşrada otorite kurma isteğinin yanı sıra yeni kurulan hükümetin örgütlenme anlayışındaki değişim Umumi Müfettişliklerin kurulmasının önünü açan bir diğer nedendir. Osmanlı mülki teşkilatı *"vilayet-liva-kaza"* birimlerinden oluşmuştur. Osmanlı'da temel olarak eyalet ayrımına dayanan idare sisteminde livalar örgütlenme teşkilatının ikinci basamağını oluşturmakla birlikte idaresi merkezden aldığı güç ve geniş yetkilerle donatılan valilere bırakılan birimi temsil etmektedir.[27] Ancak bu idari teşkilatlanma biçimi 1921 Teşkîlât-ı Esâsiye Kanununda değiştirilerek *"Türkiye'nin coğrafi özellikleri ve ekonomik ilişkileri göz önüne alınarak vilayet-kaza-nahiye"* adı verilen yeni bir idari yapılanmaya gidilmiştir.[28] Oluşturulan bu idari düzenlemede iktisadi ve toplumsal ilişkiler ön planda tutularak merkezi otorite ile yerel idarenin uyumu ve denetim mekanizmasının kurulmasına dikkat çekilmiştir. Nitekim bu durum 1927'de Meclis görüşmelerinde de tartışılarak müfettişliklerin kurulmasına neden olan idari dönüşüm detaylı bir şekilde açıklanmıştır.[29]

> "... Evvelce memleketimizin teşkilâtı vilâyet, liva ve kâza derecelerine münkasem idi. Vilâyetler üç beş livadan müteşekkil, ve daha vasi hududu idariyeyi haiz olduğundan herhangi bir mıntikai memleket vilâyet manzumei idaresi altında coğrafî ve iktisadî vahdeti, idarî ve inzibatî ahengi binnisbe temin edebilmekte idi. Vazaifi umumiyei devletin ifası emrinde vilâyetlerin coğrafî ve iktisadî münasebetlere göre muayyen idare mıntıkalarından mürekkep olmasının muhassenatı olmakla beraber hususî vazaifin ifa-

sında vilâyetlerin mülhakat varidatını bir merkezden idare etmesi ve teşkilâtı vilâyetin başında olması itibariyle mülhakatın zararına ve merkezi vilâyetin nefine bir hareket vukuu da kabili inkâr olmayan bir hakikatti. Teşkilâtı Esasiye Kanunumuz liva teşkilâtını kaldırarak teşkilâtı devleti vilâyet, kaza ve nahiye esası üzerinden takrir ve tespit ettiğinden vilâyetlerin âdedi çoğaldı ve bittabi hududu küçüldü. İktisadî, etnoğrafî ve coğrafî vaziyetleri itibariyle vahdet irae eden mıntıkalarda bir kaç vilâyet meydana geldi. Henüz memleketin nüfusu hali tekemmül ve işbaa gelmemiş olduğundan, vilâyet unvanı altında teşekkül eden manzumei idarenin bazen nüfusu altmış bini geçmemekte ve hususî varidatı da vazaifi mahalliyesini ifa edemeyecek kadar dun bulunmaktadır..."

Hükümet tarafından şekillendirilen düzende ekonomik, kültürel ve coğrafi özellikleri doğrultusunda bir araya getirilen bölgeler ayrıştırılarak sınırları küçülen ancak sayıları artan birkaç vilayet oluşturulmuştur. Fiziksel, iktisadi ve sosyal açıdan birbirleriyle iletişim halinde bulunan bu vilayetlerin birtakım müşterek menfaatlerinin ve ihtiyaçlarının olduğu gerçektir. Ancak ülkenin içinde bulunduğu şartlar nedeniyle gerek nüfusun gerekse de vilayete ayrılan bütçelerin yetersizliği önemli bir sorun teşkil etmiştir. Bu konuda çözüm arayışına gidilerek uygun görülen mahallerde vilayetlerin bir çatı altında toplanarak idare edilmesine yönelik görüş öne sürülmüştür.

"... Filvaki Teşkilatı Esasiye Kanununuzun tarifine nazaran vilayetlerden coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebetlere nazaran teşekkül ve tavazzuh etmeleri lazım gelmekle isede halen mevcut vilayetler eski livaların vilayetlere kalbinden tahassül etmiş olduklarına nazaran bunların Teşkilatı Esasiye Kanunu mefhumuna tevfikan hükümetçe tetkikat icra olunarak vaziyeti coğrafiye ve münasebeti iktisadiyetleri nazaran icabedenlerin yekdiğerleriyle birleştirilerek vilayetlerin teşkili ve adetlerinin tenkisi idare umumiye ve hususiyetleri itibariyle lazım olduğu kadar Teşkilatı Esasiye Kanunumuzun da ruhuna muvafık hareket olur."[30]

Dâhiliye Encümeni mazbatası metninden de anlaşılacağı üzere Umumi Müfettişlik teşkilatı idari düzenin temini için gerekli görülmüştür. Bu doğrultuda 30 Ocak 1927'de Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan Umumi Müfettişlik Kanun Tasarısı, 12 Şubat 1927'de Dâhiliye ve Bütçe Encümeni tarafından görüşülerek oylamaya sunulmuştur. Oy

çoğunluğu ile kabul edilen kanun 16 Temmuz 1927'de Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.[31]

> ... Hükümetin esbabı mucibesinde mevcut vilâyetlerin iktisadi, ictimai ve coğrafi noktai nazardan bazı menatıka munkasem olduğu ve her mıntıkanın umumi ve müşterek birtakım menfaatlere malik olup, bunların mahallen tetkik ve tanzimi ve vilayetlerin sıkı bir teftiş ve mürakabe altında bulundurularak idari ihtiyacatının yakından takip ve tatmini için Müfettişi Umumilik teşkilâtına lüzum görüldüğü izah kılınmış ... vaziyeti coğrafiye ve münasebeti iktisadiyelerine nazaran icabeden vilayetlerin tevhidi suretiyle idarei umumiye ve hususiye icabatına daha uygun gelebilecek teşkilâtın yapılması lazım geldiği noktai nazarı demeyan edilerek bu ıslahatın icrasına kadar asayiş ve inzibatı ve menafi müşterekesi hasebiyle bir kül arzeden vilayetlerin bir merkezden teftiş ve münakabesi imkânını bahşeden Umumi Müfettişlik teşkilatı hakkındaki lâhiyayı bazı tadilat icra ederek kabul etmiştir.[32]

Umumi Müfettişlik Kanunu ile resmiyet kazanan müfettişler taşrada düzenin sağlanması, iç güvenliğin temini, bölgesel ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda kalkınma çalışmaları ve bayındırlık ve imar işlerinde denetim yetkisine sahip en yüksek idari birim olarak görev yapmaya başlamıştır. 27 Kasım 1927'de Umumi Müfettişlik teşkilatı için çıkarılan talimatnamede yer alan *"Mıntıkasının iktisadi, sıhhi, içtimai, harsi, medeni, ümrani ihtiyacat ve hususatının süratle tatbikini ve eyi bir tarzda idare ve idamesini müstemirren takip ve murakaba etmek"* ifadesinde müfettişlerin görevleri açıkça belirtilmiştir.[33] Ayrıca yayınlanan talimatnamede Umumi Müfettişliklerin yetki alanları ve sınırları[34] da çizilmiştir.[35]

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren iktidarın hem yerel yönetimlerle iletişim kurarak otoritesini güçlendirmesinde hem de inkılap ve modernleşme çalışmalarıyla bölgelerin kalkınmasında aracı rolü üstlenen Müfettişlikler, talimatnamede de belirtildiği üzere ilk olarak 1927'de I. Umumi Müfettişlik adıyla Diyarbakır merkezli kurulmuştur.[36] Ardından 1934'te Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale vilayetlerini kapsayan bölgede Trakya Umumi Müfettişliği adı verilen ikinci bir müfettişlik kurulmuştur.[37]

Umumi Müfettişlikler idareleri altındaki bölgelerin toplumsal düzeninin kurulmasına yardımcı olurken bir yandan da ekonomik ve sos-

yal kalkınmaya yön vermişlerdir. Müfettişlik teşkilatının elde ettiği bu başarı yeni umumi müfettişliklerin kurulmasının önünü açmıştır. Bu hususta kurulacak Üçüncü Umumi Müfettişlik için toplum düzeninde yaşanan asayiş sorunları, kendine özgü iklim ve topografyasının getirdiği zorluklar ve merkezi noktalara olan uzaklığıyla Doğu Bölgesi ön plana çıkmıştır.[38] Rus işgali ve iç isyanlar nedeniyle oldukça zarar gören bölgede hem asayişin sağlanmasına hem de bayındırlık hizmetlerine ihtiyaç duyulmuştur.[39] İsmet İnönü 1935'te Doğu Anadolu-Karadeniz bölgelerine gerçekleştirdiği gezi sonucu vilayetler arası koordinasyon eksikliğinin bulunduğunu belirttiği raporunu Atatürk'e sunmuş ve Üçüncü Umumi Müfettişliğin bu bölgede ivedilikle kurulmasının gerekliliğini vurgulamıştır.[40] Bunun üzerine 23 Ağustos 1935'te 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 numaralı kanun maddesine dayandırılarak merkezi Erzurum olmak üzere Ağrı, Erzincan, Gümüşhane, Kars ve Trabzon vilayetlerini ihtiva eden üçüncü bir Umumi Müfettişlik uygun görülmüş ve müfettişliğe Erzurum Saylavı Tahsin Uzer atanmıştır.[41] Uzer 1939'da vefat edene kadar görevine devam etmiştir.[42] Vefatın ardından müfettişliğe Uzer'in yerine Dâhiliye Vekâleti Müsteşarı Nazif Ergin atanmıştır.[43] Ergin, 1946 yılına kadar görev yapmış ancak Sivas milletvekilliğine seçilmesiyle görevi bırakmıştır.[44] Arşiv belgelerinden takip edilebildiği kadarıyla Ergin'in ardından Üçüncü Umumi Müfettişliğe kimse atanmamıştır. Aslında boş kalan kadro Umumi Müfettişlik teşkilatının kaldırılmasına giden sürecin başlangıcıdır. Nitekim 1947'de yapılan bütçe görüşmelerinde Umumi Müfettişliklere ayrılan kadro tahsisatı tartışmaları 1948'de bütçenin kaldırılması şeklinde sonuç bulmuştur. Akabinde 1952'de yapılan komisyon görüşmeleriyle Umumi Müfettişlikler resmen sonlandırılmıştır.

Üçüncü Umumi Müfettişliğin Trabzon'daki Faaliyetleri

Erken Cumhuriyet Dönemi öncesi yaşanan I. Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı büyük bir yıkımı beraberinde getirmiştir. Cumhuriyetin ilanıyla hükümetin benimsediği inkılap ve modernleşme çalışmalarıyla iktisadi, toplumsal ve idari düzende savaşların etkileri ortadan kaldırılmak istenmiş ise de dünya çapında yaşanan ekonomik buhranlar, iç ve dış siyasette yaşanan karışıklıklar, nitelikli insan sayısının yetersizliği, idari teşkilatlanmadaki yeni düzenlemeler ve anlayışında yaşanan birtakım değişimler bu dönemde kalkınma çalışmalarını ya-

vaşlatmıştır. Ülkenin hemen her noktasında karşımıza çıkan bu aksaklıkların Trabzon'da da yaşandığını söylemek mümkündür. Bu hususta bölgenin durum tespiti için İnönü'nün gerçekleştirdiği ziyaret oldukça önemlidir. Üçüncü Umumi Müfettişliğin kuruluş sürecinin aktarılmaya çalışıldığı bölümde bu noktaya dikkat çekilmiş olmakla birlikte tekrar etmek yararlı olacaktır. 1935'te Başbakan İsmet İnönü'nün Doğu ve Karadeniz Bölgelerine yaptığı gezi, sorunları yerinde incelemekle birlikte tespit edilen problemlerin nasıl çözüme kavuşturulması gerektiği üzerine de önemli bir çalışmayı temsil etmektedir. Nitekim İnönü gezi sonucu hazırladığı raporda bölgede vakit kaybetmeksizin bir müfettişlik kurulmasının gerektiğini belirterek 3. Umumi Müfettişlik için önemli bir adım atmıştır.

Trabzon, hem Üçüncü Umumi Müfettişliğinin görev alanında önemli bir vilayet hem de İnönü'nün Karadeniz ziyaretindeki önemli duraklardan biridir. Yukarıda ifade edilen aksaklıkların şehirde yaşanması nedeniyle İnönü'nün yaptığı gezi sorunların çözüme kavuşturulmasında önemli bir adımdır. İnönü gezi esnasında şehrin genel durumu hakkında kendisine sunulan rapor ve edindiğini izlenimler aracılığıyla vilayet hakkında tespitlerde bulunmuştur. Şehrin coğrafi yapısına bağlı gelişen dağınık yerleşme nedeniyle eğitim birimlerine ulaşımda yaşanan aksaklıklar, sağlık ihtiyaçlarına karşılık vermeyen kurumlar, ilçeleri ve diğer bölgeleri birbirine bağlayan yol ve köprülerin uygunsuz koşulları, İran Transit Yolu ve Trabzon Limanı'nın hem bölge hem de ülke açısından taşıdığı öneme rağmen bakıma muhtaç durumu bu tespitlerden birkaçıdır.[45]

Bu bağlamda çalışma gerek Başbakan İnönü gerekse de Umumi Müfettiş Uzer'in incelemeleri ardından öncelikli çalışma alanı olarak belirlenen şehrin imar planı, Trabzon-İran transit yolu, alt yapı ve liman inşası ile ilgili çalışmaları odağına almıştır. Bu çalışmaların yanı sıra Cumhuriyet'in ülkede yarattığı umumi kalkınma ve yükselme hareketlerinin modern örneği olarak 1.500.000 bütçe tahsisatı ve 250 yatak kapasitesiyle Trabzon Numune Hastanesi inşaatı[46] ile 353.562 liralık keşif bedeliyle inşasına başlanan Trabzon Lisesi[47] önemli çalışmalardır. Ayrıca mıntıka dâhilinde tamir ve onarımı yapılan okullar, şehrin kültürel ve sosyal yaşantısı için önem arz eden sinema, kimya hane, park, sergi düzenlemeleri, hâl ve anıt inşası gibi çalışmaların varlığından da söz etmek gerekmektedir. Bu hususta 2 adet anıt, 4 adet park havuzu, 37 adet ilkokul, 4 adet hususi idare binası, 3 adet mezbaha, 21 adet çeşme, 19 adet köy odası, 22 adet köy okuma odası, 7 adet hela, 2

adet meydan, 1 adet mezar, 4 adet iskele, 1 adet su deposu, 1 adet kimya hane, 1 adet tebhirhane, 1 adet balıkhane, 1 adet mezat salonu, 1 adet hal, 3 adet pazar yeri ve 2 adet gazhane inşa edilmiştir.[48] Hususi idare tahsisatıyla Maçka, Sürmene ve Akçaabat hususi muhasebe binaları yapılmıştır. Atatürk Köşkü, Kaledibi, İskender Paşa, Ülkü, Gazipaşa ve Akşam Kız Sanat Okulu dâhil olmak üzere 35 adet okul, Hükümet konağı, Nafia garajı, Selamet Oteli, Umumi Meclis Salonu, Memleket Hastanesi ve diğer hususi muhasebe binalarının bakım ve onarımı gerçekleştirilmiştir. Umumi muvazene tahsisatıyla da Trabzon Lisesi, erkek ve kız ortaokulları, Trabzon Gümrüğü, Trabzon Cezaevi, Sürmene ve Maçka Hükümet Konağı, Trabzon Cezaevi Müdüriyet Binası, Vakfıkebir Jandarma Karakolu ve Akçaabat Hükümet tababetinin elektrik tesisatı yapılmıştır.

İmar Planı Çalışması

İmar planı, Umumi Müfettişliğin Trabzon'da gerçekleştirdiği en kapsamlı çalışmaların başında gelmektedir. Müfettişliğin girişimiyle Fransız plancı J. H. Lambert'e 1/500, 1/1000 ve 1/2000 ölçekli haritalar hazırlatılmış ve nazım planı esasları belirlenerek bir program oluşturulmuştur.[49] Ayrıca belediyeye haritaların yanı sıra Trabzon planının detaylarına ilişkin teklif ve görüşlerin yer aldığı bir rapor iletilmiştir.[50] Rapora göre şehrin elli yıl sonraki nüfusunun 75.000 kişi olacağı tahmin edilerek imar sahasının tayini yapılmıştır.[51] Bu doğrultuda Nafia Vekâleti tarafından tasdik edilen şehir hâlihazır planında;

Ev, bahçe, yol ve meydanlar için 3.750.000 metrekare

Ticari ve sınai mahalleleri için 300.000 metrekare

Koru, çayır, göl, oyun yerleri için 300.000 metrekare

Hastane, mezarlık, hamam, otel, kahvehane, umumi yerler için 222.000 metrekare

Resmi ve askeri müesseseler, talim yerleri için 150.000 metrekare

Mektep ve kütüphaneler için 455.000 metrekare

Muhafazası matlup eski eserler için 75.000 metrekare

yer ayrılmakla birlikte imar planı toplamda 495.000 hektarlık bir alanı kapsayacak şekilde planlanmıştır. Şehir mütehassısı Mösyö Lambert Trabzon'la ilgili yaptığı incelemeler üzerine şehri sanayi mıntıkası, liman mıntıkası, hareket merkezi, Eskişehir ve Yenişehir

bölgeleri olmak üzere beş kısma ayırmıştır.[52] Kuzeyden deniz, doğudan Değirmendere mecrası, güneyden Erzurum şosesi ve batıdan Erzurum yolunun Rize yolu ile iltisak ettiği noktayla sınırlanan sanayi mıntıkası liman ve transit yol güzergâhında olması nedeniyle mevcut konumunu korumuştur.[53] Ancak Çömlekçi Mahallesi taraflarında amenajman ve Rize-Erzurum yollarının tesviyesi yapılarak yaklaşık 91 hektarlık alanda antrepo ve imalathane inşalarıyla sınai mahallesinin bu tarafa genişletilmesi öngörülmüştür.[54] Böylelikle şehrin hava kirliliğinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Benzer şekilde mezarlık, mezbaha, tabakhane ve benzeri gayri sıhhi kurumların hâkim rüzgâr yönünün tersinde ve şehirden uzak olan Değirmendere taraflarında tesisi uygun bulunmuştur.

Yenişehir bölgesi raporda yer alan mıntıkalardan şehri genişletme çalışmalarının en önemli adımlarından biri olmuştur. İnşa ve tesis planı mütehassıs tarafından düzenlenen bölge Numune Mahallesi olarak adlandırılmış ve tanzimi gerçekleştirildikten sonra belediyeye teslim edilmiştir. Yenişehir bölgesi şehrin iktisadi, sıhhi, eğitim ve kültürel kalkınmasına yön verecek önemli hastane, stadyum ve okul yapıları gibi inşa faaliyetlerine ev sahipliği yapması nedeniyle dikkat çekici bir alan olmuştur.[55] Şehrin farklı yerlerinde bu çalışmalardan başka belediye ve vilayet makamları için resmi yapı inşaları başlatılmıştır.[56] Ayrıca her kilometrede bir muhtelif alanlarda eğitim yapıları için yer ayrılırken sergi, panayır, hamam ve plaj için de uygun yerlerin araştırılması kararlaştırılmıştır.

Lambert planında yollara ve limana oldukça önem verilmiştir. İran transit Yolu ve Trabzon Limanı çalışmalarına ayrı birer başlık açılacağı için bu kısımda değinilmemiştir. Ancak bu bölümde şehir merkezinde gerçekleştirilen yol çalışmalarından bahsetmek uygun olacaktır. Şehrin gelişimi için Atatürk Caddesi'nin tesviye ve genişletme çalışmaları oldukça yararlı bulunmuştur.[57] Bu nedenle Cumhuriyet Caddesi'nde de benzer bir çalışma başlatılması, şehrin genişletilebilmesi için meydandan Ayasofya mevkiine kadar olan kısımda 250-300 metre ara ile en işlek mahallerden en uzak semtlere kadar uzanan yolların ıslah edilmesi, genişletilmesi ve yenilerinin açılması önerilmiştir. Özellikle İmaret Mahallesi'nde ana caddeden denize kadar uzanan bir caddenin varlığı önemli bulunmuştur. Denize erişen caddelerin sonunda araç trafiğinin düzene koyulabilmesi için geniş meydanlar tavsiye edilmiştir.

Şehir dâhilinde park, bahçe, sayfiye yerleri ve serbest sahaların mevcudiyeti imar planının temel çalışma alanlarından biri olmuştur. Bu hususta;

Cami bahçelerinin imkân dâhilinde birer mahalle parkına çevrilmesine,

Güzelhisar parkının bir kültür parkına dönüştürülmesine,

Maşatlık mevkiinin, Taksim, İmaret ve Moloz mezarlığının parka tahviline,

Yenişehir bölgesinde uygun mahallerde park inşalarına,

Stadyumun genişletilerek spor sahalarının düzenlenmesine,

Ayasofya parkından Polathane' ye uzanan geniş plajlı yolların inşasına,

İmaret Mahallesi'ndeki kalenin korunarak etrafına bahçe yapılmasına,

Uzak ve kısmi amenajmanlarla Zafanos sırtları ve Yatla mevkiinde golf sahaları, Kisarna'da bir eğlence ve sayfiye yerine,

Uygun mahallerde at koşu alanları, yüzme havuzları ve çocuk bahçelerinin tanzimine karar verilmiştir.[58]

İmar planında değinilmesi gereken bir diğer husus asarıatikaların durumudur. Tarihi eserler sivil ve dini eserler olmak üzere tasnif edilmiştir. Kale, cami, kilise, türbe, hamam, mescit, bedesten, han, medrese, çeşme, şadırvan, köprü ve konut gibi yapı türleri tarihi eser olarak nitelendirilmiş ve koruma altına alınmıştır.[59]

Trabzon-İran Transit Yolu Çalışmaları

Trabzon Limanı, Asya'nın iç bölgelerine uzanan ve Hindistan'a giden ticari yolun başlangıcında serbest bir liman olması nedeniyle Roma döneminden itibaren aktif bir ticaret ağına sahip olmuştur. Bizans döneminde Abbasîler ile ticari ilişkiler bu liman üzerinden kurulurken, Osmanlı devrinde Ceneviz ve Venedikli tüccarların geri çekilmesi ve Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla limanda ticari bir gerileme yaşanmışsa da İran için ehemmiyet korunmuştur.[60] Ancak 1870'lerden itibaren Batum Limanı'nın demiryolu ile önce Çulfa'ya ardından da Tebriz'e bağlanması Trabzon Liman'ındaki ticari faaliyetleri önemli derecede sekteye uğratmıştır.[61] Osmanlı imparatorluğu zamanında Trabzon-İran transit yolunun bakım ve onarımının ihmal edilmesiyle iki ülke

arasındaki ulaşım faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. Hâlbuki Trabzon-İran transit yolu gerek siyasi gerekse de iktisadi açıdan Batum transit yoluyla rekabet edebilecek güçte olmuştur. İran'ın Avrupa'yla kurduğu ticari ilişkide; Batum tarikiyle yapılacak ticarette vasıta değiştirme zorunluluğu, Basra Körfezi'ne giden yolların İran ticaret bölgelerine ters istikamette oluşu ve Beyrut Limanı'na giden yolda iki farklı ülkeden geçilmesi bu yolları uzun ve pahalı hale getirirken en kısa ve ucuz yol olarak Trabzon yolu ön plana çıkarmıştır.[62]

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya önemli demiryolu inşaları aracılığıyla Avrupa ile temaslarını arttırırken bu faaliyetler Trabzon-Tebriz-Tahran arasındaki ticari yolun önemini yitirmesine neden olmuştur.[63] Ancak yol boyunca hem birden çok gümrük sınırından geçilmesi hem de Sovyet tren servislerinin itimatsız ve güvensiz oluşu transit yolun istenilen öneme kavuşmasını engellemiştir. İran'ın güvenli ticari yol arayışı Trabzon yolunu tekrardan gündeme getirmiştir. Bu arayış 1934'te İran Şahı Pehlevi'nin gerçekleştirmiş olduğu ziyarette Trabzon'dan Erzurum tarikiyle İran sınırına kadar olan tarihi transit yolunun yeniden ihya edilerek eski önemine kavuşturulması kararını ortaya çıkarmıştır.[64]

Trabzon-İran transit yolunun yeniden eski önemine kavuşması için yapılan önemli çalışmalardan biri 1935'te Başbakan İnönü'nün gerçekleştirdiği ziyarettir. İnönü bu ziyaret sonrası Doğu illerinin kalkınmasında en önemli faaliyetin *"İran transitinin eski tarihi ve tabii yoluna çevrilmesi"* olduğunu belirtmiştir.[65] Bu nedenle Uzer'den Başbakan İnönü'nün Doğu gezisinin ardından yine aynı bölgeleri kapsayan bir inceleme gerçekleştirilmesi istenmiştir. Uzer'in bir ay süren bir incelemesinde Trabzon-İran transit yoluna *"... İran transit işi bir yol ve asayiş meselesidir ..."* ifadeleriyle dikkat çekilmiş ve detaylı bir çalışma başlatılmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.[66] Bu nedenle müfettişlik 1936'da yolun mevcut durumunu ortaya koyan ve eski önemin yeniden kazanılabilmesi için neler yapılması gerektiğine ilişkin önerilere yer verilen bir rapor hazırlamıştır.[67] Raporda öncelikle yolun mevcut durumu aktarılmıştır. Rapora göre Trabzon-Tebriz güzergâhı Trabzon-Gürcü Bulak arası 648,5 kilometre ve Gürcü Bulak-Tebriz arası 228 kilometre olmak üzere toplamda 876,5 kilometreden oluşmaktadır. Yolun;

Gürcü Bulak-Kızıldize-Karaköse kısmı 138 kilometrelik ham yol,

Karaköse-Erzurum kısmı 186 kilometrelik çakıl yol,

Eleşkirt-Kızılyokuş kısmı tamire muhtaç bir şose,

Kızılyokuş-Saç Dağı-Horasan kısmı yeni çalışmalara başlanan bir yol,

Horasan-Erzurum kısmı ise eski bir şoseden ibarettir.

Transit yolunun Erzurum-Trabzon kısmı ise 324,5 kilometreden oluşmaktadır.

Erzurum-Ilıca yolu harap halde bulunan 14 kilometrelik bir şose olup ihalesi yapılmak üzeredir.

Ilıca-Kop Dağı'na kadar olan kısım 68 kilometre olup yol inşası için keşfi yapılmıştır.

Kop-Zigana arasındaki yol 177 kilometre olup, 137 kilometrelik kısım yeni inşa edilmiştir.

Trabzon'a kadar kalan 63,5 kilometrelik kısım ise iyi durumda bulunan bir şosedir.

Tahran Büyük Elçiliği, Tebriz Başkonsolosluğu, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası ve Trabzon İthalat ve Transit Gümrüğü Müdürlüğünden alınan bilgilerle mevcut durum tespiti yapılırken yolun ticari hacminin ve yolcu kapasitesinin genişletilebilmesi için şu önerilerde bulunulmuştur:

Gürbulak-Trabzon yolunun bir an evvel ikmali ve tamiratı mütemadiyeye ehemmiyet verilmesi,

Trabzon Hususi Muhasebesinin almakta olduğu iskele resminin derhal kaldırılması,

Trabzon Belediyesinin Kapı parası adıyla aldığı resmin kaldırılması,

Gümrüğe verilen teminat senedi meselesinin halli,

Benzin, lastik resimlerinin rakip yollar memleketlerindeki resim haddine indirilmesi,

Transit eşya muamelelerinin Müdafaa pulu ve diğer pul resimlerinden muaf tutulması,

Yolların kışın kapanmamasını temin için fenni vesait ihzarı,

Transit nakliyatının Nafıa Vekâleti tarafından idaresi,

Pasaport vize muamelatının basitleştirilmesi ve ucuzlatılması,

Müstahkem mevki mıntıkası formalitesiyle hudut zabiti tarafından yapılan vizenin süratle ve asgari bir zaman zarfında yapılmasının temini veya mümkünse refi ve ilgası,

Gümrük muamelesinin hudut üzerinde yapılabilmesi için Gümrüğün Kızıldize 'den tam hududa kaldırılması,

Vapur kumpanyaları nezdinde girişimde bulunularak transit eşya ve yolcuları için tenzilatlı bir tarife yapmalarının temini,

Güzergâh üzerinde muayyen yerlerde muntazam birer otel ve lokanta açılması,

Trabzon'da bir serbest mıntıka tesisi.

Hükümet transit eşyanın taşınmasında bahsi geçen uygulamalarla ucuz fiyat politikası belirlerken ayırdığı 3.500.000 Türk Lirası bütçeyle de yeni yol inşaları ve mevcut yolların bakım ve onarımlarının yapılması planlanmıştır.[68] Bu doğrultuda Trabzon-İran transit yolunun 200+63+240 kilometrelik kısmında 342.503 lira 55 kuruş bütçeyle şosa, köprü, istinat duvarı, yol işaretleri ve korkuluk inşaları gerçekleştirilmiştir.[69] Ayrıca 28.796 metreküp toprak hafriyatı, 28.618 metreküp kaya hafriyatı, 9.037 metreküp kargir inşaat, 353 metreküp 250 tuzlu beton, 294 metreküp 350 tuzlu beton, 11.000 metre blokajlı şose, 33.939 metre kırma, 665 rıhtım olmak üzere toplamda 45.701 metre uzunluğunda yeni şose ile 680-400 metre açıklıklarında 37 adet betonarme makara köprü inşa edilmiştir. 61-2 kilometre arasında bir adet 8 metrelik köprü tamir edilirken bir adet 4 metrelik betonarme köprü yapılmıştır. Değirmendere sahili boyunca 805 metreküp toprak hafriyatı, 600 metreküp kaya hafriyatı yapılmış, 2.873 metreküp azman imal olunmuş ve yol üzerinde 3 adet yol bakım evi ikmal edilmiştir. Trabzon-Vakfıkebir sahil yolunun 9+400 kilometresinde 17.470 lira 89 kuruş bütçeyle 3X10 metrelik betonarme köprü inşaatı başlatılmıştır.[70]

Yolun olumsuz hava koşullarıyla mücadelesinde kar temizleme işi için Kop Dağı'nda 3 adet, Tahir Gediğinde 2 adet, Saçtepe'de 1 adet can kurtaran sığınağı inşa edilmiş, su tesisatı ve telefon hattı kurulmuştur.[71] Kötü hava koşullarında yolculara yardım edecek çavuşlar bu sığınaklarda iskân edilmiştir. Hava şartlarından dolayı çavuşların kaza ve olay yerlerine geç ulaşmaları nedeniyle çavuşlara kayak öğretilmesi kararlaştırılmıştır. Böylelikle transit yoldaki güvenliğin arttırılması hedeflenmiştir.[72] Ayrıca ticari ağın genişletilmeye çalışıldığı Trabzon'da malların Avrupa'ya sevk edilmesinde Trabzon-Köstence arasında bir hat kurma çalışmaları başlatılmıştır.[73]

Cumhuriyet hükümeti Trabzon-İran transitinin eski önemini kazanması için yolun büyük bir kısmını tamir ettirip yeni köprü inşalarıyla

gerekli görülen kısımlarda güzergâh değişikliklerine giderken Trabzon Limanı ve gümrük geçişlerinde de maliyetleri düşüren uygulamalar gerçekleştirmişlerdir. Böylelikle Trabzon-İran transit yolu bir yandan en kısa yol olarak ön plana çıkarken diğer yandan da ucuz ve güvenli bir yol haline dönüşmüştür.

Altyapı Çalışmaları

Cumhuriyetin ilk yıllarında bakıma muhtaç Trabzon'un alt yapı sorunları Üçüncü Umumi Müfettişliğinin önemli müdahale alanlarından biri olmuştur. Altyapı çalışmalarında şehrin içme suyu ve şehir içi ulaşım konuları öncelikli çözüme kavuşturulması gereken sorunlardandır. Şehrin içme suyu yüksek ve meyilli güney varoşları olan Kırzade, Zülmere suları ile Trabzon-Erzurum şosasından 16 kilometrelik bir bent ve eski tesviyeli suyolu ile taşınan Değirmendere suyundan karşılanmıştır.[74] Şehrin suları olan;

Kırzade Suyu: Tekfur Çayırı silsilesinin eteğinden çıkan su, demir borularla Kavak Meydanı'na iletilmiştir. Tütün tarlalarından geçen su, tarla sahipleri tarafından kullanıldığı için şehre yeterli miktarda ulaştırılamamıştır.

Zülmera Suyu: Kireçhane tepesinden çıkan su hayır sahipleri ve Belediye tarafından açtırılan büyük galerilerde toplanıp hemen her yeri kapalı muntazam beton kanallarla şehre aktarılmıştır. Kırzade ve Zülmera suları kimyevi açıdan tüketime uygun olmalarına karşın yağmur miktarına bağlı olarak azalan debileri şehrin su ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalmıştır.

Değirmendere Suyu: Doğrudan dereden alınan su herhangi bir tasfiye işlemine tabi tutulmaksızın Taksim su deposuna biriktirilmiştir. Depoda toplanan su aracılığıyla şehrin yaklaşık 60 rakımdan aşağıdaki en kalabalık mahalleleri olan İskenderpaşa, İskele, Çarşı, Kemerkaya ve Orta Hisar'ın ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır.

Bahsi geçen sular dışında Boztepe sathında birçok küçük münferit membaa, Arafilboyu mecrasında mezarlık altından geçen bir su, İskender Paşa, Kindinar, Tekfurçayırı, ,Yenicuma ve Kışla semtlerinde memba, çeşme ve kuyular yer almakla birlikte yapılan incelemelerde bu suların içme suyu kullanımına uygun olmadığı anlaşılmıştır. Şehrin su ihtiyacı Zafanos altından muhtelif çeşmelerden at üstünde fıçılarla temin edilmeye çalışılmış ise de bu uygulamalar yetersiz kal-

mıştır. Bu nedenle bütün mekteplerde, lise, kız ortaokulu, ilkokullar, fabrika ve çeşitli kurumlarda temizlik için dahi kullanılması uygun olmayan Değirmendere suyu kullanılmıştır.

Trabzon'da önemli bir sorun olan içme suyu konusu 1937'de Atatürk'ün şehre gerçekleştirdiği gezi de dikkatleri çekmiş ve müfettişliğinin çalışma programına eklenmiştir.[75] Bu hususta Nafia Vekâlet'inin Sular Umum Müdürü Salahattin Bey ve refakatinde yerli ve yabancı mütehassıslar içme suyunun nereden ve nasıl temin edileceğinin araştırılması için şehre gönderilmiştir.[76] Yapılan incelemelerde Değirmendere'nin şehrin su temininde kullanılabilecek en uygun kaynak olduğuna karar verilmiştir.[77] Bunun üzerine Avrupa'da önemli işler yapan su mütehassısı Mühendis Walter tarafından bir içme suyu projesi hazırlanarak;

Trabzon içme suyuna ait mukavelename,

Su işleri fenni şartnamesi,

Trabzon şehri içme suyuna ait vahit fiyat listesi,

Bayındırlık işleri genel şartnamesi,

Trabzon içme suyunun kapalı zarf usulüyle eksiltme şartnamesi,

Trabzon şehrinin ime suyu tahsisatına ait birinci keşif hulasası,

Trabzon şehrinin isale ve tevzi edilecek içme suyuna ait hususi fenni şartnamesi,

Çelik borular hakkında talimatnameyle Trabzon içme suyu makinist evi planı, Trabzon içme suyu kuyu planı, isale borusu planı, vasat ve alacak mıntıkalarına ait şebeke planları, esas hatların uzunluğu, umumi plan, 1000, 500, 320, 170 metreküp olmak üzere 8 kıta hazine planları ihtiva eden dosya Nafia Vekâlet'inden Trabzon Valiliği'ne gönderilmiştir.

Değirmendere Vadisi'nden kuyularla alınan suyun Boztepe'ye çıkarılıp burada inşa edilecek biri büyük olmak üzere beş adet depoda toplanmasıyla bütün şehrin suyunun temin edilmesi planlanmıştır. Bu nedenle 2 Haziran 1938 tarihli resmi ceridede çıkan kanun ile 938 bütçesinden Trabzon içme suyu projesi için 518.000 lira ayrılmış ve Nafia Vekâleti tarafından ihaleye çıkarılmıştır.[78] Trabzon Saylavı Mithat Aydın'dan Vali Sezai Uzay'a iletilen haberde ise içme suyu için 530.000 liralık bütçe tahsis edildiği bildirilmiştir.[79] Vekil heyetinden

bütçe tahsisat kararının çıkmasıyla içme suyu projesi belediye tarafından eksiltmeye çıkarılmıştır.[80] Projenin Hoftiz Şirketi'ne ihale edilmesi üzerine de 1 Kasım 1938 tarihi itibariyle proje çalışmaları başlamıştır.[81]

Şehirdeki altyapı çalışmalarının bir diğer önemli adımı ulaşımdır. Bu hususta Özel İdare tahsisatıyla Trabzon-Soğuksu yolunda 800 metre ve Trabzon-Sürmene yolunda 3.400 metre şoseyle Drona, Küçükdere, Varvar ve Zarha köprülerinin tamiri, Trabzon-Giresun yolunda 7 metrelik köprü, Vakfıkebir köprüsünün orta ayağı ile iki gözünün ahşap döşemesi, 10 metrelik betonarme Kireçhane ve Sera köprüleri inşa edilmiştir.[82] Bedeni amele mükellefi marifetiyle 3.708 metreküp taş ihzar olunmuş, 506 metreküp taş kırılmış, 4.110 metreküp kuru duvar, 28.426 metreküp şose tamiratı ve tesviyesi yapılmıştır. 12.157 metre uzunluğunda parke kaldırım, 15.048 metre adî kaldırım, 33.602 metre imla ameliyatı ve ferşiyatı, 436.382 metre toprak hafriyatı, 117.167 metre yarma hendek hafriyatı gerçekleştirilmiştir. Şehir dâhilinde 31 adet ahşap ve kâgir köprü, 109 adet menfez, 1.434 metre harçlı istinat duvarı, 11.146 metre kuru istinat duvarı, 122 adet köprü tamiri ile 8.078 metre yol tamir edilmiştir. Şehrin ilçe ve köylerinde ise 13.950 metre yol tamiri, 211 kilometre köy yolu tamiri, 855 kilometre köy yolu toprak tesviyesi, 155 köy yoluna menfez ve köprü yapılmış ve 2 köy yolunun menfez ve köprüleri tamir edilmiştir. 7.183 lira bütçe sarf edilerek 28 tane büyük ve küçük betonarme menfez inşası gerçekleştirilmiştir.[83] Yomra nahiye merkezindeki Dirono Köprüsü 1.100 lira, Tabakhane Köprüsü 1.300 lira ve Trabzon-Vakfıkebir yolunda betonarme Kireçhane Köprüsü 6296 lirayla tamir edilmiştir. Trabzon-Sürmene yolundaki Kastel Köprüsü 1.800 lira, Küçükdere Köprüsü 400 lira ve Hosaltı beton menfez köprüsü 800 liraya yeniden inşa edilmiştir. 2.875 lira harcanarak Trabzon-Vakfıkebir yolunda 20 metre uzunluğunda bir köprü, 17.000 liraya Trabzon-Polathane yolunda betonarme Sera Köprüsü ve 3.000 liraya da Değirmendere-Yomra arasında 1.600 metrelik şosa yeniden yapılmıştır. 10.000 lirayla Trabzon-Vakfıkebir arasında Ahanda Köprüsü, 5000 liraya Trabzon-Sürmene yolunun tamiri ve 2.000 liraya Trabzon-Sürmene arasındaki Kalecik Köprüsü yeniden inşa edilmek üzere planlanmıştır. Ayrıca sahil yolundaki ahşap menfez ve köprülerin betonarmeye dönüştürülmesi hedeflenmiştir.[84]

Liman İnşası

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Trabzon Limanı yolcu ve eşyaların tahliyesi ve limana ulaşan gemilerin ihtiyaçlarının giderilmesi için inşa faaliyetlerine sahne olmuştur.[85] Özellikle Trabzon-İran transit yolunun Avrupa'ya açılan kapısı olarak liman, bu tarihi yolun eski önemini kazanmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Limanın önemi 1935 tarihli şehrin genel durumu hakkında hazırlanan raporda şu şekilde ifade edilmiştir:[86]

> *"...Transitin geçtiği bölge –mıntıka- ve boşalıp dolduğu liman için olan önem değeri anlatma istemez. Esasen Trabzonun çok eski olan tecimel varlığının temel taşı transiciliktir. Eski çağların orta asyadan batıya doğru uzanan en önemli tecim yolu Trabzonda denize kavuşuyordu. Son 30-40 yıldanberi Kafkasyada ve güneyde yapma olarak kurulan transit yol ve limanları Trabzonun olağan ve tarihi imtiyazını elinden kapmışlar, Trabzon kaçırdığı transit kertesinde tecimce gerilemiş, ve buna karşı Osmanlı hükümetinin sönük bir kıyı kenti olarak bıraktığı, ekonomik bilgisizlik yüzünden, bizden kaçırılan transit işlerile Kara Denizin en işlek limanlarından biri olmuştur. Bu durumu yakından gören ve inceleyen Ali iktisat meclisi yurdun ödeme muvazenesinde milyonluk aktif bir yeri bulunan Trabzon-İran transitinin diriltilmesinde çarelerini aramış, bulmuş ve raporlarında transitin – yalnız bir Trabzon limanı meselesi değil, aynı zamanda umumi memleket iktisadiyatı noktai nazarında ihmale tahammülü olmayan bir memleket meselesi olduğunu ve Trabzon'da liman tesisatının lüzum ve mikyasını transitin lüzum ve mikyasına bağlı görmekte- bulunduğunu önemle gösterilmiştir.*
>
> *Yüksek meclisin bu çok yerinde görüşü Cumhuriyet hükümetince göz önüne alınarak, meclisin gösterdiği diriltme çarelerinden birincisinin hemen yerine getirilmesine başlanmış ve milyonlar harcanarak Trabzon-İran caddesi onarılmış ve onarılmakta bulunmuştur. Bununla beraber bu yolu doğu Türkiyesinin ve hatta bütün doğunun ekonomik bir şahdamarı yapacak olan başlıca amil, yolun ilk basamağı ve bu bakıştan yarısı demek olan Trabzon'da bir limani liman değil bir dalgakırandır.*
>
> *Yapılması hakkında 29.09.929 tarihli ve I482 sayılı kanun çıkmış bulunan bu dalgakıran büyük masraflı bir iş değil, yapılan keşif ve avan projesine göre bugün 1200-1250 bin liralık bir iştir, ki dalgakıran tam verimini veremeyecek olan yola şimdiye kadar bu paranın beş misli, takriben üç buçuk milyon lira para harcanmıştır. Buna bakarak yola*

verilen önemden bir azı da dalgakırana ayrılarak bir an evvel yapılmasına başlanmasıyla bugün tamamen ölü bir durumda olan transitin dirilmesi için, yol kadar gerekli olan, ikinci unsur da yolla birlikte yerine getirilmiş olacaktır..."

Buradan anlaşılacağı üzere Trabzon-İran transit yolundan hedeflenen verimin alınması limana yapılacak çalışmalara bağlanmıştır. Nitekim limanın mevcut durumu tahmil ve tahliye işlerini güç karşılamakta olup iki veya daha fazla geminin limana yaklaştığı günlerde yetersiz kalınmaktadır.[87] Bu nedenle Lambert planında liman sahasının doğuya doğru genişletilmesi, büyük antrepoların inşası, vapurların kıyıya yanaşabilmesi için rıhtım düzenlemesi, taş iskelesinin uzatılması ve dalgakıran şekline ifrağı, vapurların yanaşacağı rıhtımın sınai mahallerinde bulunacak olan eşya ve yük istasyonlarında boşaltma ve yüklemenin otomatik vasıtalarla raylar üzerinde işleyen vagonlarla temin edilmesi planlanmıştır. 938 bütçesinde öncelikli çözüme kavuşturulması gereken işlerde ön sıraya alınan Trabzon Limanı'nın şehrin kademeli kısımlarıyla daha sıkı bir iletişim kurması amacıyla iki kademeli geniş bir manevra sahasının tesisi ön görülmüştür.[88] Nafia Vekâleti tarafından geliştirilen planda mevcut taş iskelenin 700 metre, Değirmendere İskelesi'nin 250 metre uzatılması, yolcu iskelesinin sahilden denize doğru 75 metre doldurulması ve limanın içinin taranmasıyla büyük rıhtımı ve gemilerin rampa yapmasına imkân sunan bir liman hedeflenmiştir.[89]

Değerlendirme

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Umumi Müfettişlik teşkilatı, toplumsal düzen ve asayişi temin etmenin ötesinde Cumhuriyet idaresinin her alanda tesisine yön verecek bir kurum olarak kabul görmüştür. *"İdare davasının anahtarı"* şeklinde tanımlanan müfettişlik kurumu aracılığıyla taşrada Cumhuriyet ideolojisinin temsil edilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür.[90] Temsiliyet hususunda müfettişliğin söylemlerinin somut eylemlere dönüşmesi halk nezdinde oldukça önemlidir. Bu bağlamda çalışmada Erken Cumhuriyet Dönemi'nde merkezi idarenin gerçekleştirdiği modernleşme hareketinin taşradaki fiziksel tezahürü Üçüncü Umumi Müfettişliğinin inşa ve kalkınma çalışmalarını kapsayan deneyimler üzerinden değerlendirilmiştir.

Üçüncü Umumi Müfettişlik kurumunun Cumhuriyet ideolojisinin taşrada halk tarafından benimsenmesinde inşa faaliyetlerini bir araç olarak kullandığı önemli bir gerçektir. Nitekim Uzer'in 1936'da bölgenin genel durumuna ilişkin görüşlerini aktardığı raporda yer alan şu ifadeler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır:[91]

> *"... Doğu ilinde; Trabzon limanının yapılması, Erzurum cihetinde de şimendüferin başlanılması halk üzerinde cumhuriyete karşı unutulmaz, sarsılmaz bir şükran, bir minnet hatırası bırakacak ve bu alanda geniş bir hareket ve faaliyet uyandıracaktır. Bu iki eseriniz şark için kuvvetli bir destek olacaktır... Cumhuriyet rejiminin benimsenmesi ve halk tarafından kabul görmesi için yapılan çalışmalar oldukça önemli. Bu kısım değerlendirme bölümünde dönemin zihniyeti ve imar faaliyetleri arasındaki ilişkinin ortaya konulmasında örnek olarak sunulabilir ..."*

Bu bağlamda Cumhuriyetin modernleşme düşüncesinin devlet ve toplum arasındaki ilişki üzerinden değerlendirmek istenildiğinde Umumi Müfettişliğin önemli bir araç olarak görev aldığı anlaşılmaktadır. Bu hususta Müfettişliğin özellikle 1935-1938 tarihlerinde gerçekleştirdiği imar planı, Trabzon-İran transit yolu, yol ve içme suyu çalışmaları ve liman inşası faaliyetler önemli örnekleri teşkil etmektedir. 1938 tarihli Lambert planıyla kamusal, ticari, yeşil alan, sosyal ve kültürel mekân düzenlemeleri, yol genişletme ve altyapı çalışmaları, liman inşası, tarihi eserlerin belirlenmesi ve korunması, okul, stadyum ve hastane gibi kapsamlı inşa faaliyetlerini konu edinen imar çalışmaları modernleşme yolunda atılan önemli adımlardandır. Yeni kurulan devlet düzeninin belirlediği politikaların halk tarafından benimsenmesinde aktif rol oynayan müfettişlik modernleşme çalışmalarının yanı sıra ekonomik kalkınma faaliyetlerinde de rol oynamıştır. Bu süreçte bölgenin kalkınma politikası göz önüne alındığında Trabzon-İran transit yolunun geliştirilmesi ve limanın ticari hacminin genişletilmesi öncelikli amaç haline getirilmiştir. Bu hususta müfettişlik yol inşa, bakım ve güvenlik çalışmaları ile limanın genişletilerek modernize edilmesi için yoğun çaba sarf etmiştir.

Dipnotlar

1 Cemil Koçak, *Umûmi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 25.

2 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 33, İçtimai 82, 25 Haziran 1927, s. 683

3 https://web.archive.org/web/20170922164639/http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/1921.html

4 Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları Umûmi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine*, Mikro, Konya 1998, s. 36-37.

5 Burcu Özbay, *Dördüncü Umûmi Müfettişlik (1936-1952)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2019, s. 25.

6 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1 / 3-33-6, BCA, 30-18-1-1 / 26-64-7.

7 BCA, 30-18-1-1 / 3-33-6.

8 BCA, 30-18-1-1 / 27-70-7, BCA, 30-18-1-2 / 42-8-10, Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 54-58.

9 BCA, 30-18-1-2 / 57-70-15.

10 BCA, 30-10-0-0 / 70-463-24-3, BCA, 30-10-0-0 / 71-465-1.

11 Çalışmalar için bakınız: Serap Taş, *Umumi Müfettişlikler,* Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1997. Cemil Koçak, *Umûmi Müfettişlikler (1927-1952),* İletişim, İstanbul, 2003. Erdal Aydoğan, "Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III Umumî Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri", *Atatürk Yolu Dergisi,* 9(33), 2004, s. 1-14. Fatma İnce, *İsmet İnönü'nün 1935 Yılı Trabzon Ve Erzurum Gezisi Ve III. Umumi Müfettişlik'in Kurulması,* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2008. Mustafa Şahin, *Hasan Tahsin Uzer'in Mülki İdareciliği ve Siyasetçiliği*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2010. Tuğba Doğan Korhan, *Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikası (1930-1938)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri, 2011. Hakan Bacanlı, *Cumhuriyet Dönemi Olağanüstü Bölge Yönetim Uygulamaları (Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine),* Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2012. Tuğba Korhan, "Cumhuriyet Döneminde Umum Müfettişlikleri İle İlgili Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7, 2012, s. 134-143. Engin Çağdaş Bulut, *Doğu Karadeniz Bölgesi'nin İdari Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2013. Murat, Burgaç, *Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013. Engin Çağdaş Bulut, "Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler", *CTAD: Journal of Modern Turkish History*

Studies, II(21), 2015, s. 83-111. İbrahim Boz, *Doğu Gazetesine Göre Üçüncü Umumî Müfettişlik ve İmar Faaliyetleri (1937-1938),* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2020. Serdar Göktaş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gümüşhane Vilayeti'nde Bayındırlık Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 2020, s. 447-460.

12 Doğu, *Doğu'nun Programı*, 1 Birinci Kanun 1937, s. 3.

13 Cihan Baban 6 İkinci Kanun 1938 tarihli baskıda kaleme aldığı makalesinde Doğu Gazetesi'nin rolüne ve üstlendiği göreve şu sözleri ile dikkat çekmiştir: *"... Gazeteci halkın dileğini bilir, isteğini tatbik kabiliyetinin ne olduğunu takdir eder ve şikâyetlerini ona göre haklı iseler meydana çıkarır. Gazete bu itibarla, halk ile memur arasındaki rabıtaların da bir halk hükümetine yakışacak tarzda inkişafına hizmet eder ve amme işlerinin muntazam yürüyüp yürümediğini murakabe ederek yüksek makamların dikkat nazarlarını celbedebilir..."*. Doğu, G*azetenin Hizmeti*, 6 İkinci Kanun 1938, s. 1.

14 Koçak, a.ge., s.32-33.

15 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ayastefanos Antlaşması'nda 16. madde olarak kabul edilmiştir. Antlaşmaya göre Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan Erzurum, Van, Harput, Sivas, Bitlis ve Diyarbakır vilayetleri "Vilayet-ı Sitte" adı altında birleştirilmiştir. Osmanlı Hükümeti, halkı Ermeni olan vilayetlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini ve bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildirmeyi taahhüt etmiştir. Detaylı bilgi için bakınız: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1953; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

16 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986, s. 115-117.

17 Süleyman Kani Ertem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi-Balkanların Kördüğümü*, (hzl.) Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, Ankara, 1999, s. 212-213

18 Çağatay Arpaçay, *Birinci Umûmî Müfettişlik ve Ağrı İsyanı*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010, s. 50

19 Yüksel Kaştan, *Osmanlı Devleti'nde "1913 Tarihli İdare-İ Umumiye-İ Vilayat Kanun-İ Muvakkati" İle Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması*, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2(2), 2016, s. 82.

20 Zekeriya Türkmen, *Vilayât-İ Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği, 1913-1914: Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2006, s. 52.

21 Engin Çağdaş Bulut, *Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler*, a.g.m. s. 85.

22 Ferit Yücebaş, "İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umûmi Müfettişlikler: Birinci Umûmi Müfettişlik Örneği", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 1, 2017, s. 461-463.; Ayfer Genç Yılmaz, *Devlet Kapasitesi Ve Umumi Müfettişlikler Altyapısal İktidarın Yerelde İnşası*, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 1(1), 2013, s. 52.

23 Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1931-1938),* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2017, s. 49-50.

24 BCA, 30-18-1-1 / 3-33-6.

25 1921 Umumi Müfettişlik Kanun Tasarısında müfettişi umumilik görev bölgeleri altı mıntıkaya ayrılmıştır.

- Birinci Mıntıka: İstanbul, Çatalca, Edirne (Kırkkilise, Gelibolu, Tekirdağı dâhil), Kaleyi Sultaniye, Karesi Hüdâvendikâr, Eskişehir, Ertuğrol, İzmit, Bolu, Zonguldak, Ankara, Kenkırı, Katamoni Vilayetleri
- İkinci Mıntıka: İzmir, Manisa, Aydın, Denizli, Menteşe, Kütahya, Karahisarı Sahip, Isparta, Bordur, Feke Vilayetleri
- Üçüncü Mıntıka: Sivas, Tokat, Amasya, Canik, Ordu, Sinop, Çorum, Yozgat, Kırşehir Vilayetleri
- Dördüncü Mıntıka: Adana, Kozan, Cebelibereket, İçel, Konya, Aksaray, Niğde, Kayseri, Maraş, Gaziantep Vilayetleri
- Beşinci Mıntıka: Trabzon, Erzurum, Kars, Ardahan, Artvin, Bayazıt, Erzincan, Lazistan, Gireson, Karahisarı Şarkı, Gümüşhane Vilayetleri
- Altıncı Mıntıka: Diyarbekir (Siverek, Ergani dahil), Van (Hakkari dahil), Musul (Süleymaniye, Kerkük dahil), Bitlis, Mamuretülaziz (Dersim dahil), Muş, Genç, Siirt, Mardin, Malatya, Urfa Vilayetleri. Detaylı bilgi için bakınız: BCA, 30-18-1-1 / 3-33-6.

26 Koçak, a.g.e., s. 74-75.

27 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 10; Serap Taş, *Umumi Müfettişlikler*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1997, s. 5-6.

28 Taş, a.g.t., s. 36-37.

29 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 33, İçtimai 82, 25 Haziran 1927, s. 683

30 TBMMZC, Devre II, Cilt 33, İçtimai 82, 25 Haziran 1927, s. 683

31 Resmi Gazete, 16 Temmuz 1927, s. 1.

32 TBMMZC, Devre II, Cilt 33, İçtimai 82, 25 Haziran 1927, s. 683

33 Murat Burgaç, *Trakya Umumi Müfettişliği*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir, 2010, s. 107-108.

34 Cumhuriyet Döneminde 1927-1952 yılları arasında aktif olarak görev yapan Umumi Müfettişlik teşkilatı beş farklı bölgede görev yapmıştır.

1. Umumi Müfettişlik (1927): Diyarbakır, Bitlis, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Urfa, Van
2. Umumi Müfettişlik (1934): Edirne, Tekirdağ, Kırklareli, Çanakkale
3. Umumi Müfettişlik (1935): Erzurum, Ağrı, Çoruh, Erzincan, Gümüşhane, Kars, Rize, Trabzon
4. Umumi Müfettişlik (1936): Elazığ, Bingöl, Tunceli
5. Umumi Müfettişlik (1947): Adana, İçel, Seyhan, Hatay, Gaziantep, Maraş

35 Detaylı bilgi için bakınız: Bulut, a.g.m., s. 97-99.

36 Dâhiliye Vekâleti tarafından Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair olan 1164 Numaralı Kanun Mucibince Tanzim Olunan Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Olan Talimatname 27 Kasım 1927'de İcra Vekilleri Heyetince kabul edilmiştir. Talimatnamenin ilk maddesinde merkezi Diyarbakır olmak üzere Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Van vilayetlerini kapsayan bir Umumi Müfettişlik kurulmuştur. 31 Aralık 1927'de İcra Vekilleri Heyetinin gerçekleştirmiş olduğu toplantıda müfettişliğin adı Birinci Umumi Müfettişliği olarak belirlenmiş ve 1 Ocak 1928'de de müfettişlik resmi çalışmalarına başlamıştır. Detaylı bilgi için bakınız: Burgaç, a.g.t., s. 123-124.

37 Burgaç, a.g.t., s. 154.

38 Resul Köse, "Tahsin Uzer'in Doğu Vilayetlerini Kalkındırmaya Dair Gerçekleşemeyen Bir Projesi: Üniversite Öğrencilerinin ve Meslek Erbabının Doğu İlleri Seyahati", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 16(31), 2021, s.171.

39 Sait Aşgın, "Atatürk Döneminde Doğu Anadolu (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17(50), 2001, s. 453-455.

40 Öztürk, a.g.e., s. 54-58.

41 BCA, 30-18-1-2 / 57-70-15, BCA, 30-18-1-2 / 57-70-16.

42 Cumhuriyet, Üçüncü Umumî Müfettiş Tahsin Üzer vefat etti, 4 Birinci Kanun 1939, s. 1.

43 BCA, 30-18-1-2 / 91-63-18.

44 Taş, a.g.t., s. 110.

45 BCA, 30-10-0-0 / 10-65-433; İnce, a.g.m., s. 135-140

46 Doğu, *Cumhuriyetin modern bir sıhhat abidesi*, 25 Mart 1938, s. 1-4.

47 Doğu, *Trabzon Lisesinin temeline konulan tarihi vesika*, 1 Temmuz 1938, s. 1-2.

48 Doğu, *Karadenizin müstakbel en büyük ihraç iskelesi, Şarkın Avrupai beldesi*, 29 Birinci Teşrin 1938, s. 9.

49 Doğu, *Trabzonun yaptırılan ve yaptırılacak haritaları*, 27 İkinci Kanun 1938, s. 6; Doğu, *Trabzon*, 15 Temmuz 1938, s. 2; Evrim Düzenli, "Merkeziyetçi Temayüller ve Trabzon'da Modern Kamusal Yapıların İnşası (1937-1944)", *İDEALKENT,* 12(33), s. 941-942.

50 Doğu, *Trabzon, Trabzon plânının Avan projesinde Bazı teklifler*, 8 Mart 1938, s. 2.

51 Doğu, *Trabzon şehri nasıl imar edilecek?*, 25 Ağustos 1938, s. 1.

52 Doğu, *Yarınki Trabzon*, 1 Mayıs 1938, s. 2.

53 Doğu, *Trabzon şehri nasıl imar edilecek?*, 25 Ağustos 1938, s. 1.

54 Doğu, *Trabzon, Trabzon plânının Avan projesinde Bazı teklifler*, 8 Mart 1938, s. 2.

55 Düzenli, a.g.m., s. 949.

56 Doğu, *Trabzon şehri nasıl imar edilecek?*, 25 Ağustos 1938, s. 1.

57 Doğu, *Trabzonun yeni planında yollar ve caddeler*, 18 Mart 1938, s. 2.

58 Doğu, *Trabzonuda yeni bahçeler ve sayfiye yerleri,* 30 Mart 1938, s. 2; Doğu, *Trabzon şehri nasıl imar edilecek?*, 25 Ağustos 1938, s. 1.

59 Sivil ve dini başlık altında tasnif edilen tarihi eserler şunlardır: **Kale:** İç Kale heyeti asliyesi, **Cami:** Fatih Cami, Ayasofya Cami, Kudrettin Cami, Molla Siyah Cami, Kindinar Cami, Hacı Kasım Cami, Hatuniye Büyük İmaret Cami, Hatip Cami, Pazarkapı Cami, Çarşı Cami, Sarmaşık Cami, Aktar Cami, Hızır Bey Cami, Tavanlı Cami, Hava Hatun Cami, Müftü Cami, Tabakhane Cami, Şirin Hatun Cami, **Kilise:** Küçük Ayasofya Kilisesi, Büyük Ayvasıl Kilisesi, **Türbe:** Gülbahar Türbesi, Trabzon Kavak Meydanı'nda 16. asra ait bir türbe, Emir Mehmet Türbesi, Açık Türbe, **Hamam:** Tophane Hamamı, Sekiz Direkli Hamam, Paşa hamamı, Kral Kızı Hamamı, Hacıkasım Hamamı, İmaret Hamamı, **Mescit:** Tekfurçayırı Mescidi, Musa Paşa Mescidi, **Bedesten, Han:** Taşhan, Anadolu Hanı, Miri Han, **Medrese:** Saraçzade Medresesi, Çeşme: Seyit Mehmet Çeşmesi, İskender Paşa Çeşmesi, Hayrettin Paşa Çeşmesi, Ayafilboy çeşmesi, Hatuniye Caminin arkasındaki Soğuk Çeşme, Şadırvan: Kavak meydanındaki yol ağzında bulunan şadırvan, **Köprü:** Tabakhane Köprüsü, **Konut:** Kundupoğlu evi ve bu evden 200 m ileride diğer bir eski ev. Doğu, *Trabzon şehri nasıl imar edilecek?*, 25 Ağustos 1938, s. 1.

60 Doğu, *Ekonomi Bahisleri, Trabzon-İran Transit yolunun ehemmiyeti*, 27 Şubat 1938, s. 2.

61 Doğu, *Trabzon eski ehemmiyetini alacaktır, Hükûmet transit eşyasına çok kolaylık gösteriyor*, 29 Nisan 1938, s. 2.

62 1936'da Üçüncü Umumi Müfettişlik tarafından Trabzon-İran transit yolunun mevcut durumunu ortaya koyan bir rapor hazırlanmıştır. Raporda asırlardan beri dünya ticaretinde Doğu diyarını Batı ülkelerine bağlayan en önemli transit yollardan birinin Trabzon-Tebriz güzergâhı olduğu belirtilirken I. Dünya Savaşı nedeniyle Doğu ticaretinin yön bulduğu yollar şu şekilde çizilmiştir:

- Tebriz-Culfa-Tiflis-Batum şimendiferi
- Tebriz-Revandiz-Beyrut veya İskenderun transit yolu
- Tebriz-Muhammere-Basra Körfezi transit yolu
- Tebriz-Zahian-Belucistan-Hindistan (Bombay) transit yolu

Detaylı bilgi için bakınız: BCA, 30-10-0-0 / 71-465-1.

63 Doğu, İngiliz gözü ile İran Transit yolu, 31 Temmuz 1938, s. 1.

64 Cumhuriyet, *Komşu İranı bizim denizlere indirmeliyiz*, 19 Haziran 1934, s. 1-2.

65 BCA, 30-10-0-0 / 71-465-1.

66 BCA, 490-1-0-0 / 648-151-1.

67 BCA, 30-10-0-0 / 71-465-1.

68 Doğu, *Ekonomi Bahisleri, Trabzon-İran Transit yolunun ehemmiyeti*, 27 Şubat 1938, s. 2.

69 Doğu, *Trabzon-İran Transiti*, 29 Birinci Teşrin 1938, s. 5.

70 Doğu, *Trabzon-Vakfıkebir Sahilyolu*, 20 İkinci Kanun 1938, s. 4.

71 Doğu, *Trabzon eski ehemmiyetini alacaktır, Hükûmet transit eşyasına çok kolaylık gösteriyor*, 29 Nisan 1938, s. 2.

72 Doğu, *Transit yolunda amele ve çavuşlar kayak öğrenecek*, 29 İkinci Kanun 1938, s. 2.

73 Doğu, *Trabzon-Köstence Hattı*, 21 Haziran 1938, s. 1.

74 Doğu, *Trabzon bu yaz bol ve iyi suya kavuşuyor*, 1 Birinci Kanun 1937, s. 6.

75 Doğu, *Trabzonluların Atatürke minnet ve şükranları*, 2 İkinci Kanun 1938, s. 2.

76 Doğu, *Trabzon Vilayet Umumi Meclisinde Çalışmalar*, 8 Şubat 1938, s. 2.

77 Doğu, *Trabzon bu yaz bol ve iyi suya kavuşuyor*, 1 Birinci Kanun 1937, s. 6.

78 Doğu, *Trabzon,* 15 Temmuz 1938, s. 2.

79 Doğu, *Trabzonun içme suyu,* 28 Şubat 1937, s. 6.

80 Doğu, *Trabzonun içme suyu eksiltmeye çıkarıldı,* 7 Mayıs 1938, s. 2.

81 Doğu, *Trabzonda su,* 2 İkinci Teşrin 1938, s. 1.

82 Doğu, *Karadenizin müstakbel en büyük ihraç iskelesi, Şarkın Avrupai beldesi*, 29 Birinci Teşrin 1938, s. 9.

83 Doğu, *Doğu Valilerile mülâkatlar*, 17 Şubat 1938, s. 1-4.

84 Doğu, *Trabzon Vilayet Umumi Meclisinde Çalışmalar*, 8 Şubat 1938, s. 7.

85 BCA, 30-10-0-0 / 71-464-17; BCA, 30-18-1-1 / 16-64-11.

86 BCA, 30-10-0-0 / 65-433-4 /37-38.

87 Doğu, *Trabzonda şehir işleri*, 18 Şubat 1938, s. 1-2.

88 Doğu, *Trabzon Limanı*, 6 Şubat 1938, s. 5.

89 Doğu, *Yarınki Trabzon*, 1 Mayıs 1938, s. 2.

90 BCA, 30-10-0-0 / 170-462-8.

91 BCA, 30-10-0-0 / 70-463-24.

Kaynaklar

Birincil Kaynaklar

Zabıt Cerideleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 33, İçtimai 82, 25 Haziran 1927.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-10-0-0 / 10-65-433.

BCA, 30-10-0-0 / 70-463-24-3.

BCA, 30-10-0-0 / 71-464-17.

BCA, 30-10-0-0 / 65-433-4 /37-38.

BCA, 30-10-0-0 / 170-462-8.

BCA, 30-10-0-0 / 71-465-1.

BCA, 30-18-1-2 / 57-70-16.

BCA, 30-18-1-2 / 57-70-15.

BCA, 30-18-1-2 / 91-63-18.

BCA, 30-18-1-1 / 27-70-7.

BCA, 30-18-1-1 / 16-64-11.

BCA, 30-18-1-1 / 26-64-7.

BCA, 30-18-1-1 / 3-33-6.

BCA, 30-18-1-2 / 42-8-10.

BCA, 490-1-0-0 / 648-151-1.

Gazete

Cumhuriyet, 19 Haziran 1934, s. 1-2.

Cumhuriyet, 4 Birinci Kanun 1939, s. 1.

Doğu, 2 İkinci Kanun 1938, s. 2.

Doğu, 6 İkinci Kanun 1938, s. 1.

Doğu, 20 İkinci Kanun 1938, s. 4.

Doğu, 27 İkinci Kanun 1938, s. 6.

Doğu, 29 İkinci Kanun 1938, s. 2.

Doğu, 6 Şubat 1938, s. 5.

Doğu, 8 Şubat 1938, s. 7.

Doğu, 17 Şubat 1938, s. 1-4.

Doğu, 18 Şubat 1938, s. 1-2.

Doğu, 27 Şubat 1938, s. 2.

Doğu, 28 Şubat 1937, s. 6.

Doğu, 8 Mart 1938, s. 2.

Doğu, 18 Mart 1938, s. 2.

Doğu, 25 Mart 1938, s. 1-4.

Doğu, 30 Mart 1938, s. 2.

Doğu, 29 Nisan 1938, s. 2.

Doğu, 1 Mayıs 1938, s. 2.

Doğu, 7 Mayıs 1938, s. 2.

Doğu, 21 Haziran 1938, s. 1.

Doğu, 1 Temmuz 1938, s. 1-2.

Doğu, 15 Temmuz 1938, s. 2.

Doğu, 31 Temmuz 1938, s. 1.

Doğu, 25 Ağustos 1938, s. 1.

Doğu, 29 Birinci Teşrin 1938, s. 9.

Doğu, 29 Birinci Teşrin 1938, s. 5.

Doğu, 2 İkinci Teşrin 1938, s. 1.

Doğu, 1 Birinci Kanun 1937, s. 3.

Doğu, 1 Birinci Kanun 1937, s. 6.

Resmi Gazete, 16 Temmuz 1927, s. 1.

İkincil Kaynaklar

ARPAÇAY, Çağatay, *Birinci Umûmî Müfettişlik ve Ağrı İsyanı, Atatürk Üniversitesi*, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.

AŞGIN, Sait, "Atatürk Döneminde Doğu Anadolu (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17(50), 2001, s. 451-471.

BULUT, Engin Çağdaş, "Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler," "*CTAD: Journal of Modern Turkish History Studies,* 11(21), 2015, s. 83-110.

BURGAÇ, Murat, *Trakya Umumi Müfettişliği*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir, 2010.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

DÜZENLİ, Evrim, "Merkeziyetçi Temayüller ve Trabzon'da Modern Kamusal Yapıların İnşası (1937-1944)", *İDEALKENT*, 12(33), s. 934-964.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları),* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1953.

ERTEM, Süleyman Kani Ertem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi-Balkanların Kördüğümü,* (hzl.) Osman Selim Kocahanoğlu, Temel, Ankara, 1999.

GENÇ YILMAZ, Ayfer, "Devlet Kapasitesi Ve Umumi Müfettişlikler Altyapısal İktidarın Yerelde İnşası", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 1(1), 2013, s. 43-65.

GOLOĞLU, *Mahmut, Tek Partili Cumhuriyet Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1931-1938)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2017.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

https://web.archive.org/web/20170922164639/http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/1921.html (04.04.2022).

KAŞTAN, Yüksel, "Osmanlı Devleti'nde "1913 Tarihli İdare-İ Umumiye-İ Vilayat Kanun-İ Muvakkati" İle Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 2(2), 2016, s. 78-98.

KOCA, Hüseyin, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları Umûmi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine,* Mikro, Konya 1998.

KOÇAK, Cemil, *Umûmi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim, İstanbul, 2003.

KÖSE, Resul, "Tahsin Uzer'in Doğu Vilayetlerini Kalkındırmaya Dair Gerçekleşemeyen Bir Projesi: Üniversite Öğrencilerinin ve Meslek Erbabının Doğu İlleri Seyahati", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi,* 16(31), 2021, s.167-196.

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986.

ÖZBAY, Burcu, *Dördüncü Umûmi Müfettişlik (1936-1952)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2019.

ÖZTÜRK, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

TAŞ, Serap, *Umumi Müfettişlikler*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1997.

TÜRKMEN, Zekeriya, *Vilayât-İ Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği, 1913-1914: Avrupalı Devletler Denetiminde Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006..

YÜCEBAŞ, Ferit, *İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umûmi Müfettişlikler: Birinci Umûmi Müfettişlik Örneği*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1, 2017, s. 459-486.

Trabzon-Hamsiköy Vadisi'nde Devralınan Miras: Gayrimüslim İbadet Yapıları

Ecem ÖZDENİZCİ NUHOĞLU

Yüksek Mimar, Trabzon

Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA

Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü

Giriş

Tarih boyunca mimari, insanlığın toplumsal ve dinsel doğasına biçim veren fiziksel bir temsil olmanın yanında, sembolik bir araç niteliğinde var olmuştur. Bir uygarlık alameti ve dini sembol olarak uygulanan bu temsil anlayışı, özellikle dini yapılarda çok daha etkili bir biçimde kendine yer bulmuş, tarihin pek çok döneminde devralınan bu dini yapılar çoğunlukla egemen toplumun dini sembolü olmaya devam etmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde pek çok farklı medeniyete ev sahipliği yapmış kadim Anadolu, farklı dini ve etnik kökene sahip toplumlar için uyumlu bir birlikteliğin sağlanarak en uygun çözümlerin ortaklaşa benimsendiği ender bir ortam oluşturmuş ve bu bağlamda mimari temsil ürünlerini de geliştirmiştir.

Anadolu topraklarında pek çok kente kıyasla daha geç bir tarihte Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethi gerçekleşen Bizans'ın son temsilcisi durumundaki Doğu Karadeniz bölgesi, iklimi ve bereketli toprakları ile her dönem farklı milletlerin ilgisini çekmiş, her birinin geride bıraktığı izler ile birlikte birinden ötekine devredilen fiziksel temsilin derinlemesine gözlemlendiği yerleşmelerden biri olmuştur.

Bölgenin kendine özgü coğrafyası içerisinde denize dik uzanan vadi sistemleri korunaklı ve ulaşılması güç doğal bir sınır görevi üstlenerek yalıtılmış yerleşim alanları oluştururken, aynı zamanda bu yerleşim alanları arasında sosyokültürel ve etnik yapının çeşitlenmesini ve farklı toplulukların birbirleri ile iletişim kurarak kendilerine özgü yeni bir toplumsal yapının ortaya çıkmasının sağlamıştır.

Bu coğrafya içerisinde Trabzon kentinin hemen yanı başında kıyı şeridi ve iç kesimler arasındaki bağlantıya uygun topoğrafik yapısı ile Değirmendere Vadisi ön plana çıkmaktadır. Kendi içerisinde izole olan diğer vadi sistemlerinin aksine Değirmendere Vadisi, üzerinde bulunduğu ticaret yolları ve Trabzon'un çevreyle bağlantısını güçlendiren geçitleri sayesinde "Trabzon'a giriş kapısı" olarak nitelendirilmiş ve tarih boyunca Kafkasya, Uzak Doğu ve Orta Doğu ile sürekli iletişim halinde olmuştur. Bu durum, ulaşılması güç en uzak yerleşim alanlarında dahi sosyal ve kültürel yapının gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Değirmendere Vadisi ve kollarında yer alan pek çok yerleşim alanı, tarihsel süreçte birinden ötekine devredilen zengin kültürel birikime bağlı olarak çeşitlenen fiziksel çevrenin en somut örneklerini barındırmaktadır. Günümüzde dahi Ortodokslar için Kudüs ve Aynaroz'dan sonra üçüncü kutsal yer olarak kabul edilen[I] devredilen bu mirasın en bilindik örnekleri arasında sayılabilecek Meryemana, Kuştul ve Vazelon Manastırları Değirmendere Vadisi içerisinde yer almaktadır. Ancak şüphesiz tarihte pek çok farklı medeniyete ev sahipliği yapmış vadinin varlığı en çok bilinen ve yerli-yabancı araştırmacı tarafından sayısız araştırmaya konu olmuş büyük boyutlu manastırlarının yanında çoğu kaderine terk edilerek insan ve doğa tahribatına açık, işlevi dışında kullanılarak varlığını sessizce sürdüren ve toprak üzerinde izleri bulunan çok daha fazla mimari eseri barındırdığı açıktır.

Osmanlı'nın 1461 yılında Trabzon'u fethinden mübadelenin gerçekleştiği 20. yüzyıl başına kadar Rum olarak adlandırılan Ortodoks Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı vadide, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu (K.T.V.K.K) tarafından tescillenen manastırlar ve Osmanlı'nın Trabzon'u fethi sonrası camiye dönüştürülen kiliseler dışında yok olmuş veya kalıntısı kalmış pek çok yapı yeterince ele alınmadığı ve tescil fişlerine yansımadığı gibi vadideki yapı stoğu potansiyelinin ne düzeyde olduğu da tam olarak bilinmemektedir.

Özellikle 19. yüzyılda ilan edilen 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarının gayrimüslimlere tanıdığı geniş hak ve imtiyazlar sonucunda kilise inşasındaki dikkat çekici artışın[2] Değirmendere Vadisi ve kollarında da bir inşa pratiği olarak karşılık bulup bulmadığı, buldu ise bugün izi silinen veya silinmekte olan yapıların mevcut durumlarının ne olduğu bilinmemektedir. Bu kapsamda çalışmada, 1461 yılında Trabzon'un fethi ile başlayarak 1923 yılında yaşanan Türk-Yunan mübadelesine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü tarihsel süreç içerisinde, bölge içerisinde gayrimüslimlerden devralınan ibadet yapılarının ortaya konulması hedeflenmektedir.

Araştırmada, Değirmendere Vadisi'nin çok geniş bir yerleşim havzası oluşturması dikkate alındığında, vadinin diğer dört vadi koluna kıyasla yoğun gayrimüslim yapı stoğunu dengeli bir biçimde çok daha fazla yerleşim alanına yayılmış bir şekilde barındıran, vadinin Maçka merkezden güneyde Zigana'ya kadar uzanan kolu olan Hamsiköy Vadisi çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda Hamsiköy Vadisi'nde yürütülen alan çalışması ile gayrimüslimler tarafından inşa edilen ve literatürde yer alan yapılar (özgün halini kısmen veya tamamen koruyan, camiye dönüştürülmüş veya yıkılmış) ile alan çalışması sırasında tespit edilen yapıların belgelenmesi ve Hamsiköy Vadisi'nde yer alan gayrimüslim ibadet yapılarının mümkün olduğunca eksiksiz envanterinin oluşturulması amaçlanmıştır.

Değirmendere-Hamsiköy Vadisi'nde yer alan gayrimüslim ibadet yapılarının tespit ve belgelenmesi amacıyla yürütülen çalışma iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada detaylı literatür taraması yapılmış, vadi boyunca uzanan mahallelerin muhtarları ile iletişime geçilerek ön bilgi toplanmıştır. Toplanan bilgiler ışığında planlanan arazi çalışması yürütülmüş, literatüre yansıyan veya arazi çalışması sırasında tespit edilen tüm yapılar fotoğraflanmış ve yıkım-yok olma tehdidine karşı koordinatları alınarak görsel arşiv oluşturulmuştur. İkinci aşamada ise elde edilen veriler ile yapılar harita üzerinde işaretlenmiş, görseller ile desteklenerek envanter çalışması tamamlanmıştır. Tespit edilen yapılar arasında alanda tespit edilen ancak literatürdeki yapılar ile eşleştirilemeyenlerin mevcuttaki durumları dikkate alındığında; kilise oldukları plan şemaları veya yapı bütünlüklerinden okunabilenler "Adsız Kilise/Şapel" olarak isimlendirilmiştir. Diğer yapı kalıntıları ise sözlü kaynaklar tarafından kilise olarak ifade edilse dahi eldeki verilerin böyle kesin bir yargıya varmak

için yetersiz kaldığı durumda "Adsız Yapı" olarak isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme yapıların tablolar, envanter fişleri ve haritalarda takibini kolaylaştırması için mahalle adı başta olacak şekilde "A.AK1" (Anayurt Adsız Kilise I) veya "G1.AY1" (Gürgenağaç Mahallesi Adsız Yapı I) olarak kodlandırılmıştır. Mahalle adının aynı harf ile başladığı durumlarda ise (Bağışlı ve Başar gibi) alfabetik sıraya göre "B1.K1" (Bağışlı Mahallesi St. Basil Kilisesi) veya "B2.K1" (Başar Mahallesi St. Cosmas ve St. Damian Kilisesi) olarak kodlandırılmıştır.

Tarihi, Coğrafik, Demografik ve Sosyal Yapının Değerlendirilmesi

Tarihi Arka Plan: Tarih boyunca her dönem önemli bir merkez konumunda olan vadiye ilk yerleşim kesin olarak bilinmemekle birlikte, bölge tarihi Trabzon'dan ayrı düşünülemeyeceğinden, M.Ö. 1000 yılına kadar uzandığı düşünülmektedir.[3] M.Ö. 400'lü yıllarda bölgede topluluklar halinde otokton halkları yaşarken,[4] Orta Asya ve Kafkaslardan gelen farklı Türk grupları bölgeye yerleşmiş ve bölgeyi sosyokültürel ve ekonomik açıdan etkilemiştir. M.Ö 3'de Makedon Kralı İskender'in, M.Ö. 280'de Pontus Devleti'nin, M.Ö. 63'ten M.S. 395 yılına kadar Roma İmparatorluğu'nun, 04 yılında Komnenos Hanedanlığı kurulana kadar Doğu Roma İmparatorluğu tarafından yönetilmiştir.[5] 1461 yılında Trabzon'un fethi sonrası Osmanlı topraklarına katılması ile yaşanan idari değişim ile vadinin askeri ve ticari öneminde bir değişim olmazken, Osmanlı'nın uyguladığı iskân politikalarının gereği olarak özellikle demografik açıdan dönüşümler meydana gelmiştir. Ancak fetihten sonra Müslüman Türklerin bölgedeki varlıkları artış gösterse de gayrimüslim nüfus uzun süre yoğunluğunu korumuştur. Ancak Kurtuluş Savaşı sonrası ise yaşanan mübadele ile Rumlar bölgeden ayrılmış ve 1923'ten sonra bölgeye Türkler yerleştirilmiştir.[6]

Coğrafik Yapı: Doğu Karadeniz'de birbirlerine geçişin mümkün olmadığı dağları dikine yaran vadi sistemleri içerisinde Değirmendere Vadisi ve kollarının en belirgin özelliği, kıyı kesiminden oldukça uzakta yer alması yanında birkaç vadi sistemini de içinde barındırmasıdır. Geniş bir havzaya yayılan vadi, Esiroğlu yakınlarından doğuya ayrılan Galyan, Maçka merkezden güneye ayrılan Meryemana, bu kolun batısından ayrılan Larhan, Maçka merkezden güneye uzanan Hamsiköy ve merkezden batıya ayrılan Mulaka Derelerinin aktığı vadiler ile beş koldan oluşmaktadır (Şekil 1).

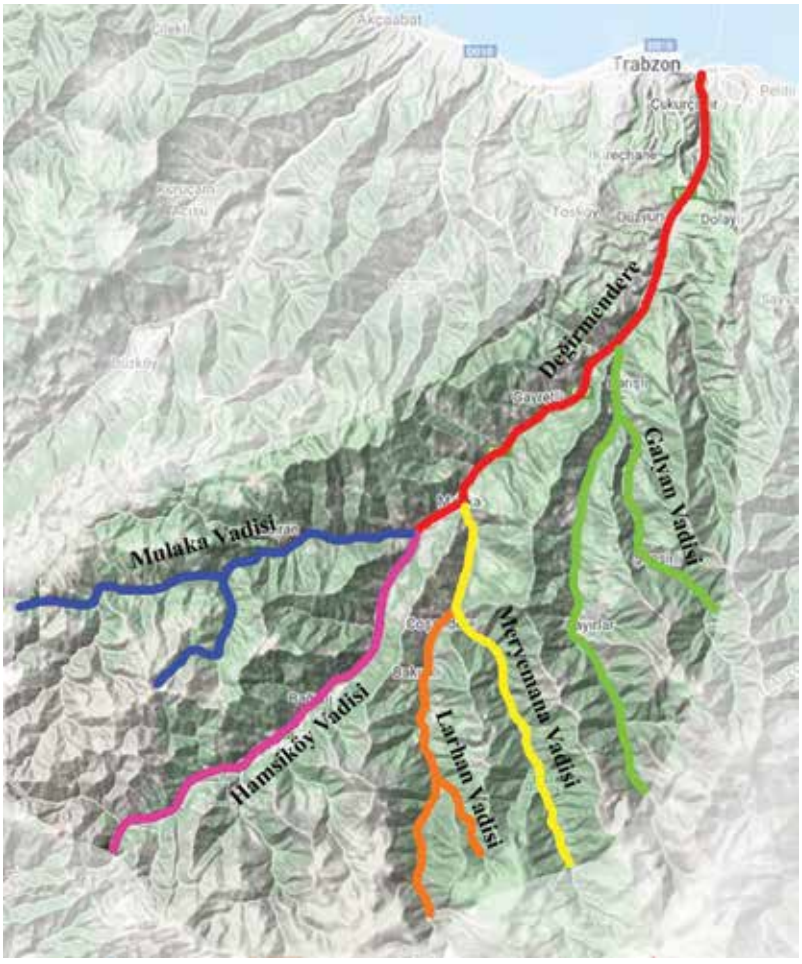

Şekil 1. Değirmendere Vadisi ve kollarını gösteren harita (Google Maps'ten işlenerek)

Geniş düzlüklerin yer almadığı, iç kesimlere ulaştıkça derinleşen vadi sisteminin çok eğimli yamaçları ile dağlık mezere alanlarına geçilen bu ağın içerisinde Hamsiköy Vadisi, yerleşime nispeten daha uygun topoğrafyası ile ön plana çıkmaktadır. Kuzeyinde Değirmendere, batısında Mulaka, doğusunda Larhan ve güneyinde Gümüşhane ile sınırlı olan vadi, gözden uzak olmak isteyen topluluklar için yalıtılmış yaşam alanlarına olanak sağlayan coğrafik yapısı sayesinde vadi derinliklerine kadar yayılmış sayısız kilisenin oluşumuna da zemin hazırlamıştır. Orta Asya ve Hindistan'dan başlayan ticaret yolunun, İran'dan Anadolu'ya ulaşmasında önemli rol oynayan Trabzon-Erzurum-İran transit yolu üzerinde bulunması sebebiyle tarih boyunca Zigana, Kuştul ve Kulin dağlarının aşıldığı başta Zigana geçidi olmak üzere Gümüşki, Haçka, Meryemana geçitleri ile çevre bağlantılarını

güçlendirmiştir. Bu sayede ulaşılması güç en uzak yerleşim alanlarında dahi sosyal ve kültürel yapının gelişimine sebep olmuş, ticarete bağlı oluşan pazar yeri, duraklama ve konaklama noktaları ile ana ticaret yolu güzergahı niteliği kazanmıştır.

Demografik Yapı: Hamsiköy Vadisi'nin içinde yer alan bölgenin, kıyı şeridi ile iç kesimler arasında bir köprü görevi üstlenmesi, İpek ve ticaret yolları üzerinde yer alması, Gümüşhane'deki zengin maden yataklarına yakınlığı ve Ortodokslar için son derece önemli Meryemana, Vazelon ve Kuştul Manastırlarına ev sahipliği yapması, vadinin etnik ve demografik kaderini belirleyen temel unsurlardır. Vadisi'nin sosyal yapısı incelendiğinde, tarihi süreçte vadi ve kollarında farklı din, dil, gelenek-görenek ve yaşam tarzına sahip pek çok alt kültürün yaşadığı, vadi toplumlarının yaşam tarzının Komnenos Hanedanlığı'nda olduğu gibi Osmanlı'nın bölgeyi fethinden sonra da aynı şekli ile devam ettiği görülmektedir. Fetih sonrası uygulanan iskân politikası ile farklı yerlerden getirilen Müslüman nüfus bölgeye yerleştirilmiş, zamanla Müslüman sayısında artışlar meydana gelmiştir. Ancak fetihten yaklaşık 0 yıl sonra dahi yapılan nüfus kayıtları göstermektedir ki bölgedeki gayrimüslim nüfus, Müslüman nüfusun hala oldukça üzerindedir. Dahası, 19. yüzyılın ortalarına doğru alınan siyasi kararlar neticesinde gayrimüslim nüfus sayısındaki artış giderek devam etmiştir.[7] 20.yüzyıl başına kadar büyük bölümü Rum olarak adlandırılan Ortodoks Hristiyanlardan oluşan vadide, 1918 Rus Savaşı ve 1923 Lozan Antlaşması sonrası gerçekleşen mübadeleyle Rumlar bölgeden ayrılmış ve buraya Trabzon'un farklı yerlerinden (Köprübaşı, Çaykara, Tonya, Şalpazarı, Vakfıkebir, Beşikdüzü, Akçaabat, Torul vb.) topluluklar yerleştirilmiştir.[8]

Sosyal Yapı: Vadi genelinde özellikle 19. yüzyıldan sonra ahşap-taş oymacılığı ve dülgerlik gibi meslekler ön plana çıkmış, ciddi düzeyde usta grubunun vadiler arasında dolaşım halinde olması[9] bölgedeki dini yapıların kaderini etkilemiştir. Bu artışa Osmanlı'nın yaptığı yeni düzenlemeler çerçevesinde gayrimüslim tebaaya ait ibadethanelerin inşasında tanınan serbestlik sebep gösterilebilir. Gayrimüslim tebaaya geniş dini, ekonomik ve sosyal haklar tanınmışsa da ibadethanelerinin inşasında, diğer meselelerde olduğu kadar esnek bir tavır sergilenmemiş ancak eskilerinin belli kurallar çerçevesinde tamir edilmesine izin verilmiştir. Yangın ve depremlere maruz kalan, zamanla harap duruma gelen veya gayrimüslim nüfustaki artış ile za-

manla yetersiz kalan ibadethanelerinin inşa ve tamirinde kadim olma şartı aranmış, kilise kadimse tamirine izin verilmiş veya dokunulmamış, kadim değilse tamirine izin verilmemiş veya yıktırılmıştır.[10] Bir kilisenin yeniden inşasına, geçmişte kilise olduğunun kanıtlanması ve aynı yerde aynı özelliklerde inşa edilmesi şartı ile izin verilmiştir. Kilisenin tamirinin gerektiği durumlarda ise mevcut plan ve ölçülerin korunması şart koşulmuştur.[11]

18. yüzyılda imzalanan Küçük Kaynarca ve Aynalı Kavak Antlaşmalarına ek olarak 19. yüzyılda ilan edilen 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları ile yapılan yeni düzenlemeler sonucu kilise inşası izne tabi olmaktan çıkmıştır.[12] Bu uygulamalar yanında gayrimüslim din adamlarının kendi cemaatlerini cennetten köşk kazanma vaadiyle kilise inşa etmeleri yönündeki teşvikleri özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu'nun hemen her noktasında çoğu büyük boyutlu çok sayıda yeni kilise inşa edilmesi ile sonuçlanmıştır.[13] Vadi genelinde 1856'ya kadar 20 gayrimüslim yerleşim alanında toplam 30 kilise bulunurken, 1879 yılında bu sayının yaklaşık 80'e yükselmesi oldukça dikkat çekicidir.[14] Sanat, zanaat ve ticaret gibi alanlarla da meşgul olduklarından ekonomik açıdan da iyi duruma gelen gayrimüslimlerin, yalnızca yeni kilise inşası değil, aynı zamanda kagirden ya da ahşaptan inşa edilmiş küçük kiliselerinin onarımlarını da gerçekleştirdikleri, yerleşim alanlarının en hâkim noktalarına çok daha büyüklerini inşa ettikleri bilinmektedir.[15] Ancak tamir veya yeniden inşa edilmeye başlanan çok sayıda kilise, 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması sonrası gerçekleşen Türk-Yunan nüfus mübadelesiyle henüz daha tamamlanamadan terk edilmek zorunda kalınmıştır.

Tespitler: Hamsiköy Vadisi'nde Gayrimüslim İbadet Yapıları

Hamsiköy Vadisi'nde inşa edilen gayrimüslim ibadet yapıları günümüz Anayurt, Bağışlı, Başar, Çıralı, Dikkaya, Gürgenağaç, Güzelce, Güzelyayla, Hamsiköy, Kiremitli, Köprüyanı, Sukenarı, Yazılıtaş ve Yukarıköy Mahalleleri olmak üzere toplam 14 mahalleye dağılmış durumdadır.

1. Anayurt Mahallesi

A.K1 - Anayurt Mahallesi Camii: Geçmişte bölgedeki köylerde yer alan kiliselerin en büyüğü ve merkez kilisesi konumundaydı. Yapının inşa

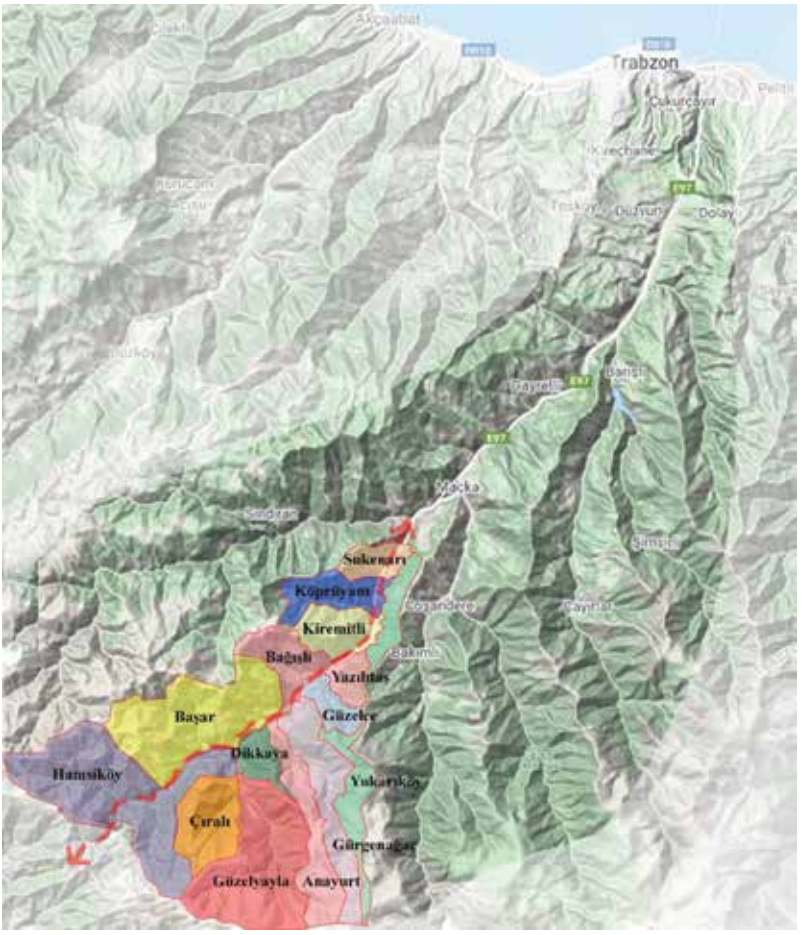

Şekil 2. Değirmendere-Hamsiköy Vadisi'ndeki mahalleler (Google Maps'ten işlenerek)

tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte kaynaklarda 1860'lı yıllara tarihlendirilmektedir.[16] Özgün yapı, üç nefli ve bazilikal planlıdır. İç mekân, naos içerisinde birbirine bağlı dört sütun ve kemerlerle ayrılmış beşik tonozdur. Yapı, camiye çevrilirken apsis beden duvarları yıkılarak dikdörtgen plana dönüştürülmüş, batı cephesindeki giriş kapısı kapatılarak güneydoğu cephesine tek şerefeli minare eklenmiştir.

A.AK1 - Anayurt Mahallesi Adsız Kilise I: Eğimli bir araziye konumlanan yapının beden duvarları bugünkü toprak seviyesinin altında bulunmaktadır. İçten içe 4mx1.6m boyutlarında ve tek apsislidir. Kuzey beden duvarında kırmızı ve sarı boyalı fresk kalıntıları dikkati çekmektedir.

A.AK2 - Anayurt Mahallesi Adsız Kilise II: "Kilise kayası" olarak adlandırılan bir kayanın üzerinde yer aldığı bilinmektedir. Bölge halkı, söz

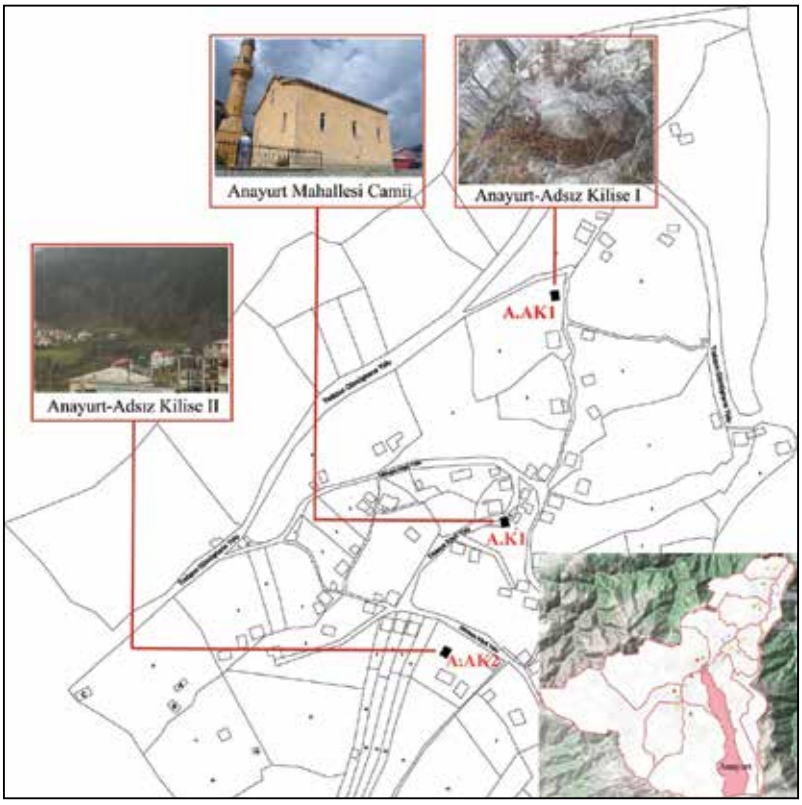

Şekil 3. Hamsiköy Vadisi Anayurt Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

konusu yerin "kilise kayası" olarak anıldığını ancak burada hiçbir zaman bir kilise/kilise kalıntısı görmediklerini belirtmektedir.[17]

Yeri Tespit Edilemeyenler:

A.K2 - Anayurt Mahallesi Şemsiyeli Kilise: Bölge halkı tarafından kubbesi şemsiye şeklinde olduğundan bu isimle anılan bir kilisenin geçmişte var olduğu bilgisine ulaşılsa da günümüzde yerini tespit etmek mümkün olmamıştır.[18]

A.K3 - Anayurt Mahallesi St. Anna Kilisesi: Kaynaklarda Achouria adlı yerde yer aldığı[19] belirtilse de bu ismin günümüzde nereye işaret ettiği tespit edilememiştir. Duvar fresklerine sahip eski bir kilise olarak tanımlanmaktadır.[20]

A.K4 - Anayurt Mahallesi Theotokos Kilisesi: Yıkılmış olan kilisenin Anayurt Theotokos Manastırı ile ilişkili olduğu[21] ve bugün yerini tespit edemediğimiz Kampana adlı yerde St. Sabbas Kilisesi civarında yer aldığı bilinmektedir.[22]

A.M1 - Anayurt Mahallesi Theotokos Manastırı: Günümüzde yıkılmış olan manastıra ait binalar ve Theotokos Kilisesi, 1923 tarihine kadar harap halde de olsa mevcut olduğu, [23] ve nereye işaret ettiği tespit edilemeyen Xenita adlı yerde bulunduğu belirtilmektedir.[24]

2. Bağışlı Mahallesi

B1.AK1 - Bağışlı Mahallesi Adsız Kilise I: Günümüzde camiye çevrilmekte olan yapı, beşik tonoz kubbeli ve tek apsislidir. Yapıya kadınlar mahfili katı eklenerek giriş kapısı açılmış ve özgün pencereler yerine PVC doğrama takıldığı tespit edilmiştir. Minaresi ise henüz eklenmemiştir.

B1.AK2 - Bağışlı Mahallesi Adsız Kilise II: Büyük ölçüde harap halde olan yapıya ait beden duvarları ve apsis duvarı günümüze ulaşmıştır. Kuzeyde tek bir girişe sahip kilise sivri kemerlidir. Beşik tonoz kubbeli yapı, Bizans dönemi özelliği taşımaktadır.

B1.AŞ1 - Bağışlı Mahallesi Adsız Şapel I: Bağışlı Mahallesi yolunun 200m. güneyinde yeni köprü doğusunda bulunmaktadır. Bir kısmı kaya oyması, bir kısmı da duvar örgüsü ile inşa edilen şapelin apsis duvarı ve giriş bölümü yıkılmıştır.

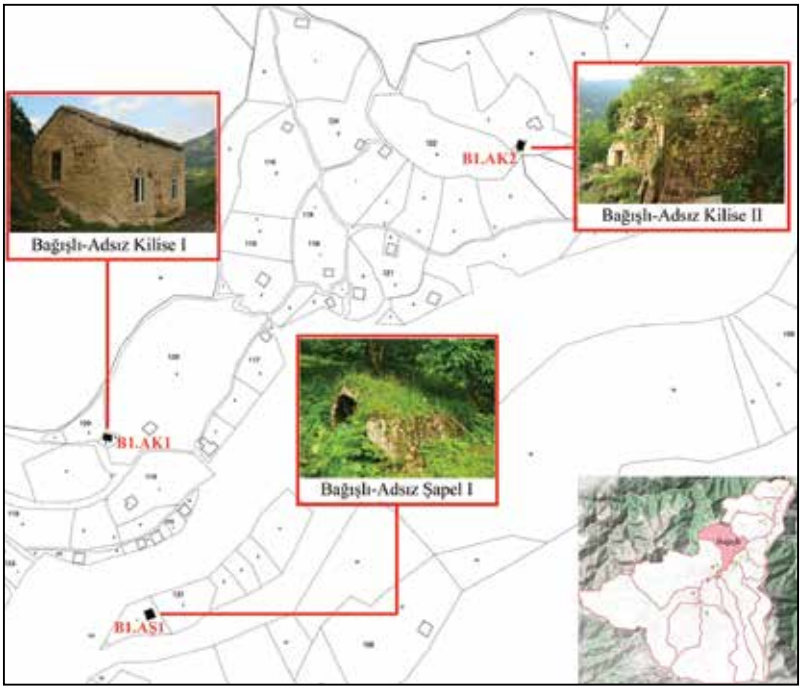

Şekil 4. Hamsiköy Vadisi Bağışlı Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

Yeri Tespit Edilemeyenler:

B1.K1 - Bağışlı Mahallesi St. Basil Kilisesi: Küçük eski bir kilise olarak tanımlanan yapının,[25] kaynaklarda bugün nereye işaret ettiği tespit edilemeyen Messorym adlı yerde bulunduğu belirtilmektedir.[26]

B1.K2 - Bağışlı Mahallesi St. Gregory Kilisesi: Bugün yerini tespit edemediğimiz Taratsanton adlı yerde konumlanan kilisenin,[27] 1923'ten önce yıkıldığı belirtilmektedir.[28]

B1.K3 - Bağışlı Mahallesi St. Pankratios Kilisesi: Küçük eski bir kilise olarak tanımlanan yapının,[29] bugün yerini tespit edemediğimiz Messorym adlı yerde bulunduğu belirtilmektedir.[30]

B1.K4 - Bağışlı Mahallesi St. Constantine Kilisesi: Kaynaklarda bugün yeri tespit edilemeyen Taratsanton adlı yerde bulunduğu[31] ve 1923'ten önce yıkıldığı belirtilmektedir.[32]

B1.K5 - Bağışlı Mahallesi St. Helen Kilisesi: 1923 öncesi yıkıldığı belirtilen kilisenin,[33] bugün yeri tespit edilemeyen Taratsanton adlı yerde bulunduğu belirtilmektedir.[34]

B1.Ş1 - Bağışlı St. (Theodore) Gabras Şapeli: Kaynaklarda eski bir ortaçağ şapeli olan tanımlanan yapının,[35] bugün nereye işaret ettiği tespit edilemeyen Myl Dağı'nın doğu yamacında yer aldığı belirtilmektedir.[36]

B1.M1 - Bağışlı St. Gregory of Nyssa Manastırı: Yıkılmış olan manastırın,[37] Justinianus döneminde (870 yılında) bugün yerini tespit edemediğimiz Taratsanton adlı yerde ayakta olduğu belirtilmektedir.[38]

3. Başar Mahallesi

B2.AK2 - Başar Mahallesi Adsız Kilise II: Başar Mahallesi Camii civarında ağaçlığın içerisinde yer almaktadır. Beşik tonoz örtülü yapı, içten içe 5mX8.3m boyutlarında ve tek apsislidir. Apsis ve güney duvarları büyük ölçüde yıkılmıştır. Nispeten daha sağlam olan kuzey beden duvarında bulunan sütunlardan tonoz örtünün bir sütun dizisi ve bu sütunlara bağlı yarım daire biçimindeki kemerlerle taşındığı anlaşılmaktadır.

B2.AK1 - Başar Mahallesi Adsız Kilise I: Yapının bulunduğu alan bölge halkı tarafından "kilise düzlüğü" olarak adlandırılmaktadır.[39] Büyük ölçüde yıkılmış yapıya ait duvar kalıntısı bulunmaktadır.

B2.AY1 - Başar Mahallesi Adsız Yapı I: Bölge halkı tarafından günümüz Başar Mahallesi Camii'nin sağ tarafında Taşlı Sokak'ta ırmağın aşağı-

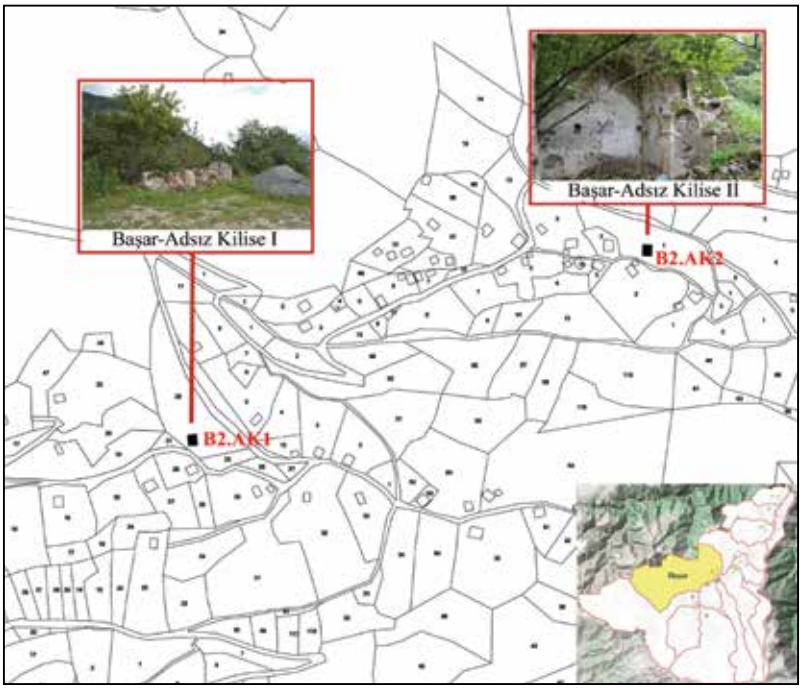

Şekil 5. Hamsiköy Vadisi Başar Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

sında, büyük bir kayanın altında yer aldığı belirtilmektedir.[40] Ancak yeri tespit edilememiştir.

B2.K4 - Başar Mahallesi St. Sabbas Kilisesi: Anayurt-Başar güzergahında, bugün yeri tespit edilemeyen Kampana adlı yerde bulunduğu belirtilmektedir.[41]

B2.K5 - Başar Mahallesi St. Nicholas Kilisesi: Bugün yerini tespit edemediğimiz Kampana adlı yerin kuzeyinde konumlanan yapının,[42] eski bir kilise olduğu belirtilmektedir.[43]

4. Çıralı Mahallesi

Ç.AY1 - Çıralı Mahallesi Adsız Yapı I: Bölge halkı tarafından camiye dönüştürüldükten sonra 1960'lı yılların başında yıkılarak yerine okul yapısının inşa edildiği bilinmektedir. Kilisenin yanında yer aldığı düşünülen Rum mezarlığına ait herhangi bir kalıntıya ise rastlanmamaktadır.[44]

Yeri Tespit Edilemeyenler:

Ç.K1 - Çıralı Mahallesi *Holy Savior Kilisesi:* Deniz seviyesinden yaklaşık 2200m yükseklikte, bugün yeri tespit edilemeyen Batheas Elas adlı yerde bulunduğu belirtilmektedir.[45]

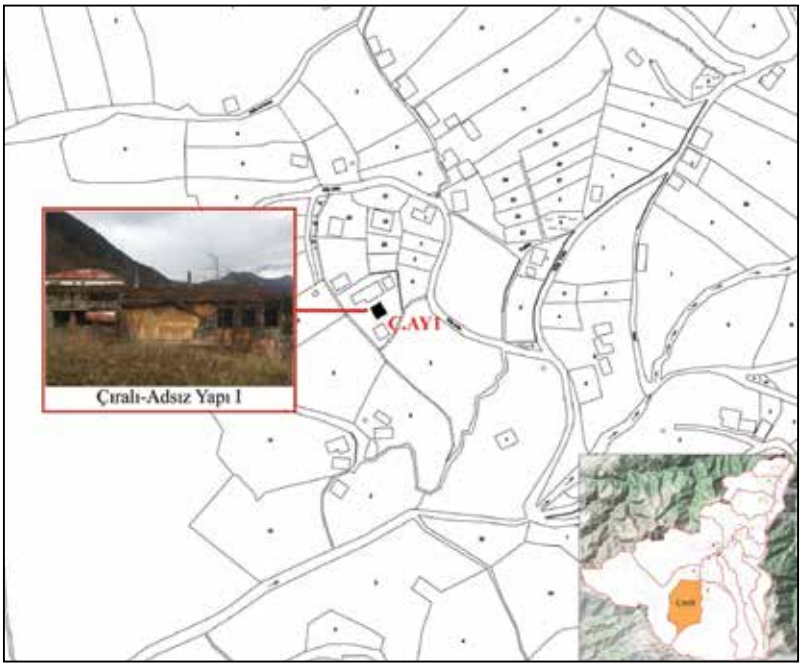

Şekil 6. Hamsiköy Vadisi Çıralı Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

Ç.K2 - Çıralı Mahallesi St. John *Chrysostom Kilisesi:* Kaynaklarda eski küçük bir kilise olarak tanımlanan yapının,[46] nereye işaret ettiği tespit edilemeyen Mangan adlı yerde konumlandığı belirtilmektedir.[47]

Ç.K2 - Çıralı Mahallesi *The Taxiarchai Kilisesi:* Bugün yerini tespit edemediğimiz Kangell adlı yerde, [48] baş meleklere adanmış eski bir kilise olarak tanımlanmaktadır.[49]

5. Dikkaya Mahallesi

D.AK2 - Dikkaya Mahallesi Adsız Kilise II: Hamsiköy-Güzelyayla Mahallesi güzergahında vadiye bakan bir kayanın üzerinde yer almaktadır.

D.AK1 - Dikkaya Mahallesi Adsız Kilise I: Yıkılmış olan kiliseye ait günümüzde yalnızca dört tarafı çevrili ve 14.5mx25m boyutlarında kiliseye ait bahçe duvarı tespit edilebilmektedir.

Yeri Tespit Edilemeyenler:

D.K1 - Dikkaya Mahallesi St. Christopher Kilisesi: Bazilikal planlı eski bir Bizans kilisesi olduğu bilinen yapının,[50] kaynaklarda Leftokarin olarak isimlendirilen, ancak yerini tespit edemediğimiz alanda yer aldığı belirtilmektedir.[51]

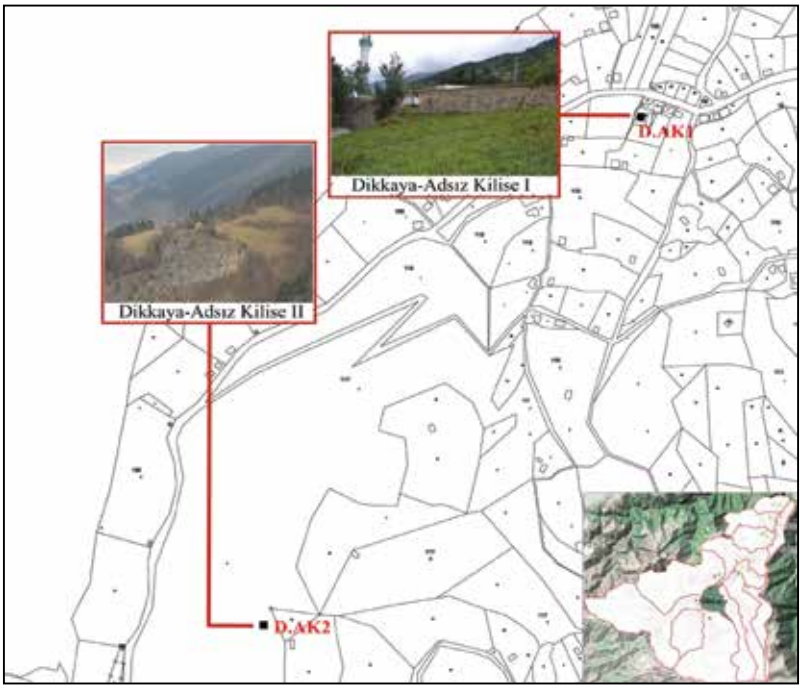

Şekil 7. Hamsiköy Vadisi Dikkaya Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

6. Gürgenağaç Mahallesi

G1.K1 - Gürgenağaç Mahallesi Camii: Özgün yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemesine karşın, kilise 1920 yılında camiye dönüştürülmüştür. Kesme taştan inşa edilen yapının plan tipolojisi tamamen korunmuştur. Üç sahınlı ve merkezi kubbelidir. Dönüştürülürken batı cephesindeki giriş kapısı kapatılarak kuzeybatı cephesine alınmıştır ve minare eklenmiştir.

G1.AK1 - Gürgenağaç Mahallesi Adsız Kilise I: Yapı, üç nefli ve bazilikal planlıdır. Dıştan dışa 7.4mx9m boyutlarındaki yapıya ait güney ve batı beden duvarları büyük ölçüde, kuzey beden duvarı kısmen, üst örtüsü ise tamamen yıkılmıştır. Nispeten daha sağlam olan apsiste pencere açıklıklarına rastlanmaktadır. Ancak yapıyı saran yoğun bitki örtüsü sebebiyle pencere sayıları ve biçimlerini anlamak mümkün olmamaktadır. Günümüzde ise yapının naosu kümes işlevi ile kullanılmaktadır.

Yeri Tespit Edilemeyenler:

G1.K2 - Gürgenağaç Mahallesi Theotokos Kilisesi: Kaynaklarda eski bir kilise olarak tanımlanan yapının,[52] Gürgeağaç'ın merkezinde yer aldığı belirtilmektedir.[53]

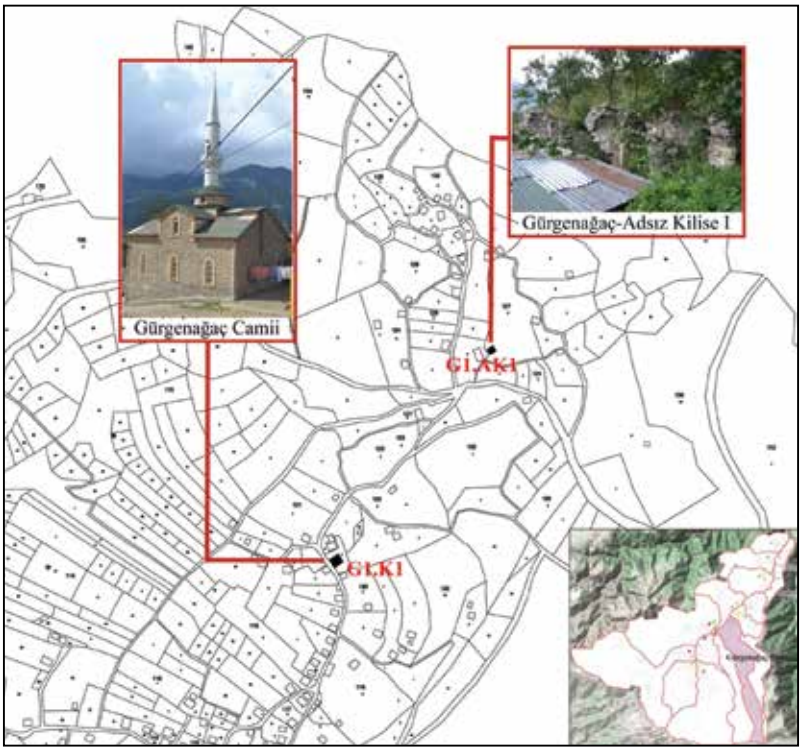

Şekil 8. Hamsiköy Vadisi Gürgenağaç Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

G1.K3 - Gürgenağaç Mahallesi St. George of Rachata Kilisesi: Gürgenağaç Mahallesi merkezi ve karayolu arasında yer aldığı bilinen yapı,[54] eski bir kilise olarak tanımlanmaktadır.[55]

G1.Ş1 - Gürgenağaç Mahallesi Evangelistria Şapeli: Gürgenağaç'ın güneybatısında yer aldığı belirtilen yapı, [56] eski bir şapel olarak tanımlanmaktadır.[57]

G1.M1 - Gürgenağaç Mahallesi Theotokos Lachanas Manastırı: Kaynaklarda Gürgenağaç'ın güneydoğusunda yer aldığı belirtilmektedir.[58]

G1.AY1 - Gürgenağaç Mahallesi Adsız Yapı I: Bölgenin sahip olduğu yoğun bitki örtüsü ve vadi topoğrafyası nedeni ile varlığına ilişkin iz sürülememiştir. Bölge halkı tarafından köyün en gösterişli kilisesi olduğu ve uzun yıllar ambar işlevi ile kullanıldıktan sonra yıkıldığı belirtilmektedir.[59]

7. Güzelce Mahallesi

G2.AY1 - Güzelce Mahallesi Adsız Yapı I: Bölge halkı tarafından kilisenin yıkılarak yerine bugünkü okul binasının inşa edildiği belirtilmektedir.[60]

Şekil 9. Hamsiköy Vadisi Güzelce Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

G2.AK1 - Güzelce Mahallesi Adsız Kilise I: Yıkılarak temel duvarı üzerine 1948 tarihinde Güzelce Camii inşa edilmiştir.

G2.AY2 - Güzelce Mahallesi Adsız Yapı II: Bölge halkı tarafından ağaçlığın içerisinde yer aldığı bilinen kilisenin yıkılmış olduğu belirtilmektedir.[61]

8. Güzelyayla Mahallesi

G3.AK1 - Güzelyayla Mahallesi Adsız Kilise I: Naosu dört paye üzerine oturan kubbeli yapının beden duvarlarının bir kısmı kiliseye ait taş malzemenin başka bir yapının inşasında kullanılması amacıyla yıkıl-

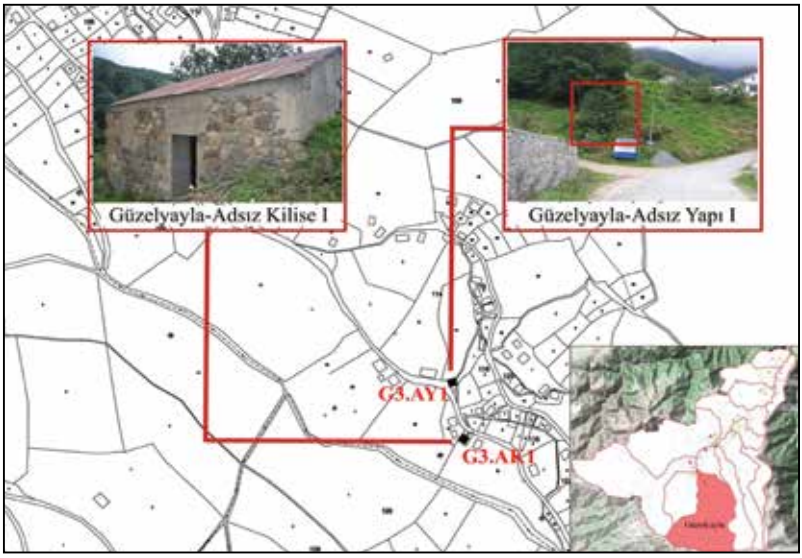

Şekil 10. Hamsiköy Vadisi Güzelyayla Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

mıştır. Düzgün kesme taştan inşa edilen yapının güney beden duvarındaki pencereleri kapatılarak bir giriş kapısı açılmıştır. Yapı, günümüzde ambar işlevi ile kullanılmaktadır.

G3.AY1 - Güzelyayla Mahallesi Adsız Yapı I: Güzelyayla Adsız Kilise I'in 100m kuzeyinde yol kenarında bulunmaktadır. Bölge halkı tarafından geçmişte kilisenin yanında bir Rum mezarlığının var olduğu belirtilmektedir.[62]

9. Hamsiköy Mahallesi

H.K1 - Hamsiköy Mahallesi Camii: Özgün yapı, 10.4mxm boyutlarındadır. Camiye dönüştürülürken özgün yapıya ait kubbe yıkılmış ve minare eklenmiştir.

H.AY1 - Hamsiköy Mahallesi Adsız Yapı I: Bölge halkı tarafından günümüze ulaşamayarak yıkıldığı[63] bilgisine ulaşılması dışında hakkında başka bir bilgi bulunmadığından kapsamlı bir tanımlama yapmak güçtür.

Yeri Tespit Edilemeyenler:

H.K2 - Hamsiköy Mahallesi Koimesis of Theotokos Kilisesi: Kaynaklarda bugün yeri tespit edilemeyen Mytikaren adlı yerde bulunduğu belirtilen yapı,[64] duvar resimlerine sahip eski bir kilise olarak tanımlanmaktadır.[65] Han, dükkân ve tezgahlar arasında yer alması yanında bölgede ilk yıkılan kiliselerden biri olduğu belirtilmektedir.[66]

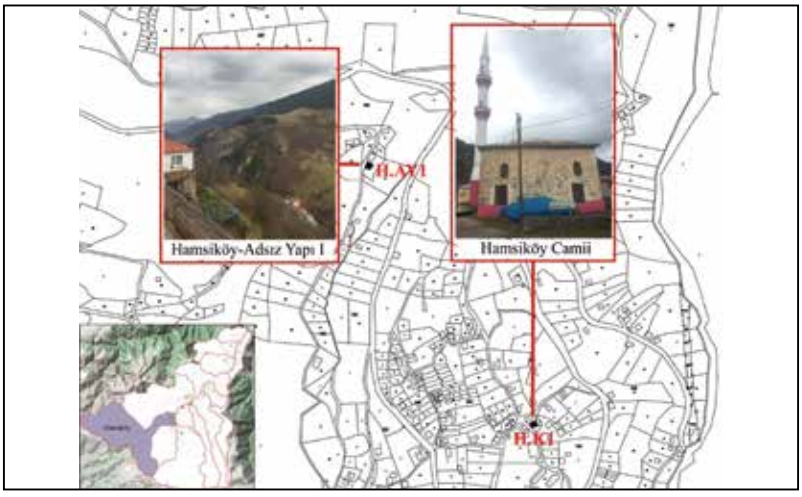

Şekil 11. Hamsiköy Vadisi Hamsiköy Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

H.Şı - Hamsiköy Mahallesi Holy Savior Şapeli: Bir ortaçağ şapeli olarak tanımlanan yapının,[67] bugün nereye işaret ettiği tespit edilemeyen Lefka adlı yerde bulunduğu belirtilmektedir. 4mx8m boyutlarındaki tek apsisli şapelin, naosun beşik tonozunun 3.65 metre yükseklikte olduğu ve apsisin yarım kubbesi önünde yivli bir kemerin bulunduğu belirtilmektedir.[68]

10. Kiremitli Mahallesi

Kı.AKı - Kiremitli Mahallesi Adsız Kilise I: Kesme taştan inşa edilen yapı, tonoz örtülüdür. Apsis duvarı tamamen yıkılmıştır.

Kı.Mı - Kiremitli Mahallesi Kızlar Manastırı: Kiremitli Mahallesi'nde yer alan diğer manastırlar gibi kutsal bir mağara ile tamamlanmaktadır. Günümüzde ayakta olan bölümleri bir orta çağ yapısı olduğunu düşündürse de 1858 yılında inşa edildiği bilinmektedir.

Kı.M2 - Kiremitli Mahallesi Vazelon Manastırı: İnşa tarihi ile ilgili kesin bir yargıya varılamamakla birlikte, yapı farklı kaynaklarda M.S. 270[69] ve M.S. 317 yılına tarihlendirmektedir.[70] Tüm cephesi 40.80m uzunluğunda ve 13m genişliğinde büyük bir manastır kompleksidir.[71] 19. yüzyılda kapsamlı bir müdahale görmüş,[72] 20. yüzyılda ise mevcut yapıya eklemeler yapılmıştır.[73] Merdiven ile çıkılan manastıra dikdörtgen bir açıklıktan giriş yapılmaktadır. Bu bölümden odalara geçilmektedir. Koridorun her iki tarafında üç oda bulunmaktadır. Manastır içerisinde farklı işlevlere sahip yapıların bulunduğu bilinmektedir. Avluda ise bir kilise bulunmaktadır.

Kı.Kı - Kiremitli Mahallesi Vazelon Manastırı Kilisesi: İnşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olabileceği gibi[74] aynı yerde yeniden inşa edilmiş olabileceği[75] de düşünülmektedir. Bazilikal planlı yapı, 8.35mx9.8m boyutlarındadır. Üç nefli ve üç apsisli olan yapının narteksi bulunmamaktadır.

Kı.Şı - Kiremitli Mahallesi Vazelon Manastırı Şapeli: Manastırın 9m kuzeyinde bulunan yapı, 15. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 3.5mx5m boyutlarında ve tek apsislidir. Yapıya batı yönünde yuvarlak kemerli bir açıklıktan girilmektedir. Literatürde St. Elias adı ile de geçmektedir.[76]

Kı.AYı - Kiremitli Mahallesi Adsız Yapı I: Yıkılmış kilisenin yerine bir bölge sakinine ait konut inşa edilmiştir. Konut bahçesinde özgün yapıya ait bahçe duvarı kalıntısı bulunmaktadır.

Şekil . Hamsiköy Vadisi Kiremitli Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

11. Köprüyanı Mahallesi

K2.AK1 - Köprüyanı Mahallesi Adsız Kilise I: Trabzon-Gümüşhane güzergahında, vadiyi gören büyük bir kayanın üzerinde konumlanmaktadır. Yapının bulunduğu alan erişime kapalı olduğundan hakkında kapsamlı bir tanımlama yapmak mümkün olmamaktadır.

Yeri Tespit Edilemeyenler:

K2.K1 - Köprüyanı Mahallesi The Taxiarchai Kilisesi: Köprüyanı'nın merkezinde yer alan yapı, 1929-1957 yılları arası yıkılmıştır.[77]

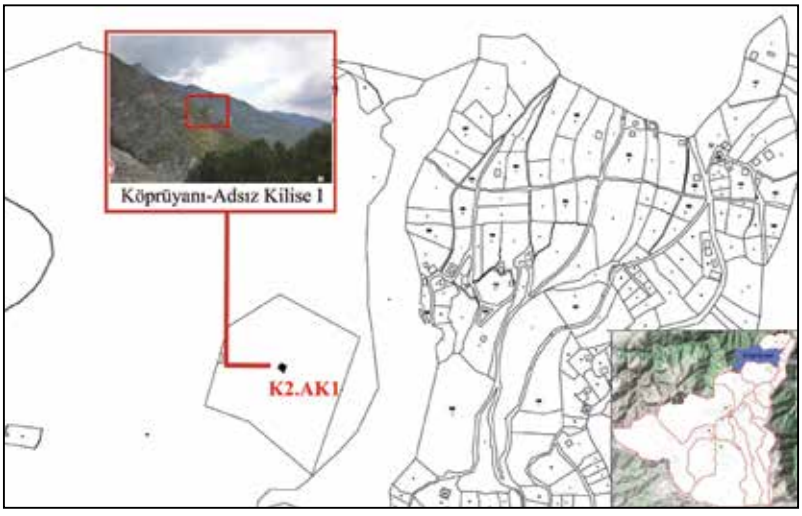

Şekil 13. Hamsiköy Vadisi Köprüyanı Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

K2.K2 - Köprüyanı Mahallesi Gregory of Neocaesarea Kilisesi: Vazelon Manastırı'na bir saatlik mesafe kadar uzakta, ormanlık bir alanda yer almaktadır.[78]

. Sukenarı Mahallesi

S.K1 - Sukenarı Mahallesi Köyiçi Camii: Özgün yapının inşa tarihi giriş kapısı üzerinde 1340 olarak yazılmaktadır. Vadiyi gören büyük bir kayanın üzerinde yer alan yapıya ait bahçe duvarları korunarak günümüze ulaşmıştır.

S.AY1 - Sukenarı Mahallesi Adsız Yapı I: Yıkılmış kilisenin yerine 1972 yılında Sukenarı Camii inşa edilmiştir. Kiliseye ait başka bir bilgiye ulaşılamadığından ayrıntılı bir tanımlama yapmak güçtür.

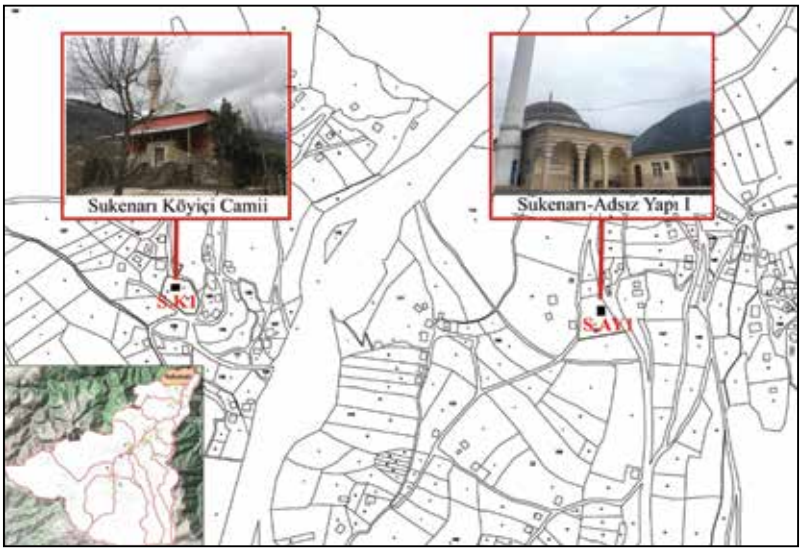

Şekil 14. Hamsiköy Vadisi Sukenarı Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

13. Yazılıtaş Mahallesi

Y1.AY1 - Yazılıtaş Mahallesi Adsız Yapı I: Yıkılmış kilisenin yerine Yazılıtaş Köyiçi Camii inşa edilmiştir. Bugünkü cami imamı tarafından temelinin sağlam olmaması sebebiyle yıkıldığı belirtilmektedir.[79]

Yeri Tespit Edilemeyenler:

Y1.K1 - Yazılıtaş Mahallesi St. Eugenios Kilisesi: Kaynaklarda kayalık bir tepe üzerine inşa edildiği belirtilen yapı, küçük yuvarlak apsisli ve ba-

Şekil 15. Hamsiköy Vadisi Yazılıtaş Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

zilikal planlı bir kilise olarak tanımlanmaktadır. 1962 tarihinden önce yıkıldığı belirtilmektedir.[80] Yapının bir orta çağ kilisesi olabileceği düşünülmektedir.[81]

Y1.Ş1 - Yazılıtaş Mahallesi St. Marina Şapeli: Komnenos döneminden kalan yapının,[82] St. Eugenios Kilisesi'nin yakınında yer aldığı belirtilmektedir.[83]

14. Yukarıköy Mahallesi

Y2.AK1 - Yukarıköy Mahallesi Adsız Kilise I: Yukarıköy Mahallesi Cami-i'nin civarında konumlanan yapı, 8mx9m boyutlarında ve 5m yüksekliktedir. Kesme taştan inşa edilen yapı, günümüzde atıl durumda ve kullanılmamaktadır.

Y2.AŞ1 - Yukarıköy Mahallesi Adsız Şapel I: Patika yolun hemen altında bitki örtüsü ile kaplı yapı, 10m boyunda ve 5m yüksekliktedir. Tek apsisli olduğu düşünülmektedir.

Y2.AŞ2 - Yukarıköy Mahallesi Adsız Şapel II: Karamahalle'de patika yol üzerinde, ağaçlığın içinde bulunmaktadır. Vadi topoğrafyası ve bitki örtüsünden kaynaklı yol boyunca algılanması güç yapı, 10mx11m boyutlarında ve 5m yüksekliktedir. Tek apsisli olduğu düşünülmektedir.

Yeri Tespit Edilemeyenler:

Y2.M1 - Yukarıköy Mahallesi Ayane Manastırı: Bölgedeki Kızlar manastırı olarak bilinen iki manastırdan biri olduğu düşünülmektedir.[84]

Şekil 16. Hamsiköy Vadisi Yukarıköy Mahallesi'nde yeri tespit edilen yapılar

Değirmendere-Hamsiköy Vadisi'nde Gayrimüslim İbadet Yapılarının Dağılımları Üzerine Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğu, yüzyıllar boyunca farklı din, dil ve millet farkı gözetmeden topraklarında yaşayan tüm tebaanın din ve vicdan hürriyetini güvence altına almıştır. Bunun bir sonucu olarak, gayrimüslim tebaaya ait ibadethanelerin korunması ve ihtiyaç doğrultusunda inşa veya tamirine izin verilmesine önem göstermiştir. Her ne kadar 19. yüzyıl öncesi dönemde yeni kilise inşası şeklen yasak olsa da kadim olma şartı ile doğal afetler sonucu yıkılan kiliselerin yeniden inşasına izin verilmiştir. Kilise inşasının yasak olduğu dönemde mevcut kiliselerinin tamiri ve yeniden inşası ile yetinmek durumunda kalan gayrimüslim tebaa, 19. yüzyıl itibariyle 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları ve benzer uygulamalar ile kendilerine tanınan geniş hak ve imtiyazlar sayesinde Değirmendere Vadisi ve kollarında büyük oranda yeni kilise inşa etmeye başlamıştır.

Hamsiköy Vadisi'nde, fetih sonrası iskân politikası gereği Osmanlı İmparatorluğu tarafından bölgeye farklı noktalardan yerleştirilenler ve sürgün edilenler yanında 1923 Türk-Yunan mübadelesi sebebiyle birçok nüfus hareketliliği yaşanmıştır. Bu nedenle tek tip bir topluluktan söz etmenin mümkün olmadığı vadide, farklı sosyokültürel ve etnik kökene sahip topluluklar mimarlık pratiklerini geliştirmiştir. Hamsiköy Vadisi'nde fetih sonrası bir hareketlilik yaşanmışsa da 1923 yılı Türk-Yunan nüfus mübadelesi sonucu gayrimüslimler bölgeden ayrılana kadar Ortodoks Hristiyan inancı ve ibadet yapıları bölgedeki dini ve mimari unsurları oluşturmaya devam etmiştir. Literatürde yer alan yapılar dışında bölgede bulunan diğer yapıların birçoğunun

varlığından bile haberdar olunmadığı düşünüldüğünde, bu yapıların tarihlendirilmesine ilişkin kesin bir yargıya varılması da mümkün görünmemektedir. Ancak 1839 Tanzimat Fermanı ve benzer uygulamaların gayrimüslim tebaaya tanıdığı hak ve imtiyazlar, Osmanlı döneminde inşa edildiği düşünülen yapıların büyük çoğunluğunun 19. yüzyıl sonrası dönemde inşa edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. 1923 yılında gayrimüslimlerin bölgeden ayrılmasının ardından, Osmanlı'daki iskân politikası gereği bölgeye Türk nüfus yerleştirilmiş ve bölgenin yeni sahiplerinin ibadet gereksinimini karşılamak amacıyla kiliseler cami ya da mescide dönüştürülmüştür.

Hamsiköy Vadisi'nde inşa edilen gayrimüslim ibadet yapıları günümüz Anayurt, Bağışlı, Başar, Çıralı, Dikkaya, Gürgenağaç, Güzelce, Güzelyayla, Hamsiköy, Kiremitli, Köprüyanı, Sukenarı, Yazılıtaş ve Yukarıköy Mahalleleri olmak üzere toplam 14 mahalleye dağılmış durumdadır. Bu 14 yerleşim alanından mevcut literatür ve yürütülen alan çalışması ile birlikte toplam 66 adet yapının varlığına ulaşılmıştır. Bu yapıların içerisinde literatürde yer alan 14, alan çalışmasında tespit edilen ancak hakkında yeterli bilgiye sahip olunamadığından mevcut literatür ile eşleştirilemeyen 19 olmak üzere toplam 33 yapının yeri tespit edilebilmiştir.

Tespit edilen 66 yapıdan 2'sinin Osmanlı öncesi (...-1461), 3'ünün Tanzimat öncesi (1461-1839), 3'ünün Tanzimat sonrası (1839-...) dönemde inşa edildiği tespit edilmiştir.[85] Kalan 58 yapının ise inşa tarihlerine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Yeri tespit edilen 33 yapıdan 2'sinin Tanzimat öncesi (1461-1839), 3'ünün Tanzimat sonrası (1839-...) dönemde inşa edildiği bilgisine ulaşılmıştır.[86] Kalan 28 yapının ise inşa tarihlerine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Mevcut literatürde kapsamlı tespiti ve incelemesi yapılmamış veya üzerinde yeterince durulmamış ancak alan çalışmasında tespit edilen 19 yapının ise hakkında yeterli bilgi bulunmadığından inşa tarihleri bilinmemektedir.

Hamsiköy Vadisi'nde tespit edilen yapılardan günümüzde ayakta olan 15 yapı kısmen özgün yapısını korurken, 6 yapı camiye dönüştürülmüş ve özgün yapısını kaybetmiştir. Günümüze ulaşamayarak yıkılan 6 yapı yerine bir başka yapı (cami/okul/konut) inşa edilmiş veya yıkılmış olan 5 yapının yalnızca bulunduğu arsa veya mahallesi bilinmektedir. Ayrıca alan çalışmasında bölge halkı ile yapılan sözlü görüşmeler sırasında 4 yapının varlığına dair bilgiye ulaşılmışsa da bu

yapıların bulunduğu yere engebeli ve dağlık arazi topoğrafyası gereği ulaşımın neredeyse imkânsız olması, yapıların tamamen bitki örtüsü ile kaplanmış veya zaten günümüze ulaşamadan yıkılmış olması, 29 yapının ise literatürde kapsamlı tanımlaması ve incelemesinin yapılmamış olması sebeplerinden dolayı yerleri tespit edilememiştir.

Tespit Edilen Yapılar				İnşa Tarihi				**Mevcut Durumu**			
Kodu	**Literatürde Yer Alan Yapılar**	**Literatürde Yer Alan ve Yeri Tespit Edilen Yapılar**	**Alan** Çalışmasında **Tespit Edilen Ancak Literatür ile Eşleştirilemeyen Yapılar**	**Osmanlı** Öncesi (...-1461)	**Tanzimat** Öncesi (1461-1839)	**Tanzimat Sonrası** (1839-...)	**Bilinmiyor**	**Halen Ayakta**	**Bulunduğu Arsa / Mahalle Bilinen**	**Yerinde Bir Başka Yapı Bulunan**	**Yeri Tespit Edilemeyen**
Anayurt Mahallesi											
A.K1	Anayurt Mahallesi Camii	Anayurt Mahallesi Camii	-			X		√			
A.AK1	?	?	Adsız Kilise I				X	√			
A.AK2	?	?	Adsız Kilise II				X		√		
A.K2	Şemsiyeli Kilise	?	?				X				√
A.K3	St. Anna Kilisesi	?	?				X				√
A.K4	Theotokos Kilisesi	?	?				X				√
A.M1	Theotokos Manastırı	-	-				X				√
Bağışlı Mahallesi											
B1.AK1	Adsız Kilise I	Adsız Kilise I	-				X	√			
B1.AK2	Adsız Kilise II	Adsız Kilise II	-				X	√			
B1.AŞ1	Adsız Şapel I	Adsız Şapel I	-				X	√			
B1.K1	St. Basil Kilisesi	?	?				X				√
B1.K2	St. Gregory Kilisesi	?	?				X				√
B1.K3	St. Pankratios Kilisesi	?	?				X				√
B1.K4	St. Constantine Kilisesi	?	?				X				√
B1.K5	St. Helen Kilisesi	?	?				X				√

B1.Ş1	St. (Theodore) Gabras Şapeli	?	?				X				√
B1.M1	St. Gregory of Nyssa Manastırı	-	-	X							√
Başar Mahallesi											
B2.AK1	?	?	Adsız Kilise I				X		√		
B2.AK2	?	?	Adsız Kilise II				X	√			
B2.AY1	?	?	Adsız Yapı I				X				√
B2.K1	St. Cosmas ve St. Damian Kilisesi	?	?				X				√
B2.K2	St. Longinos Kilisesi	?	?				X				√
B2.K3	St. John Prodromos Kilisesi	?	?				X				√
B2.K4	St. Sabbas Kilisesi	?	?				X				√
B2.K5	St. Nicholas Kilisesi	?	?				X				√
Çıralı Mahallesi											
Ç.AY1	?	?	Adsız Yapı I				X			√	
Ç.K1	Holy Savior Kilisesi	?	?				X				√
Ç.K2	St. John rysostom Kilisesi	?	?				X				√
Ç.K3	The Taxiarchai Kilisesi	?	?				X				√
Dikkaya Mahallesi											
D.AK1	?	?	Adsız Kilise I				X		√		
D.AK2	Adsız Kilise II	?	-		X			√			
D.K1	St. Christopher Kilisesi	?	?				X				√
Gürgenağaç Mahallesi											
G1.K1	Gürgenağaç Mahallesi Camii	Gürgenağaç Mahallesi Camii	-				X	√			
G1.AK1	?	?	Adsız Kilise I				X	√			
G1.AY1	?	?	Adsız Yapı I				X				√
G1.K2	Theotokos Kilisesi	?	?				X				√
G1.K3	St. George of Rachata Kilisesi	?	?				X				√
G1.Ş1	Evangelistria Şapeli	?	?				X				√
G1.M1	Theotokos Lachanas Manastırı	?	?				X				√

Güzelce Mahallesi											
G2.AY1	?	?	Adsız Yapı I				X			√	
G2.AY2	?	?	Adsız Yapı II				X				√
G2.AK1	Adsız Kilise I	?	-				X			√	
Güzelyayla Mahallesi											
G3.AK1	?	?	Adsız Kilise I				X	√			
G3.AY1	?	?	Adsız Yapı I				X		√		
Hamsiköy Mahallesi											
H.K1	Hamsiköy Mahallesi Camii	Hamsiköy Mahallesi Camii	-				X	√			
H.AY1	?	?	Adsız Yapı I				X		√		
H.K2	Koimesis of Theotokos Kilisesi	?	?				X				√
H.Ş1	Holy Savior Şapeli	?	?				X				√
Kiremitli Mahallesi											
K1.AK1	?	?	Adsız Kilise I				X	√			
K1.AY1	?	?	Adsız Yapı I				X			√	
K1.M1	Kızlar Manastırı	Kızlar Manastırı	-			X		√			
K1.M2	Vazelon Manastırı	Vazelon Manastırı	-			X		√			
K1.K1	Vazelon Manastırı Kilisesi	Vazelon Manastırı Kilisesi	-		X			√			
K1.Ş1	Vazelon Manastırı Şapeli	Vazelon Manastırı Şapeli	-				X	√			
Köprüyanı Mahallesi											
K2.AK1	?	?	Adsız Kilise I				X	√			
K2.K1	The Taxiarchai Kilisesi	?	?				X				√
K2.K2	Gregory of Neocaesarea Kilisesi	?	?				X				√
Sukenarı Mahallesi											
S.K1	Sukenarı Köyiçi Camii	Sukenarı Köyiçi Camii	-				X	√			
S.AY1	?	?	Adsız Yapı I				X			√	
Yazılıtaş Mahallesi											
Y1.AY1	?	?	Adsız Yapı I				X			√	
Y1.K1	St. Eugenios Kilisesi	?	?		X						√
Y1.Ş1	St. Marina Şapeli	?	?	X							√

Yukarıköy Mahallesi											
Y2.AK1	Adsız Kilise I	Adsız Kilise I	-				X	√			
Y2.AŞ1	Adsız Şapel I	Adsız Şapel I	-				X	√			
Y2.AŞ2	Adsız Şapel II	Adsız Şapel II	-				X	√			
Y2.M1	Ayane Manastırı	-	-				X				√

Tablo 1. Değirmendere-Hamsiköy Vadisi'nde yer alan gayrimüslim ibadet yapıları

Hamsiköy Vadisi genelinde yapı yoğunluğuna, geçmişte en yoğun gayrimüslim nüfusa sahip Hamsiköy Mahallesi'nde değil de Anayurt, Bağışlı, Başar ve Gürgenağaç Mahallelerinde rastlanması üzerinde düşünmeyi gerektirmektedir. Bu durum, vadi coğrafyası nedeniyle izinin sürülemediği ve tespit edilemeyen başka yapıların da var olabileceği veya günümüze kadar mahalle sınırlarında zamanla değişimin yaşanmış olabileceğini akla getirmektedir. Diğer yandan Osmanlı belgelerinde Anayurt, Bağışlı, Başar ve Gürgenağaç Mahallelerinin gayrimüslim köyü olarak kayıtlı olmaları dikkate alındığında yapı yoğunluğu olağan gözükmektedir. Ancak bu mahallelere ait nüfus bilgileri göz önüne alındığında çalışma kapsamında tespit edilen yapı stoğunun yine de ihtiyaçtan fazla olduğu dikkat çekmektedir. Eldeki demografik veriler ile orantısız görülen bu artışa sebep olarak Tanzimat ile verilen imtiyazlar gösterilebileceği gibi literatürde adı geçen ancak yeri tanımlanamayan yapılar ile yalnızca alanda tespit edilen yapıların aynı yapıya işaret etmesinden de kaynaklanabileceğini göz ardı etmemek gerekmektedir.

Vadide bir veya iki kişinin ancak içerisine girebileceği bir odadan daha küçük, toplu ibadete imkân sağlamayan yapıların tespit edilmesi bölgede yaygın bir uygulama olan, yılda bir kez komşuların birbirlerinin kiliselerini ziyaret etmesi için komşu ziyaretine açılan küçük aile kilisesi/şapeli olabileceklerini akla getirmektedir. Yapıların tarihlendirilmesi konusunda ise hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamasına rağmen üç nefli bazilikal planlı inşa edilen kiliselerin Osmanlı'nın kilise inşasında uyguladığı kurallar sonucunda çoğunlukla iki yöne kırma çatılı ve taşıyıcılar ile ayrılmış üç nefli bazilikal tipli yapıların dönem mimarisinde yaygınlaşarak tekdüzeliğin hâkim olduğu Tanzimat öncesi dönemde inşa edilmiş olabileceklerini düşündürmektedir.

Hamsiköy Vadisi'nde özellikle fetih sonrasında artan kilise inşasının vadinin barındırdığı gayrimüslim tebaanın Müslüman nüfusa oranı yanında 1839 Tanzimat ve benzer uygulamalar ile tanınan geniş hak ve imtiyazların sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Kiliselerin inşa ve yer seçiminde ağırlıklı olarak vadinin topoğrafik özelliklerine göre şekillenen yerleşim pratiğinin yanında bölgenin ticari dinamiklerinin de belirgin bir rol oynadığı açıktır.

Mevcut literatürde yer alan ve yeri tespit edilebilen yapılar dışında konumları, mimari tanımlamaları ve isimlendirilmelerinde literatürdeki belirsizlikler ve kapsamlı tanımlamaların yetersizliği nedeniyle yerleri tespit edilemeyen yapılar arasında birbiri ile eşleşebilecek olanların varlığı, vadi yapı stoğuna dair kesin bir yargıya varmayı imkânsız kılmaktadır. Şüphesiz bu yapılar arasında eşleşenler dahi olsa literatürde hakkında yeterli bilgi bulunmayan söz konusu yapılar ilk kez yerinde tespit edilmiş, koordinatlandırılmış ve fotoğraflanarak envantere önemli bir katkı sağlamıştır. Ancak aynı yapıyı ifade eden farklı isimlendirmeler kiliselerin olağandan daha fazla görünmesini sağlayabileceği gibi şüphesiz çeşitli sebeplerle yıkılmış veya yüksek kesimleri ormanlık alanlarla kaplı, yalnızca yazın kullanılan mezere ve yayla yerleşimlerinin yaygın olduğu, dağlık ve engebeli vadi topoğrafyası sonucu takibi yapılamayan daha birçok yapının olabileceği de açıktır. Arkeolojik çalışmaların bölgede yaygınlaşması, mevcut yapı/yapı kalıntılarının değerlendirilmesi, henüz keşfedilmemiş veya transkripsiyonu yapılmamış belgelerin ortaya çıkartılması ve incelenmesi ile çok daha fazla bilgiye ulaşılacağı şüphesizdir.

Dipnotlar

1 Talip Ayar, "Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası", *History Studies*, 9, 1, 2017, s. 1-19.

2 M. Sacit Pekak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinasos)", *Bilig*, 51, 2009, s. 173-174.

3 Adnan Durmuş, *Tarih ve Kültürü ile Maçka*, Eser Ofset, Trabzon 2010.

4 Ksenephon, *Anabasis Onbinlerin* Dönüşü, çev. Oğuz Yarlıgaş, Kabalcı, İstanbul 2011.

5 İbrahim Tellioğlu, *Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander, Trabzon 2009.

6 Durmuş, a.g.e., 2010.

7 Ronald C. Jennings, *The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon 1560-1640*, ed. Anthony Bryer, Heath Lowry, Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, Dumbarton Oaks, 1986, s.9-154.

8 Durmuş, a.g.e., 2010.

9 Adnan Durmuş, *Tarih ve Kültürü ile Hamsiköy ve Meryemana Vadileri Maçka*, Eser Ofset, Trabzon 2011.

10 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2004.

11 Zafer Karaca, İstanbul›da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kilisesi, Yapı Kredi, İstanbul 2008.

12 Pekak, a.g.e., 2009.

13 Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi, İstanbul 1990.

14 Adnan Durmuş, Soyut ve Somut Kültürel Belgelerle Meryemana Vadisi'nin Tarihi, *Karadeniz Dergisi*, 20, 2013, s. 204-228.

15 Bilgin, a.g.e., 1990.

16 Durmuş, a.g.e., 2011.

17 Anayurt Mahallesi sakinlerinden Emekli Öğretmen Sadık Altıntaş'ın alanda refakati sonucu kilisenin değil ancak kilisenin üzerinde yer aldığı düşünülen kayanın yeri tespit edilebilmiştir.

18 Anayurt Mahallesi sakinlerinden Nuri Erdoğan ile yapılan görüşme sonucu kubbesi şemsiye biçiminde olan bir kilisenin geçmişte var olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ancak hakkında daha fazla bilgiye sahip olunamadığından yeri tespit edilememiştir.

19 Anthony Bryer, David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, Dumbarton Oaks, 1985.

20 Georgios Zerzelides, "Toponymiko Tis Ano Matsoukas", *Archeion Pontou*, 23, 1959, s. 87-188.

21 Zerzelides, a.g.e., 1959.

22 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

23 Zerzelides, a.g.e., 1959.

24 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

25 Zerzelides, a.g.e., 1959.

26 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

27 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

28 Zerzelides, a.g.e., 1959.

29 Zerzelides, a.g.e., 1959.

30 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

31 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

32 Zerzelides, a.g.e., 1959.

33 Zerzelides, a.g.e., 1959.

34 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

35 Zerzelides, a.g.e., 1959.

36 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

37 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

38 Zerzelides, a.g.e., 1959.

39 Başar Mahallesi sakinlerinden Emekli Öğretmen Hüseyin Kaya ile yapılan görüşmede "kilise düzlüğü" olarak adlandırılan yerde konumlanan kilisenin 1950-60 yılları arasında yıkıldığı belirtilmektedir.

40 Mahalle sakinlerinden Kemal Usta'ya ait evin hemen ön tarafında ağaçlığın içerisinde yer aldığı, mahalle sakinlerinin alanda refakati sonucu tespit edilmiştir.

41 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

42 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

43 Zerzelides, a.g.e., 1959.

44 Mahalle sakinlerinin alanda refakati ve yer göstermesi sonucu varlığı tespit edilebilmiştir. Ancak kilise olarak isimlendirebilmek için herhangi bir ize rastlanmadığından kesin bir yargıya varmanın mümkün olmaması sebebi ile söz konusu yapı "Adsız Yapı" olarak isimlendirilmiştir.

45 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

46 Zerzelides, a.g.e., 1959.

47 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

48 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

49 Zerzelides, a.g.e., 1959.

50 Zerzelides, a.g.e., 1959.

51 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

52 Zerzelides, a.g.e., 1959.

53 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

54 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

55 Zerzelides, a.g.e., 1959.

56 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

57 Zerzelides, a.g.e., 1959.

58 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

59 Gürgenağaç Mahallesi sakini Sadık Altıntaş tarafından ormanın içerisinde kiliseye ait duvar kalıntılarının var olduğu belirtilmektedir. Ancak dağlık vadi topografyası sebebi ile yerini tespit edilememiştir.

60 Mahalle sakinlerinin alanda refakati ve yer göstermesi sonucu varlığı tespit edilebilmiştir. Ancak kilise olarak isimlendirebilmek için herhangi bir ize rastlanmadığından kesin bir yargıya varmanın mümkün olmaması sebebi ile söz konusu yapı "Adsız Yapı" olarak isimlendirilmiştir.

61 Güzelce Mahallesi sakinlerinden Hasan Gümüş'e ait evin 500m. güneyinde ağaçlığın içerisinde yer almaktadır.

62 Güzelyayla Mahallesi eski muhtarı Nuri Erdoğan'ın alanda refakati ve yer göstermesi ile tespit edilebilmiştir.

63 Hamsiköy Mahallesi Muhtarlık İhtiyar Heyeti'nden Cengiz Tunç ile alanda yapılan görüşme sonucunda varlığına ulaşılmıştır.

64 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

65 Zerzelides, a.g.e., 1959.

66 Anthony Bryer, David Winfield, "Nineteenth-Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes, Part III", *Archeion Pontou*, 30, 1970.

67 Zerzelides, a.g.e., 1959.

68 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

69 Bryer vd., 2002.

70 Şamil Horuloğlu, *Tarihi Eserleri ile Trabzon*, Cihan, Ankara 1978; M. Reşat Sümerkan, İbrahim Okman, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon Cilt-1 (İlçeler ve Köyler)*, Trabzon Valiliği, Trabzon 1999.

71 Sümerkan, Okman, a.g.e., 1999.

72 Bryer vd., a.g.e., 2002.

73 Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey-II*, Pindar Press, 1989.

74 Sinclair, a.g.e., 1989

75 Bryer vd., a.g.e., 2002.

76 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

77 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

78 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

79 Yazılıtaş Mahallesi Köyiçi Camii ile alanda yapılan görüşme sonucu varlığı tespit edilmiştir. Cami avlusunda kiliseye ait olduğu düşünülen dört sütun ayağı dikkat çekmektedir. Cami içerisinde Rumlardan kaldığı düşünülen çeşitli objeler bulunmaktadır. Cami imamı, kiliseye ait olduğu varsayılan kalıntılardan yola çıkarak geçmişte Yazılıtaş Mahallesi'nin Hristiyanlar için önemli bir ibadet noktası olabileceğini belirtmiştir.

80 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

81 Zerzelides, a.g.e., 1959.

82 Zerzelides, a.g.e., 1959.

83 Bryer, Winfield, a.g.e., 1985.

84 Durmuş, a.g.e., 2013.

85 Zerzelides, a.g.e., 1959; Sinclair, a.g.e., 1989; Durmuş, a.g.e., 2011.

86 Durmuş, a.g.e., 2011.

Kaynakça

AYAR, Talip, "Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası", *History Studies*, 9 (1), 2017, ss. 1-19.

BİLGİN, Mehmet, *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi, İstanbul 1990.

BRYER, A., WINFIELD, D., "Nineteenth-Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes, Part III", *Archeion Pontou*, 30, 1970.

BRYER, A., WINFIELD, D., *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos-I,* Dumbarton Oaks, 1985.

BRYER, A., WINFIELD, D., BALLANCE, S., ISAAC, J., *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos,* Routledge, 2002.

DURMUŞ, Adnan, *Tarih ve Kültürü ile Maçka*, Eser Ofset, Trabzon 2010.

DURMUŞ, Adnan, *Tarih ve Kültürü ile Hamsiköy ve Meryemana Vadileri Maçka*, Eser Ofset, Trabzon 2011.

DURMUŞ, Adnan, "Soyut ve Somut Kültürel Belgelerle Meryemana Vadisi'nin Tarihi", *Karadeniz*, (20), 2013, s. 204-228.

HORULOĞLU, Şamil, *Tarihi Eserleri ile Trabzon*, Cihan, Ankara 1978.

JENNINGS, Ronald C., "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon 1560-1640", Ed. Anthony Bryer, Heath Lowry, *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Dumbarton Oaks, 1986, ss. 9-154.

KARACA, Zafer, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kilisesi*, Yapı Kredi, İstanbul 2008.

KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2004.

KSENEPHON, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*. Çev. Oğuz Yarlıgaş, Kabalcı, İstanbul 2011.

PEKAK, M. Sacit, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinasos)", *Bilig*, (51), 2009, s.173-174.

SİNCLAİR, Thomas A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey-II,* The Pindar Press, 1989.

SÜMERKAN, R., OKMAN, İ., *Kültür Varlıklarıyla Trabzon Cilt-1 (İlçeler ve Köyler)*, Trabzon Valiliği, Trabzon, 1999.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (04-1461)*, Serander, Trabzon 2009.

ZERZELİDES, Georgios, "Toponymiko Tis Ano Matsoukas", *Archeion Pontou*, (23), 1959, ss. 87-188.

Trabzon Camilerinde Tasavvufî Semboller

Belkıs DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

1. Giriş

1461 yılında Fatih Sultan Mehmed'in fethettiği Trabzon, Müslüman nüfusun artmasıyla bir İslâm şehrine dönüşmüştür. Osmanlının fethettiği kentlerde uyguladığı bir yöntem olarak, evvela Müslüman nüfusa göre ihtiyaç hâsıl olan bölgelerde bazı kilise ve şapeller camiye çevrilmiştir. Bu bağlamda Trabzon'da 16. yüzyıl öncesine tarihlenen camilerin tamamının kiliseden tahvil edildiğini söylemek mümkündür. Şehrin en erken tarihli külliye yapısı ise 920/1514 yılında inşa edilen Gülbahar Hatun Camii ve beraberindeki yapılardan oluşmaktadır.[1] Erken Osmanlı dönemi özelliklerini yansıtan Gülbahar Hatun Camii dışında 1255/1839 yılında inşa edilmiş[2] olmasına rağmen plan bakımından Osmanlı klasik dönem özelliklerini yansıtan Çarşı Camii, şehrin özgün dinî yapıları arasında yerini almıştır. Bununla birlikte Müslüman nüfusun giderek artması, 18-20. yüzyıllar arasında, şehir merkezinin yanı sıra taşrada da hızla mescid ve küçük ölçekli camilerin imar edilmesini beraberinde getirmiştir. Çalışmada ele aldığımız yapıların büyük çoğunluğu 19. yüzyıl sonrasında kırsal kesimde inşa edilen camilerdir. Bahse konu tarihlerde imar edilen yahut daha evvel inşa edilmiş olup süslemeleri yenilenen camilerde kullanılan bezemeler, oldukça zengin bir repertuvara sahiptir. Bitkisel ve nesnel motifler ile mimari tasvirler şeklinde sınıflandırdığımız süslemeler, tasavvufî yazmalardaki tasvirlerle benzerlikleri noktasında dikkat çekici niteliklere sahiptir. Dönemin tasavvufî eserleriyle önemli ölçüde paralellik arz eden motifler taç kapı, mihrap, minber gibi mimari elemanların yanı sıra bilhassa harem (harim) duvarları-

nı süslemektedir. 18-20. yüzyıllar arasında, başta Ege Bölgesi olmak üzere, Anadolu'da adeta bir modaya dönüşen tasavvufî sembollerin süsleme unsuru olarak kullanımı, Trabzon camilerinde kayda değer bir etkiye sahiptir. Biz bu çalışmada Trabzon camilerinden örnekler vererek dinî ve tasavvufî metinler ile motifler arasındaki bağlantıyı ortaya koymaya çalışacağız.

2. Trabzon Camilerinde Tasavvufî Semboller

Trabzon merkez ve ilçelerindeki camiler, birkaç istisna dışında, mimari açıdan benzer özellikler taşımaktadır. Camilerin dış cepheleri süsleme bakımından ne kadar sade ise haremlerinin bir o kadar tezyinli olduğu gözlemlenir. Ağırlıklı olarak kalemişi süslemelere sahip olan camilerde ahşap oyma ve taş kabartma tekniklerinde süsleme unsurları da mevcuttur. Bezemelerde bitkisel motiflerin yanı sıra sembolik anlam taşıyan nesnelere ve mimari tasvirlere yer verilmiştir. Üç ana başlık altında tasnif ettiğimiz motiflerin kaynağı, başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerifler olmak üzere dinî metinlere dayanmaktadır. Bununla birlikte söz konusu metinlere bilhassa tasavvufî perspektiften getirilen yorumlar, metinlerde temas edilen konuların süslemeye yansımasına etki etmiştir. Zira camilerde karşılaştığımız bitkisel, nesnel ve mimari bezemeler, yazma ve matbu tasavvufî literatürle metin ve tasvir bakımından önemli ölçüde benzerlik göstermektedir (Bkz. Fot.1-2-3-18-19-25a-b-28-37). Bu başlık altında, camilerde bulunan ve sembolik anlamlar ihtiva ettiğini düşündüğümüz süsleme unsurları tasnif edilip dinî ve tasavvufî metinlerden hareketle taşıdığı mânâlara yer verilecektir. Geç dönem Osmanlı sanatının da bir özelliği olan bahse konu tasvir üslûbunun Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çokça örneği bulunmaktadır. Makalenin hacmi gereği konu, seçilen örnekler üzerinden ele alınmıştır.

2.1.Bitkisel Semboller

2.1.1.Servi

İslâm öncesi medeniyetlerden günümüze değin en yaygın kullanıma sahip olan bitkisel motiflerden biri hayat ağacıdır. Hayat ağacı, toplumların içinde bulunduğu coğrafî şartlara ve kültürel arka plana göre farklı formlarda ele alınmıştır. Örneğin sıcak iklimlerde hurma, palmiye ve nar şeklinde tasvir edilirken daha soğuk iklimlerde çam

Fot. 1 Araklı Turnalı (Os) Mahallesi Camii - Servi Motifi (Yavuz Sarı'dan)

Fot. 2 Araklı Bereketli Mahallesi (Masale) Camii - Servi Motifi (Yavuz Sarı'dan)

Fot. 3 Köprübaşı Beşköy Mahallesi Yılmazlar Camii (Yavuz Sarı'dan)

ve servi, hayat ağacı tasviri olarak karşımıza çıkmaktadır. Servinin en belirgin özelliği hem Batı hem de Doğu kültürlerinde öte dünya ile ilişkilendirilen bir ağaç olmasıdır.[3] Meseleye İslâm medeniyeti ekseninde yaklaştığımızda büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu eserlerinde daha ender karşılaştığımız bu motif, Osmanlı süsleme sanatının temel unsurlarından biri olmuştur.[4]

Dîvan ve mesnevîlerde güzellik ve ebediliği sembolize eden bir metafor olarak kullanılan servi[5], dinî-tasavvufî içerikteki edebî metinlerde, şekil itibariyle Arap alfabesindeki *Elif* harfine benzetilmesi, *Elif*'in de *tevhîd*i simgelemesi nedeniyle *tevhîd* inancının bir nişanesi sayılmıştır.[6] Ayrıca servilerin, diğer konifer cinsi bitkiler gibi, canlı ve koyu yeşil tonlarındaki yapraklarını dört mevsim muhafaza etmeleri, uzun boylu ve uzun ömürlü olmaları ebedî hayat ile ilişkilendirilmelerine vesile olmuştur.[7]

Servi, Trabzon camilerinde gerek ahşap gerekse taş malzemede oyma, kabartma ve kalemişi tekniklerinde ele alınan bir motiftir. 1257/1841-42 yıllarına tarihlenen Araklı Turnalı (Os) Mahallesi Camii'nin[8] batı cephesinde yer alan yuvarlak kemerli taç kapı alınlığında servi motifine rastlanmaktadır. Taş üzerine kabartma tekniğinde işlenen serviler inşa kitabesinin iki yanına yerleştirilmiştir. Kapının süslemelerine asma yaprakları da dahil edilmiştir (Fot. 1). Servi başlığında temas etmek istediğimiz bir diğer örnek Araklı Bereketli Mahallesi (Masale) Camii'ndedir. Avlu giriş kapısı ve mihraptaki kitabelerine göre 1283/1867 yılına tarihlenen camide[9] serviler, Turnalı Mahallesi Camii'ne benzer şekilde yapının giriş kapısında simetrik vaziyette

bulunmaktadır. Ancak motifler burada ahşap malzeme üzerine işlenmiştir (Fot.2). Servi bahsinde son örneğimiz Köprübaşı ilçesi Beşköy Mahallesinde yer alan Yılmazlar Camii'nde bulunmaktadır. 1369/1950 yılında inşa edildiği belirtilen[10] Yılmazlar Camii'nin sütunları, kalem işi tekniğinde ve uç kısımları kıvrık servi motifleri ile çevrelenmiştir (Fot. 3). Esasen oldukça geç tarihli bir yapı olan cami, servi motifinin Trabzon'daki Türk-İslâm eserlerinde devamlığını göstermesi bakımından çalışmaya dahil ettiğimiz bir örnektir.

2.1.2. Asma – Üzüm

Hayat ağacının başka bir versiyonu olarak düşünebileceğimiz asma yaprakları ve üzüm salkımları, kadim medeniyetlerden itibaren mabetlerde yer verilen bir süsleme öğesidir. Üzümden elde edilen şaraba, ölümsüzlük iksiri ile özdeşleştirilmek suretiyle kutsal bir mânâ atfedilmesi Sümerlere kadar götürülebilir. Asmaya yüklenen bu anlam antik Yunan gibi Akdeniz uygarlıklarının hemen hepsinde kabul görmüş bir inançtır.[11]

İslâm bezeme repertuvarında da önemli bir yere sahip olan asma ve üzüm, Kur'an'da zikredilen meyveler arasındadır.[12] Üzüm, Kur'ân-ı Kerîm'le paralel olarak, tasavvufî metinlerde Allah'ın kullarına ikram ettiği dünya nimetlerinden kabul edilir. Bunun yanında asma, üzüm ve üzümden elde edilen şarap, tasavvufî gelenekte anlatılması güç manevî halleri ve tecrübeyi izah etmekte kullanılan temel bir metafordur. Bu bağlamda üzümden yapılan şarabın verdiği sarhoşluk ile ilahî aşkın verdiği cezbe hali arasında benzerlik kurulmuş ve söz konusu meyve, aşıkların henüz üzüm yaratılmadan önce içtikleri ilahî aşk şarabının sembolleri arasında yerini almıştır.[13]

Trabzon camilerinde taç kapı ve mihrapların asma ve üzüm salkımları ile bezeli olduğu görülür. Ayrıca Akçaabat Orta Mahalle Camii örneğinde olduğu gibi minber süslemelerinde de asma ve üzüm motifleriyle karşılaşmak mümkündür. Trabzon'daki pek çok örnek arasından 936/1529 yılına tarihlenen İskender Paşa Camii, mihrabındaki asma yaprakları ve üzüm salkımlarıyla öncelikle temas etmek istediğimiz mimari eserdir. Yapı 16. yüzyıla tarihlenmekle birlikte caminin mihrabı, üzerindeki onarım kitabesinden yola çıkılarak, 1315/1897 yılına tarihlenebilir.[14] Nitekim süsleme özellikleri de bu tarihi teyit etmektedir (Fot. 4a-b).

Fot. 4a-b Merkez İskender Paşa Camii Mihrabı - Asma/Üzüm Motifi[15]

Bir diğer örnek 1327/1908 yılında inşa edilen Akçaabat Yeni Camii'dir. Mihrabın her iki yanına konumlandırılan sütunçeler, vazodan çıkan ve gövdeyi kuşatan asma dalları ile bezenmiştir. Asma yapraklarının arasından üzüm salkımları sarkmaktadır (Fot. 5a-b).

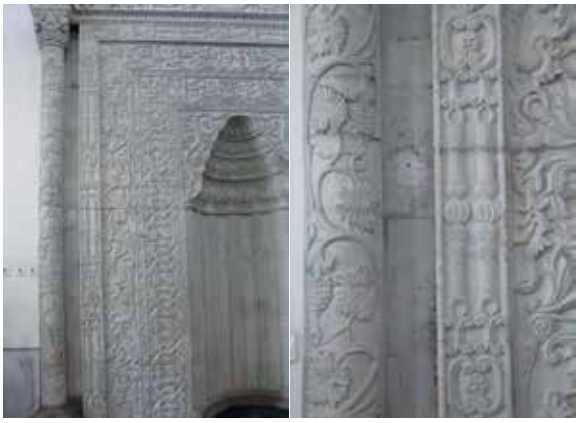

Fot.5a-b Akçaabat Yeni Camii Mihrabı - Asma/Üzüm Motifi

Fot.6a-b Araklı Merkez Büyük Camii Mihrabı - Asma/Üzüm Motifi

Araklı Merkez Büyük Camii de mihrabında asma yaprakları ve üzüm salkımları ihtiva eden bir diğer Trabzon camisidir. Harem kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre caminin 1325/1907-8 tarihinde inşa edildiğini söylemek mümkündür. Mihrabın iki yanında paye görünümü verilen kenar bordürlerinden içteki, bahse konu motiflerle bezenmiştir (Fot. 6a-b). Yukarıda değindiklerimizin dışında Trabzon Maçka Yazlık Mahallesi Camii mihrabı ve Araklı Turnalı (Os) Camii taç kapı sövesinin asma dalları ve üzüm salkımları ile bezenmiş olduğunu dile getirmekte fayda vardır.

2.2. Nesne Sembolleri

2.2.1. Mushaf – Kur'ân-ı Kerîm Mahfazası

İslâm dininin kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerîm, İslâm medeniyetinin her bir yapı taşına etki ettiği gibi İslâm sanatlarının da beslendiği birincil kaynak olmuştur. Evvela, Allah'ın ayetlerini en güzel biçimde yazma düşüncesinden neşet eden hat sanatının teşekkülüne vesile olmuştur. Başlı başına birer sanat eseri olan mushafların yanı sıra mimariyi süsleyen kitabelere de kaynaklık etmiştir. Bunların yanında Kur'ân-ı Kerîm'in doğrudan biçim/form olarak süslemenin bir parçası olduğu görülmektedir. Trabzon camilerinde hayli fazla örneğiyle karşılaştırğımız söz konusu süsleme öğesi, Kur'an'ın metniyle birlikte formunun da İslâm sanatlarında sahip olduğu yeri göstermesi bakınından önemi haizdir. Kur'an mahfazasının dahil olduğu nesne tasvirlerinin çoğunun tasavvufî eserlerden mülhem mimariye aksettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira matbu yahut yazma eserlerde görülen kompozisyonlar, ufak farklılıklarla, mimariye aktarılmıştır (Fot. 12). Camilerdeki Kur'ân-ı Kerîm ve mushaf mahfazalarının tamamının kalemişi tekniğinde tasvir edildiği söylenebilir.

Çalışmada yer vermek istediğimiz örneklerden biri 1317/1899 tarihli Arsin Atayurt Mahallesi Merkez Camii'nde yer almaktadır. Yapının güney duvarında, mihrabın doğusunda zincirle duvara asılmış şekilde tasvir edilen Kur'an mahfazası motifi vardır. Mahfaza yeşil renkte boyanmıştır. Ayrıca mahfazanın altında büyükçe, üst kısmında daha ufak boyutlarda olmak üzere iki adet ibrik tasviri bulunmakta olup, bu uygulama tasavvufî metinlerdeki kompozisyonların bir parçasını teşkil etmektedir (Fot. 7).

Harem duvarlarında Kur'an mahfazasının resmedildiği bir başka cami Arsin Işıklı Mahallesi Merkez Camii'dir. Kitbelerinden1899-1902

Fot.7 Arsin Atayurt Mahallesi Merkez Camii - Kur'an Mahfazası ve İbrik Motifi

Fot.8 Arsin Işıklı Mahallesi Merkez Camii - Kur'an Mahfazası, İbrik ve Bardak Motifleri

Fot.9 Araklı Taşgeçit Mahallesi Camii - Kur'an Mahfazası

yılları arasında inşa edildiği anlaşılan caminin[16] doğu duvarında yeşil renkli Kur'an mahfazası vardır (Fot. 8). Mahfazanın solu tesbih[17], sağı renkli ibrik ve bardak motifleri ile tezyin edilmiştir. Aynı duvarda Peygamber Efendimizi övücü mahiyette âyet-i kerîmelere yer verilmesi, bahse konu motiflerin Hz. Muhammed (sav) ile irtibatını ortaya koymaktadır. Duvarda yer alan âyetler ve anlamları şu şekildedir:

مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ

"Resûlullah'a itaat eden Allah'a itaat etmiş olur."[18]

وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ

"Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin."[19]

Bu hususta temas etmek istediğimiz son örnek Cumhuriyet döneminde yapıldığı bilinen Araklı Taşgeçit Mahallesi Camii'ndedir (1950) (Fot. 9). Güneydoğu köşeye yerleştirilmiş olan vaaz kürsüsünün arkasında bulunan Kur'an mahfazası, Zülfikâr ve ibrik motifleri ile bir arada tasvir edilmiştir.[20] Tasvirin yer aldığı duvarda *"Şefaat yâ Rasûlallah"* ile Hz. Ali için kullanılan bir dua ve saygı cümlesi olan *"كرّم الله وجهه/Allah yüzünü ak etsin"*[21] ibareleri bulunmaktadır.

2.2.2. Tesbih

Trabzon camilerinde tasavvufî kaynaklardan beslendiğini düşündüğümüz bir başka nesne motifi tesbihtir. Tesbih, Müslümanlar tarafından Allah'ın güzel isimlerini, Allah'a hamd ve övgü cümlelerini, sünnete uygun olarak belirli bir sayıda zikretmek maksadıyla icat edilen

Fot. 10 İstanbul Bayezid Yazma Eserler Kütüphanesi Bayezid - 1265
(Semra Güler'den)

Fot. 11 İstanbul Bayezid Yazma Eserler Kütüphanesi Bayezid – 1269
(Semra Güler'den)

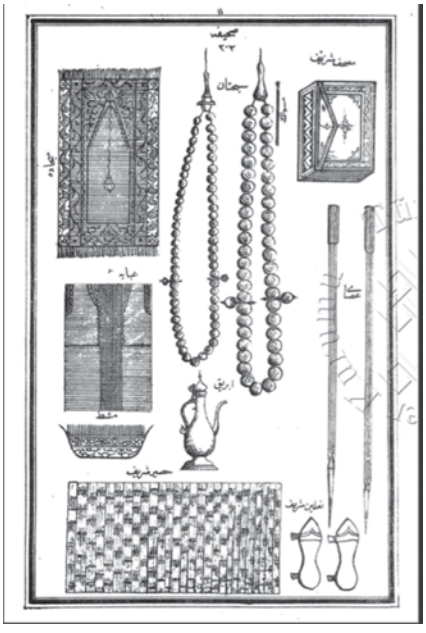

Fot. 12 Muhammediye sy. 203, Yazıcıoğlu Mehmed, Süleymaniye Kütüphanesi, Basma Bağışlar 08327

Fot. 13a-b Akçaabat Derecik Mahallesi Karaman Merkez Camii Mihrabı - Tesbih, Terazi, İbrik ve Servi Motifleri

Fot. 14 Arsin Işıklı Mahallesi Merkez Camii - Tesbih Motifi

bir araçtır. Hz. Peygamber döneminde, çekilen tesbihâtı sayma amacıyla, çakıl taşları ve hurma çekirdeklerinin kullanıldığı rivayet edilir. Sıhhati tartışmalı olmakla birlikte Hz. Peygamberin *"Tesbih ne güzel bir hatırlatıcıdır."* mealindeki hadis-i şerifi, tesbihin Müslümanlar arasında kullanımını yaygınlaştırmıştır.[22] *Delâilü'l-Hayrât* ve *Muhammediye* gibi tasavvufî metinlere baktığımızda tesbihin, Hz. Peygambere ait olduğuna inanılan ve *muhallefât* adı verilen eşyalar arasında zikredildiği görülür (Fot. 10-11-12). Bir hukuk terimi olan ve Osmanlıda ölen kişinin ardında bıraktığı malları ifade eden muhallefât[23], Peygamber Efendimizden geriye kalan şahsi eşyaları nitelemek için de kullanılmıştır. Hz. Peygamberin muhallefâtı hırka-şerif, tesbih-i şerîf, seccâde-i şerîf, kadem-i şerîf, misvâk-ı şerîf, âsâ-ı şerîf, ibrik ve leğen şeklinde sıralanabilmektedir.[24] Ayrıca sancâk-ı şerîfi de muhallefât eşyasına dahil etmek mümkündür. Bununla birlikte Hz. Peygamberin mîraca yükselmesinden evvel Cenâb-ı Allah'ın, Cebrail (as) vası-

tasıyla kendisine bir çeyiz gönderdiğine inanılır. Bu çeyizin ise taç, hülle (cennet elbisesi), kemer, âsâ, na'l-i şerîf, refref (minder) olduğu ifade edilir. Tasavvufî yazmalar ve camilerdeki tasvirlerle büyük bir benzerlik gösteren söz konusu eşyalar, tasavvuf âdab ve erkânına da yansımıştır. Nitekim *ehl-i hilafet* ve *ilbas* törenlerinde, Allah'ın Rasûlullah'a gönderdiği temsili çeyize yer verilerek Hz. Peygamberin mîraca yükselişinde tarif edilen merhaleler takliden uygulamaktadırlar.[25] Tasavvuf ehlinin ritüellerinde bahse konu eşyalara yer vermesinin bir sebebi de onların Hz. Muhammed'den Hz. Ali'ye, onun soyundan Hoca Ahmed Yesevî'ye kadar ulaşmak suretiyle sûfilerin sembollerine dönüştüğüne yönelik inançtır.[26] Tesbih, diğer bir ifadeyle subhâ[27] da Hz. Peygamberden intikal eden çeyizin bir parçasıdır.

Trabzon camilerinde taş üzerinde kabartma ve kalemişi tekniklerinde tasvirlerine rastladığımız tesbih motifi, 20. yüzyıla tarihlenen Akçaabat Derecik Mahallesi Karaman Merkez Camii Mihrap nişinin iki yanında simetrik vaziyette bulunmaktadır. Beraberinde ay-yıldız, terazi, ibrik, servi motiflerinin yer aldığı kompozisyon doğrudan mihrapta yer alması bakımından önemlidir (Fot. 13a-b). Kitabelerinden 1899-1902 yılları arasına tarihlenen Arsin Işıklı Mahallesi Merkez Camii de doğu duvarındaki Kur'an mahfazasının solunda, kahve renkli tesbih motifini içermesi bakımında dikkate değer bir yapıdır (Fot. 14).

2.2.3. İbrik

Motif olarak İslâm mimarisinde geç dönem eserlerde görülmeye başlanan ibrik, Kur'ân-ı Kerîm'de cennet nimetlerinin anlatıldığı Vâkıa Sûresi 18. âyet-i kerîmede çoğul olarak geçmektedir. *"Çevrelerinde kaynaktan doldurulmuş testiler, ibrikler ve kadehlerle sonsuza dek hizmet sunacak gençler dolaşır."*[28] mealindeki âyet-i kerîme, cennete ilişkin canlı tasvirler içermekte ve *Kevser suyu* yahut *cennet şarabı*nın müminlere testiler, ibrikler ve kadehlerle sunulacağını ifade etmektedir. Buradaki anlamından hareketle ibrik, cennet sembollerinden biridir.

Öte yandan Peygamber Efendimize hürmet ve sevgi ifadeleri olan salâvât-ı şerîflerden müteşekkil *Delâilü'l-Hayrât* ve İslâm'ın esaslarını, ibadetleri, cennet, cehennem ve ahiret hayatını şiirsel bir üslûpla anlatan *Muhammediyye* türünden eserlerde Rasûlullah'ın şahsi eşyaları olan *hırka-i şerif, misvak-ı şerif, seccade-i şerif* gibi nesnelerin arasında zikredilmiştir. Tesbih bahsinde etraflıca ele aldığımız üzere muhal-

Fot. 15 Dernekpazarı Taşçılar Mahallesi Camii - İbrik Motifi (Yavuz Sarı'dan)

Fot. 16 Dernekpazarı Akköse Köyü Camii - İbrik ve Terazi Motifleri (Yavuz Sarı'dan)

Fot. 17 Arsin Işıklı Mahallesi Merkez Cami - Kur'an Mahfazası, İbrik, Bardak, Zülfikâr ve Teber Motifleri

lefât eşyası adı verilen ve Peygamber Efendimizden geriye kalan az sayıdaki dünya malını ifade eden bu eşyalardan biri olan ibrik, bahse konu yazma eserlerde tasvir edilen nesnelerdendir (Fot.10-11-12). Motifin bu çerçevede kullanımı abdest ve temizliği temsil etmekte olup söz konusu temizlik maddi olduğu kadar manevî bir arınmayı akla getirmektedir. Peygamber Efendimize ait bir eşya olması sebebiyle de onu hatırlatan bir temsile dönüşmüştür. Böylece ibrik tasvirleri, zamanla yazmalardan çıkıp mezar taşları, dokuma eserler ve dinî mimaride yerini almıştır.[29]

Trabzon camilerinde çok sayıda örneği olan motif, kalemişi ve kabartma tekniğinde karşımıza çıkmaktadır. İbrik tasvirleri harem duvarlarını süslemekle birlikte mihraplarda kullanımı dikkat çekmektedir. Bu örneklerden biri 1219/1804 tarihinde inşa edilen Dernekpazarı

Taşçılar Mahallesi Camii'ndedir (Fot. 15). Taş malzemeli mihrabın beş kademeden oluşan nişi yuvarlak kemerlidir. İbrik tasvirleri mihrap nişinin köşeliklerine simetrik vaziyette ve kabartma tekniğinde nakşedilmiştir. Bu hususta değinmek istediğimiz diğer örnek yine Dernekpazarı ilçesi Akköse Köyü Camii mihrabıdır. 19. yüzyıla tarihlenen yapının mihrabı taş malzemedendir. Motif, mihrabın alttan üçüncü kademesinde terazi ile birlikte tasvir edilmiştir (Fot. 16). Yukarıda temas ettiğimiz örneklerin dışında motif, Akçaabat Derecik Mahallesi Karaman Merkez Camii mihrabında tesbih ve terazi motifleri ile birlikte yer almaktadır (Fot. 13a-b). Motifin kalemişi tasvirleri de ekseriyetle Zülfikâr, Kur'an mahfazası gibi yine sembolik anlam taşıyan diğer nesnelerle birlikte görülmektedir (Fot. 17).

2.2.4. Livâü'l-Hamd (Şükür Sancağı)

İslâm inancında livâü'l-hamd, kıyamet gününde hesabın başlamasından önce herkesin sıkıntıda bulunduğu bir sırada müminlerin altında toplanacağı sancağı ifade eder. Sancağın başında Peygamber Efendimiz olacaktır. Hz. Peygamberin şefaat yetkisiyle de ilişkilendirilen livâü'l-hamd, Rasûlullah'ın müminlere yönelik manevî himayesini temsil etmektedir.[30] Esasen öte dünyaya ait olduğu farz edilen

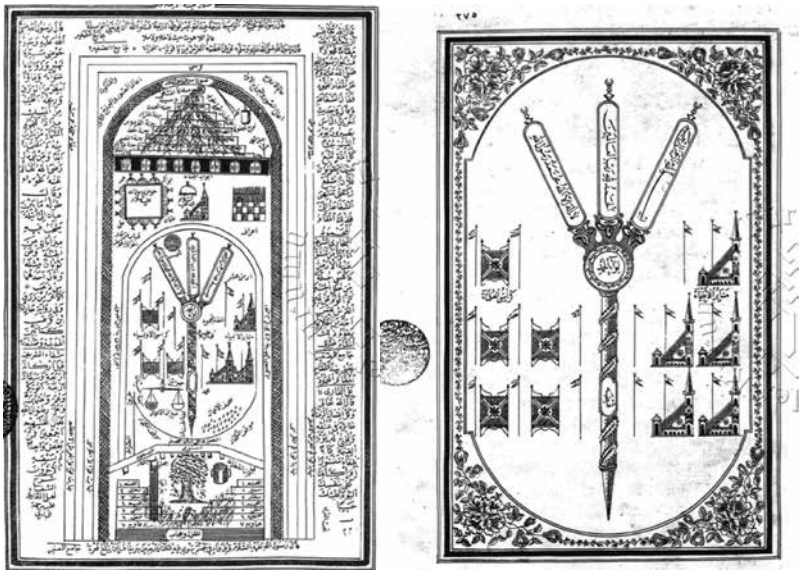

Fot. 18a-b Marifetnâme, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Basma Bağışlar 01183, s. 5, 275

ve mahiyeti hakkında âyet-i kerîme ve hadis-i şeriflerde herhangi bir bilgi bulunmayan livâü'l-hamd, tasavvufî eserlerde "*Livâü'l-hamd: üç kanadı var durur, üç yana olur intişar*"[31] şeklinde üç parçalı tarif edilmektedir. Söz konusu eserlerdeki çizimler de yine üç ayrı bayraktan müteşekkil olup camilerdeki görsellerle aynı niteliktedir (Fot.18a-b). Ekseriyetle livâü'l-hamd tasvrilerinin ilk bayrağında *Besmele-i Şerîf*, ortadakinde *Kelime-i Tevhîd* ve sondakinde *Fatiha Sûresi*'nin ikinci ayeti olan "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ / *Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.*" ifadesi yer almaktadır.

Trabzon'da livâü'l-hamd örnekleri harem duvarları ve minber süslemelerinde görülmektedir. Bunlardan ilki Araklı Keçikaya Camii ahşap minberine oyma tekniği ile nakşedilmiş olan livâü'l-hamd tasvirdir (Fot. 19).[32] Burada motifin üst kısmına yerleştirilen *"Hâzâ livâül'l-hamd"* ifadesi terminoloji açısından önem arz etmektedir. Zira doğrudan sanatkâr tarafından yazılan bu ibare, motifin mimari tezyinatta da *livâü'l-hamd* adıyla anıldığını teyit etmektedir. Ayrıca motifin altında yer alan *"sâhibü'l-hayrât ve'd-derecât Osman bin Memiş"* yazılı kitabe, minberin bânisinin *Memiş oğlu Osman* isimli kişi olduğunu göstermektedir.

Fot. 19 Araklı Keçikaya Camii - Livâü'l-Hamd Tasviri (Haşim Karpuz'dan)

Fot. 20 Tonya Sayraç Camii - Livâü'l-Hamd Tasviri (Yavuz Sarı'dan)

Fot. 21 Arsin Işıklı Mahallesi Merkez Camii - Sancak-ı Şerif Tasviri

1909 tarihli Tonya Sayraç Camii, kalemişi süslemeleri ile göz doldurmaktadır. Tasavvufî motiflerin neredeyse tamamını ihtiva eden caminin güney duvarında çerçeve içerisinde livâü'l- hamd tasviri mevcut olup beraberinde cennet ve cehennem kompozisyonları işlenmiştir (Fot. 20).

Bu başlık altında değinmek istediğimiz bir husus da sancâk-ı şerîf tasvirleridir. Hz. Peygamber döneminde sefere gidilirken ordunun ön safında taşınan ve sancak-ı şerif adı verilen bayrak, bir nevi fethin ve ilahî yardımın sembolü sayılmıştır. Efendimizden sonra hilafetin sembolüne dönüşen sancâk-ı şerîf, sırasıyla ümmetin bayraktarlığını yapan İslâm devletlerine intikal etmiştir. Peygamber Efendimizin mübarek ellerinin dokunduğu düşünülen sancak-ı şerif günümüzde Topkapı Sarayı mukaddes emanetler dairesinde sergilenmektedir.[33] Trabzon camilerinde livâü'l-hamdlerle birlikte üzerlerinde *Kelime-i Tevhîd* yazılı olan sancâk-ı şerîf/livâ-i saadet tasvirleri de bulunmaktadır. 1902 yılına tarihlene Arsin Işıklı Mahallesi Merkez Camii mihrap nişinin iki yanına yerleştirilen sancâk-ı şerîfler, bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir (Fot. 21).

2.2.5. Zülfikâr

Trabzon camilerinde tesadüf edilen bir başka nesne motifi Zülfikâr'dır. Zülfikâr, İslâm tarihinde Bedir Savaşı'nda elde edilen ganimetlerinden olup Hz. Peygamber'in kılıçlarından biridir.[34] Öte yandan Uhud Savaşı'nın (3/625) ardından Peygamber Efendimiz tarafından Hz. Ali'ye hediye edildiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in kılıcı hediye ederken *"Lâ fetâ illâ Alî, lâ Seyfe illâ Zülfikâr / Ali'den başka yiğit, Zülfikâr'dan başka kılıç yoktur."* anlamına gelen sözü söylediği rivayet edilmektedir.[35] Zamanla bir sembole dönüşen

Fot. 22 Arsin Işıklı Mahallesi Merkez Camii - Zülfikâr Tasviri

Fot. 23 Arsin Güneyce Mahallesi Mandıra Camii - Zülfikâr Tasviri (Yavuz Sarı'dan)

Zülfikâr, Hz. Peygamberin belirtilen sözünün de tesiriyle kahramanlığın, adaletin ve yiğitliğin somut göstergesi olmuştur.[36] Ayrıca çatal gibi ikiye ayrılan uçlarından birinin imanı diğerinin ilmi temsil ettiği söylenir.[37] Bilhassa Şii gelenekte Zülfikâr'a öyle efsanevî bir anlam ve kutsal bir hüviyet yüklenmiştir. Güneş'in Yakubî'den naklettiğine göre Allah'ın emriyle Cebrail (as) tarafından semâdan indirildiği dahi iddia edilmiştir.[38]

Zülfikâr, tasavvuf literatüründe de mühim bir metafor olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvufî düşüncede kâmil bir mürşide inanmayanların inkâr duygularını kesip yok eden, insanın en büyük düşmanı olan nefsi öldüren "irşad ve hikmet kılıcı" olarak tasvir edilmiştir. Bazı tasavvufî metinlerde de Cenâb-ı Hakk'ın kulunun başına verdiği çeşitli sıkıntı, dert ve musibetleri ifade eden "celâl tecellîleri"ni simgeler tarzda kullanılmıştır.[39]

Trabzon camilerinde gördüğümüz Zülfikâr motiflerinden biri Arsin Işıklı Mahallesi Merkez Camii'dedir. Yapının güney duvarında uçları birbirine bitiştirilmiş, mavi ve sarı renkli iki Zülfikâr yer almaktadır. Simetrik tasvir edilen Zülfikârların içlerinde *Besmele-i Şerîf* yazılıdır. Kılıç tasvirlerinin her iki yanında ise " علي/Ali" yazılı birer müsennâ istif mevcuttur (Fot. 22). Arsin Güneyce Mahallesi Mandıra Camii'nde motif (1925) ahşap minbere işlenmiştir. Sapı siyah gövdesi kırmızı bir Zülfikâr tasviri, yan aynalıkların altında uzanan ince süsleme şeridinde yer almaktadır (Fot. 23). Zülfikâr bahsinde son olarak, yine motifin devamlığının bir göstergesi mahiyetinde 1950 yılında inşa edilen Araklı Taşgeçit Mahallesi Camii'ne değinmek yerinde olacaktır. Söz konusu yapının harem süslemelerinde ay yıldız motifinin

altında mavi renkli Zülfikâr bulunmaktadır. Zülfikâr'ın uç kısmına doğru Arsin Işıklı Mahallesindeki istifede çok benzer müsennâ[40] "علي/Ali" ibaresi yerleştirilmiştir. Müsennâ yazının "ل/Lâm" harfleri uzatılarak bitiş noktalarına birer teber motifi ilave edilmiştir.[41] Zülfikârın altında ise iki bitkisel bezemenin ortasında mavi, yeşil, kırmızı ve turuncu renklerinden oluşan ibrik motifi vardır. Buradaki kompozisyonu teşkil eden nesnelerin tamamı tasavvufî yazmalarda tasvir edilmektedir.

2.2.6. Terazi

İslâm sanatlarında birden fazla manayı temsil eden terazi; taş, ahşap, metal ve çini gibi farklı malzeme türlerine uygulanan bir motiftir. İslâm mimarisinde bilinen en erken tarihli örneği Terazi Burcu'nu simgelemek için kullanılmıştır.[42] Bunun yanında ticari hayattaki tartma işlemini temsil eden tasvirleri de mevcuttur. Motife, İslâm öncesi dönemlerden itibaren yüklenen anlamlardan bir diğeri adalettir. Bu, hem dünyevi adalet ve devlet nizamını hem de öte dünyaya gönderme yapan ilahî adaleti kapsamaktadır. Nitekim İslâm dininde, ahiret hayatını tarif etmek için başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere, dinî ve tasavvufî metinlerde pek çok metafor kullanılmıştır. Bunlardan biri olan *mîzan*, kıyamet ve ahiret tasavvurlarının anlatıldığı ayetlerde amellerin tartılacağı *terazi*ye karşılık gelmektedir.[43] Dünya hayatındaki fiillerin, ahirette karşılığının belirlenmesinde en önemli ölçüt sayılan terazi, Mevlânâ Celaleddin Rumî ve Yûnus başta olmak üzere tasavvuf ehlinin de sıklıkla başvurduğu bir mecazdır.[44] Ayrıca *Delâilü'l-Hayrât, Muhammediye ve Marifetnâme* gibi eserlerin yazma ve matbu nüshalarında ise bahse konu metaforun tasvirlerle motife dönüştüğü görülmektedir (Fot. 24-25). Çalışmamızda ele aldığımız Trabzon camilerinde terazi motifine ahiretteki hesabı, dolayısıyla ilahî adaleti simgelemek maksadıyla yer verildiğini söylemek mümkündür. Zira incelediğimiz camilerde terazi motifinin ekseriyetle *livaü'l-hamd*, *sırat*, *cennet*, *cehennem* şeklinde sıralanan ahiret tasvirleriyle birlikte yer alması ve kimi örneklerde motifin üzerine *terazi-mîzan* ibarelerinin yazılmış olması bu düşünceyi doğrulamaktadır. Bununla birlikte Arsin Işıklı Camii örneğinde olduğu gibi, kimi yapılarda dünyevi adaleti vurgulamak üzere "وَاِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ/ *...insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmedin...*"[45] âyet-i kerimesine yer verildiği görülmektedir (Fot. 17). Buradan anlaşılacağı üzere dünyevî

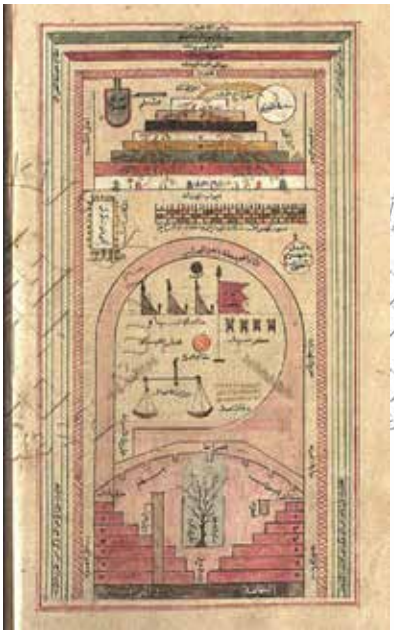

Fot. 24 Marifetnâme vr. 18a-19b, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 00702, Terazi Motifi

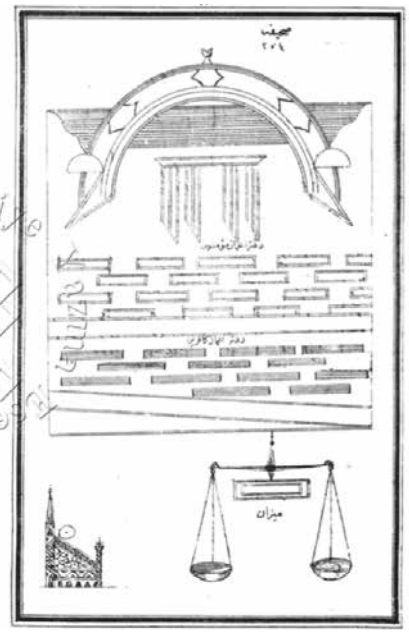

Fot. 25 Muhammediye sy. 265, Yazıcıoğlu Mehmed, Süleymaniye Kütüphanesi, Basma Bağışlar 08327, Terazi Motifi

yahut uhrevî adalet fikri, cami tezyinatında motif ile gösterilebildiği gibi yazı ile de ifade edilebilmektedir.

Dernekpazarı Akköse Köyü Camii (1282/1865) mihrap nişi, Trabzon'da motifin görüldüğü örneklerden biridir. Kenar bordürleri bitkisel ve geometrik bezemelerden oluşan mihrabın nişi dokuz kademeli bir tasarıma sahiptir. Terazi motifi, her bir kademesi çeşitli motiflerle süslenmiş olan mihrap nişinin alttan üçüncü kademesinde iki ibrik arasındadır. Akköse Köyü Camii mihrabı, motifin Trabzon'da taş malzemeye işlenmiş örneklerinden biridir (Fot. 16). Bir başka terazi motifi, Arsin Atayurt Merkez Mahallesi Camii'ndedir (1899). Caminin kuzey duvarına kalemişi tekniğinde işlenmiş olan motif, vazodan çıkan bir çiçek buketinin üzerinde yer almaktadır (Fot. 26). Bu başlık altında vermek istediğimiz son örnek Tonya Sayraç Mahallesi Camii'ndedir (1909). Trabzon camileri hakkında bir doktora tezi kaleme alan Yavuz Sarı, caminin kapı açıklığındaki 1337/1919 tarihinin yapının kalemişi süslemelerinin tamamlandığı tarih olduğunu belirtmektedir.[46] Yapıda terazi motifi, doğu duvarında yeşil kubbeli Mescid-i Nebî tasvirinin üstünde bulunmaktadır. Terazinin kefelerinin üzerine birer kitap/defter yerleştirilmiştir. Bunların amel defterlerini temsil ettiği

Fot. 26 Arsin Atayurt Merkez Mahallesi Camii - Terazi Motifi

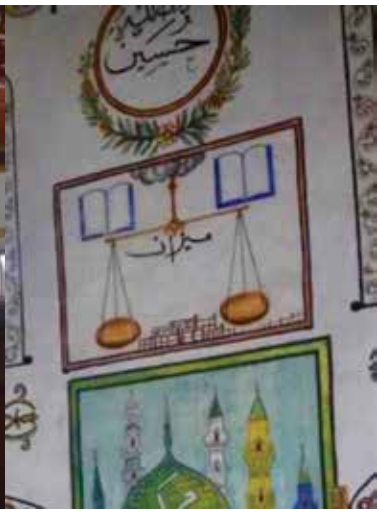

Fot. 27 Tonya Sayraç Mahallesi Camii - Terazi Motifi

söylenebilir. Ayrıca terazinin kefeleri arasında *mîzan* ibaresi yazmaktadır (Fot. 27).

2.2.7. Kandil

İslâm sanatlarında dokumadan mimariye, madeni eşyalardan mezar taşlarına en sık kullanılan nesne motifi kandildir. Kandil metaforunun, dolayısıyla motifinin İslâm kültüründe temel kaynağı Nûr Sûresi 35. âyet-i kerîmedir. Bu ayette *Allah'ın nûru kandil içinde yanan bir ateşe* benzetilmiştir. Bununla birlikte kandil metaforu, İslâmî literatürde nûr/ışık kavramları ekseninde incelendiğinde söz konusu metaforun Allah'ın nûrunun yanı sıra farklı anlamalara tekabül ettiği görülmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm bir bütün olarak değerlendirildiğinde Kur'an'ın bizzat kendisi *aydınlatıcı*[47] ve Hz. Peygamber de *ışık saçan bir kandil*[48] olarak betimlenmektedir. Bu ise onların Allah'ın nûrunun farklı tecellileri olduğunu ortaya koymaktadır. Mihrap, *Nûru'l-Envâr*'a *(Nûrların Nûru-Cenâb-ı Allah)* açılan bir kapıdır. Diğer bir ifadeyle *"mişkatten yayılan ışık"*, metafizik aydınlanmanın bir sembolü olmuştur.[49]

Kandil, dîvan ve mesnevî türündeki tasavvufî eserlerde de sıklıkla başvurulan mecazî bir unsurdur. Örneğin Mevlânâ *Mesnevî*'sinde, *Yüce Allah'ın bir temsîlini*[50], *Peygamber efendimizi*[51] ve *Allah'ın hidayet verdiği kalbi* kandilin üç farklı hâli olarak açıklamıştır. Nitekim sûfilerin büyük bir kısmı Nûr Sûresi 35. ayette misal verilen *"mişkat"*i insan bedeni, mişkatin içinde yer alan *"misbah"*ı da kalp şeklinde tevil et-

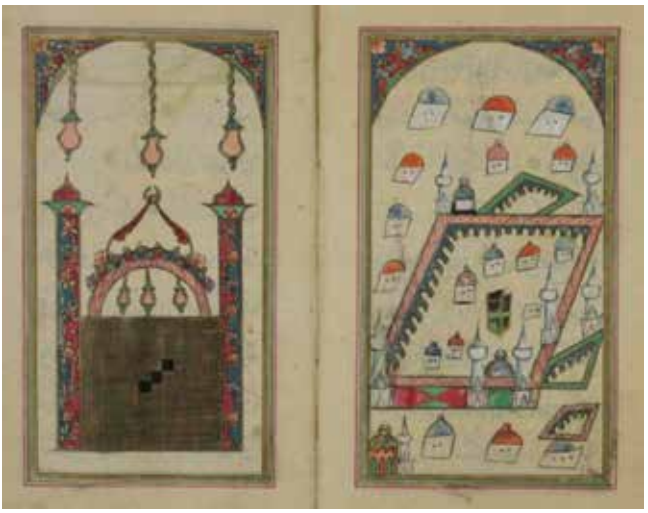

Fot. 28 Delâilü'l-Hayrât, İstanbul Millet Kütüphanesi, AEMTF 8147
(Semra Güler'den)

mişlerdir.[52] Bunun yanında yine tasavvufî niteliğe sahip yazma eserlerde, mihraplardaki kandil tasvirlerinin çok benzerlerinin resmedildiği görülmektedir (Fot. 28).

Doğrudan Cenâb-ı Allah'ın kullandığı bir misal olması, kandili, Müslüman sanatkârın en çok tasvir ettiği motife dönüştürmüştür. Trabzon camileri de bu eserler arasında yerini almıştır. Kandil motifinde dikkati çeken bir husus, motifin ekseriyetle mihrap nişlerinde yahut mihraba yakın bölgelerde tasvir edilmesidir. Şalpazarı Doğancı Mahallesi Merkez Camii (1288/1871-72) mihrabı bu örneklerden birini teşkil etmektedir. Yapının haremi çok renkli kalemişi süslemelere ev sahipliği yapmaktadır. Mihrap da süslemelerin yoğunluk arz ettiği birimlerden biridir. Sarı rengin hakim olduğu mihrap nişinde mihrabın orta hizasından alt kısmına uzanan üç kandil motifi vardır. Kandillerin aralarına birer rozet yerleştirilmiştir. Zeminden yükselen yeşil renkli alem, ortadaki kandille aynı çizgidedir. Ayrıca nişin zemininden kandillerin arasına yükselen ve İslâm sanatında kandil ile birlikte tasvirleri hayli yaygın olan şamdan motifleri süslemenin başka bir parçasını oluşturmaktadır. Burada şamdanların yanlarına ikişer servi ağacı ilave edilmiştir (Fot. 29). Kandil motifinde temas etmek istediğimiz bir diğer yapı Tonya Sayraç Camii'dir (1909). Caminin mihrap duvarıyla tavanın birleştiği noktada yer alan sarı ve mavi renkli perde motiflerinin arasından büyükçe bir kandil motifi sarkmaktadır. Sarkan kandil, üç zincirle perdelerden birine bağlanmış gibidir (Fot. 30). Kandilin perde motifinden sarkması, perde başlığında değineceğimiz

Fot. 29 Şalpazarı Doğancı Mahallesi Merkez Camii - Kandil Motifi (http://karadeniz.gov.tr/doganci-mahallesi-camii/#prettyPhoto , Erişim Tarihi: 04.05.2022)

Fot. 30 Tonya Sayraç Mahallesi Camii - Kandil Motifi (http://karadeniz.gov.tr/doganci-mahallesi-camii/#prettyPhoto https://www.facebook.com/SayracKoyu/posts/2007004496034805/, Erişim Tarihi: 04.05.2022)

Fot. 31 Araklı Kalecik Mahallesi Merkez Camii - Kandil Motifi

üzere farklı bir sembolizme daha işaret etmektedir. Yukarıda dile getirdiğimiz örneklerin dışında Trabzon camilerinin harem süslemelerinde yazı madalyonlarından sarkan yahut tavan ile duvarın birleştiği noktaları bezeyen çok sayıda kandil motifi görmek mümkündür. Araklı Kalecik Mahallesi Merkez Camii mihrap duvarında *Esma-*

ü'l-Hüsnâ ibarelerinin altından sarkan kandiller, motifin Allah'ın güzel isimleriyle birlikte tasviri açısından mühim bir örnektir (Fot. 31).

2.2.8. Perde

Perde, İslâmî kaynaklarda kökeni Kur'an-ı Kerim'e dayanan bir başka semboldür. Kur'an'da perde sembolizmine karşılık gelen birden fazla ayet vardır.[53] Bunlardan biri olan Şûra Sûresi 51. âyet-i kerîmede *"Herhangi bir beşer ile Allah'ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasındandır..."* buyrulmuştur. Bu hususu Peygamber Efendimiz *"Allah'ın hicabı/örtüsü/perdesi nûrdur, eğer onu kaldırmış olsaydı bütün mevcutlar yanardı."* sözleriyle ifade etmiştir.[54] Nitekim Hz. Musa kıssasında Rabb'in dağa tecellisi ve dağın paramparça olması[55] Allah'ın varlığının niçin perdelenmiş olduğunun en çarpıcı izahlarından biridir. Böylece İslâm düşüncesinde *perde*, varlık ve mahiyet arasındaki metafiziksel ayrımın bir sembolü olmuştur.[56] Bu yönüyle perde motifinin İslâm sanatlarında en sık kullanım alanının mihraplar olması oldukça manîdardır. Zira mihrap, mescidde dünya ile uhrevî hayatı ayıran en anlamlı birimdir. Allah ile buluşmayı temsil eden mimari elemandır. Mihraplarda ekseriyetle *perde* ile birlikte tasvir edilen motif *kandil*dir. Kandil ile perdenin birlikte kullanımı, ihlasla edâ edilen namaz vesilesiyle aralanan perde, Allah'ın nûruna ulaşmanın sanatsal bir ifade biçimidir. Bununla birlikte Cenâb-ı Allah'ın varlığını örten perdeler, nûranî ve zulmânî olmak üzere iki türlüdür. Örneğin, dünya hayatına aldanmayı temsil eden *gaflet perdesi*, zulmânî bir perdedir.[57] Buna mukabil kimileri için aynı âlem, Allah'ın varlığının delillerini bulabileceği nûranî bir perde de olabilir. Öte yandan tasavvufî düşüncede kişinin ibadeti ve ameli de, "oldum" zannıyla, Rabb'in önünde bir perdeye dönüşebilir. Bu sebeple perdeler ancak riyazet, tefekkür ve zikir gibi inisiyasyon süreçleri ile aşılabilir. Burada tasavvufta perde metaforu ile ilişkili olan *mükaşefe*[58] terimi ortaya çıkar ve seyr-i sülûkun neticesinde perdeler kalkar ve sâlik *Hakk'a vasıl olur* yahut *dîdar görür*.[59]

Trabzon camilerinde, özellikle mihrap tezyinatında perde motifi kullanılmıştır. 1284/1867 tarihli Sürmene Gültepe Mahallesi II. Abdülhamid Camii'nin taş mihrabı, renkli kalemişleriyle bezelidir. Yedi bölmeye ayrılan yuvarlak kemerli mihrap nişinin kademeleri sarı, kırmızı ve gri renkleriyle boyanmıştır. Mihrabı süsleyen perde motifi sarı ve pembe renklerinde olup kemer köşeliklerinden mihrabın orta kısım-

Fot. 32 Sürmene Gültepe Mahallesi
II. Abdülhamid Camii - Perde Motifi
(Yavuz Sarı'dan)

Fot. 33a-b Araklı Kalecik Mahallesi Merkez Camii - Perde Motifi

larına değin uzanmaktadır (Fot. 32). Trabzon camilerinde gördüğümüz bir diğer perde motifi Araklı Kalecik Mahallesi Camii (1910) mihrabını süslemektedir. Taş malzemeli mihrap yoğun bir bezeme programına sahiptir. Kare kaideli mihrabın dış bordürü ince bir paye şeklinde tasarlanmıştır. İçteki bordür helezonik ilerleyen asma yaprakları ve üzüm salkımları ile tezyin edilmiştir. Kalemişi süslemeler mihrap nişini yatay olarak iki büyük kısma ayırmıştır. Yuvarlak kemerin dahil olduğu üst kısım altı parçaya ayrılmış olup beş sırası mavi, kırmızı ve beyaz tonlarında renkli mermer görünümünde boyanmıştır. Kemer kavsinin olduğu kısımda ise sarı zemin üzerinde bir yaprak motifi vardır. Mihrap nişinin diğer yarısını teşkil eden alt kısım perde motifi ile süslenmiştir. Perde motifi, adeta mavi bir gökyüzü gibi boyanan mihrap nişinin iki yanından zemine doğru uzanmaktadır (Fot. 33a-b).

2.2.9. Saat

Zaman, dünya hayatında telafisi olmayan en kıymetli nimetler arasındadır. İslâm medeniyetinde vaktin kıymetini bilmeye büyük önem verilmiştir. Öyle ki Cenâb-ı Allah Kur'ân-ı Kerîm'de zaman kavramının farklı kullanımlarından biri olan *Asr*'a yemin etmiştir.[60] Kur'an'da saat ve zaman ile ilişkili pek çok ayet-i kerime vardır. Örneğin Rûm Sûresi 55. ayette kıyamet, *saat* sözcüğü ile ifade edilmiştir. Bununla birlikte Yüce Allah'ın insanlara belirli bir mühlet verdiği ve tanınan sürenin sonuna gelindiğinde onu ne bir an ertelemenin ne de öne anlamanın mümkün olduğu[61] ilgili ayetlerde belirtilmiştir.

Başta, az önce değindiklerimiz olmak üzere, zaman kavramına vurgu yapan ayetlere İslâm mimarisinde cami, muvakkithane ve mezar yapılarında sıklıkla yer verildiği görülür.[62] Ayrıca İslâm sanatlarında zamanla ilgili hadîs-i şerîfler ve kelâm-ı kibar adı verilen güzel sözler de yapıları anlamlı mesajlarla tezyin etmek için kullanılmıştır. Bunlar arasında en sık tesadüf edilen örneklerden biri *"Vakti geçmeden önce namaz kılmakta* ve *ölüm gelmeden önce tövbe etmekte acele ediniz."* mealindeki hadâs-i şerîftir. Nitekim Müslümanın hayatında namaz öyle mühim bir yer tutmaktadır ki 24 saatten müteşekkil bir gün, Kur'an'da namaz vakitleri ile ilişkilendirilerek bölümlere ayrılmış ve anlatılmıştır.[63] Yine mimaride karşılaşılan, zamanla ilgili bir başka söz *"Dünya bir saattir; onu da Allah'a ibadetle geçir."* şeklinde tercüme edilebilir. Bu söz, müminlere dünya hayatının kısa ve geçiciliğini, onu boş işlerle hebâ etmek yerine Allah'ın sevdiği amellerle geçirmeyi öğütlemek maksadıyla İslâm sanatlarında yerini almıştır. Çalışmamızla bağlantılı olarak tasavvufî düşüncede gelişen *İbnü'l-Vakt – ânın/zamanın çocuğu* olma anlayışına kısaca temas edecek olursak, âna odaklanmak ve onu üstün bilinçle yaşamak sûfilerin başlıca vazifeleri arasında sayılmıştır.[64] Bu durum vaktin tek bir salisesinin dahi mâlâyâni ile geçirilmemesi anlamına gelir. Ayrıca bu hususta Cüneyd-i Bağdâdî, *"Tasavvuf, vakitleri muhafaza etmektir."* düsturunu ortaya koymuştur.[65]

Erken devirlerden itibaren mimaride ve mezar yapılarında yer verilen zaman ve vakitle ilgili ayet ve hadislere Osmanlının geç dönem eserlerinde saat tasvirlerinin ilave edildiği görülmektedir. Trabzon camilerinde de süslemenin önemli bir parçası olan kalemişi saatlerin, vakti göstermek maksadıyla tasvir edilmediği âşikardır. Zira herhangi bir mekanizması bulunmayan saat tasvirleri sürekli aynı vakti göstermektedir. Buradan hareketle bahse konu saatlerin, Müslüman-

Fot. 34 Şalpazarı Doğancı Mahallesi Merkez Camii - Saat Tasviri (Yavuz Sarı'dan)

Fot. 35 Araklı Kalecik Mahallesi Merkez Camii - Saat Tasviri

Fot. 36a-b Araklı Kalecik Mahallesi Merkez Camii - Hadis-i Şerif Metni

ların dikkatini vakte ve zamana çekmeyi hedefleyen metinlerin tasvire dönüşmüş biçimleri olduğu söylenebilir. Trabzon'da saat motifini içeren yapılardan biri Şalpazarı Doğancı Mahallesi Merkez Camii'dir (1288/1871). Tavan ve mahfildeki ahşap işçiliğiyle harem duvarlarının tezyinatı bakımından oldukça zengin bir eser olan Doğancı Mahallesi Camii'nin doğu duvarında sarı, mavi, beyaz ve pembe renklerinde saat tasviri mevcuttur. Ayaklı bir saat olarak tasvir edilen motif, pencerelerin başlangıcından mahfilin zemin hizasına kadar uzanmakta olup yapının göz dolduran süslemeleri arasında yerini almıştır (Fot. 34). Saat motifinde dikkat çeken diğer bir örnek Araklı Kalecik Mahallesi Merkez Camii'ndedir. Caminin mihrap duvarında mihrabın

solunda yer alan motif; sarı, kahverengi ve beyaz tonlarında kurmalı, dolaplı duvar saati şeklinde tasvir edilmiştir (Fot. 35). Güney duvarı ile doğu duvarının kesiştiği saat motifine yakın bir noktada ise yukarıda değindiğimiz *"Vakti geçmeden önce namaz kılmakta ve ölüm gelmeden önce tövbe etmekte acele ediniz."* hadîs-i şerîfi yazılıdır (Fot. 36a-b). Caminin imamı Halit Hoca Efendi ile yaptığımız görüşmede saat motifinin üstünün sıvayla kaplı olduğu ve yakın zamanda TOKİ tarafından desteklenen restorasyon neticesinde ortaya çıkarıldığını öğrenmiş bulunmaktayız. Bahsi geçen iki cami dışında Tonya Sayraç Mahallesi, Çaykara Kabataş Mahallesi ve Sürmene Gültepe Mahallesi camilerinde de saat motifi bulunduğunu söylemek yerinde olacaktır.

2.3. Mimari Tasvirler

Trabzon camilerinde dinî ve tasavvufî metinlerden esinlenerek mimari süslemeye akseden bir diğer unsur mimari tasvirlerdir. Bu bağlamda Mekke-i Mükerreme (Kâbe), Medine-i Münevvere (Kubbetü'l-Hadra) ve Kudüs (Beytü'l-Makdis)'ten müteşekkil mekanların, camilerin süsleme repertuvarına dahil edildiklerini görmekteyiz. Üç Harem-i Şerîf olarak da isimlendirilen söz konusu mekanlar Müslümanlar için mukaddes kabul edilen beldelerdir.

Mekke-i Mükerreme tasvirleri, elbette kökenini, bünyesinde bulunan Kâbe'den almaktadır. Kâbe, Kur'an-ı Kerîm'de insanlar için âlemlere hidayet ve bereket kaynağı olan ilk ev/mâbed[66] şeklinde ifade edilmiştir. Aynı zamanda Müslümanların kıblesi ve hac ibadetinin merkezi olması yönleriyle İslâm dininde ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Kâbe'ye yönelik övgü, saygı ve özlemi dile getiren *Kâ'benâme* adıyla mesnevîler kaleme alınmıştır. Yine *Menâsik-i Hac* ve *Menâzil-i Hac* türünden eserler, dinî-tasavvufî Türk edebiyatında Kâbe'nin fiziki özelliklerinin yanı sıra ziyaret âdâbı ve methiyeler içeren metinlerdendir.[67] Bu tür eserler, ekseriyetle daha evvel hac ziyaretinde bulunmuş kişilerin, harem-i şerifi ve Kâbe'yi, dünya gözüyle göremeyenler için, tüm yönleriyle anlattıkları metinlerdir. Zira Müslümanlar arasında kutsal topraklara yüz sürme ve Kâbe'ye varma hasreti daima tazeliğini koruyan bir özlem şeklinde var olmuştur. Osmanlı sultanlarından hiçbirinin, başta güvenlik olmak üzere, çeşitli sebeplerle Mekke ve Medine şehirlerini ziyaret edememiş olmaları saray nezdinde de Kâbe'ye olan hasretin büyüklüğünü anlamak için önemli bir ayrın-

Fot. 37 Delâliü'l-Hayrât, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi 00316 Nuri Arlasez (Semra Güler'den)

tıdır. Esasen mimaride karşımıza çıkan Kâbe tasvirleri, bahse konu metinlerde dile getirilen Kâbe sevgisinin İslâm sanatına yansımasıdır. Bu bağlamda Kâbe tasvirlerinin 17. yüzyıldan itibaren öncelikle çini malzemede daha sonra kalemişi tekniğinde, Osmanlı mimari süslemesinde yerini aldığını söyleyebiliriz.[68]

Kâbe tasvirlerine kıyasla daha az olmakla birlikte Medine-i Münevvere (Mescid-i Nebevî-Kubbetü'l-Hadrâ) ve Beytü'l-Makdis (Kubbetü's-Sahra) tasvirleri de İslâm mimarisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Kaynağını yine *Delâilü'l-Hayrât* ve benzeri dinî-tasavvufî metinlerden alan söz konusu tasvirler, Müslümanlar için mukaddes kabul edilen üç haremden ikisi olup aslına yakın detaylarla mimariye aksetmiştir. Örneğin Peygamber Efendimizin mübarek kabrinin bulunduğu *hücre-i saadet* ve üst örtüsü olan *kubbetü'l-hadra* (yeşil kubbe), mescid içerisinde Hz. Peygamberin hutbe verdiği *minber* tasvirlerin neredeyse tamamında betimlenmiştir. Bunun yanında mescidin avlusunda bulunduğu rivayet edilen *hurma ağacı* ve *su kuyusu*na varıncaya kadar tüm unsurlara tasvirlerde ayrıntılı olarak yer verilmiştir (Fot. 37).

Mimari tasvirlerin Trabzon camilerindeki örneklerine gelecek olursak Arsin Güneyce Mahallesi Büyük Camii'nin (1300/1882) mihrap duvarında bulunan Kâbe tasviri dikkat çeken örneklerden biridir. Tasvir mihrabın hemen sağında ve minberin arkasında konumlanmaktadır. Tasvirde üç sivri kemer açıklığında yeşil renkte Kâbe ve Mescid-i Haram minareleri görülmektedir (Fot. 38). Yapıda mihrap nişinin üzerinde yazan *"Her nereden (yola) çıkarsan yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir..."*[69] âyet-i kerîmesi mânâ bakımından Kâbe tasvirinin konu-

Fot. 38 Arsin Güneyce Mahallesi Büyük Camii - Kâbe Tasviri (Yavuz Sarı'dan)

Fot. 39 Çaykara Kabataş Mahallesi Merkez Camii - Beytü'l-Makdis ve Medine-i Münevvere Tasviri (Yavuz Sarı'dan)

munu açıklar niteliktedir. Zira mihrap üzerinde sıklıkla *"...Zekeriyya mihraba girdiğinde..."*[70] âyetine yer verilirken burada Mescid-i Haram'a yönelmeyi içeren âyet tercih edilmiştir.

Trabzon'da mimari tasvire rastladığımız diğer bir yapı Çaykara Kabataş Mahallesi Merkez Camii'dir (1226/1811). Burada mihrap duvarında vaaz kürsüsünü arkasında üzerindeki Arapça ibarelerden de anlaşıldığına göre *Medine-i Münevvere* ve *Beytü'l-Makdis* tasvirleri bulunmaktadır. Siyah beyaz kalemişi tekniğinde işlenmiş tasvirler bu alanda özgün bir yere sahiptir (Fot. 39). Bununla birlikte mihrabın solunda aynı özellikle *Mekke-i Mükerreme* tasviri olduğu bilinse de, kalemişi süslemenin önüne belirli bir süre klima yerleştirildiğinden günümüzde epey tahrip olmuş vaziyettedir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

İncelediğimiz kaynaklar ve yaptığımız saha araştırmaları 19.-20. yüzyıllara tarihlenen Trabzon'a bağlı taşra camilerinde çok sayıda kalemişi, ahşap oyma ve taş kabartma tasvirin olduğunu göstermiştir. Her biri sembolik bir anlam içeren tasvirler üç temel kategoride ele alınmıştır. Bitkisel, nesnel ve mimari tasvirler şeklinde sınıflandırdığımız süslemelerden bilhassa nesne motiflerini içerenler, özgün ve dikkat çekici bir niteliğe sahiptir. Kaynağını başta Kurân-ı Kerîm ve hadis metinlerden alan motifler, söz konusu kaynakların tasavvufî perspektiften okunmasıyla bizlere zengin bir anlam dünyası sunmaktadır.

Trabzon camilerinde kullanılan semboller, tasavvufî metinlerle temelde iki yönden irtibatlandırılabilir. İlki *ibrik* ve *tesbih* gibi Peygam-

ber Efendimizin muhallefât eşyasından olan nesnelerin mimari eserlerden evvel *Delâilü'l-Hayrât*, *Muhammediye* ve *Marifetnâme* ve benzeri tasavvufî kaynaklarda tarif ve tasvir edilmiş olmalarıdır. Bu kategoriye *Kur'an mahfazası, livâü'l-hamd* ve *sancâk-ı şerîf* motifleri ilave edilebilir. Zira bunlar Peygamber Efendimizle doğrudan bağlantılı semboller olup metinlerde tasvirleri mevcuttur (Fot. 10-11-12-18-19). Bununla birlikte daha erken devirlere ait tasavvufî kaynaklarda bahse konu eşyaların dervişleri tarif etmekte kullanıldıklarını görmekteyiz. Bu hususu bir örnekle izah edecek olursak, Anadolu'da çokça okunan tasavvuf klasiklerinden biri olan Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Makâlât*ında *hırka*, *zenbil*, *makas*, *seccade* ve *subhâ* (yüz taneli tesbih) sahibi olmak tarikat kapısının sekizinci makamı şeklinde ifade edilmiştir. Zira bunlar dervişin devraldığı emanettir, sahip çıkıp ibret alınmalıdır ki hidayete erişilsin.[71] Sâdî-i Şirazî'nin 13. yüzyılda kaleme aldığı *Gülistan* adlı eserde ise "*Dervişlerin Ahlâkına Dair"* başlığını taşıyan bahiste *"Arifflerin dış hali eski bir hırkadır.. Amelin iyi olsun da ne dilersen giy; ister başına taç geçir, ister omzuna bayrak/sancak al..."* ifadeleriyle hırka ve tacın yanında, sancağın da dervişlerin alameti olduğu anlaşılmaktadır.[72]

Trabzon camilerinde rastlamamış olmakla birlikte İslâm mimarisinde tasvir edilen *n'al-i şerîfler* de yine muhallefât eşyasına dahil olan ve doğrudan Hz. Peygamberle ilgili tasvirler arasındadır (Fot. 11-12). Bununla birlikte Akçaabat Derecik Mahallesi Demirtaş Karaman Camii'nde görüldüğü üzere, bahse konu motiflerin mihrapta bulunması, motiflerin Peygamber Efendimizi hatırlatıcı mahiyette tezyinatta yerini aldığını akla getirmektedir. Zira Arsin Güneyce Mahallesi Camii mihrap kaidesi örneğinde olduğu gibi kimi mihraplarda "محمدعليه السلام/*Muhammed Aleyhisselam"* yazılı ibareler, bu birimin İslâm tarihinde ilk imam olan Peygamber Efendimizin makamı olduğunu doğrulamaktadır. Yine mihrap çevresine yazılan *"Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin."*[73] yahut *"Resûlullah'a itaat eden Allah'a itaat etmiş olur."*[74] mealindeki âyet-i kerîmeler, motiflerin Peygamber Efendimizi hatırlatması hususunda dikkat çekici detaylardır. Öte yandan tarikat ehlinin Peygamber Efendimize olan muhabbeti vesilesiyle hırka, asa, seccade, ibrik gibi eşyalar zamanla dervişlerin fani dünyada sahip oldukları yegâne dünyalığa dönüşmüştür. Hz. Peygamberi örnek alan bir hayat düsturu ile dervişin de ardında bırakacağı terekenin, söz konusu malzemeden farklı olmaması yönünde bir anlayış gelişmiştir. Böylece tasavvufî iklimin nispeten daha fazla hissedilir olduğu dö-

nem ve bölgelerde bahse konu motiflere daha çok yer verildiği söylenebilir.

Cami tezyinatında kullanılan motiflerin tasavvufî eserlerle, yukarıda izah ettiğimiz ve metinlerdeki görseller üzerinden tespit edilebilen, somut irtibatının yanı sıra tasavvufî metaforların sanata yanmasını teşkil eden bir de fikrî irtibatı bulunmaktadır. Esasen dinî metinlerdeki mecazî/metaforik üslup, İslâm'ın birincil kaynağı olan Kur'an'da Cenâb-ı Allah'ın kullandığı bir yöntemdir. İslâm düşüncesinde Allah'ın varlığı, adaleti, cennet-cehennem, ahiretin mahiyeti ve zaman gibi insan idrakinin kavramakta güçlük çektiği meseleler Kur'ânî bir yöntem olan mecazî anlatımla izah edilmiştir. Bununla birlikte İslâm düşüncesi içerisinde bu yönteme en fazla başvuran disiplin tasavvuftur. Tasavvufî kaynaklarda temel metafizik hadiselerin yanı sıra ahlakî meseleler ve sûfilerin ancak bireysel tecrübe ile yaşadıkları haller de mecaz, sembol ve alegori kullanılarak ifade edilmiştir. Çalışmada yer verdiğimiz ve Trabzon camilerinde mevcut olan kandil, perde, terazi ve saat motifleri, dinî-tasavvufî metaforların sanata yansıdığı başlıca örnekler arasında sayılabilir.

Netice itibariyle nasıl ki bir mimari eserin teşekkülünde iklim, coğrafya ve ekonomi gibi maddi faktörler etkiliyse, mimari birimlerin ve tezyinatın şekillenmesinde de toplumun inanç yapısı önemli ölçüde etkili olmuştur. İslâm sanatının gelişmeye başladığı ilk yıllardan itibaren başta Kur'an ve sünnet olmak üzere İslâm düşüncesi, sanatın içeriğini ve yapısını şekillendirmiştir. Trabzon camilerinde de İslâm dininin birincil kaynaklarına getirilen tasavvufî yorumların cami tezyinatını büyük ölçüde etkilediği, çalışmamızda detaylandırdığımız örnekler üzerinden anlaşılmaktadır.

Dipnotlar

1 Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler* (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2000), I/85; Yavuz Sarı, *Trabzon ve İlçelerinde Camiler* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora, 2021), 2037.

2 Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, I/136.

3 Kathryn Wilkinson, *Semboller ve İşaretler*, çev. Seda Toksoy (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2011), 94-95.

4 Müjgan Üçer, *A. Süheyl Ünver Sanat Atölyesi Yorumuyla Türk Kültürü ve Sanatında Hayat Ağacı.* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2019), 19.

5 İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Leyla ile Mecnun Yayıncılık, 2002), 414.

6 Cevdet Çulpan, *Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihinde Serviler* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1961), 75.

7 Çulpan, *Serviler*, 14.

8 Mehmet Yavuz, "Oslu Müderris Hacı Hasan Efendi ve Onun Manevi Etki Alanında Oluşan Mimari Yapılaşma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* II/7 (2009), 266.

9 Raziye Çiğdem Önal - Zerrin Köşklü, "Trabzon'da Geç Dönem Osmanlı Camilerinde Ahşap Mihraplar", *Sanat Tarihi Dergisi* XXIX/2 (2020), 718.

10 Sarı, *Trabzon ve İlçelerinde Camiler*, 934.

11 Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2003), 284.

12 el-En'am 6/99; en-Nebe' 78/32, Çalışmada yer verilen âyet-i kerîmelerin tamamı *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, haz. Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı: 2007)'dan alınmıştır.

13 Annemarie Schimmel, *İslam'ın Mistik Boyutları* (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2018), 168-169.

14 Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, I/102-103.

15 Kaynağı belirtilmeyen görseller yazara aittir.

16 Sarı, *Trabzon ve İlçelerinde Camiler*, 357.

17 Kelime, Türk Dil Kurumu İmlâ Kılavuzunda "tespih" şeklinde geçiyor olmakla birlikte Arapça "sübhânallah" kelimesine dayanması sebebiyle, aslına uygun olarak, "tesbih" şeklindeki yazım kullanılmıştır.

18 en-Nisa 4/80.

19 el-Kalem 68/4.

20 Sarı, *Trabzon ve İlçelerinde Camiler*, 263.

21 Ramazan Biçer, "Kerremallahu Vecheh", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), XXV/296.

22 Necati Yeniel - Hüseyin Kayapınar (ed.), *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1988), V/498-500.

23 Tahsin Özcan, "Muhallefât", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), XXX/405.

24 Semra Güler, *Türkiye Kütüphanelerindeki Delâilü'l-Hayrât'larda Minyatür* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 176, 185.

25 Nurhan Atasoy, *Derviş Çeyizi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2000), 227.

26 Hacı Bektaş-i Velî, *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilayetnâme*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1958), 15; Elif Ceylan Erol, *Türk Sanatında Tarikat Eşyaları: Ritüeller Bağlamında Sembolik Okuma* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 57.

27 100 taneli tesbih anlamına gelmektedir.

28 el-Vâkıa 56/17-18.

29 Motifin ikonografik açıdan çözümlenmesine dair detaylı bilgi için bkz. Semiha Altıer, "Osmanlı Sanatı'nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi* XVII/26 (2019), 149-202.

30 Bkz. Salih Sabri Yavuz, "Livâü'l-Hamd", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), XXVII/200.

31 Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammediye*, çev. Âmil Çelebi (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1996), II/356-357; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetname*, çev. Turgut Ulusoy (İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1974), I/11-30.

32 Bkz. Haşim Karpuz - Atilla Alp Bölükbaşı, *Trabzon Camileri* (Trabzon: Trabzon Valili İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2017), 21.

33 "Sancak-ı Şerif", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB, 1966), X/189.

34 Taberî, *Milletler Ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan - Ahmet Temir (Ankara: Maarif Basımevi, 1955), II/903.

35 Mustafa Öz, "Zülfikâr", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), XLIV/553; bu sözü Cebrail (as)'ın söylediğine dair rivayet de mevcuttur bkz. Taberî, *Milletler Ve Hükümdarlar Tarihi*, II/409.

36 Mehmet Arslan, "Anadolu Türk Mimarisinde Zülfikar Tasvirleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 95 (2020), 248.

37 Hüseyin Güneş, "Zülfikar: Efsanevi Bir Kılıcın Tarihi Serüveni", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 86 (2018), 10.

38 Güneş, "Zülfikar: Efsanevi Bir Kılıcın Tarihi Serüveni", 10.

39 Ahmet Ögke, *Elmalı Erenlerinde Mânâ Dili* (İstanbul: H Yayınları, 2018), 210.

40 Müsennâ yazı hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Osmanlı Öncesinde ve Osmanlı Döneminde Müsenna/Musanna İstifli Kitabeler", *İslam Dünyasında Hat ve Mimari*, ed. İrvin Cemil Schick-Mohammad Gharipour, çev. Ayşen Anadol, (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022), 589-613.

41 Tasavvufî bir sembol olan ve gezgin dervişlerin yanlarından ayırmadıkları teber, Trabzon camilerinde bağımsız bir motif olarak bulunmadığından çalışmamızda yer verilmemiştir. Teber hakkında detaylı bilgi için bkz. Nurhan Atasoy, *Derviş Çeyizi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2000), 273.

42 Cizre (Yafes-İbn Ömer) Köprüsü'ndeki tasvir, İslam mimarisine terazi motifinin bilinen en erken tarihli örneğidir. 12. yüzyıla tarihlenen köprü-

nün batı ayağında 1.00 m x 1.20 m boyutlarında inşa edilen sekiz panoda sırasıyla Terazi Burcu ve Zühal/Satürn gezegeni, Yengeç Burcu ve Müşteri/Jüpiter gezegeni, Oğlak Burcu ve Merih/Mars gezegeni, Aslan Burcu ve Güneş, Balık Burcu ve Zühre/Venüs gezegeni, Başak Burcu ve Utarid/Merkür gezegeni, Boğa Burcu ve Ay, Yay Burcu ve Cevzahir gezegeni tasvir edilmiştir.

43 el-Enbiya 21/47; el-A'râf 7/8-9.

44 Bkz. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, çev. Süleyman Nahifî - Âmil Çelebioğlu (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), V/579; Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Divanı* (İstanbul: H Yayınları, 2020), 226, 246, 312.

45 en-Nisa 4/58.

46 Sarı, *Trabzon ve İlçelerinde Camiler*, 1710.

47 el-Âl-i İmran 3/184; el-Fâtır 35/25.

48 el-Ahzâb 33/46.

49 İlhan Kutluer, "Niş ve Perde: Gazzâlî'nin Mişâtü'l-Envâr'ında Entelleltüel Perspektifler", *Felsefî Gök Kubbemiz* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 103.

50 Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, I/156, Beyit 4100.

51 Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, IV/504.

52 Abdülhüseyin Zerrinkub, *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu*, çev. Nurcan Altun (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014), 105.

53 Bkz. el-Bakara 2/7; el-Kaf 50/22; el-Müminûn 23/100; eş-Şûrâ 42/51.

54 Müslim, İman, 293-294.

55 el-A'râf 7/143.

56 Fevzi Yiğit, "Varlık ve Mahiyet Ayrımı Bağlamında Perde Sembolizmi" (Tokyo Summit-III: 3rd International Conference on Innovative Studies of Contemporary Sciences The Book of Full Text, Tokyo, 2021), 240.

57 el-Kaf 50/22.

58 Keşif hali, kalp gözünün açılması, gayb aleminin görülmesini sağlayan hal. Mükaşefe, sûfinin akıl ve duyu organlarıyla elde edemediği gayba ve uluhiyete ait mahrem ve sırlı bilgilere ulaşması halidir. Bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 260.

59 Ahmet Emre Dağtaşoğlu, "Müzik, Tasavvuf ve Felsefe Bağlamında Perde Kavramı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2016), 76.

60 el-Asr 103/1.

61 "Eğer Allah insanları haksızlıkları yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onlara belirlenmiş bir sürenin sonuna kadar mühlet tanıyor. Ama süreleri dolduğunda onu bir an bile ne erteleyebilirler ne de öne alabilirler." en-Nahl 16/61; ayrıca bkz. el-A'râf 7/34.

62 Bkz. Murat Sülün, *Sanat Eserine Vurulan Kur'ân Mührü: Sanat Eserinden Yansıyan Kur'an Mesajı* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006), 341.

63 en-Nur 24/58; er-Rûm 30/17-18.

64 Svitlana Nesterova, "Sûfi Vaktin Oğlu: Tasavvufta Zaman Olgusunun Bireysel Algıları 08-11 Ekim 2015/Konya", ed. Bilal Kuşpınar (Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu, İstanbul: Selçuklu Belediyesi, 2016), I/155.

65 Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 135; Nesterova, "Sûfi Vaktin Oğlu: Tasavvufta Zaman Olgusunun Bireysel Algıları 08-11 Ekim 2015/Konya", I/150.

66 el-Âl-i İmrân 3/96.

67 Mustafa İsmet Uzun, "Kâbe", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), XXIV/23.

68 Fatma Erten (Çetin), *Osmanlı Süsleme Sanatında Kâbe Tasvirleri (Çini ve Duvar Resimleri)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 183-185.

69 el-Bakara 2/149.

70 el-Âl-i İmrân 3/37.

71 Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât*, çev. Ali Yılmaz vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 30, 77.

72 Sâdi-i Şirazî, *Gülistan*, çev. Hikmet İlaydın (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1991), 82-83, 124-125.

73 el-Kalem 68/4.

74 en-Nisa 4/80.

Kaynakça

ALTIER, Semiha. "Osmanlı Sanatı'nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi* XVII/26 (2019), 149-202.

ARSLAN, Mehmet. "Anadolu Türk Mimarisinde Zülfikar Tasvirleri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 95 (2020), 235-275.

ATASOY, Nurhan. *Derviş Çeyizi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2000.

BİÇER, Ramazan. "Kerremallahu Vecheh". *DİA*. XXV/296-297. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.

CEYLAN EROL, Elif. *Türk Sanatında Tarikat Eşyaları: Ritüeller Bağlamında Sembolik Okuma*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

ÇULPAN, Cevdet. *Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihinde Serviler*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1961.

DAĞTAŞOĞLU, Ahmet Emre. "Müzik, Tasavvuf ve Felsefe Bağlamında Perde Kavramı". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2016), 69-94.

ELİADE, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı, 2003.

ERTEN (ÇETİN9, Fatma. *Osmanlı Süsleme Sanatında Kâbe Tasvirleri (Çini ve Duvar Resimleri)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

ERZURUMLU İbrahim Hakkı. *Marifetname*. çev. Turgut Ulusoy. İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1974.

GÜLER, Semra. *Türkiye Kütüphanelerindeki Delâilü'l-Hayrât'larda Minyatür*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.

GÜNEŞ, Hüseyin. "Zülfikar: Efsanevi Bir Kılıcın Tarihi Serüveni". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 86 (2018), 9-20.

Hacı Bektâş-ı Velî. *Makâlât*. çev. Ali Yılmaz vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

Hacı Bektaş-i Velî. *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî: Vilayetnâme*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılap, 1958.

KARPUZ, Haşim - Bölükbaşı, Atilla Alp. *Trabzon Camileri*. Trabzon: Trabzon Valili İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2017.

Kelâbâzî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh, 1979.

KUTLUER, İlhan. "Niş ve Perde: Gazzâlî'nin Mişâtü'l-Envâr'ında Entelleltüel Perspektifler". *Felsefî Gök Kubbemiz*. 101-138. İstanbul: İz, 2017.

NESTEROVA, Svitlana. "Sûfi Vaktin Oğlu: Tasavvufta Zaman Olgusunun Bireysel Algıları 08-11 Ekim 2015/Konya". ed. Bilal Kuşpınar. I/149-163. İstanbul: Selçuklu Belediyesi, 2016.

ÖGKE, Ahmet. *Elmalı Erenlerinde Mânâ Dili*. İstanbul: H, 2018.

ÖNAL, Raziye Çiğdem - Köşklü, Zerrin. "Trabzon'da Geç Dönem Osmanlı Camilerinde Ahşap Mihraplar". *Sanat Tarihi Dergisi* XXIX/2 (2020), 707-743.

ÖZ, Mustafa. "Zülfikâr". *DİA*. XLIV/553-554. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

ÖZCAN, Tahsin. "Muhallefât". *DİA*. XXX/405-406. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

PALA, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Leyla ile Mecnun, 2002.

RÛMî, Mevlânâ Celâleddîn. *Mesnevî-i Şerîf*. çev. Süleyman Nahifî - Âmil Çelebioğlu. İstanbul: Timaş, 2010.

Sâdi-i Şirazî. *Gülistan*. çev. Hikmet İlaydın. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1991.

SARI, Yavuz. *Trabzon ve İlçelerinde Camiler*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora, 2021.

SCHIMMEL, Annemarie. *İslam'ın Mistik Boyutları*. İstanbul: Alfa, 2018.

SÜLÜN, Murat. *Sanat Eserine Vurulan Kur'ân Mührü: Sanat Eserinden Yansıyan Kur'an Mesajı*. İstanbul: Kaynak, 2006.

TABERî. *Milletler Ve Hükümdarlar Tarihi*. çev. Zakir Kadiri Ugan - Ahmet Temir. Ankara: Maarif Basımevi, 1955.

TATCI, Mustafa. *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: H, 2020.

UZUN, Mustafa İsmet. "Kâbe". *DİA*. XXIV/23-26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.

ÜÇER, Müjgan. *A. Süheyl Ünver Sanat Atölyesi Yorumuyla Türk Kültürü ve Sanatında Hayat Ağacı.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2019.

WILKINSON, Kathryn. *Semboller ve İşaretler*. çev. Seda Toksoy. İstanbul: Alfa, 2011.

YAVUZ, Mehmet. "Oslu Müderris Hacı Hasan Efendi ve Onun Manevi Etki Alanında Oluşan Mimari Yapılaşma". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* II/7 (2009), 263-305.

YAVUZ, Salih Sabri. "Livâü'l-Hamd". *DİA*. XXVII/200. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

YAZICIOĞLU Mehmed. *Muhammediye*. çev. Âmil Çelebi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1996.

YENİEL, Necati - Hüseyin Kayapınar (ed.). *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*. İstanbul: Şamil, 1988.

YİĞİT, Fevzi. "Varlık ve Mahiyet Ayrımı Bağlamında Perde Sembolizmi". 238-247. Tokyo, 2021.

YÜKSEL, Murat. *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*. Trabzon: Trabzon Belediyesi, 2000.

ZERRİNKUB, Abdülhüseyin. *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu*. çev. Nurcan Altun. İstanbul: Önsöz, 2014.

"Sancak-ı Şerif". *İslam Ansiklopedisi*. X/189-191. İstanbul: MEB, 1966